

গোপালতাপনী ।

সম্প্রতি অথর্ববেদীয় শিখ্রবাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটি টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে । এই উভয় টীকার মধ্যে প্রথমটি বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টি শ্রীবিষ্ণুস্বরূপভূক্তের প্রণীত । পূজাপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ । যদিও ইতি-
মধ্যে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাজী পাবত্বে বৈষ্ণবদিগের অভাব
চিন হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিন্তাশক্তির নিমিত্ত ভক্তিপ্রদান গ্রহণই অল্পশীলন করিয়া থাকেন ; কিন্তু, বিষ্ণুস্বরূপভূক্তের টীকাটীর দ্বারা প্রাণ
নগরপাতিনী । ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিনী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রদান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্তব্য ; কিন্তু, গোপালতাপনী-গ্রন্থ পুঙ্খানুপুঙ্খ বৈষ্ণবতাবাদ, তাৎ
জ্ঞান, এই উভয়ই সূত্রের উভয়ই ব্যাখ্যাই প্রয়োজন । বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরিচয় মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই পাম্র আদর্শের মত ;
এবং ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ দ্বিভূত মহার্য টীকা এ প্রদেশে কৃত্রিম মন্থিত হয় নাই ; এত অর্থাৎ মোক্ষের জন্ম
শব্দ সম্বন্ধে মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমার্চ্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অমূল্য জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত এত প্রয়োজন মুদ্রিত
হইয়াছে । ইহার মূল্য ১০ আনা ; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ১০ মাত্র ।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকাভাষ্যের সরল উপনীতে ভূষিত হইয়াছে । ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ১০ আনা ;
বৈষ্ণব পক্ষে ১০ আনা । বাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাহাদের পক্ষে ১০ এক টাকা ।

শ্রীহরিচরণ বসু

সম্পাদক ।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্যালয়
নং পাথুরিয়াঘাটা ষ্ট্রীট—কলিকাতা ।
শকাব্দ—১৮১৩ । মাঘ ।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

यकत्

यकदा

अन्तःस्थकारः । स च षड्विंशजलवर्णः ।
अस्योच्चारणस्थानं तालु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौमुद्याम् । “इचुयशानां तालु ।” तथा च
प्रियायाम् । १७ ।

“कण्ठावहाविचुयशालाशया ओष्ठजावुपू ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“यकारं शृणु चार्धजिह्वं चतुष्कोणमयं सदा ।

पतालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।

प्रणमामि सदा वर्णं मूर्तिमन्मोक्षमवयम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥

वज्रीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।

नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥

मात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तस्य ध्यानं यथा,—

“धूमवर्णा महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।

रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

महामोक्षप्रदां नित्यामृतसिद्धिप्रदायिनीम् ।

एव ध्यात्वा यकारस्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।

प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमवयम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य नामानि यथा,—

“यो वाक्सी वसुधा वायुर्विजतिः पुरुषोत्तमः ।

युगान्तः श्वसनः श्रीग्री धूमार्चिः प्राणसेवकः ॥

शृङ्गाभमो जटौ लोला वायुवेगी यशस्करी ।

सङ्कर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिलाग्रभा ॥

आग्नेयो व्यापकस्यागो होमो यानं प्रमा सुखम् ।

चण्डः सर्वेश्वरी धूमञ्जामुष्ठा सुसुखेश्वरी ॥

त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।

वेनमः शोषको भीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ।

मेष्ठः सोमः पक्षिनामा पःपहा प्राणसंज्ञकः ॥”

इति

पञ्चमः ।

(धात्वनुवन्धविशेषः । स तु दिवादिमण्डलचक्रः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो यूदादिकः ॥”
कन्दः प्राक्कान्तर्गतमण्डविशेषः । तथा च कन्दो-
मञ्जरीयाम् ।

“भादिगुरुः पुनरादिसचुर्यः ॥”

अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, १२२ ;

कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलभः फलम् ।

यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं वसनमय लवौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥”)

यः, पुं, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।

यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-

रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।

इति विश्वः ॥

यकः, चि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरले

टेः पूर्वं अकाशमेन निष्पन्नः ॥ (“अथयसर्व-

नाम्नामकश्चात् टेः ।” ५ । ३ । ७१ । इति

पाणिनिस्त्रयम् । यथा, ऋग्वेदे । ५२ । १८ ।

“चित्र इज्जा राजका इदमके यके सरस्वती-

मनु ॥”)

यकत्, क्री, (यच् + “शक्नेर्हतिन् ।” उणा०

४ । ५८ । इत्यत्र “बाहुलकात् यजेः कश्च ।”

इत्यञ्जलदत्तोक्त्या ऋतित् लस्य च कः ।) कुक्षे-

र्हक्षिणभागस्थमांसखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-

खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-

खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥ करण्डा ६ महास्त्रायुः ७ । इति

रभसः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।

“यक्ष्यं मतस्त्राभ्यां यकः प्राणिभ्यो विवृहामि ते ।”

“यकः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो

यकत् तस्मात् ।” इति तज्ज्ञाज्ये सावयः ॥)

अथ शरीरावयवविशेषस्य यकतः स्वरूपमाह ।

“अथो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्वयकतः स्थितिः ।

तत्तु रज्ज्वकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥”

अथ यकद्रोगमाह ।

‘श्रीहामयस्य देवादिर धमस्य यकद्रामये

किमु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयो
अथ यकद्रोगचिकित्सा ।

“जीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकत्पि समा-
चरेत्

कायश्च दक्षिणे बाहौ तच्च शोणितमोक्षम

क्षारश्च विड्कणाभ्यां पूतिकस्याम्बु निक्षुतम्

पिवेत् प्रातर्गवावच्च यकत्प्रीहप्रशान्नाये ॥”

इति भावप्रकाशः

(तथा च ।

“वातेनोद्दीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।

पित्तेन वाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकतम् ॥

लक्ष्यं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत् ।

क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्तते ॥

वमिक्तमस्तघोहारो हृत्तासः श्वसनं भ्रमः ।

दाहोऽरुचिस्तृषान्च्छर्मा कण्ठे दाहः शिरो-

यथा

हृत्कूलश्च प्रतिश्यायः शीघ्रं कटुकायह ।

सशूलं हृदि शूलश्च निद्रानाशः प्रलापतः ॥

हृदये मन्यते चाद्यं उदरं गर्जते भ्रमम् ।

एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकत् कौष्ठे च वक्ष्ये

अथास्य चिकित्सा ।

“निम्बनीपधवचेतसं निद्रा

काशरौ च तुलसी च सिंहिका ।

क्राय एव हृदयामयापह

आमु शूलयकतश्च नाशकत् ॥

सौराष्ट्रीकासीसमहौघधानि

दुरालभाजातिप्रवालकश्च ।

दाहार्थं यमानी ककुभः समञ्जा

कायः ससर्पिर्वहदाशु हन्ति ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये

“श्रीहृदवद्विषात् पार्श्वीत् कुर्माद्वयकदपि

श्रुतम् ॥

इति बाभटे निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये ।

यकदात्मिका, स्त्री, (यकत इवात्मा स्वरूपं यस्य

बहुव्रीहौ कः । टापि अत इत्वम् ।) तै

पाथिका इति

का ।

हैरी [न] पु (यक्षतो हैरी नाशक) रोहि
तकवच यथा

“जीह्वो मासदलनो यक्षहैरी चलच्छद
इत शब्दचन्द्रिका ॥

व, क ड महि । इति कषिकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्म-सक-सेट् ।) क ड, यक्षयते । महि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नः, पुं, (यक्षते पूज्यत इति । यक्ष + यञ् ।
यद्वा, ईं लक्ष्मीमन्त्रोतीति । यक्ष + अण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । व,
१२ । इन्द्रहम् । धनरक्षकः । इति चारुखतः ॥

यक्षस्वरूपं यथा,—

“आजगम्यचनिकराः कुवेरवरकिङ्कराः ।

शैलजप्रस्तरकरा अङ्गनाकारमर्त्यः ॥

विजताकारवदनाः पिङ्गलाचा महीदराः ।

प्रटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्तम्बाश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

यक्षगणो यथा,—

प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रुतः ।

तेजो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।

चमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥”

यक्ष व्युत्पत्तिर्यथा,—

धातुयक्षल्योक्तस्त्वदने क्षपणे च सः ।

द्वयचलुक्तवानेष तस्मादयक्षो भवत्ययम् ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवर्णः ॥

अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे १२।५।४१।

मेवं भो रक्षतामेष येरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

युः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जघ्णात् ॥”

, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अन्तरा विश्वा वृषणा विमा वा

न यासु चिचं दृष्टे न यक्षम् ॥”

य यक्षं न पूजा दृश्यते ॥” इति तन्त्रार्थे

यणः । तथाच अयम्वेदे । १६ । २ । २४ ।

“तव वर्चं यशुपते अयूनः ॥”

हर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुरु-

क्षूरीककोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-

रः । २ । ६ । १२२ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः

मभागैः साधितोऽनुलेपनभेदो यक्षकर्मस

यते । यक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्मसः ।

कुमागुरुक्षूरीकर्पूरं चन्दनमथा ।

हासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मसः ॥”

इति यक्षन्तरिः ॥

यक्षाणि ।

[रागुरुक्षूरीककोलधर्षणादि च ।

रीक्षतमिदं सर्वं यक्षकर्मस इत्यते ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

हः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तसः ।

कपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति

जनिधैरुटः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-

२ ॥)

र, पु, यक्षप्रियो धूप

धूप । इति कैचित् । धुना इति ख्यात

इति कैचित् इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज
रक्ष २ अराल ३ सव्वरस ४ बहुरूप ५
इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ राक्ष ६ धूनक ७
वह्निवज्र ८ । इति रभसः ॥ सालसार ९
सालजः १० सालनिर्वासः ११ सव्वर्यः १२ ।

इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—

“रालस्तु शालनिर्वासस्तथा सव्वरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सव्वरसश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यतेन साधवपूजनविधौ देवीपूजा चोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् साधवाय कदाचन ॥”

“यक्षधूपेन वा देवीं संहामायां प्रपूजयेत् ॥”

सरलवृक्षरसः । टारपिन तैल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पायसः २ जीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मन्वा-

सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

श्च ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।

प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”

यक्षराट्, [ज] पुं, (यक्षेष्ट राजते इति । राज् +

“सत्कुट्टिद्विद्वहेति ॥” ३।१।६१ । इति क्षिप् ।)

कुवेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताश्च यक्षराट् पात्रिकाम-

दात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराजस्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ॥

यक्षा इव सङ्गा राजन्तेऽत्र राज् + क्षिप् ।)

रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जी, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

सा च कैलासपर्वतस्थितकुवेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाली २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पासना । यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पेशाचीनाञ्च साधनम् ।

भूतदेवालगन्धर्वं मारणोच्चाटनानि च ।

अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”

यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-

खर्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)

वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, यक्ष पूजा

इति स्त्री कुवेरपत्नी इति

वली ॥ यक्षभाष्या च ॥ यथा, कथासरित्
सागरे १० । १७८ ।

‘सोऽपि सुहाशु विजने भ्रातु पुत्र तमभ्यधात ।
अवृत्ति मा यथा पुत्र । मम सिद्धा हि

यक्षिणी ॥”

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष + पुंयगा-

दिति ङीप् ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यक्षभाष्या । यथा, महाभारते । ३ ।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहीस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्मान-

निन्दिते ॥”

यक्षोडुम्बरकं, स्त्री, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । ततः स्वार्थे

कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षप्री, स्त्री, (यक्षाणां हन्ति । हन् + “अस-

तुष्यकर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो ङीप् ।) दाक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्या, [न] पुं, (यक्ष + “बाहुलकात् यक्षयते-

रपि ।” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उञ्जुलदत्तोक्त्या

मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्ष्या ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्याधि-

कारः । “तत्र राजयक्ष्यो विप्रलभं सन्निकृष्टञ्च

निदानमाह ।

‘विगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाश्रयान्

त्रिदोषो जायते यक्ष्या गदो हेतुचतुष्टयात् ॥’

विगोऽत्र वातसूत्रपुरीषाणाम् ।

‘वातसूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः ॥’

इति चरकवचनात् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तिनातिशयाया

नशनेत्यादिषो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।

साहसात् बलवता समं मज्जमुद्धादितः । विषमा-

श्रनात् बहु लोकमकाले वा दृष्टं तत् विषमा-

श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

श्रवान्तर्भवन्ति । यक्ष्यायः पर्यायाः राजयक्ष्य-

क्षयशोषाः ॥ ॥ यक्ष्यादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘विद्यो व्याधिभतां यस्मात् आधेयत्वेन यक्ष्यते ।

स यक्ष्या प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदेः ॥’

यक्ष्यते पूज्यते ।

‘राक्षसश्चमसो यस्मादभूदेष क्लिप्तमयः ।

तस्मात्तं राजयक्ष्येति केचिदाहुर्मनोविदः ॥

क्रियाक्षयकरत्वात् क्षय इत्युच्यते मुग्धैः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ॥

संप्राप्तिमाह ।

‘कर्मप्रधानैर्दोषैस्तु रक्षेष्टु रक्षवर्त्येष्टु ।

अतिश्रवाधिनो वापि क्षीये रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥’

कफप्रदानेर्दोषे रक्षेष्टु अनन्तरा

सर्वे धातवः क्षीयन्ते तदा मानवः शुष्यति

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्तादी-
नामनुक्रमेण च्रीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः ।
'रसत्रोतःसु बहिषु खस्थानस्थो विरह्यते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ।'
खस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोध-
णात् । उक्तञ्च ।
'वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अतुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ।'
अतुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमप्याह ।
अतिव्याधिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमे-
णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः क्षीयन्ते ।
तद्यथा । शुक्ले क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि
क्षीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्वं पूर्वं क्षीयते ।
ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः
कुप्यति । यदुक्तम् ।
'वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।'
स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्
धातून् संप्रोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
'आसाङ्गसादकफसंस्वतानुशोष-
वम्यसिवादमदपीगसकासनिद्राः ।
श्रीवे सन्निध्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्ष्णो भवति मांसपरो रिरंशुः ॥
स्वप्नेषु काकशुक्रश्लक्किनीलकण्ठ-
श्रग्वस्त्येव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्यन्
शुष्कांस्तरून् प्रवणधूमदवाह्नितांश्च ॥ * ॥
यत्प्रमाणो लक्षणमाह ।
'अंसपार्श्वभिन्नापच सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥'
अंसयोः पार्श्वयोः अभिन्तापः पीडा अच
सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति
मानव इति संप्राप्तेः । एवं षड्रूपे एकादश-
रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि क्षीणि लक्षणानि
प्रायोभाविन्ते चरकज्ञोक्तानि । सुश्रुतेन
अप्यपि षट्पञ्चान्युक्तानि ।
'भक्तदेवो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
खरमेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ * ॥
उल्लखतया दोषाणां मेदादेकादश लक्षणा-
न्याह ।
'स्वरमेदोऽनिनाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागसः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्ध्वो विरह्यः कफकोपतः ॥'
अनिनादुल्लखात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत
आह सुश्रुतः ।
'एक श्वमत' शोष' सन्निपातात्मको गन् ।
उमेकात्मन शिद्धानि दोषाणां निपतन्ति च ।

असाध्ययश्चिन्तमाह ।
'एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासाद्यगामयैः ।
जह्याच्छोषादितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥'
तत्र विशेषमाह ।
'सर्वैरङ्गैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मोसवलक्षणे ।
शुक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।'
सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अङ्गैः षड्भिः त्रिभि-
र्ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसे बले
सति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।
'महाशूनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरश्चैव यश्चिन्तं परिवर्जयेत् ॥'
महाशूनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।
अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।
'मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायसन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्षिणो मलरेतसी ॥'
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।
'शुक्लाचमत्रदेष्टारम्यर्हश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यज्मा हन्तीह मानवम् ॥'
मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्लाचत्वादीनि
एकैकशोऽरिष्टलक्ष्यानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।
'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥'
शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभि-
षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तरुणो भवति । सर्वेदोश्चिकित्स्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता
चिकित्सामाह ।
'ज्वरातुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताभिमज्ज्यं नरम् ॥'
आत्मवन्तं यत्नवन्तं हृतिमन्तं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
'अवायशोकवार्धक्ययायामाध्यप्रशोषितान् ।
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणो लक्षणेः शृणु ॥'
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । ब्रणशोषो उरः-
क्षतशोषो च ॥ * ॥ तत्र अवायशोषिणो
लक्षणमाह ।
'अवायशोषो शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपदृतः ।
पाण्डुरेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥'
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,
शुक्रक्षये मेदप्रवणयोर्वेदना अशक्तिर्भैथुने
तिराहा प्रसेकः प्रसेके चास्यशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥
शोकशोषिणो लक्षणमाह ।
'प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विषा मुर्विकारैरुपलक्षितः ॥'

प्रधानशीलः यस्याभावेन शोको जनितश्च
द्वानपरः । सस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसंस्थातु चर-
शुक्तो भवति । परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मै-
दृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधि-
भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।
'जराशोषो कृषो मन्दवीर्यवृद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भित्तकांस्यपाचनस्वरः ॥
क्षीवति स्नेहणा क्षीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रसुतास्यनासाच्चः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥'
मन्दश्म्यः स्वल्पार्यः । शुष्करूक्षमलच्छवि-
शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अथ
शोषिणो लक्षणमाह ।
'अथप्रशोषो सस्ताङ्गः संभ्रष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्रगात्रावयवः शुष्कलोमगलाननः ॥'
संभ्रष्टश्चैव परुषा कृषिर्यस्य सः । प्रसुप्रगात्रा
वयवः प्रसुप्रः स्वर्णाङ्गः क्षीमं तिलकं पिपावा
स्थानम् ॥ * ॥ यायामशोषिणो लक्षणमाह ।
'यायामशोषो भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥'
एभिरेव सस्ताङ्गत्वादिभिरवशोषिणो लक्षण-
रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं ब्रणशोष
माह ।
'रक्तक्षयादेदनाभिस्त्येवाहारयन्तान् ।
ब्रणितस्य भवेच्छोषो यायोऽवाध्यश्च स स्तुतः ॥
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
'धनुयायास्ततोऽन्यथं भारसुदुबहतो गुरुम् ।
बुध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोज्जतः ॥
वृषं हयं वा भावन्तं दम्यं चान्यं निरुक्ततः ।
शिलाकाष्ठास्सनिर्वातान् क्षिपतो निघ्ननः
परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हुतम् ।
महानदीं वा तरतो ज्यैष्ठा सह यावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।
अथात्यैः कर्मभिः क्रूरैर्ह्यशमयाहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य स्तुचात्प्रमिताश्रिनः ।
विजते वक्षसि आधिष्ण्यकवान् सन्तुदीर्यते ॥
आयास्यतः आयासं कुर्वतः । दम्यं वृषादिकम् ।
अन्यच्च शजोद्गादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः ।
अश्वः प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽखविशेषः ।
आधिः उरःक्षतस्थः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षण-
माह ।
'उरो विरुध्यतेऽन्यथं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तत्पादं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमादीर्यं बलं वर्णं रुचिरमिच्छ क्षीयते ॥
ज्वरो यथा मनोदैर्घ्यं विदुर्भेदोऽनिबधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विमथितो बहु ।
कासमानस्य चाभीच्छं कफः साह्यक प्रवर्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽन्यथं तथा शुक्राक्षयोः क्षमात् ।
अथक्षतं वक्षसं तस्य पूर्वैरुपमिति स्तुतम् ॥
विरुध्यते पीड्यते भिद्यते विमथ्यत इव

भज्यते द्विधा क्रियते इव स पुरुष क्षत
रक्षतवान् अर्थं क्षीयते क्षीणो भवति
नवन सासकप्रचयादव क्षीणो भवति
आशुक्रौञ्चसोः क्षयात् । क्षातिसेवनादिना
क्रौञ्चोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥३॥ उरः-
'तस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
'रोरक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
ीणे सरस्वत्तन्त्रं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।
ते उरःक्षतवति । उरोरक् शोणितच्छर्दिः
ासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
ारःक्षतवति सासकप्रचक्रौञ्चसं क्षयात् क्षीणे
रक्तमृज्जलं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ॥३॥
नदानविशेषेणोरःक्षतस्य लक्षणविशेषमाह ।
।शारोवात् क्षयाच्च कोष्ठान् प्रतिमलात्तया ।
।तोरक्क्षस्यानपाके निःश्वसो वाति पूतिकः ।
।यात् धातुक्षयहेतोरतिथवावादितः कोष्ठान्
तिमलात् कोष्ठान् प्रतिमलवातेन प्रतिशोम-
लात् पूतिकः पूतिगन्तः ॥ ३ ॥ उरःक्षतस्य
।थ्याप्यासाधनलक्षणमाह ।
।व्यलिङ्गस्य दीप्तयोः साधो वलवती नवः ।
।संक्षतसरो यावः सखलिङ्गस्य वर्जयेत् ॥३॥
य राजयक्षचिकित्सा ।
।लिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
।क्षिणः क्षीयदेहस्य तत्क्षतं स्याद्विषोपमम् ॥
।लायसं बलं पुंसां शुक्रायत्तु जीवनम् ।
।हादयत्नेन संरक्षेत् यक्षिणो भलरेतसी ॥
।लिग्रथिकगोधूमयसुहादयो हिलाः ।
।द्यानि जाङ्गलाः पचिन्मगाः शस्ता विशो-
षिणः ॥
।पिप्पलीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् ।
।ङ्गिभामलकोपेतं स्निग्धमार्जं रसं पिबेत् ॥
।न षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
।शतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
'दस्यं संस्कृतज्ञान्ये षडङ्गो यूप उच्यते ॥'
इवया । यवपल १ कुलत्पल १ क्षागमांस-
त १ जलपल ८ = श्रेष्ठपल १२ ततः पलमिति
३ संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयं
रभाघं द्विज्जु च देयम् । पिप्पली नागरश्च
यक् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । दाङ्गि-
मलकाभ्यामन्त्रलं साध्यम् । षडङ्गयूपः ॥३॥
कुमलक् नागवला वानरीबीजं विचूर्णितं
पयसा ।
।मधुघृतशुक्तं ससितं यक्षादिकासहरम् ॥
।गमांसं पथ्यभ्यां क्षागं सर्पिश्च नागरम् ।
।गोपसेवा शयनं क्षागमध्ये तु यक्षसुतम् ॥
।ताप्यविङ्गान् जतुलोहृष्टताभयाः ।
।त यक्षाणामनुयं सेवमाना हित्वाग्निः ॥
।यं सुवर्णमाक्षीकम् ।
।करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
।राश्री लभते पुष्टिमतुल्ये चाप्यमाक्षिके ॥
।री

लेहयेद्राजरोगात् कासश्वासक्षयातुरम्
पार्श्वशूलिनमल्पामि सुप्रजिज्ज सचिच्युतम् ।
हस्तपादाङ्गदाहं च ज्वरे रक्ते तथोद्गमे ॥
सितोपला मिश्री । बहुला सख्यैला । इति
सितोपलादिरवलेहः ॥३॥
'जातीफलं विङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।
तालीशं चन्दनं शुष्ठी खवङ्गसुप्रकुचिका ।
कर्पूरश्चाभया धात्री भरीचं पिप्पली तुगा ।
यवामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
पलानि सप्त भङ्गायाः सिता सर्वसमा मता ॥
चूर्णमेतत् क्षयं कासं श्वासश्च ग्रहणीगदम् ।
अरोचकं प्रतिश्लायं तथा चानलमन्दताम् ।
एतान् रोगान् निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राग्रनिर्वया ॥
बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि योजयेत् ।
अभ्यङ्गे यक्षिणो नित्यं वृद्धवैद्योपदेशतः ॥'
इति जातीफलानुचूर्णम् ॥ ३ ॥
'वासकस्य रसप्रस्थं माषिकाक्षितशर्करा ।
पिप्पली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च ग्रनैः पचेत् ॥
तस्मिन् लेहत्वमायाते शीते चौद्रपलाष्टकम् ।
दत्त्वावतारयेद्द्वौ जीह्वो लेहोऽयमुत्तमः ॥
निहन्ति राजयक्ष्मायं कासं श्वासश्च दाहणम् ।
पार्श्वशूलश्च हृच्छलं रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥'
इति वासावलेहः ॥ ३ ॥
अथ यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
यवायशोषचिकित्सा ।
'यवायशोषिणं क्षीररसमासाध्यभोजनैः ।
सुकूलेर्मधुरेहं द्वैर्जोवनौयेरुपाचरेत् ॥'
रसो मांसरसः सुकूलेर्हितैः ॥ ३ ॥ शोकशोष-
चिकित्सा ।
'हृष्याश्वसनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
दोषनेर्जुभिश्चात्रैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
आयामशोषचिकित्सा ।
'आयामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
उपाचरेज्जीवनीयेर्विधिना क्षैणिकेण तु ॥ ३ ॥
अन्नशोषचिकित्सा ।
'आस्यासुखैर्दिवास्त्रैः शीतैर्मधुरहृद्यैः ।
अन्नमांसरसाहारैरन्नशोषमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
ब्रणशोषचिकित्सा ।
'ब्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दोषनेः स्वादुशीतलैः
द्वैषदक्षैरनन्त्रैश्च यवमांसरसादिभिः ॥ ३ ॥
अधोरःक्षतचिकित्सा ।
'बलाश्वगन्वा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
यवसा निव्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥'
श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री शतावरी । इति
बलादिचूर्णम् ॥ ३ ॥
'एला पत्रत्वचो लाक्षा पिप्पल्यर्द्धपलं पृथक् ।
सितामधुकलर्करन्ददीकाश्च पलोन्मिताः ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ॥
क्षतक्षयं ज्वरं कासं श्वासं हिक्कां वमं
समम् ।
मूर्च्छा मट्टर्षा शोष पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

जीह्वानमामवातश्च रक्त पित्त स्वरक्षयम्
एल दगुटिका हन्ति वृक्षा सन्तपणी परा ॥
द्राक्षाया प्रस्थमेकतु मधुकस्य पलाष्टकम्
पचेत्क्षीय हकी शुद्धे पादशेषेण तेन त ॥
पलिके मधुकक्षाक्षे पिष्टे क्षायापलद्वयम् ।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
सिद्धे शीते पलायक्षौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
एतन्नाचाष्टनं सिद्धं क्षतक्षीये सुखावहम् ॥
क्षतपित्तज्वरश्वासविस्फोटकक्षलीमकान् ।
प्रदरं रक्तपित्तश्च हन्यान्कांसवज्रप्रदम् ॥'
इति द्राक्षादिघृतम् ॥ ३ ॥
'क्षीरे धात्रीविहारीक्षुवरीक्षाश्च तथा रसे ।
पचेत् समे घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसमितैः ॥
द्राक्षादि चन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
मधुककुसुमानलाकाश्ररीलक्षसंज्ञकैः ॥
प्रस्थाद्धं मधुनः शीते शर्कराहृतजलान्तरा ।
पलाहंकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् ॥
विनीय तत्र संलिप्तान्नात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ।
अमृतप्राशमिषेतदम्बुभिः परिकीर्तितम् ॥
क्षीरमांसाग्निना हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
लघ्नासचिश्वासकासच्छर्दिश्चर्च्छाप्रमर्दनम् ।
मृचकच्छ्वररक्षश्च वल्यं क्षोरतिवर्द्धनम् ॥'
इति अमृतप्राशावलेहः ॥ ३ ॥
'यद्ययं तर्पणं शीतमावदाहं हितं क्षु ।
अन्नपानं निवेद्यन्तं क्षतक्षीयेः सुखादिभिः ।
शोकं क्षिप्यः क्रोधमस्यताश्च
त्यजेदुदारान् विषयान् भजेच्च ।
तथा द्विजार्तीच्छिदधान् गुरुश्च
वाचश्च पुण्याः शृङ्गुवाह्विभ्यः ॥ ३ ॥
अथ राजयक्ष्माणि रसाः । अमृतेश्वरो रसं
राजयक्ष्माणि रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
'रसभक्षान्तासत्वं लौहं मधुघृतान्वितम् ।
अमृतेश्वरनामायं षड्भुजो राजयक्ष्माजित् ॥'
इति अमृतेश्वरो रसः ॥
रसभक्षः मारिती रवः । अमृतासत्वं गुरुक्षी
सत्त्वम् । लौहं मारितम् ॥ ३ ॥
'जयो'शर मारितात् सूतादेको'शो जैम-
भक्षतः ।
एको'शो मृततामस्य शिक्ता अम्यश्च ताजकम्
प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचर्षयेत् ॥
वराटोः पूरयेत्तेन क्षागोक्षीरेण टङ्कणम् ।
पिष्ट्वा तेन सुखं रुद्धा मृद्धाहं ताश्च पूरयेत् ॥
ततो मजपुटे पक्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् ।
रसो राजयक्षाङ्गोऽयं चतुर्गुणः क्षयापहः ॥
मरिचैरुनविशुद्धा कषाभिर्दशभिस्तथा ।
मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ॥
अनेन नश्यति चित्रं वातश्लेष्मभवक्षयः ॥
इति राजयक्षाङ्गो रसो राजयक्ष्माणि रसेन्द्र
चिन्तामणौ ॥ ३ ॥
'शुद्धक्षतं द्विधा गन्धं कुर्व्यात् खल्लेन कण्ठलीम्
तयो सम तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् कण्ठकादये ।
पियाममातपे मोक्षं विधारयेत्

आच्छादोरेणपत्रेण स्यादण्य यामयुग्मतः ।
 धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रात्तदुद्धरेत् ।
 संचूर्ण्य गालयेदस्त्रे सत्वं वारितरं भवेत् ॥
 चिकटान्फलैलाभिर्जातीफलवङ्गकैः ।
 नवभागोन्मितैरैतैः सम एव रसो भवेत् ॥
 निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
 अथमग्निरसो नाम्ना कासव्यहरः परः ॥
 इति अग्निरसः प्राङ्गधरे ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
 राजयज्ज्ञाधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
 विवरणं यथा,—

“दिवौकसां कथयतामृषिभिर्विंशता कथा ।
 कामवसनसंयुक्ता पौराणी प्राणिनं प्रति ॥
 रोहिण्यामतिस्तस्य शरीरं नागुरक्षतः ।
 आजगामाख्यतामिन्द्रोद्देहः स्नेहपरिस्थितात् ॥
 दुहिदृष्ट्यामसम्भोगाच्छृङ्खलां प्रजापतेः ।
 क्रोधो निश्वासरूपेण स्मृतिमाप्तिः स्ततो सुखात् ॥
 प्रजापतेर्हि दुहिदृष्ट्याविंशतिमंशुमान् ।
 भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सञ्जास्ववर्त्तत ॥
 गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्त्तनम् ।
 रजोऽन्वमवलं दीनं यज्ज्ञा शशिनमाविशत् ॥
 सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निवृत्तः ।
 देवदेवर्षिसंहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
 अथ चन्द्रमसः शुद्धां भर्तिं वृद्धा प्रजापतिः ।
 प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽन्विभ्यां चिकित्-

सितः ॥

स विमुक्तग्रहचन्द्रो विरराज विशेषतः ।
 तेजसा वर्द्धितोऽन्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
 क्रोधो यज्ज्ञा ज्वरो रोग यकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
 यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयज्ज्ञा ततो

मतः ॥

स यज्ज्ञा हुङ्कुतोऽन्विभ्यां भातुवं लोकमागतः ।
 जज्ज्ञा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मागवान् ॥
 अथयावलमारम्भं वेगसन्धारणं चयम् ।
 यज्ज्ञाणः कारणं विद्यात् चतुर्थं विधमाशनम् ॥”
 अस्य विशेषहेतुर्वथा,—

“युद्धाध्ययनभाराच्चलङ्घनश्रवणादिभिः ।
 यतनैर्दमिघातेर्वा साहसेवा तथापरैः ॥
 अथयावलमारम्भेर्जन्तो रुरसि विजते ।
 बाहुः प्रकुपितो दौषावुदीर्योभौ विधावति ॥”
 तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

“स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
 कण्ठोर्ध्वं च कासश्च स्वरमेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलं पार्श्वस्थो वज्रोर्ध्वं गुदे स्थितः ।
 जम्भां ज्वरश्च सन्निधौ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
 जङ्घनाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफातुग्मः ।
 जर्जरं गोरसा लङ्घ्यसुरःशूली निरस्यति ॥
 इति साहसिकं यज्ज्ञा रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिरात्मज्ञो भवेत्तस्मान्न साहसम् ॥
 क्षीमत्वाद्वा वृद्धत्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।

ीयासा यदा नरः ।

कफपित्तं समीरयन्

यदा

ऊर्ध्वं तिर्यगग्रं कृपादिकारान् कुपितोऽनिलः । यजन् पुं यजतीति । या + ‘अ ममन्तिव’
 प्रतिश्रयायश्च कासश्च स्वरमेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
 अङ्गिमर्दं सुहृत्प्राद्विर्वज्रोर्ध्वं चिलक्षयम् ।
 रूपाण्येकादशैतानि यज्ज्ञा येरुच्यते महान् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“काश्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ-

कम् ।

विदमं न्यतवैक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
 कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोपेलवालुका ।
 प्रत्येकं विन्दुमात्रश्च सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
 कन्यानीरेण संमर्दं केशराजरसेन च ।
 अजाक्षीरेण संभार्थं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
 चतुर्गुणाप्रमाणेन ऋटिकां कारयेद्भिषक् ।
 अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥
 नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंशुतम् ।
 क्षयं हन्ति तथा कासं यज्ज्ञासं श्वासमेव च ॥
 प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
 सर्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं

यथा ॥”

इति बृहत्साधनाभ्युदयी ॥

“शिलाजतुमनुचोयताप्यलोहराजसि च ।
 क्षीरेणालोदितस्यासु यज्ज्ञा जयमवाप्नुयात् ॥”

इति शिलाजत्वादिनौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयज्ज्ञाधि-
 कारे ॥ * ॥)

यच्छन्, [त्] चि, दामकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
 दानधातोर्धमधातोश्च श्रुतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 यज, ये अ औ देवार्चादानसङ्गकतौ । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अणिट् ।)
 सङ्गस्थ कृतिः सङ्गकृतिः । ये, इज्यात् । ज,
 यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
 पशुना रुद्रं वजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
 यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
 औ, यथा । इति दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “भृष्टदृष्टियजि-
 पर्विप्रच्यमितमिनमिहृषिभ्योऽतत् ॥” उणा०
 ३।१२०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (ऋविविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
 म० ६७।६८ । सक्तयोः ऋविः ॥ चि, यष्टयः ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।

“अहंपूर्णो यजतो धिष्ण्या यः ॥”

“यजतो यष्टयः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।

“यथा विद्धां अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”

“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
 इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
 यथा,—

“यजतिष्ठ वेयजामश्च

इति मज्जमा

श्रुतिः ।

यजन् पुं यजतीति । या + ‘अ ममन्तिव’
 वधिपतिभ्योऽतत् ॥” उणा० ३ । १०५ । ३
 अजन् ।) अभिहोत्री । इत्युणादिकोवः
 (यजनशीले, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५।१ः
 “पिता च तन्नो महान् यजन्तो
 विश्वेदेवाः समनसो जुषन्तः ॥”

“यजन्तः यजनशीलः ।” इति तद्वाक्ये सायणः
 यजन्, [त्] पुं, यागकर्त्ता । यजन्तातोः श्रुतप्रत्यये
 निष्पन्नः ॥

यजनं, स्त्री, (इज्यते इति । यज् + ल्युट् ।) याग
 (यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।

“यस्य सन्नामरमणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
 देवा विश्वहजः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”)
 तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मान्तर्गतकर्मविशेष
 यथा, मानवे १ अध्याये ।

“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराज्यपुरोडा
 सोमौषधितरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाश
 श्वत्थव्योधोऽङ्गुस्वरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुकुसुव
 दूखलसुपलकुटारस्त्रनिचयपदारुर्मन्त्रमाव
 यत्रिभोजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुहाटहोत्रम्
 ब्रह्मादिभिर्हविर्भिः । कान्यनेमिस्तिका
 प्रक्षादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समाप
 यजनम् । इति याज्ञवल्क्यतदेवलयनम्
 (इज्यतेऽनेति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यः
 स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६

“न्दवाक्यः काश्चनदर्भचर्मभि-
 निन्द्यमाखं यजनं समाविशत् ॥”

“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तट्टीकायां श्रीध
 स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजन्तातोर्ध्वप्रत्यये
 निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + घ्राणच् ।) अष्ट
 आदिष्टा । तत्पर्यायः । ब्रती २ यष्टा ३ । इ
 मरः । २।७।८० (यथा, श्रीमद्भागवते । १।१।८०

“नाहं तथाहि यजमानहविर्विताने
 श्रोतदृष्टतद्गतमहन् हुतसुऽसुखेन ॥”)

“ब्रह्मादिचर्यं यजमाने । अथर्वे यागविषये म
 इत्यस्यादनाव यथार्थं कर्म कुरु इति ऋति
 जामादेश्चो वागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवा
 इत्यर्थः । ब्रतमेणाजिनादिधारणं विद्यते
 ब्रती इन् । यजते इति लृणि यष्टा । प्र
 यजमानः । स ब्रती सोमपानवति अथर्वे य
 मानः सन् दीक्षित उच्यते अन्यचाप्युपचारात्
 दीक्ष मौख्योपपनवनब्रतादेश्च ताः दीक्ष
 शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, चि, (यजतीति । यज् दाने + आकन्
 दानकर्त्ता । इत्युणादिकोवः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वेधातुभ्य इन्
 उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

[सू] स्त्री (इत्यतः) नेनति यज + “अर्चि
नयिष्यतीति” उणा० २ ११८ इति
प्रास वदविशेष इत्यमरः १ ६ ३ ॥
इत्यतः नेनति यजु यजे औ देवाच्चादानसङ्ग
तौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ ३ ॥
यजि च । यजुराह जेमिनिः । श्वे वा यजुः-
व्यः । श्वे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं गानादिविच्छेद-
हितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षड्गोत्रिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका-
म द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १. आह-
ताः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ अपिष्ठलकटाः ५
पिमस्थाः ६ आहलकटाः ७ चाराय-
वाः ८ वारायणीयाः ९ वार्सान्तवेयाः १०
तान्धतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
त्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
नवाः १ दुहभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
रिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
त ७ । तेषामध्ययनमष्टौ प्रतम् । यजुः-
माध्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव त्रिगु-
यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
ङ्गविद्भवति । शिक्षा कस्यो थाकरणं निरुक्तं
दो ज्योतिषमिष्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीक्षां
“त्वां निश्च्यः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
भेदा भवन्ति । जावालाः १ औधेयाः २
क्षाः ३ माध्यन्दिनाः ४ प्रापीयाः ५
ायनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्याः ८
वटिकाः ९ पामावटिकाः १० प्रारा-
तः ११ डेधेयाः १२ वेनेयाः १३ औधेयाः १४
वाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
त १७ । प्रतिपदमनुपदं ऋद्धौ भावा धर्मो
र्त्तवा न्यायसूक्तं इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
ज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
वाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणयूहम् ६
कल्याः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
१० संख्या ११ अनुग्रहः १२ यज्ञम् १३
तनः १४ होचकम् १५ पशवः १६ उक्-
तः १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
नि ।
वहस्ये प्रते न्युने सन्त वाजसनेयके ।
तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
श्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
वारम्भ वेदान्तं ब्रह्मयाहतिपूर्वकम् ।
ध्याय एतेषां होमान्ते तु समारमेत् ॥”
तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
१. खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधा-
२ सत्यावाही ३ हिरण्यकेशी ४ औधेया-
५ । तत्र कटानान्तूपगानविशेषः । चतु-
शास्त्रयोर्वेदस्त्रिगुण यज्ञ पठ्यते ।

यजुर्वेद स षड्गोत्रेभ्यः शाखान्तरा स्तुता
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवद यजुर्वेदस्य भार
हाजगोत्रम् रुद्रदेवत्वम् चैष्टुभ ऋन्द यजु
र्वेद ऋषि । दौष कपाली । तान्धवण
क्राञ्चनयवः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्नि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।

“वन्दे रौद्रं चैष्टुभं तान्धवणं
भारहाजं रुक्मनेत्रं क्षशाङ्गम् ।

यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
क्रापालीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥”

य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं ऋद्धौ वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जम्भजम्भनि वेदपारो भवति । जम्भजम्भनि
वेदपारो भवति । अग्रतो प्रती भवति ।
अप्रयतः प्रयतो भवति । अग्रक्षचारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति
चरणयूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्ने मन्त्रविशेषः ।
इति केचित् ॥)

यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—

“ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः सामवेदाधिपः कुजः ।

यजुर्वेदाधिपः शुक्रः अग्निर्गोत्र्यर्धवेदराट् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—

“ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।

यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥

जैमिनं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।

तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुष्टपिसत्तमम् ॥

एक आसीद्यजुर्वेदस्त्वचतुर्धा यकक्षयत् ।

चातुर्होत्रमभूद्यसंस्तीन यज्ञमथाकरोत् ॥

अध्वर्यवं यजुर्भिः स्यादग्निर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।

उद्गात्रं सामभिश्च ब्रह्मत्वत्पाप्यध्वभिः ॥

ततः स ऋच उडुत्य ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।

यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु प्रतेनाय यजुर्वेदमथाकरोत् ॥

सामवेदं सहस्रेण शाखानाश्च विभेदतः ।

अथर्वाण्यस्यो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”

इति कौर्मौ ४८ अध्यायः ॥

यज्ञः, पुं, इत्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इत्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रत्तो नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) यामः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यामः ४ सप्त-
तनुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः १।२।१३ ॥
इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मन्त्रः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभिववः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शुब्दरत्ना-
वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—

अप्रकाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदरो य इज्यते
यद्यथमेवेति मन स सात्त्विकः ॥”

राजासकयज्ञो यथा

“अ भसन्वाय त फल दम्भाधमपि चैव यत
इज्यत भरतश्च त यज्ञ इति राजन्म ॥”
ताम सकयज्ञो यथा

“विधिहीनमन्त्रयानं मन्त्रहीनमर्चयाम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ ३ ॥
स च नानाविधः । यथा,—

“द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

खाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ ३ ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो वृष्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ॥ ३ ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।

वृष्यज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमाणाः सततमिन्द्रियेभ्यश्च जुहति ॥”

अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे ब्राह्म
संहितायास्तुतर्भागम् । १८ । ८६—१०६ ।

“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।

ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः कीर्त्तयज्ञयज्ञरताः परे ।

जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥

ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।

कर्मयज्ञो हिंसा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥

कामान् कामी ततो भुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत्

अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्ता ततश्चतुः ॥

तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते राज संशयः ।

तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्ता ततश्चतुः ॥

जपयज्ञरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।

जपयज्ञरतो मर्त्यस्तद्देशिश्च वशादिह ॥

ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसाधुश्चमाप्नुयात् ।

तस्मात्सुतो शिवास्ततः कर्मयज्ञोऽपि देहिनाम्

अकामः कामसंयुक्तो वन्वायेव भविष्यति ।

तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥

ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्थस्तीन भवार्थवः ।

हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ॥

ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।

बहिः कर्मकरा बह्व्रजातीवफलभागिनः ॥

दृष्टा नरेन्द्रभवने तदहंजापि कर्मिणः ।

ध्यानिनां हि वपुः सुखं भवेत् प्रत्यक्षमेव च ॥

तथैव कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माकाशयोः प्रकल्पितम् ।

ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणमन्त्रयान् ॥

नायन्नं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।

आत्मस्य यः शिवमन्त्राणां बहिरभ्यर्चयेन्नरः ॥

हस्तस्य फलसुखं लब्ध्वैव कूर्परमात्मनः ।

ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते

तदुमाभ्यां सात ध्यानरतो भवेत्

तथा बहिः कलाटे भूयमात्तरे ॥

नासाग्ने वा तथास्त्रे वा कन्वरे हृदये तथा ।
नाभौ वा प्राश्वतस्थाने अङ्गाविह्वेन चेतसा ॥
बहिर्ध्यागोपचारेण देवं देवीं च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नी वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तानुसारतः ॥
अथवान्तर्ज्येष्ठैव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्ध्यागमरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”
अस्योपनिषत्पर्याया,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
त्रेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं जयः ।
तन्नोऽद्य श्रोत्रमाणाणां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

इदं ध्वं द्विजशार्ङ्गं यत् पृथोऽहं महाकृतम् ।
यज्ञेषु देवास्तुष्टन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति ध्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्याद्द्रवसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् प्रभुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तदः इदं श्रुत्वा विहता दिजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्त्वयात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽत्र प्रमथः सह ।
निन्युर्जलात् समुद्रं तच्छरीरं नमः प्रति ॥
तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्मादयस्माच्च ये यज्ञास्तत् इदं श्रुत्वा महर्षयः ।
भूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निष्टोमो यजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मणो यजायत ॥
राजः पौनर्भवोऽमस्तस्य पीचोऽमस्तस्य ।
वृद्धोऽमस्तस्योमो जिह्वास्त्रादजायत ॥
अतिराजं सर्वैराजमघोनिज्जान्तराद्भूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो वृष्योऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीधो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोऽस्यैव यज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रजःसर्पं सर्पसर्पं सर्वेष्वेवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षजायश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोप्यतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्वा दौ प्रकी-

र्त्तिताः ।

आङ्गूलसन्धौ ते ।

ती सङ्घर्षमास्थाय

आर्कमाथर्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्भवाः ॥
ऋचीत्कर्कः श्वेत्तयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
लिङ्गसंस्थानश्चैरम्ययज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञाणां सततं लोका वैर्भावन्तेऽधुनापि च ।
सुमस्य पोवात् संजाता नासिकायाः सुवी-

भवत् ॥

अन्ये सुकुसुवमेदा ये ते जाताः पोत्रवासयोः ।
श्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो सुनिसत्तमाः ॥
इष्टापूर्तं यक्षुर्धर्मो जाताः अवशरन्वतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-

वन् ॥

उद्गाता च तथाध्वं ह्युद्गाता समिध एव च ।
अग्न्यदक्षिणवामाङ्गपश्चात्प्रादिषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्ध्यात् ।
कर्णैर्नयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्देरी मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाव्यं श्वरान्मन्त्राः समुद्भवाः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हनुपद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुज्ञाः कक्षात् समुद्भवाः ॥
एवं यावन्ति यज्ञाणां भागानि च हवोर्वि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुष्टं कनकं घोरमासेदुर्बलतत्पराः ॥
ततस्त्रिधा शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
सुष्टतस्य शरीरान्तु अधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्सृष्टा दक्षिणामिस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरान्तु आपयामास केशवः ।
ततोऽभूद्वाहं पत्वाभिः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः प्रभुर्भापयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽमिस्तान्त्वयात् समजायत ॥
एतेऽस्त्रिभिर्जगत् प्राप्तां त्रिस्तलं सकलं जगत् ।
एतत् यच्च त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
एतद्ब्रह्मदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधित्वा नमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते हूयन्ते अभयस्थयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतद्ब्रह्मः कथितं सर्वं यत् पृष्ठं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्त्रेतात्वमगमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥*

ब्रह्मण आदिवज्रा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सृष्टा प्रजापतिः पूर्वं सृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
वतस तमेव सकल्य सख्या दृष्टि कुश ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्कर गत्वा कृत्वा यज्ञान् विस्तरम् ।

ब्रह्मोद्गाता होताध्वं चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकेकस्य त्रयस्यान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
श्रुतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-

म्भवाः ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ।

पुलस्त्य उवाच ।

मन्त्रान्तरे अतीते तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा
अध्वर्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्तु दक्षि-

णाम् ॥

धेनुनाश्च श्रुतं साष्टं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।

अध्वर्यूणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिच्छते ॥”

इति पाद्मोद्दिष्टखण्डे ३१ अध्यायः ॥*

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मवज्रा यथा,—

“आरम्भयज्ञाः चत्वाः स्युर्हविर्यज्ञा विप्रः

सृष्टाः ।

परिचारयज्ञाः यूडास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ।

इति मातृ ११८ अध्यायः ॥*

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत् प्रभुः ।

देवतैः सह संख्यं सर्वसाधनसंभृतम् ॥

वस्थान्धमेधे वितते समाजमुर्महर्षयः ।

महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुभणांस्तदा ॥

विश्वं भुजन्ति त्वष्टृन् कोऽयं यज्ञविधित्तवः ।

अधर्मो बलदानेध हिंसाधर्मोऽयं तव ॥

न नः पशुवधस्त्रिष्टव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।

अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिरभ्या ॥

नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्मोऽयं च ॥

आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥

त्रिष्विष्टेन यज्ञेन धर्मशाश्वयसेतुना ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिरुक्तवर्षभिः ।

उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥

तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-

णाम् ॥

जज्ञसैः स्यावरैः केन यद्यस्मिन्ति चोच्यते ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यसुक्ता महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टव्यं यज्ञविधिर्नृप ! ।

उत्तानपादे ! प्रवृत्तिं संशयं नो नुद प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुसेवामविचार्य बलाबलम् ।

वेदशास्त्रमनुकृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥

यद्यर्थं पशुभिर्मेधैरथ शूलफलैरेपि ।

हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥

एवं कृतोत्तरास्ते तु बुक्तात्मानं ततो धिया ।

अवशं भाविनं दृष्ट्वा तमघो ह्यधर्मकृता ॥

इत्युक्तमात्रो नृपतिः प्राववैश

धर्माणां य । राजा वसुरघो मत् ॥

तात्र वाचो ह्येन वहुनेन पि सश्रय
तात्र हिवा यज्ञस्य यदुक्तमिति पुरा ॥

इति मातृ ११६ अध्यायः ।

‘द्विकपण्यायः । वेनः २ अश्वरः ३ मेघः ४
श्वः ५ नार्यः ६ सवनम् ७ होत्रा = इतिः
देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
तापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
मानि । इति वेदनिर्घण्टः ३ । १७ ॥
यज्ञः । यथा, महाभारते १२।१४६।१७-
ज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाज्ञो यज्ञवाहनः ॥”
न, जि, (यज्ञं करोतीति । ज + क्रिप् ।
गकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते १।४।७ ।

“तामागतं तव न कञ्चनाद्विदु-
विमानिता यज्ञज्ञतो भयाञ्जनः ।
कृते खल्वैव जननीञ्च सादराः
प्रेमाश्रुकण्ठाः परिष्वस्युर्भूदा ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४६ ।

८ ।

‘यज्ञद्वयज्ञतद्वयज्ञो यज्ञसुगं यज्ञसाधनः ॥”
पुं, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
। ११ ।

‘रमेणाश्वमेधेन यज्ञमाने यजुष्यतिम् ।
ये यज्ञपशुं सर्व्वप्रपोवाहं तिरोहितः ॥”
गञ्च ॥

यज्ञः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
मचन्द्रः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
। ७ । ११ ।

“सर्व्वे ममास भगवान् हव्यग्रीरवाथो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
इन्द्रोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा ।
वाचो बभूवुरुशतीः स्वसतोऽस्य नस्तः ॥”
जनं, ज्ञी, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ-
चम् । इति जटाधरः ॥

यज्ञः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + कृच् +
।) श्वेतर्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-
चम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे
मे ।

‘शो र्धमस्तथा वह्निः स्रज्यो यज्ञभूषणः ।
गोऽथो दीर्घपन्नः स्वात् चुरपवस्तयैव च ॥”
ग्यः, पुं, (यज्ञे योयः उचितः ।) उडु-
रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागार्हः, जि ॥
ज्ञी, ज्ञी, (यज्ञस्य वक्षी ।) सोमवक्षी ।
ते राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
ताम्र्ये ज्ञातयाः ॥)

ताः, पुं, (यज्ञस्य वाटो गृहम् ।) यज्ञस्थानम् ।
ते हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
१ । ३३ ।

‘युक्ता सुनिपत्तास्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
यानस्यवः खाभिः स्त्रीभिः सत्तमपारयन् ॥”
य पु (यज्ञस्य वृषः वटीवृषः । इति
अनिर्घण्टः । विकटवृषः तत्पण्यासो यथा,

‘विकटवृषः सवाट्यो मन्थिता स्वादुकण्टक
स एव यज्ञरजस्य कण्टकी व्याघ्रपानाप ॥’

इति भवप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
यज्ञश्रेष्ठा, ज्ञी, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध् + कृच्
+ लुः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । ११८ ॥
(यज्ञसाधके, जि । यथा, ऋग्वेदे १।१४५।३।
“पुत्रप्रेषस्ततुरिधयज्ञसाधनः ।”

“यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अमार्थीनत्वात् यज्ञस्य ।”
इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥)

यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोडुमर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसूत्रं, ज्ञी, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
यथा,—

“पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्विज्ञेयं भुजे ॥
उडुते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमण्डपः ।
निवीतस्तु तदेव स्यादूर्ध्ववक्षसि लिखितम् ॥”

इति जटाधरः ॥

तस्य प्रमाणं यथा,—
“ऊर्ध्वं चित्रं सूत्रं सध्वनिर्गन्तं शनैः ।
तन्नुचयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
त्रिगुणं तदग्रस्थितं वेदप्रवरसम्मितम् ।
शिरोधरानामभिध्यात् पृष्ठादपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्त्वनेन विधृतं यज्ञसूत्रं वलप्रदम् ॥”

इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥

अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
“यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन-
स्यामि ॥”

इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम् ॥

यजुष्यान्,—

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
वृहत्सतेयं सृजं पुरस्तात् ।
आयुषमयं प्रतिपुञ्च शुभं
यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः ॥”

इति पशुपतिः ॥

युगमेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
“सत्ये स्वर्गमयं सूत्रं ज्ञेयायां राजतं तथा ।
हापरे तास्त्रजं प्रोक्तं जज्ञौ कार्पासदम्भवम् ॥”
इति वृहद्वाजसमर्त्तखण्डः ॥

अन्यच्च ।

“यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमित्येते ।
सर्व्वे रौप्यं ताम्रसूत्रं पटं कार्पासवार्हिधम् ॥
अगाविनं गुटं शङ्खी यथालब्धं निधाय च ।
यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मलिङ्गक्रियात्मकम् ॥
न तत्र नियमो यावत् सूत्रप्रक्षयश्चक्षुष्या ॥”
इति वृहद्विद्यसंहिता ॥

ज्ञी, (यज्ञस्य ज्ञानम्

इति

यज्ञाङ्गं पु यज्ञं यज्ञं त प्राप्नोतीति त अङ्ग
अङ्ग । उडुमर इत्यमरः २ २
(अङ्गं पथ्यायो यथा

“यज्ञाङ्गो यज्ञवृक्षश्च हंसदुग्धोऽप्युडुमरः ॥
इति वैश्वकरवमालायाम् ॥

“उडुमरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हंसदुग्धकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४६।
११७ ।

“भूर्भुवःस्वस्तरस्तारः स्वपिता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाज्ञो यज्ञवाहनः ॥”
यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
ज्ञी ॥ (यथा, कुमारसम्भवे १ । १७ ।

“यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणञ्चमच्च ॥”

यज्ञाङ्गा, ज्ञी, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
अण् । टाप् ।) सोमवक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।
(विषयोऽस्याः सोमवक्षीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्य ।)
अवस्यथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ याग-
शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ ।
११८ ।

“यज्ञान्तकत्वं यज्ञसुखमन्नमन्नाद् एव च ॥”

यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य हन्तयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राजसस्य ॥

यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति जटाधरः ॥
(अशुकस्मितो यज्ञहन्तः । “यज्ञर्चो मनुष्य
नास्त्वहच् वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति टण् ।
“टाञ्जादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।” ५ । ३ । ३९ । इति
प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञहन्तकः ।
इति काशिका ॥)

यज्ञियं, जि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + “यज्ञस्त्रिंशद्भा
वखञौ ।” ५ । १ । ७१ । इति वः ।) यज्ञकमेत-
र्हम् । इत्यमरः । २ । ७ । २७ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२६ । १६ ।

“ततो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”
यज्ञाय हितम् । इति सुमध्वीध्याकरणम् ।
(यथा, मनुः । २ । २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति न्यस्यो यज्ञं स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देवो ज्ञेच्छेदप्रस्तनः परः ॥”

यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) द्वापर
युगम् । इति निकाखण्डः ॥ (खदिरवृक्षः ।
तत्पथ्यायो यथा,—

“खदिरो रक्तसारश्च मायची दन्तधावनः ।
कण्टकी बालप्रश्नश्च बहुशाल्यश्च यज्ञियः ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
पलाशः । तत्पथ्यायो यथा,—

“पलाशः किंशुकः पर्णी वज्रियो रक्तपुष्पकः ।
शारथ्यो वातहरो री सरिहरः ॥”
इति ख पु प्रथमे भागे ।

यज्ञोपदेशः, पुं, (यज्ञोपदेशसौ देशश्चेति ।)
 यागकरणोपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ॥२२३॥
 “वृक्षसारस्तु चरति न्यगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥”
 त्रिशांला, स्त्री, (यज्ञिया शांलाः) याग-
 मण्डपम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञोप, पुं, (यज्ञो भवः इति । यज्ञ + “गृहादि-
 भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति ङ् ।) उडुस्वर-
 दृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
 चि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । ६ ।
 “प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसम्पद्विभक्तम् ।
 कारयामास श्रार्थातिथिज्ञायतनसुत्तमम् ॥”)
 यज्ञोपवसनपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ वस्त्रपादप-
 श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञोप, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
 “यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-
 भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्सन्निधानादपयानु सद्यो
 रक्षांस्त्रिषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”
 इति आदित्यतत्वम् ॥

यज्ञोप, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिण्यकण्डम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञोप, पुं, (यज्ञोचितः उडुस्वरः ।) उडु-
 स्वरदृक् । यज्ञोप इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
 ५ उडुस्वरः ६ अनुफलः ७ । इति शुद्धरत्ना-
 वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
 “उडुस्वरो हिमो रूच्यो गुरुः पित्तकफासदुतु ।
 मधुरस्तुवरो वण्यो ब्रह्मशोधनरोपणः ॥”
 यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञधृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
 सूत्रम् । प्रेता इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवि-
 त्तम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजावली ४ । इति
 त्रिकाशशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
 वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं
 वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
 विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं
 तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “ऊर्हन्तु त्रित्तं कार्यं तनुत्रयमधोदृतम् ।
 त्रित्तस्योपवीतं स्यात्सस्यैको यन्धिरिष्ठते ॥”
 शमावर्तवर्जितं तनुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
 वर्तवर्जितं कार्यं एवं त्रित्तं त्रिसर्वं उपवीतं
 स्यात् । एको यन्धिरिति नानात्वनिर्घातार्थम् ।
 तथा बौधायनः ।
 “कौषं सौचं त्रिस्त्रित्तं यज्ञोपवीतमानामे ॥”
 कौषं कृमिकोषोद्भवं मृदुस्त्रादिमयमित्यर्थः ।
 सौचं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।
 “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रित्तम् ।
 शूद्रसूत्रमयं राज्ञो वैश्यावाकिसौत्रिकम् ॥”
 त्रिस्त्रित्तमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिस्त्रित्तं
 त्रिसर्वत्वेन विशेष्यम् । यत्तु प्रैठीनसिचचनम् ।
 कार्पासमुपवीतं षट्तनु त्रित्तं ब्राह्मणस्य ।
 चौम राजन्यस्य आपिक वैश्यस्य । समव

तत्सवस्मवे षट्तनुविधायकम् । नवतनुत्वं
 यज्ञमाह देवलः ।
 “यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
 एकेन यन्धिरा तनुर्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
 एकेन यन्धिरा युक्त इति शेषः । द्विगुण-
 स्त्रिगुणोऽथवेति । तनुवत्त्वेन द्विसर्वस्त्रसर्वो वा
 कर्तव्यः । द्विसर्वत्वं त्रिसर्वत्वासम्भवे । गोभिले
 वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
 रज्जोः सूत्राशुकल्पप्रदर्शनार्थः । एवकार-
 स्त्रिसर्वत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
 अनुक्तमौल्यवालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
 परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
 भावे त्रित्तता सूत्रेण । कुशसूत्रवालप्रतिसर-
 रज्जुभिर्वा । वालोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।
 “कार्पासचौमगोवालश्रररज्जुलुणोद्भवम् ।
 सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
 तदभाव इति करणादस्वाभावे कुशरज्जुभिरिति
 बोध्यम् । इति आहविवेकः ॥ * ॥ अथोप-
 नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽह्ने ब्राह्मणस्योप-
 नयनं शस्तम् । क्षत्रियस्य गर्भैकादशे । गर्भ-
 द्वादशे वैश्यस्य शस्तम् । अजासामर्थे ब्राह्म-
 णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वाविं-
 शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
 पर्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघ-
 फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
 तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-
 तृतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
 शुक्ररवौ प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
 धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा ज्येष्ठा रेवती पुष्या
 चित्रा श्रवणा नृगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
 उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
 रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र लग्नाणि वृषसिंह-
 तुलाधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
 तच्चन्द्रादिशोभने आगन्धायादीन् परित्यज्य
 कर्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
 अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेऽह्ने
 ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेऽह्ने क्षत्रियं गर्भ-
 द्वादशेऽह्ने वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्थान-
 तीतः कालो भवति आहविंशात् क्षत्रियस्य
 आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
 सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेदुर्नाथाप-
 येयु न एभिर्जिवाद्येषु ॥ आषोडशादित्यभि-
 विद्यावाह । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
 अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेद्देवां प्रोवाच वदतां वरः ॥”
 इति प्रतीयत अनयोर्ममं

जन्मशयनाभ्यामविरुद्धता । तथा च भाष्यः ।
 “व्रतवन्धविवाहे च वत्सरपरिमणनमाहुराचार्याः ।
 आधानपूर्वकमेकं प्रसूतिपूर्वकं सदान्ये तु ॥”
 यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य प्रैठीनसिचचनम् ।
 द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवसृजकाला
 भवन्ति । तद्वादशवर्षानुपरि ब्राह्मणादीनां सदा-
 याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-
 प्रायश्चित्तमिति । तथा च शङ्खलिखितौ । ब्राह्म-
 णान्नायगं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्रा-
 यणाशक्तौ धन्वद्वयं तन्मूल्यं वा सार्द्धद्वाविंशति-
 कार्पापणाः गोमूल्यं कार्पापण एकः मिलित्वा
 सार्द्धचयोविंशतिकार्पापणाः देवाः । पितृमाह-
 रक्षितस्य निःसस्य देशोपपन्नवादिना पतित-
 सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नाशुतिष्ठेद् यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा त्रीन् कच्छान् यथाविधुपना-
 ययेत् ॥
 कच्छं प्राजापत्यम् । सदशक्तौ धनुचयं तन्मूल्यं
 वा नव कार्पापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह-
 नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणां
 प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।
 “ब्राह्मणाचार्यस्य सुक्रान्नं कच्छपादेन सुश्रूति ।
 यज्ञोपनयते ब्राह्मणं त्रिभिः कच्छैः स शुश्रूति ॥”
 सुजवलभीमत्तक्षत्रिन्तामणयोः ।
 “स्वातीशुक्रधनान्धिमित्रकरभं पौष्णव्यचित्रा-
 हरि-
 विन्दौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रपदे सागरे ।
 केन्दस्ये अगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलार्थं वाराः सितार्क-
 ण्यकाः ॥”
 अदितिसुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
 षाढा । दीपिकायाम् ।
 “कीर्वाकेन्दूदगुहौ हरिशयनवर्हिर्मास्त्रे
 चोत्तरस्ये
 स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिमे
 वादितौ च ।
 शुक्रार्केव्यर्ध्वजमे रविमदनतिथिं प्रोज्झा
 षष्ठाष्टमेऽह्ने
 नो जीवास्तानिचारेऽर्कसितगुरुदिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”
 रविमदनतिथिं समीपं ज्योदशीम् । षष्ठाष्ट-
 मेऽह्ने लगापेक्षया । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “माघे द्रविणशीलाष्टः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
 ज्येष्ठे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
 ज्येष्ठे महानतीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 श्रवणज्येष्ठे रात्रिः स्वाग्निविहं निशि च व्रतम् ॥”
 राजमार्गः ।
 “पुनर्वसौ क्षतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥”
 आश्वलायनः । उदमयने आर्ष्यमासी यस्ते
 कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः
 विवाह- सार्वज्ञादिक इत्येकैः । आर्ष्यमासी
 पक्षे शुक्ले पक्षे बृहस्पति

सु तदुक्तानवधायान् सप्तमीं च योदशैश्च
चयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्जयेत् ॥
पतिव्यवहारसमुच्चये
वार्तिकस्यान्वितायाः फाल्गुनायाः पक्षयो

रपि ।

यापक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥
जबलः ।
वैजयन्तद्वितीयायां तिष्ठन्विवाहकासु च ।
गौं च फाल्गुने चैव व्याघ्रादि कार्तिके तथा ॥
त्रयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
कालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥
नयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्ति-
कौ ह्यपक्षे च द्वितीयानिवेधः पुनः-
स्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
उपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।
वपस्य चक्षुषस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
क्षये च विष्णो कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
तथायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥
येना दक्षिणायनकृत्वापक्षयोः समुच्चयः ।
मत्तिकां प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लतृतीया
वापस्यशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्थेन निषिद्धा ।
श्रावणशुक्लतृतीया शुभादित्थेन निषिद्धा ।
ग्रामशुक्लरुग्भाष्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
मगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
नात् । यथा च ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽयवास्तिन्
वारेऽस्य दोषनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नौचस्थितेरिशङ्खगेऽथ पराजिते वा
जौवे भगवत्पुनवः स्तुतिकर्महीनः ॥”
यः शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ ।

“जम्बोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽयवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुशुतोऽपि
विद्याविप्रैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते देवगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा प्रापशुतेऽप्युत्तमे ।
व्रतोपनीतो दिवसेः प्रणाशं
प्रवाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”

ये कृन्ते । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
म् ।

त्रि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिशुन्वि-
जनिभ्यो जुच् ।” उणा० ३ । २० । इति
।) यजुर्वेदेष्वा ज्ञास्यः । इत्युणादि-
ः ॥ यजमानः । इति संचिप्तसारोणादि-
ः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
मने यज्यवे पाशुरन्तरोऽनिषङ्गाय ।”

अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्वजमानस्य पाशुः
कः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

[न] पुं, (यज् + “सुयजोर्जुनिप् ।” ३ ।
१०३ । इति जुनिप् ।) विविना इष्टवान् ।
वेदानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ।
या, नैवधपरिते । ३ । २४ ।

“राजा स यज्जा विबुधव्रजचा
कृत्वाधराज्योपमयेव राज्यम्
मुदक्ते अतश्चोच्चिषस तत्तत्तन्नी
पूर्व चहो शेषमशेषमन्त्यम् ।”

यज्वनांपतिः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यत्, ईं ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, यत्तः ।

इ, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, क खेदोपस्कारयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।

क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।

यातयति गृहं गृहिणी उपस्कारोति इत्यर्थः ।

निरः प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्तः । निर्वात-

यति घान्धेन माघान् लोकः धान्यं दत्त्वा माघान्

गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, चेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥

(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता लणमदात् बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हरिणकैर्न विसृज्यते स्म ॥”)

यत्, [इ] त्रि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो

भवतीति । यज् + “यजितनिजिभ्यो ङित् ।”

उणा० १ । १३१ । इति ऋदिः ङित् ।) बुद्धिस्त-

त्पोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं

सिद्धान्तकौमुदुणादिहतिश्च ॥ ये इति भाषा ॥

(एकविंशतिविभक्तिषु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि

यथा, यः १ दौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ औ ५

यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।

तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।

चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।

पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येवाम् १८ ।

षष्ठी । यसिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।

सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,

या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५

याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८

यामिः ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११

याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४

याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७

यावाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०

यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य

रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।

यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेषः पुंवन् ॥)

यतः, य, (यद् + “पञ्चम्यास्तसिल् ।” ५ । ३ । ७ ।

इति तसिल् । “तद्धितश्चासन्विभक्तिः ।” १ । १ ।

३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्यावयवत्वम् ।)

चेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,

मनुः । २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

अददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिधादयेत् ॥”

यद् + “उत्तरायणोऽपि ङश्छन्ते ।” ५ । ३ । १४ ।

इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।

२ । ५ । २ ।

“यद्गुपयद्विज्ञानं यत इदमिदं प्रभो ॥”

येभ्य यथा भागवत १ । १५ । २१ ।

तद्दे धनुस्त इषव सरथ हयास्ते

सोऽहं दृष्टीं वृषतयो पत आबभन्ति ।’

यत्र यथा आभज्ज्ञानशकुन्तले

“यतो यतः घटचरणोऽभिवर्जते

ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”)

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहुनां जातिपरिप्र

हतमच् ।” ५ । ३ । ६३ । इति हतमच् ।

बहुनां मध्ये निर्द्धारित एकः । एषां मध्ये यः

यच्छब्दात् हतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुध-

वोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः ।’

इति काशिका ॥)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यत्तदो निर्द्धारणे द्वयो-

रेकस्य डतरच् ।” ६ । ३ । ६२ । इति डतरच् ।)

द्वयोर्मध्ये निर्द्धारित एकः । अन्ययोर्मध्ये यः ।

यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुध-

वोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १० ।

“तयोर्वयं त्वं यतरडवीयस्तदित्सोमोवति

हन्त्यासु ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दाधिकः । यतशुलि

इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् डतिप्रत्य-

येन निष्पन्नम् । इति सुधवोधयाकरणम् ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।

“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”

“यति ते यापन्नस्ते भवन्ति ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥)

यतिः, पुं, (यतते चेतते मोक्षार्थमिति । यत् -

इन् ।) निजितेन्द्रियग्रामः । तत्प्रत्ययः ।

यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३

संन्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रत्नवसनः ६ परि-

व्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाट्प्री

१० मस्करि ११ पारिरञ्जकः १२ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव

नामार्थे ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—

“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-

नाम् ।

एकत्र चतुरो मासानन्दं वा निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निवेद्यते ॥”

इति मातृस्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥

यतिधर्म्मो यथा,—

“अलाघुं दारुपात्रं च गृहस्य वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायद्भुवोऽर्जवीत् ॥

एककालं चरेद्भूमैश्च न प्रसज्येत विस्तरं ।

मन्य प्रसक्तो हि यतिर्विषयं यतिः सज्जति ॥

विधूमे सन्नसुतले अज्ञारे भुक्तवच्चने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥

अलाभे न विषादी स्थाक्ताभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयान्त्रिकमात्रः स्वाध्यायाश्च ज्ञाननिर्गतः ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सतेव सर्वशः ।

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥

भवहारेण रक्ष स्थानासनेन च ।

द्विधमायानि विधयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषचयेण च ।
अहिंसया च भूतानामन्यतन्त्राय कल्पते ॥
अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव प्रतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
विप्रयोगं प्रियेक्षैव संयोगश्च तथाप्रियैः ।
चरया चाभिवचनं याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
देहादुत्क्रमणश्चास्मान् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
योनिर्कोटिषहस्रेषु स्थतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
अग्रमप्रभवश्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवश्चैव सुखसंयोगमनयम् ॥
सुख्यताश्चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
दूषितोऽपि चरेद्दुर्म्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न जिज्ञं धर्म्मकारणम् ॥
फलं कतकृत्तस्य यदप्यशुप्रसादकम् ।
न नामगृहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
सरजगार्थं जन्तूनां राजावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
अह्ना राजा च यान् जन्तून् हिनस्यजानतो
यतिः ।

तेषां स्थात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
प्राणायामा ब्राह्मणस्य चयोऽपि विधिवत् कृताः ।
याद्वृत्तिप्रणवेयुक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
इत्यन्ते आयमानानां धातूनां हि यथा मजाः ।
तथेन्द्रियाणां इत्यन्ते दोषाः प्राणस्य नियन्त्रात् ॥
प्राणायामैर्देहदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानिश्चरान् गुणान् ।
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामश्रुतात्मभिः ।
धानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
सम्यग्दर्शनसम्यक्ताः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विज्ञेयस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
अहिंसयेन्द्रियासङ्गेर्वैदिकेक्षैव कर्मभिः ।
तपसश्चरमेक्षीयेः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
अस्त्रिस्तृणं स्त्राद्युतं मांसश्रीणितलेपनम् ।
चर्मोवनङ्गं दुर्गन्धिपूर्णं सूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्रसमन्विद्यश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्मिमं देहं कृच्छ्राद्याद्याहिसुच्यते ॥
प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विश्लेष्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निर्वृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
अनेन विधिना सर्वोत्थक्ता सज्जान् शनैः शनैः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रैष्यितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाप्नुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदेविकमेव च ।
आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यतः ॥
इदं प्रारब्धमज्ञानमिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गं ताम् ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेद्दुष्प्रमाणं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥
(ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते १८।
८। १ ।
“सनकाद्या नारदश्च ऋषिर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नेते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नर्हुरेतसः ॥”
नहुवपुत्रः । यथा, महाभारते १। ७५। ३० ।
“यतिं यथातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनधामास धट्सुतान् प्रियवाससि ॥”
विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १३। ४। ५७ ।
“आराणिर्नाचिकश्चैव चाभ्येयोज्ज्वलौ तथा ।
नवतनुर्विकनखः सयनो यतिरेव च ॥”
त्रि । कर्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
८। ३। ६ ।

“येनायतिभ्यो भगवे धने हिते

येन प्रसूखमाविध ॥”

“येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मसुपरतंभ्योऽयद्युभ्यो
जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भगवे महर्षये
प्रयच्छसि ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यतिः, स्त्री, (यन्ते रसनाचेति । यम् + “स्त्रियां
क्तिन् ।” ३। ३। ६४ । इति क्तिन् । “अनु-
दात्तोपदेशवर्णतत्तनोत्पादोनामिति ।” ६। ४।
३७ । इति सकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
मेदिनी । ते, ४६ ॥ त्रिकैश्चिन्मस्यानम् ।
यथा,—

“यतिर्जिज्ञेहविश्यामस्यानं कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेदविरामाद्यैः प्रदेवाद्या निजेच्छया ॥
क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहित्वा पूर्वकृतिभिः
पदान्ते सा श्रीर्भा व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्तत्रैवासी स्वरविहितसन्धिः अयति तां
यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमाहिमा मां करुणया ॥
श्वेतमाख्यमुत्थास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
इत्याह भट्टः स्वयत्ये गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”

इति च्छन्दोमञ्जरी । १। १६—१८ ॥

(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चैष्टते
व्रतादिरचार्थं इति वा । यत + “सर्वधातुभ्य
इन् ।” उणा० ४। ११७ । इति इन् ।) विधवा ।

रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वाद्याङ्ग-
प्रबन्धविशेषः । यथा,—

“यतिरोपाध्यवच्छेदो गजदो रूपकं ध्रुवम् ।
गनपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं वृन्दनश्च प्रबन्धाद्वादश स्तुताः ॥”

यथा हं यातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । २३। ५३ ।

“चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
यतित्रयं तथा तोदं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”)

यतिचान्द्रायणं, स्त्री, (यतिभिरुद्भूतं चान्द्रायणम् ।)
व्रतविशेषः । यथा

“अष्टावष्टौ समधीयात पिष्कान् मध्दिनं स्थिते

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

यतिचान्द्रायणे प्रादोन्धेयुचतुष्टयं तदप्रक्तं
सपादेकादशकाशीपद्याः । इति प्रायश्चित्त
विवेकः ॥

यतिनी, स्त्री, (यतं संयमोऽस्या अस्तीति । यत +
इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—

“विधवा जानिका रक्षा विश्वस्ता यतिनी
यतिः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यतिमैथुनं, स्त्री, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
नीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्यायः ।
खड्गनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीप् ।)
विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥

यती, [न] पुं, (यतं संयमोऽस्यास्तीति । यत +
इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
७ । ४४ ॥ (यथा, सुमन्त्रोद्ये कारकप्रकरणे ।

“खट्वा दधिं शास्त्रकमेतद्वैका-
सुमोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)

यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तं पक्षे
यतुका, जक । स्त्रियां टाप् ।) वृत्तविशेषः ।
यथा,—

“रजनी स्यात्तु यतुका यतुका जननीति च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

यत्नः, पुं, (यत + “यजयाचयनविच्छप्रच्छरचो
नङ् ।” ३। ३। ६० । इति नङ् ।) रूपादि-
चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
योनिः ३ । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनिश्च ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्तिकैः परिकीर्तितम् ॥”

तेषां कारणं यथा,—

“चिकीर्षा कृतिसाध्यैश्चाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्वर्यं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्देषाद्विहसाधनताधियः ।
यतो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

उद्योगः । यथा,—

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहृद्य कुरु प्रौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽपि शोकः ॥”
इति हितोपदेशः ॥

यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशेषः । यत्नशब्दात्
वतुप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६। ६।

“कंसेनापि समाश्रमश्चागूरः पूर्वमेव तु ।
योद्धव्यं सद्यः शय्येन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)

यत्न, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा० पर० सक० सेट ।) दन्तवर्गाद्योपध ।
इ क, यन्त्रयति मन्त्रश्च वर्षं आहृषिष्व यत्न

यननेवेष्टासहे इदमुक्तो वदेष्टारणभेदाय
इति दुर्गास

यथास्मिन् येखाने इति भाषा अच्युत्तम्
प्रत्याख्यप्रत्ययन निष्पन्नम् इति सिद्धान्त
नौसुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं विद्या ।
हेहाद्या यदि वा लोभाद् याति तत्तत् स्वरूप-
ताम् ॥ ”)

, अ, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । यत् २
१३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
१६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
वति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्वयथा
भवति शुचिर्विबोद्धाहे मर्षानेष्टदां चयः ॥ ”)

कामी, [न] चि, (यथा कामयते इति ।
मि + णिनिः । यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
स्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिटनाविति
नेः) स्त्रीच्चारौ ॥ तत्पर्यायः । खरुचिः २
च्युत्तः ३ स्त्री ४ अपावृतः ५ स्वतन्त्रः ६
रवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
यन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
राजवत्सलसंहितायाम् । १ । ८१ ।

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमदुस्सरन् ।
दारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्त्रुताः ॥ ”)
हमं, अ, स्त्री, क्रमात्स्वरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
ाकरणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सङ्ग्रीह्यन्त सः ॥ ”)
पि च ।

यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रतिक्रिया सदा ।
उतापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥ ”

इति आहृतत्त्वम् ॥

तः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
तः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
या श्रौर्त्येण वा न कौरपि विदितत्वात् ।)
त्रेः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
ाधरः ॥

२, अ, स्त्री, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
अनतिवृत्तौ अत्ययीभावः । अत्ययीभावश्च ।

३ । १८ । इति नृपुंसकत्वम् । “कृत्स्नो
उक्ते प्रातिपदिकस्य ॥ ” १ । २ । ४७ । इति
ः । “नाययीभावादतोऽमृत्युपञ्चम्याः ॥ ” २ ।
। ८३ । इति प्रथमाविभक्तैरमादेशः ।)
थैम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
। ६ । १ । ४१ ।

न खधाक्षमौ भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
नामक्रियारूपैर्विभाज्यन्ते यथातथम् ॥ ”)

३, अ, स्त्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यययी-
ः ।) पूर्वदिग्देशकात्स्वरूपम् । यथा,—
कृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु

यथ पूर्वं यथा भाव स्वभादीनां न विष्णुता ॥’
इति तिथ्यादिनक्षत्रतकालिकापुराणवचनम्
यथासुखीन चि (यथासुख + यथासुखसु
खस्य दर्शन ख ५ । २ । ६ इति ख)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सङ्गं यथासुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येऽययीभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“तत्तच्छिचीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो नृमः ।
यथासुखीनः सीतायाः पुण्ड्रवे बहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥

सुखस्य सङ्गं यथासुखं दर्पणादिस्थितिप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेऽययीभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुण्ड्रवे भ्रमति स्म इव-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, अ, स्त्री, (“यथास्ते यथायथम् ॥ ” ८ ।
१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्वयथास्त्वम् ।

तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं स्त्रीत्वञ्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी । यथा-
स्त्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अतुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।

“तन्नोपाचूय गोपालान् त्वणः प्राज्ञ विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामो हन्हीभूय यथायथम् ॥ ”
“यथायथं वधोवर्णादात्स्वरूपम् ॥ ” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—

“लिङ्गमथस्तमस्यत्वात् याचीनां तद्वयथा
यथम् ॥ ”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य याथैर्यद्रूपं तदेवायत्तम् ॥ ”

इति तट्टाख्यानं विजयरचितः ॥)
यथार्थं, अ, स्त्री, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

“हे अथभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयञ्च अत्ययीभावः ।
यथायथमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥ ”
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“सत्वं सम्यक् समीचीनत्वं तथं यथातथम् ।
यथास्थितञ्च सङ्गतेऽस्तीके तु वितथाहृते ॥ ”

इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।

“कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रयत्यति ॥ ”)

यथाहं, अ, स्त्री, (अहं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
ययीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथाहंन्तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्वपायिवौ ॥ ”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

यथाहंवर्यः, पुं, (यथाहं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्य + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमस्य रूपं जातिश्च ।

यथाशक्ति अ स्त्री शक्तनुसारम् शक्तिमनति
क्रम्य इति सुग्ववाथयाकरणम् (यथा
श्रीमद्भागवते ६ । १० । १६

‘पश्य मा निजन्त शक्र वृकणाद्युधमुज्ज्वलं
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिह्वीषया ॥’)

यथाशास्त्रं, अ, स्त्री, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, भलमासनत्वे ।

“यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो यथायाधि चिकित-
सितः ।

न श्रमं यानि यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधः ॥’
यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । १२ । ७६ ।

यथास्त्वं, अ, स्त्री, (स्वमनतिक्रम्येऽययीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुत

चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
“वत्वं ततोऽनुकुर्वीत परिवेकन्तु सर्पिषा ।

हृतीये दिवसे सुक्ता यथास्त्वं शोधयेद्भिषक् ॥ ”)
यथेष्टितं, अ, स्त्री, (ईक्षितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।

“तान् प्रत्यवादीदृष राववोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्म्माम् ।

तपो मरुद्भिर्भवतां शरानिः
सन्मुख्यतां नोऽरिसमित्वनेषु ॥ ”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

घट् इष्टानतिक्रमे स्त्र्यच्युत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात् न

स्त्रीत्वमेष्टम् । ईक्षितस्थानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यययीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, अ, स्त्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम्
यथा,—

“कुर्व्यथेष्टं तत् सर्वमीशान्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [न] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनिः ।) प्रची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य शब्दस्य महारोगिणश्च एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥ ”

यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्टादासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न] पुं, स्त्रीच्चारौ । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यथोचितं, अ, स्त्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथायात्रम् । यथा । “अथो

अंशो यथोचितात् ॥ ” इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।

“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथावक्तम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्बुद्धसात्कृतम् ॥ ”

चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थं आद्यञ्च ।
यथाहंः । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ ।

“वयमाप्यधिता मर्त्येष्वभागे यथोचिते
दृष्ट्या त

मन्यान्

। ”)

यदितं, य, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्ययमीभावः ।) ययोक्तम् । यथा,—
 “ययोदितन्ते पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥
 रा, य, (यस्मिन् काले इति । यदु + “सर्व-
 कान्यकिंयत्तदः काले दा । ” ५।२।१५। इति दा ।)
 यस्मिन् काले । यथा,—
 “यदा यदा सतां हानिर्विदमार्गानुसारिणाम् ।
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणेः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

दि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्यायः ।
 चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

“अपि चेत् सुदुराचारो भजते भामन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सन्मन्त्रावसितो हि सः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥

“यदुवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्यात्
 इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थः ।” इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दौयं, त्रि, (यस्येदमिति । यदु + “वृद्धाच्छः ।”
 ६।२।११४। इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,

“यदीयहलतो विलोक्य विपदं
 कलिन्दतनया जलीकृतमतिः ।
 विलासविपिनं विवेश सद्यसा
 करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥”

इति कल्पोमञ्जरीं द्वितीयस्तवकः ॥

दुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । पृथोदरादि-
 त्वात् जस्थाने ढकारः ।) देवयान्यां जातो
 ययातेर्ज्येष्ठपुत्रः । तस्य वंशे पितृश्रापात् राजा-
 न्नक्रवर्त्तौ नासीत् । तदंशे द्वापरयुगस्थान्ते
 श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
 पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्त्वज्रवीहृत्तः ॥
 त्वं यदी ! प्रतिप्रदस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेव त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
 पूर्णं वर्षमहस्ते तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
 इत्था संप्रतिप्रदस्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुरवाच ।

सितस्रस्तुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
 वलीसन्तनगात्रश्च दुर्द्धर्षो दुर्जलः क्षणः ॥
 अशक्तः कार्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।
 सहोपजीविमिच्छेव तां जरां नैव कामये ॥
 सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृद्ध ! ।
 जरां गृहीतुं धर्मेक्ष्ण । पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥

यथातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः खं न प्रवच्छसि ।
 पापाज्जातुलसखत्वात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”

इति मातृ ३१ अध्यायः ॥ ३॥

हर्षशराजपुत्र यथा, हरिवंशे ६३ ४४

“तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।

मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महावशाः ॥”)

यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—

“यदुपतिः क मता मथुरापुरी

रघुपतिः क मतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं

न सदिदं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्याम् । नन्वर्थः । स्वरिता २ ।

इत्यमरः । १।२।२॥ स्वरिता ३ । इति तट्टीका ॥

(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।

“यदृच्छया चोपपन्नं खर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः चक्षियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥”)

यदुवा, य, यदि । यथा । “यदुवाक्यतरसम्भारः

स्यादपि पशुनैव कुर्यात् । यदुवेति निपातसमु-

दायो यदर्थः । अपि च । यदुवा उभयं

चिकीर्षिद्वौत्रं ब्रह्मलक्ष्य इति तेनैव कल्पेन

कृत्रमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दम्वटुं वा

ब्रह्मास्मने निधाय तेनैव प्रत्यादृष्टव्यचेष्टेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संचिप्रसारोखादिवृत्तिः ॥

पञ्चान्तरञ्च ॥

यन्त्रा, [त्र] पुं, (यम् + ङच् ।) सारथिः । (यथा,
 रघौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था

यन्तुनुपालभ्य निर्वर्तिताम्बान् ।

वैः सादिता लक्षितपूर्वकेतून्

तानेव शामर्षतया निजघ्नः ॥)

हस्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । ४२ ।

“सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा

नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि मजेन शाखी

नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहेन्ते ॥”)

विरतिकारके, चि ॥

यन्त्रं, स्त्री, (यच्छत्यनेति । यम् + “गुह्यवीपचिदचि-

यमिसदिशदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ । १६६ ।

इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ३ । २६ । २१ ।

“अष्टौभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।

स्थापयेत् पौटपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥”)

याचभेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

अभियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-

कण्ठः ॥ कामान् वन्दूक इत्यादि भाषा ॥ * ॥

वाद्यम् । यथा,—

“यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्यौ मधुसूदन ! ।

अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”

इति महाभारतम् ॥

कश्च इति भावा । यथा

“देव्यै सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूपाणि मायया

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१

कस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति । किं कुर्यन् सर्वानि भूतानि माय-
 निजशक्त्या भामयन्स्तत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् य-
 दारुयन्त्रमारूपाणि कृत्रिमाणि भूतानि स-
 धारो लोके भामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्रा-
 शरीराणि आरूपाणि भूतानि देहाभिमानि
 जीवान् भामयन्तित्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी

अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।

“आधौऽभिर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम्

यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्चने सर्वदा हरेः ॥”

गौतमीये ।

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामखलेषु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतले ॥”

योगिनीतन्त्रे ।

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।

जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौसावलीये ।

“यत्राप्रराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च विदते ।

करवीरे शुक्लरक्ते द्रौण्यं वा यत्र तिष्ठति ।

तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रे चण्डिकाचैवम् ॥”

एतत् सर्वयन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।

देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”

तथा ।

“आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम्

कामक्रोधादिदोषोत्पन्नसंज्ञाः खनियन्त्राणां ॥

यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।

विना यन्त्रेण पूजार्था देवता न प्रसीदति ॥

दुःखनिर्धन्यन्त्राद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ॥”

इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ * ॥

अथ धारणयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी

यन्त्रम् । शारदायाम् ।

“आलिख्याष्टदिग्मलानुदरगं पाशादिकं

चाक्षरं

कोष्ठेऽवज्जमनून् परेषु विलिखेदष्टार्णमन्त्रद्वयम् ।

अक्षपूष्पापरषट्कसुग् जयवरात् शोभास-

नानर्गले-

ज्वालित्येन्द्रजलाधिपादिगुणशः पंक्तिदवाक्षत-

परम् ॥

कोष्ठेऽवष्टुगार्णमात्मसहितां युग्मस्वरान्तर्गतां

मायां केशरगां हस्तेषु विलिखेन्मूलं त्रिपंक्ति-

क्रमात् ।

त्रिः पाशाङ्कुशवेष्टितश्च लिपिभिर्वीतं क्रमादु-

युत्क्रमात्

पद्मस्थेन घटेन पङ्कजसुखेनावेष्टितं तद्वर्चः ॥”

षट्गर्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।

पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तीन्दिराङ्कुशः ॥

प्रथमोऽष्टाक्षरो कामिनि रञ्जनि ।

खाद्यान्तोऽष्टाक्षर सद्भिरपर परिकीर्तित

ह्रीं गौरि वज्रदयिते योगेश्वरि सर्वभूषट्
 विठल बाणेशानोऽयमन्त्र साङ्गदीपनः ॥
 इति घटार्गलयन्त्रम् ॥ १ ॥
 “तारे हूँ विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभि-
 धानान्वितं
 मन्त्राणां वसुवन्धुक्रान् वसुदेवज्वालित्वा
 तद्वाह्यतः ।
 प्रक्षाल्य त्रिः परिवेष्टितं घटगतं पद्मसमजा-
 ननं
 यन्त्रं वक्ष्यकरं यथादिमयङ्कलक्ष्मीप्रदं
 कीर्तिदम् ॥”
 इति स्तुतिायन्त्रम् ॥ २ ॥
 “पद्मं भागुदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्मिकायां
 पुनः
 स्तारं शक्तिगवीजसाध्यासहितं तत्केशरेशु
 क्रमात् ।
 मर्दिन्यामनुसम्भवात् युगलश्री वर्णान् पुनः
 पत्रमात्
 मन्त्राणां गुणश्री विधाय विलिखेदन्त्रं
 तदन्त्रं दले ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिभि भयं मे ससुप-
 यदि प्रक्षयमशुक्लं वा तस्मै भगवति प्रमथ
 स्वाहा ॥
 मातृकार्ण्येन संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 गन्तव्यं विन्ध्यवासिन्ध्याः प्रोक्तं सर्वसम्बद्धिदम् ॥
 रक्षाकरं विशेषेण चन्द्रभूतादिनाशनम् ।
 राव्यदं भयराज्यानां वषट् वक्ष्यमिच्छताम् ॥
 उतार्थिनीनां सुतदं रोगिण्यां रोगशान्तिदम् ।
 हुना किमिहोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मयिः ॥”
 इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 प्रथमं लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 वेदादिस्थितसाध्यानामयुगाग्रः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 कञ्जल्लेख्यं दिनेशपञ्चविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वाह्यः ।
 शं यज्जनकेशरं स्वरलवन्त्राशुक्लं धरा-
 त्माभ्यां वषट्कन्तथा स्तुतितया यन्त्रं लिखेद्-
 वेष्टितम् ।
 पुरद्वयोक्तेशु हृद्यौ लेख्यौ पुनः पुनः ।
 ह्यलक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
 लब्धुःखप्रशमनं स्वर्गापह्निनिवारकम् ।
 हुना किमिहोक्तेन परमस्मान् विद्यते ॥ १ ॥
 इति त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थितो
 मध्याक्षं नवयोनियु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णा-
 यन्त्राः पुनरुपपन्नविवरं ज्वालित्वा लिप्ता-
 वतम् ।
 विबुद्धितमेन मन्त्रयुजा कीर्णेषु संवेष्टितं
 तं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रजोभयं श्रीप्रदम् ॥”
 यन्त्री तु ।
 गन्धं त्रिपुरादेवि विद्या है मरुद्वरेत् ।
 का कामेश्वरपरं प्रवददध धीमहि ॥
 सो य प्रवदेद्भूयस्तत्र विभे प्रदोदयात् ।

गायत्र्या समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वङ्गे ह्युगान्तरस्यमदने माया लिखेद्वागभव
 वट्कोणेध्वज चान्धु प्रावालयेत् हु कार
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रजोभयं त्रैपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनीभवामकमिदं सौन्दर्यसम्यक्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ ४ ॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विश्वं धारयं यन्त्रं प्रसज्जात् कथयामि ते ॥
 रेफहकारयोर्मध्ये देवीनामभितुष्यकम् ।
 साध्यनाम द्वितीयान्तं तस्योर्ध्वं विलिखेत्तुम् ॥
 तत्रैव मातृको सञ्चो विलिखेच्चक्रवाह्यतः ।
 प्रथमस्यान्तेनैव स्तुतेन परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं शतम् ।
 तत् सृष्ट्वा प्रजपेन्मन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
 हेनो मध्यगतं कृत्वा रजतस्याधवा पुनः ।
 करे धृत्वा जगद्भयं हृदये स्त्रीयु वक्ष्यते ॥
 कण्ठे धनं लभेद्भालं स्तम्भनं जम्भनं भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्मादुपनेन धार-
 येत् ॥” ॥ ५ ॥
 अथ गणेशयन्त्रम् ।
 “बीजं घट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमीस्तद्वरसपुटेज्वालितेक्ष्मीज-
 घटकम् ।
 तत्तन्निष्पन्नमन्त्रान् वसुदलकमले स्तम्भनस्य
 वर्णान्
 शिष्टान् पञ्चेषु विधान् विलिखतु गुणश्रुत्यान्त्य-
 मन्त्रं पलाशे ॥
 व्यावीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविम्बहितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशितुः ।
 साक्षात्कुम्भरोचनामन्त्रमभैर्भूर्जोदरे हेमि वा
 संलिखाभिवहन् लभेत सकलैः संप्रार्थनीयां
 शिवम् ॥
 उक्तं महागणपतेर्विधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥ १ ॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखतु मरुं वट्कु कोणेषु सन्नि-
 वृज्जं मायां स्वरमपि लिखेत् कोणगण्डे
 पश्चात् ।
 किञ्चल्लेख्यं स्वरगणमतो पञ्चमध्येषु माला-
 मन्त्रस्याणां गुह्यसुखमितानुभवे पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्णेषु भूपुरे ।
 दिविदिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयोः ॥
 नमो भगवते ब्रूयाच्चतुर्थां रघुबन्धनम् ।
 दशोन्नविषदावाक्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नवदनायेति पञ्चादमिततेजसे ।
 यथाय विधाप्य तदनन्तरम्
 प्रथवादिनमोऽनोऽय मायामन्त्र प्रकीर्तितः ॥”

अथ रुद्रिहयन्त्रम् ।
 “वीन साध्यसमन्वितं प्रावलिखेत् ॥ १ ॥
 मन्त्राणां श्रुतिशां विमथ्य विलिखेत् स्तुत्य
 ५ ह्यष्ट ॥ १ ॥
 बाह्ये कोणगवीजवद्वसुधामिहदयनाश्रितं
 यन्त्रं चन्द्रविषयहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥ २ ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [पङ्क्ति
 “पिण्डं स्तुतेन वीतं दहनपुरयुगे कोणराजन-
 कुर्यात् पद्मं दशाक्षं स्फुरितदशदलं कामवीजनं
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चल्लसंस्पर्शरविलसितदशप्रोक्तसन्-
 धोऽष्टाक्षं
 किञ्चल्लयज्ञनाट्यं विक्षतिभुगदलेख्यं पतनध-
 वर्णान् ॥
 प्राश्नाद्गुणभ्यामावीतं श्रीकीर्तयुगासितम् ।
 अष्टाक्षरेण ललितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्तुतम् ।
 प्रक्षान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दविभूषितः ॥
 पिण्डवीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्वरः कृष्णाय ठहन् पङ्क्तिं मधुरीरिनः ॥
 गोपीजनान्ते प्रददृक्षुर्मायाशिववत्तमा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रथवं हृदयं लब्धं देवतासुक्ता ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हृष्टं दृष्ट्वा हासमन्वितम् ।
 धोऽष्टाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिण्डं रतिपतेर्वीजं नमो भगवते ततः ।
 गन्धपुष्पाद्य वालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वक्ष्यमाय दिठावधि ।
 अष्टपुष्पं मन्त्रं चाख्यातो गोपालस्य भगवतः ॥
 अनङ्गः श्रद्धागोविन्दो देवतावष्टाक्षरो मनुः ॥
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ गोपालयन्त्रं यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
 स्वरं स्वाचतुर्थं
 कीर्णोऽष्टल्लेख्यं वलययुग्मयुतं मध्यपूर्व
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्याणां पुरस्ताद्वसुपदविवरेष्वष्टवर्णं
 लिखितम् ।
 तद्वाह्यं द्वादशाक्षं स्फुरत्परिष्टितं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवतं तं वेदे वरतो वतम् ।
 तं वतो रूढतो स्वातं तं स्वातो देवकीसुतम्
 लिखितं भूर्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्वयथाविधि ।
 विष्टतं बाहुना निर्व्वं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पलाशवृक्षफलकं लिखितं साधु चाक्षितम् ।
 गोस्थाने निखनेदेतत् सर्वां वृद्धिर्भवेत्तदा ॥ १ ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्रार्धं घट्कोणमखल
 कृत्वा तदन्तः साध्यनामयुक्तं प्राश्नादपीन
 विलिख्य घट्कोणेषु प्रथमसहितप्रक्षाल्यधर्मा
 विलिख्य विवरेषु वडङ्गमन्त्रान् तद्वाह्यः पञ्च
 दलानि विरचय्य तदक्षयु ॐ दशानाय नम
 ॐ तत्सुखाय नम ॐ अघाराय नम

ॐ सदीजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत् ।
तद्विहरदृष्टानि रचयित्वा तद्वक्त्रे मातृका-
वर्णान् लिखेत् । तद्विह्वृतं चाम्रकनं वेष्टयेत् ।
यत्नयन्त्रं जपहोमादिना सम्यग्य धारयेत् ।
आपुरारोग्यैश्वर्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ
नवगुणयन्त्रं ।

“मर्धे साध्याचराटं भुवमभिविलिखेत्सधमं
दिग्दलेषु
कोणेऽन्यन्तं मनोस्तत् चित्तिसुवनमधो दिक्षु
चन्द्रं विदिक्षु ।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं क्षेडभूतापहृ-
याधियाभोहृदुःखप्रशमनसुदितं श्रीप्रदं
कीर्त्तिदायि ॥” * ॥

अथकालीयन्त्रम् । वामले ।

“आदां वीजं ससाधं प्रथमवसुधे तद्वि-
खाद्यकोशे
पूर्वादां चाद्यवीजं तदनु वसुधद्वन्द्वके
वीजघटकम् ।
किञ्चल्लं तत् स्तराटं वसुदलविवरे स्वाध्या-
वीजघटकं
कूर्चाभ्यामेव वीतं चित्तिहृद्युगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥
देवीवीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं प्रक्षिप्तीज-
द्वयं तत्

कोशे कोशे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”
अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
केनकारीये ।

“योनिशुभे लिखेज्जन्तं मन्त्री हेमशलाकया ।
जीवह्रीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोशे विलिखेत्ततः ॥
अष्टपञ्चेष्टवर्णान् तद्विह्वृत्तपुरद्वयम् ।

अष्टवर्जं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ।
सुवर्णपट्टे भूर्जे वा कृष्ये वायव्य सुव्रते ।

विलिखेद्भवेत्सन्त्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥
दूर्वाकाष्ठेन वालिख्य कुशमलेन वा पुनः ॥”

एकवीराकल्पे ।

“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जनुना परिवेष्टयेत् ॥
बन्धीयात् पट्टस्त्रेण शिशूनां कण्ठभूषणम् ।
स्त्रीणां वामभुजे चैवमन्त्रेणां दक्षिणे भुजे ।

वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा वध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षभिः ॥”

अस्वार्थः । योनिशुभे षट्कोशे । तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-

रक्तचन्दनजटाभांसीनां समांशं विधाय पङ्क्ति-
क्रमेण षड्भक्तं लिखित्वा तस्य हृत्तेजोरेफ-

मध्ये असुकस्य रक्षां कुश कुश असुकीनां शुभं
पुत्रसुत्पादयति वा अथ ज्ञानं कुश कुश

इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य षट्कोशे
जीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ईं ऊं ऐं औं अः

लिखेत् तदुक्तम्

“स्तराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति ।
अष्टपञ्चेष्टवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं षट्
खाहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।

“वाग्भवं कुलदेवीच तारकं वाग्भवं तथा ।
हृत्तेजो चास्त्रमन्त्रान्ते वज्रिजायावधिमनुः ॥

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनप्रथमम् ।

“काश्मीररोचनालाक्षाग्रेभमदचन्दनेः ।
विलिखेद्भवेत्सन्त्या यन्त्रास्येतां दिशिकः ॥

भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्मात्यसङ्गतम् ।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥

सौवर्णे राजते पात्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्वा धारयेत् ॥

यावज्जीवं सुवर्णं स्यात् रौप्ये विंशतिवर्षिकम् ।
भूर्जे द्वादश वर्षाणि तदहं ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत कालिकापुराणे .७७.७८.७९ अध्यायेषु
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-

श्वरतन्त्रे ।
“स्नात्वा संकल्पयेत्स्त्री शूरोरर्चनमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥

तत्र चक्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रणवेन समाकुलम् ।
तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥

पञ्चाशतेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥

पयोदधिघृतचौद्रशर्कराक्षेरुक्रमात् ।
तोयधूपान्तरेः कुर्यात् पञ्चाशतविधं बुधः ॥

हाटकैः कलमैर्देवीमण्डभिर्वारिपूरितैः ।
कषायजलसम्पन्नेः कारयेत् स्नानसुत्तमम् ॥

स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
यन्त्रराजाय विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो

यन्त्रं प्रचोदयात् ॥
सृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि ! देवताभावसिद्धये ॥

आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्देवतां धजेत् ।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्त्यासच्च कारयेत् ॥

उपचारैः शोणशुभिसंहासुदादिभिः सदा ।
फलताम्रलेनैवेदैर्देवीं तत्र समर्चयेत् ॥

पट्टञ्चादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अमुकं वामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि ! ।

सर्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रं सकलेष्टिनसिद्धये ।
बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेच्चक्रराजकम् ॥

अष्टोत्तरशतं हुत्वा सन्त्यालाभ्यं त्रिनिःक्षिपेत् ।
होयकर्मण्यशक्तस्ते हि सुखं जपमाचरेत् ॥

धैर्यमेकां समानीय स्वर्णं शङ्खादलङ्कृतम् ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देवा विसर्जनम् ॥”

अस्य प्रयोगः । कृतनिवृत्तिः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । आदेव्यादि असुक-

गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः
पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति

व कृष्या पञ्चगव्यानीय हौमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर

शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत्
तत उत्तोल्य स्थापयेत् । ततः शीतजलचन्दन-

गन्धकस्तूरीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यामान-
हौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवे

पूर्ववत् शोधयित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रम-
प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात् । र-

दध्ना घृतं मधुना शर्करया च । ततोऽष्ट-
कलमैः कुङ्कुमगोरां चनाचन्दनमित्रितैस्तो-

स्नापयेत् । सर्वत्र स्नानं कृतमन्त्रेण त-
यन्त्रसुतोऽस्य कुशाग्रेण तत् सृष्ट्वा यन्त्रराजा-

विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रच-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रति-

कुर्यात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि कृन्दां

चेतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः
तद्वया । आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं झं दं सं ह

हं सः असुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः
एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः जीव इ-

स्थितः । एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः मर्त्र-
न्त्रियाणि । एवं आमित्यादि असुकदेवताया-

वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहागव्य सुखं चि-
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य त-

प्रकृतदेवताभावाद्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-
चारैश्चा पूजयेत् । ततः पट्टञ्चादिकं दत्त्वा

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तं भवति दद्यात्
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्या-

दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । तत-
दक्षिणां दत्त्वा अष्टिदावधारणं कुर्यात्

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकाध्ययनार्थ-
यथा,—

“भास्त्रे वितस्त्रिमभीरे मध्ये निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्डपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥

मेघजं कूपिकासंस्थं बद्धिना यच्च पच्यते ।
बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रतुघैः स्मृतम् ॥”

इति बालुकायन्त्रम् ॥

“निबद्धमौषधं स्तुतं भूर्जे तत्त्रिगुणान्तरे ।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणैश्च हि ॥

सन्धानपूर्वं कुम्भान्तः स्थावत्सन्धेः स्थितम् ।
अधस्तात्कालयेद्दग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि ॥

दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्नेहनाथं तदेव हि ॥”
सन्धानं काङ्गिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥

“सामुस्यालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्नेहं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यच्च तद्वयन्नं स्नेहनं स्मृतम् ॥”

इति स्नेहयन्त्रम् ॥

“अथःस्नात्वा रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि
स्नालीभर्तुसुखीं सचक् निरुध्वा षड्दण्डतया ॥

अङ्गुल्या जलं क्षिप्त्वा चुम्ब्याभारीय दधतः
अधस्तात्कालयेद्दग्निं दद्यात् प्रहरणञ्चकम् ।

स्नाङ्गशीतं ततो यन्त्रादुत्कर्त्वा धातुसुत्तमम् ।
विदाधराभिर्धं यन्त्रमेतत्तदुत्तमं स्मृतम् ॥”

इति विदाधरयन्त्रम् ॥

समस्ताह गते म्पारसात्विवा

हीमोपले मृदुयाद्यन्त भूधरनामकम् ”
 इति भूधरयन्त्रम्
 यन्त्र इमरुतश्च स्थातत स्थालोमं व्रते सुखे ॥
 इति इमरुतयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाच ।
 ‘अन्धमृषा तु कर्मणा मोक्षनाकारसन्निभा ।
 नैव किमन्विता मध्ये गम्भीराभारणोचिता ॥’
 इति अन्धमृषायन्त्रम् ॥
 ‘ही भागौ तु सदुपस्थ एकावलीकन्दक्तिका ।
 तोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
 रक्तेशसमं किञ्चित् द्वागीदुर्धनेन पेषयेत् ।
 गवहयं द्रुमं मर्दय तेन मूत्रं सुसम्पुटम् ॥
 तोषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्मेः सन्धि लेपयेत् ।
 त्रिभूषा समाख्याता सत्यक्पारदसाधिका ॥’
 इति मूषायन्त्रम् ॥ * ॥
 शालुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये स्तुतकं क्षिपेत् ।
 स मूषागतश्चैव भाण्डं सावेण रोधयेत् ॥
 त्वा नृक्षवणैः सन्धिं पाचयेत्तुल्यकामिना ।
 लुकायन्त्रमेतद्वि योजयेत्सकर्मणि ॥’
 इति बालुकायन्त्रम् ॥
 कृक्कण्डं काचकुष्ठा गिलयेत् खल्यभाण्डकेः ।
 कृक्कण्डा प्रचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्तुतम् ॥’
 इति वकयन्त्रम् ॥
 मर्दयः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
 त्रिभूषा समाख्याता सत्यक्पारदसाधिका ॥’
 इति कवचौयन्त्रम् ॥ * ॥
 वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाद्यधिकारे ॥
 किंलोपययपरयन्त्रविवृतिर्यथा,—
 यन्त्रप्रतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
 गण्यमवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्वस्त्रा-
 यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-
 णः । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि
 माह्वरणोपायो यन्त्राणि । तानि घटप्रका-
 ण । तदुपस्था । खस्तिकयन्त्राणि । सन्द-
 श-
 णि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
 कायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
 चतुर्विंशतिः खस्तिकयन्त्राणि । हे सन्द-
 श-
 । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाशः । अष्टा-
 तिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥
 प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्पतिरूप-
 ष वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां
 र्णां मृगपक्षिणां सुखेभूतानि यन्त्राणां
 णः सङ्गानि तस्मात् तस्माद्रूपदारागमादु-
 दययन्त्रदर्शनादुत्तितश्च कारयेत् ।
 इतानि यन्त्राणि खरश्चक्षुसुखानि च ।
 नि सुख्याणि सुगन्धाणि च कारयेत् ॥
 खस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
 धातव्यकतारसुक्तादौपिमाकाररश्मिगाल-
 तारककारकङ्कुररचासभासशृङ्गायु-
 रक्षिण्येनग्रक्रोचमृत्तराजाञ्जलिकर्णाव-
 नन्दिमुखसुखानि मकराक्षतिभिः कीले-
 नि मूलेऽङ्गुलवद्वातवारङ्गाण्यस्थि-
 ॥ सनिग्रहो

निग्रहश्च सन्दर्भौ वोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वग्मांस
 सिरास्त्रायुगतश्लोद्धरणायसुपदिश्येते
 तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यत लुवदकलाह
 तालके कर्णनासानाडीशल्यानामाह्वरणाथम् ।
 नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
 तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि सोतोगत-
 श्लोद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-
 सौकर्यार्थश्चेति तानि सोतोदारपरिणाहानि
 यथायोगपरिणाहदौर्घ्याणि च ।
 भगवन्मन्त्राणां सन्दर्भवस्तुत्तरवस्तिमूत्रवृद्धि-
 कोदरधूमनिरुद्धप्रकृशसन्निवृद्धगुदयन्त्राण्यलावु-
 श्चयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।
 शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
 प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदौर्घ्याणि च तेषां
 गण्यपदशरपुङ्खसर्पणवडिप्रसुखे हे हे एष-
 यन्त्रचालनाह्वरणाथसुपदिश्येते । मकरदल-
 माचसुखे हे किञ्चिदानतामे सोतोगतश्लोद्ध-
 रणार्थम् । घटकार्पासकतोष्णीयाणि प्रमार्जन-
 क्रियासु । चीणि दद्यात्ततोनि खल्लसुखानि
 क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । चीण्यन्यानि जाम्ब-
 वदनानि चीण्यङ्गुलवदनानि यद्वामिकर्मस्व-
 भिप्रेतानि । नासावृद्धरणार्थमेकं कोलास्थि-
 दलमाचसुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अङ्गनार्थमेकं
 कलायपरिमण्डलसुभयतो मुकुलायम् । मूत्र-
 भार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाण-
 परिमण्डलमिति ।
 उपयन्त्राण्यपि रश्मिदेगिकापट्टचर्मोन्तवल्कल-
 लतावस्त्राङ्गुलाश्च-सुन्नर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
 जिह्वा-दन्तनखसुख-बालाश्वकटकशाखाङ्गीवन-
 प्रवाह्यहर्षावस्थान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि
 चेति ।
 एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्थावयवे तथा ।
 सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
 यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरणवन्धनशृङ्खलवर्धन-
 चालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
 र्णहारणाश्चनोपमनविनमनभङ्गनोन्मयना-
 चवर्णेषणहारणार्थं कुर्यात्तत्तत्प्रचालनप्रमनप्रमा-
 ञ्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
 खनुङ्गा चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
 असंख्येयविकल्पत्वाच्छलानामिति निश्चयः ॥
 तत्रातिस्थूलमसारमतिदौर्घमतिदृक्खमग्राहि
 विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकोलं
 मृदुसुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
 एतेदौर्वैविर्निर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
 प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥
 दृश्यं सिंहसुखाद्येस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
 निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रवृत्तिवर्षेण वा ॥
 विवर्तते साध्यवगाहते च
 शल्यं निरुद्धोद्धरते च यस्मात् ।
 यन्त्रेष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥’
 इति सुश्रुते खल्लस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा
 ‘अथ यन्त्राध्यायो यन्त्राध्यायत तत्रानौ तत्र
 रम्भप्रयोजनमाह
 दिनगतकालावधवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
 यन्त्रे ।
 वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति
 चित् ॥
 गोला नाडीवल्वं यष्टिः शङ्खुर्वटी चक्रम् ।
 चापं तुर्धं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ।
 “अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
 अपवृत्तगरविचित्रं क्षितिर्नेष्टृत्वा कुत्तेन
 संमर्क्तं
 नाडीवृत्ते बिन्दुं कृत्वा घृत्वाथ जलसमं क्षिति
 जम् ॥
 रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुम्भस्य यथा तथा
 विधृते ।
 उडुगोले कुजबिन्दोर्मध्ये नाथो दुधाताः स्युः ॥’
 “अथ नाडीवल्वमाह ।
 अपवृत्ते कुजलमे लयं चाथो खगोलनलिकान्तः
 भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं घट्टा निजोदधेऽङ्गाङ्गम् ।
 अन्तेर्यथीभायासुदयेऽर्के न्यस्य नाडिका श्रेयाः
 इष्टच्छायास्तन्तरेऽथ लयं प्रभायाश्च ॥
 केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकंऽत्र धृते ।
 अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्थन्तता नाथः ॥’
 घटिकायन्त्रलक्षणार्थकं घटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 “अथ शङ्खुमाह । [शङ्खुः]
 समतलमस्तकपरिधिर्भूमिसिद्धो दन्तिदन्तज-
 तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
 इति शङ्खुयन्त्रम् ॥
 अथ चक्रमाह ।
 चक्रं चक्राङ्गाङ्गं परिधौ अथष्टल्लादिकाधारम् ।
 धात्री त्रिभ आधारात् कस्परा भार्द्वज
 खार्द्वश्च ॥
 तन्मध्ये सुक्ष्माच्च क्षिप्रार्काभिमुखनेमिकं धार्यम् ।
 भूमेरुन्नतभागास्तवाच्च च्छायायथा सुक्तः ॥
 तत्खाहान्तश्च वता उन्नतलवसंमुखीकृतं द्युत-
 लम् ।
 द्युतलोन्नतं शमक्तं नाथः स्थलाः परेः प्रोक्ताः ॥’
 “अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
 “पैत्रर्चपुण्यान्तिमवारुणाना-
 न्चहयं नैमिगतं यथा स्थान् ।
 दूरेऽन्तरेऽल्पेभुमखेचरौ वा
 तथाच यन्त्रं सुधिया प्रधायम् ॥
 नैमिष्यद्व्यान्तगतं प्रप्रश्येत्
 खेटश्च धियास्य च योगताराम् ।
 नैमिष्यधीरचयुजोस्तु मध्ये
 येऽंशाः स्थिता भद्रवकी शुनस्तेः ॥
 प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुराःस्थिते ते-
 ह्योनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥’
 “अथ चापं तुर्धमोलं चाह ।
 दक्षीकृतं चक्रमुपान्ति चापं
 खड्गु तुयगोलम् ॥’

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।

दृष्ट्वाहलेत्र स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्वर्तितं मयातः ।
सन्नोलयुक्तैर्गणितस्य सारं
स्रष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।

कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० कुले-
विस्तृतं
विस्ताराद्विगुणा-१०० यत् सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।

आधारः क्षयप्रज्ञलादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
न्नाधारादवलम्ब्यचसदृशी सा लम्बरेखीयते ॥

लम्बं नवत्य-६० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्यग्गतः प्रसार्य ।
सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
ज्यालम्बयोगे सुधिरश्च सूत्र्यम् ।
इष्टप्रमाणा सुधिरं प्रलाका
जेप्याचसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
यष्टाङ्गुलयाचमतश्च रन्धात्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
यष्टा घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यङ्गकं चासुपलैश्च दिग्भिः ॥
अये सरन्धा तत्पट्टिकेका
यष्टाङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलायं
तन्मोक्त-१६ हत् स्याच्चरप्रिञ्जनीह ॥”

“इदानीं यष्टिसाधनमाह ।

वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ घटिच १०
विष्टे १३ च बाणाः ५ फलकर्षनिष्ठाः ।
अर्कोदृष्टताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राश्वर्हलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तेः क्रान्तिपाताद्वारवेभुञ्ज्या
पट्टाङ्गुलाश्चवयोगेन युक्ता ।
दिग्भी कृताप्रा भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।

धार्थं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगतं तुल्यमिनस्य तेजः ।
ह्यायचजा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
मत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अचप्रोतां रविलगतां पट्टिकां न्यस्य तस्मादु-
यष्टेरयादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यन्त्राद्विषयदण्डगुणज्ञानं वा न्या तथाच
क्षिप्ते वृत्ते तलगघटिकाः स्फुर्नता लम्बकाक्षाः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिव्याविष्कम्भाहं वृत्तं कृत्वा दिग्भूतं तत्र ।
दत्त्वायां प्राक् प तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ यष्टाङ्गु यष्टिरेष्टयुतिसप्तके केने

त्रिव्याङ्गुला निधेया यष्टाग्रामान्तरं यावत् ॥
तावत्या मौर्ध्या यद्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाढः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।

अथ किमु पृथुतन्त्रेर्धौमतो भूरियन्त्रैः
स्वकारकलितयष्टेर्देत्तन्मूलाग्रदृष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यदृष्ट्यमानं
दिवि भुवि च जलस्य प्रीयतेऽथ स्थलस्यम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तत्स्थान्तरं तस्य सनुच्छेद्यच्च ।
यो वेत्ति यष्टैव करस्ययासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्टा भुवविधेन फलमाहाह ।

यष्टाग्रमूलसंस्थं विद्वद्वा भुवमग्रमूलयोर्लम्बी ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बीच्छायान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुण्यता बाहुविभक्ता फलप्रभा
ज्ञेया ॥”

“इदानीं वंशादिवेधमाह ।

विद्वद्भवे वंशतलं दृष्टुच्छायाहताद्वाहोः ।
कोट्या लब्धं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये भङ्गीमानम् ॥
विद्वद्वाधो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोष्णा वंशोच्छाद्यो दृष्टुच्छायेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।

पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टवर्षिर्दुग्मुच्छेद्यः ।
यष्टकरास्तलवेधे दीः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा १२६ दीः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलाग्रवेधेनाह ।

अग्रं विध्वोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्च तद्विज्ञेयः ॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतो दगौचविशेषः
भूमिर्वंशौचमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्विदितस्याप्यग्रमात्रं सखे ।
वंशस्य प्रमुखस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्थान्तरं चोच्छेद्यं
मध्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
चित् ॥

उदाहरणम् ।

इष्टयष्टोर्ध्वस्थेन वंशाग्रं विध्यता भुजः ।
दृष्टस्तुष्करोऽथान्ययष्टा खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं नूच्च वंशोच्छाद्यच्च वेधयितुम् ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवं तोयेऽप्यौचं तत्र दगौचोऽनितं भवति ।
किंवा यष्टा कोटी दृष्टुच्छाद्यौ जलान्तरे
बाहु ॥

अत्र प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य धमिके दृष्टाग्रमात्रं सखे
अथव समवस्थितो यदि चोच्छेद्य

त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजयाजेन मन्त्रे भुवि ॥
उदाहरणम् ।

दृष्ट्वा चैत्तं यङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ।
त्राकहस्तौ दृष्टुच्छाद्यौ वंशौचं चान्तरं वद ॥
“किंवा यष्टैवस्योदाहरणम् ।
यष्टैरमरैस्तुलान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौचं चान्तरं वद ॥
“अथ स्वयंवहमाह ।

लघुदाखजसमचक्रे समसुधिराराः समान्तरा
नेम्याम् ।

किञ्चिद्वक्रातोऽन्याः सुधिरसार्धे पृथक् तासाम् ।
रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराचस्थितं स्वयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।

उत्कीर्णं नेमिमधवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधिरं रसं क्षिपेत्
तावत् ॥

यावदसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।

पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कटम् ॥”

“अथान्यदाह ।

तान्नादिमयस्याङ्गुशस्त्रप्रनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखश्च
बहिः ।

युगपन्मुक्तं चैत्तं कं गलेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्थ्यम् ।

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृतम् ।

चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥”

“इदानीमन्वेषां स्वयंवहसुपहसन्नाह ।

यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरश्चमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नेहं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥

यन्त्रकं, स्त्री, यन्त्रकाष्टम् । (कुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ।

३।५७३ ॥) कुं द इति भाषा । यन्त्रेते काष्ठमने-
नेति यमधातोस्त्वप्रत्ययेन यन्त्रं तलः स्वार्थे कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।

“कार्थ्यो गोफणिकाचन्यः कस्यामावेक्ष्य यन्त्रकम् ।
न कुर्थात् स्रज्जसेकश्च तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥”

यन्त्रयति वध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्रि +
ण्वल् । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, क्ति । यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । १ ।

“स्वकर्माभिरताः मूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”

“यन्त्रका चलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ।” इति
तट्टीका ॥

यन्त्रगृहं, स्त्री, (यन्त्रस्य गृहम् ।) लोलप्राला ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ घानिघर इति
भाषा ।

नमोऽस्तु, पु कलाविविधे । इति प्रवृत्तिका ॥
 मटर इति भाषा ॥
 नमः, स्त्री, (यन् + लुट् ।) रक्षणम्, वन्दनम् ।
 (यथा, सुश्रुते स्तनस्थाने अष्टादशाध्याये ।
 “यन्त्रणमत ऊर्ध्वमधस्त्रियम् ॥”) नियमनम् ।
 इति मेदिनी । णे, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे ४१ अध्याये ।
 “रक्तचयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
 ब्रह्मिणस्तु भवेच्छीघ्रः स चासाध्यतमस्ततः ॥”)
 वण्डा, स्त्री, (यन्त्रि + “ण्णस्यञ्चो युच् ॥” ३ ।
 ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
 वैद्ये । ४ । १० ।
 “मदनताप्रभरेण विदीर्य नो
 यदुदपाति हृदा दमनस्ततः ।
 निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा
 तमपराधमघातु प्रतिवर्तते ॥”
 (पीडाशब्देन विषयो विज्ञेयः ॥)
 श्वेयली, स्त्री, (पिथतेऽनेति । पिथ् । करणे
 लुट् । डीप् । यन्त्रमेव पेषयती ।) पेषणार्थयन्त्रम् ।
 इति जटाधरः ॥ योता इति भाषा ॥
 वक्रा, स्त्री, (यन्त्रयति कृतकौतुका पीडय-
 तीति । यन्त्रि + लुट् । टाप् अत इत् ।) ।
 पत्न्याः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।
 “कनिष्ठा श्यामिका ह्यली यन्त्रिका केलि-
 कुञ्चिका ॥”
 ततः, चि, (यन्त्रि + क्तः ।) बह्वः । इति धरणिः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।
 “ते नृणां अगृह्णन्तुं हठादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
 भगमाका सुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥”)
 ते, [नृ] चि, यन्त्रविशिष्टः । यन्त्रशब्दादस्यर्थे
 नृप्रत्ययेन द्विवचनः ॥ (यन्त्रयति वंशतीति ।
 निन्त्रि वन्त्रने + णिनिः । वन्त्रनकारकः । यथा,
 तमायणे । १ । १ । ७६ ।
 अस्त्रिणोन्मत्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद-
 वरात् ।
 अर्धन् राक्षसान् बीरो यन्त्रिणस्तान् यद-
 च्छया ॥”)
 औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 २०-अक०-अविट् ।) औ, अयाचीत् । अभति
 वा । इति दुर्गादासः ॥
 औ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 भा०-प्र०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।) औ,
 न्ता । उ, यमिता यन्त्रा । विरतिर्निवृत्तिः ।
 च्छति प्रापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥
 क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-प्र०-अक०-तेट् ।) क
 न, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
 णम् । वेष्टनमित्येके । विषयव्याप्तावित्यस्य
 षमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवार्थं
 लुबन्धः । यमयत्यसं द्विजाय गृही । अन्यज-
 त्वाययति संघाययति इत्याहुः । अन्ये तु
 परिवेषण एवार्थं

विभार्गप्रस्थितानां दण्डम् । इति शाकुन्तले ।
 परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्विजाय गृही इत्याहुः
 तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प
 चापनार्थश्चातुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥
 यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
 मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।
 तत्पर्यायः । धर्मेराजः २ पितृप्रतिः ३ सम-
 वर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभाता ७
 भ्रमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११
 आहवेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
 इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मेराट् १६
 जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औडम्बरः १९
 दण्डधारः २० कौणाशः २१ दध्नः २२ महिष-
 वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भीमशासनः २५
 कङ्कः २६ हृदिः २७ । इति प्रवृत्तरत्नावली ॥
 कर्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्दश-
 यमतर्पणं यथा,—
 “यां काश्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपत्ते चतुर्दशीम् ।
 यमुनार्थं विशेषेण नियतस्तर्पयेद्युयमान् ॥
 यमाय धर्मेराजाय नृलवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 औडम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 हृकोदराय चित्राय चित्रशुभाय वै नमः ॥
 शकैकस्य तिलैर्मिश्रास्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-
 झलीन् ॥
 सर्वस्वरक्तं पापं तत्तृणयादेव नश्यति ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वचतुर्दशविषयपुराणवचनम् ॥
 तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लीचने ।
 यतस्ततः सरोधोर्कः संज्ञां निधुरमजवीत् ॥
 भवि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् ।
 तस्माज्जनिष्यसे स्मृते । प्रजासंयमनं यमम् ॥”
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ।
 यमश्च यमुना चैवं प्रख्याता सुमहानदी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रनरे ७७ अः ॥
 पुण्यात्मनां सर्वस्य तस्य रूपं यथा,—
 “ताभागतान्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।
 भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
 चतुर्धाहुः श्यामवर्णः प्रपुष्पकमलेक्षणः ।
 शृङ्गचक्रगदाप्रदधारी गरुडवाहनः ॥
 खण्डयज्ञोपवीतो च स्मरिचास्तुरासनः ।
 किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”
 पाणिनां सन्त्ये तस्य रूपं यथा,—
 “चिंशद्वयोजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।
 धूमवर्णो महतेजाः प्रलयामोधरध्वनिः ॥
 त्रयाधिराजलोमा च क्वलदक्षिणशिखायवत् ।
 नासारन्ध्रस्तुरङ्गसस्रनेत्रितमहानिलः ॥
 सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्योपमनखावलिः ।
 प्रचक्षुर्महिषाखण्डः संदृष्टदशनच्छदः ॥
 दण्डस्तस्मैवासा भूकुटीकटिलाननः ॥”
 इति पाद्मे

अस्यानधिकारो यथा
 “प्रोवाच धर्मं यदहं ब्रवीम
 कार्यं त्वया तत खलु धम्मराज ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।
 स्वकर्मैरितरा दान्ता न नियम्या हि ते त्वया ।
 कृष्णः संपूजितो येस्तु येः कृष्णः ससुपास्मिनः ।
 यैश्च नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 नमः कृष्णाश्रुतागन्त वासुदेयैरुदीरितम् ।
 यैर्भावभाविनो धर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 दानं ददद्विषैरुक्तमश्रुतः प्रीयतामिति ।
 अह्वापुरःसरेर्धर्मे ! न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 उत्तिष्ठद्भिः स्वपादौ च ब्रजद्भिश्च जनार्दनः ।
 येः स्मृतस्तु सदा धर्मे ! न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 सर्ववाधास्तु ये कृष्णं संस्मरन्त्युचरन्ति च ।
 तद्भावभाविनो ये च न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
 यमसंयमने त्यक्तः सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥”
 इति बृहद्विषयपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
 अपि च ।
 ब्राह्मण उवाच ।
 “यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मेविविधये ।
 प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
 यमः ॥”
 यम उवाच ।
 यमो यम इति श्रुत्वा हृथा हृदविजते जन ।
 आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥
 आनुशंसं जमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
 ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥
 यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
 स चादृष्टा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”
 इति तत्रैव यमशर्मिलोपाख्यानम् ॥ * ॥
 सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—
 सावित्रोवाच ।
 “तपसा धर्मेमाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।
 धर्मेण यं हृतं प्राप धर्मेराजं नमाम्यहम् ॥१॥
 समता सर्वभूतेषु वस्य सर्वस्य साक्षिणः ।
 अतो यमाम भ्रमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥
 येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।
 कर्मानुरूपकाक्षे च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥
 विभर्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।
 नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥
 विश्वे च कलवल्लोच यः सर्वायुष्य सन्ततम् ।
 अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥
 तपस्वी वैद्यवो धर्मी संयमी विजितेन्द्रियः ।
 जीविनां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥
 स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो भिवः पुण्यकृतो भवे ।
 पापिनां क्षेमदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥
 यज्जस्र ब्रह्मणो वंशे क्वलकं ब्रह्मतेजसा ।
 यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवंशं नमाम्यहम् ॥८॥
 इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणमामं यमं मुने ।
 यमार्चा

यमः

इदं यमाद्यकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
यमाक्षस्य भयं नास्ति सर्वथापात् प्रमुच्यते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारद ।
यमः करोति तं शुद्धं कायबुद्धेन निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥
पारिभाषिकयमदत्ता यथा,—
“कार्तिकस्य दिनाद्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।
यमस्य दृशना एते लब्धाहारी स जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥

(“पङ्कमव्यवसातेष्वष्टमगन्धं च ये नराः ।
मृदगन्धं च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
यूका जलाटमायान्ति कर्त्तुं नान्नन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य प्रापट्यन्तं प्रापान्तवृत्तान्तश्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) शरीरसाधना-
पेक्षानित्यकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमाचसार्थं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्वास्तेवादितदु-
यमः । यमेरम् ।

“अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव ब्रह्मणि च ॥”
इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—

“ब्रह्मचर्यं दया ज्ञान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्मषता ।
अहिंसास्तेयमायुर्धर्मश्चैतं यमाः स्मृताः ॥”
इति गारुडः १०६ अध्यायः ॥ * ॥

स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमौचित्यम् ॥”
इति तत्त्वैव २३० अध्यायः ॥

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे ३०॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + षञ् ।
संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“विद्यामो वियमो यमो यमः संयामसंयमौ ॥”
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३० ।
“अतीन्द्रः संयमः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्तर्यच्छतीति यमः ।” इति तद्वाक्ये शङ्करा-
चार्यः ॥)

१, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तथोर्व्यञ्जलनिरूपणं यथा,
“बहिर्वर्णेषु चारित्र्यादयमयोः पूर्वोऽङ्गकतः ।
यस्य जातस्य यमयोः प्रश्रयन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राप्यस्यात् ज्यैष्ठं धमयोः न तु निषेका-
प्राप्यस्यात् जन्मप्राप्यस्यसन्देहे सुखदर्शनप्राप्य-
स्यात् ॥” इति उदाहृतस्त्वम् ॥ (यथा —
“धीश्वरमर्वायुनाभिमे दौ जीवौ कृत्विमायवौ

यमकं

यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य वृद्धिरपरस्य क्षीयताकथमित्यत्र
आह ।

“कर्मोत्पत्त्यादिप्रमांशमेदात्
शुक्राह्वं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
यमकं, क्ली, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
के + कः ।) शब्दात्मककारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—

“सत्यर्थे पृथग्गर्भायाः स्वरयुग्मसंज्ञतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः कश्चित् सार्धकत्वं
कश्चिन्निरर्थकत्वं कश्चिदेकस्य सार्धकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादिविभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादाद्वैक्योकावृत्तिविन
पादादावृत्तेस्त्वानेकविषयतया प्रभूततमभेदं
दिष्ट्वाचमुदाह्रियते ।

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
समुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

इति माघे । ६ । २ ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्धकत्वम् । लतान्त-
लतान्तित्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपराग-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदेकं ङलोर्बबोर्लोस्तथा । इत्युक्त-
नयात् । सुखलतां जडतामवलज्जन इत्यत्र
न यमकत्वज्ञानः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काक्षीयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिथुन-
यमकलन्तयमकविषययमकसत्त्वयमकसर्वयमक
यमकावलीमेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाह-
रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे काव्या-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अहविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।

“ततो विराटस्य सुतः सयमाह्व्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत् ॥”
“यमकं शूत्रणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति
तट्टीकायां नौलकण्ठः ॥ सट्टशम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।
“मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सयानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”
“यमकानि सट्टशानि ।” इति तट्टीकायां नौल
कण्ठः ॥ चि, यमज इति मेदिनी के १४२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम् + भावे षञ् । स्वार्थे कन् ।
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दी, स्त्री, (यमः कालिन्दी च सुतः सु-
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥

यमकीटः, पुं, (यमसूचकः कीटः ।) बुधूरनाम
कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यमकीटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्वस्य पृथिव्यास्तुर्थाभा
देशविशेषः । यथा,—

“लङ्का कुमभ्ये यमकीटिरस्थाः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ वास्ये वडवानलञ्च ।
कुट्टसपादान्तरितानि तानि
स्थानानि यद्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्टि +
अण् ।) योगविशेषः । यथा,—

“इमे मघापूर्वफलशुन्यौ पुण्याक्षेष्ठा च चन्द्रयोः ।
ज्येष्ठातुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ॥
हस्तार्द्रा चन्द्रजे मृगश पूर्वाषाढा च रेवती ।
जीवे सुत्तरभाद्रश्च शुक्राष्टे स्वातिरोहिणी ।
शनिवारे श्रुतभिषा अवस्था यमघण्टकः ॥”

इति सारसंग्रहः ॥

अपि च ।

“घण्टोऽखण्डचैयुक्ते सखहपतिदिने सौम्यवारे-
र्धमापि ।”

अस्य वर्ज्यकालनिरूप्यो यथा,—

“यमघण्टे ज्येष्ठेऽष्टौ मृगश्रावणा नादिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”
अस्य होवा यथा,—

“रभिर्जातो न जीवेत् यदि शक्रसमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां भरणं भवेत् ॥
निष्कलं क्षत्रिवाण्यं विद्यारम्भे च मूर्खता ।
गृहप्रवेशे भङ्गः व्याचूडायां भरणं पुनम् ॥
कण्ठदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्कले ।
शुभकर्मणि सर्वानि नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-
वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ । ६ ।
शुक्रवारे १६ । २० । २६ । २७ । शनि-
वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति
यमघण्टयोगः ॥

यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + ङः ।) एककाशीनैकगर्भजातसन्तान-
द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।

“यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काकी प्रमने शनौ ॥”
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६९ ।

“शान्तिकरीऽपि पुद्गोधा आहृतस्तं शान्ति-
सोममपरश्च ।

वै — यमजो ॥”

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्द द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविप्रेषे,
पु। यथा, अश्ववैदके । ३ । १५२ ।

“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विप्रेषतः ।

यमजं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
वातिम् ॥”)

रमिः, पुं, (जमन् हृतमक्षयशीलः प्रज्जलितो
रमिरिव । एषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
दग्निमुनिः । स तु परशुरामपिता । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥ (विवृतसु जमदग्निशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

दूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचादौर्ध्वं परासुरपास्यते ।

उद्गिरौप्रधवौर्ध्वाणि तस्मात्तं परिवर्ज्येत् ॥”

इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

धर्मस्य उवाच ।

के यूयं विजिताकाराः पाशसुहृदपणयः ।

‘आकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥

यं सर्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।

ता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”

यमदूता ऊचुः ।

मदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।

‘दृढतोऽयं दिवास्माकं सुमहान् कण्ठलो-

दयः ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ॥

तकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।

ति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)

मदूतञ्च ॥

तिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेन ।) तिलिङ्गी-

वः । (यथा,—

जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरयः ।

माश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”

इत्युद्धटः ॥)

वता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः।)

एणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

मः, पुं, (यम इव भयावहो दमः ।) शास्त्रलि-

वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य

स्मालिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

तीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति सध-

नोपिकर्त्तृधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।

द्वितीया इति ख्याता । तत्कृतं यथा ।

हपुराणे ।

र्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाद्रपूजनम् ।

न कुर्याद्विगम्यन्ति भातरः सप्तजन्मनि ॥”

श इति शेषः । महाभारते ।

र्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधश्चिरः ।

ये यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्रियम् ।

‘‘नमोजये प्रार्थ । न भोक्तव्यमती बुधैः ॥

न भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिर्वर्द्धनम् ।

‘‘न च प्रदेशानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”

।

अथ प्रप्र

पूजयेत्

अर्थश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥”

सहजद्वयैर्भगिनीभाद्रभिः । अर्थमन्तः ।

“एहोहि मार्जज्ज पाशहस्त

यमान्तकालोक्तधरामरेश ।

भाद्रद्वितीयास्तदेवपूजां

गृहाण चार्थं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः साह्यं स्वर्गपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाय संपूज्य नमस्कृत्यात् ।

“यमस्वसर्गमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं स्वर्गपूजितं नमोऽस्तु ते ॥”

अन्नं दत्त्वा पठेत् ।

“भातस्तवावुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विप्रेषतः ॥”

ज्येष्ठा चेत् तदायजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र

भोक्तव्यं पुष्टिर्वर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-

फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-

कालोऽवधाविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा

दत्तः ।

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः ।

पितृदेवमनुष्याणां क्रीटानाश्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः प्रेतभुगभवेत् ।

इतिहासपुराणादौः घृष्टश्च सप्तमं नयेत् ॥”

संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र

वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशालाभे तु ।

“न भुङ्क्षीतोऽतस्तेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसाधं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”

इति मनुकर्मपर्युदस्तसूक्त्योदस्तिरकालोऽपि

ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-

प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिर्मिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां सर्ववाचिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिन्धां साह्यं प्रहृदयामान्तः ॥”

इति कात्यायनीयेन नियमितवाङ्मोजनकालस्य

विधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तप-

जीविपर्युदासासङ्गतिः । अज्ञानध्वयनं भ्रान्ता-

नाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् ।

यथा च राजमार्तङ्गे ।

“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैत्रावल्याः परेऽपि च ॥

‘‘चातुर्मास्ये मसाम्ने च द्वितीया या भवेत्तृप्तिः ।

परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

ज्यातिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं

भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-

विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-

त्वितः ।

तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! ऋतुं येन न पश्यति ॥

अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतमुत्तमम् ।

प्रसादं कुरु मे स्वामिन् यथाहं तव करोमि

भो ॥

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।

व्रतं यमद्वितीयायां षष्ठ्यु त्वं ऋतुवारणम् ॥

कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुभीश्वरः

कर्त्तव्यं तद्विधानेन ह्यपण्डितनिवारणम् ॥

ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्

प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपुष्पकम् ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।

विधिं विष्णुश्च रुद्रश्च संस्थाप्यौङ्मरं शुभे ।

पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुखमानसः ॥

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्विजसत्तमः ।

पुष्पैश्च नैवेदीनारिकेलादिभिः फलेः ॥

सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।

ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥

ततो ऋतुविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।

विप्राय वेदविदुषे गात्र दद्यात् सवत्सकाम् ॥

अपण्डितविनाशाय संसारार्णवतारिकाम् ।

विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्पददे ह्यहम् ॥

इति वाक्पविचारेण धेनुं दद्याद्विजातये ।

कुलीनाय सुशान्ताय रोगह्रीर्नाद्विजाय वै ॥

तदभावे षोडशसं सवत्सं सहिरण्यकम् ।

यौङ्मरविधानेन सम्पददाद्विजातये ॥

तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय सदुपानह्यौ ।

दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥

ज्ञातिश्रेष्ठान् तथा दृष्ट्वा संपूज्य चाभिवादयेत्

नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥

ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी याभयन्मुने ।

तस्या गृहं समागत्य अदधानोऽभिराजयेत् ॥

भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्गिरसीरुहे ।

श्रेयसेऽद्य नमस्कृतुं मागतोऽहं तवालमम् ॥

इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।

ऋतुवाक्यैस्तत्कस्य पूजनं क्रियते मज्जन् ॥

अथ भाद्रपदतो भातस्ते नो वयसि बान्धवः ।

भोक्तव्यं भोऽद्य मर्हते त्वागुषे कुलदीपकः ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयं हेऽर्चितः ।

अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा

स्वसुर्नरो विस्रमि यो न भुङ्क्ते

यमद्वितीयादिनमेव सञ्जा ।

तं पापिनं सर्वसुराः प्रबुध्य

संसारमार्गे रटयन्ति विप्रः ॥

तस्माद्भ्रात्रा स्वयं गृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके

शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वश्रेष्ठं भो द्विज ।

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं यद्यसि आयुषि श्रिये ।

ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्यै सुविधानतः ॥

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमाहरात् ।

प्रदद्यान्मुनिशार्दूलं प्रययावनतः सुधीः ॥

स आशीर्षं प्रयच्छास्या नमस्कृत्य क्षमापयेत्

सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्वदा ॥

‘‘भगिने पुष्टिर्वर्द्धने

करोत्येव नरो विद्वांस्र याति यमयातनाम् ॥

यसम

यमला

यमानि

अपश्यत् न चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं हि नान्यथा ॥
 यैर्मगिन्यः सुवासिन्यो वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
 न तेषां वस्त्रं वायु कलहो न रिपोभयम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राज्ञसाः ।
 दूरादेव प्रलायन्ते धर्मेराजेन ताडिताः ॥
 यो देवो महिषाक्षो दहसुदुर्गधारकः ।
 वेदितः किङ्करैर्देवैस्सस्ते कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं दिवशाहूतः । कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
 रक्षं यमद्वितीयाख्यमपश्यत् निवारणम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सत्त्वं वदामि ते विप्र ! यद्यस्यः स्यात् सदैव हि ॥
 गार्हस्थान समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्देशोऽन न कर्तव्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्तजन्मव्रतं प्राप्तं तत्तुच्छादेव नश्यति ॥
 अयुक्तो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
 भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुखं कुलसम्भवाम् ॥
 यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातदत्तः ।
 तस्यां भुवन्ति सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥
 मधारः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
 यमवत् विनाशिका धारा यच्च ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्तास्त्वविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥

मनं, स्त्री, (यन् + भावे ल्युट् ।) बन्धनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यप्रज्ञे ॥ १६ । ४८ ।
 “अणुर्वात्मननामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
 मननान्मुनिरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)

मन, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम् + ल्युट् ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तद्-
 भाष्ये महीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।

“यन्तौ राज्ञ्यन्तासि यमनो ध्रुवासि धरित्री ।”
 “यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
 तद्भाष्ये महीधरः ॥

मनिका, स्त्री, (यच्छति आठ्योतीति । यम् +
 ल्युट् । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामायणः । कानात् इति भाषा ॥

मयली, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य वै भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
 जटाधरः ॥

मप्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री + कः । यमस्य
 प्रिय ।) पट्टपत्र । इति शब्दरत्नावली ॥

ममगिनी, स्त्री (यमस्य मगिनी स्वया यमुना
 इति हेमचन्द्र । ४ । १४६ ॥

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।६६ ॥ अथ पुण्यादि यथा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तसु लेखकः ।
 भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूर्वाः ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥

स च विमात्रा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वपत्येयु यथा स्त्रियतिवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्वर्त्तत ॥
 जलिनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
 मनुस्मृत्यान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
 ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
 तस्याः पुनः चान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं हिज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमागोही विचलत्पाणिपल्लवा ।
 पितुः पत्नीममर्यादं यन्मां तर्जयसे पदा ।
 भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति ॥”)

तच्छापान्तं यथा,—

“स्वरूपधारिणीं चैवामानिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शापाह्वमिदं भूत सुतः ॥
 क्रिमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
 पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धर्मेदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जह्ने कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ॥

यमराट्, [ज] पुं, (प्राक्संयमनान् यमप्रभृतयः
 किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
 वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमलं, स्त्री, (यमं जातीति । जा + कः ।) युग्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।

“सुभिवातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्वाणधराः किल ॥”)

यमलपञ्चकः, पुं, (यमलं यमजं पञ्चमस्य । बहुव्रीहौ
 कः ।) अश्वान्तकटक्षः । कोविदारूक्षः । इति
 राजनिघण्टुः ॥

यमलार्जुनहा, [न] पुं, (यमलार्जुनौ हतवान्
 इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

यमलार्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्जुनौ चेति
 कर्मधारयः ।) गोकुलस्थार्जुनरुद्रद्वयम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूवरमणिग्रीवौ । नारदशापात्
 रुचतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ यथा,
 “यदिमौ पुत्रौ भूत्वा तमभुवौ

न त्मानं विचावीत सुदुर्मदौ ॥

अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः
 सृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात्
 वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
 दत्ते खलोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥
 श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
 नलकूवरमणिग्रीवावास्तुर्यमलार्जुनौ ॥
 ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्त्वं कर्तुं वचो हरिः ।
 जगाम शनैश्चैत्र यत्र स्तो यमलार्जुनौ ॥
 देवर्षिर्मे प्रियतमौ यदिमौ धनदात्मजौ ।
 ततथा साधयिष्यामि यदुगीतं तत्त्वज्ञात्मना ॥
 इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
 आत्मनिर्वैश्रमात्रेण तीर्थे गतमुदूखलम् ॥

वालेन निष्कर्षतामगुदूखलं तत्
 दामोदरेण तथोत्कलिताद्भिवन्धौ ।
 निष्पेततुः परमविक्रमितातिवैप-
 स्क्वप्रबालविटपौ कृतचक्षुःशब्दौ ॥
 तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
 सिद्धादुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।
 कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
 बद्धाङ्गलीं विरजसाविदम्बतुः स्म ॥
 वाणीं गुणानुकथने अवगौ कथायां
 हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 सृष्ट्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
 दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवतनूनाम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूवरसादनम् ।
 संजातो मयि भावो वामीक्षितः परमोऽभवः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 बद्धेलूखलमामन्त्रा जगत्तुर्दिशमुत्तराम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
 द्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटो
 शाटीपर्याये हेमचन्द्रेण शङ्खिता सैव चोटिका ॥

यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “महिषो चोटकारिः स्यात् काधरश्च रजखलः ।
 पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्मेविशेषः । स तु पञ्चपातं विना
 पानिनां प्रासनरूपः । इति पुराणम् ॥

यमखसा, [ज] स्त्री, (यमस्य खसा भगिनी ।)
 यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
 (यदुक्तं हरिवंशे आख्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।

“जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः क्षमा दया ।
 ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशियवासिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानौ + स्त्राये कन् ।)
 यमानौ । अथमोऽ २ ३

यमानि ४ २ ४ १४५ ॥
 “यन्तारि यमानौ हि गङ्गा

त्रयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
 परा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात्
 तेरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिव्यं
 त्रयमानी ब्रह्मदर्मादिव्यं यमान्यामित्याहुः ।
 यमनाजमोदाख्या स्मृता क्षेत्रयमानिका
 तः । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च
 नानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
 त निवर्तते अमिमाम्बमनया यमानी । यमौ
 विरतौ नान्नीति अनट ईप् यमानी स्वार्थे
 यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
 तानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित् ।
 ते भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
 शित्वम् । हृद्यत्वम् । पिताभिकारित्वम् ।
 युक्तप्रमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 ति, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्तते अमि-
 न्दमनयेति । यम + करणे लुट् । ङीष् ।
 षोढरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
 श्रृङ्गावली ॥ (यथास्याः पंथायः ।
 'मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥'
 इति वैयकरनमासायाम् ॥)
 नका, पुं, (यमस्थानकः । श्रुतुङ्गयत्वादेवास्त्व
 शत्वम् ।) शिवः । इति श्रृङ्गावली ॥
 यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
 लौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 'जसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 गान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणीपमः ॥'
 'मो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।' इति तट्टी-
 या नीलकण्ठः ॥)
 स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
 तीयां वङ्कामेके तासां संज्ञासुतास्त्वयः ।
 'येयमी आहूदेवश्यायायाश्च सुतान् षड्गु ॥'
 , स्त्री, (यमयतीति । यमि + 'अजिघमि
 ङभ्यश्च ।' उणा० ३ । ६१ । इति उभन् ।
 प्र ।) दुर्गा । यथा,—
 'व्यांश्चि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 तति चेष्टितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
 इमाहमनाङ्गला लोके देवी विभायते ।
 'स्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥'
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 यच्छति विरमति मङ्गायामिति । नदी-
 शेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि-
 य प्रयागे मङ्गायां मिश्रिता । तत्पंथायः ।
 लिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनखसा ४ ।
 रमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूजा ५ कलिन्द-
 या ६ यमखसा ७ प्रामा ८ तापी ९ कलिन्द-
 नदी १० यमनी ११ यमौ १२ । इति
 श्रृङ्गावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य-
 ता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 'ज्जा सरस्वती शोणययमुना सरयूः सची ।
 ग दरावली नौका उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥'
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
 स्वादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावनत्वम् । वङ्ग-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्णिर्मेरुपृष्ठं तु तपो घोरं चकार ह ।
 अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
 धाता शनैश्चरन्त्यास्य गृहत्वं स तु लब्धवान् ।
 तथोर्ध्ववीचसी या तु यमस्य वा यशस्विनी ।
 अभवत् सा सरिच्छेष्टा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति वङ्गपुराणे सागरीपाख्यानम् ॥ * ॥
 सा च उन्दावने सुषुम्नाख्या परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवानुवाच ।
 "इदं उन्दावने रम्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्टाः कीटा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठं स्मृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममालये ।
 योगिन्यस्तान् । एवं हि मम देवाः पराधमाः ॥
 पञ्चयोजनमेव हि वनं मे देहरूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमानन्दवाहिनी ॥"
 इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्या जलस्य क्षयावर्णत्वकारणं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मन् । सती याता यमक्षयम् ।
 विनाश्य दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः ।
 अपतीकं तदास्त्रेण औन्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः शरैर्याय औन्मादेनाभिताडितः ।
 विवचार तदोन्मत्तः काननानि सरांसि च ॥
 स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताडितः ।
 न श्रमे लेभे देवर्षे वायविह्व इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
 निमग्ने शङ्करे चापि दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्द्या दग्धजननिभं जलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 ज्येष्ठशुक्लदादश्यादिभ्यस्यां स्नातपिण्डदानफलं
 यथा,—
 "यज्ज्येष्ठशुक्लदादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
 मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासज्जिते स्नातः पुरुषो मुनिव्रतम् ।
 ज्येष्ठान्त्यामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्चार्च्युतं सत्यक् मधुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 ज्येष्ठान्त्ये सति पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 धन्यो नः पिण्डनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनाभित्, [६] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
 क्तिप् ।) वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ॥
 यथा, हरिवंशे १०२

"स ह्येनानताग्रेण कुले गृह्य मज्जानदीम् ।
 चक्रर्षं यमुनां रामो युस्थितां वनितामिव ॥
 सा विह्वलजलमोता हृदप्रस्थितसखदा ।
 यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गागुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिहमार्गा सा वेगमा वक्रगामिनी ।
 सङ्कर्षणभयवस्ता योषिवाकुलतां गता ॥"
 यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भ्राता ।)
 यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 वाङ्लुकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः । तत्पंथायः । नाहुषः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
 जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
 "नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः संयातिरङ्गवः पञ्चमस्तथा ॥
 स्वर्गातिर्मेवयातिश्च सप्तैते वंशवर्द्धनाः ।
 ययातिरकरोद्राष्ट्रं धर्मेकशरणस्तदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपत्न्यः ।
 भार्गवस्याङ्गना तद्देवयानी च सुव्रता ॥
 ययातिर्देवान्यान् पुत्रावजयन्पुत्रपुत्रः ।
 यदुश्च तुर्वसुश्चैव शक्रविष्णु इवापरौ ॥
 तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपत्न्यी ।
 इत्यञ्जलुश्च पूरुश्च जीन् कुमारानजीजनत् ॥
 ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवस्तपिणः ।
 कीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किन्नामधेयं मोक्षं वः पुत्रकाः । ज्ञास्वः पिता ।
 विव्रत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्वा तमेव वृषसत्तमम् ॥
 ब्रुवा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥
 ममाधीना सती कस्मादकाशीर्विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तया वृती राजा वृत एव तदा मया ।
 त्वतो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
 तम् ॥
 शौनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नादौह वत्स्यामि पिप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
 अविश्रुवन्ती किञ्चित् राजानं साश्रुलोचना ।
 अचिरादेव संप्राप्ता काव्यस्थोऽग्नसोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहिता वृषपत्न्यः ।
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
 दुर्भगाया मम हौ तु पुत्रौ तात ! नवीमि वः ॥
 शुक उवाच ।
 धर्मज्ञः सन् महाराज ! योऽधर्ममस्तथाः प्रियम् ।
 तस्माज्जरा त्वामचिरादुर्वयिष्यति दुर्जया ॥
 ययातिरुवाच ।
 शत्रुकामां स्त्रियं वस्तु गम्यां रहसि याचित
 गोपेति सप्त धर्मेण भूयतेऽनुपते दुधे ॥

अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठासुपजग्मिवान् ॥
अलभो यौवनस्याहं देवान्या भृगूद्वह ॥
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरयं मा विधेय माम् ॥
शुक्र उवाच ।

नाहं ऋषा ब्रवीन्त्येनं जरं प्राप्नोऽसि भूमिप ! ॥
जरं त्वेतां त्वमन्यस्ते संक्रामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।

“जरं प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च बहुमित्रब्रवीद्वहः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विधयानहम् ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्पत्तिप्रत्त्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुवाच ।

सन्ति ते ब्रह्मवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ॥
जरं गृहीतुं धर्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापास्मात्तुल्यसम्पत्त्या तु दुष्पुत्रा ते भविष्यति ॥
तुर्व्यसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विधयांस्तव पुत्रक ! ॥

तुर्व्यसुवाच ।
न कामये जरं तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
वस्तुस्वप्नान्करणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्यसो ! तव दास्यति ॥
इहो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वस्तुस्वप्नविनाशिनीम् ।
जरं वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
इत्युवाच ।

न गजं न रथं चाश्वं जीर्णं मुहुर्न वरिष्ठियम् ।
नारोगश्चास्य भवति तां जरां त न कामये ॥
ययातिरुवाच ।

दस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इहो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते ॥
कश्चित् ॥

अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रान्तु चरेयं यौवनेन ते ॥
अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुरिषादन्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्ययोक्तो यस्तस्मात्तं प्रतिपद्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योपश्रवः प्रापान्न च लभोऽस्मि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्काशं चरेयं वै विधयान् वयसा तव ॥
पूर्वं तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ॥
यथैव प्रतिपद्यामि जरया सह ॥

शौनक उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथाह्य त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसन्तुष्टा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।

“पौरवेयाद्य वयसा ययातिर्नृपात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चार विधयान् सुखी ॥
पूर्वं मत्वा ततः कालं पूरं पुत्रमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृह्णाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥

राज्यश्चापि गृह्णाणेदं यत् त्वयोपकृतं पुरा ॥
शौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीक्षितम् ।
राज्येऽभिविष्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाग्रानो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययोः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या + “यापोः
कित् दे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
दित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोपः । १ । ३५४ ॥
(याति इतं गच्छतीति । अश्वः । इत्युज्जुलदन्तः ॥)
ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो दे च” । उणा०
१ । २२ । इति उः दित्वञ्च । यजन्त्यनेनेति ।
यज + उः । एषोदरादित्वात् जस्य यत्नमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधीयाश्वः ।
सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

ययः, पुं, (ययते अभ्यसा इति । यु मिथये + अप् ।)
स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ शितशूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मेधः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६
कश्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुप्रीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च ।
अशूकसुखवयगुणाः । बलप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
वृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“ययः कषायमधुरो बहुवातशक्तदुग्धुरः ।
रूचः स्नेह्यकरः प्रीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।
“ययः कषायो मधुरो हिमश्च
क्रतुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च निव्यं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य-
प्रसादन ॥

रभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवैभ्योऽतिथवान् विशेषैः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
“रूचः प्रीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशक्तद्वयः ।
स्नेह्यकृत् सकषायस्तु बल्यः स्नेहाधिकारस्तु ॥
रूचः कषायानुरक्तो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदः क्रिमिविघ्नश्च बल्यो वेणुयवः स्तुतः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“क्रचिद्वाक्प्रशेषादपि शक्तिमहः यथा यवपदस्य
कङ्कुप्रभृतौ स्नेह्यानां दीर्घशूके च श्लेष्मणां
यवहारादेकमात्रशक्तेः परित्यक्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरभवेतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।

‘वसन्तो सर्वशस्यानां जायते पत्रश्रातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिश्रशालिनः ॥’
इति विध्यर्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाद्वाक्प्रशेषादीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिमहः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नेमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये
यवानायेव मुख्यत्वम् । यथा,—

“हविष्येयु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्तुताः ।
माधकोदवमौरादिसर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥”
इति कृत्यायनसंहिता । ८ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं आहं कार्यं अकरणे
प्रत्यवायप्रवणत्वात् । यथा,—
“नचचग्रहपीडासु दृष्टस्त्रावलोकने ।

इच्छाआह्वानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ।
इति विष्णुपुराणात् वज्रमाखवहुतरवन्दनेषु
नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माधो प्रौष्ठपदार्थं कृष्ण-
चयोदशी व्रीहयवपाकौ च ।

एतांस्तु आह्वकालान् वे निव्यानाह प्रजापति ।
आहमेतत्त्वकुन्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति आह्वतत्वे नवान्न्याह ॥)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धन्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः ॥ षट्सर्वपरिमाणरूपकश्च । यथा,—
“जालान्तरगते भागौ यच्चानु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत् सधैर्यः ।
षट्सर्वधैर्यवर्णको गुणैका तु यवैस्त्रिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्जनीमूलसंपृक्तौ यवौ पुचार्यदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चेवाङ्गुलिपूर्वधनप्रदः ॥”
अपि च सामुद्रिके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशीमनः ।
तदान्यवर्षितं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुलिके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुले यवपूर्वश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४।
३१। “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अक्षय्यन्त यवा-
श्चायवाऽद्याधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-
पक्षा अथवा ।” इति तट्टी
कायां मधीधरः ॥)

यवकाः, पुं (यवप्रकारः। यव + “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।” ५।४।३। इति कन्।) यवः। इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,— “यवका ज्ञायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः। श्रालीनं श्रालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः”।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥) यं, चि, (यवकानां भवनं चैवमिति। यवक + “यवयवकषष्टिकादु यत्।” ५।२।३। इति क्।) यवभवनोचितचैवम्। इत्यमरः। २। ५। ७॥

वारः, पुं, (यवजातः चारः। शाकपार्थिव-त् समासः।) चारविशेषः। यथा,— नरसारयवचारस्तुटिकारित एव काचवक-यन्त्रैः। इति रत्नावली ॥

तर्क्यायः। यवाग्रजः २ प्राक्यम् ३। इत्यमरः। ६।१०८॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ चारकः ६ वकः ७ यवनालकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥

यशूकः ६ चारः १० तर्क्यः ११ तीक्ष्णरसः। यवनालकः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७।

स्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफघातो-क्तिनाशित्वम्। आमशूलाश्लेष्मकृन्तुविष-घहरत्वम्। सरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

ईःन्वासगुल्मयक्ष्मीपाण्डुहीहानाहग्लामय-शिलश्च। इति राजवल्लभः ॥ (तथा च।

तक्यः चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः। चारो लघुः स्निग्धः सुस्वस्वो वह्निदीपनः। हन्ति शूलवाताम्लेष्मस्वावग्लामयान्।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) इः, पुं, (यवानां चोदः।) यवचूर्णम्।

यौधः। चिकसः २। इति हेमचन्द्रः ॥

इः, पुं, (यूनो गण्डः स्तोटकः। एयोदरादि-त् यवादेशः।) हुवगण्डः। इति शब्दरत्ना-

॥ वयस्कोडा इति भाषा ॥

, पुं, (यवाज्जायते इति। जन् + जः।)

वारः। इति रत्नमाला ॥ (यथाश्च पर्यायः।

यशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः।

सौक्ष्ण्यस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालकः”।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) ती। इति राजनिर्घण्टः ॥

वं, क्री, (यवजादुद्भवोऽस्य।) तवचौरम्।

राजनिर्घण्टः ॥

ा, स्त्री, कलाप्रभेदः। शक्तिनीति यवेची

व खाता। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।

तित्तातैलं सर्वदोषप्रशमनमीषित्तम्।

शीपनं लेखनं मेघं पथं रसायनम्” ॥) ायः। महातित्ता २ दृग्पादविषयिणी इ

ती ४ नेत्रमीणा ५ शक्तिनी ६ पत्रतण्डुली

कुली = अक्षमीणा ६ अक्षपुष्पी १०

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तित्ताप्रला १३ यावी १४ तित्ता १५। अस्या गुणाः। सतिक्ता-न्त्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। क्षमि-कुष्ठविषयांसदोषनाशित्वम्। रेचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतैलं, क्री, (यवनिर्मितं तैलम्।) यवचूर्णादि-

युक्तपक्वतैलविशेषः। तत्पकारं गुणश्चाह।

“यवचूर्णाङ्गकुडवं मञ्जिष्ठार्द्धपलेन तु।

तैलप्रस्यः शतगुणे काङ्गिके साधितो जयेत्।

ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाश्च प्रहृषणम्” ॥

इति सुखबोधः ॥

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद-

लोपिकर्म्मधारयः।) उपहीपविशेषः। यावा

इति भाषा। यथा,—

“यत्नवन्तो यवहीपं समराज्योपशोभितम्।

सुवर्णैरुपकृतं हीपं सुवर्णकरमखितम्” ॥

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे

४० सर्गः ॥ “अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्त-

राज्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्णहीपं

विचेतयमिति शेषः। सुवर्णकरमखितमिति

सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितम्” इति

रामायणतिलकनामस्तटीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः। (यथा, मातृ ॥ २०।४३।

“तान् देशान् ज्ञायन्ति स्म स्नेह्यायां च सर्वे”।

सशैलान् कुङ्कुरान् रौप्यान् वर्वरान् यवनान्

खसान्” ॥)

वेगः। वेगाधिकाश्वः। इति मेदिनी ॥ मोधूमः।

गर्जरहणम्। तुल्यः। इति राजनिर्घण्टः ॥

(यौति मिथीभवतीति। यु + “सुयुरुवो

युच्” ॥ उणा० २। ७४। इति युच्।) जाति-

विशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-

देशोद्भवयथातिराजपुत्रतुल्यसुवर्णः। यथा,—

“यदोस्तु जाता यदवस्तुल्यसोऽयवनाः सुताः।

इहोस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्नेहजातयः।

पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव” ॥

इति मातृ ॥ ३४ अध्यायः ॥

सगरराजेनैषां सर्वेश्वरोऽसुखनं सर्वधर्म्मराष्ट्र-

त्वञ्च कृतं ते चात्मधर्म्मपरित्यागात् स्नेहत्वं

ययुरिति विष्णुपुराणीकत्वात् यवनः मोसल-

सानेन्द्रजैभयजातिधातकः। यवनशब्दस्वर्ग-

हतीवादिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि-

तम् ॥ जवनादीनास्तु सर्वधर्म्मराष्ट्रित्युक्तं

हरिवंशे। यथा,—

“सगरस्तां प्रतिज्ञाश्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।

धर्म्मं जघान तेषां वै वैशान्त्यत्वं चकार च ॥

अहं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा वसजयत्।

जवनानां शिरः सर्वं काम्भीजानान्तथैव च ॥

पारदा मुक्तकेशाश्च पङ्कवाः क्षत्रधारिणः।

निःस्त्राध्यायवधटकाराः क्षतास्तेन महात्मना ॥

शका जवनकाम्बीजाः पारदाः पङ्कवास्तथा।

कोलिपर्माः समहिषा दार्व्याश्चोलाः सकेरलाः ॥

न समरेष

न

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जव

नादीनामिति। अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव

वाची स्वर्गहतीयादिः। जवनो देशविभिनो

रिति विकारद्वेषाभिधानदर्शनात्। तेष

स्नेहत्वमपुक्तं विष्णुपुराणे। तथा कृतार

जवनादीनुपक्रम्य। ते चात्मधर्म्मपरित्यागात्

स्नेहत्वं ययुरिति। बौधायनः।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।

धर्म्मचारविहीनश्च स्नेह इत्यभिधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,—

“सप्त गर्हभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृताः।

यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥

अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसंज्ञया।

भोक्ष्यन्त्यशीति तद्वच वेऽपि गर्हभिनः स्मृताः।

शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीति शतानि वै

शकानां राज्यकालः स्मृत्वाविधौ निश्चयो

गतः ॥

शतस्थार्हं चतुर्णानि वर्षाणां राज्यभागिनः।

मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति तं

महीम् ॥

मरुत्ता वृषलेः सार्हं तथाच स्नेहसम्भवाः।

भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधारितम्।

शतानि त्रीणि वर्षाणां पौखरा राज्यसुतः

स्मृताः ॥

अश्वन्ति पार्वतेयास्तु दे शते परिसंज्ञया ॥

शतार्हमव्यक्तं तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः।

सप्तवर्षिस्तु वर्षाणि दशातीवाहृतः स्मृताः ॥

तेषु च्छमेषु कालेषु ततः किलकिला नराः।

भविष्यन्तीह यवना धर्म्मतः कामतोऽर्थतः ॥

तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्नेह्याश्च सर्वेऽपः

विपर्ययेण वर्जन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥

कल्याणितवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः।

तेषां अतीते पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा ॥

राजानः संप्रशस्यन्ति कालेन महता तनः।

कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या स्नेह्याश्च

सर्वेऽपः ॥

अधार्म्मिकाश्च ये सर्वे पापकृताश्चैव सर्वेऽपः।

सुष्टे वृषतिशब्दे वै सन्ध्याश्रिते च वै कलौ ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥

सुनिविशेषः। यथा,—

“जातं दिनं दूतवते वशिष्ठ-

श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाष्टम्।

जम्बाख्यमासं किल भागुरिश्च

व्रते विवाहे च्छुरकर्णवधे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालयवनोत्पत्तिर्यथा,—

औपराश्वर उवाच।

“मार्यं गोष्ठे द्विजं श्यालः यत्न इत्युक्तवान् द्विज।

यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्वाद्वास्ततः ॥

ततः कोपवसाविष्टो दक्षिणापथमेव स।

सुतमिच्छन्नापस्तेप य वधम् ॥

यवना

यवम

यवागूः

आराधयन्महादेवं सोऽयसूखंभक्तयन् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे हरः ॥
 सभाजयामास तं नं यवनेशो ह्यनात्मजः ।
 तद्योषित्वज्ञमाचास्थ पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमहोन्मत्तः पृथिव्यां वलिनो वृषान् ।
 यप्रच्छ नारदश्चास्ते कथयामास यादवान् ॥
 स्तेच्छकोटिहस्त्याणां सहस्रेः सोऽभिसंवृतः ।
 गजान्धरयस्यमैत्रैश्चकार परमोदमम् ॥
 प्रययौ चायवच्छिन्नं क्षिप्रयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
 कृण्वोऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रणे गर्भं सागधस्य भविष्यति ॥
 सागधस्य वलं क्षीणं स कालयवनो वली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदूनां वसनं द्विधा ॥
 तस्माद्दूर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः विं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥”
 इति सचिन्त्य गोविन्दो योजनानि महीदक्षिम् ।
 ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥
 मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्दनः ।
 आसन्ने कालयवने मथुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैव्ये मथुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनस्य तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहूप्रहरणो नृपः ।
 अयुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुधातः कृण्वोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्वेते महावीर्यो सुचक्रन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पादेन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्ट्वाभान्ध तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
 ततक्रोधेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्तृणान् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 नः, चि, (यौतीति । यु + “नन्दिश्चीति ।” २।
 १। १३४ । इति ल्युः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १२१ ॥ (यथा, नैवधचरिते । १। ६५ ।
 “तमन्धवारा यवनान्धयाधिनं
 प्रकाशरूपा मनुजेश्वरमनुजः ॥”)
 वनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । हिन्दुप्रियत्वात्
 नयात्वम् ।) गुगुगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) भरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
 भरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 नानाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । इति वराहमिहिरौ ॥
 नानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनालि-
 प्याम् ।” ४ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्त्या
 ङीष् व्यानुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुमन्मोघटीकायां दुर्गादायः ॥
 नारि, पुं (यवनानामारिः । यवनः कालयवनो
 हरियस्येति वा श्रीकृष्ण इति प्रकाश
 शेषः ।

यवनालः, पुं, (यवनानां नाला इव नाला यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूणाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पञ्चाङ्गुलीयान् कुशलो भिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवनानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारस्त्रीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्याट्टण्येनया । यु + लुट् ।
 ङीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 मरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १। ८ । १६ ।
 “मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाद्योक्षजमययम् ।
 न लक्ष्यसे स्फुटश्रुता नटो नाक्षधरो यथा ॥”)
 यवनो, स्त्री, (यूयते पच्यते सुक्तमनया । यु +
 ल्युट् । ङीष् ।) यवानीनामकौषधिमदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + ङीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनीसुखप्रदानां सेहे मनुमदं न सः ।
 बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) सौख्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लयुनः । राज-
 पलायुः । निम्नः । पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलायुर्द्वेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यवप्रस्था, स्त्री, (यव इति प्रस्था यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकठिना अघिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका क्षीणवाताभ्यां यवप्रस्थेति सोच्यते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्थूला प्राप्ते क्षूणा ॥ तच्चि-
 कित्सा यथा,—
 “अन्नालजो यवप्रस्थां पूर्वं खेदेरुपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामासी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अथ पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो वल्लको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाशुरद्वयः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 यववत् । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमध्य स्त्री, (यववत् मध्य यस्य
 प्रमेद यथा

“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृतिः ॥
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम्
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३।
 १ । ६ ।
 “यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
 यवाकारमध्ये, चि । यथा, सुश्रुते चिकित्स
 स्थाने १ अध्याये ।
 “शरावनिम्नमध्यां यवमध्यास्तथापरैः ।
 एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तव्यो व्रणाः ॥”)
 यवमयः, चि, (यवस्य विकारीऽवयवो वा । यव
 “असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।” ४।३।१४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ।
 २ । ३ । १३ ।
 “अकंपलाश्राभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यचा-
 ह्वनीयमाधास्य न भवति तन्निदधाति ॥”)
 यवलासः, पुं, (यवान् लासो यस्य ।) यवचारः
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवनानां शूकः कारणत्वेनास्यस्य
 अर्थव्याप्यत् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यवशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारस्त्रीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् ।”
 उणा० २ । ११६ । इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वाद्
 टङिः ।) लग्नम् । घासः । इत्यमरः । २।४।१६७।
 (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
 “तत्तथादायुधसम्यग्रं घनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिमित्रैर्यवसेनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासेना-
 ष्कायाशालानिशा स्त्रियाश्च ।” जिह्वाशुभासने
 नृपसंकाधिकारे १२ । इति जीवलम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + “ल्यु-
 वचिभ्योऽन्युजागूजकुचः ।” उणा० ३।८१ । इति
 आगूच् ।) यवशुभजलपक्ववनद्रवद्रव्यविशेषः
 याउ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आया ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६।५० ॥ “यूयते मिश्रते यावागूः शु ल मिश्रणे
 नान्नीति आगूः शुभः । व्योषति हिनस्ति
 ज्वरादिदोषं उष्णिका उष्णं वाधे दहि पूर्वख
 निक् । आद्यते पच्यते स्त आया आ ल पाके स्तः
 सुखाद्योदिति नः । विलिप्यति विलेपी नि
 लिपौ प्रप ण लेपे ————— नदादिमा
 दीप तरति प्रवति तरणा त तरोऽभिभवे
 प्रप्ता नाप्तीति अथ ।

न पञ्चगुणैः साध्यं विलपी च चतुर्गुणैः
इत्युद्देशगुणैः यवाम् वडगुणैश्चम्पसि ।
न वैद्यकीको भेद इह नादृतः ॥ इति तट्टी
यां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।

वागूर्ज्वरलक्षणाग्नी लघ्वी वस्तिविशोधनी ।
रीचारे ज्वरे दाहे हिता वक्षिप्रदीपनी ॥
इति राजवज्रम् ॥

यास्या गुणा लक्षणम् ।

“सन्दीपनी खेदकारी यवाम्गुः
सम्पाचनी दीपमलामयानाम् ।
सन्तर्पणी धातु वक्षिप्रवाणां
शस्ता भवेत् सा ज्वररोगिण्यश्च ॥

तैकञ्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
नक्तं पिप्पलीकूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥
यस्य समंशानि पिष्ट्वा श्वेताञ्च तण्डुलान् ।
डा शिथिला किञ्चित् सा यवामूर्तिगन्धते ॥
गुणप्रसङ्गानो जनो नारुचिमाचरेत् ।
समाधकलैर्युक्ता यवाम्गुः स्याच्च दुर्लभा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥
गुः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कशरा घना ।
गुर्गन्धिणी बला तर्पणी वातनाशिनी ॥
मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
१, पुं, (यवाम्गु जायते इति । जन् + ङः ।)
वारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
१, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
कः शारो यवचारो यावशूको यवा-
अजः ॥”)

नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
+ च्च ।) विगी । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥
१, १ स्त्री (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषे ।”
१ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्तिकात्मा
आहुभागमश्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)
क्षिमेदः । योयानि इति भाषा । तत्पञ्चायः ।
कः २ दीप्यः ३ यवसाङ्गः ४ यवाम्गुः ५
गौ ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-
६ यवजः १० दीपनीयः ११ शूलहन्त्री १२
नका १३ उग्र १४ तीव्रगन्धा १५ ।
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
वातार्शः क्षेपशूलभानकमिच्छिनाग्नि-
दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
अथ यवान्या नामगुणाः ।

निकोयगन्धा च ब्रजदभोजमोदिका ।
ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ॥
ते पाचनी रूचा तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
ते च तथा तिक्ता पित्तला भूक्ष्णशूलहन्तु ।
मोदराणां हृद्युल्लङ्घी हृत्प्रमथन्तु ॥
श्वभोदाया नामानि गुणाश्च ।
तेदा खराणां च मायूरी दीप्यकस्तथा ।
नक्षत्राणां प्रोक्ता कारवी लोचमस्तथा ॥
तेदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातघ्नतु ।
विदाहिनी हृद्या वृष्या नक्षकरी वधु ।

नेत्रामयजमिच्छद्दिहिकावस्तिरजो हरेत् ।
अथ खरासानौयवानीनामगुणा ।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुण
विशेषात् पाचनी रूचा ग्राहिणी मादिनी
गुणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवापत्यं, स्त्री, (यवस्यापत्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
लम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाभ्रजं, स्त्री, (यवाभ्राभ्यां जायते इति । जन् +
ङः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “कृत्यञ्जीति ।”
उणा० ४।२ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
“यासो यवासो दुष्पशो मधुर्यासो दुरालभा ॥”
इति रत्नमाला ॥

खदिरमेदः । यथा,—
“कण्टकी वासपत्रञ्च यवासः खदिरस्तथा ॥”
इति शब्दमाला ॥
यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-
पञ्चायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
क्षुद्रकुक्षी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-
पत्रः ८ विषजः ९ कण्टकालुकः १० त्रिक-
णिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशिलम् । बलदीपनकारित्वम् । लघ्णा-
कफच्छर्दिविस्पर्जित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“अथकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
गुडचीनिषलावासानावमाणायवासकैः ॥”)
यवासप्रकर्षा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन क्षता प्रकर्षा ।
प्राक्पाथिववत् समासः ।) यवासरसवटित-
प्रकर्षा । तत्पञ्चायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खण्डसरः ५ खण्डजः ६ खण्ड-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तश्रमलघ्वापह्नत्वम् । हृद्यत्वम् । विदाह-
रुच्छार्तिभ्रान्तिशान्तिकरत्वम् । सरलञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।

“यवासप्रकर्षा मधुरकवाथा तिक्ताहुरसा श्लेष्म-
हरी सरा चेति ॥”)
यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुण्डाचिनील्लम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ
+ ङ + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“यवाङ्गगौरिकोन्मिश्रेः प्रादलेपः प्रशस्यते ॥”
गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)
यविष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिप्रयेन युवा इति ।
युवन् + इष्ठन् । “स्युल्लूरेति” यणादिलोपगुणौ ।)
अर् (यथा, अग्निदे १।१४७ २

“वोप्रा मे अस्य वचसा यविष्ठ
कानश्चातरि पु इति हेमचन्द्र १० ११ १ ।
अज्वपि यथा भागवते ३ १ ५
“भ्रातृव्यावृत्त्यस्तान् विवस्नुन्
प्रवेक्ष्य लाक्षाभवेन ददाह ॥”)

यवीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयो रतिप्रयेन युवा ।
युवन् + “दिवचनविभच्योपपदे नरवीयसुनो ।”
५।२।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मनो । २।१२८ ।

“अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत् ॥”

अतिप्रय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥
यवीत्यं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उत् + स्या
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यव्यं, त्रि, (यवानां भवनं चैवम् । यव + “यव-
यवकवष्टिकाद् यन् ।” ५।२।३ । इति यत् ।)
यवादिभवनोचितचैवम् । तत्पञ्चायः । यव-
कम् २ यष्टिकम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-
यवमायविलह्यपत्रज्ञाञ्च ।” ५ । १ । ७ । इति
यत् । यवहितः । इति आकारणम् ॥)

यथाः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।
यथा,—

“यद्यद्वयं आवाणादि सञ्ज्ञा नदी रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मन्त्रामाहात्म्यम् ॥
(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।८५।८ ।
“वार्कत्वा यथाभिर्नर्हन्ति प्रूरत्रक्षारिण ।”

“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति
नदीनामसु पाठात् ॥” इति तद्वाच्यं सायणः ॥
यशः, [सु] स्त्री, (अश्रुते शायोतीति । अश्र -
“अश्रुदेवने युट् च ।” उणा० ४।१६० । अश्र-
सुन् युट् च ।) सुखातिः । तत्पञ्चायः । कीर्तिः
२ समञ्ज्ञा ३ । इत्यमरः । १।६।११ ॥ समाख्या ४
कीर्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ समञ्ज्ञा
८ । इति शब्दरत्नावली ॥

“दानादिप्रभवा कीर्तिः प्रौढादिप्रभवं यशः ।
इति माधवी ॥

अतएव यशःकीर्त्याभिर्दस्यापि दर्शनान् यशः-
कीर्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कस्त्वचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्गुणो ज्ञतस्य
ख्यातिः कीर्तिरिति केचित् । तत्र साधु कीर्तिर्न
श्रुप कृतिकेति प्रयोगदर्शनात् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ कीर्तिनाशे दीपो यथा,—

“हन्ति यः परकीर्तिञ्च स्वकीर्तिं मानवाधमः ।
स कृतज्ञ इति ख्यातस्तत्फलञ्च निशामय ॥
अन्वज्जुषे वसन् सोऽपि यावदिन्द्राक्षतुर्दृष्टः ।
कीर्तेर्नकुलमानेनैव भवितुः सततं श्रुप ॥
तत्रचारोदकं पापी निहन्ति पिवति खादति ।
ततः सपौ जन्म सप्त काकः प्रश्न ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याये ॥

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।
“वयं स्याम यशसो जनयु ।”
“यशसः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ चि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
७६ । ५ ।
“त्वमिन्द्र यशा अस्त्यजीगी श्रवसस्तते ।”
“लं यशाः यशस्त्रसि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)
शःपटहः, पुं, (यशःसूचकः पटहः । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) टका । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥
शःशेषः, चि, (यश एव शेषोऽस्य ।) न्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६१ । ४४ ।
“ततः क्रमेण तेनैव स्मरन्वरभरोष्मणा ।
प्रचीयदेहः प्रययौ स यशःशेषतां वृषः ॥”)
भरणे, पुं ॥
शदं, क्री, धातुविशेषः । हस्ता इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मत्तम् ।
यशदं तुवरं तिलं शीतलं कण्ठपित्तहृत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुंश्चासञ्च नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शस्करः, चि, कीर्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्यर्थे (“कृषो हेतुनाच्छील्यानु-
लोम्येषु ।” ३।०।२० ।) इति टट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
यशस्करी विद्या इति आकरणम् ॥ (यथा,
मनौ । ८ । ३८३ ।
“एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
साम्राज्यलुप्तं सजात्येषु लोके चैव यशस्करोः ॥”
विष्णुसैनविशेषे, क्री । यथा, नारसिंहे ६२ अः ।
“विरजं पुष्पवत्यायां बालस्यामौकरे विदुः ।
यशस्करो विपाशयां माहिषायां हुताशनम् ॥”
शोभावतीपुण्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।
“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाष्टो बहुकृतः ।
ब्राह्मणोऽभूदभूतस्य सत्यलो मेखलेति च ॥”
शस्त्रा, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + वत् ।)
जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
निर्वण्टः ॥
शस्त्रान्, [न] चि, (यशोऽस्त्यस्य । यशस् + मधुपु ।
मस्य वः ।) कीर्तिविशिष्टः । इति आकरणम् ॥
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
“यद्येको दावापृथिव्यैः यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥”)
शस्त्रिणी, स्त्री, (यशस्विन् + डीप् ।) वनका-
र्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्वण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।
“अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येहामलान्वया ॥”
गङ्गा यथा, काशीखण्डे मत्स्ये
२६ । १४१
“यशस्विनी यशोदा च योस्या युक्तात्मसेविता ।

यशस्वी, [न] चि, (यशोऽस्त्यस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)
यशोविशिष्टः । कीर्तिमान् । इति आकरणम् ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।
“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्वि-
नाम् ।
शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रयसः परः ॥”)
यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्वण्टः ॥ (क्रीवेऽपि-
दृश्यते । यथा, वाराहे ।
“सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
सौख्यं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)
यशोदातरि, चि ॥
यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
“नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पयो यस्यास्तनं
हरिः ॥”
(दिलीपमाना । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषाम्भु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी सा विश्वमहन्तः स्त्रिया वै वृहदुष्मणः ।
राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥”
यशोदातरि, चि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।
“यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥”)
यष्टा, [च] पुं, (यजते इति । यज् + टच् ।) धाग-
कर्त्ता । तत्पठ्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
“स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज् + बाहुलकात्
तिः । इति उणादित्युलौ उज्ज्वलदत्तः । ४।१७६।
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ भुज
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥
यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सज्जच्छते । यज् + तिः ।)
तनुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
“कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीले-
मृत्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्दोवरैरुत्सृजितान्तरेव ॥”
“यष्टिः हारावलिः ।” इति मत्स्यनाथः ॥ * ॥
भार्गी । मधुका । शब्दमेदः । इति मेदिनी ।
टे, २६ ॥ शेषस्य पठ्यायः । दण्डः २ । लगुङः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ तद्दानफलं यथा,
वह्निपुराणे ।
“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने मुदुर्बले ।
तेषाम्भु विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ॥”
(स्त्री, शाखा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।
“चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परश्वतीकुक्षी ॥”
“चूतयष्टिः चूतशाखा इव ” इति तत्र मत्स्य
नाथ ॥ यष्टिमधु यथा
“ मधुक यष्टि स्त्रीतक

यष्टिमधु स्थलेजाना जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यष्टिका, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जनकुक्रुटः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
दण्डश्च ॥
यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
मेदः । यथा,—
“यष्टिका दण्डिका चैव तिलका सारिकेत्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥
वापी । यथा,—
“पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनमोघिका ।”
इति त्रिकाखण्डशेषः ॥
यष्टिमधुका । यथा,—
“अथ यष्टीमधुकं स्थान्मधुयष्टी तु यष्टिका ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
लगुङः । यथा,—
“अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
दण्डः काष्ठोऽपि लगुङः पशुघ्नो दण्डको-
रपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
यष्टियष्टः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + यष्ट —
“शक्तिराङ्गलाङ्गुशयष्टिर्नोमरति ।” ३ । २ । ६ ।
इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । लगुङ्
ग्राही । इति सुम्भवोद्यटीकायां दुर्गादासः ।
यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुय्यमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति हलानुधः ॥ (यथास्य पठ्यायः ।
“यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थलेजाना जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पठ्यायः । स्त्रीतकम् २ मधु-
कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । १ । २ । १०६ ।
यष्ट्याङ्गम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजातं चैत् यष्टिमधु ७
जलजा चैत् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ।
अपि च ।
“यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं स्त्रीतकं तथा ।
अन्यस्त्रीतकं तत्तु भवेत्तोयं मधूलिका ॥”
अस्या गुणाः ।
“यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ध-
कत ।
सुस्निग्धा सुक्रला केश्या स्वर्या पित्तानिला-
स्त्रिजित ।
व्रणशोथविषच्छर्दिदृष्ट्यान्लान्निचयापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “लङ्कारादस्तिनः ।” इति
डीप् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः पठ्यायः ।
“यष्टी यष्ट्याङ्गं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ।”
इति मारुङ् २०८ अध्यायः ॥
गुणा भाव पूर्वखण्डे ।
“यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ध-

यागः

यागः

यागः

शुभेनां गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे । ॐ
 वृणोःस्तौति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्तिद्वयविक्षृतायां वितस्थुच्छ्रितायां उदक्-
 क्षवायां वेदां गौमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वर्तुलं सूर्यम् । आग्नेयां श्वेतमर्द्ध-
 चक्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णां खड्गाकारान्
 केतून् विलिख्य खड्गोक्तविधिना अग्निस्थाप-
 नादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म कृत्वा मण्डले
 गृह्णानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चक्षिं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-
 ङ्गुलम् ।

यज्ञहस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताम्बवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं आग्नेयद्विप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाख्या-
 स्वरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ सामुद्रं वैश्रमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरुणं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवत्वं सूर्यास्यमाह्वयेतथा ॥
 चतुर्दंष्ट्रां जातं कतिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्त्यं चक्षिं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
 वारक्तमाख्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वकमात् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ।
 स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम् ।
 ॐ मागधं द्वाङ्गुलात्रेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वकमतश्चर्मगदावरदखड्गमिनम् ॥
 सूर्यास्यं सिंहं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
 नारायणाधिदेवत्वं विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं घनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।

पीतं सैत्यवश्च यज्ञकुम्भम्

पीताम्बर पीवं सरोजस्य चतुर्भुजम् ।

वरदक

ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पति इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्ल-
 तण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
 यज्ञस्यमाह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाचवरकरकादखड्गहस्तं सिताम्बरम् ।
 शुक्राधिदेवतं ध्यायेत् शुचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं श्रमगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्वदाख्यवरमूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्णचतुर्दंष्ट्रां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
 चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलै-
 रावाह्य स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशुद्रोपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 धूम्रं श्रमगतं शूद्रमाह्वयेत् विह्वताननम् ॥
 सूर्यास्यं धूम्रवसनं वरुणं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवत्वं ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनञ्च अयुतहोमादौ । तत-
 स्तत्तद्गर्गवस्तत्तद्गर्गमन्यतत्तद्गर्गपुष्यं दद्यात् ॥
 घृषे विप्रैः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडलचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडलचम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विप्रैः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कसूरौम् ।
 राहवे पद्मकाष्ठम् कसुम्यञ्च

पूजयेत् ॥ * ॥ अग्नि

ऐषता

यथा ।

८

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ।
 बुधस्य नारायणविष्णु । बृहस्पतः ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शुक्रः शुची । शनैश्चरस्य वसः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतूनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिहोमे
 ज्ञेयम् ॥ * ॥ सूर्याय गुडौदनवलिः । रव
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचारा
 दिना । वलौ तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
 घृतपायसम् । मङ्गलाय पक्ववच्चूनात्मकधाव-
 कम् । बुधाय चीरान्नम् । गुरवे दध्नीदनम् ।
 शुक्राय घृतौदनम् । शनैश्चराय कशेरुम् ।
 राहवे क्वागमांसम् । केतुभ्यः अजाचीर-
 वाधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 चित्रौदनम् तत्तद्दद्यात्ताम्रं भस्मान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरुं अययेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानास्तीर्य तदुपरि प्रक्षालितवारुण-
 सुदूखलं वैश्ववश्च सूर्यं वारुणचर्मसंस्थजल-
 प्रोक्षितं संस्थाप्य ब्रीहौन् यवान् वा अग्रक्षौ
 प्रालितकुलान् सूर्यं निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 जुष्टं निर्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निर्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विस्तृथीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तसुपरि कृत्वा सुषेनावहव्य
 सूर्यं प्रस्तोतयेत् । इत्यमेव वारचयम् । तत-
 श्चरुस्यात्ताम्रमन्त्रकं कृतोत्तरायं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचर्मभवति
 तथा स्तोत्रं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पलाशोदुम्बरायामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा साङ्गोदुष्टप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेक्ष्यं दक्षिणावर्त्तनं भ्रामयित्वा तथा पचेत्
 यथा अन्तरोक्षणा सम्यक् पाको भवति मण्ड-
 गालनं दाहश्च न भवति । सम्यक्पाके भूते
 चरमध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नित
 कृत्वा चरमूवतार्थे अग्नेरन्तरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवसंस्कारपर्यन्तं कर्म कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्वमाख्यं
 पश्चाच्चरुं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
 विह्वपाञ्जपान्तां कुशखिकां समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्वेदिनान्तु आख्यस्यात्तामाख्यनिर्वपणा-
 नन्तरं सूर्यं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं विन्यस्य ब्रीह्यादन्यतमं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां मुष्टिं
 गृहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा इत्यादि । ततः ॐ अयमेवे स्त्रि-
 क्षते त्वा इत्यादिना यष्ट प्रोक्षयानि
 कृत्वा द्विस्तृथीं कुम्पात ततः पूर्वमेव

३ १।१६॥ वनीपक ६ भिक्षुक ७ भिक्षा
कर ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्व
यथा,

“लघादपि लघुस्तलस्तत्वादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्पार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।
“कुजस्य कौटघातस्य वाताभिष्कासितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
अगत्यतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वाभनतां गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
याचनं, [तु] चि, (याचतीति । याच् + श्लुट् ।)
याचकः । यथा,—

“सुखभङ्गः खरो दीनो गाचखेदो महद्भयम् ।
भरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”
इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, स्त्री, (याच् + भावे ल्युट् ।) याच्ना ।
(यथा, नैषधे । ५ । ११२ ।
“भीमजादयाचनवाचने
युयमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । ३।१४६ ॥ (यथा, मनौ । ३।१६५ ।
“आचारहीनः स्त्रीवच्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे खिच् + श्लुट् ।
टाप् ।) याच्ना । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।
“नयस्य मां सावु कुरुष्व याचनाम् ॥”)

याचमानः, त्रि, (याचते इति । याच् + शानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनशीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचांजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥”
इति वररुचिः ॥

अपि च ।
“दिवेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाक्षवान् लोकान् येभ्यो नावर्तते
पुनः ॥

षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”
इति बह्विपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ॥

याचितं, स्त्री, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । न्यतम् २ । यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्व्यासं स्तनन्दते ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
“हे । याचनवृत्तिर्भरणमिव दुःखजनकत्वात्
स्तनम् । अयाचितं अस्तमितमिव अस्तनम् ।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ३ । २८ । ६७ ।
“पिता ते याचित पूर्वं मया वै सततते
२७वे ।”

याचितक स्त्री (याचितेन निर्दृष्टम् याचित +
‘अपमित्ययाचिनाभ्या ककनो १ ४।२१
इति कन्) याच्नाप्राप्तम् । इत्यमरः । २.६.४॥
“याच्नया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्नया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिषु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गच्छति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ण्ये कादिति कः ।” इति
भरतः ॥

याच्ना, स्त्री, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतविच्छप्रच्छरचो नट् ॥” ३।३।६० । इति
नट् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अभिशक्तिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्चना ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लाजसा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।
“व्यायान् गुणैरवरजोऽध्यदितः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
ज्यां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याचनान्दते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥”)

तद्देहिकपर्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
दहि ४ शग्नि ५ पूडि ६ मिमिष्टि ७ भिमिष्टि
= रिरिष्टि ८ रिरिष्टि १० पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्त्रि १३ इत्युच्यते १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याच्नाकर्मणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५६ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १।१६८७ ।
“याजोपवाजौ ब्रह्मर्षौ शास्त्रज्ञौ परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतच्चापि काश्यपौ ॥”)

याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + क्तुल् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञी गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अग्नीषादा धनेर्वाय्वा ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

“यजमानेन धनेर्वाय्वाः धनानि दत्त्वा इहसन्वा-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अग्नीषप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अपिं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अग्नीषाः इन्मी चि ध ड द्युतौ चिः
नान्नीति रः मनीयादित्वाज्ञोपः । आदिना
ब्रह्मोद्गाहोऽज्यं वा अग्न्याह्वांसिप्रभृतयः यो-
ङ्गश्च गृह्यन्ते । वाय्वा इति इहयासोरिति व्यण्
ट्भञ्जुषेत्यादौ ष अ इति आनुबन्धिर्देशान्
अन्यवधातोर्न कप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
क्रिप् । यजन्ति याचकाः शकः ।” इति
भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अन्नाक्षणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभिः ।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
यनादिवाच य पूर्वी वादिवाचैव पथि

नोपासीत द्विज सन्ध्या स षष्ठेऽब्राह्मण
सुता
इत्याहुकतस्त्रि सन्ध्यापासनम्
अपि च ।

“मूदसन्धोऽक्रितवाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः
मूदपाकोपजीवी यः रूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २७ अध्यायः ।
याजनं, स्त्री, (याज्यते इति । यज् + शिच् + ल्युट् ।)
यागक्रियाकारणा । याग कारण इति भाषा ।
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वसिन्वपियजिराजीति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारीणादिश्रुतिः ॥ यागकर्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुषं, त्रि, (यजुष इहमिति । यजुष् + अच् ।)
यजुर्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

याज्ञवल्करः, पुं, (वल्क्यतीति । वल्क + क्तुल् ।)
यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । २ । १०५ ।
इति यञ् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । ब्रह्मराशिः २ योगेशः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ।
(महर्षिरयं याज्ञवल्करः सन्ध्यां शुक्लयजुर्वेदं
प्राप्तवान् । तच्चादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेद
वेद्यासो मन्मसतीन् मह्युयान् विचिन्त्य तेषु
कृपापरः चतुर्धा अस्य ऋग्यजुःसामाथर्ववा-
चतुरो वेदान् पेलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः
क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र ग्राम-
शिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्करादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि
हेतुना क्रद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्करं अर्धतपेह-
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्करोऽपि योग-
बलेन अर्धतपयजुर्विज्ञां ऋत्विमतीं विधायोद-
वाम । वान्नानि यजूर्षि गृहीतेति गुरुत्वा
अन्ये शिष्यास्तितरयो भूत्वा यजूर्षिभक्तयन् ।
तान्येव यजूर्षि बुद्धिमानिन्यात् कृत्वा
जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ
वल्करः सूर्यसाराध्य शुक्लानि यजूर्षि प्राप्तवान्
तानि च जावानगौधेयकाण्डमाध्यन्दिनादीन
पञ्चदशशिष्यान्ध्यापयामास । तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।

“तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदेनैर्विभुः ।
सन्धातृतिक्तान् सोऽङ्गारांश्चातुर्होत्राविवचया ॥
पुत्तानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकाण्डिनां
ते तु धर्मापदेशार सप्तमेभ्य समादिशन् ॥

याज्ञिकः

चतुर्युगेष्वय वस्त्रा वापरादौ महर्षिभिः ॥
स्त्रीयायुवः स्त्रीयवस्त्राद्धर्मिणान् वीक्ष्य कालतः ।
वेदान् ब्रह्मर्षयो वक्ष्यन् हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥
अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
ब्रह्मेशादीर्लोकपालैर्वाचिषो धर्मगुणधरे ॥
पराशरात् सत्यवत्यामंशंशकजया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
हस्तध्वज्यजुःसाम्नां राशीलुङ्गव वर्गशः ।
सतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकैकस्मै ददौ विभुः ॥
त्रेलाय संहितामाद्यां बह्वृचास्यासुवाच ह ।
त्रैश्वन्यायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
गान्धां जैमिनये प्राह तथा कृन्दोगसंहिताम् ।
प्रथमं चरित्रं नाम सप्रिथ्याय सुमन्तवे ॥
वैश्वन्यायनशिष्या वै चरकाख्यवोऽभवन् ।
चेरुवैष्णवहत्याहः सपथं खगुरोर्ब्रतम् ॥
अश्वत्थामश्च तच्छिष्य आह्लाहो भगवन्

कियत् ।

रितेनाल्पसाराणां चरित्रोऽहं सुदुस्तरम् ॥
युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।
प्रावमन्ता शिष्येण मदधीतं त्वजाम्बुजि ॥
वरातसुतः सोऽपि च्छेदित्वा यक्षुषां गणम् ।
गो गतोऽथ सुनयो दृष्टशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
तूष्णि तित्तिरा भूत्वा तन्नोनुपतयाददुः ।
त्तरीया इति यजुःप्राखा आसन् सुप्रेक्षाः ॥
अश्वत्थामस्तो अश्वत्थामस्तो अश्वत्थामस्तो ॥
तेरविद्यमानानि रूपतस्तोऽर्कमीश्वरम् ॥
वं स्तुतः स भगवान् वाल्मीकिपद्यो रविः ।
अथातथासामि सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
भिरकरोच्छाखा दश पञ्च प्रतैर्विभुः ।
हुर्वाजसन्वस्ताः काण्वमाश्विनादयः ॥
मेव महर्षिर्मणिगणा एव सामथ्यवः प्रमृ-
मः ऋषिभिर्वेद्याग्नेतरधर्मज्ञानार्थमादिष्ट

चारववहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्वत्रयात्मकं
शास्त्रं प्रणीय तैभ्यः आवितवान् । यदुक्तं
वल्कासंहितायां यज्यारम्भे ।
गीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
अमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्निषेधतः ।
गलायः स योगीन्द्रः क्षयं ध्यात्वाब्रवीन्-
सुनीन् ॥
उपनिषत्विशेषः । यथा, सुत्तिकोपनिषदि ।
पाण्डतापनं कथं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥
१. स्त्री, यज्ञसेनस्य स्त्रीप्रथम् ॥ (यज्ञ-
-अण्. डीप्.) सा च प्रौढी । इति जैम-
। ३. ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४. ६ ।
। सेनीं पुरस्कृत्य बह्वेषां प्रवव्रजुः ॥
विवरणं प्रौढीशब्दे दृष्टव्यम् ॥
, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय चितो वा ।
ठक् । र्ममेद । यज्ञ यज्ञविद्यामधीते
। ब्रह्म + ठक् पाठक. । यज्ञकर्म

यातया

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
१० । २३ ।
“इष्टुह देवता यज्ञैः स्वर्गोक्तं याति याज्ञिकः ॥”
रक्तखदिरः । पलाशः । अन्वत्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
याज्ञिकं, स्त्री, (याज्ञिकानां धर्म आम्नायो वा ।
याज्ञिक + “कृन्दोगीकृषिकयाज्ञिकवृचनटा-
कृष्णः ।” ४ । ३ । १२६ । इति जगः ।) यज्ञः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
याज्यं, स्त्री, (इज्यत इति । यज् + श्यत् । “यज-
याचरचप्रवचचैश्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
निषेधः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ यजनीये, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
“अन्नादेर्भूगृहा माहिं पत्नी भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
यात् ॥”
शिष्यः । शासनाह्वः । यथा, देवीभागवते । १ ।
१८ । ६ ।
“याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + श्यत् + टाप् ।)
कृक् । इति सुष्वोध्यकारणम् ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । २६ । १४२ ।
“योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेश्वरिपूजिता ॥”
यातु, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
शीर्लिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
विध्यादर्थक आशीर्वादादर्थकश्च । इति व्याक-
रणम् ॥ सुष्वोध्यमते विध्यादर्थे अस्त्वस्तीसंज्ञा ।
आशीरर्थे ङीसंज्ञा ॥
यातं, स्त्री, (या + क्तः ।) निष्ठादिनां पादकर्म ।
इति जैमिन्निः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
मिति पाठः । यथा,—
“अपठन्तुः श्रुत्यां यातमङ्गुश्वारणम् ।
निष्ठादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तद्वयम् ॥”
यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, मनुः । ४ । १७८ ।
“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायान् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
रिष्यते ॥”
यातना, स्त्री, (यत् + शिच् + “आसथ्यो युच् ॥”
३ । ३ । ७७ । इति युच्. टाप् ।) गाढवेदना ।
तत्पर्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिशया ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
“द्विरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
जिघांसुरकरोन्नायातना ऋणहेतवे ॥”
नरकरुणा । इति केचिदिति भरतः ॥
यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकाणी
वीक्ष्यं वा यत्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टि-
काव्ये । ५ । १६ ।
“त रावण
विजितवान् स राम यदि किम्मतः ॥”

यातुः

परिहृतम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४५ ॥ उज्जि-
तम् । इति मेदिनी । मे, इ २ ॥ (प्राप्तश्रेया-
वस्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
“यातयामं गतरसं पूतिपयुपितश्च यत् ।
उच्छिद्यमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । १४ । ३ । ३ ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सर-
अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
“यातयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)
याता, [क] स्त्री, (यततेऽन्योन्यमेदायेति । यत् +
“तृन् ॥” उणा० २ । ६८ । इति तृन् ।)
प्रतिभाटपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
“स्वामी निश्चितेऽप्युद्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-
जनः
अथुरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ॥”
या + तृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्
संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
“उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
“यानस्य चैव यातुश्च यानसामिन एव च ।
दृष्टातिवर्त्तनान्याहुः प्रेष्टे दृष्टो विधीयते ॥”
“यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ हन्ता ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
“अह्येयांतांरं कमपश्य इन्द्र ।”
“यातारं हन्तारम् ।” इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
यातायातं, स्त्री, गमनागमनम् । यथा,—
“एष्टे आस्यदमन्दमन्दरगिरिप्रावायकखड्गयनान्
निद्रालोः कमटाकृतेर्भगवतः आसनिनाः
यान्तु वः ।
यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्देवानिभेनात्मसां
यातायातमतन्द्रितं जलविधेर्नाद्यापि विद्या-
म्यति ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राशस्येनास्यस्येति ।
यात + टृन् ।) पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
यातु, स्त्री, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
“यातु यातुप्रवीराणां प्रणम्य चरणानसौ ॥”
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
(पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
“न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न ।”
“यातवो राक्षसाः ।” इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
यातुः, पुं, (सर्वांन् याति गच्छतीति । या + “कमि-
मनिजनिगाभायाद्विभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ ।
इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ वायुः । इति चंक्षिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
ऋग्वेदे ८ । ४६ । २०
“मा नो रक्ष
मायासुर्यातु
म ।”

“यौतुयातना पीडा ।” इति सायणः ॥ कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहसा न ह्येन कृतं श्रमाभ्य-
सहस्य दृष्टः ।”

“यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसाम् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥

यातु, चि, यातीति । या + “कमिमनौति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥

यातुः, पुं, (यातुं कर्त्तुमिति । हन् + “अमनुष्य-
कर्त्तुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) शुभ-
गुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षां वि दधाति पुष्पा-
तीति । धा + बहुलमन्वत्रापीति युच् । खजाति-
पौषकलात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
२ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।

“दक्षिणदिशि कृतमार्त्तिकीने-
स्तद्व्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पतु ॥”)

यातकः, पुं, (यातुवेति । याट् + स्वार्थे कन् ।)
पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

यात्रं, चि, यतितवम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाशुभसिन्धुः ।”
उणा० ४ । १६७ । इति चन् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा १
अभिनिर्गन्तम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ६ । १५ ।

“यात्रामार्त्तं लहरहर्देवादुपनमत्युत् ॥”)
उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
अवधारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ।” इति तत्र नील-

कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ * ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा

कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्थम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्थम् ।

पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्थम् । उत्त-
रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्थम् । पूर्वस्यां

दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
बृहस्पतिवारे केषाञ्चित्काले बुधवारे च न गन्त-

व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारं । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया

चतुर्थी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अचोत्तमनक्षत्राणि ।

अश्विनी अशुभराधा रेवती ऋगशिरा मूला पुन-
र्वसु पुष्या हस्ता व्योम्ना । मध्यमनक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वाषाढा चित्रा स्वाती श्रवणा
अवका धनिष्ठा ।

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रमूलकथनम् । स्वायां जेष्ठायाश्च

पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्वाश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्राशुक्तकरणानि ।

गरं वणिजं विष्टिः । गरमपि कैश्चिच्छस्तं
मन्यते । अत्र उत्तमलयानि । सिंहवृषकुम्भ-

कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयायां

एकादश्याश्चामिकीये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्ऋतकीये ।

षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकीये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-

दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकीये ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।

पापयोगत्रयस्यार्थमासदग्धादितु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-

भद्रादितु च यात्रा न कर्त्तव्या । द्विरागमनदिनं
नववधूश्च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-

विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याशमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपत्
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्

अवका भरणी चित्रा एतद्व्यतिरिक्तानि ।
योगाः । व्यतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-

भिन्नाः ॥ * ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिरःपूर्व-

फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदनुराधाधनिष्ठा-
अवकाः । वाराः शुभमङ्गलायाम् । तत्र लग्नं

शोभनम् । तत्र शोभननक्षत्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिष्छन्दः ॥ * ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुर्बलप्रयुक्ता वृषमजतुरगा दक्षिणावर्तवह्नि-

र्दिवस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजवृषमृगिकाः पुष्यमासा
पताका ।

सद्योमांसं हतं वा दक्षि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्लघान्तं

दृष्ट्वा शुक्ला पठित्वा फलमिष्टं लभते मानवी
मनुकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

“सम्मुखे रजकं पश्चात् चुरिणं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्ययोगोऽशुभः ॥

अजो लुण्ठति गौः कासीं क्षुतं वा कुरुते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्लीवं पश्यति वायतः ॥”

इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

“ऋगाह्निकपिमाज्जिरन्वानः शूकरपक्षिणः ।
नकुलो मूषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभा ॥

श्रवो रघुप्रहमेरीवसुन्धरा
अ यात्रायां वामके यमा ॥

वैशुखीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“कार्पासौषधनेत्रेषु पङ्काङ्गारसुजङ्गमाः ।
सुक्तकेयो रक्तमांसं नग्नाद्यशुभलक्षणम् ॥” * ॥

यात्राकाले छिकायाः फलं यथा,—
“छिकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम्

आग्नेये शोकसन्तापी दक्षिणे हानिमाप्नुयात्
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापी मिथानज्ञेयं पश्चिमे ।

अत्र प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिकाफलाफलम् ॥”

अथ यात्रायां दिविशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
“हस्तिकादौ तु पूर्वेषु सप्त नक्षत्राणि वै ब्रजेत् ।

मघादौ दक्षिणे गच्छेदनुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।

अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदलङ्कृताः ।
ऋगाश्चित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा ॥”

यात्रादौ लग्नादिषु मङ्गस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ चाथ तृतीयकौ ।

भौममन्दशशाङ्काका बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थकौ ॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सङ्घिरदाहृतौ ।

मन्दार्केन्दुकजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रजावहमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः ।

अर्काकिंचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला मघाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव मार्गवः सुखदो भवेत् ॥”

इति मारुते ६० । ६१ अध्यायौ ॥ * ॥
अथ राजयात्रा ।

“इदानीं सन्धिधर्मज्ञ धर्मशास्त्रविशारदः ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन वलीयसा ।
पार्ष्णिण्याह्मभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

योधान्मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतश्च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

असुहृदाधिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पार्ष्णिण्याह्मधिकं सेव्यं मूलं निःक्षिप्य वा ब्रजेत् ।

चेन्न वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यावान्नराधिपः
चेन्नी नश्यति नैदावं हन्ति पुष्टिश्च शारदी ॥

एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्षं नराधिपः ।
शुक्लोऽन्ना वसने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥

दिवान्तरीक्षचित्तिजैरनुपातैः पीडितं परम् ।
सङ्घयोऽङ्गान्तर्गतं पीडितश्च तथा अहैः ॥

ज्वलन्तीव तथैवोक्ता दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोक्ता दिशं यान्ति यास्य केतुः प्रपद्यते ॥

निर्घातश्च पतेद्वयत्र तं यावान्सुधाधिपः ।
सबलवसनोपेतं तथा दुर्मित्रपीडितम् ॥

सम्भूतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं वृषः ।
यूकमाश्वीकबहुलं बहुपङ्कं तथाविलम् ॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथा मङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिश्चैव निरापश्च तथा जयेत् ॥

विद्धि सेनां तथा भिन्ना ।

यात्रा

कानामशुक्लाणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च
प्राप्यपि पश्यन्ति बलन्तभियोजयत ॥
[हवलसम्यग्वाहुरक्तवल्गुस्तथा,
[हवलो राजा परानभिसुखो ब्रजेत् ॥
स्फुरन्ती धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने ।
ते सङ्कुले धन्ये जाते प्रचुपूरं ब्रजेत् ॥
हु घटसु शुद्धेषु प्रवेष्टुमुगीषु च ।
ताले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
[देवसम्यग्वाहुरा पौरवसंयुतः ।
तालीपपन्नान् यात्रां यायान्नराधिपः ॥
तस्य निशि ध्यातुः स च तस्य दिवा वशी ।
देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
तनागवहुलां सेनां प्राट्वि योजयेत् ।
ने शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
वृवहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
वृवलोपेतां वसन्ते वा शरद्वध ॥
पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
ग्रीष्मो भवेत्तेन शुचुर्विषयमाश्रितः ॥
वृषावृते देशे स्थितं शुचुं तथैव च ।
त्यङ्गे तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
वृवहुलो यायात् शुचुं समपथाश्रितम् ।
यन्तो वहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
[वहुलो राजा शुचुं बन्धनसंस्थितम् ।
स्थोऽपि योग्योऽरिस्तदा प्राट्वि भूसुजा ॥
तातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
वन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ सुतौ ॥
विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
प्रायात् परं कालविदां मतेन
सच्चिन्म साहं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥

इति मातृ २१४ अध्यायः ॥ * ॥

ज्ञाते माङ्गलद्रवाणि यथा,—
[पर्यं खट्वान्तं तातुक्ता च शुभस्तथे ।
साहं बलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
मनसा सर्वं विजयं वैरिसंचयम् ॥
ज्ञाते च पुरतः शुश्राव सङ्घसा मुनिः ।
ब्दं शङ्करं घण्टादुन्दुभिदाहनम् ॥
शवाङ्गीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
तच्च कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
यात्रां भगवान् श्रुत्वेवेविशं शुभम् ।
पुरतो विप्रवन्दितैश्च भिक्षुकान् ॥
दीपं विभन्तीं प्रतिपुत्रवतीं सतीम् ।
दर्शं स्मेरास्तां नानाभूषणभूषिताम् ॥
शवां पूर्णकुम्भं चासह नकुलन्तथा ।
ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
[रं गजं सिंहं तुरगं गङ्गकं द्विपम् ।
राजहंसश्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
खड्गश्चैव शङ्खश्चिह्नश्चक्रोरकम् ।
त वज्राकाश्च पावकं घटम् ॥
मनीं सुखं सुखसमां शुभाम्

यात्रा

माङ्गिक्य रजत मुक्ता मङ्गीन्द्र प्रवालकम्
दक्षि लाल शुक्लवाण्य शुक्लपुष्पश्च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लच्छत्र पताकाश्च दण्डश्च नैनचामरम्
धेनुं वत्सप्रयुक्ताश्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
दुग्धश्च रोचनामाङ्ग्यमन्तं पायसं तथा ।
शालग्रामं पञ्चफलं स्वस्तिकं शंकरां मधु ॥
माङ्गारिश्च हृदिन्त्रश्च मेघपञ्चतन्त्रशिकम् ।
मेघाच्छत्रश्च च रवेरुदयं चन्द्रमङ्गलम् ॥
कस्तूरीं कञ्चनं तोयं हरिद्रां तीर्थन्दितिकाम् ।
सिंहार्थं रघयं दूर्वां विप्रवालश्च बालिकाम् ॥
मृगं वेश्याश्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषश्च गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वर्त्म रथं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं मञ्जोत्पलम् ॥
तान्नं स्फटिकं रत्नश्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धश्च ह्रीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोरात्राणं प्राप विप्राशिशं शुभम् ।
इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स सुदान्वितः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
यात्राकार्ये अमङ्गलसूचकानि यथा,—
“राजा जगाम सभरं हृदयेन विदूयता ।
साहं सेन्यसङ्घैश्च वाद्यभास्करसंस्थकैः ॥
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
ययौ तथापि सभरं न जगाम सङ्घं पुनः ॥
सुक्तनेशीं द्विजनासां रुदन्तींश्च दिगम्बरीम् ।
कृष्णवस्त्रपरीधानामपरं विधवामपि ॥
सुखदुष्टां योनिदुष्टां याधियुक्ताश्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचैलमपि रूक्षाङ्गं नयं काषायवाचिनम् ॥
वत्सविक्रयिष्यश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
क्षितां दग्धशवं भस्म निर्व्याणाङ्गारमेव च ॥
सर्पसतनरं सर्पं गोधाश्च शशकं विषम् ।
आडपाकश्च पिण्डश्च मोदकश्च तिलान्तथा ॥
देवलं वृषवाहश्च मृदआह्वानमोजिनम् ।
मृदाभपाचकं मृदयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशपुत्तलिकाश्चैव श्रवदाहनकारिणम् ।
मूत्रकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुकुरं शब्दकारिणम् ।
दक्षिणे च श्रगाज्वाश्च कुर्वन्तं भेरवं रवन् ॥
कपर्दकश्च चौरश्च द्विजकेशं नखं मज्जम् ।
कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं श्लोककारिणम् ।
मिथ्यावाचिप्रदातारं चौरश्च नरवातिनम् ॥
पुंश्चलीपतिपुत्रौ च पुंश्चलीहनमोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वसुवित्तापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पिलमालविरक्तश्च दिजात्यश्वविघातिनम् ॥
सङ्घप्रश्च छत्रप्रश्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
मिषदह मित्रप्रश्च चत वि म् ॥
विन्दक साङ्गघातकम्

यात्रा

अनोपवासहीनश्च दीक्षाहीन नपुंसकम् ॥
शलितवाधिराजश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
पुङ्गवः क्षिप्रलिङ्गश्च सुरामत्त सुरा नथा ।
क्षिप्रं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्हभं तथा ॥
मूत्रं पुरीषं क्षुद्राणं कञ्चिनं वृकपालिनम् ।
भ्रमभावात् रक्तदृष्टिं वाद्यश्च वृषवातकम् ॥
वृद्धश्च शूकरं गधं श्वेनं कङ्कश्च भल्लकम् ॥
पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ॥
अथदानिन्नाङ्गणश्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधस्तुषमेव च ॥
कुवार्ता नृतवाताश्च विप्रशापश्च दासगम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ॥
भनश्च कुतूषितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरम् ।
वामाङ्गसन्दर्शनं देहजायं राज्ञो बभूव च ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
श्रीकृष्णश्च मथुरायात्रा यथा,—
“राधिकायाश्च सुभायां सुभासु गोपिकासु च
पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृतं ॥
तृतीयप्रहरेऽतीते निशायाश्च शुभस्तथे ।
शुभचन्द्रचयोगे चास्तयोगसमन्विते ॥
सौम्यस्वामियुते जने सौम्यग्रहविलोकने ।
पापप्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिविच्यते ॥
यशोदा बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
बन्धुनाश्वासयामास ससुखाय हरिः स्वयम् ॥
वाद्यं निषेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
स्वतन्त्रो विश्वकर्मा च पाता भर्ता स्वतन्त्रवत् ॥
प्रचाल्य पादयुगलं धृत्वा घाते च वाससी ।
लकास संस्कृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
फलपत्रवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
बामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वक्षिं विप्रं स्वदक्षिणे ।
प्रतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
दूर्वाकाष्ठश्च सुस्निग्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ।
गुरुदत्तं यक्षीत्वा च प्रददौ मस्तकीमरि ॥
घृतं ददर्श माङ्गीकं रजतं काचनं दधि ।
चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ॥
गुरुवर्गं ब्राह्मणश्च वन्दयामास भक्तितः ।
शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
विप्राशीर्षचनं रथं शुश्राव परमादरम् ।
ध्यात्वा मङ्गलरूपश्च सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
चिचिप दक्षिणं पार्श्वं सुन्दरं स्वात्मविग्रहम् ।
विष्टव नासिकावामभार्गं मध्यमया विसुः ॥
विष्टव्य वायुमिष्टव नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्मुखं वरम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३१ अध्यायः
अथ यात्रायुक्तिः । तत्र समयः ।
“यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सङ्घजस्तथा ।
प्रोक्त आत्मविके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ॥
सङ्घजः खेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ॥
यात्राजतिं हसन्ध्या शनैश्चरुघोशनसां यक्षैः
भानौ कुलीरदृष्टव्यकगोभिर्दोषां
शक्तस्तु देवसमतेऽजनि पृथतोऽर्थः ॥

यात्रा

यात्रा

यात्रा

मैत्रं नैगशिरो सुखा यात्रायामुत्तमाः स्तुताः ॥
 भस्वी कृतिकाश्च वा विशाखा चोत्तरात्रयम् ॥
 मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥
 पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
 यमे जलेषु पवने महेषे ।
 व्याघ्रं नरस्य प्रतिपन्नक्रमेण
 युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 स्यात् संसृजे यानमसुचयाय
 पञ्चाङ्गवेत् सर्वशुभाय पुंसाम् ॥
 स्रग्धः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुधः ।
 अग्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
 पूर्वमेतद् दक्षिणे यानपादं
 रोहिण्ये तच्चायमाख्याञ्च शूलम् ।
 कामं यायात् साम्यरात्रेण कार्ये-
 ल्वन्यदापि प्रेक्ष्य शूलानि भानि ॥”

तत्र दिक्शूलम् ।
 “वहाहमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
 चतुर्दशी कुङ्कुल्याख्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
 प्रायो जगुः सहजशुचदशाय संस्थाः
 पापाः शुभाः सविलजं परिसुखं खल्यम् ।
 सर्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
 स्थकारिचंशममरारिगुरुं जिगीषाः ॥

नाकालवर्षविद्युत्सन्नितिविष्टं कथञ्चिदपि यानम् ।
 आसप्राज्ञात् दिशान्तरीचभौमे स्तथोत्पातैः ॥”
 तत्र क्रमः ।

“राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परावनीम् ।
 नीराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
 गजानन्यान् नृगानन्यानि च यात्राक्रमो मतः ॥”
 तत्र नीराजनाविधिः ।

“वर्षान्तंभ्युदितं शुक्ले चन्द्रे पूर्वे शुभचण्डे ।
 अश्वनीराजनं कुर्यात् यद्योक्तदिवसतमैः ॥
 उदीचीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
 गजनीराजनं कुर्यात् महीपालो जिगीषिवान् ॥
 वृश्चिकस्य रवौ कुर्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
 नौकानीराजनं कुर्यात् दक्षिणाग्रां प्रतिष्ठति ॥
 अन्येषाञ्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
 ध्वजादीनाञ्च सर्वेषां शक्रोत्थाने नीराजनम् ॥
 कृत्रस्य नवदशस्य तथा सिंहासनस्य च ।
 गृहस्य नगरस्यापि महाविधुवसंक्रमे ॥
 आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
 खजन्मदिनसे राजा कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 अभिवेकदिनं प्रोक्तमेव जन्मदिनं मया ॥”
 तद्वया,—

“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
 गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
 नौकानां वरुणो देवो यानानाम् जयन्तकः ।
 अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
 ध्वजानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
 तान् पूजयित्वा विधिवदेतानीराजयेन्नुप ॥
 द्वादशमहिषे पुष्टेष्वाभरणहस्तादिभूषाढे ।
 क्षाण्डमेहिषादगुणे पुरुषेस्तद्विगुणेस्वावदीपि
 कामि ॥

भयं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेद्राजा ।
 द्वादशवाहै रुचिरेः साङ्गोपाङ्गेरतोर्हतश्चोद्वेः ॥
 तस्याङ्गनो यात्रैर्गजपुतनीराजनं सम्भवति ।
 क्षाण्डमश्वतं वृषभशतं शतञ्च मेघाङ्गान् ॥
 तुरगा दश हृष्टाङ्गा व्याघ्राः पञ्च द्विपक्षेकः ।
 भङ्गुका हि कुकुराश्चैकेकाः पत्तिलक्ष्मणस्य ॥
 नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काश्चनादिभि-
 र्घटितम् ।

बहुशतमपि जन्तानां नौकानीराजने राज्ञाम् ॥
 यदा दिपदं यानं सर्वेनाभिष्यते तुरगैः ।
 सुदशावत्सरवसितैर्वीर्याङ्गैर्वीर्यवर्गैश्च ॥
 अष्टाभिर्धातुभिः कुर्यादस्त्रनीराजनाविधिम् ।
 गजान्नरनौकाभिर्दिगुणानिर्भयोत्तरम् ।
 रत्नेनानाविधैरस्त्रैर्धातुभिर्वसनैस्तथा ॥
 सिंहासनेश्च योग्यैश्च कुर्यात्नीराजनाविधिम् ।
 गृहनीराजनाप्येवं नरस्याथ निगद्यते ॥
 श्वभिः खरैः शृगालैश्च यात्रैरुद्वेष्टयोद्धतैः ।
 पुरं नीराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
 श्वा दशाश्वस्तद्वर्णेन नरस्यैव तदर्हतः ।
 व्याघ्रादीनां तथैवेकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
 अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
 वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
 नवग्रहाश्च सूर्याद्याः श्रेलाः सप्त घटास्तथा ।
 योग्यधातुससङ्गता नौकाखण्डनयन्तथा ॥
 निजदेहमितं स्वर्गं रजतं ताम्रमेव वा ।
 आत्मनीराजने दद्याद्यदिच्छेदिरसंस्थितिम् ॥
 अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्याद्युवराजनीराजनम् ।
 अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनीराजनं मतम् ॥
 मन्त्रिनीराजनं राजा हथेनैव समाचरेत् ॥
 अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ।
 वस्त्रैर्नीराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
 नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्यूते ॥
 सप्तकृत्वः परिभ्राम्य कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 न्यसेदा परराष्ट्रेषु गृहने वा जलेऽपि वा ।
 देवजवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेदा यथायथम् ॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
 अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमभ्युते ॥”
 तथा हि गर्गः ।

“नीराजना महीन्द्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
 सैव सन्नहनं राज्ञां कष्टुकैनेव संयतः ॥
 नीराजनावन्दितानां न भयं विदते कश्चित् ।
 नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
 तथा च वात्स्यः ।

“ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्तं
 कुर्वन्ति नीराजनकर्म सम्यक् ।
 तेषां न लज्जीः चघतामुपैति
 साम्राज्यलक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥
 एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
 इति नीराजनाविधिः ॥ * ॥

अथ यात्रा ।
 “गुहातिशयसम्पन्नः शत्रु
 यदि पश्चात् प्रसीधो न यदि रात्रे न कण्टका ।

संज्ञायान्त्र यायाद्वा पार्श्वग्राह्येण शत्रुणा
 राजाबलको विनिहन्ति काकान्
 काकोऽप्युत्कान् रजनीयपाथे ।
 इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
 काले फलन्तीह समीहितानि ॥
 प्रवलयसनोपेतं दर्भिजादिप्रपीडितम् ।
 सम्भृतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
 निजदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
 यायाद्गुप्तो यतो देवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
 अन्यत्र तु ।
 “निरातङ्गे निरुत्पाते निरुद्विगे निरामये ।
 विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥
 इति शुक्तिकल्पतरुः ।
 शुद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
 “तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानोऽस्थि सुखतो-
 भवत ।

ध्वजे खरोह कापीतः शिवा श्रामा च
 दक्षिणा ॥
 पिङ्गला चक्षुगोघ्रा च शूकरी केवली तथा ।
 गजवानरमेनाजशिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
 पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं यशोर्ध्वत ।
 खराव वानरो ऋक्षो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
 तेजतक्रव्यकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
 वान्तीक्षत्तजङ्गमूकसुतुच्चासनक्रव्यं खम् ॥
 तुषकापीमलवखानां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।
 रक्ताम्बरधरो मुखः पङ्कामिधं तथा वसा ॥
 कलाटं शक्रजङ्घाय उल्कापातध्वजारुणाः ।
 दिशां द्वादशमहीकस्याः सरजः कलुषं नभः ॥
 निस्तेजस्तेपते भानुर्नद्यः प्रनिमुखावह्याः ।
 उष्णोदकं महाकूपं दरुणं दीर्घिकासु च ॥
 अकालविक्रान्तः पुष्पफलानामन्तभूतदा ।
 प्रीत उष्णविपर्ययासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
 चारण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिनः ।
 क्रोदुर्षसंमहाश्च शशश्चानः पिपीलिकाः ॥
 ऋक्षाणां महती सेना नृगामाश्च तथैव च ।
 इति च पुरप्राकारे निपतन्मुत्पतन्ति च ॥
 दुर्गन्धः शार्करो वायुर्दीनां योधा हतप्रभाः ।
 शक्रभूजाश्रुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
 ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दहन्निन्दनम् ।
 कलङ्कमसि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
 ज्वातलाकूटनद्यापि नाराचानाञ्च कुक्षता ।
 गदानां सुन्नराणाञ्च प्रीण्यता ह्युभिमन्ता ॥
 भुक्तप्ररोहश्चार्कसारङ्गपातस्तथैव च ।
 प्रतिमारुदितं खेदो नृतकानाञ्च जल्पनम् ॥
 गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च बह्वपलता ।
 स्त्रीसूते अविच्छागादि ह्यजावि शिशुशोभनम् ।
 बालानां घातनं युद्धे निस्त्रिंशाः सकलाः प्रजाः ।
 मन्त्रिकादंशमखूकबहुमोनावदर्शनम् ॥
 निस्तेजा न वहेद्बहिः सधूमः स्फुटते स्रुहः ॥
 एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरैश्च वासव
 पप्रच्छ नारद सोऽथ किमेतद्विदित दिव । ॥”
 इत्यादि रेखवतार धोरवधाध्यायः

अथ द्वादश यात्रा

प्रणम्य जगतः नाथ कलिकल्मषनाशनम् ।
इदं दशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दन ॥
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात्
यादौ स एव निरूप्यते । तदुपधा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्राय उवाच ।

“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूर्णाविधिं सुने ।।
श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
जैमिनिरुवाच ।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य श्राद्धिणः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
श्रुतु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्नापत्युद्दीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् आश्विने श्रवणी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मासि द्वादसी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे श्राव्योदनी तथा ।
फाल्गुने दीलयात्रा स्याच्चेन्न मदनभञ्जिका ॥
एकैका सुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाद्यसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्वस्त्रलेपनैरतिशोभनेः ॥

वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
व्ययमात्रिकृता चैषा प्राजापत्यसंयुता ॥

यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यावद्युतमन्दिरम् ॥

वैशाखा जयशब्दैश्च पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानास्तोत्रपवित्रैर्विष्णुं संस्तुवन्ति च ॥

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य श्राद्धिणः ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विशेषतः ॥

वैशाखस्य तृतीयायां जलमग्नौ विशेषतः ।
लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डपे वा बृहद्वने ॥

चन्दनागुरुक्षीरं कुङ्कुमसरोचनाः ।
जटासांसी सुरा चैव विष्णोर्गन्धार्कविदुः ॥

एतेर्गन्धैस्तथाश्लेष विष्णोर्गन्धानि लेपयेत् ।
ततश्च तुलसीकाष्ठं कुर्यात्पूजकर्मणि ॥” १ ॥

अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
“ज्येष्ठामहर्षावतीर्णस्तत् पूर्यं जलवासरम् ।

नद्याश्च स्नापयं कार्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च मान् ॥

रामं सुभद्रां सुखाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥
तथा ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नद्यन्ने शक्यदेवते ।
पौर्णमास्यां हरिः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥

सर्वतीर्थसमः जूपत्तदास्ते निर्मलः शुचिः ।
तदा भीमवती तत्र प्रत्यर्च्य भवति द्विजाः ॥

तस्मात् ज्येष्ठ्यां सप्तद्वय होमाग्नेः कलसैर्व्रजे ।
प्रापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥

वक्राहनि हरिः स्नानसुखं परमाप्नुतम् ।
उत्सवो वै न हीयेत तस्मात्तद्व्रजतश्चरेत् ॥

प्रव्रजन्तं च
ज्येष्ठ्यां भगवतो ये पश्यन्ति सुदामिताः ।

न ते भवन्त्येवमन्त यात्राया यतमानसा
ज्येष्ठे च स्नपनं कुप्यान् श्रीविष्णोर्नम्रवासरे
देनन्दिनस्तु दुरितं पद्ममासस्तुवर्जम् ॥

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च
स्वर्गस्तेवसुरापानशुरुतत्पशुतानि च ।

कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्वाण्येव प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यां वासरे ।

पुरुषस्तुभन्नेषु पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।

पञ्चामृतैः शीततोयैश्च कूपैरवासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।

स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ नमः शिवाय नमः इति षण्णवादां निवेदयेत् ।

य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शूद्रः ॥
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।

चतुर्दश्यां दृष्टं मघं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्बुसमुचितम् ।

एवं मघं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।

जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नयेत जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम कथ्यते जयभद्रेति चोदिते ।

नीयते मघदेश्च नु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुह्यिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षिती-
श्वर ! ॥

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।

यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीत्येव दिवान् बहून् ॥
जटाभावे तिथौ काव्या सदा सा प्रीतये मम ।

धमाहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्वान् रथान् मार्त्यैर्निभूषयेत् ।

नवम्यामानयेद्देवास्तेषु प्रीतः सन्निविद्वान् ॥
दक्षिणामिमुखी यात्रा विष्णोरेषा सुदर्लभा ।

यथा पूर्वा तथा चैवं ते हि सुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टाद्वे विस्त्रजेच्छक्रं तदर्थेन तु पाञ्चमीम् ॥”

इतिवन् तिथिना एकादौ बोद्धव्यः ।
“तिथिनेकेन द्विसप्ततान्मानेन कीर्तितः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरान् ॥
यत् ।

“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्वभावे पुष्य एव हि ॥”

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पात्रे ।

“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
आषाढशुक्लैकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥

नातः परं हि कृष्णस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।
अत्र स्वयं त्रिलोकीशः स्कन्देन कृतुहलात् ॥

नाशयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।
रथस्थितं ब्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥

ये पश्यन्ति सुदा भद्रा वासस्तेषां हरिः पदे ।
सद्य सद्य पुनः सद्य प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमा ॥
नात अत्र परी विष्णोस्तव श्राव्यसमात ।

रथयात्रेव यात्रा या मुख्यय ह पत्र पति ॥
महावर्णा ब्रजन्त त रथस्य पुरुषोत्तमम

वल्गुन सुभगाश्च तद् सु कृतं चावधाय ॥
आषाढस्य सिते पक्षे दिनं तत्र रथं शुभपद ॥

प्रतिष्ठाप्य सन्निहिते विधिना पुष्यवर्जिताः ॥
रथं नदी हरिः कुर्व्यान् स्नासनं सुपुष्पितम् ॥

भूषयेद्विधैर्भक्त्या वस्त्राण्युत्तमात्मनः ॥
भृङ्गपुष्पवाद्यैश्च मेरीचकादयस्तथा ।

नटनर्तकमुख्याश्च गायना वज्रवस्तथा ॥
वैष्णवा वीरनटपाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ।

ध्वजाश्च वज्रवस्त्राश्च पताकाभिधृतान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्व्यान् रक्तचन्दनमयितम् ॥

दीपनार्कं पीतदंष्ट्रं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥
च चन्द्रसुवर्णं सर्वालङ्कारभूषितम् ॥

देवाः पद्मध्वजं कुर्व्यान् पद्मकाष्ठवर्णितम् ॥
सप्तच्छदमयं कुर्व्याच्छीरिणो लाङ्गलम्बजम् ॥

सारथिं वाजिनश्चैव वलं वलसुदावितम् ॥
हीरकैर्मण्डितैर्नैर्ज्वलितैः सुशोभनम् ॥

इत्थं सुवटितं तन्नु रथं देवजयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रव्रजेत् ॥

ब्राह्मणैर्लेख्यैः साधं यतिभिस्तपस्विभिः ॥
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्राये स ज्ञताङ्गलिः ।

ततः कूपैरपगैश्च सुमनोभिरवाकिरन् ॥
प्रथि प्रीतमस्तुतानि प्रार्थयन्ति द्विजानयः ।

केचित्पद्मलगायाश्च केचित्जय नयेति च ॥
जितन्नु इति मन्त्रं वै कोजान् पुष्ये वर्णितं च

स्नानमागधमुष्याश्च कीर्त्तिं ज्ञातुं सुदा चतुः
चर्चरीभक्तैर्नैर्लेख्यैः साधं यतिभिस्तपस्विभिः ॥

श्रद्धायन्ते सुगन्धं गोविन्दविजयान्तरं ॥
एवं पठते समये कृष्णं रामपुङ्गवम् ॥

नमन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विश्वस्थाः ।
करे हत्वा जगन्नाथं भगवन्ति रथयथम् ॥

रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमग्नौ निवेशयेत् ॥
पूजयेदुपचारैस्तेः अष्टाभक्तिमुसंसतः ।

रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां क्षमयेत् ॥
तद्देवसंसक्ततनुस्त्वज्जैः पापमंश्नितम् ॥

सनाम्नुपस्थितेन स्वर्गदातामर्चं प्रकम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषां मोक्षमवाप्नुयुः ।

अनुगच्छन्ति ये ज्ञायां ते देवतुल्यविमहाः ॥
वेदः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मां च भगिनिः ।

इतिहासपुराणादौः स्तोत्रैश्चापि सुसंस्कृतैः ।
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ।

ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये
जर्तनं कुरुते वापि गायन्तश्च नरोत्तमाः ।

वैष्णवोत्तमसंसारं कुर्यान् प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते धाम्नि यमास्तथ

जयस्व रामकथ्यते जयभद्रेति यो वदेत् ।
न मातृगर्भे वाचोऽस्य स च देवकमाप्रधानः ।

चामरैर्व्रजेतः पुष्पैः स्वयंकैश्चान्वेष्यकेः ।
रथस्थायो स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तम
स वीर्यामानोऽपरोभिदयत्यर्थो जितान्
सकृत् तु यावदाजतव प्रवम्

यात्रा

यात्रा

यात्रा

जानः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरी योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
 कृष्णसुहृद्व्यये तत्र दानं ददति वै नराः ।
 यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामण्डये यान्तं भद्राक्षं सहायजम् ।
 नत्रातप्रयान्तगात्रं दर्पणैश्चभिवैचयेत् ॥
 पञ्चान्तैः शीततोयैः पुष्पकपूरवासितैः ।
 नारिकेलजलेनाय तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 सर्वाङ्गमनुलिप्ये च चन्दनेन्दुदुद्रवैः ॥
 सुगन्धिमात्राभरणैश्चैव चैवैः सुशोभनैः ।
 कामरैश्च जलामेव शीतलेज्येनैस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्करिकाक्षं सुभद्रां वलमेव च ।
 सिताभिः पानकैश्चैस्तथा खण्डविकारकैः ॥
 खजूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
 तथा जीरविकारैश्च पनसैरिचुभिस्तथा ॥
 वासितैः शीततोयैश्च गन्धताम्बूलपत्रकैः ।
 सकपूरैरलवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवचयं ये पुरुषर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिषतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराक्षे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शूनैः शूनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे सर्वस्वात्तं गतोऽभवत् ।
 दीपकानां सहस्राणि आलितानि नरैस्ततः ॥
 मण्डपे वासयेद्वान् गुणिकारैश्च मनोहरैः ।
 चारुचन्द्रातपे चारुमात्यचामरभूषितैः ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
 उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनादेनम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामण्डपे स्थितम् ।
 भास्व रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म कोटिकोटिशुभं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णयोगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्द्धोद्वाद्यो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशैः ॥
 अष्टाष्टैश्च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान्ध्यान् ।
 दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिसुक्तिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं प्रश्रवति ये नराः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्तनादेव निर्भयलो जायते नरः ।
 तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उद्धृत्य सप्तपुत्रान् पापावलम्बमन्वितान् ॥”१॥
 अथ श्रयणयात्रा । स्कान्दे ।
 “आषाढे शुक्लद्वादश्यां कुर्यात् स्नापमहोत्सवम् ।
 मण्डले रथयत्तत्र श्रयणागारमुत्तमम् ॥
 देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 आसीत् अदु शुभाम् ।

पुष्पगन्धयुतां सुस्कारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
 चाधुदारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
 एवं स्नापयन् कृत्वा निशीथे स्नापयेद्विष्णुम् ॥
 संपूज्य भावयेद्देवं तेषां कृष्णादिभिः सह ।
 यज्ञैर्हीति च संप्रार्थ्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छय्यामहद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पञ्चान्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्फलप्रतादिकैः ॥
 सुगन्धचन्दनेर्लिप्तां वस्त्रालङ्कारादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राङ्मुखमन्त्रसुचरेत् ॥”
 जगद्वन्द्य इत्यादि ।
 “सुहृदं कारयेद्वारं विष्णोः श्रयणवेक्षणः ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखसुत्तमम् ॥”२॥
 अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्थ परिवर्तनम् ।
 नमस्कृत्वामले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 विष्णोः स्नापयच्छद्द्वारं शूनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कशयितं सुदा ॥
 अवधाय शूनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चैवं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
 परिहृतमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् इष्टा चेष्टितैरेव जायन्त्युत्सृज्यतेऽपिभिः ।
 जगद्विनाश सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ॥
 परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वद्वज्रोऽयं शक्तोऽपि ज्वले तिष्ठेत् ससृत्सुकः ।
 इष्टं त्वत्पादकमलं विमुञ्च मूर्ध्नि तत्फलम् ॥
 मूर्ध्नी जलं प्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 यजने चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
 खादूनि मन्त्रत्रयाणि पायसादीनि दापयेत् ॥
 शय्यामहद्वारि विभोः शूनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहृद्व्यं यत् कुर्यात् सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कारयेत् ।
 मतान्तरे ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महाभायां प्रपूजयेत् ।
 सौवर्णीं राजतीं मासि विष्णुभायां महेश्वरीम् ।
 द्विंशं चैव न कर्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकैः ॥”३॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
 कृष्णसुत्यापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं ससुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशि जगत्पते ! ।
 वीक्ष्येतत् सकलं देव ! प्रसन्नं तव मायया ॥
 प्रफुल्लपुष्करिकाक्ष ! मीहरे ! श्रयणेन वै ।
 त्वया इष्टं जगदिदं परमं सुखमेधति ॥
 ये ते स्मार्त्ता द्विजा सर्वा प्रवर्तन्ते तनो ध्रुवम्
 स्तने ।

जयशब्देस्तथा देवं नवेयुर्नृत्तमण्डपम् ॥
 तैलेनाभ्यष्य तोषेन स्नापयेत् पूरुषोत्तमम् ।
 पञ्चान्तैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्किन लेपयेत् ।
 चर्वयेत्तुलसीचूर्णेनैव यज्ञेन चन्दनैः ॥
 पुष्पवासिततोयैश्च कुशरत्नोदकेस्तथा ।
 स्नापयित्वा चयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ।
 महोपचारेः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परमा सुदा ॥
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
 कृत्वा इष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।
 वासोऽधिवारं कुर्वीत पञ्चम्यां निशि कर्म-
 वित्
 प्रभाते मण्डलं कुर्यात् पद्ममहदलान्वितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्विष्णुं क्षेत्रपालं गणपतिपम् ।
 चण्डप्रचण्डौ च बह्विचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्नापयेद्यन्त्रं क्षालयेदुष्वावारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतेलेन दीपकम् ॥
 दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयन्निशाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्वयैः सुशोभनैः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्जैश्च सर्वाङ्गैः शीतप्रावरणैर्द्विजाः ॥
 दूर्वाजतैः प्रपूज्याथ कुर्यात्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं ससुहृद्व्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्यश्चान्यदेवभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दत्त्वा सन्न परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥”४॥
 अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
 “पुष्पस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पार्च्यं च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 पौर्णिमासि तु तत् कुर्यात् पुष्पस्नानोत्सवं हरैः ।
 चतुर्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवारणम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुनरोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिविम्बितम् ।
 ततः पुरुषकृतेन कुम्भास्तानभिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥”
 स्तुतसुचरेत् ।
 “ततः पञ्चान्तैरेव वासुदेवश्च क्षालयेत् ।
 तस्यां युतां पुनर्विप्र उपचारेः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरदेवं कपूरं दत्तैः सुसङ्कुलान् ॥
 नीराजयेज्जगन्नाथं कपूरं रघुतर्कभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ॥
 पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये प्रपश्यन्ति सुदाम्बिताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥”५॥
 अथ नवशस्त्रयात्रा ।
 “कुर्यादथनवशस्त्रां नवशस्त्रमहोत्सवम् ।
 पूर्वदिवसं नव प्राणि सकृदिमम् ।

तथा च पाञ्चि ।

“संक्रान्त्यां मावमावस्य साधिवसिततस्तुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।

रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! यस्तुतां पिष्टकं शुभम् ॥

त्राक्षयान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरास्थितान् ॥”

अथ च भगवद्भक्त्यानित्यादि ।

“नवेन वाससावेष्टा दूर्वासर्वपुष्पाकैः ।

पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्णस्वामभिरक्षतु ॥

पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेद्वन्धवन्धनैः ।

वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥

नीराजयित्वा देवेशं तस्तुलानधिवासितान् ।

स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुखण्डाद्यभिष्रितान् ॥

पङ्क्तिशः स्थापयेदग्ने गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।

संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याद्दे चक्रपाणये ।

दशवर्षकपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥

ॐ जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।

तन्मयाः शालिनी ह्येते त्वेव जनिताः प्रभो ! ॥

लोकास्तुप्रहृष्टार्थाय गृहीत्वा चित्रविग्रहम् ।

तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृह्णाण परमेश्वर ! ॥

त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।

खाद्याकारस्वधाकारवषट्कारा दिवौकसाम् ॥

आध्यायना भविष्यन्ति तेनैवाध्यायितं जगत् ।

रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! तन्मयं सचराचरम् ॥

इति संप्राप्य देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥ १० ॥

अथ दीलयाज्ञा ।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दीलारोहणसुत्तमम् ।

अत्र क्रीडति गोविन्दो लोकास्तुप्रहृष्टाय वै ॥

प्रत्यर्च्य देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।

फाल्गुनस्य प्रकुर्वीत प्रसादानि प्रसादानि वा ॥

फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्रास्तुर्दृष्ट्यां निप्रासुखे ।

वज्रपुत्रं प्रकुर्वीत दीलमखपपूर्वतः ॥”

पाञ्चि ।

“पौर्णमास्यां समारभ्य यज्ञस्याश्च समाप-

येत् ॥ ११ ॥

अथ मदनभञ्जिका याज्ञा ।

“वासन्तिकां समाख्यास्ये याज्ञां मदनभञ्जि-

काम् ।

यस्यां कृतार्था दृष्टार्थां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥

चेचशुक्लचयोदयामाहरेत्तत् सन्मलकम् ।

देवस्थाने विराचिते मण्डपे साधिवसिते ॥ १२ ॥

इति याज्ञातन्त्रम् ॥

देव्याः षोडशप्रकारोक्तवः । यथा,—

“वैशाखे मन्थयाज्ञा च चन्दनागुरुकल्पना ।

ज्येष्ठे महास्नानयाज्ञा अम्बुवाचीदिनजयम् ॥

आषाढे रथयाज्ञा च दिग्दिनयाभिनी परा ।

प्रावर्णे जलयाज्ञा च वस्त्रभूषणयामरेः ॥

भाद्रे याज्ञा धूनयाज्ञा च खडिकाया दिग्जयम् ।

आश्विने च महापूजा याज्ञा यज्ञवलिप्रिया ॥

क्रांतिके दीपयाज्ञा च नवामस्यहायणे ।

गौले चाङ्गरामयाज्ञा वस्त्रालङ्कारभूषणेः ॥

ताथे मासि महादेवी रटनी च चतुर्दशी ।

दीलयाज्ञेतिः फाल्गुने च चैत्रे याज्ञा चतुर्दशी ।

द्वितीयाज्ञा रासयाज्ञा वासन्ती नीलयाज्ञिका ।

एवं याज्ञा मया प्रीक्षा षोडशी भवभोजनी ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

(रोगिदर्शनाय भिषकां याज्ञाविवरणम् । यथा,

“इदानीं निर्गमे पुनः । प्रवेशे वा गृहस्थे च ।

शुभाशुभाणि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥

राजा गजो द्विजमयूरकखञ्जरीटा-

श्चावः शकुन्तरजकः सितवस्त्रयुक्तः ।

पुष्पान्विता च युवती गयिका च कन्या

श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥

नटाश्चापौ भासद्वारीतचक्रौ

भारदाजोऽष्टिकरश्चागसंज्ञः ।

एते श्रेष्ठा दक्षिणे बाध सखे

वैद्यावेशी निर्गमे श्रेयसे च ॥

सर्पौलूको वानरः शूकरश्च

गोधा ऋक्षः ककभाशः शृगश्च ।

एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे

कार्याघातो नोपकारेण शस्ताः ॥

श्वो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।

निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥

शको वा नीलिंग वा पक्ष सप्त वा नवसंख्या ।

भाग्यकाले नराखान् श्वगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥

शिखिहृद्यगजगोधारासभौ शृङ्गराजौ

सुखरपिककपोतो पोलकी शूकरौ वा ।

तदनुविहगराजौ मङ्गलार्थिनः स्तु-

र्वन्ति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥

तितिरिः कुररः कौशः सारसाभासशूकरः ।

वामे तु शुभशंसौ च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥

काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।

प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥

जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-

कीर्तनश्च गदितं न सुखाय ।

न शुभदर्शना अमी भवेयुः

सर्पगोधाकृकलाश्विङ्गलाः ॥

दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति

खञ्जरीटमराजकिकराणाम् ।

वामतः शुभकराः प्रवदन्ति

दार्ढ्याघाटवराटकशुकश्च ॥

इति शुभाशुभशकुनानि ॥”

इति द्वितीये द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ॥

तथा च ।

“श्वक्राष्टपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।

मेथुन्ये पतितान्मस्यदीनान्तरिपवस्तथा ॥

श्वश्रीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।

खरोष्णोऽनित्यगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ।

अन्यार्लदादिषु सदा हेष्टगन्धश्च पूजितः ।

विद्रधुदरगुल्मीषु मेष्टगन्धस्तथैव च ॥

रक्तपित्तातिसारेषु रूक्षगन्धः प्रशस्यते ।

एवं याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥

तथैवाक्रुष्टहाकृमाक्रन्दरुदितखनाः ।

हर्षां वातपुरीवाणां शब्दो वै महंभोदयो ॥

प्रतिविहं तथा भयं क्षतं स्वजितमाहतम् ।

हौर्मनस्यश्च वैद्यश्च यात्रायां न प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते स्तवस्थाने २६ अध्यायः ॥

यादृशः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां वा

ईशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

यादः, [स] स्त्री, (यान्ति वेगेनेति । या + असुन् ।

बाहुलकान् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।

१ । २० । २० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २६ ॥

“अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसा-

महम् ॥”

जलम् । इति निवर्णः । १ । १२ ॥)

यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) समुद्रः । इत्य-

मरः । १ । १६ । २० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥

यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अण् ।)

श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-

वद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।

“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे क्षण्य ! हे यादव ! हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”

यथातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रो यदुक्तस्य वंशः । यथा,—

“यथातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ! ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“माधवा दृष्टयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञितम् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥

(यदुसम्मान्ति, वि । यथा, भागवते । ११ । १३ ।

“मन्त्रेऽवनेर्गुरु गतोऽप्यगतं हि भारं

यदयादवं कुलमहो अविमलमासौ ॥”

यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् । ङीप् ।

दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुर्गं श्रीयक्षा

सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।

“प्राचीनान् खल्वश्वकीत्तपथमे यादवो तस्या-

मस्य भक्ते संयातिः ॥”

यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः ।

मष्टा अशुक् ।) वरुणः । इति हज्यायुधः ॥

यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः ।

मष्टा अशुक् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १६ । ४४ ॥

वरुणः । इति मेदिनी । ते, २६२ ॥ (यथा,

देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अश्विनौ वसवश्चष्टा कुबेरो यादसांपतिः ॥”

कश्चित् विशेष्यमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । ११ ।

“यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ॥”

यादक, [श] त्रि, (य इव दृश्यते । दृष्ट + “त्वदा-

दिषु दृष्टोऽनालोचने कण्ठ् ।” ३ । २ । ६० । इति

चकारात् क्तिन् । “आ सर्वेनाम्नः ।” ६ । ३ । ६१ ।

इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति

सुगंधोदयाकरणम् ॥ येमन इति भाषा ।

(यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।

“नातुभूतं कथानेन देहेनाहृतमश्रुतम् ।

कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादवात्मनि ॥”

यादवः, त्रि, (य इव दृश्यते यस्मिन् प्रशंसितं वा ।

इष्ट + “दृष्टे कश्च वस्तुच ” ३ । २ । ६० । इति

कार्त्तिकोक्तेः कः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६१ ।
इत्यत्र “इच्छे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।)
य इव दृश्यते सः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

दृष्टः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृष्ट् + “त्यदादिषु
दृष्टः इति ।” ३।२।६० । इति कप् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।

‘यादृशीऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ॥)

दीनाथः, पुं, (यादसां नाथः ।) ससुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-
नाथशब्ददर्शनात् ।)

दीनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

नं, स्त्री, (या + ल्युट् । अर्द्धचौदित्वात् पुंलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्त्यादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । सत्तु उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्र-
रक्षस्य शचीरास्कन्दनाथ याज्ञा । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।

“यानमध्यधुना नैव कर्त्तव्यं सद्यसा पुनः ॥”
यान्यनेनेति । या + ल्युट् ।) हस्त्यश्चरयदीलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धीर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।८।५८ ॥ विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३०॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।

“शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्येक्ष केवलैः ।
शोभिरश्वैश्च यानैश्च कृत्वा राजोपसेवया ॥
अथान्यथाजनेष्वेव नास्ति क्वेन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः ॥”
अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“ये ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाञ्छितुष्याः ।
दिशानया सर्वचतुष्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिप्रयोजनेन
यानेन वा दीवगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुष्यदानां
प्रकीर्णितौ दीवगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न खलु दीवयुतं च चतुष्यदं
स्तृप्तिं प्रश्नति शोभनचेतनः ॥
सुराविहङ्गद्वयति पयोषट्शतं यथा ।
तथा सर्वं दूययति दीवदृष्टचतुष्यदः ॥”
इति चतुष्यदयानोद्देशः ॥ ३० ॥

अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“मातुषेः पक्षिभिर्वापि तथान्येर्द्विपदैरपि ।
यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो कृनेकधा ॥
विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्दीलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्व्यक्तिसंयुक्तेर्दृष्टधातुगुणान्वरैः ।
दीलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥”
तत्र समयः ।

“उपेन्द्रमूलादिप्रियागिर्वर्ण
शक्तेन्दुतारातिथियोगलने ।
दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्ण
दीलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥

दृष्टकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानासृष्टिं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्ज्यैः सुदाहृतम् ॥
त्रिहस्तसन्मितो मध्ये तदर्द्धं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दीलेयं विजयाय महौचिताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्रेशा शुभा क्रमात् ।
वितस्थेकैकसंहृष्टा दीलाः षट् स्तुः सुखान्नदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्वत एव च ।
चतुर्विधानां दीलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः कैकी युको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्यग्रे निधातव्यं चतुर्विधमर्होचिताम् ॥
अत्रापि वर्त्मनिव्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”
भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदीलायां रणदीलासु केशरी ।
मृगो भ्रमणदीलायां क्रीडादीलासु षट्पदः ॥
सुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्म्मणि ।
दीलोपर्युपरि न्यस्यो बहुभिर्भूतिशासनम् ॥
वहक्रदण्डं यानं स्थानं तत् पर्यङ्गमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसन्मितो यानस्तदर्द्धपरिणाहवान् ।
पर्यङ्कः चैमनामायं भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥
चैमो न्यतुर्ज्यो दुःखखल्वारस्ते यथाक्रमम् ।
वितस्थेकैकसंहृष्टा यथा चाशुनं सङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववक्तव्यः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च मृगश्चङ्गलधैव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजान्वालिहंसकोकशुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महौन्मायां विशेषेण चिह्नमानेव श्रूयते ।
निर्माणे शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डान् खडावानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्गद्यः ॥
विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहार्द्धसन्मितः ।
तदेव चैत्रिचरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्वतुल्यं विशेषाच्चतुरसता ॥
एवमन्यानि मिथ्यापि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानि जानीयात् प्रस्थिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥
मनोहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्वि । सद्यश्च भोजभूतया ॥
इति द्विपदयानकायनम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ३० ॥ विशेषद्विपदया
चतुर्दशशब्दे निष्पद्यानोद्देशस्तु नौकाप
दृष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वे
१० । ११० । २ ।

“तन्नूनपात् प्रथ ऋतस्य यानान्
मध्या समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥”
“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पयो मार्गान् ॥” ।
तद्वाच्यं सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गति
यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
“यानं खरीष्टमाज्जरकपिशार्दलशूकरैः ।
यस्य प्रतेः शृङ्गालैर्वा स न्यतोर्वर्जते सुखे ।
यानपात्रं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । प्राकपादि
वत् समासः ।) निष्पद्यानविशेषः । चाह
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वह्निचक्रम्
वोहित्यम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इ
हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ ससुद्रयानम् ६ । इ
वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५ । ६३
“ससुच्छितैः चितै पोतैः यानप्राज्ञैस्तथैव च
नौभिश्च भिक्षिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥”
यानमुखं, स्त्री, (यानस्य मुखम् पुरोभागः
रथादेः पुरोभागः । तत्पर्यायः । धूः
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम्
कालक्षेपणम् ॥ (मथ्या, कामन्दकीये । १७ । ३
“पूर्वसेनापतिर्नोचः कालयापनमाश्रितः ॥”
निराशनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (याप
तीति । या + णिच् + लुः । प्रापके, त्रि । यथ
भागवते । ३ । २२ । ३३ ।

“अथातयामास्तस्यासन् यामाः स्थान्तर-
यापनाः ॥”
यामा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥
यायः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः
इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ (यथा, दृढतुसंहितायाम्
१६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेऽन्दे मासजं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चैवं यायमन्योन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथ
अध्याये ।
“शोणितं तदसाध्यं स्थात् साध्यं संवत्सरोत्थि-
तम् ॥”
क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८
आधिविशेषः । यथा,—
“साध्या वाप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः
स्तुताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
वाय्वलक्षणाह ।
यापनीयान् तं विद्यात् क्रियां धारयते हितान्
क्रियायान् निवृत्तायां सद्यो यच्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं वाप्यमातुरम् ।
प्रपतिष्यद्विवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
साध्या वाप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः
स्तुताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
वाय्वलक्षणाह ।
यापनीयान् तं विद्यात् क्रियां धारयते हितान्
क्रियायान् निवृत्तायां सद्यो यच्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं वाप्यमातुरम् ।
प्रपतिष्यद्विवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
साध्या वाप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः
स्तुताः ।

आक्रियावतां चिकित्साद्वितानाम् ।" इति
भाष्यकाशः ॥

प्राधानं, स्त्री, (याम्यं अथमं यामम् ।) शिविका ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यम्यते इति । यम + यञ् ।) मेघ-
नम् । यथा । वृषाश्चयोर्वाभेदे सन् । इति
लिङ्गुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १६ । ६ ।

"प्रीवानं प्रसृज्यं प्रेष्ठं मीढुं यामकोविदम् ।
स एकोऽजहृष्टस्ताषां वङ्गीनां इतिवर्द्धकः ।
रेमे कामयहृष्टस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥"

यामः, पुं, (याति यावते वा । या + "अर्त्तिस्तु-
स्तुष्टुष्टुचिन्तुभावावापदिविचिनीभ्यो भन् ।"
उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।)
दिवाराजोऽनुत्थमार्गकभागः । तत्पर्यायः ।
प्रहरः २ । इत्यमरः । १।१४६ ॥ (यथा, मनौ ।
७ । १४५ ।

"उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताभिर्गन्धर्वाश्चात्रा प्रविशेत् स शुभां
समाम् ॥"

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

"उभो ये ते प्र यामेव युजते ।"
"यामेव गमनेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमन-
साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

"कुर्वित् देवीः सनयो नवो वा
यामो बभूवायुषो वो अय ॥"

"यामो गमनसाधनः स इयः ।" इति सायणः ॥
देवगणनेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१८ ।

"यज्ञस्य दक्षिणायाम् पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽनरे ॥"
मघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे मघोषः रवोऽस्य ।
प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्व तथात्वम् ।)
कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

मघोषा, स्त्री, (यामे यामे मघोषाः । यामान्
प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घृष् +
अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४
यमेरुका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-
शेषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामेति, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यामं, स्त्री, युगलम् । इति छेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥

यामयस्त्रिविधः । तस्य लक्षणं यथा,—
"दृष्टिश्च ज्योतिषाश्चार्त्तं निबल्यप्रदीपनम् ।

यमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
यममेव संख्यानो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥"

तु षड्विधम् । आदियामलम् १ अक्ष-
यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४
योगयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति
राक्षसीतन्त्रम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे
दृष्टा ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्वस्थामिति ॥
याम + मतुप् । पस्व व डीप् ।) रात्रिः । इति
राजनिघण्टः ॥

यामाता, [क्व] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् ।
जस्य यः ।) जामाता । इहितुः पतिः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-
तुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दोषजननात्
प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-
पुराणम् ।

"विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान् कन्यायां नान्नीयात्तस्य वै गृहे ॥"
इत्युदाहृतत्वम् ॥

यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् ।
तस्याधिपति यथा,—

"वारेणादह्ययामेषु राजाज्ञोः पञ्च घटक्रमात् ।
अधिपाः स्युर्गृहस्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥
रवीज्येन्द्रशुभ्याजशनिजवरयो निशि ।

रविशुक्रजराक्षीशशनीज्यकुलभास्कराः ॥
दिने तूष्णाः परेऽन्वे तत्राथ्यास्तुर्गृहाः ।
पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥

शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मरम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्कलतां ज्ञेयम् ॥
यस्यार्हयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः ।

षट् षट् परीयदण्डाश्च त्रयो रात्रौ मत्तास्तथा ॥
यामार्हधिपसंख्यानो द्वितीयस्तु तद्वर्ततः ।
तद्वर्त्तु तृतीयः स्यात्तद्वर्त्तु तुरीयकः ॥

अङ्कभावे तु राहुः स्यात्तदङ्को वसुसंख्यकः ।
भयाङ्कस्य परिव्यामाद्विवादङ्काधिपा यथा ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति ।
या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसरा । कुलस्त्री ।
इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ "स्वसा भगिनी ।

कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संवसे यामो यामिः
स्वहकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः ॥ जिह्वस्तु
कुटिले निन्द्ये जामिः स्वहकुलस्त्रियोरिति

तद्वर्गलतीयादावलयः इति भरतसुकुटौ ॥ यथा,
कामयो यानि मेहानि शयनप्रतिपूजिताः ॥
इति खामी ॥ जे ज्ये बाहुलकान्भिः । यद्वा

जसु अदने बाहुलकादिषु जामिरिति । अन्तः-
स्थादौ या प्रापये धातुर्बोध्यः ।" इति रामा-
श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १२३ ।

"यामयोऽहरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ॥"
यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मस्य पत्नी ।
तस्याः कन्या जामिणी । यथा,—

"अरुन्धती वसुयीर्मिलन्वा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च सुहृन्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।
धर्मपत्नी दश त्वेतास्त्रास्यपत्न्यानि मे श्रेष्ठ ॥

लम्बावाञ्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥"
इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥
यामिकभटः, पुं, (यामे यामे निवृत्तः । "याम +
ठक् । स चालौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-

दार इति भाषा यथा,
यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम + इति ।
डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५३।१।
"ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो सभृक्षदनः ।
याममार्हार्हशेषायां यामिन्यां प्रत्युत्थितः ॥"
हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी ।
यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
"तार्क्ष्यस्य विजिता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च ।
पतङ्गाश्चन पतमान् यामिनीं प्रक्षभानय ॥"
प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-
सागरे । ४६ । २२ ।
"प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥"
यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
३५ । २५ ।
"यदुपतिर्हिजराणविहारो
यामिनीपतिरिवेश दिनाम्ने ।
सुहितवक्र उग्रवाति दुर्दन्तं
मोचयन् वज्रगवां दिनतापम् ॥")
कपूरम् । इत्यमरः ॥
यामी, स्त्री, (यमस्यैवम् । यमो देवतास्याः इति
वा । यम + यञ् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति
राजनिघण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
"याम्यां सुरौ न व्रजेत् ॥"
यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मनौ । ४।२८० ।
"मातापितृभ्यां यामीभिर्भावा पुत्रेभ्य भाव्यरा ।
दृष्टिना विवाद न समाचरत् ॥"

"उन्नादामुदवर्द्धितान्तमसः प्रभृदिदृष्टव्ये
कावे जाग्रदुदययामिकभटप्रारम्भकोलाहले ।
कर्णस्यासुहृदगंवास्ववङ्गवावङ्गवेदन्तःपुरा-
दायातावि यदन्तुजावि । कृतकं मन्ये भयं
योधिताम् ॥"
इति कर्णाटः ॥

यामिचं, स्त्री, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिचं सप्तमं स्मृतम्
दुर्नं दूतं तथास्तार्क्ष्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"
यामिचवेधो यथा,—

"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
युक्तोऽथवा
यत्नेनाशु विवर्जयेन्मुनिमनो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।
यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः शौर्येण रोगोद्-
भवा-

ऽप्युदाहे विधवा व्रते तु भरतं शूलस्य पुंस्त्वर्म्मणि ॥
रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाक्रान्तं सप्तमं लभेत् ।
विवाहयात्राचूडामु गृहकर्मप्रवेशने ॥"
इति यामिचवेधः ॥ * ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
"मूलचिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रचर्चसौम्यगृहगोऽथ तदार्क्ष्यतो वा ।
यामिचवेधविहितानपश्यत्य शीघ्रान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम + इति ।
डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५३।१।
"ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो सभृक्षदनः ।
याममार्हार्हशेषायां यामिन्यां प्रत्युत्थितः ॥"
हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी ।
यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
"तार्क्ष्यस्य विजिता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च ।
पतङ्गाश्चन पतमान् यामिनीं प्रक्षभानय ॥"
प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-
सागरे । ४६ । २२ ।
"प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥"
यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
३५ । २५ ।
"यदुपतिर्हिजराणविहारो
यामिनीपतिरिवेश दिनाम्ने ।
सुहितवक्र उग्रवाति दुर्दन्तं
मोचयन् वज्रगवां दिनतापम् ॥")
कपूरम् । इत्यमरः ॥
यामी, स्त्री, (यमस्यैवम् । यमो देवतास्याः इति
वा । यम + यञ् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति
राजनिघण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
"याम्यां सुरौ न व्रजेत् ॥"
यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मनौ । ४।२८० ।
"मातापितृभ्यां यामीभिर्भावा पुत्रेभ्य भाव्यरा ।
दृष्टिना विवाद न समाचरत् ॥"

याम्योङ्

यावकः

यावति

धर्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे १२।१५।२०५।
 “अरुन्धती वसुधामि लब्धा भानुमन्वती ।
 सङ्कल्पा च सुहृत्ता च साध्या विष्ठा च
 ता दश ॥”
 यमुनं, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
 यमुनाया इदमित्यण् वा ।) ओतोऽङ्गनम् । इत्य-
 मरः । २।६।१०० ॥ (अस्य पण्यायो यथा, —
 “अङ्गनं यासुनश्चापि कापोताङ्गनमित्यपि ।
 तत्तु ओतोऽङ्गनं कण्ठं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पुं, जनपदमेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 “कुरुनाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यासुनान् ।
 ब्रह्मावर्त्तं कुशचेवं मत्स्यान् सारस्वतानप ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
 “कालिन्दीं यमुनां दम्यां यासुनश्च महा-
 गिरिम् ॥”
 तीर्थमेदः । यथा, महाभारते । ३।८४।४१ ।
 “यमुनाप्रभवं गत्वा सप्तपश्य यासुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
 यमुनासम्बन्धिनि, चि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्त्वथ यासुनम् ।
 नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीयेति ॥”
 मुनेष्टकं, क्ली, (यासुनमिवेष्टकम् ।) सौसकम् ।
 इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य सौसकशब्दे
 विज्ञेयः ॥)
 मेषः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वस्वकुलस्त्रियो-
 रित्यनुशासनात् यासेरपत्यमित्यर्थे ऋय-(ऊक्)
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यास्या धर्मपत्न्या अपत्य-
 मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
 “ककुदः सङ्कटस्य कौकटस्तनयो यतः ।
 भुवो दुर्गाणि यामेवः स्वर्गो नन्दिततोऽभवत् ॥”
 न्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
 अग्रस्थपुत्रिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
 ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + एणः । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
 “अथमागस्य यास्येच नरकेषु च पाततः ।
 पुनश्च गर्भो जन्माय मरणं नरकस्तथा ॥”
 न्या, क्ली, (यमस्येवं यमो देवतास्या इति वा ।
 यम + “यमाप्तेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।५५ । इति
 वार्तिकोक्ता एणः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
 रामायणे । २।१०३ । २६ ।
 “प्रहृष्टं तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
 दिशं याम्यामभिसुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥”
 भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, चि । यथा, महाभारते । १।५१ ।
 “कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
 वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्मा चकार ह ॥”
 न्यायनं, क्ली, (यास्यायामयनं याम्यं अयन-
 मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “याम्यायने हरौ सुमे सर्वकर्माणि वर्षेदेव ॥”
 याम्योङ्, पु
 इति राजनिर्घण्ट ।

यावजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
 “यजजपदशां यङः ॥” ३।२। १६६ । इति
 ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पण्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ७२ । १५ ।
 “या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यावजूकः सतां गतिः ॥”)
 याथावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
 देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यञ् यङः ।”
 ३।२।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्च । इति
 जटाधरः ॥ जरत्कारमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (जटीयां गणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २४३ । १७ ।
 “तात प्रत्यक्षधर्मागस्तथा याथावरा गणाः ॥”
 जरत्कारमुनिरेवेतद्गंशीयः । यथा, महाभारते ।
 १ । १३ । ११ ।
 “जरत्काररिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपाः ।
 याथावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संश्रितव्रतः ॥”
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा, —
 “याथावराः पुण्यफलेन चान्ये
 प्राणैरुत्थिता जगदर्चनीयम् ॥”
 इति भाट्टः । २ । २० ॥
 (क्ली, याच्ञा । यथा, भागवते । ७।११।१६ ।
 “वार्त्ता विचित्रा शालीनयाथावरशिलोऽङ्गनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥”
 “याथावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ॥” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ॥)
 यावः, पुं, (यौति व्युते वा । यु + अच् अप् वा ।
 ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अललः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । २२५ ॥ (तथास्य प्रत्यायः ।
 “लाक्षा पलङ्कपालतो यावो वृक्षामयो जतु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
 “तत्तल्लक्ष्मीधरयावयोगा-
 द्दुर्देति विस्मारयन्निम्ब एषः ॥”
 यव एव । स्वार्थे ण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४ । ३ । ६ । २ ।
 “यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपलमिति ॥”
 यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यद्वा, याव एव । याव + “यावादिह्यः कन् ॥”
 ५ । ४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्लासः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ “हे वीरोऽभ्यान् ।
 कुलस्य इत्यन्ये मावाकतिपत्रे काश्मीरेषु तुल-
 सीति ख्याते । इति हभूतिः ॥ यव इव गुणेन
 इति यवकः विकारसंघति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे णः । कुलेन मस्यति परिणमति
 कुल्लासः मसीये ई परिमाणे परीक्षां चक्
 मनीयादिह्यादलुक् । कुल्लासो दन्त्यसकारवान्
 मूर्द्धन्यसकारवान् । कुल्लासो रभसश्चेति
 दन्थान्तं रचित इति मधु । कुल्लासो यावके
 पुंसि काश्चिके तु नपुंसकमिति
 रभस ” इति भरतः ।

“यवकः ख्यातकुल्लासः कुल्लासो यावकोऽपि च
 वीरोऽभ्यान् वृष्टिके वा कुल्ले काश्मीरदेशजे ।
 शालिधायेषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 यावानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनी । १ ।
 १०६ ।
 “सङ्करापाञ्चक्यासु मासं प्रोधनमेन्दवम् ।
 मलिनी करणीयेषु तप्तः स्यादुयावकेऽस्त्राष्टम् ॥”
 अललकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथ
 किराते । ५ । ३६ ।
 “इह सनियमयोः सुरापगाथा-
 सुषसि स्यावकतथापदलेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥”)
 यावज्जीवं, य, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विम्बजीवीः ।” ३ । ४ । ३० । इति
 णसुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा
 “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता
 माता च भम बन्धासीदपुत्रश्च पिता मम ॥”
 इति आह्वनशब्दटीकायां भरतः ॥
 यावन्, य, (यद् + हावत् ।) साकल्यम्
 अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः
 ३ । ३ । २४५ ॥ “साकल्ये निरवधिष्वे । यथा
 यावदुक्तं तावद्गुक्ते ॥ अवधौ मर्यादायाम्
 मृलात् शाखां यावत् प्रकाशः ॥ मानं प्रमा-
 णम् । यावदुद्गृह्याणि तावद्भिज्जवः ॥ अवधारण
 मित्युत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-
 भाष्यं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्ययम् । यावत् कातृं स्त्री-
 २वधारणे प्रशंसार्वा परिच्छेदे मानाधिकार-
 सन्तमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ॥” इति भरतः ॥
 (यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + “यत्तदेतेभ्यः
 परिमाणे वतुप् ॥” ५ । २ । ३६ । इति वतुप् ।
 “यासर्वनाम्नः ।” ६ । ३ । ६१ । इत्यात्वम् ।)
 यत्परिमिते, चि । तत्र यावान् यावती यावत
 इति रूपजन्यं भवति । यच्छब्दात् निपातनादतु-
 प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ।
 (यथा, भागवते । २ । ६ । ३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्गुणगुणकर्मकः ।
 तथैव तत्त्वविज्ञानमसु ते मदनुग्रहात् ॥”
 यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
 “यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हसि ॥”
 तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
 “यावत् शस्त्रं विनश्यत् तावत् स्यात् स्त्रीविणः
 फलम् ॥”)
 यावतियः, चि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे ङट् ॥” ५।२।४८ । इति ङट् । “वतीरि-
 युक् ॥” ५।२।५३ । इति इयुगागमश्च ।) यावत्परि-
 माणम् । इति सुश्रवोऽध्याकरणम् ॥ (यथा,
 मनु । १ । २० ।
 “
 ति परं पर ।
 वो यो यावतियश्चैव स स तावदुगुण स्यात् ॥”

याष्टीकः

वन, पु यवने यवनदेशे भव यवन +
अण् ।) विज्ञाख्यातव्यम इत्यमर ॥ २६
१२८ ॥ विवृतिरस्य विज्ञकप्रत्यये ज्ञातव्या ॥)
वनान्, पुं, (यवनान् एवेति । यवनान् + स्त्री
अण् ।) धान्यविशेषः । जोदार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । यवनान्, २ प्रिखरी ३ वृत्त-
तखलः ४ दीर्घनान्, ५ दीर्घशरः ६ चैवेष्टुः ७
इक्षुपञ्चकः ८ । तस्य गुणाः । धवजत्वम् ।
गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । निदोषजित्वम् । वृष्ण-
त्वम् । रच्यत्वम् । अर्शो यन्मगुक्तप्रणनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनान्शरः, पुं, (यवनान्श इव शरः ।) शर-
मेदः । जोहुरली इति हिन्दी भाषा । तत्प-
र्यायः । नदीजः २ दृष्टवक् ३ वारिसम्भवः ४
धावनान्निभः ५ खरपञ्चः ६ । अस्य मूल-
गुणाः । ईषन्मधुरत्वम् । रच्यत्वम् । शीतत्वम् ।
पित्ततृषणानाशित्वम् । पशूनामवलप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वनानी, स्त्री, (यवनान्स्य विकारः । यव-
नान् + अण् । ततो ङीप् ।) यवनान्प्रकारः ।
तत्पर्यायः । हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम-
प्रकारः ४ क्षुद्रप्रकारिका ५ क्षुद्रा ६ गडभा ७
अजविन्दुका ८ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अतिपिच्छिलत्वम् ।
वातघ्नत्वम् । सारकत्वम् । रच्यत्वम् । दाह-
पित्ताक्षदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वयस्कः, पुं, (यवस्क एव । यवस्क + स्त्री-
अण् । यद्वा, यावस्य यवस्य स्कः कारणत्वेना-
व्यत्येति । अर्शोऽप्यच् ।) यवचारः । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
१ अध्याये ।
“सौमं श्रोतं पितुं केनं यावस्कं सचन्ववम् ।
कर्कशानि च पचाणि लेखनार्थं प्रदापयेत् ॥”)
वयः, पुं, (युयते इति । यु + “वञ्चिभ्यां णित् ।”
उणा० ३।११६ । इति असच् । तस्य णित्वञ्च ।
यद्वा, यवसामां सम्बन्धः । यवस + “तस्य
सम्बन्धः ।” ४।२।३७ । इत्यण् ।) यवससम्बन्धः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यं, जि, (युयते इति । यु + “आसुयुवपिरपि-
कपिचपिचमञ्च ।” ३।१।२२६ । इति ययत् ।)
मिश्रणीयम् । युयते यत् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥
योधरेयः, पुं, (यथोदरस्यायत्वं युमान् । यथो-
दर + ङ ।) प्राक्कमुनिपुत्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
यौकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य । यष्टि + “शक्ति-
।ष्टोरीकक् ।” ४ । ४ । ५६ । इति ईकक् ।)
छिधारिवोद्वा । खेठेरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । यष्टिहेतकः २ । इत्यमरः ॥ २।८।७० ॥
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २०३ ।
आकण्ठ्य इतं दिष्टा सन्त्यथ्य प्रार्थनादिकम् ।
हे प्रभुय याष्टीकास्तस्य हनु अवयववत् ॥”

युक्तः

यास पु (यस + चन डुरालभा । इत्यमर
२ ४ ६९ (यथा
‘यासी यवासी दु अर्शो धनयास कुनाशक
डुरालभा डुरालभा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरान्ता कषाया डुरभिग्रहा ।
यासः खादुः सरस्तिस्तुवरः शीतलो लघुः ॥
कफमेदोमद्भान्तिपितास्त्रकुठकासजित् ।
दृष्ट्याविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः परः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्श-
आद्यच् । टाप् ।) मदनप्रज्ञाकापक्षी । इति
शब्दमाला ॥
यु, ड क निन्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड क, यावयते । इति
दुर्गादासः ॥ (“यावयते बाला वृद्धम् ।” इति
मनोरमा ॥)
यु, अ ग वत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि
न वेष्टावत्यकीजनेरिति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
यु, ल मिश्रणे । अमिश्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) ल, यौति ।
मिश्रणे यथा,—
“यौति काले कुलस्त्रीभिः सत्सन्तानवृद्धये ॥”
इति हलायुधः ॥
अमिश्रणे समवायलक्षणे । अयुतसिद्धानामिति
मिलितसिद्धानामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
युक्, [ज] चि, (युज्यते समाधत्ते इति । युज्यो ड
समाधौ + क्तिप् ।) समाधिमान् । इति सुम्ब-
बोधयाकरणम् ॥ (युज्यते परस्परमिति ।)
युग्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।
३ । २७७ ।
“युक्तु कुर्वन् दिनर्त्तु सर्वान् कामान् समनुते ।
अयुक्तु तु पितृन् सव्यान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥”)
युक्, अ, निन्दा । युज क ड, निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (एतच्चिन्त्यम् ॥)
युक्तं, चि, (युज्यत स्त इति । युज् + क्तः ।)
न्यायम् । तत्तु न्यायगतद्रव्यादिकम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । २४ ॥ (यथा, प्राकृतले । १ अङ्के ।
“जम्ब यस्य पुरोर्वेष्टे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥”)
अपृथग्भूतम् । मिलितमित्यर्थः । इति मेदिनी ।
ते, ४७ ॥ (यथा, आनन्दलहरीयाम् । १ ।
“शिवः श्रुत्वा युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्यादितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्या हरिहरविशिष्टादिभिरपि
प्रयत्नं स्तोतुं वा कथमजतपुण्यः प्रभवति ॥”)
युक्तं, स्त्री, (युज् + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥
युक्तः, पुं, (युज्यते स्त योगेनेति । युज् + क्तः ।)
यथा,

युक्तिः

‘योगजो दिविधोक्त युक्तयुज्यानभटन
युक्तस्य सञ्चरा भाव । चन्त सञ्चरते पर ॥’
इति भाषापरञ्चद ६६ ॥
तस्य लक्षणं यथा, शीतवाम् । २ । ८ ।
“ज्ञानविज्ञानद्वयमात्रा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाप्रकाशनः ॥”
“योगाख्यस्य लक्षणं येष्टं चोक्तसुपसंहरति
ज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानु-
भवः ताभ्यां तपो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्त
यस्य । अतः कूटस्थो निर्विकारः । अतएव
विजितानि इन्द्रियाणि येन । अतएव समानि
लोष्टादीनि यस्य । सत्त्वगुणपापाणामुपशान्तिं
हेयोपादेशवृद्धिश्चैव स युक्तो योगाख्य इत्यु-
च्यते ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(रेवतमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंश । ७ । २० ।
“अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध मदतो भम ।
हृतिमानथयो युक्तस्तत्त्वदर्शी निगन्मुकः ॥”)
युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः ।) राक्षा ।
इत्यमरभरती । २।४।३० ॥ कौटा आमरुती
इति भाषा । (तथास्याः पर्यायः ।
“राक्षा युक्तरसा रक्षा सुवहा रमना रसा ।
रक्षापणां च सरसा मुग्धा अयसो तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
युक्ता, स्त्री, (युक्त + टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ रणानी इति भाषा ॥
युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + क्तिन् ।)
न्यायः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । १६३ ।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिमसन्वितम् ।
उपगम्य ततोऽष्टयः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥”)
लोकव्यवहारः । इति व्यवहाराभाष्यका ॥
“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तिशुक्तो विधिः स्तनः ॥”
इति स्तुतिश्च ॥
अहुमानम् । यथा,—
“युक्तिप्रत्ययमन्त्रात् सपथेनेनमर्हयेत् ॥
युक्तिरहुमानम् ।
अहुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पञ्चमाक्षिणौ ।
इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम् ॥ अथ युक्तिः ।
नारदः ।
उल्काहस्तोऽभिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च वानकः ।
केप्राकीर्णश्चहीनश्च युगपत् पारदारिकः ॥
कुदासपाणिर्विशेषः सेतुमेता समीपगः ।
तथा कुटारहस्तश्च वनस्तेता प्रकीर्णितः ॥
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृत्तरः ।
अवाधिप्रत्यता हृते पारुष्ये तु परीक्ष्यम् ॥
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः । पारुष्ये
वाक्यारुष्ये । शङ्खः । सोमहस्तश्च चौर इति ।
नारदः ।
अभीक्ष्णं दिष्टमानोऽपि प्रतिहन्त्यान्न तद्वचः ।
विचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥
यदा धमिकेनाधमर्शिकश्चिचतुःपञ्चकलो वा
अ मे अश्च धारयसीति पुन पुनर्दिष्टमानोऽपि

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थमधिकार्य नापये-
त्तत्त्वज्ञानं इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * नाश्या-
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-
र्यावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यदिसमरमयास्य नास्ति स्थली-
भेदमिति युक्तमित्युक्तः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुष्वम् ॥’

इति वैष्णोसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उदायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।

“तस्य शृङ्गसुजां देशान्निव्याख्यताचिरात् यथा ।
तां पुत्र ! चिन्तयेयुं किं त्वमन्वेष्टाऽभिः सह ॥”
भागः । यथा, सूत्रसिद्धान्ति । ७ । २४ ।

“त्रिचतुःकर्णयुक्तास्ते द्विप्रास्तिव्यया हताः ।
स्फुटाः स्वकर्णस्तिथ्यामा भव्युर्मानलितिकाः ॥”
प्रमाणविशेषः । तद्वयथा,—

“अवासां तत्तद्युक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ।”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यविद्विपरि च क्रियते तत्तद्युक्तितः ॥
यत्ता नोक्ताश्च ये त्वया लीना ये चाप्य-
निर्मलाः ।

लेप्रीकृता ये कचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
यथाम्बुजवनस्याकः प्रदीपो वस्मनो यथा ।
प्रवीणस्य प्रकाशार्थास्तथा तत्तस्य युक्तयः ॥”

इति सुवृत्ते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)
१. इ वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युङ्गते ।
इति दुर्गादासः ॥

१. जी, (युज्यत इति । युज् + घञ् । कुत्वम् ।
न गुणः । “युक्तेष्वन्तस्य निपातनादगुणत्वं
विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-
विशेषे रथादुपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
न्वययोग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।
१ । १६० ।) युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
६ । ७२ ।

“उपनेतुसुवृत्तिमतेन द्वि-
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रमसोत्थितासुपगतः सहसा
परिरभ्य कञ्चन वधूमरुधत् ॥”
कृतादिकालचतुर्थ्यम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।
“परिजाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सस्मयामि युगे युगे ॥”)
द्विनामायुधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।
गे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मणीर्यादिवेद्यन् ।
चतुर्हस्तं घनदुर्दखो नाडिका युगमेव च ॥”)
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्थ्यं भवति ।
मनुष्यामानेन चतुर्थ्यपरिमाणं विंशतिषट्सा-
धिवचिचत्वारिंशच्चम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१७२००० वर्षा ये १२६६०००

वर्षा द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षा । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षा इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षेयान्त्व ववरणञ्च यथा,
“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
कृतं चेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थ्यम् ॥
पूर्वं कृतयुगं नाम तनखेता विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिञ्चेव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् प्रती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्धेयु ससन्ध्यांषु च चिषु ।
एकाप्रायेण वर्तन्ते सहस्राणि प्रतानि च ॥
चेतां चीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिप्रती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्या ससः ॥
हे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांश्चो तु चतुःप्रते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥
हे प्रते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनोषिभिः ।
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं चेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थ्यम् ।
तत्र संवत्सराः दृष्टा मानुषास्ताद्विबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा चीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्थ्यम् ॥
पृथक्त्वेनैव वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
निवृत्तानि दृष्ट्वे च पञ्च चेवात्र संख्या ॥
अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
अथुतन्तु तथा पूर्णं हे चान्ये निवृत्ते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्या ।
चेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥
अष्टौ प्रतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि निवृत्तानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्थ्यम् ।
द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्या ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्थ्यगावस्या मानुषेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्थ्यस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांश्चकेन च ।
एषा चतुर्थ्यगाव्या तु साधिका त्वेकसंप्रतिः ।
कृतचेतादिभुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति मातृ ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्मा यथा,—
“ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्तेतार्या भगवान् रविः ।
द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्व एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकपृष्ठे ॥
आदौ कृतयुगे धर्मश्चतुष्यादः सनातनः ।
चेतायुगे निपादः स्याद्दिपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्तिथी तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”
इति कूर्मपुराणे युगधर्मकीर्तनं नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
“कृतं युगे परं ज्ञानं कपिनादिस्वरूपभृत ।
ददाति सर्वभूतात्मा रत ॥
वे पि स प्रम ।

दुष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपात जगत्त्रयम्
वदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा प्राप्ताप्रतेविभु ।
करानि बहुल भूयो वदथासखरूपपृष्ठे ।
वेदास्तु द्वापरे वस्य कलिरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुर्बलान् मार्गे स्थापयति प्रभु
एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्येव्यनन्तात्मा नास्त्यस्माद्वातिरेकि
यत ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ *
युगधर्मान्तरं यथा,—

जैमिनिस्वाच ।

“कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे
भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्वदस्व मे ॥
यास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राकृततस्तेताञ्चयं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्रं विदुर्नृधाः ॥
कृते धर्मेचतुष्यादः सर्वधर्मरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणार्चनपराः प्रोक्तयाधिविर्वाजिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सदया दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसत्पन्ना हिंसादम्भविवर्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका दिजोत्तम ।
राजधर्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् क्षम-
अधर्माचरणं तत्र जनाः केचित्तु कुर्वन्ते ॥ *
चेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः ।
अल्पज्ञानविता लोकाः केचित् केचिद्व्याधया
विषुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुखचेतसः ॥
चत्वा भूमिभृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्ध्या जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता निर्व्वं दातारो विष्णुसेविनः ॥
काशवर्षो तडित्वाश्च स्त्रियः सन्नाः पतिव्रताः ।
वसुध्वरा च प्रस्थाप्या पुत्राश्च पित्रसेविनः ॥ *
चेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।

दिपादो भूतवान् धर्मः सुखदुःखान्विता गरा,
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचित्सहा-
गुणाः ॥
अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते स्पृहाम्
भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्व्यग्रते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
तदा विष्णुर्वासरूपी वेदभार्गव चकार ह ॥ *
कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्मः सर्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणा
निवाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणा

पराशक्तोऽपि नित्यं नरोऽत्र परादसुखा
पापखसङ्गमुखाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे
विचार्य ब्राह्मणा कश्चिन्महाकपटधर्मेण
बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः प्रसृष्टधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ वास्यन्ति निर्वृता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना वास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रस्नेहाद्विद्वन्ति कुसाक्ष्यश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परीक्षितन्द्काः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परशीहंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परनिष्ठाभिलाषिणः ॥
गृहमावाप्तमतिधिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभाषिनः ।
ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्नैतिर्न्यायेते तासां स्त्रामिणश्च न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।
सनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुने ।
अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरोः ॥
वास उवाच ।
अनर्पितस्तु यत् कर्म्म तद्भवेन्नष्कलं खलु ।
एकेन मनसा विप्रः सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्वं यत्नं ब्राह्मणसत्तम ॥
यत्नं श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इति पाप्मो क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
'कृते धर्म्मश्चतुष्टयाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
वतुर्वर्धसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
मतान्ते अस्त्रियैर्विप्रा विदुःशूद्राश्च जिता द्विजैः ।
रस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः चक्षुः चञ्चलश्च ॥ ॥
तायुगे त्रिपाङ्गधर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
रा यज्ञपरास्तस्मिन्सुधा चलोद्भवं जगत् ॥
क्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशप्रतापुषः ।
त्र विष्णुर्भौमरथः क्षत्रियो राजसान्वहन् ॥ ॥
इपाच्च हापरे धर्म्मः पीतताञ्चाच्युते गते ।
तुःप्रतापुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
दा दृष्ट्वात्पबुद्धींश्च विष्णुर्वासस्वरूपपृक् ।
देकान्तु यत्तुर्वेदं चतुर्धा विभक्तु पुनः ॥
पृथ्वापथ्यापथ्यामास नामतस्तान्निकोष मे ।
अवेदस्य पौलस्त्यं सामवेदश्च जैमिनिम् ॥
थर्वण्यं सुमन्तुस्तु यत्तुर्वेदं महाशुनिम् ।
ग्रन्थाधनसंज्ञस्तु पुराणं सूतमेव च ॥
टादृशं पुराणानि सेव्यं वै हरिरेव हि ।
मञ्च मणो वि च ।

वशासुचरितश्चैव पुराणं प्रचलच्छमम् ।
ब्राह्मणं पाद्म वैष्णवश्च शैव भागवतन्तथा ।
भविष्य नारदीयश्च पुराणश्चति विस्तरम्
माकेच्छेयं तथाप्येवं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडं वायव्यमनन्तरम् ॥
अष्टादशं ससहितं ब्रह्माख्यमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनतकुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैः तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षात्तन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वासनश्चैव तथैवोशनसैरितम् ।
ब्रह्माख्यं वासुदेवाय कालिकाञ्जयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शान्तं सौरसंन्यायसंख्यम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाञ्जयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रं च वेदा अङ्गानि यत्सुने ।
न्यायः शौनकः । भीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरन् ॥ ॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कथाताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तैरपि परिवर्त्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा जेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनकः ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो भानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाश्चापि काम्यानां द्वापरान्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृतं तन्त्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शौकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दश्युक्ता जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजामक्षाः शिश्रोदरपरा दिजाः ।
अव्रता वटवोऽश्वौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
हृस्वकाया महाहाराश्चौर्यमायोऽरुसाहसाः ॥
त्यक्षन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्ता एव च ।
शूद्राः प्रतियहीष्यन्ति तपोविश्रोपजीविनः ॥
उद्विग्नश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्त्रातमोजनेनाभिदेवताविधिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदत्तक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायास्तु शौनकः ।
बहुप्रजात्पभागाश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आक्षां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
कलेदौघनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कौर्त्तनादेव कृष्णस्य सुक्तवन्तः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्वायतो विष्णुं जेतायां यजतः फलम् ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्भरिकीर्त्तनात् ॥
तस्मात्तथैवो हरिर्निर्दयं धीय पूष्यश्च शौनकः ॥
इति गारुडे युगधर्म्मा २२ अध्यायः ।

युगं प (युज्यते बलवद्भौ अस्मिन्निति युज + घञ युज्यन्त्यन्त्यस्य निपातनं युगलम् इति काणका ६ १।१६० रथहल नङ्गम् । इति मादनी । मे. १८ ॥ जायालि इति भाषा । (यथा,—
“नावेव नः पारयन्तं युगेव नभेव न उपधीव प्रधीव ॥”
इति ऋग्वेदे । २ ३६।४ ॥
“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति नडाप्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे । ६०।१० ।
“तस्मैकदा वणिज्यार्थं गच्छती मथुरां पुरीम् । भारवोद्गा युगं कथं भारेण युगभञ्जतः ॥”)
युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य कीलकः । जीयालेर खित्त इति भाषा । तत्त्वार्थः । प्रश्ना २ । इत्यमरः । २ । ६।१४ ॥
युगन्वरः, पुं, (युगं धारयतीति धारि + “संज्ञायां भृतृवृत्तिधारिसहितपिदमः ।” ३।२।४६ । इति खच् । “अरुर्दिपदन्त्यस्य सुम् ।” ६।३।६७ । इति सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासंध्यते तत्र । रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तदयुगकाष्ठं तदयुग धरति युगन्वरः । इति भरतः । तत्त्वार्थः । कूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ यत्रन-विशेषः । यथा,—
“निपथी माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्वरः ॥”
इति श्रुत्तरनामलो ॥
(तृणपुत्रः । स च सायकः पौत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ३१ ।
“तूण्ययुगन्वरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)
युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
“कालमंज्ञां तदा देवीं विभच्छर्त्तस्तुसक्रमः । चयोर्विश्रितितत्त्वानां गमं युगपदाविशत् ॥”)
युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कीविदारवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । १३।१८ ॥ युगपत्रमृत्तमात्रश्च ॥
युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कीविदार-वृक्षः । इत्यमरः । १०।४।२० ॥ (यथास्तु प्रथमः ।
“कीविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः । कुण्डली ताम्रपुष्पश्च स्मृतकः स्वल्पकेशरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तकप्रथमे भागे ॥)
युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् । अकारश्चेत्त्वच् ।) शिंप्रमावृक्षः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंप्रमावृक्षे ज्ञातव्यम् ।)
युगपार्थंगः, पुं, (युगस्य पार्थंगं गच्छतीति । गम् + लः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्थवद्भौ गौः । पांटे वाद्या गरु इति भाषा । तत्त्वार्थः । प्रश्न-वाट् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज् + वृधादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) युग्मम् । इत्यमरः । १२।५।२८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २६ । २०
‘पक्षशं चोत्सङ्गकाविताम् ।’)

युगान्तः

मलमलः, पुं, (युगलाख्यो मलः । शाकपार्थिववत् समासः ।) लक्ष्मीनारायणमलः । यथा,—
“इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणज्ञयम् ।
राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतम् ॥
इयान् परतरो मलो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते ।
दयान् परतरो धर्मो नास्ति लोकेषु कश्चन ॥
सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम् ।
मलं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजयमनुत्तमम् ॥
सर्वतो युगलं मलं कार्ण्यं परतरं वृष ।
गुह्याद्गुह्यतमं जातु ज्ञेयं न तदुपासकैः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥

गलाखः, पुं, (युगलमिवाख्या यस्य ।) वर्वर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चि, युग्मनामकः ॥
मांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः क्षुद्रांशः इति ।)
वल्हरः । इति हारावली ॥ २८ ॥ युगविभाजकश्च ॥
गादा, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-
तिथिः । यथा । “अथ युगाद्याः । तासु च ।
‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रववदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इत्यनेन अवस्था ॥

ब्रह्मपुराणे ।
‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रैताय नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलिं युगं स्यूतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः ।
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिक्रत्याभिधानात् । मुख्य-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवैष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति अर्थः स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अथ शुक्लकृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥*॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

‘वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
उपपन्ने चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिखण्डकाश्चन्द्रयनद्वये च ॥’

उपपन्ने ग्रहश्च ।

‘पानीयमप्यत्र तिलैर्जिमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥’

स्नानमधिकृत्य भविष्ये ।

संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च साधनफलं लभेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो
या प्रलय इति षलायुष । यथा, महा
भारते ५ । ४८ २५

युग्माद्

“उहर्तयन् दस्युसंघान् समेतान्
प्रवर्तयन् युगमन्यदयुगान्ते ।
यदा धत्वाभ्यग्नवत् कौरवैर्या-
स्तदा तत्रा धार्तराष्ट्रः सयुजः ॥”

युग्मशेषश्च ॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + “युजिर्लुचि-
तिजां कुञ्च ।” उणा० १ । १४५ । इति भक् ।)
द्वयम् । योद्धा इति भाषा । तत्पर्यायः । द्वन्द्वम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । ७६ ।

“पादुकोपानद्याश्चैव युगान्यत्र सहस्रशः ॥”)

द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमदशमद्वादशराशयः । यथा

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विभमः समश्च ।

चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया

मेधादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—

“युग्माधिकृतभूतानि यन्मन्योऽसुरन्मन्योः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्वमा ॥

प्रतिपदाप्यमावास्या तिथीर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्व्याप्तं महावीरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-

रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्दशीपौर्ण-

मास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं मेलनम् । तत्त-

त्तिथिमात्रनिमित्तके कर्मणि महाफलम् ।

एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि

तिथिखण्डविशेषनियमनम् । स्वतिथ्या कर्मानि-

र्वाद्दे सहायभावेनान्यतिथ्यसु प्रवेशादुपवासा-

द्याचरणश्च ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-

विशिष्टे, चि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तदे स्त्रियम् ॥”)

युग्मपञ्चः, पुं, (युग्मं पञ्चमस्य ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पञ्चम् ।) युगलपञ्च, स्त्री ॥

युग्मपञ्चिका, स्त्री, (युग्मं पञ्चमस्याः । “शेषादि-

भाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कप् । टाप् अत

इत्यम् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

(विषयोऽस्याः शिंशपावृक्षे ज्ञातव्यः ॥)

युग्मपर्णः, पुं, (युग्मं पर्णमस्य ।) कोविदारवृक्षः

सप्तपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

युग्मकुला, स्त्री, (युग्मं कुलमस्याः ।) इन्द्रचिर्मिटी ।

वृक्षिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धिका ।

इति रत्नमाला ॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगेन

तिथिखण्डविशेषस्यादरणम् । यथा । “पञ्चमी

सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-

तिथेर्यह्न्यादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे

ब्रह्मम् ॥

, स्त्री युग्मस्यादरम् । युग्मतिथि

पूर्वता यथा

युज

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः
न तत्र युग्मादरण्यमन्यत्र हरिवासरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युज्यं, स्त्री, (युगाद्य हितम् । युग्म + “उभवादिभ्यं

यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् । युग्महर्तृतीति

वा । दृष्टादिवात् यत् । यदा, युज्यत इति

युज् + “युज्यं च पठ्ते ।” ३ । १ । १२१ । इति

क्यबन्तो निपातितः ।) बाह्वनम् । यानम्

इत्यमरः । २ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

५६ । ६ ।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुज्यस्य वाससाम् ।

आविष्टः कलिना दूते जीयते स्म न जस्तदा ॥”

यथा च मनौ । ८ । २६३ ।

“यत्रापवर्तते युज्यं वैमृश्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दृष्टो हिंसायां दिशतं दमम् ॥”

वाचस्पतिश्चेति दृश्यते । यथा, “युज्यो गौः ।

युज्योऽश्वः । युज्यो हस्ती ।” इति काशिका ।

३ । १ । १२१ ॥)

युज्यः, पुं, (युगं वहतीति । युग्म + “तद्वहति रथ-

युगप्रासङ्गम् ।” ३ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्ययः ।)

युगवोद्धा । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ (“रथं वहतीति

रथः युज्यः प्रासङ्गः ।” इति काशिका ॥)

युज् [ज्] चि, (युजिर्धोगे + क्तिन् । “युजेर-

समासे ।” ७ । १ । ७१ । इति रुसागमः ।)

योगकर्ता । मेलनकर्ता । इति सुधबोध-

याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६ । ११८ ।

“गुह्याया निरगादाली विंही नृगमिव दुपवन् ।

भातरं युज्भियः संखे घोषेणापूरवन्दिशः ॥”

युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।

“युक्तुं कुर्वन् दिनैर्घु सव्यान् कामान् समन्वते ।

अयुक्तुं तु पितृन् सव्यान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-

लाम् ॥”

समः । स च हन्दसि द्वितीयचतुर्थप्रादरूपः ।

यथा, कन्दोमञ्जयाम् । ३ । १ ।

“विषमे यदि सौ सत्तमा दले

भौ युजि भाद्रगुरुकावुपचित्रम् ॥”)

युज्जी, [त्] पुं, वर्षसङ्करजातिविशेषः । स तु

गङ्गापुत्रकन्यायां वैश्वधारिणी जातः । यथा,—

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैश्वधारिणः ।

नभूव वैश्वधारी च पुत्रो युज्जी प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युच्छ, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
पर-अक-सेट् ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-

खरी । प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापे

साधुः । ओष्ठप्रवर्गाद्यादिरिति रमानाथः ।

पचादित्वादनि पुच्छो लाङ्गलम् । ओष्ठप्रवर्ग-

शेषादिरिति त्रिणोचनः । युच्छति । इति

दुर्गादासः ॥

युज, इर् ध ज औ युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(रुधा-उभ-सक-अनिट् ।) इर्-अयुजत्

अयौचौ व युजति युजते हतेनात्र लोक्

औ, धोक्ता इति दुर्गादासः ॥

रज किं वयमे युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-प्रक्षेप० पर० सक० सेट् ।) अन्त
स्थादादि किं योजयति योजति वयसो
त्रयसम् । इति दुर्गादासः ॥

रज, ड क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥

रज, य औ ड समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अदिट् ।) समाधि-
योग्यभावः । य ड, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति
हलायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञानः, पुं, सारथिः । इति संक्षिप्तसारोदादि-
वृत्तिः ॥

जौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) आश्विनीकुमारौ ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

ज्ञानः, पुं, (युज् + ज्ञानच् ।) सारथिः । विप्रः ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदतः ।

युक्तस्य सर्वज्ञा भागं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्यावशीकृतसमाधि-
समासादितो विविधविद्वयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वज्ञेति
चिन्तासहकारं विभेदार्थः । भागं सर्वविषयाणां
प्रत्यक्षम् । अपरो युज्ज्ञानः । विषयव्यापृता
मानससमाधिस्थः । अयञ्च युज्ज्ञान उच्यते ।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात्
स्थूलसूक्ष्मावहितविप्रकृतान् अर्थान् भगः
प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तायली ॥

न, क्ली, निन्दा । यु ड क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्लिप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

१, [ध] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । ३।८।१०६ ॥ (जि, युद्धकर्ता ।
यथा, भागवते । ६।१२।२३ ।

“इति ब्रुवाणावयोन्यं धर्मेजिज्ञासया वृष ।।
युयुधाते महावीर्यानिन्दश्चौ युधां पती ॥”

, ऋ ड दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयुधोक्तम् । ड,
धीतते । इति दुर्गादासः ॥

, क्ली, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥

, जि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अपृथग्-
पूर्वः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
गङ्गिकाद्ये । १।७ ।

“स्त्रीभिर्युवाण्यश्वरसामिवौघे-

मैरोः शिरांशौव गृहाणि यस्याम् ॥”

१, क्ली, संशयः । युग्मम् । नारीवच्छाच्छलम् ।
क्षुत्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-
दिनौ । के, १४३ ॥ मैत्रीकरणम् । इति

। स्त्रीवस्त्रभेद इति हेमचन्द्रः ।

अथ शूपायम् इति

युद्ध [ध] स्त्री, योधनमिति युध् + क्तिप् ।
युद्धम् इत्यमरः २।८।१०६ । यथा
रामायणे । २।५१।१० ।

“यो न देवासुरैः सखैः शत्रुः प्रसङ्गितु युधि ।
तं पश्य सुखसंस्तुतं ढीबु सद्यः सीतया ॥”

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
नम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-
धनम् । जन्मम् । प्रधानम् । प्रविदारणम् । स्थम् ।
आस्कन्दनम् । ७ संखम् । समीकम् । ८ साम्य-
राधिकम् । १० समरम् । ११ अनीकम् । १२
रणः । १३ कलहः । १४ विग्रहः । १५ संप्रहारः । १६
अभिसन्ध्यातः । १७ कलिः । १८ संस्फोटः । १९
संयुगः । २० अभ्यामर्हः । २१ समाघातः । २२
संग्रामः । २३ अभ्यागमः । २४ आहवः । २५ समु-
दायः । २६ संयत् । २७ समितिः । २८ आजिः । २९
समित् । ३० युत् । ३१ इत्यमरः । २।८।१०६-१०७ ॥

संरावः । ३२ आनाहः । ३३ सम्परायकः । ३४
विदारः । ३५ दारणम् । ३६ संवित् । ३७ सम्परायः ।

३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् । ३९
अमरीषम् । ४० बलजम् । ४१ आनर्तः । ४२ अभि-

मरः । ४३ समुदयः । ४४ । इति जटाश्ररः ॥ * ॥
युद्धे वर्णनीयानि यथा । चर्म १ वर्म २ वलम् ३

चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्त्रगः ६ सिंघनादः ७
प्रवभलम् । ८ रक्तनदी । ९ द्विजच्छत्रम् । १०

रणः । ११ चामरः । १२ हस्ती । १३ अश्वः । १४
केतुः । १५ विदीर्घकुम्भकहस्तिकुम्भमुक्ता । १६

युद्धरचनादक्षितसेना । १७ सुरपुण्ड्रिः । १८ ।
इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अग्निहोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे वदवायुवान् ॥

इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्मविशारदाः ।
तस्मात्तत्ते प्रवक्ष्यामि यन् फलं शस्त्रजीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—
“धर्मेलाभोऽर्थेलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।

यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनीम् ॥
यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदाक्षिणः ।

परं क्षमिष्ये हत्वा तयोः पश्चाद्विरोहति ॥
विज्जोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।

अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्त्रेण कर्मणा ॥
यस्तु शस्त्रं समुत्तमं वीर्यवान् बाहिनीमुखे ।

सम्मुखो वर्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्तते ॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।

हतः क्षत्रियः यः शूरस्तस्य लोकोऽश्वयो जुवः ॥
वावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।

तावता लभते लोकान् सर्वकामदुहोऽश्वान् ॥
वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।

गवार्थं ब्राह्मणस्थार्थं गोश्वान्वर्थं च वे हताः ।
ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥

अमन्यो यः परं सैन्यं भग्नश्च परिरक्षति ।
पृथस्थितः पातयति सोऽपि गच्छति तद्वतिम् ॥

यद्यपि पातान् यम्यजते युधि ।
हतश्च क्षपते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्तते ॥

दष्टि म गङ्गा भवेत्प नथा सत्त्वैव स्त
स्वाम्यय य हा राजकुला स्वम न लश्व
शस्त्रादिना सुविद्ध स्वगृहे न यत प्र
सयामान्निप्रतं र जस्तस्य स्वगा न मश्व
भयेन लज्जया वापि स्त्रिहेन न रणाजिरे ।
सम्मुखो भिद्यते राजकुला स्वर्गो न मश्वः ।
यन् भिन्नीकृतं गात्रं शरशक्त्युत्थितो मरः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमान्ति च ॥
वराहः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
वरितान्मभिधावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥
यच्च तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अश्वान् लभते लोकान् यदि स्त्रीवं न भाव
जितेन लभ्यते लब्धोर्भूतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षत्रविश्वं सिनि काये का चिन्ता मरणे रणे
हतस्याभिमुखस्यैव ये लोका न निवर्तिनः ॥
हते गोस्वामिप्रियार्थे नरमेधफलं हि नत् ॥

स्थानाभिधाने शरणागतं च

राज्ञो विपत्तौ दिग्गार्थघाते ।

स्त्रीबालवृद्धावनमोयदे च

शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम् ॥

यं यज्ञमर्थेभ्यः प्रमा न पिपाः

सर्वेऽपि यच्च न वे ययान्ति ।

क्षेत्रेण तामेव गतिं प्रयान्ति

महाहवे स्त्री तयुं संत्यजन्तः ॥

सर्वोच्च वेदात् सुमहद्भिरग्निः

सर्वेष्वपि योगेषु यने विरासम् ।

कृते गृणा मरुपदे परिवृता

महाहवे स्त्री तयुं संत्यजन्तः ॥

इमां गिरं वेदविदः प्रभाकरा

सुभाषितां वृत्रमिदा दिदीकृताम् ।

चमसुखे यः मरुतं वृद्धस्तति

न हन्यते हन्ति च सोऽपि देविणः ॥

सदा पुण्यतमः अर्थः सुयुक्तः सर्वलो सुखः ।

सर्वेभ्योऽपि वर्णानां जलियस्तु विप्रमतः ॥

भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्मं सनातनम् ।

वाटशाय प्रवर्तय वाटशं परिवर्तयेत् ॥

आततायिनमावन्तमपि वेदान्तं द्विजम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीवात् तैव ब्रह्महा भवेत् ॥

कोऽहं शस्त्रपाणिस्तु प्रहरन्ते द्विजं यदि ।

हन्वात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥

ब्रह्महा जायते येस्तु हतेस्तत्त्वं प्रगुण्य मे ॥

वचः संखेय वृषश्च । कायवज्जं मवानने ।

विरथं विगतं यश्च विवर्णं विमुग्धस्थितम् ।

युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥

विशस्त्रं विधनुश्च तं भीतोऽस्मीतिवादिनः

वर्णशाखायुतांस्तस्मिन् हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥

अन्याहतो न हन्त्यो शालो वृद्धो नपुंसकः

तवाहं प्रवदन्तु शक्ततुल्योऽथ भीरवः ॥

तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्मभर्ता वरः ।

सत्यगव्यफलस्वीहन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत् ॥

शस्त्रादिह सन्देहेषु यज्ञे क्रतुशतेनृपा

रत्नाग कर्त युद्धे सुदुष्कर ॥

ब्रह्महा सुधत्तेऽशुद्धो देहं त्यक्त्वा रणजिरे ।
न शुद्धी रणभयानां ऋते कश्चिन्महापथात् ॥
संग्रामे युध्यतो लज्जोः कीर्तिः स्यात् स्वर्गनि-
स्तथा ।

भयस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्यान्महारणात् ॥
तस्मान् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे शृणुसत्तम ॥”

इत्याद्ये बह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।

“यन्नायुद्धे युधं नाशो युद्धे जीवितसंशयः ।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विमृश्वीयात् क्षोभी नामवले यदि ।
वसने च प्रहर्षेण प्रचौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं चेऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

यत्ता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तिभ्यः शक्तिमतराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिवङ्गरः ।
अश्वयुद्धं भरौ देशे पत्तियुद्धश्च दुर्गमे ॥
अथये सर्वयुद्धं स्थात्रौकायुद्धं जलध्रुते ।
संहत्य योधयेद्व्यान् कामं विस्तारयेद्भुजम् ॥
सूचीसुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पचाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः क्षतनिक्षयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।

“अन्यद्वारा विपक्षन्तु विरुद्धासनमुच्यते ।
अरिं विरुद्धं वा स्थानं विरुद्धासनमुच्यते ॥
अरेण विजिगीषोश्च विग्रहे ह्यीयमानयोः ।
सन्नाय यदवस्थानं सन्नायासनमुच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिप्रह्वया ।
एकीभूय अवस्थानं सन्नायासनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्ष्यम् ।
स्तत् प्रीत्यासनं नाम सन्नासनमहत्तरम् ॥”

अथ द्वादशयुक्तिः ।

“राज्ञो बलं नहि बलं द्वादशमेव बलं बलम् ।
अप्यखवक्तवान् राजास्थिरो दन्दवलाङ्गवेत् ॥
तथा च ।

“एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्गुणं विशिष्यते ॥
अत्रचिमं कत्रिमश्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यदैवसुचितं द्दन्दं गिरिनदादिसंश्रियम् ।
अत्रचिममियं ज्ञेयं दुर्लभमरिभूषणम् ॥
प्राकारपरिखारगणसंश्रयं यज्ञवैदिह ।
कचिमं नाम विज्ञेयं लज्जालज्जन्तुवैरिणाम् ॥”

अथाकचिमद्वन्द्वयुक्तिः ।

“अतुच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः ।
मज्जलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो द्दन्दः पञ्चेताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णश्चतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते ।
यद्यन्यत्किरकाजीनं दुर्लभविपिनादिकम् ।
तन्मध्यरविता भूमिद्वन्द्वेनोपतिष्ठते
यमद्वन्द्वमिति स्थात यथापूर्वं ॥”

कचिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नाय्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कचिमं द्दन्दमारमेत् ॥
गजेरलङ्घना विस्तीर्णं गम्भीराः पूर्णवारधः ।
द्वन्द्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधादसः ॥
विशालशालं सुवनं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
द्वन्द्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवनम् ।
द्वन्द्वेन ससुदिष्टः स दुर्लङ्घो हि भूभुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तत्त्वलङ्घनदेशत्वाञ्जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
एषामभावे निम्नस्य भूपदेशस्य बन्धना ।
दर्शसुप्रगते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरेपि संमिश्रात् संमिश्रं द्दन्दमाचरेत् ।
आश्रित्य कचिमं द्दन्दं बलवदैरिणी दिशि ॥
अन्यत्र कचिमं द्दन्दं कृत्वा नरपतिर्विशेत् ।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजान्मनाचक्षेहैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिद्वन्द्वं शृणुः सेवेत् यस्य स्याद्विधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समामादृपादिष्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।

“सप्रवेशापसरणं द्दन्दमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्वहमाश्रयेत् ॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च ।
मनुष्यद्वन्द्वसंगं वनद्वन्द्वश्च तानि यट् ॥”

अन्ये तु ।

“न द्दन्दं द्दन्दमिवाहुर्व्योद्भूतद्वन्द्वं प्रकीर्तितम् ।
योद्ध्युत्थं हि यद्युद्धं न्यतकायसमं हि तत् ॥”
अथान्यत्रापि ।
“वावयमायं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्दम् ।
त्रिंशज्जलक्याष्टगुणोत्तरेण
त्रिदेशानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।

“यद्वन्द्वद्विविधं द्दन्दं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विषेयतः ॥
अन्येषु देवाङ्गिनेषु मन्त्रद्वन्द्वान्वयेनृपः ।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम् ॥
यदैव वैरिदुर्लङ्घं विस्तीर्णं विषमश्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्वयुद्धसुसमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्देशिकपर्यायः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
नदनुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
पुतनाय्यम् ९ अमौके १० समीके ११ मम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ हे १७ एतनाः १८ स्युषः १९
मथ २० एतु २१ समतम् २२ समर्थ २३
समरथे २४ समोचे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ ह
तुर्ये ३२ एजे ३३ आखौ ३४ शूरसातौ ।
वाजसातौ ३५ समनीके ३६ खले ३७ खजे ३८
पौखे ३९ महाधने ४० वाजे ४१ अजम् ।
सङ्ग ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चतस्र-
रिंशत् संग्रामनामानि । इति वेदनिषण-
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेय
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८
“अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः”
युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ ङ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०
आत्म०-अक०-हने सक०-अनिट् ।) य ङ
युध्यते । औ, योद्धा । संसुखस्थितयोर्व्ये
सांग्रामिकरीत्या परस्परामिभवेच्छा युद्धम्
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविग-
चायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्धनेनऽपि
युध्यते यौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भल-
पिण्डस्य कृते न युध्येदिति अस्माद्भावे किं
तमिच्छतीति कथं न करोतीति कक्षादित्या-
व्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादायः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधियुधिष्ठ
किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स व
किन् ।) अक्षिपः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् धिक्प्रत्ययेन
जिव्यन्तः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गाव-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । ३ । ६५ । इति बलम
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञाधाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । म कुन्ती
गर्भे धर्माज्जातः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः =
शस्त्रारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमोहः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (यद्गन्नापाभितप्तः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
धर्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । सुचिन्सिते ! अनपत्यो
हि न सुमलोकार्ह इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्रसन्तदायेति । एवमुक्ता कुन्ती
दृष्ट्वा च पत्न्युरागद्व्यतिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
दुर्व्यासः प्रदत्तमन्त्रबलेन धर्ममाहूय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
१२३ । ५—८ ।

“संयुक्ता सा हि धर्म्येण योगमूर्तिधरेण च ।
लेभे पुत्रं वारारोह्य सर्वप्राणभृतां हितम् ॥
येन चक्षसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽयमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिष्ठौ पूर्णैरतिपूजिते ॥
सहृदयप्रसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वाग्नुवाचाश्ररिणी ॥
एव धर्मभृता श्रेष्ठो भविष्यति भरोक्तस्य ।
विक्रान्त, सद्यवाक चैव राजा पृथ्वा भावयति ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥
 अथ गच्छति काळे धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
 स्थापितोऽयं दयादाक्षिणादिगुणपरस्परया
 प्रजासु लब्धकोत्तरसुतेः सह सुखसुवासः । अथ
 जनुश्च ददाहानन्तरं तत्तराज्यो दुपदराज्य-
 मभिगच्छ्य द्रौपदीं सातुजः परिकीय पुनः
 स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राज-
 स्वययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
 वृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास ।
 ततोऽष्टापरवशदुष्योर्धनमतानुसारिणा कैतव-
 पटुना शकुनिना सह द्रुतं कृत्वा पराजितो-
 ऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो
 द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
 प्रस्थितो द्वैतवनमभ्युवासः । ततो द्वादशवर्षैर्वन-
 वासजातं महन् कष्टमनुभूय अज्ञातवासाय
 त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्ण-
 सहायः स्वराज्यप्राप्तये महतीं चेष्टां कृतवान् ।
 कृतेऽपि यत्ने यदा विगुणग्रहो दुर्योधनो
 राज्यादिकं न दत्तवान् तदा कञ्चनैवबलोरसौ
 कुरुक्षेत्रं महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च दुर्यो-
 धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव ।
 अथान्धमेघादिना सुरगणान् परितोष्य, षट्-
 त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
 विप्रशपात्तुं यदुवंशजयमाकर्ण्यतिनिर्विण्णः
 षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
 स्वराज्येऽभिषिष्य उत्तरामार्गस्य स्वर्गरोहणं
 कृतवानिति । तथाच देवीभागवते ॥ २ ॥ ८ ।
 १५-१७ ।
 “देहत्वागं हरेः श्रुत्वा यादवानां स्वयं तथा ।
 गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचलं प्रति ॥
 षट्त्रिंशद्वर्षिकं राज्ये स्थापयित्वा तत्ततः ।
 नृजगाम वनं राजा द्रौपद्या भावितः सह ॥
 षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाङ्गये ।
 त्वा हिमाचले षट् ते जहुः प्राणान्
 पृथास्तुताः ॥”
 मत्स्यान्यद्विशेषविवरणं महाभारतादौ विस्त-
 रं प्रोक्तम् ॥)
 यः, जि, योद्धा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 , पुं, (युध्यते इति युध्यते धेनेति वा । युध् +
 इविद्युधीन्दिचिप्रधाधूस्त्वो मक् । ” उणा०
 ॥ ४४ ॥ इति मक् ।) संयामः । धनुः । इति
 दिनौ ॥ वायः । इत्युणादिकीयः ॥ योद्धा । इति
 गङ्गान्तकौमुद्यासुखादिट्टिः ॥ (यथा, अग्नेदे ।
 ॥ ५५ ॥ ५ ।
 “स इत्यहानि समिधानि मज्जन्तान्
 कथोति युष्मन् योजसा जनेभ्यः ॥”
 [यः योद्धा । ” इति तद्भाष्ये सायणः ॥) शिष-
 रामः । शरभः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 य इर् विमोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 दवा०-यर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
 णम् । य, युष्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् ।
 दित्वात् उ इत्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युयुक्खुरः, पुं, (युर्निश्चितः युक् योजनाय । तादृशः
 खुरो वस्य ।) क्षुब्धप्रायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “सुति युधिभ्यां
 कत्वच् । ” उणा० २ । ६१ । इत्यानच् कित्कार्यं
 सत्वत्कार्यम् ।) सात्विकः । यथा,—
 “श्रुनेयस्तु श्रुनेर्नमा युयुधानश्च सात्विकः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 ट्टिः ॥ जि, योद्धा च ॥
 युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 युवगण्डः, पुं, (युगां गण्ड आश्रयत्वेनास्त्यस्य । युव-
 गण्ड + अण्प्रत्ययाच् ।) युनी गण्डस्थप्रणविशेषः ।
 वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—
 “युवगण्डो यवगण्डः स्थात् वयस्फोटाङ्गये द्वयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायया-
 निङ् । ” ५ । ११३४ इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
 “युवजानिर्धनुष्याणिर्भीमिष्ठः खविचारिणः ।
 रामो यच्चदहो हन्ति कालकल्पप्रिलीमुखः ॥”
 इति भट्टिः । ५ । १३ ॥
 युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यन्तिः । ” ४ । १ । ७७ ।
 इति तिः ।) प्राप्नयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञान-
 शाकुन्तले ४ अङ्के ।
 “शुभ्रस्य शुक्लं कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्व प्रतीपं गमः ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेऽनुत्सेकिनी
 वान्त्यैव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुल-
 स्थाधयः ॥”)
 युवती, स्त्री, (यु + शब् + डीप् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कदिति डीप् । इङ्-
 ज्जलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्नयौवना । यथा,
 दृष्टत्संज्ञितायाम् । ७५ । ४ ।
 “यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
 यस्मादतः सुभगवेव गता युवत्यः ॥”)
 तत्पठ्यायः । युवतिः २ युनी ३ तरुणी ४ तलुनी
 ५ दिक्षरी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
 दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ ईश्वरी १२ वर्या १३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ५१२ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या लक्षणादि यथा,—
 “आधोऽष्टाङ्गवेदाला तरुणी त्रिंशता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा दृष्टा भवति तत्परम् ॥”
 इति कालिदासः ॥
 “वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
 प्रौढा करोति दृष्टत्वं दृष्टा मरणमादिशेत् ॥
 निदाघप्रदोऽन्वाका प्रौढा वर्षावरुन्तयोः ।
 हेमन्ते शिशिरे योग्या न दृष्टा कापि प्रसूते ॥”
 योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसा-
 मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
 तथा स्रुतेति भागुरिः । प्राग्भौवना युवति-
 रिति वातुस्थायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ६ । ८ । ११ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीहा, स्त्री, (युवतीनामिहा ।) स्वर्णयुषिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 युवनाम्नः, पुं, स्वर्णवर्णीयराजविशेषः । स च
 गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः मान्वाटप्रिता च ।
 यथा,—
 “तस्याः प्रसेनजिज्जने लेभे भाव्या पतिव्रता ।
 गौरी नामाभिगता सा नदीभूता तरङ्गिणी ।
 तस्यां प्रसेनजिज्जने युवनाम्नं महीपतिम् ॥
 यावत् सूर्य उदेति सा यावच्च प्रातिपञ्चति ।
 सच्च तद्वयौवनाश्च मान्वातुः जैवमुच्यते ॥”
 इति बह्मपुराणे समरोपाख्यानाध्यायः ॥
 युवनाम्नजः, पुं, (युवनाम्नान् जातः । जन् + ङः ।)
 मान्वाटराजः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४६३ ।
 युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पठ्यायः ।
 मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजपुत्रः । तत्पठ्यायः । कुमारः २ भर्तु-
 दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा
 वाली राजा युनां वा राजा युवराजः । तस्य-
 होराश्च इति यः । कुमारयति कुमारः ।
 स्थातु कुमार कुमाल न क केलौ अन् ।
 भर्तुर्दारकः पुत्रः भर्ता चामौ दारकश्चेति
 वा भर्तुर्दारकः । दारको भद्रके शिशाविति
 निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ७३ । १६ ।
 “मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्स्वदनन्तरम् ।
 युवराजो महाराज । सलमेतद्वर्षीमि ते ॥”
 युवा, [न्] जि, (यौतीति । यु + कनिन्
 युवपित्तिराजिधन्विदुप्रतिदिवः । ” उणा०
 १ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा,
 मनौ । २ । १२० ।
 “ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्थाविर
 आवति ।
 प्रकृत्यानामिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
 श्रेष्ठः । निरर्गवलशाली । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥
 युवा, [न्] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
 यौवनावस्थाविशिष्टः । योऽष्टवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-
 प्रत्यन्तवयस्कः । इति कचित् ॥ योऽष्टवर्षात्
 सप्ततिवर्षप्रत्यन्तवयस्कः । यथा,—
 “आधोऽष्टाङ्गवेदाला तरुणी त्रिंशता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा दृष्टा भवति तत्परम् ॥”
 इति भरतधृतस्मृतिः ॥
 (“आधोऽष्टाङ्गवेदालः पञ्चत्रिंशत् युवा नरः ।”
 इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
 तत्पठ्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ४२ ॥ वयस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । इति जटा-
 धरः ॥
 युध, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौवधात्
 रयम् । (यर०-सक०-सेट् ।) योषित युधद् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 युधद्, (योषति भजतीति । युध् + “युधयिष्यां
 मदिक् ” उणा० १ । १३८ । इति मदिक्

यूका

यूधम्

यूपः

सर्वनामयुक्ताश्चन्द्रः । तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थी-
षष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयैकवचने त्वा ।
चतुर्थीषष्ठोरैकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-ह्य-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यद्वय-
चातुयोगे च न स्युः ।) इति आकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनानि ।

शिरो मदीयं यदि याति यातु ।

नीनानि नाशं जनकात्मजार्थं

दशाननेनापि दशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

यू, स्त्री, यूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥
कः, पुं, (यौतीति । यु + “अजियुष्मन्नीभ्यो
दीर्घश्च ।” उणा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घश्च ।) मत्कुणः । इति जटाधरः ॥
(यथा, सुवृते सूचस्थाने ३१ अध्याये ।

“यका ललाटमयान्ति त्रिणिं नाशन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”)

का, स्त्री, (यक + क्तिर्या टाप् ।) मत्कुणः ।
यनी इति उक्तम् इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

केशकीटः २ स्नेहजः ३ षट्पदः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकमिः ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मग्नौ । १ । ४५ ।

“स्नेहजं दंशमशकं यकामचिकमत्कुणम् ।
उष्णस्योपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदौघम् ॥”

क्रिमिविशेषः । तद्वयथा,—

“नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलौहवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाभराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च स्रक्काश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कीटप्रिङ्काः कण्डूगणान् प्रकुर्वते ॥”

इति माधवकरसंग्रहीतरुविनिश्चये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रविद्धाः स्युः किषुलूकास्तथा-

न्तराः ॥

सप्रधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसमुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे वृणाम् ॥

रूक्षादति बलात् स्नेहादिन्नया प्रोचनादपि ।
कफघातुसमुद्भूतास्त्रीणां यूका भवन्ति हि ॥
यका कृष्णा परा श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि

श्विता

मत्कुणावाश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ।
चर्मयूका नेत्रचर्मैः स्रक् रोगिणि यष्टिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने ।

“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्

गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत् ।

अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां

यूकादिलीक्षाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलान्मूललेपो यूकानिवारणः ।

पारदं मर्दयेन्निष्कज्जणधुस्तूरजद्रवैः ॥

नागवल्लीद्रवैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।

तद्दक्षं वेष्टयेन्मौलौ धार्यं यामचयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषान्तस्तकामात्र संशयः ।

दिनिशानवनीतेन लेपाम्मौलौ प्रकण्डुवत् ॥

नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्पपं नागकेशरम् ।

धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥

निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतैलकम् ।

पारदेन समं मर्दं लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३७ ।

“परमाणुः परं स्रक् चसरं गुल्महरीजः ।

बालागश्चैव निष्काश्च यूकां चाथ यनोदरम् ॥”

यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊनियूतिजृतिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च ।” ३ । ३६७ । इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च ।) मिश्रणम् । इति सुम्बबोधव्याकर-
णम् । (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६६ ।

“करोमि वो बहिर्यूतीन् पिबध्वं पाणिभि-
र्दृशः ॥”)

यूधं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “तिष्ठपृष्ठगूधयूधयोः ।”
उणा० २ । १२ । इति यक्प्रत्ययेन निपाति-
तम् ।) सजातीयसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।

“तत्र कुञ्जरयूथानि नृगयूथानि चैव हि ।

विचरन्ति वनान्तेषु तानि प्रव्यसि राघव ॥”)

यूयनाथः, पुं, (यूयस्य नाथः ।) वन्धकरिणां
समूहस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यूधपः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूधपः, पुं, (यूधं पातीति । पा + कः ।) अरण्य-
हस्तिनां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १५ । २८ ।

“घोरमादाय परशुं सतूयं वर्मैकार्मुकम् ।

अन्धधावत दुर्मर्षो नृगेन्द्र इव यूधपम् ॥”

प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । १८५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराष्ट्रे नृगथालनिवेविते ।

चरन् मेधुनधर्मैस्तं ददर्श नृगयूधपम् ॥”)

यूधभट्टः, पुं, (यूधाट्टभट्टजितः ।) यूधात्
पक्षाधितहस्ती । इति शब्दमाणा ॥ (यूध-
भट्टमात्रे, जि । यथा श्रीमद्भागवते । ४ ।

२८ ४६

“यदा

अथ पदुरर्थती

यूधिका, स्त्री, (यूधं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति । यू
+ ठन् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्त्रानकः । इति मेदिनी । कं, १४४ ॥ पुष्प
विशेषः । युं इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ
दूते । १ । २८ ।

“विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजातानि सिन्धुः
उद्यानानां नवजलकगैर्धूयिकाजालकानि ॥”)

तत्पर्यायः । गणिका २ अल्लुहा ३ सागधी ४
सा पीता चेत् हेमपुष्पिका । इत्यमरः । २

४ । ७१ ॥ यूधी ५ प्रहसन्ती ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वाचन्ती ८ । इति

इत्यमराणां ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १०
भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।

शिथिलत्वम् । शर्करार्तिपित्तदाहलघानाना-
लम्बोषणाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“यूधीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं लघु ।

मधुरं तुवरं हृदां पित्तघ्नं कफवातलम् ।

व्रणासुखदन्तान्निशिरोरोगविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुवृते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“पटोलश्लेष्मसुनिषस्ययूधिका

वटातिसुक्ताङ्गुरमिन्द्रवारजम् ॥”)

यूधी, स्त्री, (यूध + अश्र आटाच् । ततो ङीष् ।)

यूधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यूधीनः, पुं, (यूधं पातीति । यूध + खः ।)

यूधपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूनिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + ङीष् । “अयुवमघोनाम-
तद्धिते ।” ६ । ४ । १३३ । इति वस्य उलम् ।)

युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैश्वभवा-
बधूः ॥”

इति कलापे अयुवमघोनासोतिस्त्रे कुलचन्द्रः ॥)

यूपः, पुं, स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । यूयते युयते-
भक्तिमिति कर्मभाष्ये सायणः । १ । ५१ । १४ ।

यदा, यु + “कुयुभ्यां च । उणा० ३ । २७ । इति
यः दीर्घत्वश्च ।) यज्ञे पशुवन्धकाश्च । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादियं यथा ।

सूतौ ।

“चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यश्चतुश्चसुहवः ।

वस्तुलः शोभनः शूलः कर्तव्यो वृषमौलिकः ॥”

भवित्ये ।

“विलस्य वज्रलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्तते ।”

इति सामवेदिष्टवोत्सर्गतत्वनम् ॥

यूपः, पुं, (यु + यः । दीर्घश्च ।) जयस्तम्भः । याम-
स्तम्भः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुवंशे । ६ । ३८ ।

“संशामनिर्विष्टसहस्रबाहु-

प ।

शब्दो

यूषकटक, यु (यूषस्य कटक इव यज्ञसमाप्ति
सूचक प्रशुवन्वाद्यर्थ यज्ञभूमौ यत काष्ठमारो
प्यत स यूष तस्य शरसि बलयाकृतिर्हमरका
कृतिर्वा यः काष्ठवकारः सः । यूषस्ये निहित-
कोहबलय इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । चघालः २ । इत्यमरः ॥ २।७।१८॥

यूषकर्णः, यु, (यूषस्य कर्ण इव ।) यूषैकदेशः ।
तत्पर्यायः । छतावनिः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४८८ ॥

यूषदुः, यु, (युपाय दुः ।) खरिदवृक्षः । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥

यूषदुमः, यु, (यूपाय दुमः ।) खरिदवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नखरिदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यूषलक्षः, यु, (यूपो लक्ष उपवेशनार्थमस्य ।)
पक्षी । इति शब्दमाळा ॥

यूषा, क्ली, (यूषस्यायम् ।) यूषस्यायभागः ।
तत्पर्यायः । तम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १८ ॥

यू, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
सेट् ।) यष्टखरी । यूषति । इति दुर्गादासः ॥

यू, यु, क्ली, (यूष + कः ।) सुज्ञदिकाधरसः ।
इत्यमरः ॥ ३ । ५ । ३५ ॥ यूषोऽन्तःस्थादिः ।

चवर्गादिष्वेति सुकुटः । इति भरतः ॥ * ॥
अथ सुज्ञयूषगुणाः ।

“सुज्ञयूषोऽग्निरो हृद्यः सुज्ञानां वणिनामपि ।
प्रथो वलाशपित्तज्ञो ज्वरहा च क्षताकृतः ॥

अक्षेहलवणं सर्वममृतं कटुकैर्विना ।
विज्ञेयं लवणस्त्रिहृदकैः संस्कृतं कृतम् ॥

स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्थात्राभवाद्धवः ।
वचिलक्षधुपीकश्च दोषाणामविरोधकः ॥” * ॥

प्रसूरयूषगुणाः ।
“प्रसूरयूषः संघाही टंडी खादुः प्रमेहजित् ।
पित्तक्षेपज्वरहरस्तथातीसारनाशनः ॥” * ॥

ज्वल्ययूषगुणाः ।
कुलत्थयूषोऽग्निलक्षा शर्कराश्रमरिनाशनः ।
खीप्रतूणीकासाशीगुल्ममेदःकफापहः ॥” * ॥

गन्धेन सह भाषयूषगुणाः ।
अम्बमाषो गुरुर्मही वातघ्नो दीपको मतः ॥”
य खड्गयूषः ।

अं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजालिचिकैः ।
पक्वं खड्गयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥” * ॥

इकात्मलिकयूषगुणाः ।
अध्वानो लवणक्षेहितलमाधविपाचितः ।
इकात्मलिकौ यूषौ आहिवातकफापहौ ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

य च । अथ यूषस्य विधिर्गुणाश्च ।
गृहादशसुथे नौरे शमीधान्धहतो रसः ।
लात्रे घनः किञ्चित् पेयातो यूष उच्यते ।
तः स एव निर्ग्रहो रुचिकश्च विशेषतः ॥”
स्य प्रकारान्तरमाह ।

एकत्रयपलं शुष्णौ पिप्पलीचाङ्गैर्कार्षिकीम् ।
एस्मिन् विधसेचद्धो यूष उच्यते ॥”

अयमर्थं यूषान्न पलमित तन कल्कीकृत
शुष्णौ पिप्पली च समुदितार्हकषामता कल्की
क्षना उभयमपि प्रस्थमितन वारिणा पचत
तद्धो यूषः ।

“यूषो बल्यो लघुः पाके वयः कण्टः कफा-
पहः ॥”

अथ सुज्ञयूषविधिः । वृन्दटीकायां तन्नातरे ।
“सुज्ञानां द्विपलं तोये शतमर्द्धाङ्गुलीभिते ।
पादस्यं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत् ॥

युक्तं सेन्धवविश्याङ्गधान्यकैः पादकांश्चिकैः ।
कषानीरकयोश्चूर्णाच्छाण्डैर्नावचूर्णितम् ।
संस्कृतो सुज्ञयूषोऽयं पित्तक्षेपहरो मतः ॥” * ॥

अथ सुज्ञयूषगुणाः ।
“सुज्ञानासुतमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
ब्रणोर्हृद्यश्चग्दाहकफपित्तज्वरामहत् ॥” * ॥

अथ सुज्ञामनकयूषगुणाः ।
“सुज्ञामनकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
हृद्दाहप्रमनः शीतो मूर्च्छाशममदापहः ॥”
मसूरयूषगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मेहाश्रमरी घायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
क्षमिं निहन्त्यादपि दाहणश्च ॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो आहको यूषो वृद्धी खादुः प्रमेह-
जित् ।

पित्तक्षेपज्वरज्ञः स्थातथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकधोवां वातघ्नं पुंस्त्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चक्षणां यूषमुच्यते ॥
घनं सवातं कफकक्ष्मायूषं स पित्तकृत् ।
अखं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यानुषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुटा वत्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूषविधिः ॥ * ॥

इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“त्रेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः क्षताकृतः ।
स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्थात्राभवाद्धवः ॥”
“पटोलनिखयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृदौ क्षमिज्ज्वरप्रापहौ ॥
आसकासप्रतिश्राव प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोग्लामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽग्निलक्षा आसपीनसनाशनः ।
तूणी प्रतूणी कासाशीगुल्मोदावर्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संश्रमनो लघुः ।
प्राणामिजनोमूर्च्छामिरोधः पित्तघातजित् ॥

यथा च ।
“कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मेहाश्रमरी घायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
क्षमिं निहन्त्यादपि दाहणश्च ॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो आहको यूषो वृद्धी खादुः प्रमेह-
जित् ।

पित्तक्षेपज्वरज्ञः स्थातथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकधोवां वातघ्नं पुंस्त्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चक्षणां यूषमुच्यते ॥
घनं सवातं कफकक्ष्मायूषं स पित्तकृत् ।
अखं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यानुषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुटा वत्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूषविधिः ॥ * ॥

इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“त्रेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः क्षताकृतः ।
स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्थात्राभवाद्धवः ॥”
“पटोलनिखयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृदौ क्षमिज्ज्वरप्रापहौ ॥
आसकासप्रतिश्राव प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोग्लामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽग्निलक्षा आसपीनसनाशनः ।
तूणी प्रतूणी कासाशीगुल्मोदावर्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संश्रमनो लघुः ।
प्राणामिजनोमूर्च्छामिरोधः पित्तघातजित् ॥

यथा च ।
“कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मेहाश्रमरी घायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
क्षमिं निहन्त्यादपि दाहणश्च ॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो आहको यूषो वृद्धी खादुः प्रमेह-
जित् ।

पित्तक्षेपज्वरज्ञः स्थातथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकधोवां वातघ्नं पुंस्त्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चक्षणां यूषमुच्यते ॥
घनं सवातं कफकक्ष्मायूषं स पित्तकृत् ।
अखं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यानुषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुटा वत्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूषविधिः ॥ * ॥

इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“त्रेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः क्षताकृतः ।
स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्थात्राभवाद्धवः ॥”
“पटोलनिखयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृदौ क्षमिज्ज्वरप्रापहौ ॥
आसकासप्रतिश्राव प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोग्लामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽग्निलक्षा आसपीनसनाशनः ।
तूणी प्रतूणी कासाशीगुल्मोदावर्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संश्रमनो लघुः ।
प्राणामिजनोमूर्च्छामिरोधः पित्तघातजित् ॥

यथा च ।
“कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मेहाश्रमरी घायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
क्षमिं निहन्त्यादपि दाहणश्च ॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो आहको यूषो वृद्धी खादुः प्रमेह-
जित् ।

पित्तक्षेपज्वरज्ञः स्थातथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकधोवां वातघ्नं पुंस्त्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चक्षणां यूषमुच्यते ॥
घनं सवातं कफकक्ष्मायूषं स पित्तकृत् ।
अखं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यानुषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुटा वत्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूषविधिः ॥ * ॥

इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“त्रेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः क्षताकृतः ।
स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्थात्राभवाद्धवः ॥”
“पटोलनिखयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृदौ क्षमिज्ज्वरप्रापहौ ॥
आसकासप्रतिश्राव प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोग्लामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽग्निलक्षा आसपीनसनाशनः ।
तूणी प्रतूणी कासाशीगुल्मोदावर्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संश्रमनो लघुः ।
प्राणामिजनोमूर्च्छामिरोधः पित्तघातजित् ॥

यवकोलजुनत्यागा या कख्यातिना पष्ट
इत सुश्रुत सूत्रस्थान ४५ अथ य
यूष पु (यवतीति यूष + क) प्रत्ययान्त
इति शब्दरत्नावली ॥

येष, कठ उ यते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्याख०-चक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । क,
आधियेषत् । उ, येषते यियेष । इति दुर्गा-
दासः ॥

योक्ता, [क] चि, योगकर्ता । इति शुजघातोः
कर्तरि लृत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाच-
सनेयसंहितायाम् । ३० । १२ ।

“मन्त्रवेद्यस्तापं क्रोधाद्य निसरं योगाय योक्तारं
श्लोकायाभिसर्त्तारम् ॥”

“योक्तारं योगकर्तारम् ।” इति तद्व्याख्यम् ॥

योक्त, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दास्त्रीप्रत्यु-
युजस्तुतेति ।” ३ । २ । १८२ । इति युज् ।)
युगेन सह ईशादख आवध्यते अनेन तत् ।
योत् दङि इति भाषा । तत्पर्यायः । आवन्व, २
योत्रम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । १३ ॥ (यथा,
कर्मवेदे । ५ । ३३ । २ ।

“सत्त्वं न इन्द्र धियमानो अर्केर्हरीणां वृणु
योक्तमयः ।”

“योक्तं नियोजनरज्जुं व्यथः आश्रयति ।” इति
तद्व्याख्ये सायणः ॥ गगनरज्जुः । यथा
रामायणे । १ । ४५ । १८ ।

“ततो निश्चित्य मयनं योक्तं कृत्वा च वामु-
किम् ।

मस्थानं मन्दरं कृत्वा समस्युरभिर्नौजसः ॥”
योगः, यु, (युज् ममाधी + भावादौ यच्चावर्थं यञ् ।,
सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
वृत्तिः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।

“स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
तां प्रेमदाममुचकार च योगयुक्तः ॥”

“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।” इति तद्व्रीकायां नील-
कण्ठः ॥ छलम् । इति मनुः । ८ । ११५ ॥
अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अपू-
र्यार्थसम्प्राप्तिः । वपुःस्पर्शम् । प्रयोगः । विष्का-
भादिः । भेषजम् । विश्रव्यघातकः । द्रव्यम् ।
कार्मण्यम् । इति मेदिनी ॥ नैयाधिकः । घनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥ * ॥ (येन वाक्यं युज्यते स
योगः । यथा,—

“तेन प्रिवेद्यान्तवक्तिनिष्प-
र्द्धाभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदाह
क्षिताय निशं गतगच्छरीमौ ॥

सिद्धं प्रिवेदिति प्रथमं वक्तव्ये लृतीयपदे सिद्धं
प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योगः ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चप्रश्नमेऽध्याये
संश्रुतेऽस्मिन् ॥) अथ समर्पित्यतिथोगानां
नामानि । यथा

“विष्कम्भः प्रीतिरायुमान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव आघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रचाहृक् अतीपातो वरीयान् परिघः शिवः ।
सिन्धुः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रो वैद्युतस्तथा ॥”
तैर्वा वर्जनीयभागा यथा,—
“परिघस्य त्यजेद्द्विं शुभकर्म ततः परम् ।
तज्जदौ पञ्च विष्कम्भे सप्त गूले च नाडिकाः ॥
गण्डाघातयोः घट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैद्युतयतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानवयनक्रमः ।
“रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भोगभाजिताः ।
गनगन्धाश्च घटिष्ठा नाभ्यो सुखान्तरोद्भूताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतिसंज्ञाककालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।

“ग्रहकलाः सरसीन्दुकलाहृताः
खखगजैश्च भयोगमिती क्रमात् ।
अथ हृता खगतेष्वविलिप्तिका
निजजवनं गतागत नाडिकाः ॥”
इति भास्कररीयसिद्धान्तशिरोमणौ गणित-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्याः । तथा नक्षत्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र प्रतायकेन
चूले प्रथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारचुनानि गन्धानि स्युः तैर्वा गतानां सख-
न्विन्यो विकलाः खखगतिभिर्भाज्याः । यल्लभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्वेद्याणां विकला
भक्तास्तदेष्टा घटिका भवन्ति । इति मिना-
चरानास्त्री तत्तत्तटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भोगपराक्रमे ।
“अश्विनो सह सूर्यश्च सोमे गृहशिरस्तथा ।
अष्टौषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्तितः ॥
अहुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
वारुणं शनिसंयुक्तमानन्दैर्यं प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । होयिकाग्राम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरङ्घ्रि नन्दा मरु-
द्धारणाद्रन्वचिन्नाह्निल्लाभिभिः ।
भार्गवैणाङ्घ्रयोरङ्घ्रि भद्रा
भवेत् फल्गुशुभोद्गुसंयुता ॥
सोमपुत्रस्तु वारे जया स्थान्दुग्धो-
पेन्द्रगुर्विन्द्रयान्याभिजिह्वाभिभिः ।
शीघ्रतिरङ्घ्रि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वप्रज्ञाग्निशुक्पिन्नादिलम्बुभिः ॥
सूर्यस्तस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिवर्गैः स्यात् ।

भरेव ससेता

सिद्धान्तयुक्ता ॥”

अथमेव योग ॥ * ॥ अ योग

“ध्रुवगुरुकरभूजापौष्ठाभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्वरीनाथवारे
गुरुशुभनलवातोपान्तपौष्ठाणि कौजे
दहनविधिप्रताख्यामैत्रभं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्पामैत्रभं जीववारे ।
भगयुगजयुगम्भो विष्णुमैत्रे सिताहे
श्वसनकमलयोनी सौरिवारेऽनृतानि ॥
यदि विद्यित्यतीपातौ दिनं वाध्यशुभं भवेत् ।
हव्यतेऽनृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अनृतं सिद्धियोगश्च यद्वेकस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनस्तु भवेद्दुष्टं मनुसर्पयथा विषम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिदम्भपापयमघटयोगाः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा ऋगुजबुधकुजाकीर्ण्य-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्यशशाङ्गमिषड्डसुनिमित्तथयोऽर्कादि-
वारेः प्रदम्भाः ॥”

राजमार्गश्चे ।

“मासा रुद्रादिशो रामा घटपञ्चसुनयस्तथा ।
दक्षन्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तभिर्गर्ह्यैः ॥”
अपि च ।
“द्वादशकंयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमौ नेष्टा तृतीया
बुधे ।
घट्टी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भाविनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
प्राप्नोर्काहे विधाखात्रयमसुमुपस्थाङ्घ्रि
चित्राचतुष्कं
तोयं विश्वाभिजिज्ञं त्वय कुजदिवसे खत्रयं
विश्वरुद्रौ ।
ज्ञाहे भूला विशाखा यमघनतुरगान्त्यानि जैवे-
रौहिण्याद्रा यमेन्दूशतभमथ भगोरङ्घ्रि युष्मा-
त्रयेन्द्रौ ॥
सौराहे हलयुगमार्थमयमजलशुक्पौष्ठा-
धनानि
घट्टोऽखखर्कयुक्तौ खखहपतिदिने सौम्यवारे
ऽर्थमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगाः ।
“रथादिविधेयुक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
उत्पाटा ऋतवः काणा अन्ततानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।
“वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलप्राशीष्यभान्तकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ न्युयोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्गयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च न्युदा ॥”
अथ यमघटारौर्ना अनिर्णय
“यमघट्टे लभेदशौ न्युदौ दादश नाडिका
अन्वेष्टा परत शुभम् ।

अथ शुभचन्द्रेण करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेन ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिना इमे ॥
करकचा न्युयोगाश्च दिनं दम्भं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रख्यन्ति तृचा वज्रहता इव ॥”
विरुहयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथ
श्रीपतिः ।

“विरुहसंज्ञास्तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च वे वै ।
हृनाङ्गवङ्गेषु खषेषु वज्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ *

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखाभ्युपशान्तिः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम्
उत्तरेषुर्भवाभ्योधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वह्निस्त्वाच ।

आराधयध्वं विश्वेषां जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तन्निरापेक्षा एवमुक्तं प्रवाक्यथ ॥
इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरङ्घ्रिनिशम् ।
व्रतोपवासैर्विधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
तैस्तेष्वात्महितैः कामैर्वै स्वर्चस्मि तुष्टिदाः ।
भवेत्तुपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तद्गतधियस्तत्कर्मैश्चस्तदायथाः ।
तद्दृष्टयस्तन्मनसः सर्वस्मिन् स प्रति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्व्यात्मनात्मनि ।
संन्यत्यध्वं स वः कर्ता समस्तावरणचयः ॥
परः पराणां परमः स शक्रो
नरोत्तमो यस्य यदन्न भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समन्ता-
दचित्कल्पपञ्चपरिग्रहं यत् ॥

तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मवाः ।
अर्घ्यं मोक्षं परं जम्बुस्तस्मात्तन्मोक्षकारणम् ।
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ॥
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परावणम्
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ब्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
मुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्पंश्चिन्तय माधवम् ॥
व्यूमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता भयुद्धदम् ।
जम्बुन्युजराग्राहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपरायणैश्च मुक्तिकार्याग्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ *

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खाण्डिव ॥ श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव भुव्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो नुनं ।
ये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभाव वयमेव धियं मुने ।
वि प्रश्नार जोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसाधनेना विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमन्तर्गते शिष्टाद्युक्तधर्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी सुसुचुरभिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी बुद्धानः सोऽभिधीयते ।
विनिव्यक्तसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यदन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिव्यक्तसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदधकर्मणा च यो-
चिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायश्रीचसन्तोषतपोसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥
यते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काश्चा निष्कामानां विमु-
क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समाख्याय गुणैर्धृतः ॥
यमाश्चेर्नियमाश्चेष्ट युक्तीन् नियतो यतिः ॥
प्राणाख्यमनिर्गलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सर्वोऽनोऽवीज एव च ॥
परस्परैवाभिभवं प्राणापानौ यदानीतौ ।
कुरुतः सहिधानेन तृतीयः संयमात्तथोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्वितीयम् ।
व्यालम्बनमनन्तस्य योगिनीऽभ्यसतः सूक्ष्मम् ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निष्ठान्ताद्यानि योगवित् ।
कुर्व्याच्चिन्ताशुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवशैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन प्रवनेः प्रत्याहारेण चेन्नियेः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग । चेतसो यः शुभाश्रयः ।
प्रदाधारमशेषं तद्वन्ति दीपफलोद्भवम् ॥
श्रीकेशिप्रश्नश्च उवाच ।

प्राश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
एष । मूर्तममूर्तश्च परचापरमेव च ॥
अविद्या भावना विप्र विन्मतेतन्निबोध मे ।
'आत्मा कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
स्वभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
'मयात्मिका तथैवास्या विविधा भावभावना ॥
नन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
स्नेभावनया चान्ये देवाद्याः स्वावराचराः ॥
रश्म्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मालिका द्विधा ।
धाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
क्षीयेतु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
अमेतत् परं चान्यद्देहिभ्रष्टदृशां वृष ॥
प्रकृतमितमेदं यत् सत्तामात्रमनोचरम् ।
आमात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
अखरूपवैकल्प्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्विद्योगयुजा शक्यं वृष ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चित्तं यद्विन्मनोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका यक्षाः ॥
गन्धर्वश्च देवाद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः श्रेणाः ससृजाः सरितो हमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हितवः ।
प्रधानादि विशेषानां चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादश्च बहुपादमपादकम् ।
मूर्तमेतद्वरे रूपं भावनाञ्जितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिवमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चैवज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यथा चैवज्ञशक्तिः सा चेतिता वृष ! सर्वमा ।
संसारतापानखिलावशोऽनुसन्तनाम् ॥
तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः चैवज्ञसंज्ञिता ।
सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पास्या स्यावरेण ततोऽधिका ।
सरीसृपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतन्निषु ॥
पतन्निष्यो न्यास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यक्षाद्या देवता वृष ! ।
शक्तः समस्तदेवभ्यस्तत्त्वामि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रुपलक्षितः ।
एतान्यश्रेष्ठस्य तस्य रूपानि पार्थिव ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येवं महामते ॥
अमूर्तं ब्रह्मण्यो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता वृष यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विष्णुरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेमेदत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतित्यङ्गमनुष्यादिचेष्टावन्ति खलीलया ।
जगतामुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य आपिन्धयाहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो वृष ! ।
चित्तमात्मविशुद्धार्थं सर्वकल्लिषनाशनम् ॥
यथाभिरुद्धतश्चिखः कर्तुं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकल्लिषम् ॥
तस्मात् समस्तशक्त्यानामाधारे तच्च चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारया ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
निभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां वृष ॥
अन्ये च पुरुषाश्चात्र । चेतसो ये शपाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
मूर्ते भगवतो रूपं सर्वपाश्रयनिसृष्टम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यचित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक्चित्तं नराधिप ! ।
तच्छूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णलाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समक-

कस्यपीवं सुविस्तीर्णशीवलाङ्कितवचनम् ॥
बलीत्रिभङ्गिना समनाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाटमुजं विष्णुमधवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घाश्च सुस्थिराङ्घ्रिकराम्बुजम् ।
चित्तधेद्वद्रक्षभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकानिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥
'चित्तधेतुक्तयो योगी समाधायात्ममानसम् ॥
तावदुयावद्दृष्टीभूता तत्रैव वृष धारणा ॥
ब्रजतस्तिष्ठतोऽन्यदा स्वेच्छया कर्म कुर्वन्तः ।
नापयाति तदा चित्तान् सिद्धिं मन्येत तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरेष्टितं वृषः ।
चित्तयेद्गगनवृषं प्रशान्तं साक्षच्छक्रम् ॥
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखेर्भुवणे रहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्वन्द्यः ।
कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिशान्यनिष्ठया ।
तद्वान्नं प्रथमेरेष्टेः मङ्गुभिर्निष्पाद्यते वृष ॥
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपमहम् हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
प्रापणीयमन्येवात्मा प्रचीनाशेषभावनः ॥
चैवज्ञः करुणां ज्ञानं करुणं तिन तस्य तत् ।
नित्याद्य मुक्तिकार्यं वै कृतक्यं निवर्त्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽन्यो परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्मनिकं मते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तं मेया योगः स्वाधिक्य ! परिच्छते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मज्ञतयोगो यथा ।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीप्तवन् ॥
दृष्ट्वा सुषुप्तां मेधाश्व पिङ्गलां नलिनीं ध्रुवाम्
नाडीषट्कश्च योगेन निरुध्य च प्रयवतः ॥
सूनाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरसनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञास्थं वटचक्रञ्च निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं वटचक्रं क्रमादिभिः
बद्धारन्तुं समानीय वायुवहं चकार च ॥
निरुध्य वायुं मेधान्तामानीय हृदयाम्बुजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निव्यन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा
जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सहस्रं च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम् ।
ददर्श हृदयाम्बुजे सर्वं तेजोमयं सुखं ॥
तत्तेजोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोज्वलम् ।
विभुजं सुरलीहस्तं भूषितं पीतवाससा ॥
शुतिमूलस्यलन्यस्तज्जलककरकुण्डलम् ।
द्वैपाङ्गस्यं प्रचक्रास्यं भक्तानुग्रहकातरम् ॥
नवीनजलदाकारस्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जगद्गुरु सर्वज्ञं निमित्तं सान्तिरूपिणम् ॥

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्ववरं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्वारार्थं सर्वगुरुं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरूपं च हृदि तद्विहरेव च ।
दृष्ट्वा च परमाश्चर्यं तृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठाखण्डे २० अध्यायः ॥*॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।

“अथ योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
आयिभिः प्रीयते धियो ध्यानेन हरिरौश्वरः ॥
ततः शृणुष्व महेष्टान । सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च क्षराक्षरविवर्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो ब्रह्मा श्रोता प्राप्ता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्वर्णरहितः सटा नामगोचरविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानायय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाप्राणो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्णपरिवर्जितः ॥
तत्सत्ताक्षी तन्मित्रता च परमानन्दरूपकः ।
जायतुस्वप्रसुप्तसुखसुखसुखसुखसुखसुखः ॥
तुष्टीयः परमी धाता द्रुमो गुरुवर्जितः ।
सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मासगृहं शिवः ॥
एवं वे मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं परम् ।
प्राप्नुयुते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया स्थातं तव शृङ्गार । सुव्रत ।
मतेदृष्ट एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सञ्ज्ञेपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः प्रश्न लङ्घिताया अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सर्वं भूतद्वितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैयुर्न ब्रह्मचर्यं सर्वव्यापीऽपरिमहः ॥
नियमाः प्रश्न सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्वात्मन जापः प्रणिधानं हरैर्यजिः ।
आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ज्यगर्भकः ।
आगर्भस्तु सगर्भश्च प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निचलत्वात् स रेचकात्रेचकजिघा ॥
लघुदादशमात्रः स्वाचतुर्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशद्भाजिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥

ध्यान

मनसो हृति

अहं ब्रह्मे

स

स्थितिः ॥

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्माहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्यम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जायतुस्वप्रसुप्तसुखसुखसुखसुखसुखसुखः ॥
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यगुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्ततानन्त्यतां व्रजेत् ॥
प्राणात्मैवात्मना जैवो योगिनां स हि दुर्लभः ।
कुर्वीत तज्जये यत्र तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामदेहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनावीश्वरान् ॥
यथा पर्वतधातूनां धातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाश्च प्राणायामस्त्रिधौदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदङ्कं । शृणुष्व मे ॥
लघुदादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोक्षेपे मात्रा तातो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् खेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाशुक्रमात् ॥
स्टदुलं सेचमानास्तु सिंहशार्ङ्गलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो श्वान् हन्ति न ॥
मातुषान् ॥

तद्वन्निबिडः पवनः किल्बिषं न दृष्ट्वां तनुम् ॥
तस्मादयुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
अयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
अस्ति प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमान् ॥
कर्मणाभिदृष्टानां जायते फलसञ्चयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा अस्ति गच्छते ॥
ऐहिकसुप्तिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च ॥
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रियैर्चर्च्यमाणान् ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति स्थाता प्राणायामस्य सा ॥
यान्ति प्रसादं देवास्त मयः पञ्च च वायव

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ॥
युञ्जतश्च यथायोगं यादृक्विहितमासनम् ॥
पद्ममङ्गासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्याय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ।
संवृतास्तृप्तया चोक्तं सम्यग्विष्टभ्य वाग्यतः ॥
पार्श्विभ्यां लिङ्गदृष्ट्यावस्य शून् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा रन्नेर्हन्नान्न संस्पृशेत् ॥
संपश्यन्नासिकाग्रं खं दिशश्चानवजोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ॥
निग्रह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् क्रुस्मोऽज्ञानीव सर्वशः ॥
स त्वात्मरतिरेकस्यः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
सवाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ।
योमादिपरमाणूश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् बाधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरान-
जिता ॥

विवर्जयति नारीहेतस्नाङ्गमिमनिर्जिताम् ॥
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते चैवं धार्यते यन्ननोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यासो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ।
यथा तीर्थार्थिनस्तोयं यन्ननास्तादिभिः शनैः ।
आपिबेद्युक्तया वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणायामो हृदये वायुं तृतीये च तथोरधि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभूमध्मद्वन्द्वे ॥
किञ्चित्स्नात् परस्निग्ध धारणा परमा स्मृता ॥
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाश्नातः क्षुधितः शान्तो न च बाकुललोचनः ॥
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्धार्थमात्मनः ।
नातिशीते न चैवोष्णे द्वन्द्वे नान्मुनिस्तात्मके ॥
कालेऽप्येतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
शुष्कपर्णचये नदां प्रसृजाने ससरौहये ॥
सभवे कूपतीरे वा चैतवल्लीकसङ्घे ॥
देशेऽप्येतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्थानुपपन्नौ च देशकालविवर्जिते ।
नासतो दशन योगे तस्मात् ॥
दोषा न्यस्तादयो युनक्ति वै ।

योगः

योगः

योगः

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्नबोध मे
वाधिय जडतालोप स्मृतस्तु कत्वमन्वता
ज्वरश्च जायते सदास्तद्वदज्ञानयोगिनः ॥
प्रमादाद्योगिनो दोषा यथैतं स्फुटिकितितम् ।
तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
स्निग्धां यवागूमन्वतां मुक्ता तन्नेव धारयेत् ।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
यवागुम्वापि पवने वायुमन्वतीन् परिचिपेत् ।
तद्वत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
विधाति वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणेन्द्रिये ।
तथैवान्धफलं ध्यायेत्तृष्णाक्षीं रसनेन्द्रिये ॥
यस्मिन् यस्मिन् रजा देहे तस्मिन्स्तदुपकारि-
णीम् ।
धारयेद्धारणासुखी शीतां शीते विदाहिनीम् ॥
कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
येत् ।
लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सदा योगिनस्तेन जायते ॥
द्यावापृथिवी वायुमी वापिनावनुधारयेत् ।
अमाशुषात् सत्त्वजाताद्वाधास्थितिचिकित्-
सितम् ॥
अमाशुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
वायुनिधारणा चेवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
शर्वं सत्त्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा ह्यपः ।
धर्माधैक्यमभोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
प्रवृत्तिलक्षणा स्थाता योगिनो विस्मयात्तथा ।
विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
अलौक्यमारोग्यमनिष्टुरत्वं
गन्धः शुभो सूत्रपुरीषमन्वम् ।
कान्तिः प्रसादः खरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
अशुरागं जनो याति प्ररोचे गुणकीर्त्तनम् ।
विन्यति च सत्त्वानि विह्वलं च यत्तुतमम् ॥
शीतोष्णादिभिरत्युपैर्यस्य बाधा न जायते ।
न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥
[ति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सानाम ३६
प्रध्यायः ॥ (तथा च ।
ईश्वर उवाच ।
मयेकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
धनान्यदृष्ट्वा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
मात्रं नियमास्तावदासनान्यपि वक्ष्यामि ।
[थायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
[तं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रवचते ।
हिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥
माः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ॥
[ः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
यमाः कथिता तव्यः योगविद्धिप्रदायिनः ।
वैशामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् ॥
हिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
[र्कथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
[र्थेण वा बलेनापि परस्परहरणं च यत् ।
गमिष्यन्ते सद्भिस्तैर्यं तस्य वर्जनम् ॥
च भैषुन्यामो ब्रह्मचर्यमिदोचते

ब्रह्मागमप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
अपारग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
चान्द्रायणादना यत्तु शरीरस्य च शोधनम् ॥
तत्तपः कथितं पुत्र ! साध्यायमधुना शृणु ।
प्रणवः शतस्त्रीयं तथाचक्षेत्रः शिखा ॥
एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्त्तितः ।
यद्वच्छालाभसमुष्टः सन्तोष इति पठ्यते ॥
वाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
भयि भक्तिर्दण्डा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपान् तु विस्तरात् ॥
यमेव नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
स्थिरबुद्धिरसंश्लेषः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
पद्मकं स्थितिकं पीठं सैहं कौकुटकौडरम् ।
कौर्मं वज्रासनं चैव वैश्रावं चाङ्गवस्त्रकम् ॥
दण्डं तार्क्ष्यासनं शूलं खड्गं सुहरमेव च ।
भकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
भीमं वीरासनं चापि वाराहं न्यगवैष्णिकम् ॥
क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्याया ॥
योगसंनिहिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
एषमेकतरं वद्वा गुरुभक्तिपरायणः ।
हृन्दातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
अन्तश्चराणां वायूनां बाह्याभ्यरोधनम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
अगर्भश्च सर्गर्भश्च तयोराद्योऽजयः स्मृतः ।
द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं यादृतिमाहभिः ॥
रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
असृर्ना नाड्यः प्रोक्ता गमागमलयाश्रयाः ।
रेचनात्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
पूरकः पूरणाद्वायोक्तमिरोधाच्च कुम्भकः ।
देहिनी दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
स्तुता ॥
पितृयोनिरिति स्थाता भातुस्तत्राधिदैवतम् ।
दक्षिणेतरेगा वा च इडा सा नाडिका स्मृता ।
देवयोनिरिति स्थाता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
एतयोर्बभौषेऽस्यै सुशुक्ला नाम विश्रुता ॥
पद्मलज्जनिमा नाडी कार्त्तिकाया ब्रह्मदैवतम् ।
ततः शून्यं निरालम्बं मध्ये स्थातानि योजयेत् ॥
बाह्याद्यान्नाद्योऽनाद्योः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
चन्द्रदैवतया भूयः पिवेदस्तुतमम् ॥
आप्यायनं भवेत्तेन ज्ञावनं कल्पयस्व तु ।
आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
कुम्भकः कुम्भवत्यस्यात्रेचको वर्त्तितस्तु च ।
उत्तुचिप्य प्रयतो वायुमज्जैवत्यमानयेत् ॥
अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
सङ्कोच्य कूचिकाचक्रवर्त्तं नीत्वा रसाजयम् ॥
संचोभ्य शृङ्गिनीं सम्यक्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
अनेन शोधयेत्सामैश्वरं विमलं मुनिः ॥
क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागभवेत् ।
सुसुप्तां सदा वत्स योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

विज्ञाय बद्धिमर्गं तु चन्द्रकास्तु शनैः शनैः
सौम्येनाकषयेद्वायुं नाभाव कृष्य धारयत ॥
धारयन्नित्यतप्राणा योगैश्चयममन्वित
जायते वत्सरादोगी जराभरणवज्ज्वा ।
वायुमार्कण्डेयद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
नाभिनासान्तराध्यायं स्निः प्राणान्श्च जयेद्-
भुवम् ।
मनःस्थैर्यं भवेद्वत्स ! त्रिषु स्थानेषु धारणान् ।
अङ्गुष्ठनाभिनासामि वायुं योगी जितासनः ॥
अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशत ।
सदा तन्नेव सन्धेय एष वायुजयक्रमः ॥
रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
निरालम्बे मनः शला क्षणात्प्राणजितो भवेत् ।
हृन्मियाणां विचरतां विषयेषु समायतः ।
नियतः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
यदनु पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
कर्मेन्द्रियाणां प्रवृत्ताणां प्रवृत्तमादेतरं भवेत् ।
यदि तत्र स्थिरो लोको भवो याति तदाजयम् ।
उदात्तान् दृष्ट्वा पश्येव कारयेद्धारणां बुधः ।
प्राणवायुं निवार्यैव मनः सुखेऽन्तरं स्थियेत् ॥
देवान्श्च सिद्धान् गन्धर्वान्श्चाराणान् खेचरान्
गणान् ।
वस्त्रासान्धासयोगेन सुध्यान्व्योतिः प्रपश्यति ॥
दृष्टे न स्थाञ्जरा शृङ्गः सन्धेयश्च प्रजायते ।
स्फीटाख्या नाडिका प्रोक्ता कुम्भलोकास्तदा-
न्तर ॥
उच्चार्य विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरत ।
भूतं भयं भविष्यञ्च वर्त्तमानञ्च दूरतः ॥
ज्ञानं यत्तद्वैदुर्न स्पृष्टास्यै ज्ञानमन्वसेत् ।
ललाटे स्मृतिर्दृष्टे सदाश्रयमनुस्मरेत् ॥
शुद्धस्फटिकसफाशं जटाजूटं च खरम् ।
पञ्चवक्त्रं दशभुजं संपद्येद्योर्ध्वोत्तमम् ॥
ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तन् शरयो विदुः
ततोन्मनस्त्वं भवति न शृणोति न पश्यति ॥
न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ।
ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविषयः ।
जराभरणमिहोक्तः शिव एव भवेन्मुनिः ॥
गमनागमनाभ्यां यो ज्ञीनो वै विषयोऽजितः ।
एकान्तरोन्मनाभावः समाधिर्भविष्यति ॥
न दृष्टदृष्टुर्नास्तिना न कृष्यास्यापि चिन्तनम् ।
न वह्निर्नान्तरं पुत्र ! ब्रह्मसन्निधिभेदनम् ॥
न स्थूलं न कृषं वापि न सूक्ष्मं नापि कोपितम्
न शुक्लं नापि वा पीतं न कृष्णं नापि कर्बुरम् ।
क्षत्वा हृत्पद्मनिजघ्ने विश्वास्थं विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
प्रधानपुसपातीतमाकाशं दहरं शिवम् ।
तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं अक्षरं प्रियम् ।
ध्यायेद्नादिमध्यान्तमानन्ददिगुष्माजयम् ॥
महाना पुरुष वक्त्रं ब्रह्मं ब्रह्म चाययम्

ओङ्कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ॥
 कारणं सर्वभावानामानन्दैकरसाग्रयम् ॥
 पुराणं पुरुषं शुभम् ध्यायेन्मुच्येत वन्दनात् ॥
 शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्तुमिच्छति ॥
 नृपो यथा श्वलाङ्गुलेः समुद्रं तर्तुमिच्छति ॥
 तथा विना शुभ्रसेवां संसारतरणं न हि ॥
 सर्वसौख्यप्रदः शुभ्रमुनीनां काचन देवता ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
 यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ॥
 विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्ववृत्तानां यत्र लोकः प्रलीयते ॥
 आनन्दं ब्रह्मणः सृज्यं यत्प्रशान्तिं सुसुखम् ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
 प्रातुं तिलेन्यहेशेन सोऽनुते योगमैश्वरम् ॥
 नैकलक्षं हिलक्षं वा चिक्लक्षं न नवात्मकम् ॥
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे पुनः यत्र यत्र मनः स्थितम् ॥
 तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
 संस्थाप्य मां च आत्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ॥
 सहर्तुं तितृणः साक्षात्तस्य चाहुमवो भवेत् ॥
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च जगत्सर्ववर्जितः ॥
 भक्तप्रसादाद्भवद्गोपी नान्यथा क्रौञ्चसूदन ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ॥
 मामेकं शरणं गच्छेदज्ञानं नाशयाम्यहम् ॥
 आश्रयाः चित्रिया वैश्याः शूद्राश्चाप्ये च
 सङ्कराः ॥
 मङ्गलतिभावना पूता यन्ति मत्परमं पदम् ॥
 जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ॥
 मङ्गलता नैव नश्यन्ति स्नेहविषयधारिणः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ॥
 अहमेव गतिस्तीर्था नान्यदस्तीति निश्चयः ॥
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरे शिवस्कन्द-
 संवादे यमनिवमप्राणाशामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 “योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते बुद्धतः पुनः ॥
 नश्यन्तेऽव्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वे गुरोः ॥”
 सूत उवाच ॥
 “आलस्यं प्रथमं पञ्चाङ्गाधिप्रीडा प्रजायते ॥
 प्रमादः संशयस्याने चित्तस्थिहानवस्थितिः ॥
 अश्रद्धादर्शनं आन्तिदुःखश्च त्रिविधं ततः ॥
 दौर्भनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
 दशधाभिप्रजायन्ते सुनेर्यागान्तरायाकाः ॥
 आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च शुरुत्वात् कावचित्तयोः ॥
 आधयो धातुवैषम्यात् कर्मजा दोषजास्तथा ॥
 प्रमादस्तु समाधिस्तु साधनानामभावनम् ॥
 इदं वेत्तुमयसृक्तं विज्ञानं स्थानसंश्रयः ॥
 अगवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भववन्दनात् ॥
 अश्रद्धाभावरहितता वृत्तिर्वै साधनेषु च ॥
 साधो चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिव
 विषययज्ञानामति आन्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ॥
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ॥
 इच्छाविवातात् सङ्गोभवेत्तस्मद्ग्राह्यतम् ॥
 दौर्भनस्यं निरोद्धव्यं वैराग्येण परेण तु ॥
 तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्भनः स्मृतम् ॥
 तदा मनसि सङ्गातं दौर्भनस्यमिति स्मृतम् ॥
 हटात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
 विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्विषयलोभता ॥
 अन्तराया इति ख्याता योगस्ते हि योगि-
 नाम् ॥
 अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ॥
 प्रनष्टेष्वन्तरायेषु द्विजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिसूचकाः ॥
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया अवगा स्मृता ॥
 वार्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ॥
 आस्वादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्मृता ॥
 खल्वष्टसिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 सुनेः ॥
 प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभां व इति स्थितिः ॥
 बुद्धिर्विवेचना वेत्तुं दृश्यते बुद्धिरुच्यते ॥
 सृष्टौ अवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
 सर्वज्ञं सर्वदा ज्ञानं प्रतिभाशुक्रमेण तु ॥
 अवगात् सर्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
 इत्यदीर्घवृत्तादीनां गुह्यानां अवगादपि ॥
 दर्शयिष्यामि यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
 दर्शना दिश्यरूपाणां दर्शनञ्चाप्रयत्नतः ॥
 संविद्यिरसे तस्मिन्नास्वादो ह्यप्रयत्नतः ॥
 वार्ता च दिव्यगन्धानां तस्माच्चा बुद्धिसंविदा ॥
 विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
 जगत्सिन्नु हि देहस्य चतुःषष्टिगुणं समम् ॥
 औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
 सन्ध्याञ्च सर्वथा सर्वमौपसर्गिकमात्मनः ॥
 पेशात्ते पार्थिवश्चायं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
 याच्ते तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्वं श्वसनात्मकम् ॥
 ऐन्द्रे योमात्मकं सर्वं सौम्ये चैव तु मानसम् ॥
 प्राजापत्यं त्वहङ्कारं ब्राह्मी बोधमनुत्तमम् ॥
 आदौ चाद्यौ द्वितीये च तथा शोडशरूपकम् ॥
 चतुर्विंशत् तृतीये तु द्वाविंशच्च चतुर्थके ॥
 चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्रात्मकं स्मृतम् ॥
 गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ॥
 प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
 तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ॥
 चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
 औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ॥
 लोकेज्वालोक्तयोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
 स्थूलता सूक्ष्मता वात्यं वाह्यं यौवनं तथा ॥
 नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
 पाणिर्वाङ् विना नित्यं सुरभिर्मन्त्रचन्दुतः ॥
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
 जले निवसनं यदभूत्प्रापितं विनिगम
 इच्छेत्तु खयं प्रातु समुद्रमपि नातुर ॥

यत्रेच्छति जगत्सिन्नु तत्रास्य जलदर्शनम्
 यद्यदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामनः
 तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ॥
 भावं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारयन्
 अत्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ॥
 एतत् शोडशकं प्रोक्तमाद्यमैश्वर्यमुत्तमम् ॥
 देहाद्विनिर्माणां तत्तापभयवर्जितम् ॥
 लोकं दग्धमपीहान्यददग्धं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवद्दृष्ट्वाप्य परिरक्षयन् ॥
 अपिनिग्रह्यं हस्ते स्मृतिभाजेषु चागमः ॥
 भस्मीभूतविनिर्माणां यथापूर्वं स्वकामतः ॥
 हास्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्युक्तं ह्येतत् तैजसं सुनिपुण्यम् ॥
 मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
 पञ्चतादिमहाभारस्कन्धेनोद्भूतं पुनः ॥
 लघुत्वञ्च शुरुत्वञ्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्यग्रनिपातिन भुमेः सर्वत्र कम्पनम् ॥
 एकेन देहनिष्पत्तिर्वातैश्वर्यं स्मृतं बुधैः ॥
 क्वायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ॥
 आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियाणैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् ॥
 तस्माच्चलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्दर्शनम् ॥
 ऐन्द्रेमैश्वर्यमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ॥
 यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिगमः ॥
 सर्वत्राभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिर्दर्शनम् ॥
 कामानुरूपनिर्माणां वशिष्ठं प्रियदर्शनम् ॥
 संसारदर्शनञ्चैव मानसं गुणलक्षणम् ॥
 द्वेदनं ताडनं वन्दनं संसारपरिवर्तनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च श्लोकालजयस्तथा ॥
 प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकमुत्तमम् ॥
 अकारणजगत्सृष्टिस्तथाशुभह एव च ॥
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
 असादृश्यमिदं यत्तं निर्माणाञ्च पृथक् पृथक्
 संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्मेतदनुत्तमम् ॥
 एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैश्वं पदम् ॥
 ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्येन शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं श्रैवं विद्युना नावगम्यते ॥
 असंख्येयगुणं शूद्रं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
 बुद्धाने सिद्धयश्चेता ह्युपसर्गाश्च कीर्तिताः ॥
 निरोद्धयाः प्रवर्तने वैराग्येण परेण तु ॥
 नाशान्तिप्रयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ॥
 अश्रद्धया त्यजेत् सर्वं विरक्त इति कीर्तितः ॥
 वैद्यनाथं पुरुषे ख्यातं गुणवैद्यनामुच्यते ॥
 वैराग्येणैव सन्ध्याञ्चाः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ॥
 निरुध्येव त्यजेत् सर्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
 प्रसन्ने विमला सुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ॥
 अथवाशुभहार्थं लीलार्थं वा तदा सुनिः ॥
 अनिरुध्य विचेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवति ॥
 क्वचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते श्रिया ॥
 उहरेच्च क्वचिद्वान् समासत
 क्वचिच्छ्रुते तदर्धेन लोकावस्थ करानि स ॥

योगजः

कचिद्विषयकवस्तु कुर्याद्वन् स ह्यस्यः ।
 नृगपक्षिसम्पदस्य रतज्ञानस्य विन्दति ॥
 ब्रह्माद्यं स्थावरान्तश्च ह्यस्मात्कवचवत् ॥
 बहुनाच किमुत्तेन विज्ञानानि सद्यःश्रुः ॥
 उत्पद्यन्ते मुनिश्रेष्ठा मुनेस्तस्य महात्मनः ।
 अभ्यासेनैव विज्ञानं विप्रमुञ्च स्थिरं भवेत् ॥
 तेजोऽरूपाणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
 देवविष्णोर्वनेकानि विमानानि सद्यःश्रुः ॥
 पश्यति ब्रह्मविष्णुत्रयमासिषवरुणादिकान् ।
 ग्रहनक्षत्रताराश्च भुवनानि सद्यःश्रुः ॥
 प्रातस्ततस्त्वन्धाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्तेनाचलनेन तु ॥
 प्रसादान्तपूर्णेन सत्त्वप्रावस्थितेन तु ।
 नमो विह्वल पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ॥
 तस्य प्रसादाद्गर्भस्य ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गश्च नात्र कार्या विचारणा ॥
 न शक्नोति स्तराद्भुक्तं वर्णाश्रमभूतेरपि ।
 योगे प्राप्नुयते निष्ठा स्थातश्च मुनीश्वराः ॥”
 इति जिज्ञुराख्ये ६ अध्यायः ॥
 अथ त्रिविधयोगः ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “योगास्तयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधिस्तथा ।
 ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपाधोऽन्योऽस्ति कुत्र-
 चित् ॥
 निर्विस्त्राणां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेष्वनिर्विस्त्रचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यदृच्छया मत्कथादौ जातग्रहस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विस्त्रो नातिवक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्वेति यावता ।
 मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाश्रीः काम उज्ज्वलः ।
 न याति स्वर्गनरकौ यदन्यन्न समाचरेत् ॥
 अस्मिँक्षोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।
 ज्ञानं विप्रमुञ्चामोति मङ्गलं यदृच्छया ॥”
 इति श्रीभगवते ११ । २० । ६—११ ॥ * ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सत्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रज्ञतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्नीतायां व्रष्टव्याः ॥*॥
 (कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
 ३२ अध्याये ।
 “न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
 तपः ॥
 तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।
 “चञ्चलेन्द्रियवृत्तिः स्यात् कलिकल्मषजृम्भणात् ।
 अल्पायुः स्यात्तथा नृणां केह योगमश्नोदयः ॥”
 गतेमं, स्त्री, (योगश्च जैमिन् तयोः समाहारः) ।
 अनागतानयनागततत्त्वयोः । यथा भवः ।
 “देवा रक्षन्वा पावे राक्षो सामिनि तदुदये

योगजः

योगजैमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामिधात् ॥”
 वृद्धदङ्गिराः ।
 “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
 रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (तथा च गीताध्याम् । ६ । २२ ।
 “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”
 “योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
 वहामि ।” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 क्षामं क्षेमश्च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
 मपि ब्रह्मेव वहामि प्रापयामि ।” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वे
 पुल्लिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
 “योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
 नृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”
 इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ॥
 “फलपुण्यादेरन्यस्य साधनं योगः शरीरादे-
 र्ज्ञानस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालकौ ।”
 इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥
 योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
 ३ । २ । १६ । इति टः ।) हनुमान् । इति
 शङ्करदावली ॥
 योगजं, स्त्री, (योगात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 भि ॥
 योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + ङः ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—
 “अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणे ज्ञानलक्षणे योगजस्तथा ॥
 आसत्तिराश्रयाणाम्ना सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियजतङ्गमैवोपसामग्रापेक्ष्यते ॥
 विषयी यस्तु तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भावं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥ * ॥
 “योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तिति ।
 युक्तयुञ्जानरूपयोगिदेविध्यात् धर्मस्य द्वैविध्य-
 मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगता
 वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः ।
 भावं सर्वविधवर्णां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः ।
 विषययावृत्त्या मानससमाधिस्थः अयश्च
 युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्मवहितविप्रकटा-
 नर्धान् भगः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।” इति

योगजो

योगदानं, स्त्री, (योगेन दानम् ।) कृतेन दानम् ।
 यथा,—
 “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यच्च वायुपथिं पश्येत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
 इति मानवं ८ अध्यायः ॥
 “योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाचौ कृतेन ये
 वेत्सकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 ऽन्यथापि निःक्षेपादौ यच्च कृत्वा जानीयात्
 वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
 योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 मर्गाटः २ । इति हारावली ॥
 योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण-
 समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दूर्गा । यथा,—
 “या निम्नान्तःस्थलाधस्था जगदशकपाततः ।
 विभज्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”
 इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥
 (अपि च मार्कण्डेय देवीमाहात्म्ये । ८२ । ४८ ।
 “योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगद्विकारवीकृतः ।
 आस्तीर्य श्रेयभभञ्जन् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥”
 योगेन सन्नहनीयायादिना साध्या निद्रा ।
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । १५ । ४४ ।
 “मार्गे च दुर्गे निविष्टसेन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिः ।
 सन्नद्वपार्थस्थितिवीर्यधैः
 सेवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥”)
 योगपट्टं, स्त्री, (योगस्य पट्टं यमनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यदृच्छया पृष्ठजानुसम्बन्धं
 भवति तत् । यथा,—
 “पादुके योगपट्टश्च तन्त्र्यां रौद्रधारणम् ।
 न जीवत्पितृकः कुर्यात् पृथगे भ्रातरि
 जायति ॥”
 तद्वक्ष्यं यथा,—
 “पृष्ठजानोः समायोगे वस्त्रं पल्लवदृढम् ।
 परिवेष्टा यद्वृक्षजुलिष्ठे सद्योगपट्टकम् ॥”
 इति पादौ कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, वाच-
 पत्करः ।
 “अभावे धौतवस्त्राणां प्राणक्षौमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 योगपट्टकं, स्त्री, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजायै
 धार्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ।
 यथा,—
 “त्रिविधं योगपट्टकमाहं आग्राजिनोद्भवम् ।
 द्वितीयं नृगचम्पाटं तृतीयं तन्मुनिमित्तम् ।
 चतुर्मात्रप्रविस्तरं देवेण यद्वक्ष्यन्वत् ॥
 चतुर्मात्रं चतुरङ्गुलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥
 योगपीठं, स्त्री (योगस्य योगार्थं वा पीठमात्र-
 नम् । देवानां योगासनम् । यथा,

“मखजं योगपीठं पद्मं पद्मं विचिन्तयेत् ।
 प्रावादी चासनानौह चत्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं एवमथात्वा मखलेन सङ्केतताम् ।
 पुनर्धात्वा नतः पञ्चान् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
 नैवेद्यपुष्पधादि तन् स्वयस्योपनिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा, —
 “ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः
 सुतं समादाय स स्तनिकाग्रहात् ।
 यद्वा वह्निर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
 या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 गणेशः, पुं, (योगेन रङ्गो रामो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञेयः ॥)
 गणेशगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
 वातरोगादीनामौषधविशेषः । यथा, —
 “नागरं पिप्पलीमूलं चर्यं सृष्टगन्धिचक्रम् ।
 नृहं हिङ्गुजमोदा च सर्वपो जीरकद्वयम् ॥
 रोगैर्गन्धर्वौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकानि विषा भागी वचा स्रञ्जा च पञ्चकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना सुस्ता च सैन्धवम् ।
 एला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 धात्री च त्वग्गुग्गुलुश्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
 एतानि समभागानि स्रञ्जाचूर्णानि कारयेत् ॥
 आवल्येतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
 संमले सर्पिषा पञ्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुर्वात् धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकायकमात्रास्तु खादेत्ताच्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति दोषकाजानलाद्यपेक्षया ॥
 परिभाषा च ।
 आदौ प्राणोक्त्वितं खादेत् ततः कर्षाहं-
 भाजकम् ।
 ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः प्राणमाहरेत् ।
 द्वितीये कर्षमर्हन्तु पूर्वं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महाभुक्छो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
 स्त्रुतिम् ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टप्रणानपि ॥
 अर्शोऽपि अक्ष्णीरोगं ग्रीहगुल्मीदराण्यपि ।
 व्यानाहं मन्दमयि च श्वासं कासमरोचकम् ॥
 ग्रमेहं नाभिभूलश्च कृमिं चयसुरोगदम् ॥
 शुक्रदोषं रजोदोषसुदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
 रास्नादिकाथसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
 काकोल्या पित्तदिना ।
 मोहाच्च गोमूत्रेण च

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बद्वयेन च ॥
 क्षिप्वाकाथेन वातासं श्लोकं सूतकजात्
 ह्यतान् ।
 पाटलाकाथमहितो विषं सृष्टकसम्भवम् ॥
 त्रिफलाकाथसंयुक्तो दासुणां नेत्रवेदनाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ * ॥
 अत्र रास्नादिकाथो यथा, —
 रास्ना पुनर्नवा सुखी गुह्यैरखजं हतम् ।
 समधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गमे पिबेत् ॥
 इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)
 योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकाश्चेति ते त्रिधा ॥”
 “ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः
 पङ्कजादयः । पङ्कजनिकर्षप्रत्ययैः पङ्कजनिकर्षभि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
 न कुतुमाद्यर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूढार्थ एवेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-
 महिम्ना स्मृतिति पङ्कस्यैव स्मृतेः ।” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ किरणः ॥ (“योगरूढं नाम लक्षयति ।
 ‘खान्तनिर्विष्टशब्दार्थसार्थयोर्वोधकश्चिधः ।
 योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ॥’
 यन्नाम स्वाययवृत्तिसम्भार्येन ममं स्वार्थस्या-
 न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकण-
 सपाधर्म्यादि तद्वि शान्तनिर्विष्टानां पङ्कादि-
 शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्षादिना समं
 स्वशब्दस्य पद्मादेरन्यथावभावकं पङ्कजमित्या-
 दितः पङ्कजनिकर्षं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । इयंस्तु विशेषो यद्गुह्यमपि मखपर्य-
 कारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्यैव
 रूढार्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मखपे-
 शते इत्यादौ योगार्थस्य मखपानकर्षादेरिव
 मखपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य महादे-
 योग्यत्वेनान्वयबोधात् । योगरूढस्तु पङ्कजादि-
 पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशब्दा
 चावयववृत्त्यर्थमेवानुभावयति नन्वयं युत्पत्ति-
 वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं
 कुसुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्षत्वेन भूमौ पङ्कज-
 सुत्पन्नमित्यादौ च पङ्कत्वेन पङ्कजपदस्य लक्ष्य-
 यैव कुसुदस्यलपङ्कयोर्बोध इति वार्तिकम् । ननु
 पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्यस्यावोधात्
 बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्क-
 जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्यधीसामान्यं प्रत्येव
 तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्मम्
 एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्ययबोधदर्शनात्तदनु-
 रोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वश्च
 अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदा-
 न्तरानुपस्थापितं पद्मादावन्वय इति चेत्पङ्कज-
 वृत्तिः सत्तेत्यादौ च यमिचारादुक्तयुत्पत्ति-
 रसप्रोभि जम्
 इत्यादौ सङ्गोवेगनि यद्वा नप वैरुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीवपङ्कजादिपदस्या
 पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु न
 योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृत्रप्रसक्तिभ्य
 पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिबेन पङ्कज
 निकर्षत्वादेर्नाभिसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मा
 गुरोः समुदायाशब्दत्वादनन्यत्वस्यैव शब्दा
 त्वात् । यद्यपि कर्षवाचकपङ्कप्रत्यये एव पङ्कज
 विशिष्टस्य लक्ष्यया लाभसम्भावान्न पङ्कज
 भागस्य तत्र प्रसक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यै
 शब्दशब्दत्वमित्युक्तत्वात् कतिवर्त्तमानत्वयोरि
 वैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य
 सम्भवितात् तथाप्यवयवानां प्रसक्तिरन्यत्रैव शब्द
 वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदृशा
 पङ्कजमस्तीत्यादिनः पद्ममस्तीत्यादनुभवार्थ
 भवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
 रूढिरपेक्षा इतरथा प्रत्ययार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्य
 यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य युत्पन्नतया डा
 त्वयोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहा
 न्वयानुपपत्तिः । अतएव पङ्कजादिपदामुद्गीत
 प्रसक्तिस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्व
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्वयान्वये निराकाङ्क्षत्वादि
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावृत्तप्रसक्तिकान
 कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढत्वलक्ष्यया तत्त
 दर्थानुभावकत्वसम्भवाद्भक्तनखादिसमुदायस्या
 तत्तदर्थं प्रसक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं जादि
 प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क
 जादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध
 त्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोखा
 न्यादौ समुदायस्य प्रसक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकर
 पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां लक्ष्णेवस्था
 पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य
 वक्ष्यमाणत्वादिति ।
 पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ
 र्थस्या वा बोधयुदासार्थनादृशार्थयोर्मिथ
 साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते परन्तु रूढार्थमि
 योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिधियः प्रतिबन्धकत्व
 तेन रूढेरप्रतिसम्मानदृशायामवयवप्रसङ्गे
 पङ्कजं कुसुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्षत्वादिन
 केरवादेरवयवमस्तथावयवप्रसक्तिरनुपस्थितौ समु
 दायशब्दस्यैव भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ पङ्कत्व
 प्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगे
 तिलप्रभवं रूढ्या विजलक्षयप्रत्ययवसितं स्नेह
 बोधयेदोगरूढमपि तैलं प्रजमित्यादौ सर्वपस्य
 तैलमित्यादौ च शक्तेरैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 मीमांसकानामतस्तदुपपन्नमिति ।
 ‘रूढार्थमिन्ने योगार्थवृद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
 वदन्ति कचिद्वैकवृद्धिस्तै कचिद्विद्यते ।
 कचित्समुदाय रीरेकमात्रस्य प्रसक्तिप्रति

स्वान्तर्गते यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पञ्चजपदं पञ्चशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि
कर्ममज्जादिशब्देभ्यस्तान्मूलेण कौरवादेरवगमात्
नापि पञ्चजपदव्यवहारादप्रबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया
शक्तिभमेव वा पञ्चजपदात् पञ्चजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पञ्चज-
पदजन्यपञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वावयवबोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पञ्चत्वेन रूढिभमदशायां तादृष्येण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधित्वा रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकत्वेन पञ्चत्वानवच्छिन्नविशि-
यताकत्वस्योक्तत्वात् । पञ्चत्वेन कुसुदस्यापि
समुदायशक्त्यवयवधीदशायावयवशक्त्या पञ्चजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्वं
ज्ञानजन्यत्वं नापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोम्यताभ्रमादिना-
प्रतिवन्धाद्वा रूढोपस्थिते यस्मै योगार्थस्य
पञ्चजनिकर्तृत्वव्यवस्थापयवशक्त्या पञ्चजा-
त्वेन कुसुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानां
महत्वात् ते हि मरूपं भोजयेत्वादावपि
गृहादौ रूढिधीवत्त्वं मरूपपारिपदानामवयव-
शक्त्या मरूपानकर्त्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
गृहानास्त्वित्येव रूढार्थगोचरतत्तदयोग्य-
ज्ञानादभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धतायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव
शक्त्येन पञ्चजनिकर्त्तत्वेन च शक्तिः प्रमान्यमाभ्यां
पञ्चजातं पञ्चमित्याकारको बोधः प्रामाणिक-
तर्हर्त्तुं च पञ्चजनिकर्त्तत्वेन कुसुदस्य नान्य-
धीः तदावयवशक्त्यवयवपञ्चज पञ्चजपदघटक-
व्यवस्थेति प्रतिबन्धकुसुदो निक्षेपणीयं तद्वट-
त्वचेष्ट तद्विवितायापकविधितताकत्वमात्रं
एवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पञ्चजपदजन्यं पञ्चजनिकर्त्तत्वेनान्यवयव-
मिति पञ्चत्वं हेतुत्वं कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
रिक्तत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्य-
प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्थादया
सुदादेर्वोधुदासम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पञ्चत्वं पञ्चजप्रयो-
पाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
यवसानादिति तत्तु च पञ्चायहीतशक्तिक-
पि पुंशः पञ्चजनिकर्त्तत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
द बोधादुदयप्रसङ्गात् नचैतापत्तिरनुभव-
रोधात् नच रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
धं प्रत्युत्तरीया पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा
त रूढिधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य
जातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामर्थी-
हेत्वा दुर्बलतापत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
लतादृशबोधं प्रति विशेषतो हेतुत्वरस्या
नत्वात् तद्व्यवस्थेन तातिगौरवात् । यदपि

पञ्चजननकर्तृत्वं पञ्चादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पञ्चजपदान् तादृष्येण बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमर्थादया पञ्चजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य साध-
केन विरोधित्वात् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोव्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति बुध्दिहिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्ती-
युत्ताद्यवगमात् । यदुक्तमभिप्रेतैः ।
या वृत्तिरजहत्स्वार्थां सधमनोपपादिता ।
जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।
पञ्चजं मनसादेवी पञ्चनाभो बुध्दिहिरः ॥
इति । तदेतदेवाकरणमतं पञ्चजमस्तीत्यादितः
पञ्चजातं पञ्चमस्तीत्याद्यनुभवस्य न्याय्यमीमां-
सादिसकलतत्त्वसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाण्य-
कत्वादान्दियमन्यथा व्यवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्ज्ञाने पञ्चजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं द्वये सरसिजमस्तीत्यादितो
द्रव्यनिष्ठं सरोजनिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोर्महत्त्वये तत्त्वस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्थानयादिति चेत्
सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्वयेनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यप्यकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थबोध्युपपत्तिस्तौ तयो-
राकाङ्क्षादिवाचिण्यादाहत्वान्वयबुद्धिस्थल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिभ्यार्थयोक्तात्-
पर्यायशब्दाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्य-
वधीस्तत्र योगार्थमर्थादया पञ्चजातत्वेन कुसु-
दादेः समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिकम्मतं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकम्मतः ।'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते
वा यत्र धर्मियवान्तरवृत्तिजभ्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामर्थीकत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्थान्यवबोधुदासाय तु रूढ्योगापहारिता-
प्रवाहोरूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामर्थी-
स्थानाभिप्रायक इति चिन्तामखिलतस्मतम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामासिकं तद्विज्ञातमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं हृदयस्य समासत्वव्यवस्थितेः ॥'
तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं लघु-
सपादि वद्विताक्तं वासुदेवादि हृदयस्य

पञ्चाद्यादियोगरूढस्य सामासिकं एवान्त-
रिति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः । योगं वा-
तीति । वह् + शिच् + अण् वा ।) अनुस्वा
विसर्गः । जिह्वाभ्रजीयः । उपाभ्रानीयः ।
याकरणम् ॥
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् — णि
+ अण् । ततो ङीष् ।) आरविशेषः । यथा,
"खर्जिस्तु खर्जिकासुप्तो योगवाही सुवर्धिका
इति हेमचन्द्र
पारदस्य ॥ (पुं, रोगविशेषे मिश्रितानामोपधा
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगमलग्रहे ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमन्त्रे रक्तपिशाधिकारे
योगवारः, पुं, (योगस्योपधप्रयोगस्य वारः ।
सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिखाद्य ।
"सर्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाम्यहम् ।
प्रश्नं सुश्रुत । संक्षेपात् प्राणिनां जीवन्तत्वे ।
निमेषादिद्विविः कालश्चित्ताभिः भस्विभो भवेन
कथायकटृत्तत्वात्कृत्वाद्यादिभ्यो भवतात् ।
चिन्ताधवायथायामभयशोकप्रभागरात् ।
उच्चैर्भाष्यतिभावात् कर्मयोगातिक्रमणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्तं जीमः दिवसं जले ॥
उष्णान्नवणसारकटुकाजीर्णभोजनान् ।
तीक्ष्णतपामिंसन्तपमद्वकोभिर्विचरन्त ॥
विदाहकां मुक्तस्य मन्त्राह्ने जलदागरे ।
योगीश्वरान्तरात्रेऽपि पित्रं कुप्यति देहिनाः ॥
खादन्तलवणस्निग्धगुरुशीमागिमीजनान् ।
नवान्नपिच्छान्नपमाशामिस्तन्दिसेयनात् ॥
अथवायो दिवास्वप्नश्वासनसुवादिभिः ।
कफः प्रदोषे मुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पाकस्यमृदुसङ्कोचतोद्विष्टमभोजनान् ।
खरता सुप्रता हर्षरोक्षस्तम्भनशीघ्रमम् ॥
श्यावत्वमङ्गविशेषवर्णनाशसर्वजनम् ।
वायोलेङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाहोष्णपादसक्तदक्षीणरागपरिहवाः ।
कङ्कलशवेषेनान्यस्त्रिदृच्छांतिष्ठत्यमाः ॥
हारिदं हरितवस्त्रं पिशङ्गिज्ञानि तैर्युक्तः ।
स्त्रीपदेष्टमायुर्गतिरकारित्ववन्धनम् ॥
स्त्रीमिच्छतिष्ठेत्तथातथोपश्रीतत्वगौरवम् ।
कङ्कुनिद्राभियोगश्च लक्षणं कञ्चसम्भवम् ॥
हेतुजस्यसंसर्गाद्विद्याद्वाराधिं हिदोषजम् ।
सर्वहेतुसमुत्पन्नं चित्तिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
दोषधातुमहाधारी देहिनां देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धौ विपश्येत् ॥
रसास्त्रिधासमेहोऽस्थिमज्जशुक्राणि धानवः ।
वातपित्तकफा दोषा विष्णुकाया मलाः स्मृताः ।
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः खरो रूढीऽस्थिरा
बली ।
पित्तममृदकटूश्च पक्वोऽप्योरोगकारकम् ।
मधुरो सवयः स्निग्धो गुरुः श्लेष्मातिप्रसिद्धः

योगिनी

सुदश्रीण्याश्रयो वायुः पित्तं पक्वाग्रस्थितम् ॥
कफस्यामाश्रयं स्थानं कण्ठोरुद्धसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कङ्कालवर्णाः पित्तं स्नादूष्णलवणाः कफम् ॥
एत एव विपर्यक्ताः क्षमायैषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि मारुते १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)
योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) कृत्वेन बन्ध-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वायुपक्षिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, चि, (योगं विवर्त्तयितुं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोगेषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्यते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥

“कौटश्रोत्रं योगारूढो वस्य शमः कारण-
मुच्यते इत्यचाह यदिति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-
भोगेषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
नानुपज्यते आतर्त्तं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिस्तत्कृतान् सत्त्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं
वस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाव्ये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्ता सर्वे एवास्तुर्वङ्गा योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ।” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमल्लिकौ ॥

योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽथलम्बनयष्टिः ।)
वज्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगीभ्यस्त्वा इति । योग + इनिः ।
डौप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।
५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥”

भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ प्राकम्बरी ३
भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भामरी ६ पार्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवर्णा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
उमा १८ लक्ष्मिपुङ्गा १९ अ २०
रौद्रमुखी २१ , २२ तपस्विनी २३

योगिनी

मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
धोरूपा ३० महावला ३१ नृतिः ३२ स्थितिः
३३ धृतिः ३४ तृष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ लाकिनी ४४
प्राकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ त्रिदेश्वरी ४९ महापद्मी ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी प्राङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा प्राकम्बरी तथा ।
भीमा शान्ता भामरी च उमाङ्गी चाम्बिका
तथा ॥

चमा धात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महो-
दरी ।

धोरूपा महाकाली भद्रकाली भद्रकरी ॥
चैमङ्करी चोगचण्डा चण्डोगा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
मनोमयिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्वाङ्गाः शैलपुत्राद्या योगिन्यष्टौ च याः
क्रमात् ॥

ताभिराभिञ्ज संहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
पूजयेन्मण्डलस्थान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चजस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
शैलपुत्री चण्डवर्णा स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कुम्भाक्षीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
महागौरीं चाग्निकोणे नैर्ऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे दिग्विधावस्थितयोगिन्यो यथा,—
“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमौ तिथौ ।
माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥
स्थिताभ्ये च कौमारी हवीषैकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैर्ऋते चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥
पञ्चम्याश्च त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे तथा ।
षष्ठ्याश्च चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥
सप्तम्यां प्रौर्णमास्याश्च चासुखा वायुगोचरे ।
अष्टम्यामावास्याश्च महालक्ष्मीशुभगोचरे ॥
योगिनीसमुत्थे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”

इति मारुते ५८ । * ॥

योगिनी

अपि च ।
“प्रतिपन्नवमौ पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके ।
शरत्रयोदशी धाम्ने वेदा मासाश्च नैर्ऋते ।
षष्ठी चतुर्दशी पश्चान् वायव्यां सुनिर्गमिमा ।
द्वितीया दशमी यत्ने रेण्यानां चाष्टमी क्रुद्धः ।
वामे शुभकरी देवी मल्लुदा दक्षिणे स्थिता ।
षड्वन्धकरी चाग्ने पृष्ठे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—
“यस्यां दिश्युर्दधं याति ततो यामार्हसुक्तिका
भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वरहनुताशनकौण्डेय-
वायव्यवारुण्यमाधिपशङ्करेण ।

एषु क्रमाद्विवसति प्रतिपन्नवम्याः
पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयाष्टतम् ॥ + ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतखामरं ।

“अथान्तः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम्
सर्वार्थसाधनं ताम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ।
अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
वासासन्धर्चनं कृत्वा यत्तेशोऽभूदनाधिपः ।
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
अस्या अभ्यर्चनेनैव राजत्वं लभते नरः ॥

अथ प्रातः समुत्थाय कृत्वा स्नानादिकं शुभम्
प्रासादं समासाद्य कुम्भादाचमनं ततः ॥
प्रणवान्ते सहस्रारे कृत्वा फट् दिग्बन्धनं चरत
प्राणायामं ततः कुम्भात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित ।
बद्धं माधवा कुम्भात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥
तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यां समाचरेत् ।
प्रीते देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ।
पूर्णचन्द्रनिर्भां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
प्रीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वेषामभयप्रदाम् ॥

इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम्
पुनर्घृणं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
मन्त्रचन्दनताम्रं सकपूरं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते भुवनेशीं आगच्छ सुरसुन्दरि । ।
वह्निर्भाया जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यश्च दिने दिने ॥
सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मावान्ते व्याप्य दिवसं बलिपूर्णां सुशोभनाम् ॥
कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।
सुदृढं साधनं मत्वा याति सा साधकालये ॥

सुप्रसन्ना साधकाश्च सदा स्मेरमुखी ततः ।
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।
सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं यदेत् ।
मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा भक्तिभावनः ।
यदि माता तदा वित्तं द्रव्यञ्च सुमनोहरम् ।
भूपतित्वं प्रापित्वं यत्तद्ददाति दिने दिने ।
पुत्रवत् पाति तं लोके सर्वं सर्वं सुनिश्चितम् ॥
स्वसा ददाति द्रव्यञ्च दिव्यवस्त्रं तथैव च ।
दियां कन्यां समानीय वागकन्यां दिने दिने ॥
यद्युपवति भूतश्च मविष्मतीति यत पुन ।
तत सर्वं स निवेदयति निश्चितम् ॥

योगिनी

यत्र यत्र प्रार्थयत सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 अथ हवत प्रातः त लोके कामना भवने गते
 भाषा स्यादयदि सा देवी साधकस्य मनोहरा
 राज्ञेयः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गं सर्वं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यद्ददददाति सा देवी कथितुं नैव शक्यते ॥
 तथा साङ्गं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीभग्नं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति भुवम् ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 नदीतीरं समासाद्य कुर्व्यात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ।
 स्वमन्त्रं तत्र संलिखावाह्य ध्यायेन्नमोहराम् ॥
 कुरङ्गनेत्रां शरदिङ्गवक्त्रां
 विन्वाधरां चन्दनमण्डलाम् ।
 चीनांशुकां पीनकुचां मगोज्ञां
 श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्परसश्चैव ताम्बुलादींश्च मूलतः ॥
 तारं मायां यच्छ सर्वोदरे पावकवक्त्रभा ।
 कृत्वाद्युतं प्रतिदिनं जपेन्नम्रं प्रसन्नधीः ॥
 मासान्ते प्राप्य दिवसं कुर्व्याच्च जपमुत्तमम् ।
 आनिशीर्षं जपेन्नम्रं ज्ञात्वा च साधकं दृढम् ॥
 भत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुष्पाति प्रार्थिष्व यत् ॥
 स्वर्गं शतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 सावशेषं ययं कुर्व्यात् स्थिते तच्च न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीभग्नं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
 अथाहृतगतिसंस्थ भवतीति न संशयः ॥
 इयं ते कथिता विद्या सुगीया वा सुरासुरैः ।
 तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये शृणुष्वैकमनाः प्रिये ।
 भत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राणायामं वङ्गञ्च मायया समाचरेत् ।
 सद्योमांसं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः ॥
 अर्घ्यं तुच्छिष्टरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रच्छवदनां गौरीं पद्मविन्वाधरां प्रिये ॥
 रक्ताम्बरधरां बालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं ययत् साधकोत्तमः ॥
 सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
 तारं मायां तथा कूर्चं रत्नं कर्मेभ्य तद्विधिः ।
 आगच्छ कनकान्ते तु वतिः स्वाहा महामहः ।
 आनिशीर्षं जपेन्नम्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकेन्द्रं दृढं मत्वा आयाति साधकालये ।
 साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादध्यादिकं ततः ॥
 ततः सपरिवारेण भार्या स्थातुं कामभोजनैः ।
 अस्त्रभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवं भार्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञातुरुत्पतः ।
 प्रात्रभार्यां परित्यज्य भजेत्तां विचक्षणः ॥३॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 एवं भुवनेश्वरीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
 हे भार्या महामाया साधकाया

योगिनी

पूर्ववन सकलं कृत्वा भूजपने सुप्रोभने
 गौरीचनभि प्रातर्मां विनिम्नाय स्वलङ्घनाम
 श्रय्यामारुह्य प्रजपन्मन्त्रमेकमनास्ततः
 सहस्रैकप्रभायेन मासमेकं जपेदुत्तमः ॥
 हृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
 कामेश्वरीं श्रय्याङ्गास्यां चलत्खड्गनलोचनाम् ।
 सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षिश्लीमुखीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं निशीथे याति सा तदा ।
 दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन सदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नाद्वैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
 नीत्वा राज्ञौ सुखैश्वर्यदेवता च विपुलं धनम् ॥
 वस्त्रालङ्कारदवादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
 ततः पटे विनिम्नाय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णां गौरीङ्गां सर्वलङ्कारभूषिताम् ॥
 नूपुराङ्गद्वाराद्यां रत्नाश्च पुष्करेणयाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं दत्त्वा च पाद्यमुत्तमम् ॥
 सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तथामाच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
 वङ्गिनाया चाष्टसहस्रं जपेन्नम्रं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्व्यात् पूजादिकं शुभम् ।
 हृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
 तावन्नम्रं जपेद्विद्वान् यावदद्याति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
 ततस्तामर्चयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया ।
 सुसन्तुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेद्वैरतिभोजनैः ॥
 भूत्वा भार्या च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
 भूतादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा भुवम् ॥
 साधकाज्ञातुरुत्पेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निर्वर्त्तने प्रान्तरे देवि सिद्धिः स्यान्नान्न संशयः ॥
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत्तां च अन्यथा नश्यति भुवम् ॥५॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये स्वयं हि शिवसन्निधौ ।
 वेदाद्यं सुवनेश्रीश्यामच्छ पद्मिनि वक्त्रभा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
 मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः ॥
 पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्पलपयोधराम् ।
 कोमलाङ्गां स्नेहमुखीं रक्तोत्पलदलेचकाम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं दिने दिने ।
 मासान्ते पूर्वर्मां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आनिशीर्षं जपेन्नम्रं दृढाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वत्र कुण्डलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
 भूत्वा भार्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि ।
 भोगैर्दिव्यभूषणाद्यैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत् तां साधकेन्द्रः सदा प्रिये ॥६॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विद्यामित्रेण धीमता ।
 ज्ञात्वा यां साधिता विद्या बला चातिबला प्रिये ॥
 मन्त्रस्तु

योगिनी

प्रणवान्ते महामाया तन्नि न पावकप्रिया
 महाविशेष कथिता माया या प्रयत्नतः ॥
 अशोकस्य तल गत्वा स्नात्वा पूजयेत् चरः ।
 मूलमन्त्रेण सकलं कुर्व्याच्च सुसमाहितः ॥
 त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राभरधारिणीम्
 विचित्रालङ्घितां रत्नां नर्तकीवैश्वधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं दिने दिने ।
 मांसोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
 गन्धचन्दनतामूलं दद्यात्तस्यै सदा धुमः ।
 मासमेकं तां भक्त्वा पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्व्याच्च पूजनं महत् ॥
 अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसक्तमे ।
 सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित् स्नेहसुखी ततः ।
 वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
 तत् सुखा साधकश्रेष्ठो भावयेन्नमसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा प्रीतिभावतः ॥
 कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनीं तत् करोत्यन्तम् ॥
 माता स्यादयदि सा देवी पुत्रवत् पालितं सदा ।
 स्वर्गं शतं सिद्धिदयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नामकन्यकाम् ।
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
 अतीतानागतं वार्तां सर्वज्ञां जानाति साधकः ॥
 भार्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
 अन्नाद्वैरपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा धुवं प्रिये ।
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि साधनानावधारय ।
 कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्थियं मुखा ॥
 ततोऽष्टदशमालिख्य कुर्व्याद्यासादिकं प्रिये ।
 कीदृश्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
 मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं दिने दिने ॥
 प्रतिपदिहमारुह्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधानैश्च विनम्रं पूजयेत्सुदा ॥
 पूर्वर्मां प्राप्य गन्धाद्यैः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
 हृतदीपं तथा धूपं नैवेद्यं मनोरमम् ॥
 राज्ञौ च दिवसे जयं कुर्व्याच्च सुसमाहितः ।
 प्रमातसमये याति साधकखान्तिकं भुवम् ॥
 प्रसन्नवदया भूत्वा तोषयेद्वैरतिभोजनैः ।
 देवदानवमन्त्रविद्याधृग्यचरकेशाम् ॥
 कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुकुमुदुः ।
 चर्यं चोष्ठादिकं इयं दिव्यं ददाति सा भुवम् ॥
 स्वर्गं सर्वं च पाताले यद्भक्तु विद्यते प्रिये ।
 ध्यानीयं दीयते सर्वं साधकाज्ञातुरुत्पतः ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ।
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
 सर्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्वज्ञो भवति भुवम् ।
 रेमे साङ्गं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु

भारं मायां तथागच्छानुरागिणि मैथुनप्रिये ।
वह्निभार्या मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्वात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विधा तव स्नेहान प्रकी-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

देयुवाच ।

श्रुतश्च साधनं पुण्यं यत्किञ्चिनां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्ष्यं विधिना केन वा ग्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

वसन्ति साधयेदधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहौतसुकः ॥
उज्जटे पान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देव्याश्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भूत्यं विनाप्यत्राधिकारिणः ॥”
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेषः । यथा,—
“स्वनन्तं ध्रुवं कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः श्रेष्ठो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषास्त्रैकैकवर्द्धकाः ।
पुनस्त्राकर्त्तव्यमन्ते चक्रवत् परिवर्त्तनात् ॥”
अपि च ।

‘रोहिण्यादौ चिरादुत्तमा मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।
“दशावर्षेण पट्विंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या हि यद्दृष्टं तत्तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥”
फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्तेऽतुलनीयं सुखं तथा ।
योगाश्चसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्नचिन्तादिस्मभवम् ।
ददाति नार्शं शत्रुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्ग्रहः सुग्रहायते ॥
उल्का आधिकारी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुग्रहो दुर्ग्रहायते ॥
निद्धा च साधयेत् सर्वं सन्तारमधनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुदृक् धान्यघनादिकम् ।
सैव भाव्या सदा नित्यं गृही कृष्णः फणी यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

गी, [न] पुं । योगः अख्यस्येति । योग +
इति यद्वा पुं समाधौ युचिर योगे वा +
“ २१४२ इति विशुख

योगयुक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—

“खर्गं सांष्टे गृहेऽरुण्ये सुस्तिग्धे चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥

अथ च ।

ऋषय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिष । हिरण्यादिनिष्ठेन ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्यासी न पञ्चमः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यपुरुषार्थो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
ऋणानि त्रीण्युपाहृत्य तृक्ता भार्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्बभरणायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यज्ञेदेवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
स त्र्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्ज्योतिन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्नित्यतपो महासुनिः ।
स न्यगदर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचिद्देवस्यासिनः परे ।
कर्मसत्यासिनः केचिद्विविधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव विद्वस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो विद्वद्गीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्वात् सततं विद्वद्धार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां प्रथं यथा, छठयोगप्रदीपिकायाम् ।
“गोधूमशालिवनगण्डिकशोभनां
चौरादखण्डनवनीतसितामधूनि ।
शूण्डकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुहार्ददिव्यसुदक्ष यमीन्द्रपथम् ॥”
तेषामपथं यथा तत्रैव ।

“ १०१२ इति यत प्रवीण
सौवीरतेजसिचक्रं

आजादिमांसदधितक्रकुलत्यकील-

पिन्वाकहिङ्गुलसुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥”)

योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य
मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरदर्शनात्
३ । ५५१ ॥) यथा,—

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताचरा ॥ चि,
योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । २८)
“यजन्ति धानस्तमलेर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा
यथा,—

“योगिप्रकादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनादयोगी योगैश्वर्यविबोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥ (योगे-
श्वरे, चि । यथा, भागवते । ४ । १६ । ६ ।

“कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ।
तमन्वीशुर्भागवता ये च तत्सेवनीतसुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णं ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेतं धर्मः कं शरणां गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३२५ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृता दिवस्यते ।
योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, वन्ध्याकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (योगानामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“तत्र योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, चि । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)

योगेश, स्त्री, (योगे सन्विच्छिन्नादिपूरणे इष्टम् ।)
सौसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“नामं महाकलं चीनं पिष्टं योगेशसौसकम् ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)
योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । जुञ् + णिच् + गणत् ।)
ऋद्धिनामौघधम् । वृद्धिनामौघधम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११२ ॥

योग्यं चि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यञ्” ५ । १ । १०२ । इति यत प्रवीण
योगार्हं यथा रघु ६ २६

“कान्त्या गिरा स्रुतया च योग्या

त्वमेव कल्याण ! तयोस्तृतीया ॥”)

उपाधी । प्रकृतः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-

शाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।

“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ॥”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभौ रज्जुभिः ॥” इति

सायणः ॥ शकटादियोजनीयः । यथा, प्रत-

पयत्राक्षणे । १।३।१ । १३ ।

“योक्तुं हि योग्यं युज्यन्त्वस्ति वै पत्न्या

अमेध्यं यदवाचीनम् ॥”

“योग्यं योजनीयमनुष्ठानादिकम् ॥” इति

नृह्यायम् ॥) पुण्यनक्षत्रे, पुं । इति मेदिनी ।

ये, ४६ ॥

योग्या, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।

टाप् ।) क्षमता । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।

योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवशा हि

योग्यता ॥”)

शाब्दबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां

परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-

दर्पणम् ॥ न्यायसंते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।

यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।

एकपदार्थपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।

तज्ज्ञानाभावाच्च बह्विना सिद्धतीत्यादौ न

शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं

शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ-

स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति

क्वचित् संशयरूपस्य क्वचिन्निरूपणस्यापि

योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नथास्तु

योग्यताज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं बह्विना

सिद्धति इत्यादौ सेके बह्विकरणकत्वाभाव-

रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धाच्च शाब्द-

बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षा-

नन्वदोषविशेषाजान्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्

शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-

बलत्वाच्च शाब्दबलस्योपसिद्धि इति वदन्ति ॥

इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

ग, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,

“युः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया

मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य-

शसिन ॥” इति मल्लिनाथः ॥) अर्कयोषित् ।

ति-मेदिनी । ये ४६ ॥ प्रख्याभ्यासः । तत्त-

त्वाय खुरजी २ अम ३ अभ्यास ४

तद्गुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अघातो योग्यास्तृतीयमध्यायं वाखास्यामः ।

अधिशतसन्ध्यास्तार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-

येत् । द्वेदादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथसुप्र-

दिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्युक्तयोग्यः कर्मस्वयोग्यो

भवति । तत्र पुण्यफलालावृत्तालिन्दकत्रपुषे-

त्वावककर्तावकप्रभृतिषु द्वेदविशेषान् दर्शये-

दुत्कर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत् । इति वस्त्रि-

प्रसङ्गप्रभृतिषु दृक्पङ्कपूर्णेषु भेदयोग्याम् ।

सरोजि चर्मैरुपायते लेख्यस्य । नृतपशुसिरा-

स्तत्पलनालेषु च वेध्यस्य । घृणोपहतकाष्ठवणु-

नलनालीयुष्कालावुमुखिष्वप्यस्य । पनसविम्बी-

विस्वफलमज्जन्तपशुदन्तेष्वप्यहार्थस्य । मधु-

च्छिद्योपलिप्ते शास्त्रलीफलेषु विस्त्रायस्य । सूच्य-

चनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मैरान्तयोश्च सीवस्य । पुस्त-

मघपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नृदु-

भांसपैशीवृत्पलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् ।

नृदुषु मांसखण्डेष्वपि चारयोग्याम् । उदक-

पूष्यघटपार्श्वसोतस्यलावुसुखादिषु च नेत्रप्रणि-

धानवस्त्रिष्ववस्त्रिपीडनयोग्यामिति । भवत-

श्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्याहेषु यथाविधि ।

अथेषु योग्यां कुल्याणो न प्रमुच्यति कर्मसु ॥

तस्मात् कौशलमन्विच्छन् प्रखरत्नानि कर्मसु ।

यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-

चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—

“निदावशरदोर्वाला घौड़ा वर्षावसन्तयोः ।

हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि प्रसृते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्कलः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +

ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति

मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-

वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या बह्वने वृषाणां

रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥”)

चतुःक्रोशर्थे यथा,—

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःसहस्रिकः ॥

तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥

एतस्मते योद्धृषसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।

द्वाविंशतुसहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—

यवोदरे रङ्गुलमष्टसंख्ये-

र्हस्तोऽङ्गुलेः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः

क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।

स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन

तथा कराणां दण्डकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥

योजनमन्वा, स्त्री (योजनं मनोऽन्वा । योज-

नात् मनोऽन्वा इति वा कसूरौ वीता

सत्यवती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,

देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या स्वयमात्रेण भाविनी ।

हता योजनमन्वा तु सुखपा च वरानना ॥”)

योजनमन्विका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ।

कसूरौ । इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनमन्वा-

शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनप्रणी, स्त्री, (योजनाय सन्विष्टानादेर्मलनाय

पणं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥

योजनवल्किता, स्त्री (योजनवल्की + स्वार्थे कन् ।

टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति आन्तयुज-

धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदोषां

वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।

४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेयिका ।

मण्डकप्रणी भण्डोरी भण्डा योजनवल्कापि ।

रसायन्यरुणा काला रत्नाङ्गी रक्तवर्धिका ।

भण्डोतकी च गण्डोरी मञ्जुषा वस्त्ररङ्गिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ॥

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । आन्तयुजघातोः

कर्मणि साप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-

वने । ४ । २१ । २२ ।

“अष्टं दण्डधरो राजा प्रजानामिह

योजितः ॥”)

योटकः, पुं, योटनम् । मेलनमिति यावत् । विनाहि

राशिर्योटक-यष्टयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-

वर्णयोटक-योमियोटक-वर्गयोटकभेदेन सप्तविधा

योटकः । तत्र राशिर्योटकं षड्दण्डकनवपञ्च-

मद्विद्वादशविधमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तद्वाह

श्रीप्रतिसंहितायाम् ।

“षड्दण्डं त्रिकोणं च द्विद्वादशकमेव च ।

परस्परं जम्बराण्यस्य कन्याकुमारयोः ॥

षड्दण्डं भवेदोषां वेधार्थं न्यतरं वा ।

त्रिकोणं पुनश्चानिः स्यात् यन्त्रहानिर्धनयथे ॥

पुरुषस्यायमे कन्या कन्यायाः षड्दण्डं पुमान् ।

पुंभं षड्दण्डं श्रेयं नोद्धाहं दूषणं भवेत् ॥

नवपञ्चमे ।

पुंसो नृणां सुतनृहे सुतनृहा च कन्या

धर्मं स्थिता सुतवती पतिवल्गभा च ।

द्विद्वादशं धननृहे धननृहा च कन्या

रिपुके स्थिता धनवती पतिवल्गभा च ॥

योटकं सप्तके मेघतुर्गो युग्मद्वयो तथा ।

सिंहघटौ सदा वल्गो न्यतिस्तात्रात्रोच्छिव ॥

राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।

एकराशौ च दम्पत्योः पुंभं स्यात् समसप्तके ।

चतुर्थदण्डके चैव तृतीयेकादशे तथा ॥”

इति राशिर्योटकविचारः ॥ ४ ॥

यष्टयोटके यष्टयुजयोगो निषिद्धः । कन्यावर-

राश्याधिपयष्टयो यष्टुस्ते यष्टयुजयोगं तत्र

विवाह रागादि फलम् तदाह गर्गं मरय

भावविरोधे ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोडकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योडकाः
प्रपञ्चमयात्र लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
ग्रहान्तरे जोडकप्रवृत्तवर्गद्वयीयादिषु ॥

योधः, पुं, (युधते जायते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योधं, स्त्री, (युधते अनेनेति । यु + “दाक्षीणस यु
युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।”
३।२।१८२। इति सूत्रम् ।) योद्धम् । इत्यमरः ।
२।६।१३ ॥ (यथा, गी० रामायणे । २।
४५।२६।

“भरतायाभिष्टुष्टाः स्त यो जाय पशवो यथा ॥”)
योद्धा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + ळच् ।) युद्ध-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
प्रसंगे । २।१८।

“वाधियते पुरीं योद्धा द्विजं यदि लभेत सः ॥”)
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्धा ।
इत्यमरः । २।८।६१ ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । १२।२२।

“सकृन्मिलिते स्वात्येयं धास्तेः सैनिकैः सह ।
नित्यवैतस्यैव चक्षुमहासेनान्तिकेषु तत् ॥”)
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५।१७।
“योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येष हन्ति तस्य रिपोर्ममम् ॥”)
अन्धम् ॥ युधधातोर्भावे करणे चानट् (लुट्) ।
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

योधेयः, पुं, (युध् + भावे घञ् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योद्धा । योधशब्दात्
घोषप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

योनलः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काष्ठोऽस्य ।
पृष्ठोदरादिः ।) शूखविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जूर्णाङ्गवः ३ देवधान्यम् ४
जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४ ॥

योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
“वह्निश्चिद्युदुग्मलाह्वारिभ्यो नित् ।” उणा०
४।५१। इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६।

“कृषयो राक्षसीमाहुर्वाचसुम्भतदप्रयोः ।
सा योनिः सर्ववैरागां सा हि लोकस्य
निर्गतिः ॥”)
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६ ॥ (कुश-
द्वीपस्थानदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१।
“धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा
स्तुत ।

“सनत्कुमारकं तन्मं योनिनन्मं प्रकीर्तितम् ।
तन्मान्तरच देवेष्टि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥”)
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
“चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अष्टजाः स्वेदजाश्चैव उज्जिज्जाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यष्टजाः परिकीर्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उदुभिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं शुद्धलभम् ॥”
इति श्रीमद्भद्रपुराणे प्रेतकल्पी धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
क्रमयो रुद्रसङ्गाताः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशलक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानवाः ।
सर्व्योनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥”
इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।
“स्यावरास्त्रिंशलक्षश्च जलजो नवलक्षकः ।
क्रमजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजन्तुपजायते ॥”
इति कर्मविपाकः ॥

(“भूतानाञ्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुह-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतुर्ह्यगमपि योनीना-
मेकेका योनिरपरिसङ्ख्येयभेदा भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिसङ्ख्येयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामष्टजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजनताम्र-
चपुसीसा आसिच्यमानास्तेषु तेषु ‘मधुच्छिष्ट-
विशेषे । ते यदा मनुष्यविभ्रमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविशेषे जायन्ते । तस्मान् ससुदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।” इति
चरके शरीरस्थाने ढतौयेऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सारमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्वहणः ॥ रतिगृहम् ५ जम्बवर्त्म ६ अघरम् ७
अवाक्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० सार-
कूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सारागारम् १८ सारध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २०
रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ सार-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीविहङ्गम् २९ । इति जटा-
घरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्भाविर्भवति ।
इति सुखवीथः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा —
“शुभ क ो भग
वामोन्नतश्चेत पुत्रयो दक्षिणोन्नत ।

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यक्षुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शृङ्गावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वंशवेतसपचाभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगलस्तथाशुभः ॥”
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“शृङ्गनाभ्याकृतियोनिरिच्छावर्त्ता सा च
कीर्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” *
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तत्र योनिरोगाणां निदानान्वाह ।
‘मिथ्याहारविहारभ्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात ।
आर्त्तवादीर्यतश्चापि देवाद्याः स्युर्भगे मदाः ॥’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा वन्था विभ्रुता च परिभ्रुता ।
वातजा योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमा ।
खण्डाश्लिनी च महती रुच्यवक्त्रा त्रिदोषिणी
पक्षेता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥’
अथ तासां लक्षणान्याह ।
‘सा जेणिलसुदावर्त्ता रजःकृच्छ्रेण सुषति ।
वन्था नष्टार्त्तवा ज्ञेया विभ्रुता नित्यवेदना ॥
परिभ्रुता या भवति यास्यधर्मे रुग्णा भृशम् ।
वातजा कर्कशा स्तब्धा मूलनिस्तोदपीडिता ॥
चतुष्टयपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥’
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातजायां त्वति-
श्रुतिता वातवेदना बोद्धव्या । वातजा इत्य-
न्यात् ॥ * ॥
‘सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रसंसिनी संसते च क्षोभिता दुःप्रजायिनी ॥’
क्षोभिता विमर्हिता संसते स्तस्यानातु भवते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
‘सवातसुहृद्विहीर्यं वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्वात् ॥’
पुत्रशब्दोऽत्राप्युपलक्षकः ।
‘अथार्थं पित्तला योनिर्दोषाकच्चरान्विता ।
चतुष्टयपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥’
अत्यानन्दानसन्तोषं ग्रास्यधर्मेण विन्दति ।
कर्णिनी कर्णिका योनौ श्लेष्माश्लेष्मभ्यां प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्य कर्णिकारो यस्याः ॥
‘मैथुने चरणापूर्वं पुत्रधादतिरिच्यते ।
अतिरिच्यते रजो सुषति इत्यर्थः ।
‘बहुश्रुतातिचरणा तयोर्वीजं न तिष्ठति ॥’
बहुश्रु वार वार अतिरिच्यते तयो चर
जा ो

अतस्त्वपि चाद्यासु स्त्रीलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ॥
अनार्त्तवास्तनी खण्डी खरस्यशां च मेधुने ॥
अस्तनीं श्वत् स्तनौ यस्यां सा अत्र लब्धा
खण्डी । अखिनीमाह ।

‘महामेधप्रहीताया वालाया अखिनी भवेत् ॥
महामेधः पुरुषः तेन ग्रहीताया वालायाः
स्त्वयोनिच्छिद्राया अखिनी अखवल्लभमाना
योनिर्भवति ।

विट्नातिमहायोनिः सुचीवक्रान्तिसंयुता ।
सर्वलिङ्गसमुत्पानात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
अतस्त्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिर्दशनम् ॥
असाध्या योनीराह ।

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥
पञ्च खण्डीप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।

‘दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्वाद्यामदातिमेधुनात् ।
‘अताच्च नखदन्तादौर्वातायाः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ।

‘पूयशीलितसङ्काशं लज्जुचाक्षतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नास्ति कष्टः स योनिजः ॥’
लज्जुचाक्षतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् । गुड-
कमत्र विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ।

‘रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहारागज्वरयुतं विधात् पित्तात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमलं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सतिप्रातात्मकं भवेत् ॥’ * ॥
अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र बन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । बन्धा नष्टार्त्तवा
ज्ञेयेति । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।
‘आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान् केवेत नित्यशः ।
काङ्क्षिकश्च तिलान् माषानुदन्विच तथा दधि ॥
इक्षुाकुवीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशूकैः ।
सन्तुक्तीरेर्बन्धिन्योनिगता कुसुमसञ्जननी ॥
इक्षुाङ्गः कटुतुम्बी । चपला पिप्पली । दमनो
मदनफलम् । किंशं सुरावीजम् ।
‘पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं रामिकोयासनं चार्द्रम् ।
शीलेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥’
ज्योतिष्मती कटभीष्टविशेषः जरही इति
लोके । पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ।

‘वक्त्रा सिता सातिवला मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय
बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥

अथगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
अतुच्छाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्धया ।
पिष्ट्वा पीत्वा अतुच्छाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुर्यान्मूलं धातव्या कुसुमानि वटाङ्गुराः ।
नाकोत्पद्यते ॥

यावला पिबति यात्रपिप्पलं
जीरकेण सहितं हितशना ।
श्वेतवा विशिखपुङ्गवा युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

श्वेतकुसुमया शरपुङ्गवा सह ।

“पञ्चमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥
शूकरशिखीमूलं मध्वं वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वाथोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न सृते स्त्री ॥
पुत्रमचारीमूलं विष्णुकान्तेशालिङ्गिनीसहिता ।
एतत् गर्भेऽष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा सृते ॥
पुत्रमचारी पतजिया तस्या मूलम् । इशालि-
ङ्गिनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-
वसरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।
‘पिप्पलीविडङ्गटङ्गुलसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
अतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

आरनालपरिपेषितं चार्द्रं

या जयाकुसुममति पुष्पिणी ।

सत्पुत्राणुदुसुष्टिसेविनी

सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।

वस्त्रभ्यङ्गपरीधेकप्रलेपपित्तुधारणम् ॥

वस्त्रिचोत्तरवस्त्रिः । क्रमश्चिकित्सा ।

‘नतवात्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदाशुभिः ।

तिलतैलं पचेन्नारी पितुं तस्य विधारयेत् ॥

विष्णुनायां सदा योनौ यथा तेन प्रशान्ति ॥’
नतं तगरम् ।

‘वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पसर्शां तथैव च ।

कुम्भीखेदेष्टपचरेदन्तर्लेप्सनि संयते ॥

धारयेद्वा पितुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।

पित्तलानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ॥

शीताः पित्तहराः काथ्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।

प्रसंसिनीं घृताभक्तां जीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥

पिधाय वेश्वारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।

शुक्लीमरिचकण्ठाभिर्धान्यकाजानिदाडिमैः ॥

पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्बन्धवारः स्तुतो बुधैः ॥

धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ।

सूर्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलासुना ॥

योन्यान्तु पूयसाविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।

समोन्मत्तैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥’

शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।

‘दुर्गन्धां पिच्छलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।

पूरयेद्धारयेद्वाणवृत्तादिकपितासुना ॥”

पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।

राजवृक्षादि धनवहेरा ।

“पिप्पल्यामरिचैर्मर्षैः शताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।

वर्तिसुल्या प्रदेष्टव्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥

सुल्या प्रदेष्टव्या दैर्घ्येण परिणादेन च ।

कर्षिण्यां वर्णयेद् देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥

गुडूचीत्रिफलादन्तीकषितोदकधारया ।

योनिं प्रच्छाजयेत्तेन तत्र कच्छः प्रशान्ति ॥

सुतपुष्प सखदिर पण्या आतीन्द्रज तथा

विष्नीं पूगञ्च संतुल्य वस्त्रपूतं जिपेद्भजे ।
योनिर्भवति संकीर्णा न सवेच जलं तनः ॥
कपिकच्छभवं मूलं कापयेद्दधिना भिषक् ।
योनिः सङ्कीर्णतां याति कापयेन्नानेन धावनान् ॥
जीरकहितयं कण्ठा सुधुवी सुरभिर्नचा ।
वासकः सैन्धवश्चापि यवस्यारी यवानिका ॥
एषां चूर्णं घृते क्रियेत् भृष्टा खण्डेन मोदकम् ।
लत्वा खादेद्यथावद्भि योनिरोगाद्विमुच्यते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुर्ये चिफला प्राकोरा वला ।
मेदे पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे च प्रियङ्गुकटरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोली चन्दनवधम् ।
एतेषां कार्ष्णिकैर्मर्षैर्घृतपयस्यं विपाचयेत् ॥
शतावरीरसं जीरं घृताञ्च देयं चतुर्गुणम् ।
संप्रिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं घृथायते ।
पुत्तान् जनयते वीरान् मेधापान् प्रियदृश-

नार ॥

या चैवास्थिरगर्भां स्यात् पुत्रं वा जनयेन्नृतम् ।
अल्पायुतं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥
योनिरोगे रजोर्दोषे परिस्त्राये च प्रसूयते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वप्रदनिवारणम् ।
नाम्ना फलघृतं ह्येतद्विभ्यां परिचितम् ॥
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं चिपन्धच चिकित्स्काः ।
जीवदत्तसेकवर्णाया घृतञ्चात्र प्रयुज्यते ।
अरस्यगोमयेनेह बहिज्वाला च दीयते ॥
मेदे मेदा मद्यामेदा तथोरभावे शतावरी
द्विगुणा देया । पयस्याञ्च जीरकाकोली
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया ।
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्विष्णु पठन्ति । पयस्या
काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली-
जीरकाकोलीयौ द्विगुणायै एतस्य फलघृतस्य
पाठो नानानलेषु नानाविधः । तत्र द्विज्वला
तगरजीवकर्कभका यथाधिकाः । तत्र जीवकर्क-
भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फल-
घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

‘मेरिकास्त्रास्थिजन्तुद्वरजन्मजनकटफलम् ।
पूरवेद्योनिमेतेषां चूर्णैः शौद्रममन्वितैः ॥
चिफलायाः कषायेण सज्जोद्रेण च संचयेत् ।
प्रमदा योनिकन्देन याभिना परिसुच्यते ॥
अथ प्रसङ्गात् सुखिगया रोगाणां चिकित्सा ।
‘ह्रीविरातिविषासुस्तमोचशूकैः घृतं कलम् ।
ददात्तर्भे प्रचलिते प्रदरे कुचिरुष्णपि ॥’
कुचिरुक् उदरव्याया । चलितगर्भस्थापने ह्रीवि-
रादिकायः ॥ * ॥

अथ गर्भमावपातयोर्निदानम् ।

‘आश्वघ्नोऽध्वगमनयानासनप्रपीडनैः ।
ज्वरोपवाचोत्पन्नप्रह्वाराजीर्णधावनैः ॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुन्धनाद्धपातनात् ।
तौक्ष्ण्यधारीकटुकनिष्ठरूक्षनिर्विषयात् ॥
वैमाभिघातादि हृद्यान
गर्भे पतति रक्तस्य सञ्जल दशनं भवेत् ॥

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ।
गर्भस्य सावपातयोः पूर्वस्वरूपमाह । गर्भे पत-
नीत्यादि । पतति सावेष पातेन वा पतिष्यति
सावपातयोरवधिमाह ।

‘आचतुर्धाततो मासात् प्रसवेर्गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥’
आचतुर्धात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । श्लोणितरूपगर्भः । स्रवति
श्लोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः
पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षयेन ॥’
यथा वृन्तफलं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकाळेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहुर्मूत्रं ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुत्वलादिश्वेतं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कङ्कारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्बोजश्च मधुकुसुमस्यारिरयं गणः ॥
संश्लिप्तो हरत्वेव दाहं लब्ध्वां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च सूक्ष्मांश्च तथा हृदिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह ।

‘प्रसंशमाने गर्भे स्थादाहः शूलश्च पार्श्वयोः ।
एष्टयक् प्रदरानाहौ सूत्रसङ्घश्च जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
ग्रामपक्षाशयादौ तु शोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ।
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह ।

‘स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोषकाणां मूत्रैर्गोचुरकस्य च ॥
श्वेतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदं द्रामशुकुचुदाह्वानैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥’
अम्बानः पुष्पजातिः । अयं बाणपुष्प इति
गौडदौ प्रसिद्धः ।

‘मूत्रोष्णगारिका मेहसम्भवाच्च च मृत्तिका ।
सगङ्गा धातकीपुष्पं गेरिकञ्च रसाञ्जनम् ॥
तथा सर्जरसश्चेतान् यथालाभं विचूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये ॥’
मूत्रोष्णगारिकासम्भवा मूत्रोष्णगारिका
वरटी तन्निर्मितशुद्धभवा मृत्तिका । समङ्गा
लज्जालुः ।

‘कसेरुतलशृङ्गाटककल्कं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचारसोनाभ्यां ह्रिक्कुसौवर्चैर्लाजितम् ।
आमाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुस्निनी
भवेत् ॥

‘लघुपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा सूत्रसङ्गाद्विसृज्यते ॥
शालीकुशकाशौः स्थान् शूरेण लघुपञ्चकम् ।
एषां मूलं लघादाहपित्ताशृङ्गसूत्रसङ्घहृत् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनेः क्षतादेश्चिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोधं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढीकरयत्तुतमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कृयोनिप्राप्तिकारणानि ।
“हविर्जुहति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रताम्रं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वं सुकृतदारकाः ॥
ब्रह्मसूत्रं स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
वलेन हृदना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाचौरा ये चान्ये वकटतयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सखवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
आधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदत्तजराद्योयन्त्रादिसेविनः ॥
सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिदिवः ।
देवतोच्छिष्टपतितद्रव्याह्वानभोजिनः ॥
असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकप्रापिनः ।
पाण्डुधर्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः ॥
पितृमातृस्वपापयस्त्रदारत्यागिनश्च ये ।
ये कदर्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं दुष्टे त्यजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवताशुक्लिनकाः ॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसप्रेक्षात्यर्थगृहलकुयोनिषु ।
न तेषां सुखलोकोऽस्ति इह लोके परञ्च च ॥
तस्मात् त्यक्त्वा निषिद्धार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यज्ञं दानं तपस्वीर्धनं देवं गुरुं भरेत् ॥
नाचरेत् कुलितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःखम् ॥
चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—
“साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुतन्तापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अद्यमोत्तमयोनिप्राप्तियथा,—
“योके प्रवृत्तं सुखं दृश्यते
देवदानधनं क्षमियोमिता ॥

भरणं वासवृद्धानामन्यत्वं कुञ्जता तथा ॥
ऐश्वर्यं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा ।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
“इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वानरः ।
सम्भवन्ति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षिनां गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं सायमुत्सृष्टं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च गर्भदायाः परिग्रहे ॥
पीरोहित्यमदाहोभादुपयित्वा दिवांस्तथा ।
किञ्चिद्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्दमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकाब्जये ॥
मया यदि तथापीह शक्नुनत्वमुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ॥
द्यूतकर्त्रे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यचौरी सुदारुणा ।
तेनेह सारसी जातार मङ्गायां सहधर्मिणी ॥”

इति तत्रैव १६ । २० अध्यायौ ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—

“स्थावराः क्षमयोऽज्ञाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्त्रिदशास्तदम्बोजिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयाशुक्रमास्तथा ।
सर्वे ह्येते महाभाग यावत्सुक्तिसमाश्रयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

“पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराश्चाशुत्तरो-
त्तरसुखदृष्टास्तु नवधा भिन्नास्तु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अज्ञा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षि-
णश्च सुसुखवन्त यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्वबाहुल्यासुत्तरोत्तराख्यत्वञ्चाह सह-
स्रेति । द्वितीयाशुक्रमाः द्वितीयोऽशुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽशुक्रान्ता ये क्रमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽशुक्रान्तास्तु क्षमिवर्गास्तु सहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येते इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽक्षेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एवं
प्रथमं मोक्षं
इति सुसुखो

योनिः

योनिमु

योषा

क्रमः । ततः परं मुक्तिः । एतच्च संसारजीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथच नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादित्यपुराणे ।

युनक्रमेणापि मातुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यमौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुणावयैः ॥”

इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोक्षं यथा,—

वाराह उवाच ।

“येन गर्भे न गच्छेत तस्मै षडणु हि माधवि ।।
कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्वधर्मे विनिश्चयम् ॥
कृत्वापि विपुलं कर्म आत्मानं न प्रशंसति ।
कुर्वते बहुकर्मणि शुद्धेनैवान्तरात्मना ॥
कृत्वापि मम कर्माणि मनप्रियाणि वसुधरे ।।
नैव कुर्वन्त्यहङ्कारं क्रोधश्चैव न गच्छति ॥
समं पश्यति चित्तेन लाभालाभविवर्जितः ।
पश्यानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निगृहे रतः ॥
कार्याकार्यं विजानाति सर्वधर्मेषु निष्ठितः ।
श्रीतीक्ष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासह्यश्च यः ॥
यो हरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनम्रयकः ।
स्वहारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ॥
सत्यवादी विष्णुहृत्मा नित्यं भागवतप्रियः ।
संविभागी विशेषज्ञो नित्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।
कुयोनिस्तु न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥”

विद्योनिमोक्षं यथा,—

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।।
यो विद्योनिं न गच्छेत मम कर्मपरायणः ॥
जीवहिंसा निवृत्तस्तु सर्वभूतहितः शुचिः ।
सर्वत्र समतायुक्तः समलोटाश्रकाचनः ॥
बालो स्थितोऽपि वयसि चान्तो दान्तः शुभे रतः ।
कृत्यं नैव विजानाति परेषां पततं क्वचित् ॥
कृत्यञ्च संस्मरेत् स्तुतदसत्यञ्च न जल्पति ।
बलीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः ॥
नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परेच्छेऽपि न च
चिपेत् ।

श्रुतकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्थियम् ॥

ईदृशास्तु नरा भद्रे ! मम कर्मपरायणाः ।

१ विद्योनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

तैर्यग्योनिमोक्षं यथा,—

वाराह उवाच ।

‘गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुधरे ।।

तैर्यग्योनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किल्बि-

धम् ॥

प्रत्यक्षाश्च चतुर्दशां मैथुनं यो न गच्छति ।

इहा परस्य चान्नानि यश्चैव न विदुस्तति ॥

प्राख्ये वयस्यपि च यो मम नित्यमशुव्रतः ।

न केनापि सन्नुष्टः पितृमातृप्रपूजकः ॥

अग्निं जीवति च यः प्रविभागी गुह्यान्वितः ।

प्रलुब्धः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो नित्यसंयतः ॥

प्रकर्म बाभूव्योतौ वीमारव्रतसंस्थितः ।

जम्बू संचेन च समन्वितः ॥

मतिमान्नैव तप्येत परार्थेषु कदाचन ।

ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्माणि कुर्वते ।

तैर्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणे योनिगर्भमोक्षनामाध्यायः ॥

योनिकन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“दिवास्वप्नादतिब्रौधाद्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताञ्च नखदन्तादौष्वाताद्याः कुपिता यथा ॥

वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता

वाताद्याः । रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।

जनयन्ति यदा योनौ नास्मा कन्दः स योनिजः ॥’

लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् ।

गुडकमत्र विशेषं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादि-

भेदेन रूपभेदमाह ।

‘रूढं विषण्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

दाहारागज्वरयुतं विद्यात् पिप्तात्मकम् तत् ॥

तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठयन्तं कफात्मकम् ।

सर्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥’

अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ।” इति

भावप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन् + डः ।)

योनिनिःसृतशरीरादिकम् । यथा,—

“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योनिजादीति । योनिजमयोनिजश्चेत्यर्थः ।

योनिजमपि जरायुजमज्जजञ्च । जरायुजं मानु-

षादीनां अज्जजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं

स्वेदशोद्धिदादिकम् । स्वेदजाः क्षमिदंशाद्याः ।

उद्भिदस्तदगुह्याद्याः । नारकिणां शरीरमप्य-

योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वफलगुणी-

नञ्चम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याकृतिसमुद्रा हस्तभङ्गी ।)

भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्या-

कारमुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रणामान् कृत्वाथ ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ।

अन्धेषां पुरतश्चैव अधिकाख्या यथेच्छया ।

योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्जयेत् ॥

द्वौ पाणी प्रहृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमङ्गलिम् ।

अङ्गुष्ठायहयं न्यस्य कनिष्ठायहयोस्ततः ॥

अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।

दक्षिणस्थानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥

अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत् ।

इह तर्ज्ज्यौ कनिष्ठायै तदग्रेणैव योजयेत् ॥

योनिमुद्रा समाख्याता देवाः प्रीतिकरी मता ॥

त्रिवारं दर्शयेदग्रे मूलमन्त्रेण साधकः ।

तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥”

इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा

वक्ष्याम्

“उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो वायुदक्षमुखः ।

षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि ! प्राणायामपुरःसरम् ॥

चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानम् षड्दलम् ।

नाभौ दशदलं पद्मं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥

कण्ठे स्यात् षोडशदलं भूमध्ये द्विदलमथा ।

सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथे ॥

आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमति सुन्दरम् ।

त्रिकोणमध्ये देवेशि ! कामबीजं मुलक्षणम् ॥

कामबीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गमुत्तमम् ।

तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चिक्कलं संसमाश्रिताम् ॥

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवैष्टिताम् ।

चिक्कलया कुण्डलिनीं तेजोरूपां जगन्मयीम् ॥

आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेजःस्वरू-

पिणीम् ।

हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रे नयेत् सुधीः ॥

सदाशिवेन देवेशि ! सयमात्रं रमेत् प्रिये ! ।

अमृतं जायते देवि ! तत्तत्तयात् परमेश्वरि । ॥

तदुद्भवामृतं देवि ! लाकाररुसमोपमम् ।

तेनामृतेन देवेशि ! तर्पयेत् परदेवताम् ॥

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ।

आनयेत्तेन मार्गेण स्वाधारे पुनः सुधीः ॥

ततस्तु परमेशानि ! अक्षमालां विचिन्तयेत् ।

चित्रिणीं विशतन्त्राभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा ॥

तथा संश्रयिता श्रेया साक्षाच्छास्त्ररूपिणी ।

अमुलोमविलोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितं मनुम् ।

कुर्थाहर्णमर्षी मातां सर्वमन्त्रप्रकाशिनीम् ॥

चरमार्थं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ।

सर्विन्दं वर्णसुचार्यं पश्चात्पुनः जपेत् सुधीः ॥

अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।

वर्णाणामष्टवर्गेण अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥

अ क च ट ठ ड ण आ इ ए औ अष्टवर्गकाः ।

योनिमुद्रा मद्देशानि ! तव स्वेच्छान् प्रकाशिता ॥

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।

शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगवद्दः ॥ (यथा,

सुश्रुते । २ । ४५ ।

“शूलोदावर्णातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-

सावरक्तपित्तश्रमकृमहरम् ॥” * ॥) अथ

निदानादिवर्णनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्मर्शः, [स्] स्त्री, (योनिजातमर्शः ।) योनि-

जातरोगविशेषः । तत्पर्यायः । कन्दवंजम् २ ।

इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

“केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शसां शिथ-

मपथ्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाक्षिबर्त्ताभि-

वत्कृच ।” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे

अध्याये ॥)

योषा, स्त्री, (यौत्ति भित्रीभवतीति । शु मिथ्ये +

वाहुलकात् सः । इत्युच्चारणम् । ३ । ६२ ।

स्त्रिया टाप्) नारी इत्यमरः २ । ६ । २

(२३३)

यौगिकः

यौगिकः

यौतुकं

“यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचैष्ठते ।
तथा स्वकर्मवशमो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”
नितु, स्त्री, (योषति पुमांसं युज्यते पुंभिरिति
वा । युष् + “हृष्टवहियुविभ्य इतिः । ” उणा०
१ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ३६ ।
“गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुडालोक्ते नरपतिपथे रुचिमेवैस्त्वमोभिः ॥”)
तस्या अवधत्वं यथा, वज्रपुराणे ।
“तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥”
नितु, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिदा ।
इति भावप्रकाशः ।
योषिता, स्त्री, (योषितु + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्री वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिज्जनी ।
योषा योषिदुयोषिता च योषिज्जोषा च
योषिता ॥”
इति शुद्धशब्दावली ॥

(यथा, मुण्डकोपनिषद् । २ । १ । ५ ।
“तस्मादपिः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात् प्रजन्त्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
वह्नीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्लुताः ॥”)

नितु, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + टाप् ।)
नर्मसत्त्वः । इति शुद्धशब्दावली ॥ युक्ति-
योग्ये, चि ॥

योगः, चि, (योगस्याधमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

योगः, चि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्चा” ५ । १ । १२६ । इति टाप् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगसम्बन्धवाचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
आदितेरपत्नानीति एकप्रत्ययेन केवलं योगार्थ
एव ॥” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ । किरणः ॥ * ॥
(“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्विनाक्तश्च कदन्तश्चेति तद्विधा ॥”
यद्राम खान्तत्रिविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु कक्षासर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपाधेयस्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्विनाक्तं कदन्तश्चेति । इत्योऽपि समासः स्व-
टकशब्दानामाकाङ्क्षाया लभ्यस्य धवखदिरा-
दर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वश्रेष्ठं
रूपाधेयत्वेन विशेषणीयं नातः कक्षासर्पादौ
वासुदेवादौ पञ्चजादौ च योगरूपातिप्रसङ्गः ।
नाशब्दो न्यू श्रुतेवादौ ङीवादे स्त्रील

स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूपमेव नातो विभा-
गस्य आघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादितिर्जायते ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्वतन्त्रादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिवोधे हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्तादर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यम् । प्रक-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नाथाभिर्नैवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेतिप्रसङ्गः । चौरपायीत्यादि-
कस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नकदर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
श्रीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित-
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिगमन्तभागस्तु स्वाधा-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादौ समासचप-
देशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

* * * * *
“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विनाक्तं नाम लक्षयति ।
‘यन्नाम तद्वितं यच्च यत्क्रमं सदादर्थकम् ।
यद्वह्यं यत्क्रमं तच्च तद्विनाक्तं निगद्यते ॥’
यद्यपि नामोत्तरतद्वितत्वं तद्वितोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो द्राक्षेत्यादौ दान्तिरित्यादौ
चाथापकमेव तद्विनाक्तं नास्ति तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्वितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं
तद्वह्यमपि तादृशार्थं तद्विनाक्तं नास्तेत्यर्थः
पचतितरमित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्विनाक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्वितं
यच्चेति प्रतनीयं टावादेरपि तद्वितत्वोपगमा-
दनाम्नाक्षणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।
कदन्तं नाम लक्षयति ।

‘यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीहेतु कदादृशं भवेत् ।
तद्वातूत्तरगं तत् कत् कदन्तं नाम तादृशम् ॥’
यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कतो निश्चयः कारणं तद्वा-
तूत्तरगं तत् कश्चैव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत्
कदन्तं नाम । यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्वि-
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादिः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादंशे तादृशानुपूर्व्य-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेत्त्रेण ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तथादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिष्ठ-
मित्यर्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्था-

पि कत्व

अगुरुः । तत्पर्यायो यथा,—
“अयोगुरुः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडे ००५ अध्यायः ॥)
यौजनशक्तिकः, चि, (योजनशतं गच्छतीति ।
योजनशत + “त्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्या-
नम् ॥” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्त्ति० इति । टाप् ।)
योजनशतगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(योजनशतादिभिर्गमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
शताभिर्गमनकर्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, चि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
“योजनं गच्छति । ” ५ । १ । ७४ । इति टाप् ।)
एकयोजनगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यौट, क्व सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशसखरी । क्व, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौड, क्व सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशसखरी । क्व, अयु-
यौडत् । यौडति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौतकं, स्त्री, (युतकयोर्बधूवरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौत-
कम् । इति जलानुधरायसुकुटी । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, भट्टः । ६ । १३१ ।
“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥”

अस्य विशेषविवरणस्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
यौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्जन्मं
धनम् । उपचारात् अग्रप्राशनादिसंस्कारकाल-
लक्ष्यमपि । युतकं योनिस्सम्बन्धः तच्च भवमिति
यौ यौतकम् । युतयोर्बधूवरयोरिदमिति वा
क्वयि यौतकम् ॥ यौतकसुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यद्वह्यं स दायो हरणश्च तदित्यजामर-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ श्रिया यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—

“यत्त दुहितृमात्राधिकारार्थं मोतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाश्च ।’
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
‘मातुर्दुहितरः प्रेष्यन्ताताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥’
तानि ‘पूर्वोक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव भट्टः । ६ । १३१ ॥
‘मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥’
यौतकं पारणयनलक्ष्यम् । यु मिश्रण इति धातो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरैकशरी-
रता तच्च विवाहोद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मांसैर्मांसानि ज्वला ज्वलमिति श्रुतेः । अतो
यौतकम् ततश्च परिखणन

क्रमार्थं गीतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानमप्रतिष्ठितानाञ्च । प्रथममप्रदानां तद-
भावे प्रदानां तदभावे सम्प्रदानम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रदान-
नामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजः स्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्व्यपि ।
दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पित्रागामि तत्’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञमध्यधिधनं
स्त्रिया तत् तस्यां नृतायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तद-
भावे परिणीतायाः सर्वदुहितृभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजः स्त्रीधने भर्तुरधिकारात् ।
दृष्टव्यतिना अप्रजापदेन अप्रजावभावे सम्-
दाया अप्यधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणद्वैवर्गान्धर्वप्राजापत्येषु यज्ञनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥
त्वस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वामुरादिषु ।
प्रतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तु दिष्यते ॥’
प्रस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वजास्तु विष्यते ।
न विवाहेषु यज्ञनं दत्तमिति सम्भत्वात्
‘वाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम् ।
इथा यमः ।

आसुरादिषु यद्व्यं विवाहेषु प्रदीयते ।
ववाहक्रियायां पूर्वापरौभूतायां यद्व्यं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ।
‘ति दायभागः ॥’ “ऊढाय यौतकधने प्रथमं
मारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
तयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
गपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
भावे वन्ध्याविधवयोस्तु स्याधिकारः । एकाभावे
परायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रपौत्तस-
त्रीपुत्रपौत्रप्रपौत्ताणां क्रमेणाधिकारः । मर-
कते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
ते विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपञ्चक-
नयनश्चयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
ते क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्ध-
तकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
तो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
गनीपुत्रः ततो भर्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
तो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
। आनन्तर्यक्रमेण सपिन्दाः ततः सकुल्याः
ः समानोदकाः ॥” इति तट्टीकायां श्रीकृष्ण-
तल्लङ्कारः ॥

इदं, चि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
अण् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यथा,—
‘त च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताडिता ।
पत्न्याऽप्रीतानां विधेयं तदुक्तं गता ॥’

इति महाभारतम् ॥

यिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।

५० । ५६

यिष्ठिर, सुसुक्तं यौवक्यं निमित्ते, प्रे

वदार्थत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ।
कापाली मरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + उच् ।
यङ् । “पार्श्वद्विधौ योधादिव्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (युधिष्ठिरपुत्रः । स च श्रेय-
राजदौचित्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।

“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेयस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्बरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” नृगराजपुत्राः
यौधेया इति स्त्राताः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २५ ।

“इषड्व्यास्तु संजज्ञे शिविरौघीनरो वृषः ।
शिवेस्तु शिवयस्तान् । यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥”
यौनं, स्त्री, (योनिरिदमिति । योनि + अण् ।)

योनिस्त्वन्धाधीनपापम् । यथा । यौधावनः ।
“संवत्सरेण पतति पतितेन रुहाचरन् ।
याजनाध्यापनादुद्यौनात् सद्यो हि प्रथना-
ग्रनात् ॥”

सुमन्तुः । यस्मैतेयौनमौखश्रौवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यादिति । इयात् कुर्यात् ।
एतदेवेति दादशवार्तिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्रामियौनाञ्च वसन्ति लोका
अव्योनेयः पर्वतयोनेयश्च ॥”
उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ३३ ।

“उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाभोजगान्धराः किराता वज्रैः सह ॥”
यौवतं, स्त्री, (युवतीनां सम्बन्धः । युवति +
“भिच्चादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवद्भावाभावश्च ।) युवतिसम्बन्धः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।

“रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवतं वहसि तन्व । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । वृत्तविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते ।
वशीकरव्यविशामं तल्लास्यं यौवतं मतम् ॥”
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + “ह्ययनान्त्युवादिभ्योऽण् ।”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) यूनी भावः ।
तत्पर्यायः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः । यय ३
इति । तत्तु सप्तति

वर्षपयनम् यथा,

“आधौऽप्राज्ञवेदान्तस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततैस्त्वं वर्धयान् नवतैः परम् ॥
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“दरोद्धिस्तनं किञ्चित् चलात् मेदुरस्तितम्
मनामभिस्फुरद्भावं नयं यौवनमुच्यते ॥”

इत्युल्लनीलमणिः ॥

(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम्-
मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीं स्त्र्यनर्घपरम्परा ।
सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः प्राक्कल
प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः ।
अनुज्झितधवलतापि सरागेव भवति यनां
दृष्टिः । अपहरति च बालिव शुष्कपत्रं ससु-
झूतरजोभ्रान्तिरदूरमात्मेच्छया यौवनसमये
पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिश्छारिणी च
सततमतिदूरन्नेयमुपभोगमगच्छिक्ता । नव-
यौवनकषयतात्मनश्च सलिलानीव तान्विव
विषयस्वरूपारण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराग्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ॥)
नवयौवनकारकमौपधं यथा,—

“अश्वगन्धानागवलागुहमांमनिषिविणाम् ।
रूपं भवेद्यथा तदन् नवयौवनचारिणाम् ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्वात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाला ।
वयस्फोडा इति भाषा ॥

यौवनपिङ्का, स्त्री, (यौवने पिङ्का ।) युवकाले
सुखे जातः सुवस्फोटकः । वयस्फोडा इति
भाषा । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिङ्का पद्मिणी कण्टका अतुमस्त्रि-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“प्राज्ञमजीकण्टकप्रस्थाः कथमाकृतप्रोषितैः ।
जायन्ते पिङ्का यूनां वक्त्रे वा सुखदूषिकाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याश्चिकित्सा सुखदूषिकाशब्दे दृष्टया ॥
यौवनलक्षणं, स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ॥
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति । युवनाश्व +
अण् ।) मान्वाहाराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।

“यौवनाश्वोऽथ मान्वाता चक्रवर्त्तप्रवर्त्तप्रभुः ।
सप्तवीपवतीमेकः शशासायुतसेजसा ॥
इले च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्विरदन्विभ्यैः ॥
सर्वदेवमयं देवं सर्व्वात्मकमतोन्द्रियम् ॥
त्रयं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्मो देशश्च कावचं —
यावत् सञ्ज उदेति स यावच्च प्रतितिरति
तत सर्वं यौवना

रक्तं कोकनदं पद्ममख्यमन्यदलोहितम् ॥

इति रत्नमाला)

सन्दरम्. हिङ्गुलम् इति राजानिर्घण्टः ॥

अस्य पर्यायो यथा,—

“रक्तं मर्कटश्रीर्यश्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”

इति रत्नमाला ॥

रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—

पतङ्गं रत्नं रक्तं प्रजाङ्गश्च कुचन्दनम् ॥

इति रत्नमाला ॥

शरीरस्य सप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्-

पर्यायः । रुधिरम् २ अन्धम् ३ लोहितम् ४

प्रसम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-

ारः । २ । ६ । ६४ । पलङ्कारम् ८ लोहितम् ९

ङ्गम् १० । इति शब्दरत्नावली । कीला-

म् ११ अङ्गजम् १२ रोधिरम् १३ खजम् १४ ।

ति चटाधरः ॥ लज्जम् १५ शोणम् १६

ोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ अयं रक्तस्य स्वरूपमाह ।

प्रदं रसो यत्र द्याति तत्र रत्नकपित्ततः ।

यं पाकश्च संप्राप्य स भवेत्तत्संज्ञकः ॥

तं सर्वशरीरस्य जीवस्थाधार उत्तमः ।

यत्नं गुरु चर्लं स्वादु विदग्धं पित्तवज्ज्वेत् ॥

पेवस्थाधार उत्तम इति । यत्त आह ।

पेवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।

यै रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति चयं क्षया-

इति ॥

यै रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्मटोक्त-

रमाणमिते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे

द्वे रक्तसावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

तवज्ज्वेत् । अस्मिन् भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अयं

स्य स्थानमाह ।

तत् क्षीणा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः

स्थितम् ।

यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पीवकं भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

। दोषनाशकौषधं यथा,—

क्षयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तनु लेपतः ।

दृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”

इति मारुते १६२ अध्यायः ॥

खल्लाणो रसो यत्तु क्षीणानौ प्राप्य राग-

ति ॥ भवत्तच्चान् ।

। तास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

। पद्माः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

देव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।

गङ्गादशादूर्ध्वं याति पश्चादधतः चयम् ॥”

। तत्तं ततो मांसम् ॥”

। फेनिलमरुणं कण्ठं परुषं तनु श्रौत्र-

कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं

तं प्रसारं विषमनिष्टं पिपिलिकामाच-

। मस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदक-

साधं क्षिणं प्रीतकं वज्रलं पिच्छलं चिर-

माचपे शीपमं श्लेष्मदुष्टं सन्ध्याय

सयुक्तं काञ्जिकं भवप्रभवतो दुर्गन्धिं च सात्र

प्रातदुष्टम् प्रसवद्रव्येणातकण्ठश्च दिदेश

लिङ्गं सन्दृष्टम् ॥

“इन्द्रगोपधतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं

जानीयात् ॥”

“त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोकाः रोगाः शोणित-

जाश्च ये ।

रक्तमोक्षश्रीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”

“देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैवेव धार्यते ।

तस्मादुद्यमेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥ * ॥

“श्रीतोष्णस्निग्धरुक्षादोरुप्रक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्या न सिद्ध्यन्ति रक्तजांसान् विभा-

वयेत् ॥”

“अरुणाभं भवेद्वातात् फेगिलं विषदं तनु ।

पित्तात्पीतासितं रक्तं सौण्द्र्यात्स्थायति वै

चिरात् ॥

ईधत् पाण्डुकपादुष्टं पिच्छलं तन्मुमह्ननम् ।

दिशोवलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”

“नात्युष्णशीतं लघुहीपनीयं

रक्तं रपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थिताह-

गमिर्विशेषेण च रक्षितम् ॥

प्रसन्नवर्णं न्द्रियमिन्द्रियाणां

निच्छन्तमयाहतप्रतिवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥

कुसुम्भः । हिङ्गुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वन्सूकः ॥ तत्पर्यायो यथा,—

“वन्सूको वन्सुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि

च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तः, नि, अनुरक्तः । नील्यादिरञ्जितः । लोहितः ।

इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति

धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—

“शोणानि भौमतीक्ष्णांशुताम्वकुकुमनचक्राः ।

शुक्लेन्द्रगोपधतीवनिर्मुत्कुञ्जरबिन्दवः ॥

डगन्ताधरजिह्वाखट्वांसिन्दूरधानवः ।

हिङ्गुलं कुकुटशिखा तैजः सारसमस्तकम् ॥

माणिक्यं हंसचन्द्रध्वी शुक्रमर्कटयोमुखम् ।

चकोरकोकिलपारावतनेत्रनखाग्रयः ॥

कुसुम्भकिंशुकाशोकजवावन्सूकपाटलाः ।

कमलं दाडिमौपुष्यं विम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥

ताम्बूलरागो मल्लिहालस्तकं रक्तचन्दनम् ।

सेता नखक्षतसेत्रधर्मरौद्रसादयः ॥” * ॥

रक्तनीलवाचकानि यथा,—

“लोहितनीलौ पुष्करहरिविद्रुमकमलकण्ठ-

रत्नानि ।

सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजनीदलानि ॥”

यथा पुष्कर हरि सख्ये

कषायो विद्रुम प्रवालविशिष्टवृक्षयोः ।

कमल पद्मपाण्ड्यामलयो कण्ठरज कास्तु

भेन्नीलयो । सिन्दूरभूषण सिन्दूरालङ्कार

मलयोः । उत्पलसुतुल्यमसिन्धुवर्णयोः । धन

ञ्जयोऽम्भिरार्थयोः । अम्भोजिनीदलं पद्मपत्रपु-

टकिव्योः ।

“कमलाधिपपद्मश्री नागजिनकान्तसूर्यभूः ।

रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलनूतिः ॥”

कमलाधिपपद्मश्री सूर्यकण्ठोः । नागजिन

गरुडो नागसङ्घो च । कान्तः कमनीयः कं

जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्याङ्गो यमश्च ।

“सदा सिन्दूरसुष्मिता कलयन् कमलप्रियम् ।

स्फुटश्रीमनताम्रश्रीवराहस्वामिदौधितिः ॥

एवं सुसम्पन्नखप्रभः विद्रुमसमिदौधितिः ।

प्रवालप्रजलच्छायः कलभानुमितच्छविः ॥” * ॥

रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—

“रक्तश्चेतौ हरियुचिपुष्करप्रतपचसूर्यका-

न्ताजः ।

नवहंसमहापद्माकंसोदराः कमलकीलानि ॥”

हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । पुच्छः श्वेतवन्धनार्थोः ।

पुष्करं जलपद्मयोः । प्रतपचं हंसपद्मयोः । सूर्य

कान्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्तो च । अजः प्रज्ञान-

जयोः । नवहंसः नवहंसं प्रत्यक्षसूर्यं च । महा

पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अकः स्फटिकसूर्ययोः ।

कमलं जलाश्रययोः । कीलानां अक्षरक्तयोः ।

“सुहृद्भद्रादिभिर्मानो रत्नेनायं रत्नशुकैः ।

जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुमदारिभिः ॥”

मानोः परमान् सुहृद्भद्रादिभिः ॥ * ॥

सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।

भानुरजं सूर्यकान्तः रविपद्मरागौ च । अग्नि-

रत्नं सूर्यकालोऽम्भिरागौ च । रत्नशुकं

दन्तवस्त्रं यथारथ । जलजशोभा जलजा चासौ

शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । सर्वं सरोजारि

शोभा सरोजस्फुटिशोभा पक्षे सरोजारिश्चन्द्रः ।

कुसुमारिशोभा कुसुमस्फुटिशोभा पक्षे कुसु-

मारिदादिवः । इति कविकल्पलतायाम् २

श्लोक्तवक्ते उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायनि प्राप्नोतीति ।

कै + कः ।) अम्बानवृक्षः । वन्सूकवृक्षः । रक्त-

वच्छम् । अजुरागी । इति मेदिनी । कै, १४५ ।

विनोदी । इति शब्दरत्नावली । रक्तशिशुः ।

रुक्तेरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-

विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०० ।

“पीतको हरितः पीतः कषायो रक्तकः स्फुटः ।

पक्वताजनिभो वाजो कषायः परिकीर्तितः ॥”

रक्त एव स्वार्थे कन् । लोहितवर्णं, नि ।

यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् । ८ । ४६ ।

“अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे

धमरं रक्तकपुष्पबीजनाशः ॥”

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रुमः ।

इति हेमचन्द्र ४ १२२ ।

रक्ताशु इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तकु

रक्तकुम्भः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कुम्भं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति चिकित्साशेषः ॥
 (गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
 वर्णोत्पलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
 कमम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्प-
 लम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
 वारिजम् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति पादो-
 त्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् ।
 रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवानशमनत्वम् ।
 सन्तपणकारणत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राज-
 निर्वण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “विशेषतः सितं पद्मं पुष्करौकमिति स्मृतम् ।
 रक्तं कोकनदं ज्ञेयं गीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
 धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
 तस्मादस्य गुणं किञ्चिद्व्यदन्तोत्पन्नादिकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तकमलं, स्त्री, (कम्बलं जलमाश्रयस्तेनास्यस्येति ।
 अर्थं आशयः । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलमुत्पल-
 मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—
 “रन्दनागुरुकूर्परकुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 कमलैः कुम्भैः पुष्पैः कङ्कारै रक्तकम्बलैः ॥
 कलेधूपैर्मृपैश्च शोभनैर्गन्धमिश्रितैः ।
 अर्चयेद्दलिराजानं मन्त्रेण द्विजसत्तमः ॥”
 इति पादोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥
 रक्तकरवीरकः, पुं. (करवीर + कर्त्तुं कन् । तनो-
 रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
 वीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी-
 भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ शण्डि-
 कुसुमः ३ चण्डिकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतनावी ६ रवि-
 प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 विशोधनत्वम् । त्वज्जोषणकण्टिकुष्ठविषहर-
 त्वञ्च । इति राजनिर्वण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “करवीरः स्निग्धः शूतकुम्भोऽश्वसारकः ।
 द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लङ्गुलस्तथा ॥
 करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
 प्रणलाघवक्षेत्रेचकोपकुष्ठप्रणापहम् ।
 वीर्योष्णं कृमिकण्डूनां भक्षितं विषवन्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तकाष्ठनः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः काष्ठनः ।)
 खनामखातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
 विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 काष्ठनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति
 जटाधरः ॥
 रक्तकाष्ठा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काष्ठः दण्डो-
 ऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्वण्टः ॥
 (विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पञ्चङ्गम् ।
 इति राजनिर्वण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥
 रक्तकुसुमं, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
 न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
 निर्वण्टः ॥
 रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः अस्य ।)
 पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥
 रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
 कुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “तदल्पगन्धं सोमाख्यं हङ्गुवं रक्तकैरवम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
 रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
 रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य
 रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रक्तखदिरः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
 रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २
 सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशूलः ५ वाञ्छिकः ६
 कुष्ठनादनः ७ धूपद्रुमः ८ अस्रखदिरः ९
 अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
 स्रवातव्रणभूतज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्वण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुशूलश्च यत्त्रियः ॥
 खदिरः शीतलो दन्तः कण्टकासारश्चिप्रशुनः ।
 तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरप्रणान् ।
 श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरति ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
 वोलम् । इति राजनिर्वण्टः ॥
 रक्तगुल्मः, पुं. (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपी
 कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
 यधं यथा,—
 “द्विजयधौत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ।
 तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥”
 इति मारुदे १६६ अध्यायः ॥
 (तथास्य निदानादिकं यथा,—
 “शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
 पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पार-
 नल्लादेवैशारदात् समतमपचारानुरोध-
 दैर्मानुदीर्णानुपपन्नव्या आमगर्भे वाय्विचिरान्
 पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
 प्रकोपनान्वासेवमानाया वातः प्रकोपमाध-
 दते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यात्तैव-
 मुपकण्ड्वि मासि मासि तदार्तमुपकण्ड्विमानं
 कुचिं बद्धयति । तस्याः शूलकासातीसार-
 च्छर्त्तरोचकाविषाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः
 समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमख-
 लयोश्च कार्ण्यं भ्रूयानिः चक्षुषोर्दृष्ट्वा हृत्कासो
 होहदः श्वयथुः पादयोरीवचोर्जम्भी रोमराज्या
 योन्याश्चाजालत्वमपि च योन्या दौर्गन्धमास्त्राव-
 श्योपजायते । केवलकास्या गुल्मः स्यन्दते
 तदा इति चरक-
 तृतीयेऽध्याये । यथा च

रक्तगु

रक्तच

“न स्यन्दते नोदरमेति दृष्टिं
 भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
 तं गर्भकालान्तगमे चिकित्स्व-
 मस्य भवं गुल्ममुग्रान्ति तज्ज्ञाः ॥”
 इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥
 तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
 यथा,—
 “ऋतौ वा नववृत्ता वा यदि वा योनिरोगिणी
 सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
 निरुणद्धार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुचिं करोति तदुग्रभल्लिङ्गमाविष्करोति च ॥
 हृत्कासदौर्दस्तन्यदर्शनं चासनादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तघोनितया च तन ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोद्योगुल्मजान् ।
 रक्तसम्भदाहातीसारज्वरज्वरादीमुपपन्नान् ॥
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टाहमाश्रये ।
 योन्याश्च सावदौर्गन्धतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते
 चिरात् ॥
 न चास्या वर्द्धते कुचिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
 खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥
 पाकं चिरं भजते नैव वा————— ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥*॥
 तथास्य चिकित्सा ।
 “सरक्तगुल्मे न च पाचनस्तु
 न हिङ्गुपानं कटिचालनञ्च ।
 न चैव संस्वेदनमर्दनञ्च
 न वा क्रमेणोत्प्लवनं हितञ्च ॥
 रोधार्ज्वनं खदिरमागन्धिका समङ्गा
 काथोऽश्वेतसमं घृतसंप्रयुक्तम् ।
 गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति शीघ्रं
 हृत्केदनञ्च विनिहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥
 खीरपानं प्रदातव्यं घृतशौवर्चलान्वितम् ।
 रक्तगुल्मविनाशाय यकृद्द्विचतयेऽपि वा ॥
 न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाहि च ।
 रक्तजे चतये गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
 अन्यत् गुल्मशब्दे द्रव्यम् ॥*॥
 रक्तप्रः, पुं. (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमलुष्य
 कर्तुं के च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।
 रोहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (‘रोहितक
 शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । इन् + टक् । डीष् ।
 दूष्वाविशेषः । गौडिया दूष्वा इति भाषा ॥ यथा
 “महौषधिश्च गोलोन्वां रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥”
 इति शब्दचञ्चिका ॥
 रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
 वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे । १ । ३३ । ६
 “पद्मरागोचितं सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
 श्रीतश्च नेष्यन्त्यासु विवर्णताम् ॥”)

रक्तलि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ इत्यमरः १। १। ६।
 १३२। ताम्रसारम् ६ ताम्रपत्रम् ७ चन्द-
 नम् ८। इति रक्तमाला ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
 सारकम् १२ चन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४। इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तजम् १५
 प्रवालफलम् १६। इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 जम् १७ पत्तमम् १८ रक्तबीजम् १९। इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः। अतिशीतल-
 त्वम्। तिक्तत्वम्। ईक्षणगतासदीषभूतपित्त-
 कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमधुदधानाश्लेष्म-
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।
 “रक्तं शीतं शुभं स्वादु च्छर्दिष्टासपित्तहृत्।
 तिक्तनेत्रहृत् दृढं च्छरणाविवापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च।
 “रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 कचिचक्रः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चक्रः)।
 क्षुपविशेषः। राज्ञचित्ता इति भावाः। तत्-
 पथ्यायः। कालः २ अत्यलः ३ कालमूलः ४
 अतिदीप्यः ५ माज्जरः ६ अग्निः ७ दाहकः ८
 पावकः ९ चिचार्कः १० महाङ्गः ११। अस्य
 गुणाः। प्रवकायकरत्वम्। रुच्यत्वम्। कुष्ठ-
 त्वम्। लोहवैधकत्वम्। रसनिग्रामकत्वम्।
 रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम्)। सिन्धु-
 रम्। इति हारावली ॥ ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रम् ॥
 रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं जन्तुः। ततः स्वार्थे
 कन्। अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन्)।
 भूनागः। इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
 मात्रम् ॥
 रक्तजङ्घः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ
 आसक्ता वा जिङ्घा यस्य)। सिंहः। इति
 शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजङ्घायुक्ते, त्रि ॥
 रक्तगुह्यी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा र्गुह्यी)।
 रक्तवर्णर्गुह्यीपुष्पवृक्षः। तत्पथ्यायः। कुरु-
 वकः २। इत्यमरः ॥ (विशेषोऽस्याः कुरुवक
 शब्दं ज्ञातव्यः ॥)
 रक्तुङ्कः, पुं, (रक्तौ रक्तौ यस्य)। शुकपक्षी।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितमुखयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तुङ्ककः, पुं, (रक्तुङ्कखो यस्य। कन्।
 भूनागः।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलव्या, स्त्री, (रक्तानि लवणान्यस्याम्)। गोमू-
 चिका। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवृक्षः, स्त्री, (रक्ता त्रिवृत्)। रक्तवर्ण-
 त्रिवृत्। काल तेजङ्गी। इति भावाः। तत्-
 पथ्यायः। कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
 कुलवर्णा ५ मसूरी ६ अम्बता ७ काक-
 नाचिका ८। अस्या गुणा तिक्तत्वम् कटु-
 त्वम् उष्णत्वम्। रेचनत्वम् पक्वशीमक

रक्तप

विष्टम्भहारित्वम् हिनकारित्वञ्च इति राज-
 निघण्टुः अस्या विशेषा यथा
 “तयोर्मध्यतरं विद्धं मूलं यद्वहणप्रभम्।
 सुकुमारं शिशौ वृद्धेऽप्युक्तं च तत् शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अरुणाभं लवणमलं श्रेष्ठं मूलविवेचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥
 रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।
 चण्डिका यथा,—
 “भल्यन्त्याश्च तानुयान् वैपचितान् महा-
 सुरान्।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाहिमीकुसुमोपमाः ॥
 ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः।
 सुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ६१। ४०॥
 रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः)। नलिका।
 चिचिङ्गिका। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तद्वकः, [पुं] पुं स्त्री, (रक्ता द्वक् दृष्टिर्यस्य)।
 कपोतः। इति केचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, त्रि ॥
 रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः)। गैरि-
 कम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पथ्यायो
 यथा,—
 “गैरिकं रक्तधातुञ्च गैरेयं गिरिजल्लघा।
 सुवर्णगैरिकल्लघ्नसतो रक्ततरं हि तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रम् ॥
 रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य)। जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव-
 शाकशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य)। पेशकः।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपः, पुं, (रक्तं पिबतीति। पा + कः)।
 राजसः। इति मेदिनी। पे, २१ ॥ रक्तपान-
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य)। गरुडः। इति
 केचित् ॥
 रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः। स्वार्थे
 कन्। टापि अत इत्वम्)। नाकुली। रक्त-
 पुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम्।
 रक्तपदी, स्त्री, चूडदृक्विशेषः। यथा,—
 “श्रीमीपञ्चा रक्तपदी सप्तज्वाललिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः)। रक्त-
 वर्णकमलम्। तत्पथ्यायः। रक्तसरोरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४। इत्यमरः १। ३।
 १०। ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “वैष्णो ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका।
 च दिसुजा गौरदेहिका ॥
 सा च जटासुकुटमञ्जिता ॥

रक्तपि

रक्तक वयवस्त्रा च। स्मृतवक्त्रा प्रभाभाना
 नवयौवनसम्पत्ता चाञ्चल्यं ललनप्रभा
 इति विद्यापतित्तम् ॥
 रक्तपक्षवः, पुं, (रक्ताः पक्षवा अस्य)। अग्रोक्ष-
 वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति। पा + कः +
 स्त्रियां टाप्)। जलौका। डाकिनौ। इति
 मेदिनी। पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपाकी, स्त्री, (पचते इति। पच् + क् +
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः)। वृहती। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति। पत + णिच्
 + अच्। स्त्रियां टाप्)। जलौका। इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादा यस्य)। शुकपक्षी।
 इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे। ७। ५७।
 “रक्षोगणस्थोपरिष्ठात् परिभ्रमति कालवन्।
 कपोता रक्तपादाश्च सारिका विदता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः। १। १७५।
 “चायांश्च रक्तपादांश्च सोमं वत्सरमेव च।
 मत्स्यांश्च कामतो जम्बा सोपवासस्त्राहं
 चरेत् ॥”)
 लोहितचरणयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्य)।
 लज्जालुः। (अस्यः पथ्यायो यथा,—
 “लज्जालुः स्यात् श्रीमीपञ्चा समञ्जा जल-
 कारिकाः
 रक्तपादी नमस्कारो नास्मा ज्वर्दिर्कत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्या।
 पा + णिनि। स्त्रियां ङीष्)। जलौका। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायी, [नृ] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य।
 पा + णिनिः)। रक्तपानशीलः। इति व्याकर-
 णम् ॥
 रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम्)। चिहु-
 लम्। इति हारावली ॥ १५५ ॥ जटाधरे, पुं।
 रक्तपिष्टं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिष्टमिव)।
 जवापुष्पम्। इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिष्टकः, पुं, (रक्तपिष्टमिवेति। रक्तपिष्ट +
 इवार्थे कन्)। रक्तालुः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तदूषकं पित्तमिति। मध्यपदनामौ
 कर्मधारयः। “रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्त-
 मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः। रक्तञ्च तत् पित्तञ्चेति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः ॥”)। रोगविशेषः। तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिवत् ॥
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम्।
 श्लेष्मोष्णतिक्तकटुस्त्वक्श्लेष्मादिविदाह्रिभिः ॥
 कोदरोदाहकैशान्मौक्तुक्तेरतिसिपितै।
 कुपित पित्तञ्च पित्तं द्रव्यं रक्तञ्च ॥” ॥

ते मिथस्तुत्यरूपत्वभागव्य व्यापुर्वस्तुम् ।
 पित्तरक्तस्य विवर्तः संसर्गाद्वर्णादपि ॥
 मन्वर्णावृत्तेषु रक्ते न व्यपदिश्यते ।
 प्रभववत्त्वज्ञानात् ग्रीहनी यजनश्च तत् ॥
 शिरोमुखमरुचिः शीतेच्छा मधुकोल्मफः ।
 हृदिष्ठदृष्टिर्वैभक्त्यं काशः श्वासो भ्रमः क्रमः ॥
 लोहितोऽलोहितो मत्स्यामज्ज्यास्यश्च विज्वरः ।
 रक्तहारद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
 नीललोहितप्रीतानां वर्णानामविचेतनम् ।
 स्वप्ने तदर्थग्रन्थितं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
 ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्त्रैर्मध्योनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥
 ऊर्ध्वं सार्धं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधितम् ।
 बह्वैषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौघधम् ॥
 अनुवर्त्ती कफो यश्च तत्र तस्यापि पुष्टिहृत् ।
 कषायाः स्वाद्वो यस्य विशुद्धे क्षणलोहिताः ॥
 कटुतिक्तकषाया वा ये निसर्गान् कफावहाः ।
 अधो वाप्यश्च नामुष्मात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ॥
 अर्धोऽधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौघधम् ।
 अनुवर्त्ति च लोपस्य श्रान्तपित्तनरस्य तत् ॥
 कषायाश्च हिनास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
 कफमारुतसंस्तुष्टमसाश्रमुपनायनम् ॥
 असह्यप्रतिलोमत्वादसाध्यादौघधस्य च ।
 नहि संशोधनं क्रिश्चिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
 शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिर्जितम् ।
 एवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
 सख्येव्याह दोषेषु सर्वथा कृद् न हितम् ।
 तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवास्त्र इव लक्ष्यते ।
 उपद्रवाश्च विकृतं फलतस्मै च्चाधिकम् ॥”

इति मारुह १५५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्यौघधं यथा,—
 “त्रितना विफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातान्नो रक्तपित्तज्वरापहः ॥
 वाशायां विद्यमानाग्रामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ती चर्षी काशो किमर्थमवसीदति ॥
 कटुस्वकटुहीकापय्याकायः सशर्करः ।
 चांद्राष्ट्रः कासनश्चासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥”
 इति मारुह १७४ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
 संप्राप्तिमाह ।
 घन्मेव्यायामशोकाव्यवायैरतिसेवितैः ।
 तीक्ष्णोष्णचारजवणैरन्त्रैः कटुभिरेव च ।
 पित्तं विदग्धं खगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥
 तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽग्नितापादिः । चारो
 यवचारादिः । विदग्धं दूषितम् । खगुणैः
 स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
 त्वेन तीक्ष्णान्तलवणकटुकाधर्मादयो गृह्यन्ते ।
 विदहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
 लक्षणमाह ।

‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं बाधो द्विधापि वा ।’
 म् तवसंसर्गं पित्तश्च अत
 एव रक्तश्च पित्तश्च इन्द्र इति

सुश्रुतः ॥ रक्तश्च तत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राश-
 प्राप्तिं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
 मार्गानाह ।
 ‘ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्त्रैर्मध्योनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥’
 कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
 ‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
 लोहगन्विच्च निश्वासी भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
 विशिष्टं रूपमाह ।
 ‘सान्द्रं सपाण्डु सखेहं पिच्छिलश्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेणश्च तनुरुचश्च वातिकम् ॥
 रक्तपित्तं कषायाभं कण्ठं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभमज्जनाभश्च पित्तिकम् ।
 संहृष्टलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
 सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छवि-
 युक्तम् । कण्ठं कञ्जलाभम् । मेचकं चिकण-
 कण्यवर्णम् । अज्जनं श्रान्तोऽज्जनं तदाभम् ॥ * ॥
 संसर्गाविशेषिण्य मार्गभेदमाह ।
 ‘ऊर्ध्वं कफसंहृष्टमधो गं मारुताशुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥ * ॥
 उपद्रवानाह ।
 ‘दौर्बल्यश्चासकासज्वरवमधुमदाः पाण्डुता
 दाहश्चर्चा
 सुक्ते चोरो विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्य-
 तुल्या च पीडा ।
 लघ्वा कीडस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
 निष्ठौवनश्च
 द्विधो सुक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपि-
 त्तोपसर्गाः ॥’

उपसर्गा उपद्रवाः । विकृतिर्मांसप्रचालनाभ-
 त्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
 ‘एकदोषाशुभं सार्धं द्विदोषं व्याप्यमुच्यते ।
 यन्निदोषमसाध्यं स्यान्मन्दामेरितिवेगवत् ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो व्याप्यमसाध्यं युगपन्नमम् ।
 व्याधिभिः क्षीयदेहस्य दृढस्थानमत्र तश्च यत् ॥’
 साध्यमाह ।
 ‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं मुखे काले सार्धं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
 मुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
 ‘मांसप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमम्लभो-
 निभं वा
 भेदः पूयासकल्पं यस्तद्विष यदि वा पङ्कजं वा
 कफाभम् ।
 यत् कण्ठं यच्च नीलं भृशमपि कुण्ठं यत्र
 चोक्ता विकारा-
 स्तद्वर्जं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
 विभाति ॥’
 उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा
 तुल्यं नानावर्णम् ।
 ‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येदहं विवक्षापि तच्चासाध्यमवशम् ॥’
 यत्र रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्य इत्यष्टमपटा

दिकं विवक्ष्य रक्तं पश्यति स नश्यति विवक्षा
 अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
 ‘लोहितं दृष्ट्वेदयस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
 लोहितोद्गारदर्शी च स्त्रियते रक्तपित्तकः ।
 लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमहिम्नोद्गारम
 लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्त-
 चिकित्सा ।
 ‘पित्तासं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽन्नतः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगाग्रीहगुल्मज्वरादिहृत् ।
 शालिशिकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः ।
 श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम्
 प्रियङ्गुः कज्जुः ।
 ‘मसूरसुज्वरकाः समकुष्ठादकीफलाः ।
 प्रशस्ताः स्रुपयधार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम्
 दाडिभामलकं विज्ञानस्वार्थं चापि दापयेत् ।
 पटोलनिम्बवेनाश्रयश्चक्ष्वेतसपक्वाः ॥
 शाकार्थं शाकसात्म्यानां तखुलीयादयो हृताः ।
 पारावतान् कपोतांश्च लावान्क्ताचवर्षकान्
 शशान् कपिञ्जलानेयान् हरिणान् कालपुच्छ-
 काञ् ॥

रक्तपित्तहरान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥
 ईषदन्ताननखांश्च घृतभृष्टान् सखैववान् ।
 कफानुमे दूषश्राके दद्याद्वातानुमे रसम् ॥
 ग्रथं सतिलयूषेण ससितालाजशक्तुभिः ।
 धान्वाकधान्वाजीवासानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं लघ्वां शोथश्च नाशयेत् ॥
 धान्वाकादेर्हिमः ॥ * ॥
 ‘ह्रीवेरसुत्पन्नं ध्यानं सन्दनं यष्टिकाश्रुता ।
 उषीरश्च वृषस्त्रैधा काथं समधुशर्करम् ॥
 मायवेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
 रक्तपित्तं जयत्युषं लघ्वां दाहं ज्वरं तथा ॥ * ॥
 पुराणं पीनमानवीय कुष्माण्डस्य फलं दृढम् ।
 तद्बीजाधारवीजलक्ष्मिश्राभूयं समाचरेत् ॥
 ततस्तस्य तुलां नीत्वा प्रचेज्जलतुलाजये ।
 तस्मिन्नीरेऽर्द्धश्लिष्टे तु यत्नतः शीतलीकृते ॥
 तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा ।
 यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः प्राकाथ्य धारयेत् ॥
 कुष्माण्डं शोषयेद्वर्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
 क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कुष्माण्डं तेन भर्जयेत् ।
 मधुवर्णं तदालोच्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
 सितयाश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्लेहवत् पचेत् ॥
 सुपक्वं पिप्पलीशुण्ठीजीराणां हे पले पृथक् ।
 पृथक् पुलाहं धन्वाकपत्रेलामरिचं त्वचम् ॥
 सृग्मेधां क्षिपेत्तत्र घृताहं क्षौद्रमावपेत् ।
 एतत् पलमितं खादेद्यवाग्निबलं यथा ॥
 खण्डकुष्माण्डलेहोऽर्थं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
 पित्तज्वरं लघ्वां दाहं प्रदरं कण्ठतां वमिम् ॥
 खरभेदं सङ्घट्टो गं कासं श्वासं क्षतं क्षयम् ।
 नाशयत्येव दृष्ट्योऽयं दृष्ट्योऽयं बलवर्द्धनः ॥’
 इति खण्डकुष्माण्डालेहः ॥ * ॥
 ‘श्रुतावरीमूलकस्य कल्पात् क्षीरं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरतुल्यं घृतं गन्ध सितया कल्पात्तुल्याया ॥

इतश्चेष्ट पचैतत्तु पक्वाह खेद्येत सदा ।
रक्तपित्तं क्षणपित्तं च यथासंख्यं नाशयेत् ॥
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्वकपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च ।
“पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
तत्तथाशुभ्याख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्यव-
कोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते
भृशोष्णतीक्ष्णमपि चात्यदन्नजातं निष्पावमाव-
कुलस्य चारुप्रोपहितं दधिमखोदशितं कटुम्ब-
काङ्गिकोपहितं वाराहमाङ्गिषाविकमत्स्यगन्ध-
पिशितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं
मूलक-सर्वपलशुनकरञ्जशिशुकखरयूषभूतृणक-
सुसुखसुरसकुटेरकखीरकालक-पण्यासचवक-
फणिज्भक्तोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमेरेय-
मेदकमधूलककुवरवदराक्षप्रायाण्युपानं पिष्टान्नो-
त्तरभूयिष्ठतुण्वाभितप्तो चातिमात्रमतिवैलं वा
पयसा समन्नाति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
सर्षपतेजस्कारसिद्धं कुलस्यभाषपिण्याकजाम्बव-
लकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमात्रमतिमात्र-
मथवा पिवत्युष्णमितमत्स्यैवमाचरतः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य स्वप्रमाणमतिवर्धते ।
तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्तिं पित्तं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदैव यत्कृद्भीहृप्रभवानां लोहित-
वह्नानां श्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुह्यणि सुखा-
न्यासाश्च प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणालोहितगन्धवर्णाशु-
विधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्ये-
मानि पूर्वरूपाणि । तदुपधा । अनन्नाभि-
लाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताक्षरसगन्ध उद्-
जरच्छन्दोऽभौक्ष्याममनं कृद्दितस्य वीभक्षता
खरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखा-
द्भुमागम इव लोहलोहितमस्यामगन्धित्व-
मपि चाख्यस्य रक्तचरितहारिवस्त्वमङ्गावयव-
शुक्लम्ब-खेदलाक्षाशिक्षानकास्यकर्णमजपिङ्गु-
कोलिकापिङ्गुकारामसंवेदनालोहितनीलपीत-
श्यावानामर्चिश्रवाश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
मभौक्ष्यमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वास-
कासज्वरातीसारशोफशोषपाक्षुरोगखरभेदाः ।
मार्गो पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वश्चाधश्च तद्गुह्येष्टशणि
शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूहं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
नेत्रास्थेभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-
संसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मात-
संसर्गाद्वाहपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः श्लेष्मः प्रच्य-
वते शरीरस्थः । तत्र यदूर्ध्वभागं तत्साध्यं विरे-
चनोपक्रमणीयत्वात् वज्रौषधत्वाच्च । यदधी-
भागं तदसाध्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पौषध-
त्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वसनविरेचना-
यो

पुरा दक्षयज्ञो हसे रत्नकोपामशाग्निना प्राग्निना
परिगतशरीरप्राण नामशुक्लरसमभवन तस्या
शुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्यधिकस्याशु
प्रशान्तौ यतितव्यं मार्गां देशं कालञ्चाभि-
समीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा ऋदुमधुर-
शिश्निरतिक्तकषायैरभ्यवह्यायं प्रदेहपरिवेका-
वगाहसंस्पर्शनैर्वमनादौर्वा तत्रावहितेनेति ॥
संज्ञेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,—
“साध्यं लोहितपित्तं तदयदूहं” प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्वह्नुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणी श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रागुणो वायुस्तच्छात्यै चावरं भवतम् ॥
स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्मादसाध्यं समाख्यातं यद्वत्तमनुलोमगमम् ॥
रक्तपित्तञ्च यस्मागौ दावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगमम् ।
प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
यवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संखेष्टे च दोषेषु सर्वजिच्छमनं भवतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदके रक्तं मार्गविशेषता ॥
अभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ॥
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्धते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्यवाप्यपरि-

क्रमात् ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शुक्लधनुष्यमम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तदासौ रज्जनश्च यत् ।
अथ पूततिमात्रश्च सर्वोपद्रवश्च यत् ॥
वल्लभासंख्ये यच्च तच्च रक्तमविहिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पथ्येदूढश्च वियक्षेव तत्रासाध्यमसंप्रथम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्यं साध्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यञ्चावहितः चिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिक्षुक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गो दोषाशुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्लक्ष्यः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदसृहः ॥
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ * ॥
अथास्य चिकित्सायां रसाः ।

“रुतं गन्धं माक्षिकश्चैव लौहं
सर्वं दृष्टं जैफलेनोदकेन ।
लोहे पात्रे गोमयैः पाचयित्वा
राजौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥

इति सुधानिघोः रसः ॥

ऋताभसुखतीक्ष्णश्च माक्षिकं रसतालकम् ।
गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षान्ताद्रवैः ॥
दिनैकं मर्दयेत् खल्वै सितार्चौद्रुतावटी ।
माषामात्रा निहत्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं टर्षां वान्तिं शीघ्रं पित्तान्तको रसः ॥
इति रसः ।

शर्करातिलसयुक्तं निःकषययुतन्वयं
रक्तपित्तं निहत्याशु अन्तपित्तहरः ।
इति शूकराद्यैः लै
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्त
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

“अधोगते कृदनवर्द्धनिर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः षष्टिकप्रान्तिकोद्व-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रसानिकाः ॥
सुजा मखराखणकास्तु वर्यो-
सुकृत्काश्चिद्भटवर्मिमत्स्याः ।
अशः कपोतो हरिणेनलाव-
शरालिपारावतवर्तिकाश्च ॥
वका उरभ्याश्च सकालपुष्पाः
कपिजलाक्षापि कषायवर्माः ।
गवामजायाश्च पयो हतश्च
वृतं महिष्याः पनसं प्रियालम्
रम्भाफलं कश्चटतण्डुलीय-
पटोलवैजायमहार्द्रकाणि ।
पुराणकुम्भारुक्फणश्च पक्व-
फलानि तद्बीजजकानि वासा ॥
खादूनि विमानि च दाहिमानि
खर्चूरधानीभिधिनारिकेलम् ।
कशेरुश्चङ्गाटमरुत्कराणि
कपिलशालकपल्लवाणि ॥
भूनिम्बशार्कं पिचुमर्दपत्रं
तुखीकलिङ्गानि च काजमरुतः ।
द्राक्षा भिता माक्षिकमेजवथ
शीतोदकचौद्धिवारि चापि ।
सेकोऽयमाहः शतघोतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनसिद्धपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽगुज्जलाः
धाराणहं भूमिगृहं सुशीतं
वैदूर्यमुक्तामणिधारणश्च ।
रम्भोत्पलाभोरुहपत्रशय्या
क्षौमाक्षरक्षोपवनं सुशीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरुषिताना-
मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां हृदानां
अन्धोदयानां हिमवद्दरीयाम् ॥
सुशीतानां मिरिनिर्भराणां
सुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि
प्रणीरनीरं हिमवाणुका च
मित्रं वृषां शोणितपित्तरोगे ॥”
अथापथ्यानि ।

“थायामाध्वनिवैद्यं रविकरकीर्ण-
वर्मा ।
लोभो वेगविघ्नारण्यपलता हृदयशय्या
खेदासुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलह
वापार्कं — धाराणि कौ
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधि

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + डः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तघ्नी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ गौडिवा हृत्वा इति भाषा ॥
(विवृतिरस्याः रक्तघ्नीशब्दे ज्ञातया)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
रक्तवर्णपुनर्नवाशकः । तत्पर्यायोः । कृरा २
मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतुः ५
लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी = रक्त-
वर्णाभूः ८ शोफणी १० पुष्यिका ११ विकसरा १२
विषघ्नी १३ प्राटवेग्या १४ सारिणी १५ वर्णा-
भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
नवः २० नयः २१ ! अस्य गुणाः । तिलत्वम् ।
सारकत्वम् । शीघ्ररक्तप्रहरदोषपादुपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चक्षानो लघुदुस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाञ्चन-
वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वक्रवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ बन्धकवृक्षः । पुन्नागवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशेषः, त्रि ।)
यथा, वृहत्संहितायाम् । ३५ । १४ ।
“इन्द्राग्निदेवते रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिल-
सुताः ।
कार्पासमाधचणकाः पुरन्दरहुताशमक्ताश्च ॥”
रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“पलाशः किंशुकः पर्णो यश्चिद्यो रक्तपुष्पकः ।
चारश्रेष्ठो वानशरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्यायः ।
शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रलि-
ङ्गः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—
“शास्त्रलिङ्गो भवेन्नोऽपि पिच्छला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूक्ष्णी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—
“पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिजाटिका ॥”
चिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—
“चिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रक्तपुनर्नवा । भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । ङीष् ।)
पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ अका । आवर्त-
कीयता वागदमनी करुणीवृक्ष उद्
काकी इति राजनिर्घण्टः ॥ (घातकी

तत्पर्यायो यथा,—

“घातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मध्यासिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्तुल् ।)
वृक्षान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषण्मस्य
वृक्षान्नशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।)
रक्तकरवीरः । रक्तान्तानः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“वटो रक्तफलः ब्रह्मजी न्यग्रोधः स्कन्दजी ध्रुवः ।
जीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्वदशायां लोहितवर्णं
फलमस्याः ।) विम्विका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टी रक्तफला विम्वी तुष्टिकरी च विम्विका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“खर्गवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लीरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनान् जायते इति । जन् +
ङः ।) वामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायोः ।
पुस्तुपः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥

रक्तविन्दः, पुं, (रक्तानां विन्दः ।) रक्तकणाः
यथा,—

“रक्तविन्दैर्दृष्टा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टफलः । रौटा
इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः ।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिको गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-
विशेषः । स च शुम्भनिशुम्भसेनापतिः देवा
हतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणार्दितान् ।
योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥

रक्तविन्दैर्दृष्टा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥

शुशुभे स गदापाणिश्चिन्त्रशक्ता महासुरः ।
ततश्चैक्यी खवज्जैश्च रक्तबीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुखाव शोणितम् ।
समुत्पत्युत्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥

यावन्तः पतितास्तस्य शरीरादक्षविन्दवः ।
तावन्तः पुरुषाः ॥

स नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

स नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

स नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

स नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

स नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

स नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

प्रपात यो वै रक्तबीजेनासञ्कृतशोऽसुराः ॥
तेऽसुराश्चक्षुःसन्मतेरसुरैः सकलं जगत् ।
आप्रमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥
तान् विषसान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-

सत्तरा ।

उवाच काली चासुखे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥
मच्छस्त्रपातसन्भूतान् रक्तविन्दून् महासुरान्
रक्तविन्दोः प्रतीच्छेत्वं वक्ष्येऽनेन वेजिता ॥

भक्षयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।
एवमेव क्षयं देव्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥

मन्त्रमाणास्त्रया चोग्रा न चोत्पत्यन्ति चापरे
इत्युक्त्वा तां ततो देवी श्रुतेनाभिजवान् तम् ॥
सुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितम् ।

तस्याहतस्य देहात्तु बहु सुखाव शोणितम् ।
यतस्ततस्तदङ्गे चामुखा संप्रतीच्छति ।
सुखे समुद्रता येऽस्या रक्तपाताम्बुहासुराः ।

तांश्चखादाय चासुखा पपी तस्य च शोणितम् ।
देवी श्रुतेन वक्ष्ये वागैरक्षिभिरक्षिभिः ।
जवान् रक्तबीजं तं चासुखापीतशोणितम् ॥

स प्रपात महोदृष्टे शस्त्रसंघसमाहतः ।
नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुरः ॥
ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा वृष ।।

तेषां मातृगणो जातो ननर्त्तास्तेऽदोद्धतः ॥”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥

(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे
रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२ । ४४—४६ ।

“मृतं रम्भं समानीय यच्चास्ते परमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य सुदृढे ॥
महिषो मा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।

प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥
वार्यमाणापि यच्चैः सा प्रविशेत् हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥

महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्यौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यन्यदपुः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिविक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥

एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”
रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-
ऽस्तीति । “अश्वत्थादिभ्यः अच् ।” ५।२।२७।
इत्यच् ।) निचुलवृक्षः । इति चित्ताख्येयः ॥
(शुभादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातयाः ॥)

रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्त
वर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—

“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाख्यो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स वृक्षः ।

श्रीघो रुच्यः पुष्टिकहीमनोऽसौ
वाशं धत्ते किञ्च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तव

मृजकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मृजमस्य । कन् ।)
 रक्तवर्णपट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मृला, स्त्री, (रक्तं मृलं अस्याः । टाप् ।)
 मृजालुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।)
 रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 विससृणं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहनः ॥
 रजं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 चन्द्रप्रभावचासुस्ताभूनिस्सुरदारवः ।
 रिद्रानिनिषादावर्णपिपलीमृजचिन्नकम् ॥
 त्वकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिपली ।
 वर्णमाक्षिकं थोषं द्वौ चारौ लवणचयम् ॥
 तानि टङ्कमाचामि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
 हर्षहृतलोहं स्यात्तुत्कर्षां सिता भवेत् ॥
 मृलाजलवर्कं स्यादशौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
 धिनां योजितैरैतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
 क्षप्रमिति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 हन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
 तस्माच्छरीरस्तद्वत् मृतावातास्त्रयोदश ।
 खट्वहिं पाखुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥
 त्वं श्वासं तथा कुष्ठमभिमान्यमरोचकम् ।
 तपित्तकफाधौ न वक्ष्या वृक्ष्या रसायनी ॥
 माराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नात् गुटिकाभिमाया ।
 प्रवाञ्छन्मया यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्युता ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 विस्रं लवणमुष्णं रक्तं मेहति यो नरः ।
 तस्य परिकीर्षेण तं विद्याज्ज्ञमेहनम् ॥
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
 रोचणं, स्त्री, (रक्तस्य मोचणम् ।) श्लोषित-
 वः । यथा,—
 रानोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
 चिरोत्पतिते शोथे श्लोषितसावणश्चेत् ॥
 रं कुर्यात् ।
 नतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोचणमेकतः ।
 कं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ॥
 वर्णे कठिने श्वावे ब्रूये चायन्तवेदने ।
 वशेषे विशेषेण जलौकोभिः पदेरपि ॥
 शितसावणश्चेदित्यनेनान्वयः । इति भाव-
 प्राशः ॥ (तथा च ।
 स्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।*
 रात्रिरेचनेनापि अस्त्रावभिक्षयेव च ॥
 शृङ्गैर्जलौकाभी रक्तश्च सावणेभुधः ।
 गङ्गे चापराक्षे च नाकुण्ठो नातिश्रीमले ॥
 गूपरिपीतस्य शोषितं मोक्षयेद्भिषक् ।
 रोगेण सर्वेषु नासामध्यपुटे तथा ।
 रजं रेचयेद्यत्नात् सर्वथा भिषगुत्तमः ॥
 इति हारीते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 रः, स्त्री, (रक्ता यदिरिव । यद्वा रक्ता-
 वर्णा यद्विः शाखास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 । अटाधरः ॥

रक्तव

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्यपि ।
 ताभ्रवल्ली चिचपर्यौ काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेधिका ।
 मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवत्तापि ॥
 रसायन्यतया काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भण्डीतकी च गण्डोरी मञ्जुषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेणुः, पुं, (रक्ताः रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्द-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्दूरं रक्तेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुद्गागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेणुका, स्त्री, (रक्ताः रेणवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तरैवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णो लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 मृज्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “मृज्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पचसञ्चयसुशान्ति सतिक्तं
 स्वरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लानि शृङ्गातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशेषोऽस्याः काकतुण्डीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४।४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्ते, वि ॥
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसूरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसूरिका ।
 इति जटाधरः ॥ (मसूरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 समूहोऽयम् ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाक्षा ।
 वन्शुकम् । निशाद्यम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा,
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे,
 वि यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये

रक्तशि

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
 रक्तवर्द्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्द्धयतीति । वृध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्द्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सन्धासी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥
 रक्तवानः, पुं, (रक्तप्रधानो वानः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, मारुङ्गे १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं क्वागक्षीरेण संयुतम् ।
 पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवानो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्द-
 रम् । इति हारापली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्द-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसववत्वन-
 मस्याः ।) श्रेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (श्रेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्ष-
 णम् । तत्तु उत्पत्तिविशेषः । तत्फलं शूलोद-
 योगः । यथा । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शूलोद्योगो मांसास्थिपत्तादिभिर्भिरकः ।
 धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्बधितं भवं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालिर्विषिकशङ्कुसुकुन्दकपाशु-
 कपीतकप्रमोदककालकेलादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाग्नि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वयस्यस्त्रिदोषजित् ।
 चक्षुष्यो मूत्रजः स्वर्गः शुक्रलस्तुट् च्वरापहः ।
 विषव्रणान्वासकासदाहनुद्विगुष्टिदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + ल्युः ।) सिन्दूरम् । इति हारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा-
 जनवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलशब्दः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ सिंहः ७
 मृगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोषाश्मानसमौ-
 र्त्तिकपित्तश्लेष्मनाशिलम् । सारकत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रक्तमाला ॥
 रक्तशङ्खः, स्त्री, विषम । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमंज, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुकुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुकुमशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तसन्दर्पिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृश्यतीति । इन् + श् + क् । टाप् । अत इत्वच् ।) जलोका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति आप्नोतीति । कः । इति रायमुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकण्ठारम् । तत्प्रयोगः । हलकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
 रक्तसर्पः, पुं, (रक्तवर्णः सर्पः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहति इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पत्रङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । पत्ररञ्जकमाख्यातं पत्ररश्च कृचन्दनम् ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्वदेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च माघघ्नी दन्तधावनः । कण्टकी बालपञ्चश्च बहुश्लक्ष्य यक्षिणः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्ते सारो यस्मिन् । शीघ्रितसारयुक्ते, त्रि । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तास्त्रोष्ठदन्तपालीजिह्वानेजान्तप्रायुकरचरणैः । रक्तेषु रक्तसारा बहुमुखवनिताः पुच्छयुताः ॥”)
 रक्तधौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं धौगन्धिकम् ।) रक्तकण्ठारम् । इति अटाधरः ॥
 रक्तमावः, पुं, (रक्तं स्त्राययतीति । स्त्र + शिच् + अच् ।) वेतसावः । इति अटाधरः ॥ (रक्तस्य स्त्रायः ।) रक्तपतनम् । (यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नेर्कतभागे रक्तसावोऽथ शस्त्रकोपश्च । अपराधोऽर्चमं कृतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तहंसा स्त्री (रक्ता वशीभूता हंसा अत्र ।) इति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुह्या । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “रक्ता सर काकचिह्नी स्यात् काकानन्ती च रक्त्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्तुता काकवल्लरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उदुकाण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं मन्त्रितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शीघ्रित-मिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्षोऽदृश्यान् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । वै, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अष्टविशेषः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ८ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दृष्टव्यं गदाश्च ॥”)
 रक्तवर्णचतुर्वर्त्तुक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्नीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखाहो प्रियतो भुवि रावणः ॥” अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिः-सागरे ।
 “न श्रीस्थिति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घबाहुर्मैथुनं न सौख्यं प्रहृष्टमुखम् ॥”)
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुकुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलगहः । कम्पिलः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यारोचनिकेति वा ॥” “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 प्रवालः । मन्जुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमद्याह्वन । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सवृद्धः पटवासकौ ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥ मञ्जिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरव्यसात् । ख + घञ ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह । पित्तक्षत

तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उत्पन्नः ॥” तस्य चिकित्सा ।
 “वत्सकतत्त्वगात्री दाडिमफलसम्भवा त्वक् । त्वग्द्युगलं पलमानं विपचेदृष्टाङ्गसंभिते तोषे ॥ अष्टमभागं शेषं काथं मधुना पियेत पुरुषः । रक्तातिसारसुख्यमतिप्रथितं नाशयेन्नियतम् ॥” इति कुटजदाडिमकायः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धवन्नीतन्तु मधुना सितया सह । लोहं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥’ इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘प्रीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तक्षुलाम्बुना । रक्तातिसारजिह्वपित्तलङ्घदाहमेहनुत् ॥’ चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिविरेचने शीघ्रदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्महामतिभिः ॥ घन्नागरमुक्ता च बालकं बालविविक्तम् । दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बाम्बपल्लवान् । पिष्ट्वा देवा मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥ गुडेन पक्वं दातव्यं विष्वं रक्तातिसारिण्ये । मनुजे मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहाः ॥ वत्सकातिविषनागराभया पेधितश्च मधुमस्तुसंयुतम् । लेह एव मधुना च मानुवे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥ कुटजलक् च पाठा च विष्वं विष्वश्च धातकी । मधुना सहितं चूर्णं देवं रक्तातिसारहम् ॥ इति रक्तातिसारः ॥” इति हारीतं चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + डः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गचुपः । राज्ञा आपाद् इति वङ्गभाषा । बालचिरचिरो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ आपाटुकः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्पपत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवात-व्रणकण्डविषनाशित्वम् । संघाहित्वम् । वान्ति-कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥ अपामार्गोऽन्यो वातविट्भी कफकण्डिमः । रूचः पूर्वगुणैर्भूतः कथितो गुणवेदिभिः ॥ अपामार्गफलं खादु रसे पाके च दुर्ज्वरम् । विट्भि वातखं रूचं वातपित्तप्रसादनम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-

“शुचोपरिसमासीनां रक्तान्तरपरिच्छेदान् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुग्गाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतसुच्छिद्यवाणालिनीध्यानम् ॥
तदुक्तं, चि ॥

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तवर्णः आन्तरः ।) कोशान्तरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशान्तर-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णः आन्तरः सन्त्यक्
ज्ञायते इति । रक्त + अन्तरः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसह्या २ अपरिच्छिन्नः ३ रक्तान्तरकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुसुमकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ बहुलप्रसवः ९ सुभगः १० भमरा-
नन्दः ११ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराभान्मूलकाशश्वासातिप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तं कच्छतीति । कृ + भन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्मानं नदु रक्तान्तरं यन्मांसं चीयते सिते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तानामन्तरमन्तरम् ।) रोग-
विशेषः । यथा, शातातपीयकर्मविपाके ।
“जलोदरयक्तुक्षीदृशूलरोगग्रणानि च ।
आसाजीर्णान्तररक्तार्शममोहगलग्रहाः ।
रक्तान्तरद्विसर्पाद्या उपपादोद्भवा गदाः ॥”
इति भगवत्सत्त्वम् ॥ * ॥

“रक्तान्तरमाह ।
‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संप्रीत्य ततस्त्वपाकम् ।
सखावसुत्रह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैरावृतमाशु वृद्धिम् ॥
सवत्तजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्विधिरात्मकम् ।
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेद्वृद्धपीडितश्च ॥’

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संप्रीत्य
संहतीकृत्य मांसाङ्कुरैः सञ्ज्वर्युद्देशु दूष्यत्वं
रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसाङ्कुरैः
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्ड-
सुत्रह्यति उद्भूतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्त्रादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चेकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वात् अङ्गुदपीडितः ॥ * ॥ अथाङ्गुदस्य
चिकित्सा ।

“अङ्गुदार्शानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
अतश्चिकित्सेक्षिगम्बुदानि
विधानविद्वयस्थिचिकित्सितेन ॥
हरिद्राणोपपत्तज्जह्वममनःशिलाः ।
मधुमार्गो वेप्रोऽथ मेदोर्भुदहरः पूरः ।
स्रक्कस्य कृत्वा चारो ॥”

अङ्गुदार्शानां संयुक्तो लेपः सिद्धीर्भूदायहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बह्वं वटस्य पत्रेण ।
अथस्थि सभराजान्तरहृद्युपशान्तिमन्त्रेण
मञ्जितु ॥

शिशुमूलकयोर्वीजं रजोघ्नं सुरसा धवम् ।
तक्रोणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्बेद्वृष्टशान्तये ॥
रजोघ्नं सर्वपम् । सुरसा तुलसी । धवं इन्द्रधवम् ।
अश्वरिपुं करवीरम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स] स्त्री, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुग्गाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽथर्वं दुष्टसुखाद्य गाढविडूभिः प्रणीडिताः ।
सर्वान्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
मेकाभः पीयते दुःखैः शोणितचयसम्भवैः ।
हीनवर्णवलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्प्रयावं कठिनं रुच्यमधो वायुर्न वर्तते ।
तसु चारुणवर्णश्च फेगिलश्चास्त्रगर्शसाम् ॥
कथूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि बाधिकम् ।
तच्चारुवन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुच्यम् ॥

श्लिथिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां वनश्चास्त्रं तसु सत्याशु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं क्षिप्तमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।
श्लेष्माशुवन्धो विश्लेषस्तत्र रक्तार्शसां बुधेः ॥
गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पाकस्यासु-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अशुवन्धः उत्पन्नत्वम् ।
रुच्यं रुच्यतीति रुच्यं रुच्यं द्रव्यम् ।
पित्तोत्पन्नस्य लक्षणं रक्तोत्पन्ना गुदे कीला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्पन्नस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्शस्तिमित-
मार्द्रचर्मावगुण्ठितमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्तार्शसासुपेक्षेत रक्तमादौ सवद्विषक् ।
दुष्टाश्लेष्मिण्यहीते स्युः शूलानाहृष्टगामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकथन्वयवासाः सनागराः
कथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दार्वाङ्गुलीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाशः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाश्वन्ति रक्तवहाः ॥
दधिसूपरि यो भागो घनः सौहृद्यतः सरः ।
मथितं सररहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपद्मकेशरं चोद्भूतं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शःसु सुखी भवेत् ॥
पयसा श्रुतेन वषे

समङ्गोत्पन्नमो चाकृतिरीटनिलचन्दनैः ।
सिद्धं क्रापीपयो दद्याद्गुदजे शोणितान्तरके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाहो मोचरव-
तिरीटी लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिद्रुमम् ।
भाजितं रजनीचूर्णं सृष्टीचारेः पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं स्तब्धं क्षिप्तार्शो भगन्दरम् ॥
चारुस्त्रम् ॥
नासानाभिससुत्येष तथा मेढ्रादिजिह्वपि ।
क्रियामर्शःसु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलसु संहृद्य दहेत् चारेण चाग्निना ।
वेगावरोधलीपुष्टयानात्यक्तकासनम् ।
यथास्वं दोषलक्षणाभ्यर्शनः परिवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा चास्य लक्षणानि ।
“रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकगन्तिका-
फलसदृशानि पित्तजलज्जगानि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्थं दुष्टमनस्य-
मसृक् सङ्घसा विम्वजन्ति तस्यैवानिप्रवृत्तौ शोणि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ।” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
“रक्तार्शसासुपचारं वक्ष्यामि श्दस्य पुत्रक । ।
प्रातस्त्रिणान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानामरसंयुक्तं नवनीतं सप्रकर्षम् ।
केशरं मातुङ्गस्य विद्वृष्टशर्करायुतम् ॥
भक्षेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥
समङ्गा शास्त्राङ्गीपुष्पं चन्दनं ककुभम्वचम् ।
नीलोत्पलमजाजीरं पिष्ट्वा पानमस्यन्मदान् ॥
कुटजमूलसर्पकेशरमुत्पलं
खदिरघातकिन्तलशृङ्गं पयः ।
पिबति भक्षयत्योमममृगभयं
गुदजवेहतसङ्गविनाशनम् ॥”
इति रक्तार्शचिकित्सा ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥

रक्तानुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आनुः ।) रक्त-
वर्णासुविशेषः । शकरकन्द आनु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । मधुरास्त्रत्वम् । अमपित्त-
दाहपहत्वम् । वृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णः रक्तस्यः । रक्त-
+ “अत इनिठनी” ५।२।१५ । इति ठन् ॥
गुग्गा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“साङ्गुष्ठा छगुणा गुग्गा रक्तिका काकयन्तिका ।
काकादनी काकतिका काकजङ्घा शिखरनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“रक्ता सर काकविष्टी स्यात् काकयन्ती च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीषु सा स्रुता काकयन्ती ।”
इति

पुष्पखण्डे प्रथमे भागे ।

रक्तोत्पत्ति

रक्षा

रक्षा

राजका इत राज नवष्ट १ रक्तिक
पारमाण्ड

रक्तो, पु. (रक्तो रक्तवर्ण इत्यु.) रक्त
वर्णः । लाल आक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
रक्तपत्रः २ शोणः ३ लोहितः ४ उक्तः ५
मधुरः ६ हृत्स्मलः ७ लोहितेक्षुः ८ । अस्त्र
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । मृदु-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तः, पुं, (रक्तवर्णः एरक्तः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल भेरुका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चात्रः २
हस्तिकर्णः ३ रुद्रः ४ उरुवृक्षः ५ नाम-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० स्निग्धः ११ व्याघ्रतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ ह्रस्वरक्तः १५ । अस्त्र
गुणाः । मध्ययुपवनान्तरक्तान्तिपाक्षुभ्रान्ति-
श्वासन्वरादौचक्रवाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्ल एरक्त आमर्लश्चो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुली वर्डमानो दीर्घदण्डो यङ्गमकः ॥
रक्तोऽपरोरुवृक्षः स्याद्रुवृक्षो रुद्रस्तथा ।
आत्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुत्तानपत्रकः ॥
एरक्तयुग्मं मधुरसुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवस्तिष्ठिरः पीडोदरच्वरान् ॥
जघन्यासकफानाहकानकुष्ठाममारुतान् ॥
एरक्तपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशकम् ।
मूत्रकृच्छ्रहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातार्थग्रहं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् ।
कफघातक्षमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरक्तफलमयुष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यक्षुतीक्ष्णोदराशोभं कटुकं दीपनं परम् ।
तदभ्यञ्जाच्च विड्मेदी वातघ्नीदद्यापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तोत्पत्तिः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एरक्तः ।) इन्द्र-
वारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-
ऽखेन्द्रवारणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पत्तिः, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णस्तत्परम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कौक-
नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा,
वृद्धत्वं हितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्द्याच्च विन्द्वारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥”
तथास्त्र गुणाः ।

“धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिद्व्यत् रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्पत्तिः, पुं, (रक्तोत्पत्तिमिव पुष्पमस्यस्य ।
अर्थयावत् ।) शास्त्रलिपिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पत्तिः, पुं, (रक्तोत्पत्तिः आमेव
शोणवर्ण इति जटाधरः तद्
युक्ते, चि ।

रक्तोत्पत्तिः स्त्री (रक्तोत्पत्तिम्) गौरकम इति
हारावली ११२ (गुणादयोऽस्य गौरक
शब्दे ज्ञेयाः ।)

रक्त, जि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-सेट् ।) नि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

रक्तः, [सु] स्त्री, (रक्तवत्सादिति । रक्त +
“सर्वधातुभ्योसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् यज्जाननायात् रोगिणस्तथा
दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥”

इत्यामेये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥

रक्षाप्रौपद्यं यथा,—

मधुरवाच ।

“रक्षोघ्नानि विषत्रानि यानि धार्म्याणि भूभुजा ।
अगदानि समाचक्षुः तानि धर्मभूतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

यजिका रोहिणी चैव रक्तमाला भद्रौषधी ।
तथामलकन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा प्रतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महामूलमलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरक्षानि पार्थिव ।
विशेषान्तरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्म्या विशेषतः ।
रक्षोघ्नाश्च यस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥

रक्षःसमं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्रीव-
त्समभिधानात् ।) रक्षःसमूहः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥

रक्षकः, वि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् ।) रक्षा-
कर्ता । यथा,—

“गौरक्षः सद्यदेवश्च नकुलो ह्यरक्षकः ।

वैराटे कुरुदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्षणं, स्त्री, (रक्ष + भावे क्त्वा ।) रक्षा । यथा,

“इति प्रणयवह्नाभिर्गोपीभिः कतरक्षणम् ।

पाययित्वा स्ननं साता संनवेशयदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षारकः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि
पाठः ॥

रक्षणिः, स्त्री, चायमाणा जता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।)

रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“मयि वृद्धिर्हि लोकानां रक्षा वृक्षाखवस्थिता ॥”

षतु इति मेनिनी धे २३ । भस्म इति

।

रक्षा यथा,

‘रक्षा विधिरे सत्यक गोपुच्छभमगा’ ।
गोभूज्येष्ठापायत्वा पुनगारजकार्मकम्
रक्षा च चक्रुः प्रकृता ह्यादशाङ्गेषु नामान् ।
गोप्यः संस्पृष्टलिता अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥
न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥

अथादजीऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरु-
यज्ञोऽभ्युतः कटितटं जटारं हयास्यः ।

हृत् केष्टवत्स्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुजं सुखसुखक्रम ईश्वरः कम ॥

चक्रायतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्
त्वत्पार्श्वयोर्धदुरसी मधुहा जनश्च ।

कोणेषु श्रृंखल उरुगाय उपर्युपेन्द्र-

स्तार्च्यः चित्तौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।
श्चेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥

पृथ्गर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्रीडन्तं पातु गोविन्दः प्रयानं पातु माधवः ॥

व्रजन्तमवाहैकुल्य आसीनं त्वां श्रियः प्रतितः ।

सुज्जानं यज्ञसुक पातु सर्वग्रहभयङ्करः ॥

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुम्भाखा येऽर्भकग्रहाः

भूतमाष्टपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥

कौटरा रेवती षष्ठा पूतना मातृकादयः ।

उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियहृहः ॥

खण्डदृष्टमहोत्पाता वृहदालम्बहाश्च ये ।

सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभौरवः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीवाध

इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।

व्रगराजकुमारत्वात् केत्तिदिच्छन्ति साधवः ॥”

तत्र भद्रादिसङ्घावे तामतिक्रम्यैव कुर्यात्

तथा च स्तुतन्तरे ।

“भद्रायां वे न कर्तव्ये आवणी फाल्गुनी तथा

आवणी वृषतिं हन्ति आमान् दहति फाल्-

गुनीति ॥”

विश्वश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तश्रीयाश्चैव तर्पणम् ।

ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटिकां शुभाम् ॥

कारयेदक्षतैः शक्तेः सिद्धार्थैर्होमभूषिताम् ।

वस्त्रैर्त्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमेनैव मलवर्जितैः

विचित्रं यथितं सूत्रं स्थापयेद्वाजगोपरि ॥

उपलभ्यमध्ये दृष्ट्वा चतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् ।

तत्रोपविशेद्वाजा सामात्यः सपुरोहितः सङ्गृह्य

तद्वत् पुरीषा वृषते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ।

येन बद्धो बली राजा शान्वन्तो महाबलः ।

तेन त्वां प्रतिवधामि रक्षे मा चक्ष मा चक्ष ॥”

वैदिकम् । यदा वज्र दाक्षपत्या हित्यथ

शतानीका मनस्य माना तन्मया वज्राणि

शतं शारदाया वृक्षान् जरदिविद्यथा समु ।

“जाक्ष्येः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चाप्येव मानवैः

कर्तव्यो विप्रान् प्रपूज्य शक्तिव

यनेन विधिना यस्तु चरेत्

स सर्वदोषरहितं सुखं सर्वस्वरं वसेदिति ।
अथ तद्दिनानुरथाय उपार्कमर्दिनिर्णय
नियते । यदाह स्तुत्यन्तरे ।

“उपार्कमर्दि तु कुर्वन्ति ते सामन्तगृह्यविदः ।
ग्रहसंक्रान्तिर्गृह्यं हस्तश्रवणपञ्चमे ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रपदहस्तानक्षत्रं
ज्येष्ठेदिनां आषाढस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्वेदिनां
आषाढी पूर्णिमा उपार्कमर्कालः । उपक्रमकक्षिका-
कीर्तनरूपं कर्म उपार्कमर्क । अत्र करणाभावे
भाद्रे आषाढेऽपि विधेयम् ।

“अष्टहोषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तत् ।
तदा भाद्रपदे मासि आषाढेऽपि तद्विद्यते ॥”

इति बज्रचूपादिप्रतिषेधचक्रान्तु ।
आषाढपञ्चम्युक्तम् । तदाह गर्गः ।

“यदि स्यात् आषाढं पञ्चं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपार्कणं शुक्लपञ्चम्यां आषाढस्य च ॥” इति ।
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा । तथा च
कालिकापुराणे ।

“चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् स्त्रीकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जन्मतुः श्रुतौ ॥

हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहूतया ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पञ्चैर्यौदधिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।

आसुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणप्रकृयेति ॥”
आसोऽपि ।

“अवश्येन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तथादेव नश्यति ॥

प्रतिष्ठासंवत् कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।
यत् कर्म सफलं विदादुपार्कणसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षाकर्म यथा । उदङ्गुभाचापो रुहीला

लोचयन् रक्षाकर्म कुर्यात् तद्विद्यामः ।
कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
गताः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यचराक्षसाः ।

रभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या व्रन्तु तान् सदा ॥
यिष्यामन्तरीक्षे च वे चरन्ति निशाचराः ।

एतु वास्तुनिवासाश्च पान्त्वा तान् नमस्कृताः ॥
एतु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।

श्रुताश्चैव नद्याश्च सर्वेऽपि सागराः ॥
सौ रक्षतु ते जिज्ञां प्राणान् वायुस्तथैव च ।

सो अरुणसपानन्ते प्रजन्तः परिरक्षतु ॥
दानं विदुतः पान्त्वा समानं स्नानयितवः ।

रभिन्द्रो ब्रह्मपतिर्मुमुक्षुर्न मतिन्तथा ॥
मांस्ते पान्त्वा गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।

दाने वरुणो राजा समुद्रो नाभिमखलम् ॥
सुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।

रक्षाणि सदा रूपं कृपां पान्त्वा मिश्रास्तव ॥
स्वाध्याययत्नापो रोमाण्योषधयस्तथा ।

काशं खामि ते पातु देहन्तव वसुन्धरा ॥
गवर भिर पातु विष्णुस्तव

पौरुष पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ
एता दहे विशेषेण तव निष्ठा हि देवता ।
एतास्त्वा सततं पान्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुहि
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चक्रसूर्यो च स्वस्ति नारदपञ्चतौ ॥
स्वस्त्वमिष्वैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रमाः ।
पिनामहकता रक्षा स्वस्त्वायुर्वर्द्धतां तव ॥
इतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतयथः ॥”

इति स्वाहा ॥

इतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या याधिविनाशनेः ।
मयैव कनरक्षस्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुयुते स्रजस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षैव । रक्षा + रक्षार्थं कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—

“अनेन विधना यस्तु रक्षिकावन्ममाचरेत् ।

स सर्वदोषरहितः सुखं सर्वस्वरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥

रक्षितं, चि, (रक्ष + क्तः ।) कृतं रक्षम् । तत्-
पर्यायः । जातम् २ जातम् ३ अविताम् ४

गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥

(यथा, मनुः । ११ । २३ ।

“कल्पयित्वाश्च वृत्तिश्च रक्षेदेनं सभन्ततः ।

राजा हि धर्मधृद्भागं तस्मात् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”

स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियं टाप् ।
अमरविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।

“अलम्बुषा मिश्रकेशी विदुतुपर्णा तिलोत्तमा ।

अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वक्षनोरमा ॥”

रक्षिता, [क्त] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + क्तृप् ।)
रक्षाकर्ता । यथा,—

“आययन्नो लोकाज्जो देशोत्पत्तिविशारदः ।

कताकतज्ञो मृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मातृये १८ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः सन्तुहः ।) राजाङ्ग-
रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अनीकस्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्न, स्त्री, (रक्षो रक्षसं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)
महातकट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
सर्पः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्तया

जगत् प्रह्वयत्युत्तरयते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंवाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥

“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हि हृषीकेश
सर्वेन्द्रियप्रवर्तकं यत्तस्मैवाव्यन्ताद्भुतप्रभावो

वत्तस्मै प्रकीर्तया

वत्तस्मै प्रकीर्तया

वत्तस्मै प्रकीर्तया

वत्तस्मै प्रकीर्तया

वत्तस्मै प्रकीर्तया

कीर्तया निरतः प्रप्राप्तस्य स्थली कीर्तनन श्रव
णेन च न अवलमहमेव प्रह्वयामि किन्तु सर्वं
मेव जगद्धेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रह्वया

प्रह्वयं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरज्यते च तद्वि-

षयमवरागमुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति

सर्वास्तु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संवा

नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्तया इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।

अयं शोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशके,

त्रि । यथा सुयुते । १ । ५ । “वेदनारक्षोघ्नेधृ-
धूपयेन्नक्षोघ्नेधृ मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ॥

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) रक्षिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥

रक्षोद्धा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृषिविशेषः ।

स तु कृषिदस्य १० मण्डलस्य १६२ सक्तस्य
कृषिः ॥ राक्षसहन्तरि, चि । यथा, कृषिदे ।

१० । ८७ । ६ ।
“विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोद्धा मीवचातमः ॥”

“रक्षोद्धा रक्षोहन्ता ॥” तज्ज्ञाप्ते सायणः ॥)
रक्षः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो

नह् ।” ३ । ३ । ८० । इति नह् ।) जातम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रक्षति । इति दुर्गादासः ॥

रख, इ सर्पण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥

रग, इ मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥

रग, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,

रागयति । इति दुर्गादासः ॥
रग, म य शक्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०

पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । य, अरगीत् ।
शक्नेः शक्ना । रगति रोमी कुपयिष्यः । इति

दुर्गादासः ॥
रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, क, रङ्गयति । भासि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
रघ, इ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रङ्गयते । ङ, रङ्गते ।

इति दुर्गादासः ॥
रङ्गः, पुं, (लङ्गति ज्ञानसौमां प्राप्नोतीति । लङ्गि

+ “लङ्गिक्लोर्नकोपश्च ।” उणा० १ । ३० ।
इति क् । नकोपश्च । “लङ्गिक्लोर्नकोपश्च ।”

मधुनीनां वा खो

ते इति वत्तस्मै

ते इति वत्तस्मै

ते इति वत्तस्मै

८। २। १८। इति काशिकोक्त्या लक्ष्य रत्नम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सूर्यवंशीयदिलीपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३। १८।

“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृतः ।
दिलीपसुनुर्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”
तन्नामयुत्पत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तर्ममक-
स्तथा परेषां बुद्धि चेति पार्थिवः ।
अवस्थ धानोर्गमनार्थमर्थ-वि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । ३। २२ ॥
(अस्य पिता दिलीपः माना सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीक्षितस्य पितुर्यज्ञीयान्तरक्षणे
नियुक्तस्तद्वह्निहारिणं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यमुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे
सर्वं वित्तं प्राक्कणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणा-
धिना वरतनुप्रिच्छेण कौतुसेनाभ्यर्थितः कुबेरं
विजित्य धनान्वादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
स्वपुत्रमजं यौवराज्येऽभिधिष्य विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवन्-साधुव्यमाप्नवान् ।
तथा च रघुवंशः । ८ सर्गः ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिज्वात्मजमात्मवत्तथा ।
विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिदिवस्त्र्यपि निःसृहोऽभवत् ॥”
“अथ काश्चिदजयपक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदययं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” * ॥

भीमादिवदेकदेशग्रहणं रघुवंशकाव्यम् । यथा,
“रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

एव “रघोः काव्यं पदे पदे ॥” एतावुद्धटौ ॥
अपि च ।

“रङ्गयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरङ्गनात् ।’ इति रघुः ।” इति उणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । २। १५६ ॥ * ॥ रघु-
वंशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,
रघुवंशः । १। ६ ।

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ॥”
उद्धृतं इतं गच्छतीति । श्रीब्रह्माग्निः, त्रि ।
यथा, जर्मदे । ५। ३०। १४।

“अथो न वाजी रघुरज्यमानः ॥”
“रघुः श्रीब्रह्माग्नी ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥”
सुकारः, पुं, (रघुं तदाहं काव्यं करोतीति ।
कृ + “कर्मण्यण्” ३। २। १। इति अण् ।)
कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

वाग्देवीं भजतो मम चन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥”
यथा च ।

“सीमन्तिनी च नलिनी च कुसुद्वती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च ।
कान्तोज्ज्वलिता हिमवता रविरस्मितता
मेघावृता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”
इत्युद्धटः ॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघून् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्द + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, राधायणे । २। ५२। १२ ।
“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दनः ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”
वङ्गदेशीयनवदीपनिवासौ स्मार्तः पण्डित-
विशेषः । स च प्राचीनस्तुतिर्गणककर्ता ।
मलमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेता वन्द्य-
घटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—
“प्रथम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् ।
सुनीन्द्राणां स्तुतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।
मलिभुवे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गास्तवे अवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तङ्गागभवनोत्सर्गे द्योत्सर्गवैव्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।
दीक्षायामादिके कृत्वे ज्ञेये श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामग्राहे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यततः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपरः पण्डितविशेषः । स च वर्तमानप्रदेशान्त-
र्गतमाङ्ग्यामनिवासिचरः । राष्ट्रीययोगीमुक्तः
किशोरीमोहनगोस्वामिस्त्रुः श्रीमन्निबानन्द-
वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तत्रजरमापरि-
खयकन्दोमङ्गरीटीकाशास्त्रानकौमुदीरामरसा-
यणप्रभृतयो बह्व्यो ग्रन्थास्तत्प्रणीताः सन्ति ॥
रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः । सुभादित्वात् णत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । १५। ५४ ।
“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
महौजसा संयुक्ते शरत्काले दवेन्दुना ॥”)

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,
“यदुपतिः क्व गता मयुरा पुरी
रघुपतिः क्व गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुसुम मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपगोस्वामी ॥
(केषाञ्चित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरोमणिः अयन्तु नैयायिकः गङ्गेशोपाध्याय-
कृतव्याप्तिपञ्चादशैकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्ती अयममरकौश्ल टीकाकारः । रघुनाथ
तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ
दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य
प्रियभक्त आधीत जप कथय
प्रणेता अथ सखु अशेषवै यशो

हरनिवासिचरः कायस्त्र्यकुलभूषणं मयुरान्त-
र्जनिगोवर्द्धनगरितटे राधाकुखे मत्तदेहं
विहाय स्वर्धामागमत् । ततस्वमाधिरघुनापि
तत्रैवास्ते सेवतेऽद्यापि बहुभिर्वैष्णवैः ॥)

रघुवंशः, पुं, स्त्री, (रघोर्वंशः सन्ततिर्वंशनीयो
यस्मिन् । यद्वा रघूणां वंशसम्पन्नत्वं कृतमिति
अण् लुक् च ।) कालिदासकृत रघुराजान्वय-
वर्णनमहाकाव्यविशेषः । यथा,—
“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । १। ६ ॥
(अयं हि जनविश्वसर्गात्मको ग्रन्थः । अत्र
दिलीपादारभ्य अश्विर्वर्णपर्यन्तं वस्तु वर्णि-
तम् ॥ पुं, रघोर्वंशः । यथा,—
“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो
रामः ॥”

इति रामायणम् ॥
रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव श्रीभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—
“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो
रामः ।

दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥”
इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुव वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः ।
यथा, रामायणे ।
“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”

रघूद्वहः, पुं, (उद्वहतीति । उत् + वह् + अच् ।
रघूणां उद्वहः रत्नाभारधारकः ।) श्रीरामः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पुं, (रमते तुष्यतीति । रम् + “बाहुलकात्
रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।
४० ।) जपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।
के, ३१ ॥

रङ्गः, पुं, (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कुः ।)
रङ्गविशेषः । इत्यमरः । २। ५। १० ॥ स
तु शबलपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः, स्त्री पुं, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रज्यते
अस्मिन् । रन्ज् + अधिकरणे घञ् वा ।)
धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ तत्प्रभ्यायः ।
अणुः २ जपणम् ३ आपूषणम् ४ वङ्गम् ५ मधु-
रम् ६ हिमम् ७ कुरूप्यम् ८ पिच्छटम् ९ पूति-
गन्त्वम् १० । अस्थ गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । जवणरसत्वम् ।
मेहव्रणत्वम् । कृमिपाण्डुदाहशमनत्वम् । कान्ति-
करत्वम् । रसायनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—
“श्वेतं मृदु लघु खञ्जं स्निग्धमुष्णमहं हिमम् ।
सूत्रपत्रकरं कान्तं चपुष्टेष्टसुदाहृतम् ॥
क्षुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ।
उत्तमं क्षुरकं तप्तं मिश्रकं संहितं मतम् ॥”

तस्य शुद्धस्य दोषमाह

‘उज्जो नधत्ते खलु शुद्धिहीन
स्तथा ह्यपङ्क्तश्च किलासगुल्मी
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥

विधोषमं रक्तविकारवृन्दं
क्षयश्च कृच्छ्राणि कफज्वरश्च ।

मेघाभ्ररौविदुधिसुखरोगान्

नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

स्य शोधनमभिधीयते ।

वङ्गनामौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।

वधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्विदुग्धेऽपि च

त्रिधा ॥

नतक्रकाञ्चिकगोमूत्रकुलत्पत्राथैषु प्रत्येकं त्रिधा

वधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

मृत्पात्रे ढाकिते वङ्गे चित्वाश्वत्थत्वचो रजः ।

प्रा वङ्गचतुर्थांशमयोद्वर्जा प्रक्षालयेत् ॥”

अत्रा अभिली । रजश्चूर्णम् । अयोद्वर्जं कर-

ली ।

ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

य भस्मसमं तालं क्षिप्त्वास्त्रेण विवर्द्धयेत् ॥

नो गजपुटे पक्का पुनरस्त्रेण मर्दयेत् ।

लेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

व दशपुटेः पक्कं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

व मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

वङ्गं लघु सरं रुचं कुष्ठमेहकफक्षमीन् ।

हन्ति पाण्डुं सन्ध्यासं नेत्रमीषत् पित्तलम् ॥

सिंहो गजौघन्तु यथा विहन्ति

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रकलेन्द्रियत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथाच ।

वङ्गं तिलाम्बकं रुचं किष्किदातप्रकोपणम् ।

ः स्नेहामयवन्नश्च किमिन्नं मेहनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

रङ्गमारणाधिकारे ॥

पु, (रन्ज् + चञ्) । रामः । (यथा, महा-

ते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवर्णं प्रयाति

तथा स तेषां वंशमभ्युपैति ॥”)

मृ । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

शोषजीवी केवर्तः कुष्ठाशी सरदस्त्रया ।

पौमाद्विषिकश्चैव यत्नकारी च यो द्विजः ॥”

ति आसज्जति मल्लोऽत्र । रन्ज् + अधि-

णे घञ् ।) रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । मे,

॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

वीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

सायजः ॥”)

वस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

एकटि

“इय रङ्गप्रवर्णेन कलानाथोपशिक्षया ।

वचन पण्डितत्वेन खरनैपुण्यमाश्रिता ’

लक्षणाया नान्यस्थानास्ततो जन यथा अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्य्यैः । साधु गीतम् । अहो

रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति

सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-

नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-

भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्य तदा रङ्गे तां भार्यां वृषसत्तमः ॥”)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-

ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ज् ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + खुल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नायकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति क्षिन्तीति । दी + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गदृढा रङ्गदा च दृढा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृढा, स्त्री, (रङ्गवन् दृढा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गायं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिभूतिः भूतिः

शोभा ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

“अवधुष्टे समासे च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं प्रास्वदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैद्यके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां सुकठिनाच्चैव पादाणोदकसंयुताम् ।

दणकाञ्चसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वञ्चयेत् ॥

समाच्च त्रिपुलाच्चैव किञ्चित् पाण्डुसमन्विताम् ।

एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”)

नायभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माणिक्यम् ।)

मार्गि इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता [ऋ] स्त्री रङ्गस्य माता जनिका

कुङ्कनी लाक्षा इति मेदिनी त २ । ५

रङ्गमातृका स्त्री रङ्गमातृ + मातृ कन ट व

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलामिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितं शोभ-

मस्याः इति । लस + गिनिः ।) शोफालिका,

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नायगृहम्

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाहं मङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितानादिस्तिवाजीव-

तीति । जीव् + अण् । यद्वा, रङ्ग आजी-

वोऽस्य ।) चित्रकरः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ।

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । वृ + क्तुल् । यद्वा रङ्गे वृत्त्यादिकमव-

तारयतीति । वृ + क्तिच् + क्तुल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैलृषः २ भरतः ३ सञ्ज-

वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धार्मीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ कृष्णाश्वी १०

शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थान

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्राचक्षिप्तविषयकः ॥ नटगायनयतिरित्यरङ्गाव-

तरणजीवी । इति कुल्लुकभट्टः ॥ तस्यासमन्त-
प्राचक्षिप्तं यथा,—

“मत्तकुङ्गातुराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन ।

केशकोटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रमः,—

“कर्मण्यस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्जगत्स्य प्रसन्नविक्रमिणस्तथा ॥”

इत्याद्युक्ता,—

“य एतन्मन्त्रं त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यर्धं मनोविषयः ॥

सुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममया क्षणं चरद्भुम् ।

मथा सुक्ता चरन् कच्छं रेतोविष्णुममेव च ॥”

इति सानव ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [वृ] पुं, (रङ्गमवनरतीति । वृ +

गिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्कराहं हतायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीवृद्धाजकनवमतीक्ष्णताभिसम्पन्नाः ।

रङ्गावतारिषां विद्वत्कूटकद्विकलन्दिनाः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्याघातो ररिखि ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनिः । स्त्रियां ङीष् ।) शतमल्ली । इति

जटाधरः ॥ केवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशेषः, त्रि ॥

रङ्गः, [र] स्त्री, (रंज्यते प्राप्यते इति । रञि

+ “अधिरविभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इत्यु-

ज्जलदत्त । ३ । २२१ ।) रंज । वेग । इति

भरतविरूपकोप ॥ (यथा, सूक्तप्रतक ७१

‘रघु सधो सुराणां जगदुपलतये निवसुक्तस्य
यस्य’
च, त क कथाम् इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
इति दुर्गादासः ॥

चनं, क्री, (रचि + भावे ल्युट् ।) निर्माणम् ।
ग्रन्थनम् । यथा, जयदेवः । १ । ४ ।
“वाचः पञ्चवयस्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव प्ररणः स्नाय्यो द्रुहहृतेः ।
प्रज्ञारोत्तरसत्प्रमेयरचनेरात्तायगोवर्द्धनः
सङ्घर्षो कोऽपि न विवृतः श्रुतिधरो धोयो कविः
प्रापतिः ॥”

चना, स्त्री, (रच्यते इति । रच + णिच् + “रच्यस्-
अन्त्यो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।)
कुसुमप्रकारादिः पञ्चावल्यादेश रचनम् । तत्-
र्थायः । परिस्थन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१३७ ॥ परिस्थन्दः ३ । इति भरतः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १४६ ।

“भूषणामर्हं रचनां वृथा विश्वगवेक्षणम् ।
रहस्याख्यानभीषणं विज्ञेयो दयितान्तिके ॥”)
यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्पर्यायः । निवेशः २
स्थितिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।

“अणु बृहस्य रचनमर्जुनस्य यथागतः ॥”)
निर्मितिः । कृतिः । यथा,—
“असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि
निर्मितिः ॥” इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः ॥
तत्पर्यायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ सन्धनम् ४ ।
ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥
(उद्यमः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ६ । १० ।

“देवाहताथैरचनां ऋषयोऽपि देव
शुभ्रतुप्रसङ्गविसृष्टा इह संसरन्ति ॥”
“देवेनाहताः सञ्जतः प्रतिहताः अधीनां
रचनाः अर्थाधोऽधमाः येषाम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीहरखामी । रचयतीति । रचि + ल्युट् ।
टाप् । विश्वकर्मणो भार्या । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । ६ । ४४ ।

“त्वष्टुर्देवात्मजा भार्या रचना नाम कन्यका ।
सन्निवेशस्तयोर्ज्ज्वले विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥”)
चितः, चि, कृतः । रचधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नः । यथा,—
“शिरः पद्मश्रेणीरचितचरणाम्भोरुहवलेः
स्थिरायास्त्रिजङ्गुस्त्रिपुरहर विस्तर्ज्जितमिदम् ॥”
इति पुण्यदन्तकृतस्तुतिः ॥

जं, क्री, (रञ्जयतीति । रञ्ज + अच् । निपा-
तनात् सिङ्गम् ।) स्त्रीकुसुमम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जं, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + अच् । निपातना-
न्लोपः ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे ।
३ । ७६ । २६ ।

“यज्ञपुष्परजोन्मिश्रो वृक्षान्तरविनिहृतः ।
निवास इव सीताया वायवाति मनोरमः ॥”

रेणु (अथा पान्तरजोपमा ” इति
उज्ज्वलदत्त ४ २१६ ।) गुणभे-
दात्तवम इति ज्ञानवगे शब्दरत्नावली
(स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४५ । ७१ ।

“रङ्गवाहुः सुवाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥”
विरजपुत्तः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४० ।
“तथा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः ॥”
वशिष्ठपुत्तः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १० । १३ ।

“ज्ज्वालात्तु वशिष्ठस्य समाजायन्त वै सुताः ।
रजो गान्धर्ववाहुश्च वसनञ्जानवस्तथा ॥”)

रजः [सु] क्री, (रच्यते रजतीति । रन्ज् + “भू-
रञ्जिभ्यां कित् ।” उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।)
स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतं रक्तम् । तत्-
पर्यायः । पुण्यम् २ आर्तवम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५ । १०८ ।
“रजसा स्त्री मनोदुष्टा सञ्जातेन द्विजोत्तमः ॥”
अस्य लक्षणं यथा,—

“रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अथापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥
रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।
तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥”
“नारीणां रजसि चोपचीयमाने शूनेः शूनेः
स्तनगर्भाश्रययोन्यभिवृद्धिर्भवति ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥

“मासि मासि रजःस्त्रीणां रक्तं स्रवति त्राहम् ।
वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥”
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःख-
हेतुः । रजोऽदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । यथा,—
“रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुंयगुणधूलियु ॥”
इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥

महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्मः
कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्ष-
धर्मः ॥

“लक्ष्मा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः
स्तुताः ॥”

अभिसंरम्भो द्वेषाभिविवेशः । इत्याम्भेधिक-
पञ्च ॥ अपि च ।

“काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशूनो महापाप्मा विद्मेतन्मिदं वैरिणम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निवर्तन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥”
“रजो रागात्मकं विद्धि लक्ष्मासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निवर्तानि कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥”
“सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयद्युत ॥

मह्यभिमतं सत्त्वं भवति भाग्यं

रजं सत्त्वं तमश्चैव तमं सत्त्वं रजस्तथा
लोभं प्रवृत्तिरारम्भं कर्मणां भवसमं सृष्ट्या
रजस्तैतानि जायन्ते विवृद्धे भरतपथम् ॥

“कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्
रजस्तस्य फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सङ्गायने ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥
“सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसंशोदितास्तेऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्निवाणि च ।
तदा कृतयुगं विनाहाने तपसि यदतिः ॥
यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ॥
तदा जेता रजोवृद्धिरिति जानीहि शौनक ॥
यदा लोभस्त्वन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणाञ्चापि काम्यानां ह्यापरं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृतं तन्मनी निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैत्यं स कलिसु तदा स्तुतः ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥

परागः । इति मेदिनी । से, ३२ ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २४ । २२ ।

“पद्मकोशरजो दिक्षु विचिपत्यवनीक्षवम् ॥”)
रेणुः । अस्य पर्यायः धूलिशब्दे द्रव्यः ।
(यथा, माघे । २ । ४६ ।

“पादाहतं यदुत्थाय ऋद्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥”)
निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—
“आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
तथाम्बरधन्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ॥
अशुभञ्च विजानीयात् खरोद्याजाविकेषु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्थाङ्गभवं रजः ॥
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ।
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्ज्जनीरजः ॥
एतद्रजो महापापं महाक्षिप्रकारणम् ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
(राशिः । इति निघण्टुः । १ । ७ ॥ उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।

“विद्यतिरोधकमच्युतं रजोतिष्ठिपो दिव
आतासु वहण्या ॥”

“रज उदकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
सुवनम् । यथा, तजैव । १० । ८२ । ४ ।

“अकृते कृते रजसि निवर्तते ये भूतानि सम-
क्षस्त्रिमानि ॥”

“रजसि लोके ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
ज्योतिः । यथा, तजैव । १० । ३२ । २ ।

“वीजं यासि दिव्यानि रोचना विपाधिवाति
रजसा पुरुषुत ।

“रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा । वेद्युक्त्वर्थेन
यदा रजःशब्दाच्छब्द आकारः पार्थिवान्
” -

रजतं

रजनं

रजनी

शय पु (रज स भेते प्री + "अधिकरणे
भेते । ३ २ १५ इति अच) कुकुर ।
इति शब्दमाला ॥ (धातुशास्त्रान्, नि ।
रजतमयी । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
॥ ८ ॥

‘या तेऽने रजःशया तनुर्वर्षिष्ठा ॥’
रजःशया रजतमयीति । तज्ज्ञाये महीधरः ॥
सारधिः, पुं, (रजसां सारधिरिव ।) वायुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कः, पुं, (रजति निर्णेजनेन श्रुतिमानमापा-
दयति वस्त्रादीनामिति । रज्ज + "वृत्तिस्त्रि-
रङ्गिभ्यः परिगणनं कर्तव्यम् ॥” ३ । १ । १४५ ।
इति ध्रुव ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । धोवा
इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १० । ४१ । ३२ ।

“रजकं कश्चिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः ।
दृष्ट्वायाचत वासांसि विश्रुतास्तुतमानि च ॥”
म च तीव्रपत्रां धीवराज्यातः । इति वज्र-
वैवर्मपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ प्रौचित्यः ३ कर्म-
कीलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७८ ॥ रजकस्य वस्त्र-
निर्णेजनप्रकारो यथा,—

“वासांसि फलकैः स्रज्जैर्निर्णिष्याद्रजकः शनेः ।
अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्डः स्याद्वक्त्रमा-
यकम् ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥

(रजकाग्रभक्षणप्रायश्चित्तं यथाह व्यापस्तम्भः ।
“रजके चैव शैलष्वे वेणुचर्मोपजीविनि ।
एतेषां यस्तु भुङ्जीत द्विजश्चान्द्रायणचरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥
अंशुकः । इति विश्वः ॥

रजकी, स्त्री, रजकपत्नी । रज्जघातोः यकप्रत्य-
यान्तादीपि कृते सिद्धा । इति सुम्बोध्याकर-
णम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

“परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं
ताभिः ।

अर्थग्रहणेन विना जघन्य । सुक्तोऽसि कुल-
दाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति
वा । रज्ज + “वृषिर्जिभ्यां कित्” उणा० ।
३ । १११ । इति अतच् कित्कार्थश्च ।) रूप्यम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ हस्तिदन्तः । धवलः
शोणितम् । हारः । हृदः । शैलः । (स तु
प्राकङ्क्षीपस्य एव । यथा, मात्स्ये १२१ । १४ ।

“रजमालान्तरमयः शास्त्रमलान्तरालज्जत् ।
तस्यापरिण रजतो महानस्त्रो गिरिः स्फुटः ॥”
स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥ शुक्ल-
वर्णविशेषः, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पितृकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,
“सौर्यं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते ।

कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥

राजते यथा ॥

वायपि अहया दत्तमचयायोपकल्प्यते ॥
पथार्थपिण्डभोज्यादौ पितृणां राजतं मतम् ।
शिवनेत्रोद्भव तस्मादत्तं तनुं पितृवल्लभम्
अमङ्गलं तद्वयस्त्रेण देवकार्येषु वर्जितम् ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजतद्युतिः, पुं, (रजनस्त्रेव द्युतिरस्य ।) हनुमान् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्थः, पुं, (रजतस्तन्मयः तदनु शुभ्रो वा
प्रस्थः सानुरस्य ।) कैलासपर्वतः । इति
विकाराष्ट्रशेषः ॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव । प्राक-
पाधिवादिवत्समासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य
परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

“राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।

वज्ज्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रसादाद्भरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥

दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।

पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वर्धनावरः स्फुटः ॥

अशक्तौ विंशतिरुर्द्धं कारयेत् प्रक्षितः सदा ।

विष्कम्भपर्वतात्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्राजतान् कुर्यान्मन्दरादीन् विधानतः ॥”

पूर्ववत् रजताचलवत् ।

“कलधौतमयांस्तत्र लोकेशान् रचयेद्विधुः ॥

ब्रह्मविष्णुर्कवन् कार्या नितम्बोऽत्र हिरण्ययः ।

राजतं स्याद्वयदन्तेषां समन्तादिह काञ्चनम् ॥

शेषश्च पूर्ववत् कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।

प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भशैलान्नृत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भैषागिर्जिमत्सरः ॥

पितृणां वल्लभं यस्मात् विश्वोन्वा प्रङ्कुरस्य च ।

रजतं याहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ॥

इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलमुत्तमम् ।

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गणैः ।

पूज्यमानो वसेद्दिद्वान् यावदाहृतसंभवम् ॥”

इति मात्स्ये ७ अध्यायः ॥

(कैलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गाचनन्ते ।

“रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः ॥”)

रजताद्रिः, पुं, (रजतमयस्तद्वत् शुभ्रो वा अद्रिः ।

प्राकपाधिर्वयत् समासः ।) कैलासपर्वतः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६४ ॥

रजनं, स्त्री, (रज्यत इति । रज्ज् + “रज्ज्, क्युन्”

उणा० २ । ७६ । इति क्युन् । “रजकरजन-
रजःस्रपसंख्यानम् ॥” ६ । ४ । २४ । इति

वात्तिकोत्तेर्नलोपश्च ।) रागः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥ (यथा, महाभारते ।

८ । ५२ । ६ ।

“यथा वा वासवी शुक्ले महारजनरञ्जिते ।

विभ्रवाद् युवती श्यामा तददासीदसुन्दरा ॥”

, पुं । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्

२ । ४ । ८ ।

“रजनो वे कौण्डेय ऋतुजित नानकि चक्षुष्ये
यमयात)

रजान स्त्री रजन्ति लोका यत्र रजज्ज्

वाहुलकादनिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २ । १०३ ।

रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १८ । १४५ ।)

“इत्थेव स्थाप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् ।

आमन्त्र्य विप्रान् प्रययौ भ्रमणानं स विदूषकः ॥”

रजनी, स्त्री, (रजनि + कर्दिकारादिति डीष् ।)

रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । २८

“सा युद्धा रजनीन्तत्र पितुर्वैष्मनि भाविनी ।

विश्रान्ता भातरं राजन् । इदं वचनमब्रवीत् ॥”

हरिद्रा ॥ (अस्याः प्रथायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।

मेहघ्नी रङ्गनी पीता वर्णिनी राजिनामिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, नषधे । २२ । ४६ ।

“अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीत्

यदम्बरं पीतमिदं रजन्ता ।

चन्द्रांशुर्दृग्द्यतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥”)

जतुका । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (यथा,

दृष्टुर्वाहितायाम् । ४४ । ६ ।

“दन्धन्तान्ननरजनोसुवर्णपूष्याभिमन्याश्च ॥”

नीलिनी । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (शास्त्राली-

दीपस्थानदीर्भदः । यथा, भागवते । ५ । २० । १० ।

“अनुमती सिर्मावाली सरस्वती कुट्ट-रजनौ

नन्दा राकेति ॥”)

रजनीकरः, पुं, (रजनीं करोतीति । क + ट, ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । ४ । २८ । ३४ ।

“हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वेदभो मदिरे-

चणा ।

अन्वधावन पाच्छेद्यं व्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥”

रजनीगन्ता, स्त्री, (रजन्यां गन्तोऽस्याः । रात्रौ

विकाश्यात तथालम् ।) खनामख्यातश्चेतव्य-

पुण्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

रजनीचरः, पुं, (रजन्यां चरतीति । चर +

“चरेडः ॥” ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ५५ ॥

“अ तथा सह संयुक्तो वराज रजनीचरः ॥”

तथा च ।

“व्योजोऽग्रानां रजनीचराणां

आहारहेतौर्न शरीरमिष्टम् ।

मर्भं हरेयुर्वदि तेन भातु-

लंवावकाशं न हरेयुरीजः ॥”

इति चरके शरीररक्षाने द्वितीयेऽध्याये ।

चौरः । वामिकभट्टः । (रात्रिविहारके, त्रि

यथा, हरिवंशे । २०२ । १८ ।

“त्राऽप्यनाश राजानं शास्त्रं रजनीचरम् ।

रजनीचल, स्त्री रजन्ता जलम् नौघा

इति आश्वलायनी १०३

रजनीपुष्पः, पुं. (रजन्त्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पस्य ।) पूतिकरजः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पूतिकरजशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 रजनीमुखः, स्त्री, (रजन्त्या मुखम् ।) प्रदोषः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
 ण्याम् । ४ । ४३३ ।
 “ततः शशाङ्कधवले सज्जाति रजनीमुखे ।
 प्राणिनालभ्य भूपालं शय्यावेक्ष्य विवेश सा ॥”)
 रजनीहंसा, स्त्री, (रजन्त्या हंसा विक्राशो यस्याः ।) प्रेक्षात्मिकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजसाहुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज् +
 “असाहुः सहिर्मन्दिभ्यां वृधिरज्जिभ्यां तु किदत्त-
 रणञ्च ।” इत्यणादिकोऽटीकाकृतसूचोक्तिः
 असाहुप्रत्ययः ।) शेषः । चित्तम् । इत्यणादि-
 कोषः । १ । १७४ ॥

रजसलः, पुं, (रजोऽन्वास्तीति । रजस् + “रजः-
 कृष्यासुतिपरिषदो बलच् ।” पू. २ । ११२ ।
 इति बलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । ले,
 १६३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजसलः ।
 मौनस्कः कृष्णकायोऽथ लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 त्रि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
 “नं शयानं धरोपस्ये कावेर्यां सहस्रानुनि ।
 रजसलेस्तनूदेषेर्निगुणामलतेजसम् ॥”
 रजोगुणयुक्तः । सृष्ट्यालुः । यथा, मनुः ।
 ६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजसलमनिलश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥”)
 रजसला, स्त्री, (रजोऽस्त्यस्याः । “रजःकृष्या-
 सुतीति ।” पू. २ । ११२ । इति बलच् । टाप् ।)
 रजोयुक्ता । तत्पर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २
 अथ ३ आश्रयो ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६
 ऋतुमती ७ उदका ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
 दूरिः ६ पुष्पहासा १० । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पुष्पिता ११ अवीरा १२ विफली १३
 निष्कली १४ । इति जटाधरः ॥ श्वाना १५
 पांशुना १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ
 रजसलास्यार्थप्रायश्चित्तम् । “काश्यपः ।
 ‘रजसला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
 श्मशानं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजसला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
 निराश्रेण विभुद्धिः स्यात् आप्तस्य वचनं यथा ॥
 रजसला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजसला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
 षड्वार्षिकं विभुद्धेत् ब्राह्मणी कामचारतः ॥
 अकामतश्चरेद्द्वं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥
 एतेन रजसलायां ब्राह्मण्याः सर्वशरजसला-
 स्यार्थं श्मशानोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
 अथ नक्तप्रतम् न
 खवासुर्धे वि यत इति पररात्रे

अकामतस्तद्विम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं
 कर्तव्यम् ।
 ‘चाण्डालेन श्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजसला ।
 अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 निराश्रयमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तां निशान्तु अतिक्रम्य खज्ज्युक्तं कारयेत् ॥’
 इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः ॥
 अत्र दिनमेवोपि नास्ति । अज्ञाने दृढस्यतिः ।
 ‘पतितान्यश्वपाकेन संसृष्टा स्त्री रजसला ।
 तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 ‘प्रथमेऽह्नि निराश्रं तु द्वितीये द्वादशमाचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥’
 चतुर्थेऽह्नेति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । व्याघ्रः ।
 ‘रजसला यदा सृष्टा श्वजम्बूकखरैः कर्तुं ।
 निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥
 अत्रापि दृढस्यतुक्तदिनभेदव्यवस्था । दृढ-
 श्वातपः ।
 ‘रजसले तु ये नार्यावन्मोह्यं सृष्टो यदि ।
 सर्वगं पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥’
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-
 कूर्चमाह जावालः ।
 ‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्नानः ॥’
 तदशक्तौ पुराणेकं दातव्यम् ॥ इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 ‘शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवप्रेतयोः ।
 देवे कर्मणि प्रेते च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥’
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तस्यां गमने पापं यथा,—
 “प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजसलान् ।
 ब्रह्महत्याचतुर्थ्यां लभते नात्र संशयः ॥
 स पुमात्र हि कर्माहो देवे प्रेते च कर्मणि ।
 अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायशस्करः ॥
 द्वितीयदिवसे नारीं यो ब्रजेच्च रजसलाम् ।
 कामतः परिपूर्णां ब्रह्महत्यां लभेद्भुवम् ॥
 आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुराक्षणे ॥
 अमृतयोऽयशस्यः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजसलाम् ।
 स शूद्रो ब्रह्महत्यां लभते नात्र संशयः ॥
 पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चाहंः सर्वकर्मसु ।
 असत्पुत्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकण्ठखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “अपूर्णे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेद्रजसलाम् ।
 रेतपाः पितरक्तस्य श्वमेतन्न संशयः ॥
 एकसु पुरुषो याति द्वितीयां काममोहितः ।
 तृतीयां वा चतुर्थ्यां तदा स पुरुषाधमः ॥
 ऋतुकाले तु सर्वसां पित्र्यर्था भोग इष्यते ।
 ऋतुकात्मभिर्गामी यो ब्रह्मचार्यैव सम्मतः ॥
 न गच्छति च यः क्रोधात् मोहाद्वा पुरुषाधमः ।
 ऋतौ ऋतौ भूयश्चां प्राप्नोति पुरुषश्चरन् ॥”
 इति पररात्रे

(अपि च ।
 “रजसलास्त्रीगमनमेतन्नरककारणम् ।
 रजसलावीरान्नश्च पुंश्चल्यन्नश्च भक्ष्यम् ।
 अभक्ष्यान्नश्च विप्रश्च यद्द्रव्यं वृषलीपतेः ॥”
 तथा च ।
 “रजसलामकामाश्च मलिनामप्रियान्तथा ।
 वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥
 स्त्रीनाङ्गौ गर्भिणीं वेश्यां योनिदोषसम्बिताम् ।
 समोत्रां गुरुपुत्रीं च तथा प्रव्रजितांमपि ॥
 सत्यां पर्वस्वगम्याश्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥
 रजसलां प्राप्तवतो नरस्याग्नितत्तमनः ।
 दृष्ट्यायुस्तेजसां हानि-रधर्मश्च ततो भवेत् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ।)
 रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । यथा । “पुरु-
 रवसो ऋक्षपुत्रश्चायुर्नामा । स राजोर्द्विजिनर-
 सुपथमे । तस्यां पञ्च पुत्रानुत्पादयामास ।
 नहुषश्चतुर्द्वरम्भरजिसंज्ञाः । रजेः पञ्च
 ‘पुत्रशतान्यतुलवीर्यसाराख्यासन् ॥’ इति विष्णु-
 पुराणे ४ अंशे । ८ । ६ अध्यायौ ॥ (राण्यम् ।
 कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १६ । ६ ।
 “त्वं रजिं पिटीनसे दशस्यन् षड्विं सहस्रा
 श्रुत्या सचाहन् ॥”
 “रजिं एतदास्यां कैत्यां वा राण्यं वा ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १०० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ-
 गोस्तुतूरेति पर्यग्यं दुवस्युः ॥”
 “रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 रजोबलं, स्त्री, (रज इव बलति संवृणोतीति ।
 बल + अच् ।) अन्वकारः । इति चिकीत्तशेषः ॥
 रजोरसं, स्त्री, अन्वकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + “हरते-
 ऽनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः ।
 इति शब्दमाला ॥
 रज्जुः, स्त्री, (सृज्यते रज्यते इति । सृज् + “सृजे-
 रसुञ्च ।” उणा० १ । १६ । इति उः ।
 असुगागमश्च । धातुसंकारलोपश्च । आगम-
 संकारस्य जप्त्वम् । दकारः । तस्यापि जुत्वम् ।
 जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिजातेश्चर-
 ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊङ् ।) बन्धन-
 साधनवस्तु । दह्नी इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । शुक्लम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५
 इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ शुक्ल ६ । इति
 भरतधृतरत्नकोषः ॥ शुक्लम् ७ शुक्लः ८ शुक्ला ९
 शुक्ली १० शुक्लम् ११ वराटकः १२ वटाकरः १३
 वटीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या
 अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
 “कार्यासकौटजीर्णानां द्विप्रप्रेकशफस्य च ।
 पश्चिमन्वीवधीनाश्च रज्ज्वाश्चैव चण्डं पथः ॥”)
 वेणी । इति मेदिनी । ले, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-
 विशेष यथा, सुश्रुते ५ अध्याये ।
 “रज्ज्वं सेव्यं सङ्गता ।)

प्रक ली रङ्गयतीति रनञ् + णिच् + खुल्) । हङ्गुलम् इति राजनिर्घण्टः ।
 (गुणाद्विधेः हङ्गुलशब्दे विज्ञेया)
 नकः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + णिच् + खुल्) । कम्पिष्ठाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरागकर्ता च ॥ (अख्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
 “श्रवतां प्रीष्टिकानां च चेलनिर्णयकस्य च ।
 रङ्गकस्य वृणंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥”
 नाद्यादिति शेषः । पित्तान्तर्गतोऽग्निविशेषः ।
 यथा,—
 “यत्तु यत्तुप्रीष्टीः पित्तं सस्मिन् रङ्गकोऽभिरिति
 तंज्ञा सरसस्य रागकदुक्तः ।” इति सुश्रुते
 सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥)
 न, ली, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + करणे
 लुट्) । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥
 अख्य पर्यायो यथा,—
 “यत्तु रक्तसारश्च सुरङ्गं रङ्गनन्तथा ।
 इन्द्रजन्ममाख्यातं यत्तु रक्तं कुचन्दनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रन्ञ् +
 णिच् । भावे लुट् । प्रीतिजननम् । यथा,
 [चौ । ४ । १२ ।
 “तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”
 न, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + णिच् + लुट्) ।
 रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुज-
 ष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नकः, पुं, (रङ्गन + कन्) । कटफलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्विधेः हङ्गुलशब्दे विज्ञेयः ॥)
 न, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + णिच् + लुट् ।
 ज्ञनस्यासौ इति ।) अक्कुटचः । आच्-
 णिच् इति भाषा ॥
 नी, ली, (रङ्गन + लीप्) । गुणारोचनिका ।
 रली । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 नीलीसु नीलिनी तूली कालशोभा च नीलिका ।
 ज्ञनी श्रीफली सुच्छा ग्रासीणा मधुपर्णिका ॥
 रीतका कालजेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जिह्वा । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ शोफा-
 काः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हरिद्रा ।
 ग्रन्थाः पर्यायो यथा,—
 रिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निष्ठा ।
 हजरी रङ्गनी पीता वर्णनी रात्रिनामिका ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यंटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 क०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥
 नी, ली, (रङ्गते पुण्यजनकत्वेन कथ्यते इति ।
 इ + बहुलकात् आच् । डीप्) । गौणचान्द्र-
 षीयकञ्चतुर्दशी । तत्र अक्षयोदयकावे
 न कञ्चयम् यथा । यम

‘भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी
 तस्यासुदयवलाया स्नाता नावक्षते यमम् ॥’
 उदयवलायामक्षयोदयवलायाम्
 “अनर्काभ्युदिते काले भावे कञ्चतुर्दशी ।
 सतारथोमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् ।
 स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 अत्र तिथिकृतत्वात् गौणचान्द्रादरः । अत्रा-
 क्षयोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दश्यम-
 तर्पणञ्च । यत्तु उदयवलायां सूर्योदयवलायां
 अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थे नञिति व्याख्यानं
 तत् समुद्रकरभाष्यधृतसतारथोम इति इत्यु-
 त्तराङ्गानवलोकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 किञ्च ।
 “अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्यात् सरिज्जले ।
 प्रतज्जन्मकृतं पापं तत्तच्छणादेव नश्यति ॥
 रटन्ती नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥”
 इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥
 कचित् पुस्तके सरिज्जले इत्यत्र वह्निर्जले इति
 पाठः ॥ * । तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
 “भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरेः ।
 चक्रवर्ती महाराजो भवत्येव न संशयः ॥”
 इति बृहद्गीततन्त्रे ७ पटलः ॥
 अपि च ।
 “भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
 तत्रात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥”
 इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
 अथरश्च ।
 “भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुखमालिनीम् ॥”
 इत्याचार्यचूडामणिकृतकृत्यतत्त्वार्थवृत्तच-
 नम् ॥ अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 रटितं, चि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
 ली । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
 “वनहरिरसितैः पदे पदे
 स प्रतिमदतां पटहध्वनेर्दधानैः ।
 अमरुत रटितैश्च कर्करेटोः
 परिगलितां गमनोन्मुखान्निवासाम् ॥”
 रट, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रटति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रण, कृति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) रणति । कृति शब्दे । इति
 दुर्गादासः ॥
 रण, स गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) स, रणयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रणं, ली पुं, (रणन्ति शब्दादन्वयेति । रण् +
 णिच् इति । ३ । ३ । ५० । इत्यत्र । “विश्वरूपो-
 रमचञ्चलम् ॥” इति काणिकोक्त्या अपि)
 * शुद्धम् इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । यथा

मनौ ७ ६०

‘न कूटेरायुधैर्हन्तुं युष्मानो रणे रणून् ।
 न कश्चिभिर्ना प दिग्भिरा मन्वालन्मज्जने
 रमणम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १७ । १२ ।
 “शाचिभ्यो शाचि पूजनायं रणाय ते सुतः ॥”
 “रणाय रमणाय ॥” इति तज्ज्ञार्थ साधनः ॥
 रमणीये, चि । यथा, तज्ज्ञे । १ । ११६ । २१ ।
 “एकस्यावन्वो रावतं रणाय वशमभिन्यासन्वे
 सहसा ॥”
 “रणाय रमणीयाय ॥” इति तज्ज्ञार्थ साधनः ॥)
 रणः, पुं, (रण् + अप् ।) । शब्दः । कणः ।
 इति मेदिनी ॥ गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रणतूर्यं, ली, (रणस्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् ।
 तत्पर्यायः । संग्रामपटङ्गः २ अमरवर्णिकम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रणप्रियं, ली, (रणे प्रियम् ।) उशीरम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । तत्र मांसमञ्जना-
 त्प्रधात्वम् ।) श्वेनकपर्ची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
 “स्तव्यः सवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥”
 युद्धप्रियमात्रे, चि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ ।
 “रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानो विमान-
 नितः ॥”
 रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः ।)
 हस्ती । इति शब्दमाला ॥
 रणमुष्टिः, पुं, विषमुष्टिचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः ।) रणकान्त-
 हस्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः २ । इति हारा-
 वली । २०४ ॥
 रणरणं, ली, उदाहृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रणरणः, पुं, (रणरण इति, शब्दोऽस्यस्येति ।
 अर्थ आदित्वादच् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (रणे रणः शब्दो यस्य । रणशर्जन-
 शीले, चि । यथा,—
 “अद्याहः करणो रणो रणरणो राणो रणो
 रावणो
 धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
 सा रमा ।
 सत्रीमानन्दयो दयो दयदयो दायो दयो वेदयो
 विष्णुर्जिह्वुरभीरभीरभीरभीरभीरभी-
 रभीरभीः ॥”
 इत्युक्तः ॥)
 रणरणकः, पुं, उतुकण्डा । इति हेमचन्द्रः । २ ।
 २२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के ।
 “अथैवैवं रणरणकदाघिणी चिचदधना-
 दिरहभावना देयाः स्वप्रीतिं करोति ॥”
 रणसङ्कुलं, ली, (रणस्य सङ्कुलम् ।) तुमुकम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥
 रणाक्षरम्, पुं (रणस्य अक्षरम्) कष्ट
 पक्षी इति राजनिर्घण्टः ॥

रतः, त्रिः, (रम् + "जमन्तात् ङः।" उणा० १।११३। इति ङः।) अर्द्धचर्मावच्छिन्नाव-
यवः। धृत्तः। इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः॥
रतः, पुं, (रत्न इवेति। रत्न + कम्।) अफल-
वृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥
रता, स्त्री, (रमन्तेऽवेति। रम् + "जमन्तात्
ङः।" उणा० १।११३। इति ङः। टाप्।)
मृषिकपण्णी। इत्यमरः। २।४। ८८॥ (यथा,
"हिङ्गुलात् सम्भवं स्तनं पालिधारममर्दितम्।
रखाशोधितगन्धश्च तेनैव कञ्जलीकृतम्॥"
इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सोमनाथरसे॥)
विधवा। रौड् इति भाषा॥ यथा। तिष्ठति
रखा विकर्मस्थेभ्यः स्वहृदयं अनसीत्यर्थः।
इति संचिप्रसारे तिङन्तपादः॥
रताश्रमी [न] पुं, (रखी विफल आश्रमः
मोक्षस्थलः। रखाश्रम + इतिः।) अष्टचत्वारिंशद्वत्सरोपरिभाष्याविहीनः। यथा, भवि-
ष्यपुराणम्।
"चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि।
क्षिया विद्युव्यते कश्चित् स तु रखाश्रमी मनः॥"
इत्युद्वाहृतत्वम्॥
तं, स्त्री, (रमणमिति। रम् + भावे क्तः।)
मैथुनम्। इत्यमरः। २।७। ५७॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ५४६।
"विपरीतमपि रतं ते सो तो नद्या इवाञ्जुल-
मिदम्।
तदतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो
हरति॥"
तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
"वाङ्माभ्यन्तरेति द्विविधं रतमुच्यते।
तत्राद्यं चुम्बनाद्यनखदन्ततटादिकम्॥
हितीयं सुरतं साक्षाज्जानाकारेण कल्पितम्॥"
शुच्यम्। इति मेदिनी। ते, ४६॥ अदुरक्तो, त्रि॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ५०५।
"तत्तुल्यगुणनिर्विण्णं तद्विषयस्तुतो रता॥"
नियुक्तः। यथा, मनुः। २। २३५।
"यावज्जयन्ते जीवेयुस्तान्मत्वा समाचरेत्।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियचित्ते रतः॥"
तकीलः, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संबन्धा-
तीति। कील् + कः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥ (रतस्य कीलः।) सुरत-
कण्टकश्च॥
कूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
कालीनशक्। तत्पर्यायः। मखितम् २। इति
हेमचन्द्रः॥
गुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
इति त्रिकाण्डशेषः। ६। ४४॥
ज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताली, [न] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
इति तल् + लिटि) शिशुः इति शब्द-
माला॥

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। डीप्।)
कुङ्कुमी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतनाशीचः, पुं, (रते नार्थां चिनोतीति।
चि + ङः।) नारीणां शीलकारः। कुकुरः।
स्मरः। इति मेदिनी। चे, २२॥ विङ्गः।
इति शब्दमाला॥
रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।)
खञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥
रतर्द्धिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र। शेषादिभावेति
कप्।) दिवसः। सुखस्नानम्। अष्टमङ्गलम्।
इति मेदिनी। के, २१०॥
रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रणं इव कष्ट-
दायकं यस्येति वा।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥
रतशायी, [न] पुं (रतेन शयति तनूकरोत्यात्मान-
मिति। शो + णिनिः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३५६॥
रतहिङ्गकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिङ्गते इति।
हिङ्ग + क्तुल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ लम्पटः। लोच्चा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। विङ्गः २ अलीकः ३ पल्लवः ४
द्रावकः ५ सुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
भङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खस्तिकः ११
रतनाशीचः १२ वन्धकः १३ रतताली १४
कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
दासीप्रियः १९ कुण्डकौटः २०। इति शब्द-
माला॥
रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक इव।) कुकुरः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ३४६॥
रतान्द्री, स्त्री, (रते अन्द्रीव।) कुङ्कुमटिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतामर्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्दोऽस्य।)
कुकुरः। इति शब्दमाला॥
रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनमतिर्यस्याः।)
वेश्या। इति शब्दमाला॥
रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति। अर्थ + णिनिः।
डीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥
रतिः, स्त्री, (रन्तेऽनया इति। रम् + क्तिन्।)
कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामनिवृत्तिर्यथा,
अश्वमेधेति प्रकृतिखण्डे। ४। ६।
"मनो मयाति सर्वेषां पञ्चवाणेन कामिनीम्।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनोविधः॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वे कामस्य कामिनी वरा।
वभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी॥
रतिर्वभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सखितां सतीम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनोविधः॥")
तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
दक्ष उवाच।
"महेन्द्रज्यै कन्दर्प मद्रपशुपतिशालिनी।
रतां गच्छीष्व भार्यायै भवतः सङ्घी मुनेः॥
यथा तव महातेजा सर्वदा सहचारिणी
भावयति य वसुधैव कुटुम्बकम्॥"

मार्कण्डेय उवाच।

इत्युक्त्वा प्रददौ दक्षो देहस्यैवजलोद्भवाम्।
कन्दर्पायायतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति
ताम्॥
तां वीक्ष्य मदनो रामां रत्नाख्यां सुमनोहराम्।
आत्माशुगेन विद्वोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः॥"
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥
अनुरागः। (यथा, भागवते। १। २। ८।
"नोत्पादयेद् यदि रतिं अम एव हि केव-
लम्॥")
रतम्। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ७४। १८।
"कामिनीं प्रथमयौवनान्दितां
मन्दबलमुत्पद्योद्धितस्वनाम्।
उत्तुर्नी समवलम्ब्य वा रतिः
सा न घातभवनेऽस्ति मे मतिः॥")
गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४६॥ (अश्वरी-
विशेषः। यथा, महाभारते। १३। १६। ४५।
"विद्वता प्रशमी दान्ता-विद्वोता रतिरेव च।
रताश्चान्याश्च वै वज्रः प्रवृत्ताश्चरसः शुभाः॥"
प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।
"तेषां केतुरिव व्योहो रामो रतिकरः प्रितुः॥"
"रतिः प्रीतिः।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥
रतिबन्धा यथा,—
"न भवन्ति यदा नार्थस्तुष्टा वादरते मताः।
नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तयाः कामिभिः स्त्रियः॥
पद्माननो नागपाशो जतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च॥
हिक्कोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
क्षुब्धो वै धनुकश्चैवमुतकण्टस्तु ततः परम्।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु योऽङ्गः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
रतेषां लक्षणाणि तत्राच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥
रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम्।) योनिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्।
तत्पर्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २। २५।
"अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः।
धर्मशिवं गृहिणां काले पर्ववर्जं रतिक्रिया॥")
रतिगृहं, स्त्री, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरञ्च॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम्। ५३। १६।
"पञ्चाश्रमिणामभितं धान्यायुधवज्ररतिगृहा-
णाश्च।
नेच्छन्ति प्राक्कारा हस्तप्रताडुच्छ्रितं परतः॥")
रतिनागः, पुं, योऽङ्गुररतिबन्धात्तर्गतपञ्चदशबन्धः।
तस्य लक्षणं यथा,—
"प्रीदयेद्दूरं पुनरेव कामुकं कामिनी यदि।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
रतिपति पुं (रत्या पतिः) कामदेव इत्य-
मरः। यथा, तिप्पौत्रे १०।

प्रजातिपलमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रथोत्-
पले ।
भवा सममैत्र्यं धनुरिषून् पौष्पान् वहन्
पच च ॥”
प्रविशेयस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो
था,—
शिवि श्रीमाधुरीणां जनकजनपदस्याधिनीनां
कटाक्षे
ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रियसीनाम् ।
लङ्गीनां नितम्बे सजलघनरचौ केरलीकेश-
पाशे
गार्गाटीनां कंटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुर्जरीणां
स्तनेषु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
प्राक्कः, पुं, (रतेः प्राक्क इव । ततः स्तार्थे कन् ।)
तिवन्विशेषः । यथा,—
ग्रीडयेदूहयुग्मेन कामुको यदि सुन्दरीम् ।
तिप्राक्कस्तथास्वातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति स्मरदौषिका ॥
प्रयः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
व्दरत्नावली ॥ स्मरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
शिवः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
ग्रीडावर्थां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥”)
मदा, स्त्री, (रतिर्मदोऽस्याः ।) अक्षरसः ।
था,—
स्पर्शान्ध्या रतिमदाक्षरसः सुमदात्मजा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मन्दिरं, स्त्री, (रतिर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
नि जटाधरः ॥ मैथुनग्रहम् । यथा,—
सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकणावधि
याहृतं
तः कान्तसमीक्षितावधि पदव्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
स्थं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि
मौनावधिः
त्वं सावधि नावधिः कुलसुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
मन्त्रः, पुं, (रतौ मित्रः स्वर्य इव ।) रतिवन्-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
पातयेदूहयुग्मे च कामुकं यदि कामुको ।
तिमित्रस्तदास्वातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
मन्त्रः, पुं, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मन्त्रं, स्त्री, (रतिं लक्षयतीति । लक्ष् + अच् ।)
बधुवनम् । इति चारावली । ५० ॥
मन्त्रा, स्त्री, (रतौ सत्वरः ।) चिरञ्जीवा ।
ति शब्दचन्द्रिका । पिङ्गि प्राक्क इति
प्रा ।

रतिमुन्दरः, पुं, (रता मुन्दरः सुखावहः ।)
रतिवन्विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्दृष्टे यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी वन्तः स्थाव्रतिसुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी स्मरदौषिका च ॥
रतूः, स्त्री, (रतीवते इति । स्पर्शादर्थकं ऋतु-
सौवधातुः । “ऋतैरम् च ।” उणा० १ । ६४ ।
इति क्रूः । अम् च ।) देवनदी । सखावक् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति । उत् +
वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
रत्नं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् +
“रमेत् च ।” उणा० ३ । १४ । इति नः
तकारच्चात्तादेशः ।) अप्सराजातिः । सुक्तादि ।
तत्पर्यायः । मणिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्विष्यति ऋग्यते हि तत् ॥”)
स्वजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेय । ८५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्चल्यं द्योतयन्ती दिशस्त्रिधा ॥”)
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
“वृक्षे पुरीक्षां रत्नानां वलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेनैव शक्यते ॥
वरचाजेन पशुतां याचितः स सुरैर्मखि ।
वलो ददौ स्वपशुतामनिसत्त्वो भवेत्ततः ॥
पशुवत्त्व विशेषं स्तम्भे स्ववाक्याश्रयिष्वितः ।
वलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नवीजत्वमाधयुः ॥
देवानामप्य यक्षाणां सिद्धानां पवनशिखानाम् ।
रत्नवीजमयं याहः सुमहान्भवत्तदा ॥” ॥
अथ तस्याकरस्यानानि यथा,—
“तेषाम् पततां वेगाद्भिमानेन विहायसा ।
यद्यत् पपात रत्नानां वीजं कचन किचन ॥
महोदधौ सरिति वा पर्वते काननेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवान् ॥
तेषु रत्नोर्विषयालयाधिघान्यवहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वज्रसुक्ताक्षमणयः सपद्मरागाः समरकताः
शोक्ताः ।
अपि चन्द्रनीलमणिवरवैदूर्याश्च पुष्करागाश्च ।
कर्कतं सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नदुर्दिष्टं संग्रहे तज्जैः ॥
आकारवर्णं प्रथमं गुणदोषौ वृत्तफलं परीक्षा
च ।
मूल्यं च रत्नकुशलेर्विज्ञेयं सर्वशास्त्राणाम् ॥
कुलमेधूपजायन्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।
दोषेष्वाधुमयुक्तास्ते हीयन्ते ॥
रत्नानां पृथिवीमुखा

धारणं संग्रहो वापि कार्यः श्रियमभीक्ष्णता ॥
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभाजः परीक्षकाः ।
त एव मूल्यमात्राया वित्तारः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति गारुडि ६८ अध्यायः ॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ चतु-
र्दश महारत्नानि यथा । रुद्राङ्गोच्चित्ररथः ।
तत्तनयः शशविन्दश्चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्त-
भवत् । चतुर्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः ।
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्मेसंहितोक्तानि ।
“वक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नश्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिक्ष सन्निवमप्राणानि प्रचक्षते ॥
भार्ग्यः पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः ।
पुत्ताश्वौ कलभश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः ॥
चतुर्दशैतानि रत्नानि लब्धेष्वां चक्रवर्त्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः
तद्गीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नमन्तेऽस्मिन्ननीव यत ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविप्रारदेः ॥”
अथ रत्नस्य नामानि स्वरूपनिरूपणम् ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीवे मणिः पुंमि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमदोऽस्ति सुक्तादि च तद्व्यति ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुडतं पुष्करागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
भौतिक विद्रुमश्चेति रत्नान्यक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । गारुडतं पात्रा । माणिक्यं पुष्-
करागः । इन्द्रनीलः स्त्रीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नव रत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकश्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्करागश्च गोमेदं नीलं गारुडतन्तथा ।
प्रवालमुक्तायैतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवापुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नकूटः, पुं (रत्नमयः कूटो वृद्धमस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, द्वीप-
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ३ ।
“अस्ति द्वीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्यममुधेः ।
वृत्तप्रतिष्ठकास्ते भगवान् हरिररब्धिनः ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भं लक्षयन्त्या अधिकारे
ऽस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नादि-
गर्भेऽस्य ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भं मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति शिमेचन्द्रः । ४ । ३ ॥ उपचारात्
गुणवत्पुत्रवती च ॥
रत्नदीपः, स्त्री, (रत्ननिर्मितं द्वीपम् । शाकपार्थिववत्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“सिंहस्वन्धाधिसंरुद्रां नानाजकारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
प्र
ओषधन्वि
प्रीयानां वाचार्कस्वशीतनम् ॥

रत्ननि

नारदादेवनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीयलयेतनाभिनालम्बालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे मिहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलाङ्गां ध्यायेत्तां भवमेहिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

तथेदुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृषाम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाय तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत् पद्मरागागमेकाशीतिं मुखे बुधः ।
पुष्करागशतं तद्वद्दोषायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हेमतिलकं सुक्ताफलशतं दृष्टोः ।
अयुगे विद्रमशतं शुक्लौ कर्णद्वये स्मृतौ ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वज्रशलाकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
म्फाटिकेन्दुरं कार्यं सौगन्धिकशतान् हृदि ॥
खरा हेममथाः कार्याः पुच्छं मुक्तावलीमवम् ।
सर्पकान्तं कान्तौ च प्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमानि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
मारुतनशतं तद्वदस्त्राणि परिकल्पयेत् ॥
तथान्धानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्निधौ ।
कुर्याच्छर्करया निष्ठां गोमयश्च गुडालकम् ॥
गोमूत्रमाज्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्ने चामरं दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेद्देवमेव चतुर्धाशिन वस्त्रकम् ॥
तथान्धानि च सर्वान् पादांश्चक्षुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वान् पञ्चवर्णवितानकम् ॥
श्व विरचनं कृत्वा तद्वद्दोषाधिवासनम् ।
अस्त्रिगुणैश्च दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ।
गुडधेनुवदावाह्य इदं दक्षोदाहरेत्ततः ॥
त्वं सर्वदेवगणधाम यतः पटन्ति
रुन्द्रेविष्णुकमलासनवामदेवाः ।
तस्मान् समस्तभुवनत्रयहेतुमुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीथमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्तय भक्त्या
दद्याद्दिवाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र ततोपवासः
पापैर्विसुक्ततुरेति पदं सुरारेः ॥
इति सत्कलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं
वितरति च विमानं प्राप्य ऐरीष्यमानम् ।
कलिकशुषविमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
स हि मदनसुन्दरं स्थानमभ्येति प्रसन्नो ॥”
इति मत्स्यपुराणे म कीर्त्तने रत्नधेनु
प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । अण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“समुद्रोपत्यका हेमौ पर्वताधिव्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥”
इति भट्टिः ॥
रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभा ।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—
“रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमप्रभाः ।
महातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
रत्नसुखं, स्त्री, (रत्नेषु सुखम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
रत्नराट्, [ज] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥
रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
मत्तुप् । मत्स्य वः । उगितात् ङीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।
“नन्दयत्यभिधानायां पत्न्यां तस्योदपदत ।
सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”)
रत्नयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
“पराङ्मुखवर्णास्तरणोपपन्न-
मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥”
फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।
“धारतवन्तमन्त्रेषु जागृविम् ॥”
“रत्नवन्तं रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणसुत्तमं फल-
समिधीयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
रत्नवर्कं, स्त्री, (रत्नानि वर्धितुं शीलमस्य । वृष्
+ “लघपतपदस्येति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकम् ।) पुष्पकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्णश्रीले, त्रि ॥
रत्नसानुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
रत्नसः, स्त्री, (रत्नानि सृते इति । स प्रसवे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।
“जिलोक्तां रत्नसः ज्ञाव्या तस्यां धनपतेर्हरित् ।
तत्र गौरीगुरुः श्लो यत्तस्मिन्नपि मखलम् ॥”
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“न मामवति सङ्गीपा रत्नसरपि मेदिनी ॥”)
रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
“दुर्गे समान्निव्य महोर्मिसन्तं ।
रत्नाकरं वरुणस्यालवं स ॥”)
रत्नोत्पत्तिस्थानश्च ॥ (खनामख्यातकविविशेषः ।
यथा- राजशेखरकवचश्लोकः ।
‘मा सा समु हि रत्नार प्रायो

रत्निः

स तु अनिमायापञ्जिका-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
हरविजयादिग्रन्थप्रणीता । अन्तर्भातु स्र-
विद्याधिपत्यपरनामाथं कविः काशीरदेश-
वन्तिवर्मणो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।
“सुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रधां रत्नाकरखागात् साम्राज्यवन्ति-
वर्मणः ॥”
अवन्तिवर्मराज्यकालस्तु ७७७ शकाब्दादार-
८०६ शकाब्दपर्यन्तमासीदतस्तत्कालीन रत्ना-
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविज-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काशी-
रेशु प्रसिद्धमस्ति ॥)
रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥
रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः अचलः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्वतः ।
यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मथ्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्मृतः ।
चतुर्धाशिन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्करागशुतैः काव्यैर्विद्वद्भिर्मन्त्रमादनः ॥
वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संभिधो विमलाचलः ।
पद्मरागसमो वर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमचापि परिकल्पयेत् ।
तदवावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवान् च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाप्य पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरुकृत्विग्भ्यः फलमन्त्रातुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
तच्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्मान्नतप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यान्नर्त्तं महागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं साग्नं वसेच्च नराधिप ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
त्रयहत्यादिकं किञ्चिद्वदद्यामुच वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिविष्णुहृतो यथा ॥”
इति मात्स्ये ६० अध्यायः ॥
रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-
मयालङ्करणम् । अङ्गाद्यो महना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।
“यद्यं यशस्यमाशुष्यं श्रीमद्भगवत्सूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”
इति राजवल्गुभः ॥
रत्निः, पुं, (अच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । अ +
“त ।” उवा० ४ । २ । इति
कविश्च वल्लभश्चिह्नश्च । २

रथः

नारत्नी इत्यर्थः इति भरतः ॥ (यथा महा-
रते ८ अ० २७ ।

अथरात्रमहाबाहुषोरेक सुदुर्लभः ॥

ः, क्री, (रतरङ्गम् ।) योनिः । इति प्रस-
नावली ॥

पुं. (रथतेऽनेनात्र वा । रम् + “हनि
प्रिनीरमिकाप्रिभ्यः कथन् ।” उणा० २ । २ ।
त कथन् । अनुनासिकलोपश्च ।) कायः ।
यथा, गीतायाम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”
रणः । वेतसदृशः । इति विश्वः ॥ (अस्य
यायो यथा,—

। तसो नमस्कः प्रोक्तो वागीरो वज्रकुलया ।
अपुष्यश्च विदुलो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥”

। ति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

निग्रहश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
प्रत्ययद्वयार्थानाम् । तत्पर्यायः । प्रताङ्गः २

द्वयः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ । स्यन्दन-
चक्रम् । इत्यत्रयः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६५ ।

चेत् तु पथि संरुहः पशुभिर्वा रथेन वा ।
।। पथेत् प्राणभृतस्तत्र दृष्टोऽविचारितः ॥”

। द्वारा भ्रमणगुणाः ।

। इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

। इति राजनिर्घण्टः ॥

रथः

विप्रभाया हरि नत्वा जर्मुर्गोलोकमीश्वराम
बभूवुर्गापिका सद्यस्वका मातुषावयहान् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्याय
देव्या रथयात्रा यथा,—

अज्ञोवाच ।

“भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देवाराधनमुत्तमम् ।

यत् कृत्वा सर्वकामाणां व्याप्तिस्तु प्रभवति ॥

दत्तिदत्तमयैर्दृष्टैर्हर्मवद्वैः सुप्रभितैः ।

विचित्रप्रद्वाराभ्यामेकैर्मन्त्रिभिरुपशोभितैः ॥

रथन्ते कारयेद्देवा सप्तभौमं मनोरमम् ।

इक्षुलवल्गुसंस्कृतमङ्गचक्रोपशोभितम् ॥

घण्टाकिङ्किणिप्रकाण्डं चामरैः कटकान्वितम् ।

पताकाञ्चनशोभाण्डं दर्पणैरुपशोभितम् ॥

तं रथं पूजयेच्छक्र जातीकुसुमसङ्कतैः ।

पारिजातकपुष्पैश्च यत्नकर्ममन्त्रिनैः ॥

सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।

प्रतिमां शोभनां वत्स ! महासुरचयङ्करीम् ॥

पूजयेद्यविविक्तां सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।

दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्ध्यवासिनीं ॥

निशुम्भशुम्भमयनीं महिषासुरचातिनीं ।

प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥

अनेन वलिपूर्व्येण नमस्कारयुतेन च ।

पूजयित्वा ततो नेया समस्ताश्चर्यात्मकैः ॥

पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।

तृतीयाश्रिवाविष्टे दिवसेषु तृसवेषु च ॥

महानदीनदसंज्ञपञ्चसवणेषु च ।

तत्र मण्डपवित्यासं महादिव्यनिर्मितम् ॥

शैलं वा मण्डपं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।

सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

पूर्वं च कारयेच्छक्र पञ्चाद्यात्रां प्रचक्रिरे ।

महान्नपदोपेतां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम् ॥

सर्वान्नपाननेन्द्रीः समस्तैरपि पूजयेत् ।

दद्यादलिं शक्र सर्वं सर्वेदिक्षु समन्ततः ॥

भूयो वेतालसंघस्य मन्त्रेणानेन सुव्रत ! ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलिं गच्छ सदा प्रियम् ॥

मातर्मातर्वरे देवि ! सर्वकामार्थसाधयिनि ।

अनेन वलिदानेन सर्वकामात् प्रयच्छ मे ॥

एवं दत्त्वा वलिं शक्र तथा देवावतारयेत् ।

विद्यसेद्भद्रपटीते तु मण्डलेरुपशोभिताम् ॥

तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हैमरूपैश्च ताम्बलैः ।

कलसेस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥

समस्तफलसम्पूर्यैश्चैरथ पल्लवैः ।

क्ष्मापयेदेकमेकेन रत्नगर्भेनैवैर्दृष्टैः ॥

वेदमङ्गलशब्देन शङ्खवादिचनिखनैः ।

वेणुवीणादङ्गैश्च घण्टाकिङ्किणिराविकैः ॥

क्ष्मापयित्वा ततो देवीं निर्मञ्चेच्छनकैः शुभैः ।

गोमयादिद्वितैः प्रक्षौद्रैर्पर्वतैश्च विप्रोद्यतैः ॥

खस्तिर्कोन्दिकावर्तैः शङ्खैर्नीलोत्पलोत्पलैः ।

यवशान्धङ्करोद्भिर्नैर्वाचारैर्निर्मञ्चयेत् ॥

प्रत्येकश्च दहेद्दूषं प्रत्येकं कलसैः क्षपेत् ।

तथा कर्पूरचोदेन पद्मेन मुकुमेन च ॥

तेन देवीमाविष्य पूजयेत् ॥

रथः

हैमजेज्जीजैमाह्यै रत्नमाह्यैरनेकधा
वासोभि सुमनाञ्चने पुनश्च पञ्चसुतक्षिपतः ।
भञ्जयेत् तथा कथां हज्जानौनथ दुःखितान्
भञ्ज्यभोज्याप्रदानेन तत्र सर्वान्च प्राणयेत् ॥
भोजयित्वा जमायेत देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत् ॥

महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।
प्रान्तरैरुपपथं सर्वं पुष्पदूर्वाक्षतैर्जलेः ॥
प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभि
सलिलेन यथा पांशुः कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥
पुरशोभां पथे शोभां द्वारशोभां गृहे गृहे ।
कारयित तथा शक्र सर्ववाधां निवारयेत् ॥

अच्छेदास्तरवस्तस्मिन् प्राणिहिंसां विवर्जयेत्
वन्दनस्था विमोक्तया वध्याः क्रोधादिशत्रवः ॥
अकालकौमुदीं शक्र रथयात्रां कारयेत् ।
सर्वदा सर्वदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥
रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गं सदा कृता ।
तथा किन्नरगन्धर्वैश्च पातालनिवासिभिः ॥

रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।
आदित्यो रथयात्राक्षत्रेण नभसः क्रमेण ॥
देव्यो दिव्यदिमानस्या रथयात्राप्रभावनः ।
जौहन्ते विविधैर्भोगैः सर्वान्द्रव्यविवर्जिताः ॥
तथा त्वसपि देवेन्द्र ! रथयात्राकरो भव ।
शिवाद्याः शिवदायास्तु परमेण समाधिना ॥

अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं मङ्गलं वामवस्य तु ।
पूर्वं यत् कथितं तात तत्से सर्वं मयाविश्रुतम् ॥
आपितं नात्र सन्देहो देव्यैमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यः पठेत् प्रशुष्याद्वापि भक्तिमान् तुपनतमः ।
स सुखं ययः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिसमर्थिताम् ।
लभते दात्र सन्देह इत्येवं प्रमाणोऽब्रवीत् ॥

स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्तिता ।
धनस्य पूरीप्राप्तिर्वैरुणस्य च वाङ्मना ॥
कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निश्चितं ।
भुङ्गते परया दृष्ट्या पुरीर्भोगवतीः शुभाः ॥”
इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्ये
३८ अध्यायः ॥ ॥ नवयथाशां रथा यथा,—

“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
इंशादष्टस्तथैवामादृष्टिगुणो द्वित्रिसप्तमाः ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त निशुतान्यधिकानि तु ।
योजनानान्तु तस्याचं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
त्रिनाभिमतिपञ्चारे षष्ठिमिन्धनयात्मकं ।
संवत्सरन्तु यत् क्षुत्क्षं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः ।
पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य द्वितीयोऽक्षमा ।
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तत्तु पराङ्मयः ।
भूयोऽक्षस्तद्वृत्ताङ्गं च ध्रुवाधारं रथस्य वै ॥
द्वितीयोऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।
हृयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥

गायत्री च दृढयुष्मिक् अमती पंक्तिरेव च ।
अनुष्टुप मिथुनितुक्ताच्छन्दांसि श्रुत्वा रथः ॥”

इति कर्म ३८ अध्यायः ।

रथः

रथः

रथः

रथस्त्रिचक्र सोमस्य कृत्वाभास्तस्य वाजिन
वामदाक्षयतो युक्ता नृश तेन निशाकर
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रथियथा
सोमपुत्रस्य चाद्याभिवाजिभिवायुवगिभिः ।
वारिजैः स्यन्दनो युक्तस्तेनाचौ याति सर्वतः ॥३॥
सुक्रस्य भूमिजैरथैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥ ४ ॥
अद्याभिश्चाथ भौमस्य रथो हैमः सुप्रोभनः ॥ ५ ॥
दृष्टस्यतेरथाद्याः स्यन्दनो हैमनिर्मितः ॥ ६ ॥
रथस्तमोमयो ज्योतो मन्दस्यायसनिर्मितः ॥ ७ ॥
स्वर्भानोर्भास्करारेण तथा षड्भिर्हवैर्वृतः ॥ ८ ॥
एते महाग्रहाणां वै समाख्याता रथा नव ।
सर्वे ध्रुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
ग्रहचताराधियानि ध्रुवे बह्वान्यशेषतः ।
भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सर्वाग्रानिलरश्मिभिः ॥”
इति कौर्मि ४० अध्यायः ॥ * ॥
श्रीजगन्नाथदेवस्य रथः याज्ञाशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
(त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिद्या देवा येन प्रकारेण
तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मातृये । १२२ ।
१२—२१ ।
“त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः प्रक्रुपरोगमैः ।
उवाच देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
यपमच्छतु वो देवा रुद्रहानवजं भवम् ।
तदहं त्रिपुरं ध्वजे क्रियतां यद्व्रवोमि तत् ॥
यदोच्छ्रय मया दग्धं तत् पुरं सहदानवम् ।
यमोपधिकं मत्तं सज्जयध्वं किलास्य ते ॥
दिवाससा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
तथैत्युक्ता महादेवं चक्रुस्ते रथमुत्तमम् ॥
धरां क्रुवरको हौ तु रुद्रपार्श्वचराभौ ।
अध्विष्ठानं शिरो मेरोरजो मन्दर एव च ॥
चक्रुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च चक्रं काञ्चन-राजते ।
कृष्णपद्मं शुक्लपद्मं पञ्चद्वयमपीश्वराः ॥
रथनेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
आदिद्वयं पञ्चदशं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥
कम्बलाञ्चतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
शुक्रश्चरस्तथा चाच सर्वे ते देवसत्तमाः ।
वरुणं गगनं चक्रुश्चाखरूपं रथस्य ते ॥
कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिदशं प्रातर्कौम्भिकम् ।
मणिमुक्तेन्द्रजोलेष्व हतं हृष्टमुखैः सुरैः ॥
गङ्गा सिन्धुः प्रतदुष्य चन्द्रभागा इरावती ।
वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गाकी तथा ॥
सरस्वती देविका च तथा च प्ररयूरपि ।
यताः सरिद्वराः सन्धा वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वैश्रात्मकाः कृताः ।
वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
ते सर्पा दर्पसम्पूर्णश्चापतूष्णेयनृगमाः ।
अवतस्तुः शरा भूत्वा नावाजातिशुभाननाः ॥
सुरसा सरमा कङ्कर्वनता शुचिरैव च ।
लघा बुसुचा सर्वोया न्यलुः सर्वैश्चमस्तथा ॥
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
मरा भूत्वा प्रसूतश्च तदा दवरथेऽभ्युत् ॥
युग चातुर्होत्रप्रयोजका

चतन्वगा सलीलाश्च वभूवुः खण्डकण्डला
तद्वयग युगसङ्काश रथश्रीषे प्रतिष्ठितम्
धृतराष्ट्रेण नागन बह्व बलवता सहत
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् ।
तान्यासन् वाजिनां तेषां भूयणानि सहस्रशः ॥
पद्मद्वयं तलकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ।
नागा वभूवुरेवैते हयानां बालवन्वनाः ॥
योङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुवन्वेष्टयस्तथा ॥
यज्ञोपवाहान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
मणि-मुक्ता-प्रबालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तद्वयश्च वयट्कृतम् ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमती शुभा ॥
योङ्कारमयासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
कृष्णान्वयश्च पीतानि श्वेतमाङ्गिष्ठकानि च ।
अवदाताः पताकास्तु वभूवुः पवनैरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
अजरा ज्योभवच्चापि सात्विका धनुषो दृष्टा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
तस्माद्गमा कालरात्रिर्धनुषो ज्योत्जराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
स इष्टविष्णुसोमानि-निदैवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यग्निरभवच्छक्यं सोमस्तमोऽरुदः ।
तेजसः समवाधोऽथ चैषोस्तेजो रथाङ्गष्टक् ॥
तस्मिंश्च वीर्यवृद्धार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
तेजः संवसनार्थं वै तमोचातिविशो विष्णुः ॥
कृत्वा देवा रथश्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः ।
लोकाधिपतिमभ्येय इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवप्रचुजित् ।
इदमापत्यरिचाणं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथमुत्तमम् ।
प्रशस्त्य देवान् साध्विति रथं प्रशति शङ्करः ॥
सुहृद्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्ता सुहृर्मुहुः ।
उवाच सेन्जानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः कृप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
इदृशो रथसम्पत्तगं यन्ता श्रीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवा विद्वद्वा इवेष्टुभिः ।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सट्सो भवेत् ।
सुक्ता चक्रावुधं देवं सोपास्य इयुमाश्रितः ॥
वुरि युक्ता इवोन्मायो घटन्त इव पर्वतैः ।
निश्वसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्ता जग्राह्यान्ततोऽयजः ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहनादो मज्जान् कृतः ।
प्रतोदहस्तं सम्प्लेक्ष्य ब्रह्माणं सूततां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्य वै पितामहे ।
सट्शः सूत इत्युक्ता चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरमरातुराः ।
चातुभिः पतिता भूमौ रथोयासश्च यासित ॥
देवो दृष्ट्वा

उज्जहार पिबुनाशानं सुपुत्र एव दुःखिता
तत सिहरवी भूयो बभूव रथभैरव
जयशब्दश्च देवानां सम्बभूवार्णवोपम
तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः ।
स्वयम्भुः प्रययौ वाहाननुमन्त्रयथाजवम् ॥
यसमाना इवाकाशं सुष्मान्त इव मेदिनीम्
सुखेभ्यः सख्युः श्वासानुच्छ्वसन्त इवोरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोद्यमानाजोदितेन कपर्दिना ।
ब्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः क्षयकाल इवानिला
ध्वजोच्छ्वयविनिर्माणा ध्वजयष्टिमनुत्तमाम् ।
आक्रुन्ध नन्दी वृषभं तस्यौ तस्मिञ्छिवच्छवा
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दृष्टवृत्तौ रथप्रभौ ।
रथचक्रे तु रक्षते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽन्तकरोऽरि-
गाम्
शरहस्तौ रथं पाति श्वयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तर्णं ससास्याय महिषश्चातिदारुणम् ।
द्रविणाधिपतिर्चालं सुराणामधिपौ द्विपम् ।
भयरं शतचन्द्रश्च क्रूजन्तं किन्नरं यथा ।
गुह आस्याय वरदो युगोपमरथं पितुः ।
नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमतः ।
पृष्ठतश्चापि पाश्याभ्यां लोकस्य पयस्तद्वयथा
प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः सामिज्वाला इवाचल
अनुजम्भु रथं शान्तं नक्रा इव महाशीवम् ॥
भृगुभरद्वाज-वसिष्ठ-गौतमाः
क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।
मरीचिरत्रिभगवानघाङ्गिराः
पराशरागस्त्यसुखा मङ्गवयः ॥
हरमजितमर्जं प्रतुष्टु-
वैचनविद्येर्विचित्रभूषणैः ।
रथस्त्रिपुरे सकाञ्चनाचलो
प्रजति सपन्न इवाङ्गिरस्वरे ॥
करिगिरिरविमेषसन्निभाः
सजलप्रयोदनिरादनादिनः ।
प्रमथगणाः परिवार्य देवगुप्तं
रथमभितः प्रवयुः श्वदर्पयुक्ताः ॥
मकर-तिमि-तिमिङ्गिलावृतः
प्रलय इवातिसमुद्भूतोऽयं वः ।
ब्रजति रथवरोऽति भास्वरो
ह्यशनिनिपातप्रयोदनस्वनः ॥”*॥
अथ ज्योतिर्विदाभरथं रथकर्माह ।
“लोलभैरललुधिशुक्रभैरु
स्यन्दनाखिलविधानमयाहुः ।
सैनसदुयुवशान्तपक्षैः
साधुराश्रिवति साधुभिरङ्ग ॥”
अथ रथचक्रमाह ।
“उष्णवृत्तिकरकीर्णपुराणी-
ह्येवन्दवलयं वलयस्य ।
सद्यभागनिचितभ्रममया-
दाविमध्यमनमो नवभागम् ॥
अग्रमे भवति सकलिरन्त
क्रुवरोऽति अयोऽथ रथाङ्गे ।

सन्धिमेधैर्हृतिरन्तरसन्धौ
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्संगणपत्तौ रथकत्वम् ।

“पुच्छे पुनर्वसुज्येष्ठाराधा रेवती द्वयोः ।

श्रवणादित्रिमे हस्तत्रितये रोहिणीन्धमे ।

सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म्म सत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भातुभादौ विलोकयेत् ।

रथाय चौष्टि रक्षाणि खड्गिमागं प्रदापयेत् ॥

शङ्खे न्युत्थ्य चक्रे सन्धिदण्डे महद्भयम् ।

रथाम्बे च महीतृपातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यार्येषु ज्योतिर्विद्वद्भिरामेण कृताः शुभा

दिशः ॥ * ॥ अन्त्यार्थः । अथानन्तरं धीराः

स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं

कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोलसंज्ञानि

स्थाति पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा श्रुतभिवा

एतानि । मैत्रवंशानि मृगशिरा रेवती चित्रा

अनुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी

पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णुमिन्त्रस्तङ्गं ज्येष्ठा

को अक्षा तङ्गं रोहिणी एतेषु नक्षत्रेषु । पुनः

केषु सेनसङ्घासु इनः सूर्यः तेन सह वर्तमानेषु ।

सतां शुभग्रहाणां दुष्टा वारेषु । पुनः कस्मिन्

साधुराश्रिते शुभग्रहराश्रित्युक्ते अङ्गे लभे

सति । पुनः कैः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अम्बु

चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्यैः साधुभिः

शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थापनम् ।

उच्यते । उच्यतेऽपि सूर्यस्तस्य करैः किरणैः

कीर्णं व्याप्तं पुरं कलासङ्कलीयस्वभागप्रदेशं

यस्य तच्च तद्वच्चैति तस्मात् अर्थात् सूर्या

क्रान्तनक्षत्रात् अनसः शकटस्य वलयश्चक्रं

तस्यायात् अग्रभागमारभ्य आविमर्त्य मध्य-

भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देयं

न्यासीकर्त्तव्यं किन्तु ऋक्षवलयं नवभागं

नवभिर्भागेः स्थितमिति यावत् । पुनः किंभूतं

सद्यभागनिचितभ्रमं वामभागेन व्याप्तभ्रमण-

मिति । अथास्य फलम् । अनसः शकटस्य

अग्रमे अग्रगतवर्तमाने चन्द्रचक्रे सङ्कलिः

बुद्धं भवति । कूवरोद्भिः शुभन्वरमते वर्त्त-

माननक्षत्रे अन्तो मृतिः मरणं भवति ॥

रथाङ्गे चक्रयुग्मे जयो भवति । सन्धिमे सन्धि-

गतनक्षत्रे अर्थहृतिः द्रव्यहरणं भवति ।

अन्तरसन्धौ मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-

भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं

शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्

सुगमम् ॥

काः, पुं, (रथ इव प्रतिकृतिः । कन् ।) मन्दिरा-

वधवविशेषः । यथा,—

“अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ।

प्रस्थिर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ॥

तत्तत्तृतीयेन वा कुर्यात् रथकानान्तु निर्गमम् ।

रामभयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ॥”

रथकथा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-
स्वखादिगोरथेति ॥” इति सुम्बबोधसूत्रेण

कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।

रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-

कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां

करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अच् ।)

रथनिर्माणकर्त्ता । कुतार इति भाषा । स तु

करणौगर्भे माहिष्याज्जातः । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।

“स्त्रीषखं प्रमदे कुमारौपुत्रं

मेधायै रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ॥”

“रथकारं माहिष्येण करिष्यां जातम् ॥”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २

वर्द्धकः ३ तच्चा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥

सूत्रधारः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं

श्रीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।

तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।

सूर्यक्रान्तो विष्णुक्रान्तो वलभिन्नागपञ्चकः ॥

इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमान्वताः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) स्कन्धवाह्य-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णरथः २

प्रवहणम् ३ डवनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परंप्रहरणाभिधानरक्षार्थं रथस्य

समाह्वयदावरणकारिण्यम् । रथस्य गुप्तिः

काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।

वरुणः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो

रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-

युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,

रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः स्त्रीषो यन्ता श्रुतधृतिरग्रेन्द्रो धनुर्धरो

रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणिः शर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथङ्गः, पुं, (रथनामा ङ् । यद्वा, रथस्य ङ्ङुमः ।

तन्नोपयोगित्वात् ।) त्रिनिष्पद्यः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिष्पः स्कन्दनो नेमी रथद्वन्द्वस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति सुम्बबोध-

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत ।

सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णयते सुहुः ।

तद्व्याख्यासाहसं ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तृ + “संज्ञायां ऋतृवृजि-

घारिसहितपिदमः ॥” ३ । २ । ४६ । इति

खच् । सुम्ब । अत्र युत्पत्तिमात्रम् । नत्

वधवार्थानुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिवस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पश्ये-

पश्यन् ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साग्निः ॥” इति तद्भाष्ये

सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरवः

ईलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ३७ ।

“रथन्तर्थां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमास्ततः ।

ईलिनो जनयामास दुश्शन्तप्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथप्ता, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)

आषाढशुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथ-

रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥

याचोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्राणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

तथा ।

ऋक्षाभावे त्रिषौ कार्त्तया सदा सा प्रीतये मम ।

मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ * ॥

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रैव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥”

इति यात्रातत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गधनिना विजज्ञे

विजोलघटाकणितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १ । ४ ।

८२ । १३ ।

“ज्वले पताकादण्डेषु रथयन्त्रहयेषु च ।

अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥”

सुदर्शनचक्रम् । यथा, भाष्ये । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणिः पटलेन रोचिषा-

मृद्विलिवः संवलिता विरेजिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । ३५ ।

“विर

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सदृशनचक्रं पाणौ वल्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १।३।३८।

“सवेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्वस्याः । रथाङ्ग + डीप् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमरपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथाभः, पुं, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [नृ] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्थयुद्धकर्त्ता । इति
हिमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्थस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २। ८। ७६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । १५। ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)

तिनिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पर्पादिभ्यः षन् ।” ४। ४।
१० । इति षन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकन्वादि-
त्वादकारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २। ८। ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्थस्येति । रथ् + “भेधा-
रथाभ्यामिरन्तिरसौ वक्तव्यौ ।” ५। २। १०६।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३। १। १७।

“अनुदेवानधिरो यासि साधन् ॥”
“रथिरः रथी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [नृ] पुं, (रथोऽस्यास्त्येति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २

रथिनः ३ । इत्यमरः । १। ८। ७६ ॥ रथा-
गोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हिमचन्द्रः ॥
रथस्वामी ७ साराक्षः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७। ३७।

“पतिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्तरङ्गसाही तुरगाधिरुद्रम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ।” ४। ४। ७६ । इति यत् ।)
रथस्य षोढा घोटकः । इत्यमरः । २। ८। ७६ ॥
रथांसः । इति हिमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋग्वेदे । ६। २१। ६ ।

“कमुनं रथं नवं दधाता केतमादिषी ।”
“रथं रथस्य नेतारम् ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ रथसमन्विनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२। ३१। ७

“सप्रिनं रथो अष्टवीर्यं”
“रथो रथसमन्वी सप्रिनं सप्रसृष्टीजोऽथ

इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४। ३। १२१ । इति यत् ।)
कौ चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथ्या, स्त्री, (रथानां सम्बन्धः । रथ् + “खलगो-
रथात् ।” ४। २। ५० । इति यत् ।) रथ-
सम्बन्धः । तत्पर्यायः । रथकथा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह् इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादृथत् ।” ४। ३। १२१ । इति यत् ।
यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४। ४।
७६ । इति यत् ।) पथ्याः । (यथा, महा-
भारते । १। १४१। ६० ।

“पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)

चत्वरम् । इति हिमचन्द्रः ॥

रद, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक्त०-सेट् ।) रेफादिः । उत्खानसुत-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शूकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रदः, पुं, (रदतीति । रदं विलेखने + प्रचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“अमसि प्रकटयसि रदं

करं प्रसारयसि लग्नमपि अयसि ।

धिड्मानं तव कुञ्जर

जीवं न जुहोषि जठराग्नौ ॥”)

विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विवर्णधनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः

शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

क्रीदन्तलक्षणं यथा,—

“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कीकिलासमम् ।

दाक्षिण्ययुक्तमश्रुं हंसशब्दसुखावहम् ॥

नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा ।

करालविषमा दन्ताः क्षेप्राश्च भयाय च ।

चौर्याश्च कृष्णमांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च न्यवे ॥”

इति गारुडि ६६ अध्यायः ॥*

दन्तलक्षणस्य शुचित्वं यथा,—

“दन्तवहन्तलनेषु जिह्वास्थेषु शुचिर्भवेत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥*

“दन्तलयमसंज्ञार्थं लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुश्रुः कुर्यादयत्नसङ्करणी पुनः ।

भवेदशौचमत्यं लग्नवैधादुग्रणी कृते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ॥

रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हिमचन्द्रः ॥

रदन, पुं (रद्यतेऽनेनेति । रद + करणे लुट् ।
रदतीति रद + ल्यप् ।) दन्त

२। ६ ६१ । यथा, हरिवंशे । १२० ८७ ।

“रदनैः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
येरावतो गजप्रतिराजधान नदंस्तथा ॥”
रद + भावे लुट् ।) उत्खनने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)

ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २। ६। ६० ॥ तस्य

शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मांसलेख धनोपेता अवक्रैरधरेर्दृष्याः ।
विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैश्च लोचैश्च खलितैः ।

विवर्णधनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुडि ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [नृ] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदी, [नृ] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥

रध, य ऊ लृ ङिंसने । प्राक् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक्त०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,
रध्यति रक्ष्यति । लृ, अरन्वत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रन्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औ ञ } (भा०-दिवा० च-उभ०-

वर्णान्तरोत्पादने सक्त०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)
य ञ, रज्यति रज्यति । म, रजयति रजान्

रजगरमणादन्वच रज्जयति पुत्रं पिता । औ,
रज्ज्ता । ञ, रजति रजते । रागो वर्णा-
न्तरोत्पादनमभसक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञायां
तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयवृषतिभेदः । स तु साङ्गतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वै, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६। २। १२।

“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाशुनन्दन ।।
रन्तिदेवस्य महिमा इहासुच च गीयते ॥”

अयं हि याज्ञिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतदयज्ञहृतगोचर्मरसेनेव चर्मैश्चतौ
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३। २०७ ।
८—६ ।

“राज्ञो महानसे पूर्णं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
दे सहसे तु वध्यते पशूनामन्वहं तदा ॥
अहन्वहनि वध्यते द्वे सहसे गवां तथा ।
समांसं दहतो ह्यजं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥

अतुला कीर्तिरभवत् वृषस्य द्विजसत्तम ॥”
तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।

“उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
आभ्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥

महानदी चर्मराशेरुत्कृतात् सुशुभे यतः ।
ततश्चर्मैश्चतौत्थवं विख्याता सा महानदी ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतपे वृषः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥

सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत ॥

घटा पात्रा च च
माघीत् किषिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य घीमस ॥

रन्ध्र

शक्तिरन्ध्रं देवस्य वा रात्रिमवसन् गृहे
शालभन्तः शतं ग्रावः सहस्राण्ये च त्वप्रति ॥
न स खराः क्रोशन्ति सुखमणिमुखाः ।
पद्मविहङ्गमन्त्रीध्वं नादमांसं यथा पुरा ॥”
। क्रुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
, स्त्री, (रमते अनेति । रम् + तुन् ।) वक्तुः ।
ही । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
, स्त्री, पाकः । रघघातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
। अत्रम् । यथा रन्ध्रनाथः स्थाली । इति
चित्रसारवाकरम् ॥ (रध् + लुः ।) नाशके,
न । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
यदनुसृत्यते काले खबुद्धाभद्ररत्नम् ॥”
हे अभद्ररत्न ! अभङ्गलनाशन !” इति
ट्टीकायां श्रीधरः ॥
तं, स्त्री, (रध् + लु ।) हतरत्नद्रव्यम् ।
स्य पान्नान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—
सङ्कीर्णं पात्रवन्मारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
। पयेदुगुणवान् रुद्रः सिद्धान्तं पात्रकान्तरे ॥
तं खपावले स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥
नं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवं रसम् ।
। पयेद्राजते हेमे पात्रे सौहेऽथ काष्ठे ।
। मादिष्विधं प्राकं स्थाप्यं काष्ठाश्लौहजे ।
। शानं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्थेऽथ दारुजे ॥
। रयेत् सुहृत्तं चौरं पार्थिवे वाथ काष्ठजे ।
। नीयं पायसं तत्रं स्नानयेत्स्वधं धारयेत् ॥
। चजे स्नादिके वाथ वेदूष्णादिविचित्रिते ।
। रयेत् सखंदा पात्रे रामाशुवपुष्टकात् ॥
। तपात्रकान्तरे स्थाप्यं तदुद्रवं तदुद्रुगपहम् ।
। वेदा सुखदं हृदयमथ शेषकारकम् ॥”
इति स्वपकारशास्त्रे याकराजेश्वरः ॥
स्त्री, (रन्ध्रयति हिनस्यनेनेति । रध् + बाहु-
तात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
। १२ ।
स्वाश्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”
द्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ । १५ । ८२ ।
वसुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सद्योभवादसुनः ।
। तद्वदमिव ज्योतिः प्रभामखलसुदयौ ॥”
। अथशरीरस्थरन्ध्राणि यथा —
। शानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
। नापानवक्त्राणामेकेकं रन्ध्रमुच्यते ।
। अंसं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति वृणां विदुः ॥
। शान्तीस्थधिकाणि सुगः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।
। अक्षिभ्यां चान्यानि मतानि त्वचि जन्मि-
नाम् ॥”
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
निः । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५३ ।
न्यागतमथाश्वानां शिखोद्भिदश्च वर्धमानम् ।
। रागः कोकिलस्य च्वरः प्रीतो महात्मना ॥”
गुहः, पुं, (रन्ध्रे कण्ठः कण्ठको यस्य ।)
जवन्धूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धुं धुं रन्ध्रे गते रव
इह । इति विकारप्रदेशः ॥

रभसः

रन्ध्रनाथः, पुं रन्ध्रविशेषो वपुः ।) हिनृषुक्त
वपुः काष्ठावाश इति भाषा तत्पर्याय
त्वक्सारः, २ कीचकाङ्गयः, ३ मस्तरः ४ वाद
नीयः, ५ पुरिशाखः, ६ । अख्य गुणाः ।
“वपुः लब्धौ कथाधौ च किञ्चित्तौ च
श्रीतलौ ।
सूत्रकच्छप्रमेहार्थः पित्तदाहानाशनौ ॥
विशेषो रन्ध्रवपुस्तु दीपनो जीर्णनाशनः ।
रन्ध्रवपुः पाचनो हृद्यः मूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
रभ, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
दुर्गादासः ॥
रभ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रपति । इति दुर्गादासः ॥
रभ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । इति
दुर्गादासः ।
रभ, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । इति दुर्गा-
दासः ॥
रभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।)
रभः, पुं, शब्दः । रघघातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
“सुमस्तटादुध्रदे भ्रष्ट इव निद्रालसेक्ष्णः ।
प्रबुद्धः शस्त्रपातेः स व्यसुचद् भैरवान् रवान् ॥”
रभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्मा०-अक०-सेट् ।) इ, रम्भते । ड, रम्भते ।
इति दुर्गादासः ॥
रभ, औ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्मा०-अक०-अनिट् ।) रभस्यसुतसुकीभावः ।
निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
रम्भा । ड, रभते साधुः पुण्ये । आङ्पूर्वोऽय-
मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
दुर्गादासः ॥
रभसः, पुं, (रभसमिति । रभ + “अत्यविचमि-
तमिनमिरभिलभौति ।” उणा० ३ । ११७ ।
इति आसच् ।) वेगः । (यथा, भाषे । ६ । ७२ ।
“रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्यकञ्चन वधूमरुद्रत् ॥”
हर्षः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (प्रेमोत्साहः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
“मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
“रभसस्य प्रेमोत्साहस्य ।” इति तट्टीकावाल-
लोचिनी ॥) संरम्भः । यथा, भाषे । ११ । १६ ।
“प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्दामरामा
रमणरभसखेदच्छेदविच्छेददक्षः ॥”
संभमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
“वचदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि
विश्वविश्वं सरभसं खादन्ति ॥”

रमण

क लङ् । स्त्रियामा रमसा च व्यथते इति
लृण् । (यथा किर ताजनीये ५ । १
‘यथ जयाय तु मेरुमहीभूतो
रमसया तु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमालयमुच्छ्रितं
समुद्रितं वृ विलङ्घयितुं नभः ॥”)
(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
“सर्वेषां मम पुत्राणां स शकः क्रूरविक्रमः ।
वज्राश्री विप्रीतिपक्षं वात्येऽपि रमसः सदा ॥”
महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)
यदा तु रमसगुणयोगात् अर्थ आदित्वान् अप-
त्यये तद्वति वर्तते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
इति सिद्धादिसंयधे भरतः ॥
खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
रम, उ ड ज औ क्रीडे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वा० आत्मा०-अक०-अनिट् ।) क्राविट् ।
रेफादिः । उ, रमिता । रम्भा । ड, रमते ।
ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥
रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
कान्तः । (यथा, किरताजनीये । ५ । २० ।
“निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)
रक्ताशोकवृक्षः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भावेऽनटप्रत्यये-
निष्पन्नम् ॥
रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरच लो-
वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति ध्रुवः ।) कान्तः ।
इत्युणादिकोषः ॥
रमटं, स्त्री, (रम + अठन् ।) हिङ्गु । इत्युणादि-
कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पु । तद्वैश्वामिनि,
चि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
“जामुडान् रमटान् सुखान् स्त्रीराज्यान्थ
तङ्गान् ॥”)
रमटध्वनिः, पुं, (रमट इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रमणं, स्त्री, (रमणनीतिः । रम् + गिच् + लुः ।)
पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे ल्युट् ।) जम्भनम् ।
तत्पर्यायः । अत्रञ्चकार्यकम् २ । आनन्दधर्मः ३
सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
मैथुनम् ८ रतिः ९ उपरुद्धम् १० धर्मितम् ११
क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ विभद्रम् १४
योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाषे । ११ । १६ ।
विकच कमलगन्धैरन्ध्रयन् शङ्खमाणाः
सुरभिनमकरन्दं भन्दमावाति वानः ।
प्रमदमदनमादादाविवनोद्दामरामा-
रमणरभसखेदच्छेदविच्छेददक्षः ॥”)
क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रन्धु-
त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
“रामेति लो इत्येव न ।
“लोकस्य रमणान् रथत्पादनाव ’ इति उप

स्वामी ॥ वनविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ १५५ ॥ २१ ।
 “भाति चैव न चैव नन्दनञ्च वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव वेणुमहे समन्ततः ॥”
 मणा, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युट् ।) पतिः । (यथा, कुमारः ॥ ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युट् ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 श्लो, ७२ ॥ महर्षिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १२१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्य-
 तमः । यथा, मातृ ॥ ५ । २४ ।
 “कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरिः सुता ॥”
 रमणीये, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ६ । १० ।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोजिताम् ॥”
 मणकं, स्त्री, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां कन् ।) जम्बूद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “यवमेवोत्तरे चीणि वर्षाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकूलान् शङ्खवानवधिः स्मृतः ॥
 हिरण्यवर्षं नतो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकञ्च ततो वर्षं नीलरुस्यावधिः स्मृतः ॥”
 अपि च ।
 शेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षसहस्राणि भूतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग नित्यं सुदितमानसाः ॥”
 इति पाद्मे भूवर्गके १२८ । २०६ अध्यायौ ॥
 (अथत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् । वीतिहोत्रस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ३१ ।
 “तद्दीपस्थाधिपतिः प्रेयवतो वीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मजौ रमणकध्यातकनामानौ वर्षपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥”
 मणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते । ७ । ७६ । ७ ।
 “रमणा रामतीर्थे तु वसुधायां गङ्गावती ॥”
 मणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । श्लो, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । २१४ ॥
 “रथेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाखट्वचः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीय त्रि रम् + ण्वीयर सुन्दरम्
 । यथा, १ ११

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥”
 रमण्यं, त्रि, (रम् + “श्ररम्योश्च ॥” उणा० ३ ।
 १०१ । इति अथप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 र्जितु ॥” उणा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निष् ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
 वृत्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ६ । २३ ।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्ता
 यद्यत् करिष्यति शङ्खितगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यच्च नवाक् तच्च यच्च वाक् तच्च वो रमा ।
 ते यच्च विनयो नास्ति सा च सा च स च
 त्वयि ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २६ । १४५ ।
 “रेवती रतिक्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥
 रमानायः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुध्वोद्यथाकरणे ।
 “सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
 सुक्तमेतदनन्तस्यैवतुर्गोऽप्यो हिद्वच्चवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते । १ । ५ । ८ ।
 “इत्वा भारं धनुष्कोष्ठां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ । वेष्ट + षच् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्जनयुवतिस्तरणिमुताविपिनगता ।
 सुररिपुणा रतिगुह्या परिरमिता प्रमद-
 मिता ।’
 इति हन्दोमञ्जरी ॥

“ब्रजयुवतिर्गोपबधूः सुररिपुणा श्रीकृष्णाय पति-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता
 किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता श्रीप्रा गति-
 र्वस्थाः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिमुत
 विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुप्रागता । किम्भ-
 तेन रतिगुह्या रतौ शृङ्गारे गुह्या उप-
 ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकृष्ण-
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति ।” इति तट्टीका
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्त-
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चाणूरमर्दन हृषीकपतेऽसुरारे
 व्याख्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागशूर्च्छनादिकमनेनेति
 रभि + कर्मणि घञ् ।) वैष्णुः । (रम्भते उद्यम-
 शीलो भवति निरन्तरसुदरभरणायेति भावः ।
 रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी
 मे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—
 श्रीशौल् उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरं स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टितम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ॥
 भवत्सेतुर्वाञ्छितं ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्पुल्लविलोचनः
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्ट्वा महिषीं
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम्
 स तां दृष्ट्वा महिषीं रम्भः कामेन मोहितः
 दोग्धां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम्
 तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 इदं महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीजो जातः ।
 इतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । ५ । २ । १७-१८ ।
 वास उवाच ।
 “दनोः पुत्रौ महाराज ! विख्यातौ क्षिति-
 मखले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवौसमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज ! पुत्रार्थं तेपुत्रस्तपः ।
 बहून् वर्षमणान् कामं पुण्ये पञ्चनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले मयश्चकार परमं तपः ।
 वृक्षं रसाब्जवटं प्राप्य स रम्भोऽभिमखेवत ॥
 स रम्भस्तु यदाभवत
 ज्ञात्वा शशीपतिर्दुःखसुदयौ दानवौ प्रातः ॥

रम्भ

। त्वा पञ्चनदे तत्र ग्राहक्यं चकार ह ।
। तस्यस्तु करम्भन् तदा जयाह पादयोः ।
। नजघान च तं दुष्टं करम्भं वृत्रहृदयः ।
। मातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ।
। वशीर्षं पावके होतुमैच्छन् क्रोधेण ह ।
। प्रपाशे गृहीत्वाथ वामेन क्रोधसंयुतः ।
। क्षिपेन करेणोप गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
। हनन्ति शीर्षं तत्तावद्वह्निना प्रतिबोधितः ।
। रक्तस्य दैत्य मूर्खोऽसि सश्रीर्षं क्लृप्तमिच्छसि ।
। गालहत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ।
। रं वरय भद्रं ते यस्मि मनसि वर्त्तते ।
। गन्धियस्य हृतेनाद्य किन्ति कार्यं भविष्यति ।
। आस उवाच ।

। क्लृत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
। तोऽब्रवीद्ब्रह्मो रम्भस्यक्ता केशकलापकम् ।
। हि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
। वेलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परबलाह्वनः ।
। प्रजेयः सर्वथा स ह्यादेवदानवमावहे ।
। गमरूपी महावीर्यः सर्वलोकाभिवन्दितः ।
। तवकस्तान्तयेत्वाह भविष्यति तवेष्टितम् ।
। तस्त्वव महाभाग ! मरणादिरमाधुना ।
। रक्षां चितं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
। आस उवाच ।

। रक्षां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति वलाधिकः ।
। रक्षो वह्निना रम्भो वचनं चित्तरङ्गनम् ।
। श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वह्निं तं दानवोत्तमः ।
। यज्ञैः परिवृतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
। दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ।
। रक्षायां रूपपूर्णायां जिह्वाभ्यां च योजितम् ।
। गतामागाच्च तरसा कामयन्ती मुदन्विता ।
। रम्भोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
। गता तु गभवती जाता महिषी तस्य बोध्यतः ।
। गं गृहीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
। महिविष्यच्च तां रचन् प्रियामनुमतां किञ्च ।
। कदाचित् महिष्यान्वः कामार्त्तसाधुपात्रवत् ।
। खयमागम्य तं हस्तुं दानवः समुपाववत् ।
। वरदार्थं समागम्य महिषं समताडयत् ।
। ग्रीष्मि तं निजघानाशु खड्गाभ्यां काममोहितः ।
। ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां खड्गाभ्यां हृदये भृशम् ।
। रूमौ पपात तरसा ममार च विभ्रच्छ्वेतः ।
। एते भर्त्सरि सा दीना भयार्त्ता विह्वता भृशम् ।
। वा वेगात्तं नटं प्राप्य वचाणां शरणं गता ।
। उद्यतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
। कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोद्धतः ।
। रुदन्ती सा भृशं दीना दृष्ट्वा यक्षैर्भयानुरा ।
। शवमानश्च तं वीक्ष्य यथाज्ञातुं समाययुः ।
। वृद्धं समभवद्दुष्टोरं यथाणां च हयारिणा ।
। श्रेण ताडितस्त्वर्षं पपात धरणीतले ।
। क्वं रम्भं समानीय यथाक्ते परमं प्रियम् ।
। चितायां रोपयानासुक्तस्य देहस्य शुद्धये ।
। महिषी सा पत्निं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा प्रवेष्टुं सा मतिं यत्र पतिना सह भावकम् ।

रम्भाट

। वायमाणापि यज्ञैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
। ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ।
। महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
। रम्भोऽप्यवदुष्टः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ।
। रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
। अभिषिक्तस्तु राज्योऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ।
। एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
। अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”)
रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
(यथा, नैषधे । २ । ३७ ।

“तरुन्दरयुगेन सुन्दरी
किमु रम्भां परिणाहिना परम् ॥”)
अश्वरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ । (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
“अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्ननोरमा ॥”)
गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पीठस्थ-
प्रकृतीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ५८ ।
“गौरी प्रोक्ता काव्यकुले रम्भा कु मलया-
चले ॥”)
गोधनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ । वेश्या ।
इति धरणिः ।

रम्भाटनीया, स्त्री, (रम्भाट्टा टनीया ।) व्रत-
विशेषकालः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“रम्भाटनीयां वश्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे टनीयायासुपोषितः ॥
गौरीं यजेद्विष्णुपत्नैः कुशोदादः करम्भदः ।
कदम्बादो गिरिसुतां यौषे मरुवकेर्यजेत् ॥
कर्पूरादः कण्ठरदो मल्लिकादन्तकाष्ठकृतम् ।
माघे सुभद्रां कङ्कारैर्बुताशो मण्डकप्रदः ॥
गौरीमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
कुन्दैः कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सङ्कुलीप्रदः ॥
विशालाचीं दमनकेच्छेत्रे काशारसंप्रदः ।
दधिप्राशो दन्तकाष्ठं तमरं शीसुखीं यजेत् ॥
वैष्णवे कर्णिकारेश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
ज्येष्ठे नारायणीसर्वज्ञतपज्ज्ञेयश्च खण्डदः ॥
नवङ्गाश्च तज्जाद आवाहो माधवीं यजेत् ।
तिलाशो विष्णुपत्नैश्च क्षीराश्वटकप्रदः ॥
शौडुभरं दन्तकाष्ठं तमर्याः श्रावणे श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं खर्गकाशः क्षीरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
पद्मैर्यजेत् भाद्रपदे शङ्खोदाशो गुणादिदः ।
राजपुत्रीश्चान्ययुजे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
प्राशयेन्निशि नैवेद्योः कण्ठरैः कार्तिके यजेत् ।
जातिपुष्पैः पद्मनाभ पद्मनाभशो यजेत् ॥
श्रुतोदनश्च वर्षांते सपत्नीकान् द्विजान् यजेत् ।
उमामहेश्वरं स्नानं लवणे तु गुह्ये स्थितम् ॥
वस्त्रच्छत्रसुवर्णाद्यै रात्रौ च कृतनागरः ।
गीतवाद्यैर्देवैः प्रातर्गवाक्षं सर्वसाधुयात् ॥”

इति गारुडे १२० अध्यायः ॥ * ॥

अपि च “अथ टनीया सा चतुर्थीयुता
याज्ञा

रम्यकं

‘रम्भाखां वर्जयित्वा तु तृतीयां सुनिसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे
‘कुतश्च भद्रं यत्नेन रम्भाख्यं व्रतसुत्तमम् ।
ज्येष्ठे पुक्तातृतीयायां स्नातनियमतत्परा ॥’
रम्भाख्यमिति रम्भया कृतमिति रम्भाव्रतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रम्भोः, स्त्री, रम्भे इव ऊह्य यस्याः सा । इति
याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोः । कश्चिन्नसो रक्षिते ॥”)

रम्यं, स्त्री, (रम + “पीठस्थपथात् यत् ।” ३ । १
६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ।

प्रधानप्रातु । इति जटाधरः ॥

रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चमक-
वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वक्रवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रम्यः, जि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनौ । ७ । ६६ ।

“रम्यमाननसामन्तं स्वाजीर्षं देशमावसेत् ॥”)
बलकरः । इति जटाधरः ॥

रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽनेनेति । रम + यत् । ततः
कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति
जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—

“दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
वायवं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
मतिप्रधाना विमला जरादुर्गधिवर्जिताः ।
तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यग्रोधो रोहितः ॥

सुतः ।

तत्फलप्राप्तनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”

इति वराहपुराणे वज्रशीतानामाध्यायः ॥

(तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।

“रम्यके नाम वर्षे च मूर्तिं भगवतः पराम् ।
मात्स्यां देवाहुरेवन्द्यां मनुः स्मौति निरन्तरम् ॥

मनुवाच ।

ॐ नमो मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय
प्राणाधौजसे बलाय महामत्स्याय नमः ।
अन्तर्बहिष्खाश्विनलोकापालके-
रहटरूपो विचरत्युत्तमः ।
स ईश्वरस्य स ईदं वर्षे नय-
न्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥
यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा
हित्वा यतन्तोऽपि हृद्यक् समेत्य च ।
पातुं न प्रोक्तादिपदस्तुत्यदः
मरीच्यं स्थाणु वदन् दृश्यते ॥
भवान् युगान्तार्थं च जम्भिमाजिनि
क्षौण्ण्मिसामोवधिवीरुषां निधिम् ।
मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा
तस्मै जगतामगम्यात्मने नमः ॥

एव स्मौति च देवेश भसु पार्थिववत्तम
मत्स्यावतार देवेशं सशयन्देवकारकम् ॥

आनयोमेन देवस्य निर्धूताशेषकल्पाः ।
 आस्ते परिचरन् भक्त्या महाभागवतीतमः ॥”
 तथाच मात्स्ये । ११२ । ३० ॥ वैष्णवे । २।२।१३॥
 ब्रह्माख्ये च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥) पटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कम्मिलकरम्यकपाटलापूगहरितकीत्यादयः ॥”
 पु, आग्निधूपनमेदः । एतन्नामानुसारैरेव रम्यक-
 वर्णोभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर्ग्य आम्नीप्रो-
 नाभिकिंपुरुषहरिवर्गलावृत्तरम्यकहिरण्य-
 कुम्भद्राक्षकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”)
 रम्यपुष्पः, पुं, (रम्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।)
 ग्रास्मालिवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्रास्मालि-
 वृत्तस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 रम्यफलः, पुं, (रम्यं फलमस्य ।) कारस्करवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम+ “पोर-
 द्रुपधान् यत् ॥” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पङ्क्तिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्तने । २६ ।
 २४५ ।
 “देवती इति कद्रव्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”)
 रमः, पुं, (रम् + प्रकादित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
 शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) ड, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रय, पुं, (रयते अनेनेति । रय+ “पुंसि संज्ञायां
 यः प्रायेण ॥” ३ । ३ । १२८ । इति घः । रीणा-
 लनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन सौधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोद्यः स्यादेवा धारा रयस्य सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथममन्तं न गच्छेत्तच्छिवेन नदीरयाः ॥”
 पुनरवसः पुनर्मदः । यथा, भागवते । ६।१।५।१।
 “गेलस्य चोच्चैर्ग्रीममन्तं यद्वास्त्रमाज्जा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायु रघोऽथ विजयो जयः ॥”)
 रराटी, स्त्री, (ललाट + रलयोरैक्यात् लस्य रत्यम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । ० । १ । २८ ।
 “तपो रराटीं विदुरादिपुंसः
 सत्यन्तु ग्रीष्माणि सहस्रग्रीष्माः ॥”)
 रलकः, पुं, (“रमणं रत्तु किण्वदुनासिकलोपे
 रत् इच्छा तां लानि कः रलकस्तः स्वार्थे
 कन् ॥” इत्यमरटीकाकृतं रघुनाथचक्रवर्ती ।)
 कसलः । इत्यमरः ॥ यक्ष । इति सुभूतिः ॥
 रजगविशेषः । इति मुकुटः ॥
 रज, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् । १, रस्त्वति इति दुर्गा-
 दास ।

रवः, पुं, (रूयते इति । र ध्वनौ + भावे अप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 धनुर्धिव्यमनाधिरुपाददे
 नरवरो रवरोचितकेशरी ॥”)
 रवणं, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे लुट् ।) रवश्च ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । र + “सुबुद्धो युच् ।”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उडुः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भावे । १२ । ६ ।
 “उत्थातुमिच्छन् विष्टतः पुरोवला-
 त्रिधौयमाने भरभाजि यन्त्रके ।
 अङ्गोन्मितीज्ञारविष्कर्त्तररः
 खनाम निन्द्य रवणः स्फुटार्थताम् ॥”)
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
 रवणा, त्रि, (र + युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।
 भण्डकः । चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवयः, पुं, (र + “ग्रीडशपिरुगमिवञ्चिजीवि-
 प्राणिभ्योऽयः ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अयप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रूयते स्तूयते इति । र + “अच् इः ।”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 वृत्तः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्ज्यं क्षतुः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकथने समयग्रहीपः ॥
 तत्र निविष्टानि यथा,—
 “माघमाभिधर्मांश्च मसरं निम्नपञ्चकम् ।
 भस्वयेदयो रवेर्वारे सप्तजन्मवृत्तकः ॥
 आर्द्रकं मघं मन्मथश्च भस्वयेदयो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेन्नोमी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
 निम्नं मांसं मसरश्च विष्वक्काञ्जिकमार्द्रकम् ।
 भस्वयेदयो रवेर्वारे सप्तजन्मवृत्तकः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रक्तश्याममिश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषसन्निवृत्तजतिस्वगुणकटुरससिंह-
 राशिहस्तानक्षत्रसप्तमीतिथिताम्रकलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्ताश्व-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रत्निप्रत्यधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,
 “अवतीर्मांस्त्रयो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अचिरात् प्रकाशेत अवनात् स रविः स्मृतः ॥”
 इति मानस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्याप्रत्यानि यथा,—
 “मरीचैः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुञ्चौ त्वयुः प्रजापतेः ॥
 त्रीण्यप्रत्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महर्षी निधिः ।
 आदित्यो जनयामास कन्याचैकां सुलोचनाम् ।
 मनुजैश्च यमश्च यमुना ततः ।
 रूपं सोऽहं साव विवस्वतः

मायामयीं ततश्चायां सवर्णां निर्ममे स्वतः ॥
 संज्ञीवाच ततश्चायां सवर्णं शृणु मे वचः ।
 अहं वास्यामि सदनं पितृस्त्वं पुनरव मे ।
 भवने वस कल्याणि ! निर्विशङ्कं समाज्जया ॥
 मनुरेष यमावेतौ यमुनायमनंश्चकौ ।
 स्वापत्यदृष्ट्वा द्रष्टव्यमेतद्वाञ्छितं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्यौ कदाचन ।
 इत्याकर्णाय सा त्वाङ्घ्रौ देवी द्वाधा जगद-
 तान् ।
 आकचग्रहणान्नाहमाप्रापाच्च कदाचन ।
 आख्यास्यामि चरिचरं ते दाहि देवि ! यथासुखम्
 इति स्थायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुरालयम्
 उवाच पितरं देवी जामातुस्तत्र न क्षमा ॥
 तेजः सोऽहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
 तन्निग्रह्य चुकोपासौ भर्तृसयामास कन्यकाम्
 मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च
 अगच्छद्भुवा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुर्वन्
 तपस्तेपे च सा तीव्रं प्रतिभाधाय चेतसि ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः
 सार्वर्णिं जनयामास मनुजैश्च महीपते ।
 पुनैश्चरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्वयीषिकाम् ।
 सवर्णां स्वेवप्रत्येषु सापन्नान् स्त्रीस्वभावतः ।
 चकाराप्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेष्वहो ।
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः
 अयि भाविनि वालेषु समेष्वपि कुतस्त्वया ॥
 विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति
 गाचचक्षे तदा साय भास्वते परिपृच्छते ॥
 ततः समुद्यते शम्भुं द्वाधा सर्वं प्रशंस च ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागमं न प्रशाप जगाम त्वष्टुरन्तिकम् ।
 त्वष्टापि च यथाव्यायं सान्त्वयित्वाथ काश्यपम्
 निर्देष्टुकामं कोपेन प्राणश्चैव मुदा तदा ॥
 त्वष्टोवाच ।
 तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुर्वन् वने ।
 बड्ढारूपमास्थाय संज्ञा चरति प्रादले ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वभार्यां तात मा रुध
 लब्धानुज्ञोऽथ सविता शत्वोत्तरकुर्वन् य ।
 स हरिर्हरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषशङ्कया ।
 सा तन्निरवमत् प्रकृत्वासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवौ तस्मादजायेतामग्निनौ भिषजां वरौ ॥”
 इति पाप्नो स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्यत् स्वर्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्त
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेश्चक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिखते रविचक्रं भास्करो नरसन्निभः ॥
 यस्मिन्नृचे भवेत् सूर्यस्तत्रादौ जीवि मरुके ।
 धव वस्त्रे कैर्क ोर्व्यसत् ।
 एकैकं बाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोर्द्वयो ।

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये प्रपन्नं कृत्वाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
कृत्वा मेकं देवेदुगुह्यै एकैकं जानुके न्यसेत् ।
नक्षत्राणि च शेषाणि रविप्रादे निरीजयेत् ॥
चरखस्थेन कक्षेण अष्टाधुर्जायते नरः ।
विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्थान्महेश्वरः ।
प्राणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभक्षो भवेद्भुजे ॥
स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिथानमाप्रयात् ।
मस्तके पद्मवत्सु नक्षत्रं स्यादयदि स्थितम् ॥”
इति ग्राहके ६० अध्यायः ॥

नः पुं, (रवेर्जात इति । जन् + उः ।)
ग्रनेश्वरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“उरगशतभिर्वाद्रास्त्रातिन्त्रात्रिपूर्वा
रविरविजकुवाहे भूतवडीनवम्याम् ॥”
बहुवचने तु केतवः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।
१।१०।

“प्रागपरदिष्टोर्ध्वे
वृषतिविरोधावहा रविजाः ॥”
तनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
तुः । यथा,—
स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
वसन्तमनुः । शनिः । (यथा, वृहत्संहिता-
याम् । ३४।१२ ।

“परिवेशमखलगतो
रवितनयो सुदन्नाभ्यनाशकरः ।”
मः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ द्विवचने अश्विनी-
कुमारौ ॥)
रन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यथा, रविं नन्दय-
ति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
श्रवः ॥ सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
गमवते । ६।१।१६ ।

होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥”
निः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारौ ॥)
गर्भं, क्ली, (रविरेव नाथोऽस्य ।) प्रज्ञम् ।
शूके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत्पञ्च यस्य ।)
द्विपञ्चनक्षत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रयं, क्ली, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
मलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य पर्यायो यथा,—
राम्रसौकुम्बरं शुक्लसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
वेप्रियं स्नेहसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गवः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः ।
ककरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लकुचः ।
त शब्दमात्रा ॥

लकं, क्ली, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) माणि-
म् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गेहं, क्ली, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् ।
व राजनिर्घण्टः ॥ गुहादयोऽस्य ताम्रशब्द-
वेदा ।)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।

यथा,—
“रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, क्ली, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्त्रुः, पुं, (रवेः स्त्रुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
ग्रनेश्वरादिः । यथा,—
“नीलाङ्गनचयप्रख्यं रविस्त्रुं महायज्ञम् ।
ह्यायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या ग्रनेश्वरम् ॥”
इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, क्ली, (रविणा सूर्यकरस्पर्शेन इन्दति
प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
धरणिः ॥

रश्मि, स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रेफादिस्त्रालयान्तः । रश्मना ।
इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रश्मना, क्ली, (अन्वृते आप्रोतीति । अश्रू व्याप्तौ +
“अश्रे रश्मि च ।” उणा० २।७५ । इति वृत्-
धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधशायिनी
रश्मना त्वां प्रथमा रहःसखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
खादयतीति । नन्दादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।
रसना काष्ठजिह्वयोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
ज्ज्वलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ४६ ।

“होता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
हृया रश्मनयाधित ॥” “रश्मनया रज्ज्वा कृत्वा
अधित धृतवान् प्रभून् इति शेषः ॥” इति तद्वाक्ये
महोदधरः ॥ अज्ज्वलयः । इति निघण्टुः । १२।५ ॥
अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
राजवज्जा ॥)

रश्मिः, पुं, (अन्वृते आप्रोतीति । अश्रू व्याप्तौ +
“अश्रेति रश्मि ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
५ । १३३ ।

“मखिका विप्रुष्णाया गौरवः सूर्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरभिश्च सार्धं मेधानि निर्दिशेत् ॥”
पक्ष्म । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
जगत्वेदे । १ । २८ । ४ ।

“यत्र मत्यां विप्रवृत्ते रश्मिन् यमित वा इव ॥”
“रश्मिन् अश्ववन्तनार्यान् प्रयच्छान् ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकियो ज्ञादन्ते रश्मिभिर्जलम् ।
सुसुद्राद्वायुसंधोगाद्दृष्टव्यापो गभस्तयः ॥
ततस्तु पथसां काले परिवर्तन्दिवाकरः ।

मेवेत्य शुक्लाशुक्लेषु रश्मिभिः ।
इति मातृ १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्येश्वरी तनुः
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो महद्योनयः ॥
सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
विश्वयन्ताः पुनश्चान्यः सम्पद्सुरतः परः ॥
अञ्जानसुरिति ख्यातः स्मराङ्गन्यः प्रकीर्तितः
सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति शिशिरद्युतिम्
तिथ्यर्गुप्रचरोऽसौ सुसुम्नः परिशीलितः ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रयोषकः ।
विश्वकर्मा तथा रश्मिर्लुप्तं पुष्पाति सर्वदा ॥
विश्वयन्तास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नितदा
सम्पद्सुरिति ख्यातः स पुष्पाति च लोहितम्
वृहस्पतिं प्रपुष्पाति रश्मिरञ्जानसुः प्रभोः ।
ग्रनेश्वरं प्रपुष्पाति सप्तमश्च स्मराङ्ग तथा ॥
एवं सूर्यप्रभावेन सर्वज्ञा नक्षत्रतारकाः ।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाद्याययन्ति च ॥
दिक्षानां पार्थिवानाञ्च नेशानाञ्चैव सर्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्ते जसा तमसां प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नारदाञ्चैव सासुद्रान् कृपाञ्चैव सहस्रकम् ।
स्थावरान् जङ्गमाञ्चैव यच्च कुल्यादिकं प्रयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षोष्णानिबन्धम् ।
तासां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते चित्रसूर्ययः ॥
हृन्नाश्चेत वात्याश्च कीनगा भृकणास्तथा ।
अन्धता नामतः सर्वज्ञा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मपस्त्रिपुतं पुनः ।
वशो मेघश्च पेयश्च ह्लादिन्यो हिमसर्जनाः ।
चन्द्रास्तु नामतः सर्वज्ञाः पीनाभाः स्युर्गभस्तय
शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृत्स्तथा ।
शुक्रास्ता नामतः सर्वज्ञाश्चिद्विधा धर्मसर्जनाः ।
सप्तं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
मनुष्यानौषधेर्ह स्वधवा च पितृनपि ॥
अन्धतेन सुरान् सर्वान्तिमसुखीस्तर्पयत्यसौ ।
वसन्ते सौम्यके चैव शूतेः सन्तर्पति त्रिभिः ॥
शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्धति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतुष्टवति त्रिभिः ॥
वसुधो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे मासि भवेद्दीप्तो धाता वेशास्त्रतापनः ॥
ज्येष्ठसुखे भवेदिन्द्र आपादि सविता रविः ।
विवस्वान् आर्यो मासि प्रौष्ठपदां भगः स्मृतः ॥
पर्यययोऽश्वजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
मार्गशीर्षे भवेद्विष्णुः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पक्ष रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि ।
षड्भिः सहसैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
धातादभिः सहस्रेषु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः प्राति पार्थकादशभिर्भगः ॥
सप्तभिस्तपते मित्रस्तथा चैवाष्टभिस्तपेत् ॥
अर्धमा दशभिः पाति पर्यययो नवभिस्तपेत् ॥
यत्र भौ ति विश्वधृक्
वसन्ते अपि च सूर्यो ग्रीष्मे काश्चनसप्रभः ॥

शनी वषासु वनेन पाण्डुर शरदि प्रभु
हेमन्ते तन्वर्णं स्यात् शिशिर लोहतो
रवि

औषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृव्यः ।
सूर्योऽमरत्वमन्ततत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्यं चाधिष्ठिता
द्विजाः ।

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शक्रश्चैव बृहस्पतिः ॥
भौमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे ध्रुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भान्वमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”
इति कौर्म्य ४० अध्यायः ॥

नक्षत्रिकपर्यायः । खेद्याः १ किरणाः २ गावः ३
रश्मयः ४ अभीश्रवः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तवः ७ वनम् ८ उन्नाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तश्रवणः १३
साध्याः १४ सुपणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदिकपचक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आस्वादे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्तोपधः ।
रसयति मधु विरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसः पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आस्वादेने + “पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण ।” ३।३।१९८ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
वस्तु । स च कालसहायभूमिविद्यनिलानलसं-
र्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यग्निगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयामि-
गुणबाहुल्यादम्बः २ पृथिव्यग्निगुण-बाहुल्या-
लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभिव्यक्तौ कारणे । अभिव्यक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेणासम्भवात्सधुरादिविशेषेऽपि जलक्षिती
कारणे । अग्रादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तद्व्यतिरेकेणास्मादिरसामावात् । रसाभिव्यक्तेषु
अग्रादिभूतत्रयसन्निधानं विनाशुपलब्धेरभि-
व्यक्तावपि अग्रादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमायः चित्तिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयश्चयः ॥”

एते च रसा परस्परसंयोगात्
वन्ति इति

“भेदश्चेषा त्रिविष्टिवाधानकल्पो द्रव्यदेशकाल
प्रभावानुपदेक्ष्याम

खादुरन्नाभ्याग प्रपौरन्नादय एवम् ।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि विरसानि तु ॥
पृथग्मादियुक्तस्य योगः प्रेषैः पृथग्भवैत् ।
मधुरस्य तथास्त्वस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुर्विधं द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
खाद्वन्तौ सहितौ योगं लवणादौः पृथग् गतौ
योगैः प्रेषं पृथग्यातश्चतुष्कं रससङ्गया ॥
सहितौ खादुलवणौ तदनु कट्टादिभिः पृथक् ।
युक्तौ प्रेषैः पृथग् योगं यातः खादूषणौ तथा ॥
कट्टादौरेखलवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः प्रेषैः पृथग्योगं प्रेषैरेखलकटु तथा ॥
युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिविष्टिद्रव्याणां निर्दिष्टा रससङ्गया ॥
त्रिविष्टिः स्यात्तत्सङ्गेषा रसानुरसकल्पनात् ।
रसानुरसतमाभ्यस्ताः सङ्गग्रामतिपतन्ति हि ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिविष्टिषा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
कविदेको रसः कल्पाः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषोपधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाः सङ्ग्राताश्च यथा रसाः ॥”
“सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृति शीता
लघुश्च अथक्तरसाश्च तास्वन्नरिचादृभ्रष्ट-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसम्बन्धिता
जङ्गमस्यावराणां भूतानां सृष्टीरभिप्रीययन्ति
यासु सृष्टिषु षड्विभक्त्यन्ति रसाः ।

तेषां षष्ठी रसानां सोमगुणातिरेकात्सधुरो
रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्बः सलिलाग्नि-
भूयिष्ठत्वालवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको
वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात्
कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वसुत्पन्नम् ॥”
इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिविष्टा रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिविष्टिषा ।
रसभेदत्रिविष्टस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
एकैकानाशुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां तत्र सतिमान् त्रिविष्टिषु प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चातुक्रमते योगान्मन्त्रस्तुर एव च ॥

चीञ्चातुगच्छति रसो लवणः कटुको दयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्वयया मधुरास्त्व । मधुरलवण मधुर
तिक्त म एत

कटुक अस्वातक्त अस्वकषाय एत
चत्वरौऽनुक्रान्ता अस्वेन लवणकटुक
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एत त्रयोऽनु-
क्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषायः क
एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशद्विकसंयोगा
व्याख्याताश्चिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षड्वन्तो लवणस्तस्मादईन्वेकै रसः कटुः ॥
मधुरास्त्वलवणः । मधुरास्त्वकटुकः । मधुरास्त्व
तिक्तः । मधुरास्त्वकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते । अस्वलवणकटुकः । अस्व-
लवणतिक्तः । अस्वलवणकषायः । अस्वकटु-
कषायः । अस्वकटुकतिक्तः । अस्वतिक्तकषायः ।
एवमेषां षष्णामादावस्त्वः प्रयुज्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्याख्याताः ॥ चत-
व्क्रान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करसंयोगात्सधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽन्वस्तु गच्छेच्च लवणस्वेकमेव तु ॥
मधुरास्त्वलवणकटुकः । मधुरास्त्वलवणतिक्तः ।
मधुरास्त्वलवणकषायः । मधुरास्त्वकटुकतिक्तः ।
मधुरास्त्वकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुरास्त्वतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अस्वलवणकटुकतिक्तः । अस्वलवणकटुकषायः ।
अस्वलवणतिक्तकषायः । अस्वकटुतिक्तकषायः ।
एवमेषां चतुर्णामन्वः ॥ लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेति चतुष्करसंयोगाः
पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमन्वस्तु गच्छति ।
मधुरास्त्वलवणकटुतिक्तः । मधुरास्त्वलवणकटु-
कषायः । मधुरास्त्वलवणतिक्तकषायः । मधु-
रास्त्वकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरसंयोगाना
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अस्वलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादावस्त्वः प्रयुज्यते ।
एवमेति षट्पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः ॥ षट्कमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तुषट्कसंयोगः मधुरास्त्वलवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्संयोगः ॥
एकैकश्च षड्रसा भवन्ति । मधुरोऽन्वो लवणः
कटुकस्तिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।
एषा त्रिविष्टिर्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिविष्टिषु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥”

इत्य मधुरेण मेध्याय सक्तः ।
“रसासु प्रधाना दशगमो हि प्राश्च

रसः

रसः

रसः

सार यथा गृहम् कपुप्यवकुलत्वमदरी
मूलादभव सारी मन्त्रा तस्य स्थानमाह ।
सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदय स्थलम् ।
समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः ॥”
तस्य कर्माग्राह ।
“आरुह्य घमनीर्गत्वा धातुन् सर्वानर्थ रसः ।
पुष्पाति तदनु स्वीयेयां प्रीति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः प्रीतिस्त्रिगुणोपकल्पैः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्वास्त्रो भवेद्रसः ।
स कुर्याद्बहुलान् रोगान् विपकृत्यं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च । “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य
महसस्य द्विविधवैष्यस्याष्टविधवैष्यस्य वानेक-
गुणस्योपपुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसत्त्वः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिं
घमनीरनुपविशोर्गंगा दश दश चाधोगामिनी-
स्वनसस्तिर्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति
वर्धयति धारयति यापयति जीवयति चाष्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलब्धवितया चयवृद्धिवैकतेः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवोपधानुमलाग्रयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा क्रिययां सौम्यस्नेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहन-
जीवनतर्पणधारनादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते स्नेहस्थाने चतुर्दश-
ध्याये ॥ * ॥)
श्ङ्गारादिद्विषयस्थायी भावः । श्ङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आस्वादयन्ते
रसाः रसन् कृत्वास्वादे घञ् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च यत्को वा अभिचारिभिः ।
आस्वादत्वान् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
भवेदिति ॥
रस्युत्साहशोक-विस्मयहासभयकुशुभाक्रोधाः
क्रमादेन स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
कुशुभा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समवे यः सनुद्भूतः खान्ते यच्चावनिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो अभिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदस्त्वानिश्चिन्ताया अभिचारिण इरिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक-
चन्दनादि । एवं सर्वत्रोद्रेयम् । रतिप्रभोदा-
त्मको भावः स च युवभिरतुपादितः श्ङ्गारः ।
यदाह ।
“पुंसस्त्रियां स्त्रियाःपुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा ।
स श्ङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीर शोकस्मायभाव करुण असम्भावित
मथान्तरी जाड्युत कौतुकोद्भवो

पृष्ठाकरपूरसादिनो वीभत्स सञ्जाभ-
भाविता रौद्र यथा, रावणचारतादि ।
श्रान्तोऽपि रसोऽस्ति ।
“श्ङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतश्रान्ताश्च नव नात्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥
एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति ।
“श्ङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं श्रान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥
वत्सलः पुत्रादिस्नेहान् स्वारतिभेद एव ।
श्रान्तस्त्वलौकिकत्वात्क्रोक्तः । इति सुकुटः ॥
चञ्चन्दात् श्रान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र श्ङ्गारादिसर्वरसकदम्बसूक्तिर्भगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व-
वामित्वाह । मञ्जानामिति । मञ्जारीनां
दशानां द्रष्टव्यां अग्रन्यादिरूपेण दशधा
विदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मञ्जारीषु अभिव्यक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन
निबध्यन्ते ।
“रौद्रोद्भुतश्च श्ङ्गारो हास्यवीरौ दया
तथा ।
भयानकश्च वीभत्सः श्रान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपय्याप्तो जड इति
यावन् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वश्च क
वचसारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ३३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।
“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यनुभूतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥
रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्कः सच्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनार्थं आस्वादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्रेकादखलु खपकाशानन्दचिन्मयः ।
वेदान्तरसार्थश्रुत्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वादयते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥
“श्ङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्सौ नान्यौ रसाः स्मृताः ॥”
श्ङ्गारस्य यथा,—
“श्ङ्गं हि मन्मथोद्रेकदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः श्ङ्गार इत्यते ॥
परोऽङ्गं वर्ज्यत्वा तु वेद्याश्चानदुरागिणीम् ।
‘वायिका सुहृदि नायका ।
‘दुद्दीपन मतम्
‘अविच्छे
मात्र प्रकीर्तित ॥

त्वक्रौम्यमरणात्सुखगुप्ता य भचारण
स्थावी भावो रति श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवत ॥
यथा,
“श्रृणुं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छने-
निद्रायाञ्जमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्यु-
स्मृत्तम्
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्ड-
स्थली
लज्जानन्मसुखी प्रियेण हसता वाला चिरं
सुमिता ॥”
हास्यस्य ।
“विज्ञताकारवाग्नेशचेष्टादेः कुहकाङ्गवेन ।
हासो हास्यस्याधिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विज्ञताकारवाक्चेष्टं यदा लोको हसन्तरः ।
तदत्रात्मनः प्राहुस्तस्मै षोऽदीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽचिसङ्कोचवचनस्मेरतादयः ।
निद्राजलस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्बहिचारिणः ॥
व्येष्टानां स्निहतहसिते मथ्यानां विहसितान-
वहसिते च ।
नोद्यानामपहसितं तथातिहसितश्च षड्भेदाः ।
ईषदिकात्तिनयनं स्निगतं स्थात् सान्निताधरम् ।
किञ्चिद्विद्वज्जितं तत्र हसितं कथितं वृधेः ।
मधुरस्वरं विहसितं सांसृष्टिः कम्पनमव-
हसितम् ॥
अपहसितं सास्त्रार्थं विचिन्ताङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”
यथा,—
“आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्द्धि वैश्या
मन्त्राभसां प्रतिपदं पृथतेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितयूक्तमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥”
करुणस्य ।
“इष्टनाशादिनिश्चिन्ताः करुणास्थो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्थाच्छोथमालम्बनं
मतम् ॥
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा देवनिन्दा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।
निर्वेदमोहापसारयाधिस्रानिच्छतिश्रमाः ॥
विषादजडतोन्मादचिन्ताया अभिचारिणः ॥”
यथा,—
“विपिने क जटानिवन्धनं
तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्वटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्षणम् ॥”
रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रूपाधिदेवतः
तत्र षोऽदीपनं मतम् ॥
‘सैव
सयामसम्भवाद्यैरसोद्दीपितमिव प्रीत्या ॥

रसः

भङ्गोऽनन्दश्च हस्तोऽनन्दतर्ज्जनम्
 आनन्दानन्दकथनमाद्युद्योतक्षेपयान च
 गुभावास्तदाक्षेपकूरवन्दर्शनादयः ।
 तत्रावेगरोमाश्च स्वेदेवपथवो मन्दः ॥
 हामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”
 ॥,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा वैरिदं गुरु पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मयादेर्भवंद्विरुदायुधैः ।
 नरकरिपुना साङ्गं तेषां सभौमकिरीटिना-
 मयमहमहदुमेदोमांसैः करोमि दिशां
 वलिम् ॥”

रसः ।

तमप्रकृतिर्वीर उल्लाहस्तायिभावकः
 इन्द्रदेवतो जेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
 लम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
 तेषादिचैष्टादास्तचोद्दीपनरूपिणः ॥
 भावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
 इतिस्तु वृत्तिमतिगन्धर्वतितर्करोमाञ्चाः ॥
 । दानधर्मैरुद्देयया च समन्वितश्चतुर्धा
 स्यात् ॥”

॥,—

दाः सन्नासमेते विजहित हरयः । क्षु-
 प्रभ्रमेभकुम्भा
 ईहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प-
 तन्तः ।
 मने ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
 मेघनादः
 इदं भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
 मन्वेषयामि ॥”

नकस्य ।

। नको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
 । चप्रकृतिः क्षणो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
 दुत्पद्यते भीतिस्तद्वालम्बनं मतम् ।
 वीरतरा तस्य तद्वीरहीपनं पुनः ॥
 । वोऽत्र वैवर्ण्यगजदस्तरभाषणम् ।
 । वेदोरोमाश्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
 । विगसम्भोहसन्नासग्लानिदीनताः ।
 । स्मारसम्भ्रान्तिहृत्वादा अभि-
 चारिणः ॥”

—

। भङ्गाभिरामं सुहुरदुपतति स्यन्दने
 दत्तदृष्टिः
 न प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व-
 कायम् ।
 । वावलीदेः अमविष्टतनुस्त्रांसिभिः
 कीर्णवर्मा
 प्रभुतत्वाद्द्वियति बहुतरं स्त्रोकमुर्वा
 प्रयाति ॥”

अ ।

। स्थायिभावस्तु वीमलः कथ्यते रसः ।
 । न महाकाव्यदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
 मतम् ।

रसः

तन्नेव क्षमिपाताद्दिदीपनमुदाहृतम् ।
 निष्ठैवनास्त्रवलन्मन्त्रवङ्गीचनार्थ
 अनुभवास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
 मोहोऽप्यस्मार आर्षिगो थाधिञ्च मरणादयः ॥”
 यथा,—

“उत्तुल्लोत्तुल्लयकृतिं प्रथममथ पृथुत्सेध-
 भूयांसि मांसा-
 न्यंशस्त्रिक् पृष्ठपिण्डादवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
 जम्बा ।
 अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदग्निः प्रेतरङ्गः
 करङ्गा-
 दङ्गस्यादस्थिर्लस्यं स्युत्पुटगतमपि क्रथमव-
 यमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
 पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
 गुणानां तस्य मज्जिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
 सन्तः स्वेदोऽथ रोमाश्चगजदस्तरसंभ्रमाः ॥
 तथा नेत्रविकासादा अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
 वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षादा अभिचारिणः ॥”
 यथा,

“चित्रं महानेव वतावनारः
 क कातिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
 लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
 काप्याकृतिर्नूतन एव सर्गः ॥”
 शान्तस्य ।
 “निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवभो
 रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः प्रमत्त्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्मनः ।
 कुन्देन्दुसुन्दरच्छायाः शौनारायणदेवनः ॥
 अनित्यत्वादिनाप्रेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिच्छते ॥
 पुण्याश्रमहरिच्छेत्रतोर्ध्वरन्ध्रवनादयः ।
 महत्पुरुषसङ्गादास्तल्योद्दीपनरूपिणः ॥
 रोमाञ्चाद्याचानुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
 निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमप्रयने वा दृष्टदि वा
 मणौ वा लोके वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 दृष्टे वा स्त्रिये वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः
 कश्चित् पुण्येऽरस्ये शिषिनिर्वाणैति प्रकथयः ॥”
 इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषवित्तु-
 तिसु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे प्रथया ॥
 तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्यार्थं
 रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
 भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
 किञ्चिज्ज्ञानमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
 काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
 अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्तिता
 भक्तियोगे नव रसा कृतवो विषय स्मृता ॥

रसः

रसमादा रसा देव पञ्चपञ्चाशत स्मृता
 भेद रसानां वक्ष्यामि शृङ्गुष्यावहित्ता प्रथ ॥
 शृङ्गारवीरकरुणहृत्वास्त्रोऽनुभवानका ।
 वीभत्सः शान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रके ।
 यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
 प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरदृष्टा ॥
 योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरान् प्रिये ।
 कृन्दः पादौ च वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
 शिक्षा प्राणं महेष्टानि ! हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ।
 ज्योतिषं देवि तद्वच्च निरुक्तं श्रीचसुच्यते ।
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायवित्तरेः ॥
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या हीताश्चतुर्दश ।
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
 अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
 मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पारसेवनम् ॥
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
 इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्तिताः ॥
 सङ्गन्धर्वनिनाशयावच्छालङ्कारानि च ।
 कथिताः परमेशानि विषये कृतवो रसाः ।
 स्नाद्याः पञ्चरसा गौडी मार्थाक्षुफलशस्यकाः ।
 एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
 सत्यविधिर्नृपविधिर्नृपश्रीधनिको विधिः ।
 बाह्यमाननिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ॥
 पुरश्चर्याविधिर्देवि ! कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
 त्रिधा क्रत्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ।
 अनुभूय रसान् सत्त्वान् क्रियाकाण्डं विधाय च
 साधकः स्थिरचित्तेन कुर्व्यात् पूर्णाभिवेचनम् ॥
 इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाय । देव प्रकथनं कथम् ।
 तत्तद्वसानां वचनेष्वितं मोहयसौव मे ॥
 सात्पुनं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
 आश्चर्यस्यानभेवं हि अवगन्तुं कौतुकं महत् ॥
 भैरव उवाच ।
 तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सत्वेज्ञानस्य कारणम् ।
 भेद रसानां वक्ष्यामि शृङ्गुष्यावहित्ता सती ॥
 शृङ्गारो वीरतो ज्येष्ठस्त्रासिंस्ते करुणादयः ।
 शृङ्गारादिष्टादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
 शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकश्चतकः ।
 तदेव परमा शान्तो रुद्रत्वं संप्रपद्यते ॥
 तेषां प्रकरणार्थं शृङ्गु प्राणाधिके ! मयि ।
 पादं विना शरीरस्य न गतिश्चिद्वदे प्रिये ॥
 कृन्दना वेदमार्गं तु प्रविशेद्व कदाचन ॥
 अलङ्कारं विना कृन्दो न शोभत प्रियंवदे ॥
 चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च
 चक्षुःशब्दस्य ग्रहणान् ज्योतिः प्रत्यक्षतामिमात्
 वेदशास्त्रा निरुक्तं स्यात् शास्त्राभिन्नञ्च जायते
 गानकार्ये अयमागो भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
 तदेव गानहृदयं सुखनासिकयोर्भवेत् ।
 गानं विना न कृत्यं स्यात् कृत्यं गानेन जायते ॥
 शिक्षाशास्त्र नाटकादि करुण स्मृतम्
 सा तमसः ॥

वेदाः षडङ्गसहितः । ब्रह्मव्याख्यातव्याः ।
 न्यायेन सार्द्धं भीमांसा ब्रह्म निर्णीयते ब्रुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारिर्निरूपितः ॥
 पुराणाख्यानि तेनैव जायते सततं प्रिये ॥
 ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ॥
 आधुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं च समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
 मधुनेचुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकोः ।
 गन्धमाल्यादिना देवि ! वस्त्रालङ्कारणादिना ॥
 श्रयायां वनितारूपं पूजयेन्मगदम्बिकाम् ।
 वनितापूजने देवि ! रङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डेषु पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्तत्त्वं साधयेद्दोरी देरी सम्प्राप्तिहेतवे ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रसोक्तासश्च जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्यो भवेद्व्यतिः ॥
 अतएव महेशानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अतुभ्य रसान् सञ्जान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्काभी भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे फलमाश्चर्यं तेन लब्धति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कस्मै परित्यजेत् ।
 दिक्षां क्रियां समाप्येवं देवीयाच्चादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसान्वात् जीवन्मुक्तो भवेदुत्तमम् ॥
 इति वामशेखरतले चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वस्वे हलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः
 लक्षणचौषध्यादिषु स्वादुरेष च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगिवाच-
 वल्काः ।
 “तृतीयधिलगानाश्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमस्मै कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुत्राराधसे २, अङ्के ।
 “ये मन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितस्तैरेव ते
 प्राप्तिताः ॥”)
 जीर्यम् । गुणः । रामः । (यथा,—
 “कविता कामलवजिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहन्ते
 पतिता प्रतिप्रदम्भा संशयमग्ना ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 द्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २.२.६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिष्टकश्च पिष्टो बोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूत्वर्थं स ताभ्यो वलिसमहीत् ।
 सहस्रगुणसुतसदृमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारद इति मेदिनी । “तत्र रसमाधाय

अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचिरप्रसङ्गतः ।
 द्विप्रमारीयदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥
 सार्धेषु भेषजं सर्वभोरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्वेषपि दातव्यो रसोऽनः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति जराव्याधिं हर्षितो व्याधिघातकः ।
 वङ्गः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतान् कपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवदेवैर्ज रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाणामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो वहिरङ्गुलो यो
 मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाशः ।
 श्लोथ धूम्रः परिपाखरश्च
 चित्रो न योज्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाक्षलाश्च विषं गिरिः ।
 असह्याग्निर्महादोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 व्रणं कुष्ठं तथा जाड्यं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रमानुगताम् ॥
 तस्माद्रसस्य संगृहिं विदध्याद्विषजां वरः ।
 शुद्धोऽयममृतं साक्षादोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्दृशैव च ।
 पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाहं कर्षमेव च ॥
 कर्वाङ्गुनो न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथा लाभं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽहि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात्
 सन्धक्कुमारीवटुकार्चनञ्च ।
 सुलोहपाषाणमनुद्धवेऽस्मिन्
 दृष्टं च वेदाङ्गुलिर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखल्वे निजमल्लयुक्तां
 विधाय रक्षां स्थिरसारवुद्धिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अधोरेभ्योऽथ चोरेभ्यो योरधोरतरेभ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रक्षामन्त्रः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरगमाराणाधि-
 कारे ॥ विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं कृत्विमं कपिलञ्चलः ।
 तुरुष्को सुक्तिमुक्तश्च पिण्हातिः पिङ्गको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसमालायाम् ॥
 रसकः, पुं, (रस + संज्ञायां कन् ।) निष्काय-
 मानः । इति हिमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूर्वं स्त्री, कर्पूररसः । रसजापूर इति
 भाषा यथा “तत्र सक्षिप्त प्रोधन

सुहृत्समं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजम्ब च
 वल्मीकजारलवणं भाण्डरङ्गकण्टिकाम् ।
 सञ्जायतानि संचुष्ये वाससा चापि प्रोधयेत् ॥
 खटिका खड्गौ । स्फुटिका फिटकरी । सिन्धु
 जम्ब सैन्धवम् । वल्मीकं तन्जा खट् । वल्मीक
 वरदर । चारलवणं खारीलवणं । भाण्डरङ्गक
 ण्टिका काविसमाटी ।
 अभिर्गुर्धुतं सूतं यावद्व्याप्तं विमर्हितम् ।
 तच्चूर्णमहितं सूतं स्थालीमध्ये परिस्तिषेत् ॥
 तस्याः स्थाव्या मुखे स्थालीसपरां धारयेत्
 समा ॥
 सवस्त्रकुटितभृदा सुद्रयेदुभयोर्मन्त्रम् ॥
 संशोष्य सुद्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य सुद्रयेत् ।
 सम्यग्विशोष्य सुद्रां तां स्थालीं सुक्ष्मां विधारयन्त
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्वावहिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तद्व्यन्त्रं रसेद्व्यन्त्रादहनिशम् ॥
 शूनेरङ्गारवेद्यन्त्रभूर्हस्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं शुक्लीवाद्गुणवत्तरम् ॥
 नं देवकुसुमचन्दनकसूरीकुङ्कुमेयुक्तम् ।
 खादन् हरणि फिरङ्गं आग्निं सोपद्रवं सपदि ।
 विन्दति तद्देहीमिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगङ्गजं रजं कुडवम् ।
 प्रत्येकं दृष्ट्वाष्टमाधायास्तोपरि शतं स्थाप्य,
 कुडवजिनोऽथ तदूर्ध्वं देया हल्लीतदास्य यान-
 सुखी ।
 अथ तत्त्वन्मूर्द्धां कृता तदधो हुवाशनो
 ज्वाला ॥
 अर्धेणपट्कप्रमितेर्दाहभिरनुनातिदुर्बलस्थूलः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्विनिशम् ॥
 तदनु ततो यन्त्रवराद्दुग्धा कर्पूरसन्निभं सूतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ।
 संमर्द्दा चाय काष्ठैरर्द्धाभिश्च संमितैः पचैत् पचम् ।
 चुक्लीडभरुकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशम् ॥
 कर्णयं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 प्राग्निधवलसुपरिलब्धं दुग्धा संगृह्य रक्षयेद्-
 यन्त्रात् ॥
 वस्त्रं वल्गाहं वा गुडैर्न जीर्णैर्न रोगिणो दद्यात् ।
 दुग्धोदनञ्च पथ्यं देयं तस्मै च तावत्तलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कर्पूरस्थो रसो नृणाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
 ऽखिलव्रणविनाशकत् प्रज्ज्वलनसंपूर्तिप्रदः ।
 सुवर्णसमवर्णकत् बलहुताश्रितैश्चकारः
 समस्तमदतत्करो रसपतिः स कर्पूरकः ॥”
 गजान्तरम् ।
 “दृष्ट्वां मधु जाचाय ऊर्णा गुह्यायुतो रसः ।
 मध्येत भृङ्गजशवेर्हिनेक आपयन् पुन

रसति

सादरं पारदाञ्चतुर्थीप्रमिति सङ्केतः । गङ्गं
मरिलोऽयं इति भाषा । श्वेनं स्यष्टम् ।
युर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।

एवं पांशुपटु प्रगाढममलं वञ्चयन्ना नैकशः
धातुगतं खटीकवलितं तत्संप्रुटं रोधयेत् ॥
मल्लवणस्य तस्य च तले प्रवृत्त्या वञ्चं

हृतात्
याह्य मधेन्द्रकुन्दधवलं भस्मपरिस्थं प्रभैः ॥
वृद्धितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
रेचयति द्विधाममसक्तपेयं जलं प्रीतजम् ॥
इति च दत्तरावधि विधं वान्मासिकं

मासिकम् ।
तेषां गरलं रोगेन्द्रकुटिलोऽनुत्तमं तात्का-
लिकम् ॥”

। सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रसपूर्वरमिति रस-
री कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
रसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥
रं, स्त्री, कर्पूरम् । इति चारावली ॥
पूर्वरसस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
, स्त्री, वोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

॥, पुं, गन्धरसः । यथा,—
गन्धर्वो गन्धरसो गन्धर्वं मसिबर्हन्म् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धरसः । इति
निर्घण्टः ॥

, स्त्री, रसाङ्गनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्यायो
। भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
राजानन्तार्यशैलं रसगर्भं तात्पर्यम् ॥”)
जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुं, (रसं रसस्य दोषावहंशक्तिं हन्तीति ।
+ टक् ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (रसाञ्जायते इति । जन् + डः ।)
म् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुं, (रसाञ्जातः । जन् + डः ।) गुडः ।
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ॥ १११८४॥
शायकानां सत्त्वानां रसजानाच्च सर्वशः ॥”)
कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।
—

वजं पुरुषं विद्यात्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
न पानाच्च मतिमानाचाराद्याप्यतन्त्रितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥
स्त्री, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)
। इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।
॥ १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।
५६ ।

“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
रसस्य मातुः प्रयसां रसजः ॥”)

पुं, (रसेषु व्येष्टः ।) मधुररसः । इति
चन्द्रः ॥

[स] स्त्री रसात् वा सेधो

रसनं

रसदालिका, स्त्री, (रसं दालयति इति । दल् +
णिच् + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।) पुष्करैक्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसद्रावी, [न] पुं, (रसं द्रावयतीति । दृ +
णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायादित्यथा,—

“रसावनाधिभिलोकैः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
अपलः शिववीर्यश्च रसः स्तनः शिवाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसधेनुः, स्त्री, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थि-
चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशाक्षरे ॥
रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमेव च वस्य च ।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राञ्जल्युत्थांशेन वत्सकम् ॥

इच्छुदण्डमयाः पादा रजतचुरसंश्रुताः ।
सुवर्णशङ्खाभरणं वक्त्रपुच्छं घृतस्तनीम् ॥
पुष्पकम्बलसंयुक्तां शर्करासुखनिद्रिकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रमयीं शुभाम् ॥

पुष्परोमास्तु राजेन्द्र सुक्ताफलततेक्ष्णाम् ।
सप्तग्रीहिसमायुक्तां चतुर्दिक्षु च दीपिकाम् ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥

ब्रह्मणे वेदविद्वसे श्रोत्रियायाहितासये ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कटस्मिने ।
सर्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥

रसधेनुः प्रदातव्या सर्वकामेभ्य नित्यदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवर्जितः ॥
दाता च ग्राहको वाय एककालमभोजनः ।
सोमपानफलं तस्य सर्वक्रतुफलं लभेत् ॥

दीयमानास्तु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धधूपसमादिभिः ॥
पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तान् प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भस्मा द्विजाम्नाय निवेदयेत् ॥

दश पूर्वान् पश्यान् श्वेव आत्मानश्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गावाप्तं ते पुनः ॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥

य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्यानं रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, स्त्री, (रस + भावे ल्युट् ।) खादनम् ।
अनि इति मेदिनी ॥ यथा पृष्ठतुषहित

वाम ४६ पृ

रसना

रसनं, स्त्री स्त्री, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे ल्युट् ।) जिह्वा । इति मेदिनी ॥ सा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयीनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमानुरूपं नित्यं
द्राणुकादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतश्चा-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । किन्तु पृथिवीतोयवीर्यो विशेषस्तमाह

किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिजं वक्ष्यलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । शक्तु-

रसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षं यमि-
चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ देयम् । विषयं
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः
हिमं तुषारः । आदिना सरित्कासारकरकादिः
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

रसना, स्त्री, (रस + युच् । टाप् च ।) जिह्वा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“प्राणश्च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदपि ते ॥”)
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—

“तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ।

श्लक्ष्णा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनचये ॥”

इति भाष्ये ६६ अध्यायः ॥
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वादि-

सहितः । यथा,—
“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।

सहकारो रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥
प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥” इति

सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ रास्ना । इति मेदिनी ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“रास्ना युक्तरसा रस्या सुवह्ना रसना रसा ।
यत्नापणौ च सुरसा सुगन्धा श्वेसरी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्ची । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।
“कस्याच्चिदासीद्रसना तदानीं

अङ्गुष्ठमलार्पितसूत्रशेषा ॥”)
रञ्जुः । इति संज्ञिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पु रसाना नाथक नेता रसावध-
विद्याविष्ठा तथात्वम् शिष्य

रसनालिङ्ग, [ह] पुं, (रसनया लेणीति । लिङ् +
किप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया
लेह्यनकर्तरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्यस्या इति ।
रसनेत्र + टन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥
(मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति ।
जन् + डः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसफलः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फल-
मस्येति वा । प्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपी
समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।)
भू + अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायक-
नायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—

“विद्वज्जनमनोभङ्गरसवासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाशते श्रीमद्भासुना रसमञ्जरी ॥”

इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात्
मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
५ । ३४ ।

“आश्वासनाम्नो रसमयं कालमावाशयोगतः ॥”
रसमर्दनं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्मर्दनम् ।)
पारदपणम् । यथा,—

“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्दो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन निवृत्यराजिकाग्रहधूमकेः ॥”

अन्यच्च ।

“कुमारिकाचित्रकरत्नसर्षपैः
कृतैः कषायेष्टहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमारण्यं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारण्यम् ।)
पारदस्य मारण्यम् । यथा,—

“धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् ।
यामेकं मर्द्दयेद्वस्त्रेभागं हत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःश्लिष्य ताञ्च नृद्वन्धसुद्रया ।
विजिष्य परितो वस्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशेषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीवालुकापूरैर्भूत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुक्ष्णां तदधो वस्त्रं कुर्याच्छनेः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं दादृशभिर्धामैर्निवृत्तं रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तद्गुणं गन्धकं जलेत् ॥
अधःस्थञ्च नृतं स्रुतं गृहीत्वा तन्नु माचया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

स्रुतं कृतेन युवेण वारान् सप्ताभिन्मूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः स्रुतस्य जेतुं सप्तापि कञ्चुकान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः ।
“गन्धकेन रसं प्राञ्चः सुदृढं मर्द्दयेद्विषक् ।
कञ्जलाभो यदा स्रुतो विहाय वनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥”
इति मूर्च्छनम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

रसरान्, पुं, (रसानां धातूनां राना इति ।
“रानाहः सखिभ्यश्च ॥” ५।४।२। इति टच् ।)
पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेणीति ।
लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखादरसो विद्यतेऽस्या-
मिति । रस + “रसादिभ्यश्च ॥” ५।२।६५ ।
इति मत्तुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
“यथा धूमाद्वाङ्मलसामान्यविशेषः पर्वते अहु-
मीयते तस्य च वज्रित्वसामान्यविशेषस्य ख-
ल्लक्षणे वज्रिविशेषो दृष्टो रसवत्त्वम् ॥” ॥)

रसविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशती । ४६८ ।
“रोगोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानु-
वन्धी वा ॥”)

रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोधयतेनेनेति । शुष् +
शिव् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।)
दङ्गणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।)
पारदशुद्धिः । यथा,—

“कुमारिकाचित्रकरत्नसर्षपैः
कृतैः कषायेष्टहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥

एवं कर्षितः स्रुतः धण्डो भवति निश्चितम् ।
वज्रौवघ्रीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिचिकावन्द्याभङ्गारेः स्वेदितो बली ।
ततः सपावकद्रावेः स्निग्धः स्यादतिदीप्तिमान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(मत्तान्तरम् ।
“जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्वातुपूर्वार्धं मर्दनं रसशोधनम् ॥
एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्द्दयेत् खरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षस्यः ॥
उद्धृत्योष्णारवालेन नृद्वान्धे ज्वालयेत् सुधीः ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्जितः ॥
जायते शुद्धस्रुतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
मूर्च्छाकरम् । यथा,

“यथा च रसमूर्च्छनं रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

यथा,—
“सुद्धस्रुतस्य गृहीयाद्विषग्भागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागेकं तावत् त्रिचिमगन्धकम् ॥
अथवा पारदस्याङ्गं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कञ्चलिकां कुर्याद्विहनेकं विवर्जयेत् ॥
शुद्धिकां वाससा साङ्गं कुड्मयेद्विषयतः ।
तथा वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥
शुद्धिकां श्लेषयित्वा तु कूप्यां कञ्चलिकां
क्षिपेत् ।
तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्वायवहिनचतुष्टयम् ।
गृहीयाद्गुह्यसंलग्नं सिन्दूरसङ्घसं रसम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(मत्तान्तरम् ।
“पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकं तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममाचकम् ॥
निम्बूरसेन संमर्द्दं काचकूप्यां निवेशयेत् ।
सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥
सप्तभिर्दत्तिकावस्त्रैः पृथक्संशीथ्य वेष्टयेत् ।
सच्छिद्रायां नृद्वस्यायां कूपिकां तां निवेशयेत् ।
पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुक्ष्णां दह्यन् मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
प्रज्वाल्य दादृशं यामं स्वाङ्गशीतं समुदरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सुक्ताभन्मर्दनं वस्त्रं जलेत् ।
अधःस्थं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”
इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।)
हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य
रसस्थलम् । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यस्या-
मिति । “अर्शआदिभ्योश्च ॥” ५।२।१२७ ।
इति अच् । रसति शब्दादयस्ते इति वा । रस +
अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
रसना । (तत्पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१ ।
“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एजापणी च सुरसा सुगन्धा अयसौ तथा ॥”)
पाटा । (अस्याः पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१ ।
“पाटाम्बुष्टाम्बुकी च प्राचीना पापचेतिका ।
एकाङ्गीला रसा प्रीक्ता पाटिका वदतिक्तिका ॥”
शक्तकी । (अस्याः पठ्यायो यथा,—
“शक्तकी गजमच्छा च सुवहा सुरभी रसा ।
महेस्वना कुन्दरकी वक्तकी च बहुसवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कङ्गुः । इति मेदिनी । दासा । काकोली ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (रसासकम् । यथा,
भागवते । १० । ६ । १२ ।

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

“रसा दिशश्च प्रतिनिदिरे जभा
पेतु क्षिती

रसात

रसाम्ना

रसाय

नतो मे क्षितिर्वाभिः श्रावमाना रसां
गता ॥”
“रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां स्वामि-
नः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे १।११२।१२।
भी रसां चोदसोद्गः पिपिस्वयुः ॥
“नदीम् ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥
“यु, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
मा भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
का ॥
“क्षी, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे
ते इति वा । चन् + डः ।) रसाञ्जनम् ।
राजनिर्घण्टः ॥
“क्षी, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
धारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत्
भाषा ॥ तत्पर्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्य-
म् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-
म् ५ क्षतकम् ६ बालभेषजम् ७ दार्ढ्य-
म् ८ रसरसः ९ रसराजः १० रस्य-
म् ११ रससारम् १२ । अख्य गुणाः ।
वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
म् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिक्रापसार-
त्वम् ।
प्राप्तुं भावमानायां तत्किञ्चन रसाञ्जनम् ।
ये तु कर्तव्यं दार्ढ्यक्रायसमुद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
च ।
शौकायसमं क्षीरं पादं पक्वा यथाधनम् ।
रसाञ्जनाख्यं तत्रैत्रयोः परमं हितम् ॥
इमं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् ।
इमं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारहृत् ।
रसायनं तिक्तं हृद्दं प्रणदोषहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पुं, (रसेनाद्यः युक्तः ।) आम्नातकः ।
राजनिर्घण्टः ॥ (आम्नातकशब्देऽस्य
अं ज्ञातयम् ॥)
क्षी, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
ः ।) प्रातलम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
गारते । १२ । ३४७ । ५६ ।
“हृद् वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ॥”)
वमेदः । यथा,—
तं नितलस्यैव नितलञ्च तलातलम् ॥
तलञ्च सुतलं सप्रसङ्गं रसातलम् ॥
अमेदः सप्रेव नामतः कीर्तिता अमी ।
प्रातलमेकैकं दृश्याहस्ययोजनम् ॥”
इति शब्दमात्रा ॥
मेव निवातकवचानां निवासस्थानम् ।
च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।
अधस्तच्च विवरे रसातलसमाकृते ।
निवसन्त्येव प्रणयो दानवाश्च ये ॥
कवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ।
॥ इति च प्रोक्ता प्रतप्रीका शवि-
भुषाम् ।

महौजसश्चोत्पत्तौ च महासाहसिनस्तथा ।
सकलेशस्य च हरिस्तेजसा हतविक्रमाः ॥
विलेशया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमया शक्रहूत्या निरन्तरम् ॥
मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताहिता विभ्यति स्म ह ॥”)
रसादानं, क्षी, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) प्रोष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)
भूमिदानञ्च ॥
रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां
पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ + अण् ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारञ्च ॥
रसाधिकः, पुं, (रसाय खणादीनां प्रवीकरणाद्य
अधिकः प्रबलः ।) टङ्कणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरसञ्च ॥
रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-
द्राचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविशिष्टरसः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।”
अनौचित्यश्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोप-
लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालयुक्तस्यैव शक-
देशतो दृश्यते । उपनायकसंस्थायां सुनिष्ठ-
प्रतीकतावाच्च । बहुनायकविषयायां रसो
तथातुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम-
पान्नतिर्यगादिगते शङ्करे अनौचित्यम् । रौद्रे
गुर्व्यादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुर्व्या-
द्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधादुत्साहे । अधम-
पान्नगते तथा वीरे । उत्तमपान्नगतत्वे भवानके
त्रयमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा
भमः ।
“स्वामी सुखतरो वनं वनमिदं बालाहमेकाकिनी
चौखीमावृणुते तमात्रमलिनच्छायातमः—
सन्नतिः ।
तन्मे सुन्दर ! सुखं कृणु ! सहसा वर्त्तेति
गोप्या मिरः
श्रुत्वा तां परिहस्य मन्मथकलासक्तो हरिः
पातु वः ॥”
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
“कान्तास्त एव भुवणचित्तयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ।”
अनुभवनिष्ठत्वे यथा,—
मालतीमाधवे नन्दनस्य मालवाम् । पञ्चा-
दुभवनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-
मिति श्रीमल्लोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदृष्टानात्
प्राक् वल्लराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।
अधमपान्नगतत्वे यथा,—

पञ्चवक्त्री

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिक्षी

अवचित्य मिरौ पुरो निषया
स्वकत्तादुक्तवयाचकार भर्ता ॥”
तिर्यग्गतत्वे यथा,—
“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु
वल्लान्तरे वल्लभमाङ्गयन्ती ।
पञ्चद्विपक्षी कलगादभङ्गी
सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भङ्गी ॥”
आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा—
“रक्तोत्पुलकविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो
सह
स्रुक्ताकर्णमपेनभीर्धृतधगुर्व्यागो हरिः पश्यतः ।
आभातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकहोर्विक्रमं
कीर्तयन्
अंसास्फोटपटुर्धृष्टिरमसौ हन्तुं प्रविष्टो-
रञ्जुनः ॥”
भयानकाभासो यथा—
“अश्रुवन् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविष्टश्च हेमाद्रिगुहाग्रहान्तरं
निनाय विभ्यद्विजानि कौशिकः ॥”
स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-
मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रसाख्यं, क्षी, (रसात्मकोऽन्वो यच्च ।) वृष्णाम्बम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥
रसाख्यः, पुं, (रसेन सह अन्वो यच्च ।) अस्त्वधेतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + खल् ।) लणविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रसायनं, क्षी, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो
दुग्धं अयनं मूलं यस्येति ।) नक्तम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरसादय इत्यन्ते
प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + ल्यट् ।) ज्वराद्याधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।
२ । ६३ ।
“घातुं शुण्डमुपयुञ्जीत शस्त्रार्थे च रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्तानि बलवन्ति च ॥”)
“न स्तूतेन विना कान्तं न कान्तिश्च विना रसः ।
स्तूतकान्तसमायोगात् रसायनमुदीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।
“यज्ज्वराद्याधिविध्वंसं ववसस्तम्भकलथा ।
चक्षुष्यं वृंहणं दृष्यं भेषजं तद्विरसायनम् ॥”
रसायनस्य फलमाह ।
“दीपेमायुः स्तूताभिर्दामारोम्यं तरुणं वयः ।
द्वेहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”
तद्विधिमाह ।
“पूर्वे वधसि मध्ये वा भद्रयुस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक प्रौढः क्षिप्रशुद्धतनोः सदा ।
ना
युक्ता रसायनो विधि
न भाति वासचि शिष्टे रङ्गभोग रवाहृत ॥”

अथ तदुदाहरणानि ।
 “श्रीतोदकं पयः चौद्रं घृतमेकैकशो दिशः ।
 त्रिशः समस्तमधवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥
 मरुत्कपण्याः स्वरमः प्रभाते
 प्रयोज्य धृष्टीमधुकास्य चूर्णम् ।
 रसो गुडुध्यास्तु सस्त्रलपुष्यः
 कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
 आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
 वलागिवर्णस्वरवर्णनानि ।
 मेध्यानि चैवानि रसायनानि
 मेधा विगेषेण तत्र शङ्खपुष्पो ॥”

मरुत्कपणीं ब्राह्मीं । वरभो इति लोके । तदलाभे
 मन्त्रिहापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
 “मासिकेण तुगाभीयां पिप्लवा लवणेन च ।
 त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
 सत्वत्यशर्करासुण्डीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिवभया प्राप्या रसायनगुणेष्विषया ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य
 पिष्टं प्रिवेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
 मासत्रयं तत्तिगुणं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
 ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
 दिने दिने भृङ्गरजःससुत्यम् ।
 क्षीराग्निनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
 समाश्रितं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
 श्रुतावरी सुखितिका गुडुची
 सहस्त्रिकर्णा सहस्रतान्मृत्नी ।
 एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
 न्याय्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
 जराश्रुजाम्बुमिश्रितदेही
 भवेन्नरो वीर्यवलादियुक्तः ।
 विभाति देवप्रतिमः स निखं
 प्रभामयो भूरिविष्टवुष्टिः ॥
 प्रीतान्धशब्दा प्रवसार्द्धमासं
 घृतैकं तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 वायंस्त्र पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य शस्त्रस्य यथामुष्टिः ॥
 अयःपलं गुग्गुलुचूर्णं योज्यः
 पलत्रयं योषपलानि पञ्च ।
 पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
 कर्षं सिद्धन् यात्यमरत्वमेव ॥”

गोहृगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमिहायुश्मृते
 रसायनं यो विविधं निवेदते ।
 गतिं स देवर्षिनिषेवितं शुभां
 प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाचयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

तथा ज ।

कामोपायोऽपि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ।

पूर्वं वयसि मध्य वा ततः प्रयोज्यं जितान्ध-
 रमिच्छ सत्तरक्तस्य विशदस्य च सज्जया ॥

वाजीकरी वा मलिनै वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥”
 “रसायनानां द्विविधं प्रयोगश्च यो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥
 निर्वाते निर्भवे हर्षं प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिस्यदीक्षां शुभे दंशे त्रिगर्भां सृष्टलोचनाम् ॥
 धृमातपरजीवालस्त्रीसुखाद्यविबुद्धिताम् ।
 सज्जवैद्योपकरणां सुन्दरां कारयेत् कुटीम् ॥
 अथ पुण्येऽङ्गि संपूज्य पूज्यांस्तं प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनैः सुहृः सुखी जातबलः पुनः ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्धधानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासलव्रतधर्मपरायणः ॥
 देवतागुस्ततो युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिप्पलीं वेङ्गं गुडुक्षोण्याम्बुना पिवेत् ॥
 स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्व्यं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनय च ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा समाह्वं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्दयावकमाशुङ्गैः पुराणशक्तोऽथ वा ॥
 इत्यं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यदयौमिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्म-
 वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः क्षणिकं परिच्छेदवतां हितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमासुतिकोविधिः ॥
 वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
 सुखोपचारा भण्डोऽपि ये न दिदृक्षुवाचकाः ॥”
 इत्युत्तरस्यानोयवागमते ६६ अध्याये ॥
 विशेषस्तु तस्मिन्ध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
 पारदः खजूरया तच्चातीय-हरितालादिकश्च
 अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । सर्वादि-
 करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालश्च मन्थकश्च मनःशिलाम् ।
 समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
 एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
 मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्दुग्धमिश्रितैः ॥
 मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
 खाद्या । अष्टतनपेन सिद्धिः ।
 तद्वटीं गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
 मृत्तिकां लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कानु कारयेत् ॥
 गर्ते कुळे विनिक्षिपे पलाशकाष्ठवह्निना ।
 ज्वालयेद्वयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
 तद्भस्म जायते सिद्धिर्बिद्धि सिद्धिषमाकुलम् ।
 तान्मप्राजं अमिमध्ये विन्दुमात्रं निधच्छति ॥
 तत्तृचणाभ्यायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
 दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्गुरुमानसे ।
 सिद्धपौठे भवेत्सिद्धिर्गायत्रीलज्जापनैः ॥
 यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
 अमिसुखं द्विजातीनां प्राचकानां विषेवत ॥
 गोप्य गोप्य महामोघ्य दुर्लभम् ॥”

वसुराजं शिवश्चाद्यं मायाविन्दुसमन्वितम् ॥
 बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् समलोपरि ।
 अश्रीतितीलकमानं कृष्णधेनुससृजवम् ॥
 दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
 वस्त्रयुक्तेन रुचेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
 उत्तारं ज्वालयेद्गीमान् सन्धमन्धेन वह्निना ।
 रिपुर्वेदार्हपथ्यन्तमर्द्धशोर्षं भवेद्यथा ॥
 तदेवीतोक्ष्य तद्वयं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”
 ततः परीक्षा कर्तव्या ।
 “निर्धूमं प्रावके द्रव्यं दृष्ट्वा उत्थाप्य सज्जतः ।
 तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्ववन्द्यनमात्मकम् ॥
 सङ्घेन तोलकं तान्मं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 शुक्लाप्रमाणं तद्वयं सत्यं सत्यं हि शङ्करि ! ।
 रौप्यं भवति तद्वयं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“कृष्णसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्यं प्र-
 यित्वा सर्पस्य मुखं गुदश्च बद्ध्वा नूतनमृत्तय-
 स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं मृदादिना
 संलिप्य निर्वर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
 र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभचर्मे
 स्थालीमुखमुद्धृत्य सर्पभस्म विहाय शिववीर्यं
 गृहीयात् । ततस्तोलकमिति तान्मं गालयित्वा
 तस्मिन् गालिततान्मे रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं
 दद्यात् तेन तत्तृचणादेव तत्तान्मं सुवर्णीभूतम् ।
 आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोगं यथ-
 कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
 संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥

रसायनः, पुं, गरुडः । विदुः । इति मेदिनी ।
 रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
 फल् + अच् । टाप् ।) हरितकी । इति
 त्रिकाख्येयः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयति
 प्राप्नोतीति । अय् + लुट् । डौष् ।) गुडुची ।
 काकमाची । महाकरञ्जः । मोरचद्रुमा ।
 मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
 अस्याः पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेघिका ।
 मरुत्कपणी भण्डीरी भण्डी योजनवल्गापि ॥
 रसायन्यरणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जुषा वल्करङ्गिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । आ + ला +
 कः ।) सिद्धकम् । वीलम् । इति मेदिनी ॥

रसालः, पुं, (रसं आलाति गृह्णाति । आ + ला +
 कः ।) इक्षुः । आम्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिशयोक्त्यलङ्कारे ।
 “प्रागेव हरिश्चाचीणां चित्सुल्लब्धिकाकुलम् ।
 मा कुलश्रियः ॥”

पनस इति श्र

। कुम्हररत्नम् ॥

रसखा, स्त्री, (रसेन खलखा ।) नाडी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

रसा, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला
+ कः । टाप् ।) रसना । दूला । विदारि । इति
मेदिनी ॥ प्राचा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिख-
रणी । तत्पर्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥

पत्याः करणप्रकारो यथा,—
आदौ माहिषमन्त्रममुरहितं दध्याकं प्रकर्तं
पुनः प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च

कञ्चित् चिपेत् ।

दुग्धेनाहुधनेन मग्नयनवस्थालां दृष्ट्वा सावये-
देलाज्जीलवज्जचन्द्रमरिचैर्धौमैश्च तद्योजयेत् ॥
मीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला

खयं

श्रीकृष्णेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-
खादिता ।

एषा येन वसन्तवर्जितदिनेऽस्या परं नित्यश-
तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वैर्निर्याणां
वलम् ॥

श्रीश्री तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणश्रीर्गमाजा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणभाषु कुर्यात् ॥

रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।
पैपनी हृहृणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
क्तपित्तं दृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपि च ।
दध्नीर्द्विप्रकर्मोषदन्तमधुरं खलस्य चन्द्रदुतेः
स्यं चोदयलक्ष पञ्च हविषः शुक्लास्तुमोष-
कान् ।

नामापचतुष्टयं भरिपतः कर्षं लवङ्गं तथा
त्वा शुक्लपटे ग्रनेः करतलेनोन्मेष विधा-
वयेत् ॥

झाखे षट्गनाभिचन्दनरसदृष्टेऽगुरुद्वूपिते
पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोष्य संस्थाप-
येत् ।

खार्थे मधुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसाला
खयं

रुन्मेषयदीपनी सुखकारी कान्तेव नित्यं
प्रिया ॥

इति भावप्रकाशः ॥

जहा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुलिया इति भाषा ॥

ती, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +
+ कः । डीप् ।) पुच्छकेतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वाधा, स्त्री, पलाशौकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शारः, पुं, (रसस्य आखादः ।) अखख-
पि पित्तवृत्ते

आखादनम्

सवि

कल्याणन्दाखादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥*॥
“चतुर्थं विप्रमाह अखखेति । उक्तसविकल्पक-
समाधौर्न्मध्ये द्वितीयः शब्दानुविद्विष्टिपुटी-
विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो बाह्यशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः ।
यथा निधिरुहणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रेताद्यावृत्तस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि
भूताद्यनिष्ठनिवृत्तिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखखवखनव-
खनेन नित्यानन्दरसाखादनाभावेऽपि अनिष्ठ-
बाह्यप्रपञ्चनिवृत्तिनित्यानन्दं सविकल्पकरूपं
ब्रह्मानन्दभ्रमेण खादयति तद्रसाखादनमित्यर्थः ।
लक्षणांतरमाह समाधौत्यादि । निर्विकल्पक-
समाधारमकाखे अनुभूय मानसविकल्प-
कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवाखादनं
रसाखाद इत्यर्थः ।” इति सुनोध्याख्या
तट्टीका ॥

रसाखादौ, [न] पुं, (रसं मधु आखादयितुं
शीलमस्य । आ + खद + णिनिः ।) भ्रमरः ।

इति शब्दमाला ॥ रसाखादविशिष्टे, चि ॥

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)
सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकाः, पुं, (रसोऽख्यस्याच्चेति वा । रस् + ठन् ।)
सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।
हस्ती । इति सारखतः ॥ सरसे, चि । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिबत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका सुवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
इक्षुरसः । इति मेदिनी ॥ काक्षी । रसना । इति
विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—

“हन्वावनान्तरे रस्मि रासोत्सवसमुत्सुकम् ।

रासमखलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकश्रेष्ठश्च ॥)

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
निर्घोषः । इत्यमरः ॥ रुतम् । खर्णादिस्त्रिपिते,
चि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उन्नन् ।) लसुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरवानामीन्द्रः श्रेष्ठः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे । १ । १ ।

“असाध्यो यो भवेद्भोगो यस्य नास्ति चिकित्-
सितम् ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यदा, रसः
उत्तमोऽस्य) सुष्ठु इति राजनिर्घण्टः ।

रसोद्भवं, स्त्री, (रसात् पारदधातोर्द्भवतीति
उत् + भू + अच् ।) हिङ्गुलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रसजाते, चि ॥

रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राहोरन्तर्चौर्येण लूनात् ये पतिता गलात्
अन्तस्य कथा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥

द्विजा नान्नन्ति तमतो देवदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादन्तसम्भूतेर्गाम्भीः सरसायनम् ॥”

इति वामटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ।

“अथ वीर्यश्वं वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।
रसेष्व पञ्चभिर्भुङ्क्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”

“दम्भा वातादिप्रमनो रसोनो विहितो बुधैः ।
जाङ्गलानि रसान्येव भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्यगुणाः ।

“रसोनो हृहृणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः
सरः ।

रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भग्नसन्धानकृत्कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।

बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लघुनशब्दे च
द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + खार्थे कन् ।) रसुनः ।
तत्पर्यायः ।

“लघुनस्तु रसोनः स्यादुग्रभक्तो महौषधम् ।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनशो रसोनकः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“यदाश्वतं वैनतेयो जह्यार सुरसत्तमात् ।
तदा ततोऽपतद्विन्दुः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥

पञ्चभिश्च रसेर्भुङ्क्तो रसेनास्तेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।

“कटुकश्चापि मृलेषु तिक्तः पञ्चेषु संस्थितः ।
नावे कषाय उद्दिष्टो नाकामे लवणः स्मृतः ।

बीले तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तदगुणवेदिभिः ॥”
अस्य भक्षणगुणाः ।

“रसोनो हृहृणो वृष्यो स्निग्धोष्णः पाचनः सर-
रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥

भग्नसन्धानकृत् कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

हृद्रोगजीर्णश्वरकुचिभ्रूल-

विषन्वगुल्माश्चिकासर्शाफान् ।

दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु-

समीरयन्वाचकफाञ्च हन्ति ॥

मदां मांसं तथाश्मश्च हितं लघुनसंविनाम् ॥
वायाममातपं रीयमतिनीरपयो गुहम् ।

रसोनमश्नु पुरुषस्त्वज्जेदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्त्वान्ना विवृतिर्यथा,

“ वात सुरासुरयक्षो मष्टान्

जहार वैतयेयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
सग्रामश्रमसम्प्राप्ते श्रमवेगप्रभाविते ।
आरुद्धि वैक्लवं प्राप्ते च्युता ह्यन्यतद्विन्दः ॥
सहस्रं सन्दूषितं देहे पतितस्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जानं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-

कम् ॥

विशुष्काः कानने सर्वा दृष्टकाश्चप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कानने सर्वे प्रकृष्टं महनं गताः ॥
तेषां मध्ये जराशक्तो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
सयष्टिः सरणिस्तृणः शीर्षदन्तावलीमुखः ॥
सशक्तस्योः सुधापत्रैः ऋषिभिस्तत्र विभुतः ।
सोऽपि सुधातुरः सर्वां पथ्यद्वयुर्वरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् शाद्वलान् बहुलान्

भुवि ।

सुधासंपौडनेनापि सुक्तवान् साद्वलानपि ॥
वग्लसासनन्तरे शुष्कान् विटपान् नदनन्तरम् ।
सुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा

ऋषिः ॥

पश्चात् सुभिजे मज्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि वृद्धो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापमः प्रपञ्चः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चित् यथा तैः प्रापित-

स्ततः ॥

ग्रन्थया खादितं दशं नदभक्ष्यं द्विजानिभिः ।
दर्शनमपि चित्रम् तस्माज्जानं रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं सुवनचये ।
कुक्कुटाश्वनिभं ग्रीष्मे शीर्षपर्णे ससुहरेत् ॥
वह्ना पुटे सुनिर्गमं धारयेत्कन्धामते ।
दोषाग्निदग्धनास्तेन भिद्यते दीर्यत भुवि ॥
वशासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामतं गीरके दे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
धृतसौवर्धलोपेनं वातरोगे विशिषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलानाहं प्रकीर्तितः ॥”

इति हारीते कल्पस्थानं तृतीयैऽध्याये ॥
अस्यान्यत् द्विआभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे
दृश्यम् ॥

सोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रं, स्त्री, (रस + “रविशुभिरसिभ्यः कित् ।”
उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् ।
इति चिह्नान्तकौमुदासुगादिह्रस्विः ॥

रं, स्त्री, (रसात् सुक्ताद्वादिप्रियाकात् आगत
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ११४।१०।३२।
“यन्नेव गन्धिनो रस्यं नरूपं स्वर्गशब्दवत् ॥”
रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीताध्याम् । १७ । १८।
“रसाः स्निग्धाः स्थिरा बहुधा आचाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”)

रा स्त्री (रसाय हिता रस + यत् टाप् ।)
राका अस्या प्रयायो यथा,
“

यत्नापमो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंहः, [स्] स्त्री, (रम + “रमेच् ।” उणा०
४ । २।३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ स्थदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंहः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।

“न पादपौन्मूलनशक्ति रंहः

शिलोचये स्मर्त्तति भावतस्य ॥”)

रह, लजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंहते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, तु क ल्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [सु] स्त्री, (रमन्तेऽस्मिन् । रह + “देशे च
च ।” उणा० ४ । २।४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारश्चान्तादेशः । “रह ल्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्व्वनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
कृत्रः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“तदाननं श्वत्सुरभि चित्तीश्वरः

रहस्युपाधाय न हस्तिमाययौ ॥”)

तत्त्वम् । इति । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [सु] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रहो निधुवनेऽपि स्वात्रहो गुह्ये नपुंसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशादन्त्र रहोऽथ्यं शब्दान्तरं वाक्चि सुरत-
वाचकम् ।” इत्युज्ज्वलः । ४ । २।४ ॥

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस् + दिगादि-
स्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २।४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमस्पर्शनिवेधो यथा,—

“न सर्पशस्त्रैः क्रोडेते खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाशितेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ६।६।१८।
“रहस्यां शतकुम्भां च सरयू च नरेश्वर ! ॥”)

राका पाठा इति राजनिर्घण्टः ॥

रहित, त्रि रह + क्त । वर्जितम् यथा,
“

गुरोस्तद्वहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“दिग्गोऽब्दश्चाश्विरहितो जन्मर्षाद्यो भशे-
मितः ॥

भं भवेदब्दशेषेऽत्र योगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”
इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल दाने । यहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काश्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [रे] पुं, (रा दाने + “राते डैः ।” उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।

“आत्मानमनु ये चेह्य ये रायः पशवो
गृहाः ॥”)

सर्षम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।

“स चन्तयदुघसः सूर्यश्च चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥”

“चित्रां नानावर्षां रां रायं श्रियमविन्दन् अज-
भन्त ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “कदाधाराचिकलिभ्यः
कः ।” उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
शास्त्रलीङ्गीपस्यानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।

“तेषु वर्षात्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरघः
शतशङ्को वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्या-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमती सिनीवाली
सरस्वती कुङ्कु रजनी नन्दा राकेति ॥”)
कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवैभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
राजयन्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णं नृतिधिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।

“राकामहं सुहवां सुदृतीहुवे

श्वणोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥”

“संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पगखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ६ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहर्दहोऽभवच्छुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥
उबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुबेरस्तुप्रसादार्थं यतते स्म सदा वृष ! ॥
स राजराजो लङ्कायां निजसन्नराज्वरः ।
राक्षसी प्रददौ तस्य पितुर्वै परिचारिका ॥
ता सदा त महात्मान स

राक्षसः

तेल्लटा च राका च भालिनी च विशां
पते ।
गोच्यसङ्ख्या राजन् । श्रेयस्कामाः सुम-
श्मताः ॥
तासां भगवांस्तुष्टौ महात्मा प्रददौ वरान् ।
तपालोपमानं पुत्रानेकैकस्या यथेष्टितान् ॥
तेल्लटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कर्णदशश्रीवौ बलेनाप्रतिमौ सुवि ॥
लनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
यां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”
; पुं, रक्षस्यस्त्रात् रक्षः रक्ष एव राक्षसः ।
यायः । कौण्डः २ क्रयात् ३ क्रयादः ४
पः ५ आश्रः ६ रात्रिचरः ७ रात्रि-
ः ८ कर्करः ९ विक्रवात्मजः १० यातु-
ः ११ पुण्यजनः १२ नैर्ऋतः १३ यातु १४
ः १५ इत्यमरः ॥ सन्धावलः १६ जपाटः १७
नीचरः १८ कीलापाः १९ वृचक्षाः २०
धरः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
। इति शब्दरत्नावली ॥ कीलाभरः २५
ावः २६ कटपूः २७ अगिरः २८ कीला-
ः २९ नरधिपः ३० । इति जटाधरः ॥
त्यक्तियथा,—
गोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे सनुम् ।
चूडनक्षत्रो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
हामानन्याकारांश्च सोऽहजज्ञगवांस्ततः ।
प्राः प्रश्रुता जातास्तेऽश्वधावन्त तं
प्रसुम् ॥
भो रक्षतामेष ते रक्तं राक्षसास्तु ते ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥
च ।
गोमयं क्रोधवशात् स्वनामानसजीवनत् ।
यां निधुतं तेषां भीमसेनाज्ञतं चयम् ॥”
माक्ष्ये आदिसर्गे कश्यपान्वयनाम ६
ायः ॥ * ॥ राक्षसभोज्यान्नानि यथा,—
क्रीडाद्युपपन्नञ्च यच्चोच्छिद्यन्नितं भवेत् ।
वपन्नमाधृतं सारुतश्चासवद्भवेत् ॥
; संसृष्टमन्नञ्च भागो वै रक्षसो भवेत् ।
ज्ज्ञात्वा सदा विज्ञानमन्येतानि वर्जयेत् ॥
सा नाम ये प्रोक्तास्ते सुज्ञनयनमोदशम् ॥”
इति वामनपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
विहारः सूर्यलोकादधः । यथा,—
तौचचरा ये च भूतप्रेतपिशुनकाः ।
यत्वा रुद्रमणाले तत्रैव चरन्ति हि ॥
विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भूतपापनाम् ।
ज्ज्ञं हि विप्रेक्ष्य राक्षसा ये कृतेनसः ।
सूर्यादधः सर्वे विहरन्त्युर्ध्ववर्जिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
नाद्रिहितस्त्व रोगिनो लक्षणं यथा,—
धेघटिं भुङ्कटीसुदहनं ससंभमम् ।
ना प्रपापन्त शब्दम् ॥
दिनापि वचिन वचनम् ॥

राक्षा

रौषणं रक्तमाख्यस्त्रीरक्तमदाभिवप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिङ्गान् दृश्यन्च्छदौ ।
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥”
इति वागभटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
“आसुरो द्विविणादानाज्ञान्धः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलात् ॥”
इत्युद्गाहृतत्वम् ॥
(एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
“हत्वा च्छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तौ सदृशौ
गृह्णातु ।
प्रसज्य कन्याहरणं राक्षसो विप्रिरुच्यते ॥”
राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तत्रैव । ३ । २४ ।
“चतुरो ब्रह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥”
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मणपेक्षया
राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
३ । ४१—४२ ।
“इतरेषु च शिष्टेषु वृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मघर्मेद्विषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा ।
विन्दितैर्निन्दिता वृणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
र्जयेत् ॥” * ॥
अब्धविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, दृष्टव्यसंहिता-
याम् । ८ । ४५ ।
“इन्द्रादिदेवं दृष्ट्वां पुं यत्
तत्राद्यमब्धं परिधाविषंजम् ।
प्रमादयानन्दमनःपरं यत्
स्याद्राक्षसं चानलसंज्ञितञ्च ॥”)
रक्षःसम्बन्धिनि, चि ॥
राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + स्त्री) कौण्डपी ।
राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
“दृष्ट्वा विचिन्मता तेन लङ्कायां राक्षसीयता ।
जानकौ विप्रवल्लीभिः परीतैव सहौषधिः ॥”
दंष्ट्रा । दृष्टदन्तेति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
चण्डा चीरनामगन्धद्रव्यमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥ सायानुवेला । यथा,—
“प्रातःकाली सुहृत्सींस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायानुस्त्रिसुहृत्तः स्यात् आह्नं तत्र न कार-
येत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राक्षसेन्द्रः, पुं, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
इति त्रिकाख्यशेषः ॥ (राक्षसपतिमात्रे च ।
यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
“धिक् ! त्वामसति पुंस्त्वामे मम विप्रिय-
कारिणि ।
पूर्वेषा
राक्षा, स्त्री, काक्षा
अस्य

रागः

राख, ऋ श्रोषाणमर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) श्रोषः
स्नेहरहितोभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
निवारणञ्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रागः, पुं, (रञ्जनमिति रञ्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज
+ भावे करणे वा घञ् । “वणि च भाव
करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।)
माख्यकम् । लोहितदिः । (यथा, कुमारः ।
३ । ३० ।
“रागेण बालाखणकोमलेन
चतप्रवालीष्ठमलचकार ॥”)
स्नेहादिः । अतुरागः । (यथा, आख्यात्म-
प्रख्याम् । २७० ।
“तानवमेव छिन्नः परोपहितरागमदन-
सङ्घटितः ।
कथं इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”)
गान्धारादिः । वृषः । इति मेदिनी ॥ चण्डः ॥
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
(यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
“तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्मितरागमेष्टि मे ॥”)
रक्तिमत्विद् । रञ्जनम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
“वीतरागभयक्रोधस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
इति भगवद्गीताश्लोकाटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुखमप्यधिकं दत्ते सुखत्वेनैव रञ्यते ।
यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कीर्तयते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
(अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चज्ञेशान्त-
र्गतः । यथा,—
“अविद्यास्तितारागदेशाभिनिवेशाः पञ्च-
ज्ञेशाः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः ॥” इति
शिषुपालवधटीकायां सङ्गिनाथः । ४ । ५६ ॥
“सुखानुश्रयी रागः ॥” इति मतञ्जलिः । गान-
शास्त्रीयरगा यथा । भरतमते हनुमन्मते
च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
श्रीरागः ५ मेघः ६ । हनुमद्भरतयोर्मते प्रत्येक-
मेषां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्मते
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
मष्टौ पुत्राः एकैकपुत्रभाष्या च । कल्लिनाथ-
सोमेश्वरमते षड् रागा यथा । श्रीरागः १
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ रागस्य अनुत्तिसंख्यास्थानानि ।
“येसु चैतांसि रञ्यन्ते अमलितयवर्तिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते सुनिर्भरतादिभिः ॥
तेन वासानि रागाणां सदृशाणि तु धोदृश ॥

रागः

रागः

रागः

कालक्रमेण तत्रापि हास एव तु दृश्यते ।
 कौचदन्ति त रागा सर्वे सन्तीति निश्चिनम्
 मेरोरुत्तरत पूर्वे पश्चिमे दाक्षिणे तथा
 समुद्रकण्ठे ये देशास्तत्रामीषां प्रचारणा ॥”
 तथा च । अङ्गवङ्गकालिङ्गतेलङ्गभृङ्गहावङ्ग-
 सुरङ्गयूपलङ्गखेजाङ्गसौवीरकौरकाश्लीरनाभी-
 रनाहीरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिगधमलयही-
 हयगजाङ्गमालवजाङ्गवमरुन्दरचोलोत्तलकु-
 न्तलसिंहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
 मल्लसौविदक्षवातकिञ्जातगुजरातगुज्जरकालञ्जर-
 गौडनविडौडान्तर्वेदिकाश्लीपाञ्चालसौराष्ट्रश-
 वरलौहावरत्तशकीकशवत्पकामरुप्रहरिगर्भ-
 विदर्भदुर्मटवाटकीकटदेवेङ्गनटङ्गननाटभोटक-
 वाटकरहाटकर्णाटकुल्लिकावन्निकनकाज-
 कान्यकुलभोजकाम्बोजतोचतुखारविहारवली-
 हारवागगेहविदेहवाङ्गीकचश्रीकचिगर्जन-
 नादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
 “यस्य अवगमात्रेण रङ्गान्ते सकलाः प्रजाः ।
 सर्वापरञ्जनाद्वितीयेन राग इति स्मृतः ॥”*
 अथ रागाः ।
 “आदौ मालवरागेऽस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
 श्रीरागश्च ततः पञ्चाङ्गसन्तस्तदनन्तरम् ॥
 हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ॥६॥
 षट्त्रिंशद्भागिनी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
 धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुडा ।
 आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 बेलावली च पुरवी कानडा माधवी लम्बा ।
 कोडा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६॥
 गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
 वेलोवारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 मुडो च पञ्चमी चैव खलिता पटमञ्जरी ।
 गुजरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाहिडा ।
 वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥
 नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गङ्गा तथा ।
 कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥६॥*
 अथ कालनिधमः ।
 “विभाषा खलिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
 रामकीरी रामकेली वेलोवारी च गुजरी ॥
 देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गङ्गा तुङ्गी ।
 भैरवी चाथ कौमारी रागिणी दृष्ट पञ्च च ।
 एताः पूर्वाङ्गकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
 वराङ्गी मायूरी कोडा वैरागी चाथ धानसी ।
 बेलावली मोरहाटी सप्तैता रागयोधितः ।
 गेया मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
 गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
 कानडा आरवी चैव गौरी केदारपाहिडा ॥
 मायूरी माधवी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा
 यायाङ्गे ताञ्च रागिण्य चतुर्दश ॥

प्रनेषे चापराक्ते च रजन्यां गानगोचरा
 दृष्टदृष्टान पर राज्ञी सखेया गानमीरितम्
 मेघमल्लाररागस्य गान वर्णासु सर्वदा ॥
 श्रीपञ्चन्यां समारभ्य थावत् जन्मोत्सवं हरेः ।
 तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 शक्रीत्यानं समारभ्य थावद्गुर्गामहोत्सवम् ।
 गीयते तद्गुर्निर्णयं मालसी सा मनोहरा ॥
 सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्वशः ।
 रङ्गभूमौ वृषाक्षायां कालदोषो न विद्यते ॥
 रागञ्चालापयेदादौ तत्पत्न्यास्तद्वन्तरम् ।
 नान्यपत्नी प्रगातया वृषाक्षायां न दूषयम् ॥
 रागाः षडथ रागिण्यः षट्त्रिंशच्चार-
 विग्रहाः ।
 आगता जलसदमात् जलार्थं समुप्रासते ॥”*
 अथ ध्यानम् ।

“नितम्बिनीधुम्बितवक्त्रपद्मः
 शुक्रद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
 सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
 मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
 नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
 श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
 ईषत्सहासाभुजखण्डवक्त्रा
 सा धानसी पद्मसुधारुनेवा ॥ १ ॥
 करे युता चाम्बुजयुग्मरश्म्या
 इतस्तन्ध्याय विलोकयन्ती ।
 कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा
 सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥
 प्रनम्रचामीकरचारुवक्त्रा
 कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
 पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्दधाना
 चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ३ ॥
 महेन्द्रनीलद्युतिरभुजाङ्गी
 प्रवादयन्ती कपिलाशयनम् ।
 विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
 सा सिन्धुडा कान्तसमीपसंस्था ॥ ४ ॥
 जवाप्रसन्नद्युतिविश्ववक्त्रा
 सकचपद्मं करयोर्दधाना ।
 क्षौमांशुकाच्छादितगान्धयष्टि-
 राशावरी रङ्गकिना विदग्धा ॥ ५ ॥
 सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरं
 सरोरुहेः शङ्करमर्चयन्ती ।
 तालप्रयोगप्रतिरङ्गीते-
 गौरीतनुभैरविका सतीयम् ॥ ६ ॥”*

अथ मल्लारः ।

“विहारशीलोऽतिमुकान्तदेहः
 कान्ताप्रियो धार्मिकशीलयुक्तः ।
 कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुगो
 मल्लाररागः प्रियकृत सुवेशः ॥ १ ॥
 सङ्कतितोतफुल्लयतानिकुञ्जे
 जलस्थिति
 देवावली

या

रह सु कान्तप्रियमाणपत्र
 रश्मि वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
 दूर्वादलध्यामततु, सकामा
 पुरातनेः सा पुरवी निरुक्ता ॥ २ ॥
 अशोकवृक्षस्य तले निवस्था
 विधोगिनी वास्यकणाक्षिताङ्गी ।
 विभूषिताङ्गी जटिलेव बाला
 सा कानडा चैमलतेव तन्वी ॥ ३ ॥
 संगृथ संगृथ गले दधाना
 प्रसन्नमाला दयितेन बाला ।
 गौरी स्वकान्ताननधुम्बितास्या
 सा सुन्दरी माधविका निकुञ्जे ॥ ४ ॥
 सुकच्छपीं वादयति स्वभक्त-
 र्गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
 सदैव ताला विहिता च माला
 कोडा कला तानवती मता सा ॥ ५ ॥
 खाला समुत्तीर्णवती सुदेहा
 केशप्रणिश्रित्तवारिविन्दः ।
 निष्पीडयन्ती तिमिरांशुकान्तं
 केदारिका रक्तपरोधरश्रीः ॥ ६ ॥”*

अथ श्रीरागः ।

“लीलावनारेण वनान्तराणि
 चिन्वन् प्रसन्नानि बधूसहायः ।
 विनायवेशो ह्यतिदिशन्मूर्तिः
 श्रीराग एव प्रथितः पृथिव्याम् ॥ १ ॥
 सन्ध्यासुकाळे गृहमध्यदेशे
 प्रवादयन्ती ह पिनाकयन्त्रम् ।
 धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी
 गान्धारिका गन्धर्वजं निधत्ते ॥ २ ॥
 रसनया सुविचारकौतुकं
 विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
 सुकवितामृतभावनतत्परा
 भगवती शुभगा समुदाहृता ॥ ३ ॥
 पुष्पोद्याने खड्गमालीकषायैः
 क्रोडन्त्येवं कोकिलाकाकलीषु ।
 रामा श्यामा सद्गुणानाञ्च सीमा
 गौरी गौरी गौरवालीकदिष्टा ॥ ४ ॥
 अट्टालिकायां स्फुटकौसुदीभिः
 प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
 अद्वाय कान्तिनं समं वसन्ती
 कौमारिका कामकला वहन्ती ॥ ५ ॥
 गौरीपादाभोजमभ्यर्चयन्ती
 गन्धोद्भूतं गन्धमालं दधाना ।
 नानारत्नोपायनेर्भक्तिभावे-
 र्वेलोवारी कथ्यते बालिकेयम् ॥ ६ ॥

उज्जासयन्ती धम्मिल्ले रहःस्थान् प्राणवन्धु
 मालतीकुसुमसङ्गभिर्वैरागी रागिनी स्फुट
 अथ वसन्तः ।

“चूताङ्कुरेणैव कृतावतंसो

पद्म

पीताम्बर

धन्ति

११५

सुदृढमानातिशयशैलशुक्ला
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूनाङ्कुरं प्राणियुगे वदन्ती
जवारणाङ्गी तुङ्गिकेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खर्वाङ्गिनी नृपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्त्री ॥२॥
उरसि केप्रचयस्य सुभारं
विदधती शयनोत्थितचारुवेषम् ।
विलुलितालकवक्त्रिष्णुङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
लखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसुप्ता
श्यामा सुकेशी पठमङ्गरीयम् ॥४॥
कण्ठोत्पलालम्बमधुप्रताली
प्रयति सा मञ्जुकूजितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
अथापयन्ती निजप्रियवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन पतन् एयियां
उत्थापितस्तत्तुल्यमालिवृन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मधुरकेकाश्रवणोत्सन्ती
मयूरिकावृत्यतत् किरन्ती ।
मयूरकान्तौ च सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले एहसंप्रविष्टा
प्रदीपहस्ताख्यमात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविश्रामाना
सुरक्तमाख्या किल दीपिकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवद्योजनितम्बसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणानन्ददर्शना या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निषेधयन्ती प्ररदेशयानम् ।
प्रकामदाय्यसुखे निमग्ना
सा पाहिङ्गा संकथिता श्वीनैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरपुष्पयुग्मं
स्फुरत्सुवद्योजमनोहराङ्गी ।
कौरानना चाखिलोत्तरेवा
वराहमेव कथिता वङ्गारी ॥६॥

नि

जङ्गुलभावाद्रियतं रदन्ती
सा मोरहाटी इठकलिरुहा ॥६॥
अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिस्तुरगाधिरुद्रो
मयूरकण्ठातिमुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्स्निग्धस्निग्धरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुश्राटीपरिधानदेहा ॥२॥
स्वनायकं पुष्पलताधिरुद्रा
हृदयमुखी सर्वसुदं वदन्ती ।
स्वनानि श्रव्यद्वितनोति सुभा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥३॥
अथापयन्ती मुकसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेषलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुललितांशुकश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीनैः ॥४॥
विशेषवैदग्ध्यवती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
हृदयितस्वा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पायसि सन्तरन्ती
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमानौ
कामोदरागिण्युदिता गुणज्ञैः ॥६॥
आधृता नटवृत्तपरिश्रमेण
बाजा लीलाभिः सुदती कृतादरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मसहस्ती
एषप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥७॥
अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीश्च हिन्दोली मल्लारस्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो हौ वीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलीयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोडा केदारिका
तुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दं प्रा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आश्रावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांश्च गानसुत्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी ललिता पठमङ्गरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिङ्गा ।
कर्णाटं प्रा विजानीयात् सप्तैता रागयोवितः ॥
रागेण रसभागेन षट्त्रिंशद्भागिनीषु च
ज्ञापनार्थं मतवयम् ॥”

रति

ज्ञापनार्थं मतवयम् ॥”

१ १

अथ रागाणां सङ्गवं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमाधोगादुरागाणां सम्भवो भवेत्
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्त्रात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अधोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमो-
ऽभवत् ॥
इष्टानास्त्रास्त्रेवरागो नाय्यारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया सुखास्त्रास्त्रे नटुनारायणोऽभवत् ॥
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुञ्जरी ॥
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य निवृत्तः ॥
गुञ्जरी कौशिकश्चैव सावेरी पठमङ्गरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रासकिर्यपि ।
सौराटी च तथा मेवा प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुडापिका
गान्धारी नागशङ्खी च तथा दंष्ट्री विशेषतः ।
शङ्कराभरणो मेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाश्च गौरी त्रिवर्गसंज्ञिका ।
नटुकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुकौ तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाव्याभीरिका तथा ।
वङ्गहंसी पद्माङ्गी च तृतीयप्रहरात् परम् ॥
अर्द्धरात्रावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेते गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेन ॥
इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ॥
वसन्तः सप्तहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥
भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ शीघ्रे प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा मेवो रागिण्या सह शारदे ।
मेघरागो रागिणीभिर्भुक्तो वर्षासु गीयते ।
नटुनारायणो रागो रागिण्या सह हिमके ॥
यथेच्छया वा मातव्याः सर्वसुखं सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥ फल्गुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ लाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, वि ॥
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा + क. ।)
तैश्चोच्चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि,
वि ॥

रागदासि, पुं रागदा

। आशि पठति

यं महर इति

। विवर

रागिणी

राक्षसः

राजकु

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) इत्युक् । रक्तान्मानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञानयाः ॥)

रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) इत्युक् । रक्तान्मानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागयुक्, [ज] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) मायिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागयुक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥

रागरज्जुः, पुं, (रागो रज्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्भावत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥

रागवृन्तः, पुं, (रागस्य वृन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥

रागवाङ्मवः, पुं, दाडिमद्राक्षायुक्तसुदृढयुग्मः । अस्य गुणाः । क्षणिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे ।

“क्षयः पथ्यतमश्चापि सुदृढयुग्मः कृतकृतः । स तु दाडिमस्यर्द्धकायुक्तः स्थाद्रागवाङ्मवः । रुचिषो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकतु ॥”

तथास्य गुणाः ।
“लघवो वृंहणा वृद्ध्या ज्वरा रोचनदीपनाः । वृष्णान्धर्क्काभ्रमर्द्धिश्मन्ना रागवाङ्मवाः ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

रागचक्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं चक्रम् ।) तुलाचक्रम् । यष्टुचक्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥

रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागाढ्या, स्त्री, (रागेण आढ्या ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागाकः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवासोऽपि रामारुद्रयो दासस्तु दातरि ॥”

इति शब्दमाला ॥

रागाशनिः, पुं, (रागेण विषयवासनासु अशनिरिव ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया व्येष्टकन्या । यथा,—

“रागिणी नाम संजाता व्येष्टा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी पद्मपत्राक्षी नीलकुञ्जितकङ्कजा ॥”

इति वामनपुराणे ४० अध्यायः ॥

जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ यङ्-रामाणां पत्नी । इति हज्जवुधः ॥ सा तु

मरुतमते च विश्वकारा सोमे

शरमत मते च षट्त्रिंश

रागी, [न] त्रि, (रन्ज + “संपृचानुरूपेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीलादिषु घिगुन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अशु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ ।

“त्वयस्या हृदयं रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”)

कासुकः । इति विश्वः ॥ रङ्क्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ ।

“द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥

विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥”

“रागी यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ॥”

रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ ।

“इष्ट्याख्यामभावेऽपि भङ्गुरभुणि रागिणि । न सुखे तत्तयो राज्ञोऽस्तदृष्टिस्तृप्तिमाययौ ॥”

पुं, लण्धाव्यविशेषः । तत्पर्यायः । लाञ्छनः २ बहुतरकणिशः ३ गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिलत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । वल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राघ, ऋ ङ श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आल०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघत् । ङ, राघते । श्रुतिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥

राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचक्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।

“रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा । अभिपेदे निदाघात्तां बालीव मलयद्वमम् ॥”

अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ ।

“यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ॥”

दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ ।

“वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलम्बमेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥”

रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ ।

“अपि ह्यद्य कुलं न स्वाद्राघवाणां कुतो भवान् ॥”

समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४० ॥ (यथा, ऋतुतौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः ।

“अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गलमिषोऽप्यस्ति तदमिषोऽप्यस्ति राघवः ॥”

राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,—

“सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । समागिरि यन्ति तानि श्रुतानि वै ॥”

राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,—

“सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । समागिरि यन्ति तानि श्रुतानि वै ॥”

राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,—

राङ्गवं, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरभतुव्ये- २ण् च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) ऋगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । ऋग-रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्ग-र्त्तगमेदः ततो जातादर्थे णः पशवोऽपि ऋगः इति खट्वा मेधादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्ग-वम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।

“और्ण्वं च राङ्गवस्त्रैव पट्टञ्च कीटजननथा ॥”

पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्गवाकतौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ ।

“और्ण्वपारावतनिर्भेदने राङ्गवैरपि ॥”

राङ्गयं, स्त्री, पुण्यविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥

राज, ऋ ञ ण दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ञ, राजति राजते । ण, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥

राजकं, स्त्री, (राज्ञां सम्बन्धः । राजन् + “गोत्रोत्तो- ह्योरभराजेति ।” ४ । २ । ३६ । इति वृत् ।) वृष-सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६ ।

“हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं चोर्व्यां पौरजानपदो जनः ॥”

राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ ।

“तवाङ्गं तिलगः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि राजक ॥”

राज् + श्वल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥

राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,—

“कादम्बयः प्रावृष्यो नीपो धूलीकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽरुक्करोऽभिकः ॥”

इति जटाधरः ॥

राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) कविकापुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता च ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४३ ।

“वृत्तः स राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥”

राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकशेरुः, पुं, (कशेरुणां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राज्ञः कच ।” ४ । २ । १४० । इति ऋः ककारस्यान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे गीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ ।

“तत्तदर्थं राजौ च राजकीयं करो ययौ ॥”

पु राजा कुमार राजपुत्र । तत्र यथा

राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राज्ञः कच ।” ४ । २ । १४० । इति ऋः ककारस्यान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे गीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ ।

“तत्तदर्थं राजौ च राजकीयं करो ययौ ॥”

पु राजा कुमार राजपुत्र । तत्र यथा

राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राज्ञः कच ।” ४ । २ । १४० । इति ऋः ककारस्यान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे गीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ ।

“तत्तदर्थं राजौ च राजकीयं करो ययौ ॥”

राजवि

राजद

राजध

राजौ खुरली राजभक्तिः शुभगतादयः ॥
 इति कविकल्पलतायाम् १ श्लोकः ॥
 ब्राह्मः, पुं, वार्त्तिकी । इति जटा-
 : ॥
 षोडशकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
 झाकविशेषः । चिया तोरइ इति हिन्दी-
 त ॥ तत्पर्यायः । इस्तिर्यिका २ पीत-
 का ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली
 पीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् ।
 रसत्वम् ॥ कफघातकत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खजूरी ।)
 खजूरी । पिण्डखजूरीका । तत्पर्यायः ।
 नपिण्डा २ वृषपिण्डा ३ । अस्या गुणाः ।
 शत्वम् । खादे हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-
 हार्त्तिन्वासभमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वम् ।
 । राजनिर्वण्टः ॥
 मि, [नृ] नि, (राजानं गच्छतीति । गम्
 यनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
 वृत्तञ्च ससत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् ।
 खालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 जनि वा स्त्रीनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
 तानम् ॥” इति कुल्लकभट्टः ॥ अपि च ।
 तस्य धनं पद्मभिगामि तदभावे मातृगामि
 भावे आतृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
 भावे सकुल्यगामि तदभावे वन्धुगामि तद-
 भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
 भावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥” इति
 भागवतधृतविष्णुवचनम् ॥
 रिः, पुं, शाकभेदः । तत्पर्यायः । राजाद्रिः
 राजशाकिनी ३ राजशाकनिका ४ । अस्थ-
 : । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
 । स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
 । इति राजनिर्वण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
 पविशेषश्च ॥)
 वः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 र् + होमिप्रालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
 षः । कलुइ इति भाषा । यथा,—
 की स्थाचिन्नफली राजग्रीवो महामेदः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
 तानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
 येन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—
 “अनन्तराद्वारिपुरानलोञ्जले-
 नैजप्रतापैर्वज्रयं ज्वलद्भुवः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य जघाय हृदया
 इराज नीराजनया स राजघः ॥”
 इति नैषधे । १ । १० ॥
 इकं, स्त्री, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 नां स्त्रीपुंविभाजकार्णा राजा इति युत
 विद्वम् ।

राजजम्, स्त्री, (जखूनां राजा । राजहन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखजूरम् । इति
 मेदिनी ॥ महाजम्, इति राजनिर्वण्टः ॥
 राजजम्मा [नृ] पुं, चयरीगः । “यच्छते पूज्यते
 रोगराजत्वात् यज्मा यच्च क ड भट्टि अन्तः-
 स्थादिः चासुसिचित् मन् चवर्गलतीयादिरित्येके
 तदा जच्च भच्च हचनयोदित्यस्य रूपं राजयज्मा-
 शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
 विवरणस्तु राजयज्माशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राजतं, त्रि, (राजतस्य विकारः । राजत + “प्राणि-
 रजतादिभ्योऽच् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति
 अच् ।) राजतनिर्मितम् । यथा,—
 “सौवर्णं राजतं तान्नं पिदृशं पात्रमुच्यते ।
 राजतस्य कथा नापि दर्शनं दानमेव वा ॥”
 इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥
 राजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । १ ।
 “तं तु सीता नृगं दृष्ट्वा वने काचनसुप्रभम् ।
 हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)
 राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजहन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) कर्षिकारुद्रः । आरुद्रः ।
 इति राजनिर्वण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५७ ।
 “सुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः
 क्वाप्येनैवेन्मधुयुतेस्त्रिविधैश्च लैहैः ॥”)
 राजतरुणी, स्त्री, (राजस्तुरुणीव । सौन्दर्याति-
 शयवत्त्वात् ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
 महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अम्बानः ४ अम्बतकः
 ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
 कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुश्चत्वम् ।
 हर्षदत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवक्ष्म-
 त्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥
 राजता, स्त्री, राजत्वम् । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रत्ययेन विद्वा । (यथा, कथासरि-
 त्तागरे । ३६ । ६५ ।
 “तेन मत्तामसुचन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।
 रत्नकूटं स्वकार्यार्थं नित्यस्मिन्ना हि राजता ॥”)
 राजतानः, पुं, (राजस्तान इव ।) गुणाकट्टः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजतिमिश्रः, पुं, सुखाश्रः । इति हारावली । १८१ ॥
 राजत्वं, स्त्री, राजता । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-
 सरित्तागरे । २० । १६१ ।
 “कच राजत्वमित्युक्ता स राजा निविधेयं तत् ॥”)
 राजदण्डः, पुं, (राजो दण्डः ।) राजप्रासनम् ।
 यथा,—
 “जनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
 चरेद्गुरुः सुहृदापि प्रायश्चित्तं विपुङ्गवे ॥
 ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्ताङ्गिरोपचनम् ॥
 राजहन्ता, पुं, हन्तानां राजा । (“राजहन्तादिषु
 परम् ” २ । २ । ११ इति
 उपरिश्रेणीसमञ्जसवर्त्तिदन्तद्वयम् यथा,

“राजहन्ता तु मध्यस्थापुपरिश्रेणिकौ कचित् ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥
 राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनो राजा । राजन् +
 “ईषदसमाप्तौ कल्पवृद्ध्यदेशीयः ।” ५ । ३ । ६७
 इति देशीयः ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
 इति आकरणात् ॥
 राजधत्तरकः, पुं, (धत्तरकाणां राजा । राज-
 हन्तादित्वात् परनिपातः ।) बृहद्भुत्तरः । इति
 कश्चित् राजनिर्वण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
 धुत्तरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 राजधर्मः, पुं, (राजो धर्मः ।) राज्ञः कर्म
 कर्म । यथा,—
 “राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षयम् ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विदुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमष्टजत् प्रभुः ॥
 इन्द्रानिलयमाकर्णायामयेन वरुणस्य च ।
 चन्द्रविशेषोऽथैव माता निहृदं प्राश्रयतीति ॥
 यस्यादेशं सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मितो वृषः ।
 तस्मादभिभवत्तु सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवक्षैव चक्षुर्वि च मर्गांसि च ।
 न चैनं भूवि शक्नोति कश्चिदधर्माक्षितुम् ॥
 सीऽभिभवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेश्वरः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
 मज्जती देवता स्त्रीषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 सकमेव दृष्टव्यमिदं दुरुपसर्पणम् ।
 कुलं दहति राजाभिः सपशुद्रयसचयम् ॥
 कार्यं सीऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्ततः ।
 क्रूरते धर्मसिद्ध्यर्थं विभक्तुं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्बिजयश्च पराक्रमे ।
 नृत्यञ्च वसति क्रोधे सर्वतोऽजोमयो हि सः ॥
 तं येस्तु वेष्टि संमोहान् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेयु स यवस्थेन्नराधिपः ।
 अनिष्टापायनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डमष्टजत् पूज्यमीश्वरः ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मात्तत्तलानि च ॥
 तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्ततः ।
 यथाहृतः संप्रणयेन्नरेभ्योऽयवर्त्तितु ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्गामाश्रमाणाञ्च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्डं यवाभिरुचति ।
 दण्डः सुप्रेषु जाशर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥
 समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा दहयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥
 यदि न [दण्डं] नित्यं
 मूढे मत्स्यानिवापस्यन् दुर्बलान् बलवतरा ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिखाड्विषया ।
 क्षाम्ब्य न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्गमो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयान् सर्वं जगद्गोमाय कल्पते ॥
 देवदानवमन्त्र्या रक्षांसि पतंगोदगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डयोगे विनोदिताः ॥
 द्यूद्युः सर्ववर्णाश्च भिद्यन् सर्वसन्तवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र द्यूद्यो लोहितान्मो दण्डहरति पापहा ।
 प्रजास्य न सुखान्ति नेता चेत् साधु प्रश्रुति ।
 तस्याहुः संप्रणीतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥
 समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामाधेकोविदम् ॥
 तं राजा प्रणयन् सस्यक् चिवगोयाभिर्हृतं ।
 कामात्मा विभ्रमः कुतो दण्डनेव निहन्त्यते ॥
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्हरसाक्षतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति तृपयेन्न सन्मन्वम् ॥
 ततो दुर्गश्च राष्ट्रश्च लोकश्च सचराचरम् ।
 क्षमरीच्यताश्चैव सुनरी दुर्वाश्च पीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन सृष्टेः सुखेन कतवुजिह्वा ।
 न शक्नो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
 सुचिना सत्यमन्येन यथाशास्त्राहसारिणा ।
 प्रबुधोऽश्रुत्यते दण्डः सुमहायेन धीमता ॥
 स्रष्टि न्यायतनः स्यादृष्टादण्डश्च श्रुतयु ।
 सुहृत्सजिह्वः स्रष्टेषु प्राक्षयेषु चमान्वितः ॥
 रवंतस्य वृषतेः शनोऽर्जुनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके नैलपिन्दुरिवाभासः ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृषतेरंजनात्मनः ।
 संक्षिप्यते यशो लोके पुनविन्दुरिवाभासः ॥
 खे खे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वरुणामाश्रमाणाश्च राजा वृष्टोऽभिरक्षितः ॥
 तेन यद्वत् स भूम्नेन कर्मणं रजता प्रजाः ।
 तत्तद्गोहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पृथ्व्याधीतं प्रातस्तथाव पाधिर्वः ।
 नैविदद्वहान् विदुषस्त्रिषोऽपि प्रासनं ॥
 दृष्ट्वाञ्च नित्यं सेवेन विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 दृष्टुं यो हि सततं कोभिरपि पूष्यते ॥
 नैविदधिमच्छेद्विनयं विनोतात्मनि निवश्यः ।
 विनोतात्मनि हृत्पतेन विनश्यति कर्त्तृचित् ॥
 बहवोऽविनयाश्रया राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिवेदिरे ।
 वैभो विनयोऽविनयासङ्घश्चैव पाधिर्वः ॥
 सुदासो यवश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
 एतस्तु विनयाब्राह्मणं प्राप्तवान् मरुदेव च ।
 कुवेरश्च धनैर्यथै ब्राह्मण्यश्चैव माधिजः ॥
 वैविध्यैर्यथै विद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 आलोक्षिकीश्चात्मविद्यां याचार्त्तार्त्ताश्च लोकतः ॥
 रन्ध्रियाणां जयं योऽयं समातिष्ठेद्वाविभ्रमम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दण्डं कामचतुष्टानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 यमनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामयेतु प्रसक्तो हि अयनेषु मञ्जीपतिः ।

रन्ध्रियाणां दिवास्त्रमः परीवारः स्त्रियो मदः ।
 तौत्येनिकं दृष्ट्वाश्च च कामजो दृशको गणः ॥
 पेमुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्याद्यर्थदूषणम् ॥
 वारुण्यश्च धारुण्यं क्रोधजोऽपि मणोऽष्टकः ॥
 दृष्टोरप्येतयोर्मन्त्रं यं सर्वं कथो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्सोमं तज्जापेतावभौ मणौ ॥
 पानमचास्त्रियश्चैव रन्ध्रिया च यथाक्रमम् ।
 एतत् कथमतं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारव्याप्तदूषणे ।
 क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कथमेतच्छ्रुतं सदा ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वज्ञेवाशुषङ्गिणः ।
 पूर्व्यं पूर्व्यं गुरुतरं विद्याज्ञसमात्मवान् ॥
 अवनस्य च रन्ध्रियश्च अवनं कथुत्यते ।
 अत्यधोऽधो ब्रजति स्वर्थाव्यसनैः स्ततः ॥
 मौलान् प्राक्स्वविदः श्रूरात् सत्यसत्त्वान् कुलोद-
 गतान् ॥

सचिवान् सप्त साधौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यत् सुकरं कर्मे तदप्येकं तच्छ्रुतम् ॥
 विप्रपतेऽसहायेन किन्तु राज्यं मष्टोदयम् ॥
 तेः साहं चिन्तयेन्नित्यं सामार्थं सन्विषयम् ।
 स्थानं सप्तद्वयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां खं समभिप्रायस्तुल्यश्च पृथक् पृथक् ।
 समस्तानाञ्च कार्येषु विद्याहृतमात्मनः ॥
 सर्वेषां विप्रश्चैव ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा यादुगुह्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्रयः सर्वकार्याष्टमिः निचि-
 पेत् ॥

तेन साहं विनिश्चय्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ॥
 सन्मार्गसमाहृतं नृमात्मानं सुपरीक्षितान् ॥
 निर्वर्त्ततास्य यावद्विरिति कर्तव्यता वृभिः ।
 तावतोऽतन्त्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचल-
 खान् ॥

तेषामर्थं निजुज्जीत श्रूरात् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकम्मान् भीरुनतान्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वेषां विप्रारदम् ।
 इक्षिताकारपेदां शुक्तिं दत्तं कुलोद्गतम् ॥
 अश्रुतः शुचिर्हृद्यः क्षुत्तिमान् देशकालवित् ।
 वयुष्मान् वीतभीष्मांमो दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 आमात्रे दण्ड आयातो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 वृषते कोषरात्रि च दूते सन्विषयेयो ॥
 दूत एव हि सत्यं भिनतोऽपि च संहृतात् ॥
 दूतस्तु कुरुते कर्मे भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
 स विद्यादस्य छत्रेण निगृह्णितचेष्टितैः ।
 आकारमिज्जितं तच्छा भूलेषु च विनोदितम् ॥
 वृद्धा च सर्वं वृषते पराजयिकोऽपि वितम् ।
 तथा प्रयममातिष्ठेद्वयतामनं न पीडयेत् ॥
 आज्ञलं शस्यसन्मार्गमाथप्रायमनाविजम् ।
 रन्ध्रमनवधामन्त्रं क्षात्रियं देशमावसेत् ॥
 धनद्वयं मष्टीद्वयं मष्टीद्वयं वार्षमेव वा ।
 वृद्धं मिदिद्वयं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥

एषां हि बहुगुह्येन शिरद्वयं विशिष्यते ॥
 चौख्याद्यान्मिश्रतास्त्रेव रन्ध्रमर्त्ताश्रयाश्रयाः ॥
 चौख्युत्तराणि क्रमशः हवङ्गमनराभराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेतामोपदिष्टानि प्रभवः ॥
 तथारथो न हिंसन्ति दुर्गं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं दशस्रहस्यणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत्तु स्थादाशुधसम्पन्नं धनवाय्वेन वाहने ॥
 ब्राह्मणेः शस्त्रिभिर्यथैववेनोदकेन च ॥
 तस्य सन्धे सुपथानं शस्त्रं जलद्वयसमन्वितम् ॥
 शुभं सर्वभूतं शुभं जलद्वयसमन्वितम् ॥
 तदध्यास्त्रोद्वेष्टायां सर्वथा लज्जान्विताम् ॥
 कुले महति सन्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितस्य कुर्वीत दण्डयादेव चर्त्तितम् ॥
 तेऽस्य गृह्याणि नृपतेः नृपतेः नृपतेः नृपतेः च
 यजेत राजा ॥
 धर्मार्थश्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्दोग्दान् धनानि च ॥
 सास्त्रकारमात्रिश्च राष्ट्राद्विहारवेष्टितम् ॥
 खास्तानवपरो लोके वर्त्तते पिटवत् वृष्ट ॥
 अथद्यान् विविधान् कुर्वात् तच्च तच्च विप-
 क्षितम् ॥
 तेऽस्य सर्वार्थवेष्टेन नृपतां कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 आटतावां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ॥
 वृषाखामचयोऽपि विधिब्राह्मणोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तेना न चासिन्ना हरति न च नश्यति ॥
 तस्माद्ब्राह्मणधियातो ब्राह्मण्यश्चयो निधिः ॥
 वरिष्ठमपिजीवेभ्यो ब्राह्मण्यस्य सुखे हृतम् ॥
 सममन्त्रास्त्रे दानं दिशुर्गं ब्राह्मण्यम् ॥
 प्राधीते शतसाहसमनन्तं वेदपारगे ॥
 पातस्य हि विप्रस्ये अहंघानतयेव च ॥
 अर्थं वा बहु वा प्रिय दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समीपमाधमे राजा लाहृतः पालयन् प्रजाः ॥
 न निर्वर्त्तत संयामात् क्षात्रं धर्ममनुसरन् ॥
 संयामेक्षितवर्त्तितं प्रजानाश्चैव पालनम् ॥
 शुश्रूषा ब्राह्मण्यार्त्ता राजा ओषधस्करं परम् ॥
 आह्वेषु मिथोऽन्येभ्यो जिघांसन्तो मञ्जीक्षितः ।
 शुधमानाः परं शक्ता खर्गं यान्धपरादुत्सुकाः ॥
 न कूटेराशुधेन्यात् शुधमानो रणे रिपून् ॥
 न कार्यं भिनपि दिग्घेनांमिज्जिततेजनेः ॥
 न च हत्यात् स्थलास्त्रेण न जीवे न क्षत-
 ज्जालम् ॥
 न सुत्तकेशं नासीनं न तवास्मोति वादिनम् ॥
 न सुत्रं न विसन्नाहं न यमं न निराशुधम् ॥
 नाशुधमन्त्रं पश्यन्तं न परेश समागतम् ॥
 शाशुधयसनप्राप्तं नातं नातिपरीक्षितम् ॥
 न भीतं न पराहृतं सतां धर्ममनुसरन् ॥
 यक्षु भीतः पराहृतः संश्रामे हन्यते परैः ॥
 भर्तृवह्मण्यं किञ्चित् सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदनुत्तरेणुपार्त्तितम् ॥

य को खरली र च कि शुभगत द्य ॥
इति कविकल्पान्न याम स्वायक ॥
कृष्णं पु व र्ण को नि जट
२ ॥
गोपातकी, स्त्री, (राजप्रिया गोपातकी) ।
इन्द्राकविशेषः । विद्या तोरद इति हिन्दी-
या ॥ तत्पर्यायः । इन्द्रिप्रसिका २ पीत-
धना ३ धामांभयः ४ केशकला ५ महाबाजी
मपीतकः ६ । अस्या गुणाः । प्रीतिलम् ।
रत्नलम् ॥ कविकावतलम् । इति मदनविनोदः ।
इत्यु री, स्त्री, (राजप्रिया इत्यु री) ।
दृक् इत्यु री । पिङ्गखञ्जरीका । तनुपम्यायः ।
जपिष्ठा २ वृषपिष्ठा ३ । अस्या गुणाः ।
कालम् । स्वादे हिमलम् । गुरुलम् । पित्त-
हान्ताश्वायकमनाश्रितम् । दीप्यद्विदलम् ।
त राजनिर्घण्टः ॥
मि, [न] नि, (राजा न गच्छतीति । गम्
गिगिः ।) राजवम्भिवि । यथा,—
गुरुत च समुत्तरे राजगामि च पेशुनम् ।
लोचनोक्तविवेकः समानि ग्रन्थद्वया ॥ ”
इति मानवे ११ अध्यायः ।
जनि वा स्त्रीदीनां परेषां मरणफलहीना-
भावम् । ” इति कुलकमठः ॥ अपि च ।
चक्षुश्च पञ्चभिर्गामि तद्भावे भाष्टगामि
भावे आष्टगामि तद्भावे भाष्टपुत्रगामि
भावे सन्तुष्टगामि तद्भावे वन्तुगामि तद्-
भावे श्लिष्टगामि तद्भावे वन्तुगामि तद्-
भावे आश्रयधनवर्जं राजगामि । ” इति
भागवतसूत्रविष्णुवचनम् ॥
र, पु, प्राकर्मदः । तत्पर्यायः । राजानिः ।
लगातिनी ३ राजप्राकटिका ४ । अस्त्व
। अस्त्वम् । पित्तनाश्रितम् । प्रीतिल-
। अस्त्वम् पु अतिप्रोक्तलम् । अतिवच-
। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशः ।
पविशेषः ॥)
व पु, (राजते इति । राज् + अच् ।
। दीप्तिप्राप्तिनी नीया यस्व ।) मगध-
न । मगध इति भाषा । यथा,—
की स्वाजिज्वली राजयोगी महार्मदः ॥
इति निकाण्डशेषः ॥
नि, तीक्ष्णः । इति विकारकशेषः ।
गज हन्तीति । हन् + “ राजव उप-
यम् । ” ॥ २ । ५५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
धिन संधिः । राजहन्ता । यथा,—
“ अजगदहन्तारिपु रानोक्त्युल्ले-
नैवप्रतापैर्जितं क्वलदृष्टवः ।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय वृद्ध्या
इराव गौराजवत्स राधवः ॥ ”
इति वैश्वे १ । १० ॥
हर्क, स्त्री, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ।
न राजा इति सुव
विदम् ।

राजवत् स्त्री (तस्मै राज राजवत्)
चित्त पर भयत पिङ्गखञ्ज रम इति
मेदनी मद्यजम् इति राजनिर्घण्ट
राजवत्त्वा [न] पु, अधरोगः । “ वक्तुते पृथ्वते
रोगराजत्वात् यस्या यच्च क उ मच्च यत्नः-
स्यादिः क्रासुसिद्धि मन् चवनेहनीयादिरित्येक
तदा जव भवद्वयवयोवित्यस्य रूपं राजवत्प-
शब्दोऽप्ययम् । ” इत्यमरटीकायां भरतः । (अस्व
विवरणम् राजवत्पशब्दे मध्यम् ॥)
राजर्त, नि, (राजतस्य विकारः । राजत + “ प्राप्ति-
रजभादिभ्योऽञ् । ” ॥ ३ । ३ । १५४ । इति
अण् ।) राजननिर्मितम् । यथा,—
“ सोमं राजर्तं तान् पितृणां पादसुचते ।
राजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥ ”
इति भाट्टे १७ अध्यायः ॥
रजते, स्त्री । (यथा, गो- रासायनी ॥ ३०८ । १ ।
“ तं तु यौना न्यम् दृष्ट्वा वने काचनसुप्रभम् ।
हेमराजतचिन्तायां प्राप्योन्मा समलङ्कृतम् ॥ ”)
राजतया, पु, (तस्मात् राजा । राजदन्तादित्यात्
परनिपातः ।) कर्णकारहन्ता । आरत्तयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सप्तये ॥ १५७ ।
“ सुखादि राजतयवर्गदृष्टाङ्गुलिः
काये ज्येष्ठेन वृद्धये निविशे च सैः ॥ ”)
राजतयवी, स्त्री, (राजतयवती । कौटिल्याति-
श्रयवत्तात् ।) पुष्पविशेषः । तृपण्यायः ।
महायथा २ वर्णपुष्पः ३ चम्पकः ४ अम्बातकः
५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
कषायलम् । कणकारितम् । चतुर्धालम् ।
हर्षदलम् । हृत्कलम् । सुरभिलम् । सुखेष्टम-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजता, स्त्री, राजलम् । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दात् सत्पदार्थेन विद्धा । (यथा, कथासरि-
तागरे । ३६ । ६८ ।
“ तत्र मत्ताममुष्मन्तीमपि रुद्धा स तौ वयो ।
रजजुष्टं क्षकायां विनाशिका हि राजता ॥ ”)
राजताकः, पु, (राजतलाल इव ।) गुवाकटयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
राजतिप्रा, पु, सुखाग्रः । इति हारावली ॥ १८१ ॥
राजलं, स्त्री, राजता । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दात् तत्पदार्थेन विद्यतम् । (यथा, कथा-
सरितागरे । २० । १६१ ।
“ कच राजलमिच्छा क राजा निविशे तत् ॥ ”)
राजदक्षः, पु, (राजो दक्षः ।) राजप्राधनम् ।
यथा,—
“ अनेकादशवर्षेण प्रथमर्थाधिकारः च ।
परदुःखः सुहृदापि प्रायश्चित्तं निशुद्रये ॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
न चास्य राजदक्षोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ”
इति प्रायश्चित्तवचनद्वयाजिरोपपन्नम् ॥
राजदन्तः, पु, दन्तात् राजा । (“ राजदन्तादिपु
परम् २ २ १ इति
अपरिचयी विरभाधम् यथा

राजदन्तौ तु मध्यस्थ उपरिष्ठ गच्छेत् क वन
न चिमन्तक
राजदेशीय पु इव नो राज राजन्
“ त्रैश्वर्यमात्रो कल्पद्वैतश्चैश्वरीयरः । ” ॥ ५० ॥
इति वैश्वे १ ।) राजदेशः । राजदक्ष
इति याज्ञक्यम् ॥
राजधनुर्गर्कः, पु, (धनुर्गर्का राजा । राज
दन्तादित्यात् परनिपातः ।) उष्ट्रकुलः । इति
कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
धनुर्गर्कः मध्यः ॥
राजधर्मे, पु, (राजो धर्मः ।) राज कर्म-
कर्मा । यथा,—
“ राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतो भवेत्तु ।
सम्भवच्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
गार्हो प्राप्तिर्गर्कस्तारो यत्तिगण यथाविधिः ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्मणः परिरञ्जकम् ॥
यराजने हि कोनैरिक्तं धर्म्यो विद्वत् भूतान्
रक्षाधर्मस्य सर्वस्य राजागमस्तुतम् प्रभु ॥
इन्द्रानिजयमाकाङ्क्षामगम्य वनमस्तुतम् ।
चक्रविजयोऽथैव माया निवृत्त्य शान्तिनी ॥
यथादेवा सुरेन्द्राणां माताभ्यो विष्मिनी इव
तस्यादभिमवलेख सर्वभूतानि तेजसा ।
तद्यदादिद्यवलेख चक्षुषि च मनांसि च ।
न चेन भूय प्रक्रीति कश्चिदप्यभिधीयते ॥
सौमित्रैर्वति प्रापुश्च योऽर्थः सोमः स धर्मराट्
स कुबेरः स धर्मः स महेन्द्रः भगवतः ॥
जानीदपि नावमन्थो मनुष्य इति सुमिप ।
भद्रो देवता स्तेषा नररूपेण निष्ठान् ॥
शक्येव हृदयभिरनरं दुर्ब्रह्मसंनिभम् ॥
कुलं दृष्ट्वा राजानि सपुत्रमयस्यस्यम् ॥
कार्यं सौमित्रेण शक्तिश्च देशकालौ च भक्तः ।
क्षरते धर्मेसिद्धाय विप्रकथं पुनःपुनः ॥
यस्य प्रधाने पद्मा कैवल्ययस्य पराक्रमे ।
यत्प्रथमं वनि कोऽपि सर्वतःशोभते हि स ।
तं वस्तु देहि समीहात् स विनश्यत्संश्रयम् ।
तस्य क्षात्रं विनाशाय राजा प्रकुरते मरुः ॥
तस्माद्धर्मं यद्विद्येव न यद्यस्यैवराधियः ।
अविश्रामायनिष्ठु तं धर्मं न विचालयेत् ॥
तस्मात् सर्वभूतानां शोभारं धर्मेमात्रकम् ।
भक्ततोमोर्ध्वं दक्षमन्त्रतुर्धर्मोभरः ॥
तस्य सर्वानि भूतानि स्थावरानि चराणि च ।
भयाङ्गीमाय कल्याणी स्वधर्मात्त चलात्त च ।
तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याप्रादेश्च तत्तत् ।
यथाहृतः संप्रथमेनैवैव्याधार्थक्येन ॥
स राजा पुत्रगो दक्षः स नेता प्रासिता च स ।
चतुर्गामाश्रमाणाश्च धर्मस्य प्रतिभुः स्त्व ॥
दक्षः शक्तिः प्रजाः सर्वदा दक्ष यथाभिरक्षति ।
दक्षः सुमित्रं जागर्ति दक्षं धर्मं विदुर्भुवः ॥
समीक्ष्य स हन्तः सत्यम् मनो रक्षयति प्रजा ।
असमीक्ष्य प्रकीर्तस्तु विनाशयति सर्वम् ॥
यदि न दक्ष
नृपे दुर्धमाधम् यथा

राज्यं च वत्स्यते । एतत्तु नृपस्य आचरम् ।
 ॥ राजाशो प्रयास्यद्य यथा क्षीनिर्भवेत्तत् ।
 ॥ ५ ॥ नापयशोयोगच्छाया कुरु भद्रामते ॥
 ॥ ६ ॥ अथं दीर्घं क्षात्रं क्षात्रं पुनर्वीर्यमते ॥
 ॥ ७ ॥ तत्तु हि यं शेरस्योक्तं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
 ॥ ८ ॥ ज्ञानिर्गुणः विदः क्षीरिच यशसः सद्यः ।
 ॥ ९ ॥ तस्मादृष्टया ते निवसन्ति पुनः-
 ॥ १० ॥ राज्यं स्वयं स्वयं कुलीनतायाः ।
 ॥ ११ ॥ तया यत्तस्मात्तस्मिन्नेष्टया
 ॥ १२ ॥ यथा यशसो भविष्यति लोकैः ।
 ॥ १३ ॥ भूयो सदा शास्त्रमभूतिनायां
 ॥ १४ ॥ क्षीरान्वितायां हृदयपितायाम् ।
 ॥ १५ ॥ शुभयथास्मत्समुद्रधारा
 ॥ १६ ॥ कर्तुं प्रयासं न नराधिपताः ।
 ॥ १७ ॥ तस्माद्विजायाः क्षुण्णशास्त्रयुक्ता
 ॥ १८ ॥ नराधिपानो प्रतिपाद्यन्ते ।
 ॥ १९ ॥ दिव्यैर्जनैः प्रसूतभिर्देवैः
 ॥ २० ॥ यत्तान्निर्भूतं न शुभस्य प्रान्तिः ।
 ॥ २१ ॥ धनयन्महता धाननाधाने रताः ।
 ॥ २२ ॥ विद्राः वने पुष्पास्तनोभुञ्जामनाय हि ॥
 ॥ २३ ॥ ग्राहयन्निर्गता दातारः शूलकीचिरः ।
 ॥ २४ ॥ तया सन्तु हेलेन प्रजापूजनाभिरः ।
 ॥ २५ ॥ धनयन्महता दातारः क्षत्रिकारिणः ।
 ॥ २६ ॥ उपत्य प्रकुञ्चन्ते प्रजा विपिनजीविनः ।
 ॥ २७ ॥ प्रयत्नैश्चिन्तितं सदा सञ्चरते रताः ।
 ॥ २८ ॥ सन्तु सुरस्रेष्ठ तदाज्ञाकारिणः सदा ।
 ॥ २९ ॥ यथाः क्षधर्मस्या भवन्ति हितलेखराः ।
 ॥ ३० ॥ त्रिहस्तदा स्वाहे धर्मश्रद्धां गुणोदयः ।
 ॥ ३१ ॥ हृदयं यदधर्मस्यास्वया कार्याः सदा वने ।
 ॥ ३२ ॥ नो भवतो हृदित्तदानीं हानिरुच्यते ।
 ॥ ३३ ॥ इत्येव चः आद्य महासुखो
 ॥ ३४ ॥ वाकं सदाक्षः न वभूव नृणीषु ।
 ॥ ३५ ॥ ततो यदाज्ञाप्रवर्षी करिष्ये
 ॥ ३६ ॥ इत्येव वनिः प्राह वनो महर्षे ॥
 ॥ ३७ ॥ इति वासने ॥ अध्यायः ॥ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ इत्या ततो राज्यं कर्तुं चाज्ञाय धर्मवित् ।
 ॥ ४१ ॥ व सधुरं वाक्त्वं पुनर्पुनर्विद्वत्तं वरः ।
 ॥ ४२ ॥ खेदाय ते पुत्र कर्तव्यं क्षयु तन्मम ।
 ॥ ४३ ॥ ह्येत परमं धर्मं दिव्यं तारयं तथा ।
 ॥ ४४ ॥ शेरार्जुनं कर्तव्यं हन्तया परदारिकाः ।
 ॥ ४५ ॥ गताश्च हन्तया हन्तया क्षीविधानकाः ।
 ॥ ४६ ॥ तिम प्रयत्नैश्च अन्धोपोपार्जितैश्च व ।
 ॥ ४७ ॥ र तिलने क्षात्रि चले मात्याः कदाचन ।
 ॥ ४८ ॥ येष ते देशं कुलन्यायवशाज्जितः ।
 ॥ ४९ ॥ दृष्टोक्तं स्मात्तथमाद्यधनं कुरु ।
 ॥ ५० ॥ यो यदधी नृपान् पुनः कार्यविमर्शनम् ।
 ॥ ५१ ॥ मेव कर्तव्यं प्रसीरपरिरक्षन्म् ।
 ॥ ५२ ॥ येन प्रसीरति येन बुध्मि ता आशयाः ।
 ॥ ५३ ॥ पुनः कर्तव्यं मम प्रियचित्तैवि ॥
 ॥ ५४ ॥ एवं रज्जोत्तरो राजस्य उक्तम्
 ॥ ५५ ॥ ता विनश्यत वन्योर्भवि महाद्वि ।

राज्येत् सुराभारं भगवा वत्स्यते यदा ।
 ॥ ५६ ॥ वाक्त्वं कर्तव्यं न वत्स्यते यथा यत्तु कदाचन ॥
 ॥ ५७ ॥ राजगुणं न वत्स्यते दूतमेवं विवर्ज्येत् ॥
 ॥ ५८ ॥ वत्स्यते नित्यपारुषं अस्मिन्निव समागमम् ॥
 ॥ ५९ ॥ अथ दूतगणकैश्च न कर्तव्यं कदाचन ॥
 ॥ ६० ॥ जमायं नरायं दृष्टादृष्टदौक्षेदावकर्मणि ॥
 ॥ ६१ ॥ नाहं निवारणीयस्ते भगवाय पथे स्थितः ।
 ॥ ६२ ॥ एतस्मै क्रियतां प्रीतिं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
 ॥ ६३ ॥ ततः प्रितुर्नयः शुवा राजपुत्रो वयस्त्रिणः ।
 ॥ ६४ ॥ उभौ तु पादौ संयुज्य कारुण्यं प्रत्युवाच तम् ॥
 ॥ ६५ ॥ इत्यादि शीवराष्ट्रपुराणि भगवच्छुक्लं शौकरव
 ॥ ६६ ॥ तीर्थमहात्मिः कादिद्वयप्रदावन्ममसुको-
 ॥ ६७ ॥ पास्यान् नमास्यायः ॥ ॥ ॥
 ॥ ६८ ॥ अन्त्यध ॥

अभुनवान् ।

“राज्ञो भविष्यतामस्य किं कृत्यतमं भवेत् ।
 ॥ ६९ ॥ एतत्तु सर्वं धर्माच्च सत्यं चित्तं यतो भवान् ॥
 ॥ ७० ॥ सन्तु उपायः ॥

अभिवेकादिशिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
 ॥ ७१ ॥ सदाचारवर्णं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 ॥ ७२ ॥ दन्त्याव्यतर्कं कर्तुं तदपेक्षेन दुष्करम् ।
 ॥ ७३ ॥ एवमिहासहायेन किमु राज्यं भवतु यत्नम् ॥
 ॥ ७४ ॥ तस्मात्तु सहायान् वरयेत् कुलीनान् वृद्धिनः
 ॥ ७५ ॥ स्वयम् ॥

शुरान् कुलीनान् कातोपायं वत्स्यन्तान् अभ्य-
 ॥ ७६ ॥ न्तिताम् ॥

ह्यसत्त्वगुणीतान् सन्तान् च सया सुतान् ।
 ॥ ७७ ॥ क्षीरं च मानं भवित्वाज्ञानं धर्मं चोद्य विप्र-
 ॥ ७८ ॥ वदान् ॥

इति प्रदेशकालज्ञानं स्वाभिमुखान् धर्मो-
 ॥ ७९ ॥ धिनः ॥

यवैविधानं सहाय्यं नृभक्त्यसु योजयेत् ॥
 ॥ ८० ॥ युगधौनानां सदा विज्ञाय वृद्धिः स्वयम् ॥
 ॥ ८१ ॥ कर्मस्त्रियं निरुद्धीत यथायथ्येष्ट भारय ॥
 ॥ ८२ ॥ कुलीनः प्रीत्यन्मन्त्रो धनुर्धरविशारदः ।
 ॥ ८३ ॥ हस्तिप्रशूकशशिपासु कुक्कुजः कण्ठभोधयः ॥
 ॥ ८४ ॥ निमित्तं प्रशूकशानं वता केव चिकित्सते ।
 ॥ ८५ ॥ क्षतप्रः कर्मणा शूरकर्मणा क्षीरसर्पो कर्तुः ॥
 ॥ ८६ ॥ क्षततत्त्वविधासः कलसुवारविशेषवित् ।
 ॥ ८७ ॥ राज्ञा सेनाप्रतिः कार्यो वाक्कुण्डः क्षत्रियो
 ॥ ८८ ॥ दया ॥

प्रायुः सुसुप्तो देशश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 ॥ ८९ ॥ चित्राक्षश्च सर्वज्ञो प्रतीहारो विधीयते ॥
 ॥ ९० ॥ यथोक्तवादी दूतः स्वादेशभावाविशारदः ।
 ॥ ९१ ॥ यत्तः क्षेपयथो वाग्यो देशकाक्षिभाजितः ॥
 ॥ ९२ ॥ विज्ञातदेशकाक्षश्च दूतः स्वात्तु स मधीकितः ।
 ॥ ९३ ॥ वक्ता नयस्य यः कायि स दूतो भूयते मेवेत् ॥
 ॥ ९४ ॥ शीघ्रं वायवताः शूरः लघुभक्ता विराजुताः ।
 ॥ ९५ ॥ राज्ञा तु रविचयः कार्योः सदा क्षीरसहा
 ॥ ९६ ॥ हिता ॥

अनाद्यः शीघ्रश्च लघुभक्ता यद्वि-
 ॥ ९७ ॥ तावत्तयादरो भवति न री राज्ञः

राष्ट्रमुक्तविधानयोः देशमावापि ॥ १०० ॥
 ॥ १०१ ॥ नयिविधिः कार्यो राज्ञा नयिविशारद
 ॥ १०२ ॥ अथयथोक्तो लोकज्ञो देशोपचितविशारदः ।
 ॥ १०३ ॥ जगज्जनज्ञो भवतां क्षयः स्वादेश रचितः ।
 ॥ १०४ ॥ सुखास्त्रयः शीघ्रदूतमिति कुलोचिनः ।
 ॥ १०५ ॥ शूरः क्षेपयथो वरुणाधारी प्रकीर्तितः ।
 ॥ १०६ ॥ शूरश्च वनयुक्तश्च गजान्तरयकोविदः ।
 ॥ १०७ ॥ धनुर्धरो भवेदाज्ञः सर्वज्ञश्च सहाः शुचिः ।
 ॥ १०८ ॥ निमित्तं प्रशूकशानं वत्स्यन्तान् अभ्य-
 ॥ १०९ ॥ न्तिताम् ॥
 ॥ ११० ॥ अथयथोक्तो लोकज्ञो देशोपचितविशारदः ।
 ॥ १११ ॥ जगज्जनज्ञो भवतां क्षयः स्वादेश रचितः ।
 ॥ ११२ ॥ सुखास्त्रयः शीघ्रदूतमिति कुलोचिनः ।
 ॥ ११३ ॥ शूरः क्षेपयथो वरुणाधारी प्रकीर्तितः ।
 ॥ ११४ ॥ शूरश्च वनयुक्तश्च गजान्तरयकोविदः ।
 ॥ ११५ ॥ धनुर्धरो भवेदाज्ञः सर्वज्ञश्च सहाः शुचिः ।
 ॥ ११६ ॥ निमित्तं प्रशूकशानं वत्स्यन्तान् अभ्य-
 ॥ ११७ ॥ न्तिताम् ॥
 ॥ ११८ ॥ अथयथोक्तो लोकज्ञो देशोपचितविशारदः ।
 ॥ ११९ ॥ जगज्जनज्ञो भवतां क्षयः स्वादेश रचितः ।
 ॥ १२० ॥ सुखास्त्रयः शीघ्रदूतमिति कुलोचिनः ।
 ॥ १२१ ॥ शूरः क्षेपयथो वरुणाधारी प्रकीर्तितः ।
 ॥ १२२ ॥ शूरश्च वनयुक्तश्च गजान्तरयकोविदः ।
 ॥ १२३ ॥ धनुर्धरो भवेदाज्ञः सर्वज्ञश्च सहाः शुचिः ।
 ॥ १२४ ॥ निमित्तं प्रशूकशानं वत्स्यन्तान् अभ्य-
 ॥ १२५ ॥ न्तिताम् ॥

अथयथोक्तो लोकज्ञो देशोपचितविशारदः ।
 ॥ १२६ ॥ जगज्जनज्ञो भवतां क्षयः स्वादेश रचितः ।
 ॥ १२७ ॥ सुखास्त्रयः शीघ्रदूतमिति कुलोचिनः ।
 ॥ १२८ ॥ शूरः क्षेपयथो वरुणाधारी प्रकीर्तितः ।
 ॥ १२९ ॥ शूरश्च वनयुक्तश्च गजान्तरयकोविदः ।
 ॥ १३० ॥ धनुर्धरो भवेदाज्ञः सर्वज्ञश्च सहाः शुचिः ।
 ॥ १३१ ॥ निमित्तं प्रशूकशानं वत्स्यन्तान् अभ्य-
 ॥ १३२ ॥ न्तिताम् ॥
 ॥ १३३ ॥ अथयथोक्तो लोकज्ञो देशोपचितविशारदः ।
 ॥ १३४ ॥ जगज्जनज्ञो भवतां क्षयः स्वादेश रचितः ।
 ॥ १३५ ॥ सुखास्त्रयः शीघ्रदूतमिति कुलोचिनः ।
 ॥ १३६ ॥ शूरः क्षेपयथो वरुणाधारी प्रकीर्तितः ।
 ॥ १३७ ॥ शूरश्च वनयुक्तश्च गजान्तरयकोविदः ।
 ॥ १३८ ॥ धनुर्धरो भवेदाज्ञः सर्वज्ञश्च सहाः शुचिः ।
 ॥ १३९ ॥ निमित्तं प्रशूकशानं वत्स्यन्तान् अभ्य-
 ॥ १४० ॥ न्तिताम् ॥

मङ्गलं मङ्गीपात्राणां पात्रव्यवस्थितं यथा प्रकृतं ।
 तत्रापि द्वैविध्यं पात्रव्यवस्थितं हरिः ॥
 एता पात्रान् इदं द्वैविध्यं राज्ञो ह्युपाययै ।
 प्रथमं यत्प्रतिभूपात्रं विज्ञेयं तृतीयधाम्ना ॥
 तत्र शास्त्रस्यैव शिष्टानां प्रतिपाद्यनम् ।
 अन्त्यो मङ्गीपात्राणि चिरं नन्त्यन्ति भूतकैः ।
 नोपार्त्तव्यं यत्तं यत्तद्विज्ञेयमङ्गीपात्रैः ।
 यत्तं हि मङ्गीपात्रो विपत्तां न हि विस्त-
 रेत ॥

कल्याणसिद्धन्तो गिरराजशुभाशुभम् ।
 न्त निर्वह विप्रेक्ष् । सत्पराचारसंक्षुभः ॥
 ऋभयं यत्तु मायावि चित्तनिद्राधुम् ।
 न तु भवे भूप चाचारंस्मिंथां यथा ॥
 वैवापि च सिद्धं वा पुत्रे वापि च मल्लिखि ।
 क्खिभ शास्त्रीयं सनवा प्रेम केवलम् ॥
 गो ज्ञातमः युष्माः प्रजाक्ष्वात्तराद्याः ।
 यैश्चैन भूषां सन्त्यक्ते न वि भूपसुत् ॥
 त् प्रथमं दूरे वरन्ति पुष्टनक्षत्राः ।

त्रियं ब्रह्मैकैक्यं तत्सर्वमात्मनोऽभिमतम् ।
 स नृणां राजा गिरं राजवत्सिद्धताम् ।
 सकले राज्ये बृहद्यो नैव भूभर ॥
 पञ्चब्रह्मणां भूतानां सम्यक् चरन् ।
 सम्यक् भूपालो भूत्वमर्थं निर्गतेषु ॥
 स्त्रीविजितो राजा गीतवाक्छरतः सदा ।
 इन्द्रजिह्वीनः सख्यता विपदं व्रजेत् ॥
 द्रुपद्युयं सर्वं कथावत्प्रतिपादयन् ॥
 येत्येतं भूपानां लक्षणाति हिञ्जीतस्य ॥
 द्रुपदित्येषु प्रतापेन विवर्जितः ।
 द्रुपदित्येन न जितः परमेष्ठिनी ॥
 गं परमेष्ठिनीं यावत् पादं व्रजेत्तपः ।
 देवश्चमेघधृक् फलं प्राप्नोति चाख्यम् ॥
 मलयकाङ्क्षी ज्वी वा द्रुपदित्येन ।
 च्छेत् परं धाम विजुक्तः सर्वपातके ॥
 प्राग्वक्तो राजा प्राप्नोति परमं महम् ।
 तस्य प्राग्ब्रह्महिंसास्मदं धमेत् ॥
 त्वं क्त्वग्रथं पलाययन्परासहम् ।
 युधि धीं जह्मन् स भूपो आत्वधो-
 गतिम् ॥

मधो ह्ये तन्मत्ता न द्वितीयसः ।
 यमि तिलोर्ध्वं भरकोऽष्टमः सुखे ॥
 त्वसवात्थो ह्यो तन्मत्ता न भव्यसुद ।
 हावमं समीं खानन्मदिवारौ ॥
 न तिसृत्तमं गंजियादुत्थतं मवा ।
 ननकदावा कदाचित्प्राधोहीति ॥
 न दाहो क्रियायोगसारौ २० व्यथ्यायः ॥
 कौ, मरकतमणिः । इति प्राक्कद्वि-

पु, (राज्ञोरपत्यमिति । राजान् +
पुत्रान् यन् ।" ४।१।१६७ । इति
सत्रियः । इत्यमरः ॥ (यथा जखेदे

सकृत् तदस्य यद्वैभवं यद्वाऽऽसौ कथावतः ।^{११)}
राजगुह्यः । (राजन्ति दीप्यन्ते इति । राज् +
“राजिदृश्यः ।” उक्तां ३।१०० । इति आत्मः ।)
कसिः । इक्ष्वादिर्कोशः ॥ श्रीशिकावकः ।
इति नटाक्षरः ॥

राजन्वकं, जी, (राजन्वावां सन्विधायां सन्वहः ।
 राजन्व + “गौत्रोद्योद्योरभराजराजन्वति ।”
 ४।२।२६ इति वृत् ।) सन्विधसम्बन्धः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघुः । ७।१५६ ।

“रथी निवर्त्तनी कवची भट्टमान्
ह्रस्वः स राजन्यक्रमेकवीरः।
निवारणाभास महावराहः

कल्पत्रयोवृत्तमिवार्थवान्मः ॥” ॥
 राजन्वानां विषये देशे च ये । इति काशिका
 अत्र “राजन्वादिभ्यो वुष् ।” ६ । २ । ५३ ।
 इति वुष्प्रत्ययः ॥)

राजन्वात्, वि, (राजास्त्वस्मास्तिप्रति वा। राजन्
+ प्रधायायां भवुप्। “राजन्वात् चौरास्त्विति”।
५। २। १४। इति निपातनात् भवोपभावात्।)
हाराजयुक्तदिष्टः। इत्यमरः। “प्रजापालननि-
खधर्मांशायणराजयुक्ते” इति राजन्वात् राजा-
विधयेत्यन्ते। भोक्त्रन्पादिति प्रधायायां भवुः।
प्रधत्तं तन्वाप्तेरे।

‘भूँक्षं निन्दाप्रशंसानु निवयोऽतिशयायने ।
संशयोऽस्ति विजयायां भवति मनुवाद्यः ॥’ इति
संशयो चक्षुष्यो भमाद्योरांशो यथा यथा
लभ्यते एव । निपातान्नलोपायिते । न
सौरात्ये राशो नक्षत्रं नृणां विवर्तितं परे । सुराजि
स्वधर्मपरत्वात् शोभवा राजानोऽमेति
वाचायां स्वदेविति च निषेधः । देवो लोकोप-
जनयो सुराजि लोके दयस्वः ॥’ इति तद्वीजायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २२ ।

“काशं हृषा; सक्तु महमशोऽर्थे
राशनन्तौसाहुरनेग भूमिम ।
मदचगारासहसहुनापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥”)

राक्षपटोलः, पुं, (पटोलानां) राक्षः । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥
राक्षपटोली, स्त्री, (राक्षप्रियः पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिघण्टुः ॥
राक्षपट्टः, पुं, (राक्षप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विग्रहः । तत्पर्यायः । क्षिराटलः २ । इति
चिन्तामणशेषः ॥
राक्षपट्टिका, स्त्री, वानकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञां पथः। “अवप्ररक्षः पथः
मागच्छे।” ५।४।७८। इति।) राजमार्गः,
नञ् लक्षणे यथा,—
“धर्मादि दृष्ट विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः।
इति।” अथवा राजमार्गमन्त्रः, सचरः।”

यथा कुमारधम्मणि ५ ६६

॥ भूमौ नि
हृत्तोरसं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपत्नी, स्त्री, प्रसारिणी लता । इति शब्द
निर्घण्टः ॥

राजपमनाख्यः, पु, (यनाख्यं राजाः। राज
हस्ताद्विवात् परनिपानः।) रत्नवर्णपमनाख्यः
नाल ध्वज इति भाषा ॥ तत्पर्यायः। जद
मेष्टः २ रुपपञ्चयः ३ राजप्रियः ४ मन्त्राख्यः ५
दीर्घपनः ६ रोकः ७ वृष्टः ८ वृषकाहः ९
मन्त्राकान्तः १० वृष्टप्रियः ११ रत्नकन्धः १२
राजैष्टः १३ अक्ष गुणाः १४ विश्वरत्नम्
पितृकान्तशिल्पम् १५ वृषपथम् १६ वज्रविनाशक
त्वक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपौलुः, पुं, (राजपुत्रः पौलुः ।) मन्दापौलु
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रः ।) वृषभस्य
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्देशः । वर्णसङ्कराजातिविशेषः । राज-
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—
“विश्वामित्रकृत्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपञ्चनि ॥
 करकन्यायां चित्रियाञ्चानयः । इति पुरा-
 णम् ॥ रामचन्द्रः । तत्पर्यायः । युवराजः
 कुमारः २ भर्तृशरकः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “राजपुत्र । चिरं जीव माजीव सुमिपुत्रक ।
 जीव वा मर वा शोधोऽथ माजीव मा मर”
 इत्यमरः ॥)

तस्य रत्नस्य यथा,—
 “राजपुत्रस्य रत्ना य कर्त्तव्या दृष्टिवीक्षिता ।
 आचार्यस्य रत्ना कर्त्तव्यं निवृत्तमेव रक्षणम् ॥
 धर्मकामादेशास्त्राणि घट्टयेदस्य शिष्यमेव ।
 रणे च कुत्ररे चेन्न आचार्यं कायेत् कदा ॥
 शिष्याच्च शिष्यमेव पात्रेभ्योऽप्यनं वदेत् ॥
 शुभाधानमश्वत्थस्य यस्य कर्त्तुं समाश्रितः ।
 त्वयं तस्य कर्त्तव्यं शृणु देशे मुखाग्नितम् ॥
 अविनीतकुमारं हि कुक्ष्याशु विप्रोऽर्थेत् ॥
 अधिशारं ह्यु वल्लभं विनीतं हि निपीडयेत् ॥
 आदौ स्वच्छसु तत्पञ्चातु क्रमेणाथ भृष्टतत्पत्रं
 मृगमापातमस्यैव च वल्लयेत् दृष्टिवीक्षित ॥
 एतत्प्राप्तसमाधानसु विनष्टाः दृष्टिवीक्षितश्च ।
 बहवो ह्यप्राक्कृता येना संख्या न विद्यते ॥
 हृष्टाटनदिव्याखरं विशेषेण विवर्त्तयेत् ॥
 शकुमारस्य य कर्त्तव्यं हृष्टाटनस्यमेव च ॥
 परैरविविक्ता य तथा वर्त्तवीक्षया भवोचितता ।
 कर्त्तव्यं हृष्टाटनं द्विप्रकारं विवर्त्तयेत् ॥
 अष्टांशं हृष्टाटनस्य तथा चार्थस्य हृष्टाटनम् ।
 अक्षरद्वयसु सन्निहितं दुर्गोलीनामसत्क्रिया ॥
 अष्टांशं हृष्टाटनं प्रोक्तं विप्रवीक्ष्यमेव च ।
 अष्टैकादश यद्दानमपानि ह यमेव च ॥
 अष्टांशं हृष्टाटनं प्रोक्तं सन्निहितं यमेव च ॥
 नाम प्रोक्तं भव माय कोम हर्षनाथेन च
 ॥ ३ ॥

हृदयः, ॥ १३ ॥ कृत्यः, कथं प्रवृत्तः सन्, -
 कृत्वा भवत्यर्थं सर्वं राजा जनपदं जयते ॥
 कृत्वा तु विभवं तैर्मा प्रवृत्तं वाङ्मानी जयते ॥
 वाङ्मानी विविधा ज्ञेयस्तुत्याभ्यन्तरात्मिकाः ॥
 गुरवस्तं यथापूर्वं तपु यत्नपरो भवेत् ॥
 विद्वत्पितामहं मित्रममित्रञ्च तत्रा रिषोः ॥
 क्रतुमज्ज मज्जाभागं मित्रं विविधमुच्यते ॥
 तथानि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्प्रापि काष्ठतः ॥
 साध्यामाहो भवत्यदो दग्धं सैवमन्तयेव च ॥
 त्रयो भिन्नश्च धर्मज्ञः सताङ्गं राज्यसुगमं ॥
 सताङ्गस्यापि राज्यस्य सर्वं स्वासी प्रकीर्तितः ॥
 तत्कालानुपादानां राजा राज्यः प्रयत्नः ॥
 वड्डरत्ना कर्त्तव्या तत्रा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गिणी वसुधैकस्य द्रोणमाचरते स्वपयोः ॥
 पञ्चकस्य तु कलेशः शीघ्रमेव महीक्षितः ॥
 न राजा गृह्णात भागं स्वर्द्धि परिभयते ॥
 न भागं ददाति नानाभि न क्खुदुद्वेष्टते ननः ॥
 ज्ञानं कष्टयो भेदनि कानि भवति हासकः ॥
 राजा नोक्तव्यमपि च तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 अतोः सज्ज महोपायः परिधानं विधत्ते यत् ॥
 भवताः परिभान्तीह वृषं पश्येद्वं शतम् ॥
 अस्मानि च सन्तानि भूयानिः परिचरन्त्येव ॥
 लोकतमश्च गार्वायं कृतकजयनी भवेत् ॥
 प्राडीरस्य नरेन्द्रस्य विजयमुद्रितोत्तमः ॥
 जनाः विरागताः प्रान्तिं सदा द, मेघमाधनः ॥
 स्मितपूर्वाभिरासो स्थानं सर्वस्वेव महीपतिः ॥
 वज्रिभ्यः सज्जमाभ्य भुङ्क्ते न सत्तानरेन ॥
 भास्वं यस्मिन्मतां यच्छ स्यनस्येव भुञ्जता ॥
 खलुनस्यस्य वशमा मार भवति मेदिनी ॥
 अशीरस्यस्य भवेत् सर्वजयनी पादयः ॥
 दीर्घस्यस्य वृषतः कर्मभूतिर्देव भवेत् ॥
 रामे दीर्घे च कामे च दीर्घे पामि च अस्मिन् ॥
 यापने वै च कर्त्तव्ये दीर्घस्यः प्रयत्नतः ॥
 राजा संवत्सरेण सदा भाग्यं क्षिणोत्तमः ॥
 तस्मात्सुतस्यस्य ज्ञेयाः सत्यापदो भुवाः ॥
 ज्ञतस्येव तु कर्त्तव्यं जायन्ते वस्य भूपतेः ॥
 गारवानि मज्जाभागं तस्य खादन्मया वशी ॥
 भवत्यस्तं सदा राज्यं तस्मात्स्यस्य सुराक्षयम् ॥
 कर्मस्य एविदीपात्तेममममममयात् सदा ॥
 सज्जवित् वाधितो मन्त्रः संयतानां सुसाधनः ॥
 सज्जवित् न वज्रयो विभट्टाः एविदीपात्तः ॥
 व्याकारे रिक्तिर्मेघाः संवत्सरा भाषितः न ॥
 नेत्रवक्रविकारेण सज्जवित्मेघाः संयतः ॥
 गणस्य कृष्णलस्य वशी सज्जवित् वसुधारा ॥
 भवतीह सज्जवित्पुः सदा पाषिणवन्धन ॥
 नेत्रस्य सज्जवित्पुः न राजा वदुभिः वद ॥
 वादीरे विभट्टाः न राजा वदुभिः वदुभिः ॥
 से चाक्ष भूमिं जयतो भवेत्तुः परिपश्यतः ॥
 तन्वानवेवस्य सज्जवित्पुः सामादिभिरवग्रमेः ॥
 यथा व स्यात् कुरीमावः प्रजापतमनीयवः ॥
 यथा राज्यं प्रकर्मन् सदापुपरिचरत ॥
 मोक्षदाय कर द व वधवधनेपका

मोक्षदाय, दम्भस्य राजा, श्रीतना, सदा-
 न्वयः ॥
 भवती वशी ज्ञानतः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ॥
 तथा राज्यं सज्जमाभ्य भवत् कर्ममहं भवेत् ॥
 यो राज्यमुग्रज्जानि राज्यं स्यं परिचरति ॥
 संवत्सरायानेव विन्दत स सज्जवित् सज्जवित् ॥
 राजाङ्गिणस्य धनस्य सज्जवित् राजा सुरक्षितम् ॥
 सज्जवित् तु प्रयत्नेन स्वराज्यस्य च रजितः ॥
 मित्रं स्वस्थः परिभ्यश्च यथा भागा यथा पितरः ॥
 गोपितानि सदा कुर्यात् न विभागी प्रियाणि ॥
 च ॥
 अत्रलमुपयोक्तव्यं फलं निम्नस्यैव च ॥
 प्रमत्तमहं सदायत्नं विधानं देवमाह्वये ॥
 तयोदयमसिद्धिं हि दीर्घं विदत क्रिया ॥
 यत् सज्जवित् पालयतोऽस्य भवत् ॥
 लोकादरागः परमो भवेत् ॥
 लोकादरागप्रयत्ना यत् सज्जवित् ॥
 लोकादिवन्त्येव परा च कीर्तिः ॥
 इति मन्त्रो २०० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कर्त्) ॥
 प्रसारिपत्नी । प्रसारिणी इति भाषा । यथा,—
 “प्रसारिराट् राज्ञि राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । १५ । २६ ।
 “ज्यायवामास तस्य पुत्रं ते राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुपुत्री ।
 रेखका । जाता । राजशीतिः । कुटुम्बरी ।
 इति राजविप्रगुहः ॥ भाषायाः । यथा,—
 “न्यतिमत्तस्य कर्त्तव्यमिती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री सज्जवित्—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १० । १० ।
 “सुवर्त्तं राजपुत्रीं च यथा कक्षाणि । भाषते ।
 भाष्यो मे भव भूशीतिः । कृच्छिं करवाणि
 ते ॥”)
 राजपुत्र्यः, पुं, (पुत्र्याणां राज्ञाः । राजदन्तादित्यात्
 परनिपातः ।) नामकेश्वरपुत्र्यवत् । यथा,—
 “नाम्यैः केश्वरो नामकेश्वरः जनकाश्रयः ।
 सज्जवित् राजपुत्र्यः कलकः खरवातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजपुत्री, स्त्री, (राजप्रियं पुत्र्यमस्याः ।) डीम् ।
 कर्त्तव्यवत् । इति राजविप्रगुहः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राजः प्रियाः ।) कर्त्तव्यवत् ।
 इति राजविप्रगुहः ॥
 राजपुत्र्य, पुं, (राजप्रियं पुत्र्यमस्याः ।) डीम् ।
 राजो रोषिशाली पञ्चिभक्तः । । नामरङ्ग-
 वत्तः । इति शब्दमाला ॥
 राजफलं, स्त्री, (राजाभिधेयं फलम् ।) पडोणम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजपुत्र्या, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) डीम् ।
 इति राजविप्रगुहः ॥
 राजपुत्र्य, स्त्री, (राजो वदरदिभ्यः प्रिवृत्तात् ।)
 रज्जुवत् स्त्री (राजो वदरदिभ्यः प्रिवृत्तात् ।)
 रज्जुवत् स्त्री (राजो वदरदिभ्यः प्रिवृत्तात् ।)

राजपुत्र्या, पुं, (वदराणां राजाः राजपुत्र्या-
 दित्यात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-
 न्नीयः । वृषभेष्टः २ । वृषभेष्टः ३ । राजवत्तमः ४ ।
 वृषभेष्टः ५ । तत्पुत्रीयः ६ । सधुरवत्तः ७ । राज-
 कोलिः ८ । अक्षयुक्तः । सुमधुरवत्तः । शिशि-
 रवत्तः । दाहानिपितवातहरवत्तः । वृषभेष्टः ।
 वीर्यवृद्धिर्करवत्तः । शीघ्रप्रयत्नाशिवत्तः । इति
 राजविप्रगुहः ॥
 राजपुत्री, [पुं] जि, (राजा वीची कारकं यत् ।)
 राजवत्तः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
 राजमट्टिका, स्त्री, ज्ञापुत्रीपत्नी । यथा,—
 “गोमहरीः पट्टकीरो ज्ञापुत्री राजमट्टिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजपुत्र्या, पुं, कुटुम्बः । विजः । इति राज-
 विप्रगुहः ॥ पारिमन्त्रः । इति बाधुपाठः ॥
 राजपुत्री, स्त्री, (राजो भावः ।) राजपुत्री + भू +
 कर्त् । । राजपुत्री । यथा,—
 “स्वाट्पुत्रस्य भवत्तं वज्रस्य वज्रस्य वज्रस्य
 देवभूयानि तद्वत् ॥ इत्यमरकोपदेशनात् ॥
 राजपुत्री, स्त्री, (राजा भोक्तुं योज्यम् ।) भू +
 कर्त् । । कर्त्तव्यः । जानीकोपम् । प्रियातप्ये, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजमट्टिका, पुं, (भवत्तकां राजा । राजदन्ता-
 दित्यात् परनिपातः ।) वृषभेष्टः । वृषभेष्टः इति
 भाषा । तत्पुत्रीयः । महाभारतः २ । पौनःपुन्यः ३ ।
 भौतमण्डकः ४ । वर्षाशेषः ५ । सदावः ६ ।
 इति राजविप्रगुहः ॥
 राजपुत्री, पुं, राजां मन्त्रः । राजा मन्त्र इति
 भाषा । तत्पुत्रीयः । उत्तमः २ । वज्रवत्तः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजपुत्री, पुं, (राजा भागः ।) राजपुत्री ।
 तत्पुत्रीयः यथा,—
 “राजपुत्री सौधपुत्री यः कर्त्तव्यं पतिव्रते ।
 वर्त्तमानपुत्री कोटिपुत्री राजपुत्री महीपते ॥”
 इति पञ्चवेवर्त्तं प्रकृतिसंज्ञः १० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “विश्वद्वेषि विस्तीर्णं देवमार्गं तु तेः कृतः ।
 दिशं वृथाभिमनोः खोमामार्गं दृष्टेयं तु ॥
 धर्म्मश्च दृष्टिं विस्तीर्णः श्रीमान्नामपुत्रः सतः ।
 वृथाभिरयनामान्नामसाम्भ्यः सुसद्वदः ॥
 धर्म्मश्चैव चत्वारिंशः शास्त्राख्यान् विमिताः ।
 त्रिकराक्षोपराखास्तु त्रिकराक्षोपराखास्तु ॥
 ज्ञानावधायकृत्याः त्रिकराक्षोपराखास्तु ॥
 वृत्तीपदित्त्वत्तदः प्रार्थनः पादकः स्तुतः ।
 अवकरः परिवारः पादमाचः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुत्राणि गोपुत्रारण्यव्याख्या नामाध्यायः ॥
 (अजमिधोक्त्यां दृष्टविधायां कर्त्तव्यम् । यथा,
 मयुः । ६ । २२२ ।
 “ससुवृद्धेयं राजमार्गं यस्मिन्मार्गादिति ।
 यत्तौ कर्त्तव्यौ दद्यादमेध्याश्च शीघ्रयेत् ॥”
 श्रीविः । यथा, हरिवंशे मन्त्रिपञ्चमः ॥
 १४ २

वदन्ति प्रतिभास्य च ।

न धर्मं वर्तते चन्द्रस्य व्यासु मन्वान् वदि
तथा शशो लब्धं सुखं तस्माद् कुरु प्रसन्न-
सम् ॥

ततो गतिं पुनर्दत्ते न ममं वर्तते यदा ।
तास्तु चन्द्रसदा दत्तं पुनर्गन्तावुच्यते ॥
न त एव; स कुर्वते नैवास्मात् प्रवर्तते ।
वयं तदा; करिष्मः; स्यात्सः मयः त्वदन्तिके ॥
तावामिति वचः; श्रुत्वा कुपितस्तु यदा सुते; ॥
चन्द्राय चन्द्रस्य मनः शाश्वतोऽनुसक्ततां गतम् ॥
श्रापयोद्गुह्यमानसः कुपितस्य सहात्मनः ।
अयो भामः महारोगो नापिकामादित्तिनः ॥
प्रिवितः स च सन्त्याय उन्मत्तः सुनिना ततः ।
प्रविष्टोऽस्मत्तु देहि सवितास्ते चन्द्रमाः ॥
शोधि चन्द्रे स्वयं वाता ज्योतिष्का नख महा-
त्वयः ॥

ज्योतासु सर्वज्योतस्मासु सर्वोऽन्धः स्वयं गताः ॥
ज्योत्स्नाभावोक्तोऽस्मिन् यथा; भ्रंशवर्तते ।
यथाभावाद्वातलघुत्वात्; सर्वप्रजापयः ॥
यजमानोऽग्नीमेन ह्येनानां भवतां तथा ।
दुर्बलत्वं ससुप्तम् विकारस्य मयोदरे ॥
इति वः कर्णिनं सर्वं यथाभूत्कोपिप्रायः ।
उभोपायैव तच्छान्तिस्तु प्रत्युद्धं सुरोत्तमाः ॥
इति कालिकापुराणे = अष्टाध्यायः ॥ ४ ॥

मञ्जोवाच ॥

‘गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
त प्रसादय चन्द्रार्थं स च पुनो भवेद्वयथा ॥
पूर्वं चन्द्रे जगत सर्वं प्रकृतित्वं भविष्यति ।
सुप्रकाशं भवेन शान्तिरोग्रधीनाश्च धम्भवः ॥
भार्गवोऽयं उवाच ॥

इति अष्टाध्यायः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रवृत्तं द्रष्टुमस्मदा दक्षविधिप्रगम् ॥
यथाव्यावृत्तप्राप्तं सर्वं मुनिवरं नराः ।
प्रोत्तु प्रजापतिं दक्षं प्रणम्य ब्रह्मणेया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सीदार्थं ब्रह्मभक्तं चक्रुर्बुद्धिमान् ॥
उदरस्य महादुष्टं काष्ठि वः शोकसागरात् ॥
यथा ब्रह्मचरं कुरु करिष्मत्परमात्मनः ।
तत्प्राप्तं परं ज्योतिर्विद्युच्छयं नमोऽस्मि ते ॥
इत्येतास्तु सर्वजगता प्रजाप्राप्तनक्षत्राणां ।
दक्षप्रजापतिर्जिते योगेशस्तनुमुपो वधम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाश्च कुशलात्मनाम् ।
दद्यात्ताम्रहस्तायानु समस्तुष्यं महात्मने ॥
वसतः चिन्त्यमानस्य योगिनिर्धमात्मनिः ।
सारस्य सारभूतस्य दद्यात् परमात्मने ॥
धोगद्विजितराष्ट्रः वारगतां पराध्वजः ।
आदानस्तुताः सज्जवा तस्मै विक्ष नन्दो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो वसुधां नदा ।
प्रादं प्रवज्रवधः शक्रमाभास्य सुखतः ॥
दक्ष उवाच ॥

इति अष्टाध्यायः

इति अष्टाध्यायः

ममाक्षि वदि कौशेय मन्वा दुःखज्ञाने

तद्वच यद् दक्षोभिः करिष्मामि हित वधम् ।
भार्गवोऽयं उवाच ॥

ततः श्रुत्वा वचनं तच्छ तच्छानुमोर्हृषिकः ।
जगद् गौतमि; शक्रो योतिहोकोऽस्य तं

सुनिम् ॥

चयं धातो निशानायकस्मिन् जीवे चयं भवताः ।
सर्वोऽन्धो हि जगत्तु नृणां निवर्धमानान् ॥
यस्मिन् विवरे सकलाः प्रजाः स्वद्वयकातराः ।
उदभावाच्चन्द्रः स्वं प्राप्य नदाश्च काश्चन ॥
ज्योत्स्नां रात्रिनाथस्य यत्नो कोपात् प्रवर्तते ।
स सर्वजगतां ब्रह्मभवाद्यसुपस्थितः ॥
वायुना तत्रिभुवनं वज्रं ह्वयत्यु किञ्चन ।
विज्ज्वलं गच्छति विज्ज्वलं सभराः स्वावराचराः ॥
न यथाः संप्रवर्तन्ते न तथस्थिति तापसाः ।
आहारदुःखान्निद्रिकाः प्रजाः चोष्णा भया-

वराः ॥

एवं प्रत्येकं विप्रं विप्रदोऽस्मान् रसातलात् ।
देव्या न चावदुत्याय द्वाधन्ते तद्वदुदर ॥
प्रसौह दृष्टं सततं नं पुरुष तदीयवत् ।
पूर्वं चन्द्रे जगत सर्वं प्रकृतित्वं भविष्यति ॥

भार्गवोऽयं उवाच ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तनुक्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृष्टया च्छत्यसुहृदम् ॥
दक्ष उवाच ।

यस्यो वचो निशानाय प्रथमं प्रापकारम् ॥
न केनापि निशानं मिथ्यां कर्तुं तदुत्तरे ॥
किन्तु महत्तमं यत्कामेनाभितेव यथा भवेत् ।
चक्रोऽपि वहुर्न यस्मान् तस्माद्यथमप्यतः ॥
तवाप्यवश्यातोऽस्मिन् माचार्धं यातु चन्द्रमाः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ॥
सर्वं सुरगणांस्तव गता यथास्ति चन्द्रमाः ।
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण मुनिना दित्वा ।
अथ स्वयं ममाक्षय भाग्यानि सन्ति तदा ।
जन्मन्ते ब्रह्मचरं सुदिताः सुरसक्तमाः ॥
तत्र गता महाभागा यथा दक्षेण भावितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्म परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागां महाश्रेष्ठं जगाम वदितुः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरभिः प्रजायां हितकाम्यया ।
स्वायत्तासां सुमांस्तु दृष्ट्वा हितपुष्करे ॥
भूतभयभयवृक्षान् पूर्वदेव प्रियमिहः ।
रतदर्थं चकारान सारः पूर्णं जगत्पुत्रः ॥
तत्र स्वतन्त्रं कोकस्य वीरोभावं प्रजापते ।
पिरावृत्तस्य सततं दृष्ट्वा हितवर्धकं ॥
तत्र स्वातन्त्र्यं गच्छन्तु शरीरात् तत्तुल्यं गदः ।
राजवध्या नाः तस्यार पूर्वक्षयो यथोचितः ॥
इत्येतास्तु सर्वजगतां प्रजापत्य जगत्पतिम् ।
प्रवक्ष्यामि किं करिष्ये कं गच्छासौतुवाच च ॥

स्वयं वीरोभिः कोकस्य तस्य सारः सारः ॥
ये यदा न चरन्ति यतः ॥

भार्गवोऽयं उवाच

ततो ब्रह्मपतिः पुर

रजे

अस्तं स्तोत्रातिशुक्लः खीश्वापि निशानातिम्
रामिः स्वयं तं यद्योत्वा गिरौ निव्यास्य वे

सुहृ ॥

अस्तं गजधामास शरीरात्तानयन्त्या ॥
अस्तं गजधामास शरीरात्तानयन्त्या ॥
शरीरोदस्य च चित्तेय मध्ये गृह्णति कोकस्य ॥
तस्मादप्यन्तादिन्दोः कलाः चोष्णाः पुराश्च

या ।

तासां जगद्द्वयं लवप्रसूतान् वीरोदसागारान्
कलाः चावृष्टस्य संसर्गाद्वाच्यन्त्याः ॥
चोष्णाः कलाः पश्यद्दशाः पूर्वसंस्काराणि
ना रागद्वेषमर्गमस्यान्वर्त्तमानास्तु धीदया ॥
तेजोऽप्योऽस्मात्कलाभिस्तु निवर्धं यत् कला-

यतः ।

शरीरं तत्रिधाभूतं गर्भस्थं राजव्यास्य ॥
ज्योतिष्मन्मभूत् ज्योत्स्ना कीना राजादि

यत्नाज ।

शरीरभूतः सुधाः सर्वं गर्भं रोगस्य च स्मिता
यदा निगमयामास सुधां ब्रह्मा नदाश्चरात्

तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वं तस्माद्-

वर्जितम् ॥

शरीरोदसागरे चित्तं तस्मात् विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा हतं नत ॥
ततोऽस्तानि प्रचान्द्या कलाचूर्णानि वारिधेः
ज्योत्स्नाश्चाप्यानगमास्तु मृहीत्वा तत्र

गिरिभू ॥

शरीरोदसि रिसामस्तु चन्द्रभागां तदा विधिः ।
देवस्य कलानुर्धं सुधां ज्योत्स्नां ज्योतिर्विप्रान्
संख्याय तत्रयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ॥
जगद् राजव्यासं तनस्यानादि निदेषधन ॥
ब्रह्मोऽयं उवाच ॥

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्त्याद्यं कलानारत्नं
सर्वतः सुरतं तस्मिन् राज्यस्य न वसिष्ठ ॥
प्रतिप्राथम्यतः काचसुखो यो मेघुनं चरेत् ।
स ते प्रसन्नः सततं श्रेष्ठमथ तथाविधः ॥
कलाश्चा न्युत्पत्तां या भवतः सङ्ग्री तुभे ।
स तस्मात् भाग्यं सततं भवन्तस्तु यथास्ति ॥
चोष्णत्वं भवतः इत्थं तत्तत्तु विषये कुरु ।
हवं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विदुस्ते भव ॥
भार्गवोऽयं उवाच ॥

एवं विष्टो विधिना राजव्यासः सहागदः ।
पश्यतां सर्वदेवगामन्तर्हानं जगाम ह ॥
अन्तादिदे महारोगे ब्रह्मा लोकापितामहः ।
चक्रं भगवतामास कलापवदप्रक्षिप्तम् ॥
तत्र शरीरोदसि तेन सुधापूगं वासस्तु ॥
संक्षोभस्तेषां कलाचूर्णैः पूर्ववक्ताकरोद्विभु ॥
स योऽङ्गकलापूर्वः पूर्ववद्विभवो यदा ।
चन्द्रसदा सर्वदेवा सुसुदुस्का दृष्टवान् ॥
अथ चन्द्रसदा पूर्वं प्रसिद्धं निशानम् ॥
सदापि सुरवरो मन्वो नातिविवितः ॥

रत्न निचकट पञ्चवृत्तार द मरेत च ।
 द्वाष्ट्यादसंज्ञितयुष्माभिश्च वृषाः सुहताः ।
 वृषा युष्माभिश्च कृता सधुगन्धं धनं वद्धु ॥
 मातृसन्निधौ सुखं स्थाप्य निश्चिन्तयन् भूपतिः ॥

रुहेयः ।

भवेन निश्चकटौ राजा निम्बः कपित्थटिर्बरः ॥
 वृषाद्योन्नतकलाः स्तुत्यं दद्या विप्रमकलकाः ।
 गन्धस्थगता नाभिः तुल्यधारां करोति हि ॥
 अथो गवांश्च क्रुधांश्च वृषान् पक्वकारिका ।
 अनुवृत्तेषु युक्तेषु भवन्ति सुभगा नराः ॥
 हिंसवा विप्रमर्दोन्मत्तः पानोपचितकौन्तेयः ।
 समीपवत् हृदयमकर्म्यं साधनं दृष्टु ॥
 वृषाकामधुमानाश्च खरानाम् शिरालकम् ॥
 कर्दवीयश्च वृषतिर्लज्जकगणितमिषश्च ॥
 शाल तुल्यविधौ मातु वृत्तौ पांनौ वृषश्चरे ॥
 सविश्वेतिर्गुह्येन सुविश्वेयमसिद्धिभिः ।
 वृषा क्षीरैः कच्छेदमशुद्धैश्चैवधर्मिताः ॥
 निम्बाश्चकनसिद्धद्वयेण परमकैकाः ।
 तावन्मेषा धनादप्याश्च अक्षुद्धैः सयवैकया ॥
 वनाङ्गुलिश्च मयनान्मयो रसाश्च यत्न वै ।
 वृषत करनगमा मयिचये समुत्थिताः ॥
 वृषावपचशिविका मयचमोपमता वृष ।
 कुलाकुसुमताकामा रम्यालभा निरीश्वरे ॥
 दामभाश्च मयाद्वानो स्वन्तिककामा वृषश्चरे ।
 यथाविरोधमरधः कुलाभा वृषते करे ॥
 मातृवत् धनोपमता व्यक्तरधरे नृपाः ।
 निम्बापेक्षे स्मृतादनेरीष्टे कृच्छ्रेण मयिष्ठते ॥
 विश्वधनहीनाश्च दन्ताः शिख्या धनाः युमाः ।
 तीक्ष्णा दध्याः सम्राः अष्टा गिष्ठा रक्ता सम्रा ॥
 युमा ॥

इक्ष्वा दीर्घा च निम्बेवा तातु क्षीरं धनेश्वर ।
 लघ्वा च प्रमया वल्लं समं सीम्बश्च गृहवम् ॥
 भूपातामसत्तं शृङ्खल विप्ररीतश्च दाखिनाम् ॥
 शृङ्खलाश्च राजानो रोमकथाः प्रतापवः ॥
 वरा सिखावतुल्य खादमेस्मिन्सर्वे पाः ।
 क्षीरशुक्लपिष्टकाश्च कृच्छ्या भाग्यवतो भवेत् ॥
 अलक्ष्मिन्ना सुपुत्रा च अथक्का च सुपेयरे ।
 वृष्टे च ललाटे च लभया उत्तमेष्ट पाः ॥
 ललाटेऽपि रक्ताक्षिभो रेखाः क्षुः प्रतवविशालः ।
 वृषश्च खादमेस्मिन्नास्तुः पञ्चवत्त्वय ॥
 शिराश्चरेः शिरोभिस्तु वृषा निम्बाशिरा घनौ ।
 वृषवत्त्वयुर्गुह्यो रक्ताः वरस्वर्गो वृषः ॥
 इति मातृवत् नरस्वर्गलक्ष्यं नाम इदं व्याख्यातः ॥
 व्यापि च ।

‘पथिवस्तु वृषाणि शय्यानाश्चैव लक्ष्यम् ॥
 सर्वेषां यो मञ्जीराजः कृन्त्यद्विधं परीक्षयेत् ॥
 राज्यं प्राप्तयेत् विजयं सारधर्मप्रदायिणः ॥
 नास्त्वय मरुतेषां निश्चिन्तं धर्मोऽयं प्राप्तयेत् ॥
 पुत्रं पुत्रं विविच्योक्तान्स्वच्छेदं न कारयेत् ॥
 मातृकार प्रदायैव यथावत्प्रदायकारकः ॥
 इत्यौ वीर्यं सङ्गोच न सङ्गते ॥
 पराद मधीय यो वारि दूषयत् ॥

नोपलभ्यन्तु यो चेत्ताः पौराण्यं लभते ययः ।
 एवं राज्यमयोगिनो योयमात्रं न वर्धते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ॥
 पालकश्च भवेद्भूमिः कौन्तेिराध्यक्षो वक्तुम् ॥
 अन्त्येयं विष्णुं धर्मात्मा गोश्राद्धगणिते वनः ।
 प्रजाः प्राकृतिनं शक्तः पार्थिवो यो ब्रह्मेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमपुत्रं प्राप्य राजा धर्मे मतिचरन् ॥”

इति मातृवत् १११ अध्यायः ॥ ५ ॥

ब्रह्माभिविक्तराजानी यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“यथाभिविक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये मञ्जरिभिः ।
 तनः क्रमेण राज्यानि हरी लोकापितामहः ॥
 वल्लवश्च विप्राणां वीर्यां वायुश्रेतः ।
 कोमं राज्यं दधाद्विजया दधानां तपसामपि ॥
 राजा वैश्वस्य राज्यं वल्लवं वर्यं तदा ।
 व्याहिलानां पतिं विष्णुं वल्लनामय पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दत्तु वासवं मरुतामपि ।
 देवानां दानवानाश्च प्रजादमक्षिपं हरी ॥
 पितृणां धर्मराजानं यमं राज्येऽध्यसेचयत् ।
 मेरातनं मेरुजालासपीथाणां पतिं हरी ॥
 एतन्नीलाश्व मरुहं देवानामपि वासयत् ।
 उत्तं श्रवणमस्थानं वृषमस्तु गवामपि ॥
 श्रेष्ठं नागराजानं रमाणां सिंहसीश्वरम् ।
 वल्लवतीनां राजानं वल्लभेवाश्वसेचयत् ॥
 एवं विमत्य राज्यानि दिशो पालानुवक्तवम् ।
 प्रजापतिपतिर्नृणां स्थापयामास सर्वतः ॥
 पूर्वस्यां दिशि राजानं वैश्वस्य प्रजापतेः ।
 दिशः पूर्वां सुदन्तनां पुत्रं वै सीश्वसेचयत् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शटपदं नाम राजानं सीश्वसेचयत् ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजनः पुत्रमनुतम् ।
 केतुमन्तं मङ्गलानां राजानमभिविक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणां पञ्चैत्यस्य प्रजापतेः ।
 उत्तरीयां दिशि दुर्धनं राजानमभिविक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वोत्तरीया सप्ततना ।
 यथापदेशमपि धर्मतः प्रतिपास्यते ॥
 एते सर्वे व्रततस्य स्थिता विष्णोर्महात्मनाः ।
 विष्णुतभूता राजानी ये चाप्येव सुनिसत्तम ॥
 ये भविष्यन्ति धर्मतोः सर्वभूतेष्वरा हिज ।
 ते सर्वे पञ्चभूतस्य निवेशोऽपि दिक्षोऽपि ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽध्याये ११२ अध्यायः ॥ ५ ॥

उवाच ।

“एवं वृक्षस्य सर्वोत्तमं स्थापयामास वरासु च ।
 वृक्षा क्रमेण राज्यानि व्यादेशुत्प्रपन्नक्रे ॥
 द्विजानां वीर्यादप्येव वल्लवाणां यद्येः वल्लः ।
 यक्षानां तपसाश्चैव सीमं राज्येऽध्यसेचयत् ॥
 वृक्षस्यैव सर्वोत्तमं दधामाह्वरमापि च ।
 स्तम्भस्यैव पञ्चैत्यं च कर्मां राज्येऽध्यसेचयत् ॥
 व्याहिलानां पुत्रस्यैव वल्लनामय पावकम् ।
 प्रजापतीनां दत्तं वल्लं मरुतामय वासवम् ॥
 देवानामप्य राजानं यमं दत्तं ।
 पारायणस्य च पानां यदायां वृषमभयम् ॥

वृक्षाऽप्येव सर्वोत्तमं स्थापयामास वरासु च ।
 वृक्षा क्रमेण राज्यानि व्यादेशुत्प्रपन्नक्रे ॥
 द्विजानां वीर्यादप्येव वल्लवाणां यद्येः वल्लः ।
 यक्षानां तपसाश्चैव सीमं राज्येऽध्यसेचयत् ॥
 वृक्षस्यैव सर्वोत्तमं दधामाह्वरमापि च ।
 स्तम्भस्यैव पञ्चैत्यं च कर्मां राज्येऽध्यसेचयत् ॥
 व्याहिलानां पुत्रस्यैव वल्लनामय पावकम् ।
 प्रजापतीनां दत्तं वल्लं मरुतामय वासवम् ॥
 देवानामप्य राजानं यमं दत्तं ।
 पारायणस्य च पानां यदायां वृषमभयम् ॥

इत्यपि बह्विधराणे वराहप्राहुर्भवापामाख्याः ।
 राजानन्यकर्मणि यथा,—

मन्त्राजोवाच ।

“वत्स । राजाभिविक्तेन प्रचारज्जनमादित ।
 कर्तव्यमाविरोधेन सधर्मैश्च मञ्जीभृता ।
 अविरोधेन धर्मप्राप्ताविरोधेन ।
 “अथवापि पवित्रस्य सप्रत्यक्षत्वरामि वै ।
 व्याहिल रिपुष्यः मरुतो वल्लमन्त्रविजोऽपि ।
 अथवा वाशमाप्नोति खचक्रस्य नादृशया ।
 तथा राजाप्यसम्बन्धं वल्लमन्त्रं विप्रमान ।
 वृहद्वृष्टीं च जादौदरमायानिरोधय ।
 इत्येव राजाश्च प्रजोर्लब्धेयः प्रयत्नतः ।
 विप्रायो न तु कर्तव्यो राजा निजलक्ष्मण्यु ।
 कार्ययोगादनिर्वस्य विप्रसीत वराधिपः ।
 स्थानद्विजयस्यैव वाङ्मयुगलविद्वतात्मना ।
 भवितव्यं वरं नृणाम् कामवशवर्जितः ।
 प्रागाप्या मन्त्रादप्येव ततोऽप्येव मञ्जीभृता ।
 व्याहिलानां पौरा विप्रधोत ततोऽपि विप्रमि ।
 वल्लनामविजिज्ञेव वैरिणो विजिगीषते ।
 सोऽपि तावता जितमात्राः शृङ्खलैश्च वाधत ।
 तस्मात् कामादयः पूर्वं विजयाः पुत्र मञ्जीभृता ।
 तन्मन्त्रे हि यद्यो राज्ञो राजा वल्लमन्त्रं तैश्च ।
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मदी मातृस्यैव च ।
 इव च प्रथमो वृष्टिः कुमपीश्वरताम् ॥
 वादप्रपञ्चमात्रान् स्तम्भा दक्ष नपातिवम् ॥

राजासु

राजसु न तप का य वधम व चेष्टितम् ॥
 वकील न कर्मसु न इष्ट तन्मयेन
 र न समो वकील न का वा वशी वज
 नना ॥

वृतादिषु तपेवास्य कौशलस्य पदार्थेन ।
 प्रत्यक्षं कौशलस्य राजानस्य विशेषार्थम् ॥
 अन्तःप्रवृत्त्यान्वयेन शरद्वर्गेः समानार्थः ।
 समं न प्रवृत्तम् । विना पारिवेश्यामन्वम् ॥
 निक्षेपतापारमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
 यच्च भुङ्क्ते भवेदाज्ञो न तस्मैने प्रकाशयेत् ॥
 नयेन आवृत्तिं यन् स्वाहाश्रयार्थं वृत्तेनम् ॥
 न तन् संशयवेलेनोक्तं तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
 आद्यात्मनि चाम्यस्मिन् सगुण्याय त्वरन्तिनः ।
 जह्म किं करवाभौति वाश्वो राजार विजा-
 नता ॥

काश्यावस्थाश्च विद्यायां कार्यमेव तस्या भवेत् ।
 सततं क्रियमासीत्सु त्वावतन्मु वनेत् प्रवृत्तम् ॥
 राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न पापार्थं भूतः पुनः ॥
 न ह्यास्त्रशिक्षणं भवेत्त चापि भुङ्क्ते मुखः ॥
 नातिवृत्ता न विवेका न च भवतिरिक्तवत् ॥
 आत्मव्यवस्थितस्येन न भवेत् कथञ्चन ।
 द्वाकस्मिन् वरेन्द्रेण न न संकीर्तयेत् कश्चित् ॥
 यश्च प्रवृत्तस्य राज्ञा दत्तस्य वारयेत् ॥
 औदार्येण न तद्व्ययमस्य भूतिमिच्छता ।
 तस्मैप्राप्तमनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
 नातिरिष्टं तथा द्वारे प्रविशतं करावतम् ।
 न च प्रपन्नं राजानमर्वायाम् च भूमिम् ॥
 राजसु एतस्ये वाश्वो वामे कोपप्रसिद्धम् ।
 प्रकाशं तथा पञ्चादासम् विमर्शितम् ॥
 चूमा निधुपनं काचं कोपं पर्यन्तिकाश्रयम् ।
 मुकुटी वाममुद्गारं तस्मैवीचि विरजयेत् ॥
 स्वयं तज न जुह्वीत् श्वशुराश्रयवत्तथा ।
 समुखाकापने चैव परस्त्रे प्रवीणयेत् ॥
 वृद्धे निमित्तं कलत्रं राजा भक्तिप्रदाश्रितः ।
 समुखाविगमेभ्यो नरं राजानमन्वितः ॥
 श्वशुराश्रयं पेशुर्वा नातिव्यं क्षुद्रतामसा ।
 पापकृष्णं परित्याज्यं नित्यं राक्षसीविना ॥
 श्वशुरे विद्याश्रित्यैव संशोष्यात्ताजनाश्रयः ।
 राजसुवर्गं सतः कृष्णसुते भूतिवर्द्धनीम् ॥
 वमस्त्राश्वः सदा श्वास्य पुत्रवत्तममालयः ।
 नाचवेद्यास्य विद्यामो न तु काश्वः कथञ्चन ॥
 व्यष्टश्वास्य न भूयात् कार्यं ज्ञायाश्रयादि ।
 हितं प्रपश्य वधनं हितं सख्यं सुखिञ्चितम् ॥
 पितृधैवास्य विवेकं निरुमेवोपाविना ।
 भर्तृराधनं कृष्णं विनाशो मानवः सुखम् ॥
 रामाश्रयी वेवास्य विद्वेषो भूतिमिच्छता ।
 तस्मैपुत्रं विरक्तसु रक्तो हस्तिश्च कारयेत् ॥
 विरक्तः कारयेन्नापि विप्रश्चाभ्युदयकथा ।
 आश्रयार्हं शस्त्रा भवमाश्रयं करोति च ॥
 यकोमोदति नकोपान्नः प्रसङ्गेऽपि च निष्कलः ।
 राजसु यश्च परति हस्तिश्च करोति च ॥

राजासु

य र घन सु सर्वं सु सुप्रवच वचिष्टम् ॥
 अथ सु होय विपति वाक्यमङ्ग करोति च
 अत्यतं विमुक्तस्यैव गुणसंतीर्षने कृते ॥
 हस्ति विपत्यथास्य क्रियमासि च कर्मणि ।
 विरक्तस्यैव ज्ञेयं श्रुत्वा रक्तस्य लक्षणम् ॥
 इष्टा प्रपन्नो भवति वाक्यं शृण्वानि पादरात्रौ ।
 कुशलादिप्रपन्नौ संप्रयच्छति चामनम् ॥
 विरक्तदर्शनं चास्य रक्षस्व च न शङ्कते ।
 जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
 अप्रियास्यपि वाक्यानि तनुत्तात्मनिभ्यति ।
 उपायनश्च शृण्वति लोकमथादरात्तथा ।
 कथाश्रवणं सुकरं प्रवृष्टवदनस्तथा ।
 एति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रतिकुशोद्वह ॥
 आपन्नसु न लज्जेत भूय विरक्तमपि दीपितम् ॥
 तिस्रं न चापन्नं तथा च भव्यं
 लज्जति ये निर्गुणमपमेयम् ।
 प्रसुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
 सुरेन्द्रधामभरद्वन्द्वमुत्तमम् ॥”

इति मन्त्रपुराणी राजसुस्यं अतुलीवद्विज्ञानम्
 २१६ अध्यायः ॥

राजासु, स्त्री, (राजभिरदति या। अर्ध-
 कर्मणि ल्युट् । डीम् ।) वृत्तविशेषः । कौरवी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । राजपक्षः २ क्षीर-
 दध्वाः ३ गुणदध्वाः ४ निम्बजीजः ५ मधुपक्षः ६
 कौपीयः ७ साधनीहवः ८ क्षीरी ९ मुच्छ-
 दध्वाः १० भूवेष्टः ११ राजवत्तमः १२ क्षीपक्षः १३
 वद्वत्तमः १४ क्षीरदध्वाः १५ । अस्या गुणाः ।
 मधुरत्वम् । पितृणाश्रित्यम् । गुणत्वम् । तर्पण-
 त्वम् । वृषत्वम् । सौख्यकरत्वम् । वृक्षत्वम् ।
 सुखिण्यत्वम् । मेघनाशित्वम् । इति राज-
 निवेष्टः ॥ अपि च ।
 “क्षीरिकायाः पत्रं हृद्यं पत्रं क्लिप्तं हिमं गुरु ।
 लघुनाम्बुह्रिमदन्नाभिचयस्यैव वासयितुम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजासु, स्त्री, (राजवीर्यमङ्गम् । अत्राणां राजा
 इति वा ।) अन्वदेशोद्भवशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गुणदध्वा २ राजासु ३ क्षीरदध्वा ४
 क्षीरदध्वा ५ राजासु ६ क्षीरदध्वा ७
 क्षीरदध्वा ८ क्षीरदध्वा ९ क्षीरदध्वा १०
 क्षीरदध्वा ११ क्षीरदध्वा १२ क्षीरदध्वा १३
 क्षीरदध्वा १४ क्षीरदध्वा १५ । अस्या गुणाः ।
 क्षीरदध्वा १६ क्षीरदध्वा १७ क्षीरदध्वा १८
 क्षीरदध्वा १९ क्षीरदध्वा २० क्षीरदध्वा २१
 क्षीरदध्वा २२ क्षीरदध्वा २३ क्षीरदध्वा २४
 क्षीरदध्वा २५ क्षीरदध्वा २६ क्षीरदध्वा २७
 क्षीरदध्वा २८ क्षीरदध्वा २९ क्षीरदध्वा ३०
 क्षीरदध्वा ३१ क्षीरदध्वा ३२ क्षीरदध्वा ३३
 क्षीरदध्वा ३४ क्षीरदध्वा ३५ क्षीरदध्वा ३६
 क्षीरदध्वा ३७ क्षीरदध्वा ३८ क्षीरदध्वा ३९
 क्षीरदध्वा ४० क्षीरदध्वा ४१ क्षीरदध्वा ४२
 क्षीरदध्वा ४३ क्षीरदध्वा ४४ क्षीरदध्वा ४५
 क्षीरदध्वा ४६ क्षीरदध्वा ४७ क्षीरदध्वा ४८
 क्षीरदध्वा ४९ क्षीरदध्वा ५० क्षीरदध्वा ५१
 क्षीरदध्वा ५२ क्षीरदध्वा ५३ क्षीरदध्वा ५४
 क्षीरदध्वा ५५ क्षीरदध्वा ५६ क्षीरदध्वा ५७
 क्षीरदध्वा ५८ क्षीरदध्वा ५९ क्षीरदध्वा ६०
 क्षीरदध्वा ६१ क्षीरदध्वा ६२ क्षीरदध्वा ६३
 क्षीरदध्वा ६४ क्षीरदध्वा ६५ क्षीरदध्वा ६६
 क्षीरदध्वा ६७ क्षीरदध्वा ६८ क्षीरदध्वा ६९
 क्षीरदध्वा ७० क्षीरदध्वा ७१ क्षीरदध्वा ७२
 क्षीरदध्वा ७३ क्षीरदध्वा ७४ क्षीरदध्वा ७५
 क्षीरदध्वा ७६ क्षीरदध्वा ७७ क्षीरदध्वा ७८
 क्षीरदध्वा ७९ क्षीरदध्वा ८० क्षीरदध्वा ८१
 क्षीरदध्वा ८२ क्षीरदध्वा ८३ क्षीरदध्वा ८४
 क्षीरदध्वा ८५ क्षीरदध्वा ८६ क्षीरदध्वा ८७
 क्षीरदध्वा ८८ क्षीरदध्वा ८९ क्षीरदध्वा ९०
 क्षीरदध्वा ९१ क्षीरदध्वा ९२ क्षीरदध्वा ९३
 क्षीरदध्वा ९४ क्षीरदध्वा ९५ क्षीरदध्वा ९६
 क्षीरदध्वा ९७ क्षीरदध्वा ९८ क्षीरदध्वा ९९
 क्षीरदध्वा १००

“राजासु तेज आदति मुद्रां ब्रह्मवर्चसम् ।
 आशुः सुवर्गकारां यश्च शस्त्राश्रयः ॥”

राजासु, स्त्री, (अत्राणां राजा अश्रित्वात् ।
 राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) अन्वदेशोद्भवः ।

राजासु २ राजासु १ क्षीर

क्षीर २ मधुर १

१ क्षीर २

राजासु

वृष्टिं क्षमं च चाल्य फल्यगुण कोमलत्वम्
 कष्टत्वम् चित्तं हृदयस्य सुप्रकस्य तस्य
 गुणः । खड्गत्वम् । मधुरत्वम् । वृष्टिवीच
 वलप्रसक्तः । इति राजनिवेष्टः ॥ अपि च ।
 “राजासुदध्वा अत्राणां कामाक्षी राजगुणकः ।
 राजासुं तुवरं श्राद्धं विभक्तं शीतलं गुरु ।
 साहि कृत्वा विषयाश्रयतातकं कथयितुम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

राजासु, पुं, (अत्राणां राजा अश्रित्वात् । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अन्वदेशोद्भवः । इति
 राजनिवेष्टः ॥

राजासु, पुं, (अत्राणां राजा अश्रित्वात् ।
 अत्राणां राजा । राजा अश्रित्वात् इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वसुक्तः २ अत्राणां ३ मन्त्राः ४
 मन्त्राः ५ काशीकाः ६ वद्वत्तमः ७ । इति
 राजनिवेष्टः ॥ अत्राणां ८ प्रतापः ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥

राजासु, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अश्र ।)
 वसुक्तः । (अश्रयार्थो यथा,—
 “अश्रयं प्रवरं वीर्यं राजासुं योगवत्तथा ।
 वंशिकं क्षत्रियं वापि क्षत्रियमभिवर्धकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 राजासु, स्त्री, इति मेदिनी । हे, २३ ॥
 (यथा, गो- रामायणे । ३ । ४८ । ४९ ।
 “तदेतदुपपन्नं मे न्यग्रस्य धर्मगम् ।
 राजासुं च तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् ॥”)

राजासु, स्त्री, (राजासुर्ह ।) अत्राणां । इति
 राजनिवेष्टः ॥

राजासु, स्त्री, (अत्राणां राजा । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अश्रित्वात् । मित्रा
 लाड इति भाषा । तत्पर्यायः । मन्त्रासु २
 मधुरासु ३ अत्राणां ४ वसुक्तः ५
 अत्राणां ६ अत्राणां ७ अश्रित्वात् ८
 अत्राणां ९ अत्राणां १० अश्रित्वात् ११
 अत्राणां १२ अत्राणां १३ अश्रित्वात् १४
 अत्राणां १५ अत्राणां १६ अश्रित्वात् १७
 अत्राणां १८ अत्राणां १९ अश्रित्वात् २०
 अत्राणां २१ अत्राणां २२ अश्रित्वात् २३
 अत्राणां २४ अत्राणां २५ अश्रित्वात् २६
 अत्राणां २७ अत्राणां २८ अश्रित्वात् २९
 अत्राणां ३० अत्राणां ३१ अश्रित्वात् ३२
 अत्राणां ३३ अत्राणां ३४ अश्रित्वात् ३५
 अत्राणां ३६ अत्राणां ३७ अश्रित्वात् ३८
 अत्राणां ३९ अत्राणां ४० अश्रित्वात् ४१
 अत्राणां ४२ अत्राणां ४३ अश्रित्वात् ४४
 अत्राणां ४५ अत्राणां ४६ अश्रित्वात् ४७
 अत्राणां ४८ अत्राणां ४९ अश्रित्वात् ५०
 अत्राणां ५१ अत्राणां ५२ अश्रित्वात् ५३
 अत्राणां ५४ अत्राणां ५५ अश्रित्वात् ५६
 अत्राणां ५७ अत्राणां ५८ अश्रित्वात् ५९
 अत्राणां ६० अत्राणां ६१ अश्रित्वात् ६२
 अत्राणां ६३ अत्राणां ६४ अश्रित्वात् ६५
 अत्राणां ६६ अत्राणां ६७ अश्रित्वात् ६८
 अत्राणां ६९ अत्राणां ७० अश्रित्वात् ७१
 अत्राणां ७२ अत्राणां ७३ अश्रित्वात् ७४
 अत्राणां ७५ अत्राणां ७६ अश्रित्वात् ७७
 अत्राणां ७८ अत्राणां ७९ अश्रित्वात् ८०
 अत्राणां ८१ अत्राणां ८२ अश्रित्वात् ८३
 अत्राणां ८४ अत्राणां ८५ अश्रित्वात् ८६
 अत्राणां ८७ अत्राणां ८८ अश्रित्वात् ८९
 अत्राणां ९० अत्राणां ९१ अश्रित्वात् ९२
 अत्राणां ९३ अत्राणां ९४ अश्रित्वात् ९५
 अत्राणां ९६ अत्राणां ९७ अश्रित्वात् ९८
 अत्राणां ९९ अत्राणां १००

राजासु, पुं, (अत्राणां राजा । ततः स्वा-
 कम् ।) अश्रित्वात् । इति राजनिवेष्टः ॥ २०९ ॥

राजासु, पुं, (राजानं आवर्तयति आनन्द-
 यतीति । आ + वृत् + क्तिन् + अश्र । यद्वा,
 राजः श्रोत्रमानं आवर्तयति यज ।) उपरतमेव ।
 रेखटी इति द्वितीया भाषा । तत्पर्यायः । गुण-
 वक्तः २ राजासुवक्तः ३ आवर्तमेवः ४
 आवर्तः ५ । अत्राणां ६ अश्रित्वात् ७
 अश्रित्वात् ८ अश्रित्वात् ९ अश्रित्वात् १०
 अश्रित्वात् ११ अश्रित्वात् १२ अश्रित्वात् १३
 अश्रित्वात् १४ अश्रित्वात् १५ अश्रित्वात् १६
 अश्रित्वात् १७ अश्रित्वात् १८ अश्रित्वात् १९
 अश्रित्वात् २० अश्रित्वात् २१ अश्रित्वात् २२
 अश्रित्वात् २३ अश्रित्वात् २४ अश्रित्वात् २५
 अश्रित्वात् २६ अश्रित्वात् २७ अश्रित्वात् २८
 अश्रित्वात् २९ अश्रित्वात् ३० अश्रित्वात् ३१
 अश्रित्वात् ३२ अश्रित्वात् ३३ अश्रित्वात् ३४
 अश्रित्वात् ३५ अश्रित्वात् ३६ अश्रित्वात् ३७
 अश्रित्वात् ३८ अश्रित्वात् ३९ अश्रित्वात् ४०
 अश्रित्वात् ४१ अश्रित्वात् ४२ अश्रित्वात् ४३
 अश्रित्वात् ४४ अश्रित्वात् ४५ अश्रित्वात् ४६
 अश्रित्वात् ४७ अश्रित्वात् ४८ अश्रित्वात् ४९
 अश्रित्वात् ५० अश्रित्वात् ५१ अश्रित्वात् ५२
 अश्रित्वात् ५३ अश्रित्वात् ५४ अश्रित्वात् ५५
 अश्रित्वात् ५६ अश्रित्वात् ५७ अश्रित्वात् ५८
 अश्रित्वात् ५९ अश्रित्वात् ६० अश्रित्वात् ६१
 अश्रित्वात् ६२ अश्रित्वात् ६३ अश्रित्वात् ६४
 अश्रित्वात् ६५ अश्रित्वात् ६६ अश्रित्वात् ६७
 अश्रित्वात् ६८ अश्रित्वात् ६९ अश्रित्वात् ७०
 अश्रित्वात् ७१ अश्रित्वात् ७२ अश्रित्वात् ७३
 अश्रित्वात् ७४ अश्रित्वात् ७५ अश्रित्वात् ७६
 अश्रित्वात् ७७ अश्रित्वात् ७८ अश्रित्वात् ७९
 अश्रित्वात् ८० अश्रित्वात् ८१ अश्रित्वात् ८२
 अश्रित्वात् ८३ अश्रित्वात् ८४ अश्रित्वात् ८५
 अश्रित्वात् ८६ अश्रित्वात् ८७ अश्रित्वात् ८८
 अश्रित्वात् ८९ अश्रित्वात् ९० अश्रित्वात् ९१
 अश्रित्वात् ९२ अश्रित्वात् ९३ अश्रित्वात् ९४
 अश्रित्वात् ९५ अश्रित्वात् ९६ अश्रित्वात् ९७
 अश्रित्वात् ९८ अश्रित्वात् ९९ अश्रित्वात् १००

तथासु गुणः

विश्वर मि राज्ञः ।

राविस्

पत्नी प्रवेष्टा इति विचारः ॥
 मायप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 ५, पु, (यद्येतां राजाः राजदम्भादि-
 रतिपतिः ॥) त्रिसुखयः, तत्पत्नीयः ।
 राजः २ विद्यावाची ३ विद्यायुधः ४ ।
 इन्द्रजातवी ॥ अक्षरिणिः ५ । इति
 छन्दः ॥
 रौ (राजने इति : राज + "नविपि-
 नौति" ॥) उच्चा ० १ । १२४ । इति इयः ॥
 (यथा, अस्मात्प्रशङ्गायुः ॥ ६६९ ।
 तः शीमराजिः सनप्रशङ्गांरखलेखेव ॥)
 इति मेदिनी : जे, १४५ (यथा, मङ्ग-
 ॥ ७ । २९ । ६२ ।
 प्रत्ययवर्णास्तु नैकलोहितराजयः ।
 कथमेषाः सख्युत्पुङ्गवमैरम् ॥
 पुत्रविशेषः । वतु ऐलपौत्रः । यथा,
 रतिः १ । ७५ । २५ ।
 दृष्टशर्मणां राजिं भयमेवमम् ।
 ई सुतामेतानयोः पुत्रान् प्रशस्यते ॥
 स्त्री, (राजदे वा । राज + शुभ् ।
 यत् इत्यम् ॥) मेदिनी : राजवर्षयः ।
 इति मेदिनी : जे, १४५ ॥ पठतिः ।
 मयम् ॥ कथमर्थयः । तत्पत्नीयः ।
 सुधाभिजननः ३ कथिका ० आसुरी ५ ।
 राजः १६ । सुताभिजननः ६ अक्षुरी ७ ।
 पैकः । रत्नवर्षयः । राज इति भाषा ।
 ५ । राजी २ आसुरी २ रत्निका ४
 ५ । वीर्यगन्धा ६ मूलिका ०
 ० चुनकः ६ खः १० । अस्मा सुधाः ।
 । तिलकम् । उच्चलम् । वातप्रीष्टा-
 । पशुल्लक्ष्मिप्रशङ्गाशिवम् । राजपित्त-
 ॥ तत्तत्तुगुणः । शीघ्रलम् । वातादि-
 श्वम् । शिशिरलम् । वृक्षकच्छलम् ।
 । लम्पदीवाशिवम् । तत्तत्तुगुणः ।
 । उच्चलम् । कृमिगतलक्ष्मिप्रशङ्गाशिव-
 । राजलम् । चन्द्रिदीपकादिहम् ।
 जनिष्यतः ॥ अथि च ।
 ४ । राजिका तीक्ष्णगन्धा च्छुन्निकासुरी ।
 तामिजननः कथिकः कथमर्थयः ।
 कथमपित्तरी वीक्ष्योवा रत्नपित्तम् ।
 तामिदा कच्छल्लक्ष्मिप्रशङ्गाशिवम् ।
 त्वा विप्रवेष्टा वत्तु कथ्यापि राजिका ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 ५, पु, (राजिकाधाः प्रत्ययवर्षयः ॥)
 ५ : इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्त्री, (राजीभूताणि अशिवकानि
 यस्याः ।) नौकाकन्दो । इति राज-
 ॥
 ६, (राजी रेखास्त्विति । राजि +
 लान लच् । घञ, राजिं शास्तीति ।
 ॥
 ७, १५ । १० ।

राजी

"विं महोरजविषयप्रथमो
 राजिषेव तद्वत्, प्रथमैव ॥")
 राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकाराधिति ङीष् ।)
 निर्विषयवृत्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
 "राजोवराजीवप्रशोकाश्च-
 सुगन्तसुगन्तमिच्छन्तुः ॥")
 राजिका । (यस्या सुधा यथा,—
 "राजी तु राजिका वीर्यगन्धा च्छुन्निकासुरी ।
 चयः सुताभिजननः कथिकः कथमर्थयः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 रत्नवर्षयः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजीपक्षः, पुं, (राजीभूतानि अशिवकानि
 यस्याः यस्याः ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य यथायः ।
 "पटोलः कुलककितः पाण्डकः कर्कशश्चः ।
 राजीपक्षः पाण्डकः राजिविषयगन्धाः ।
 वीर्यगन्धाः यतीशच कुट्टा काकमल्लः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 राजीवं, स्त्री, (राजी वरजगिरिस्थास्तीति ।
 राजी + "कथमर्थयः पठति" ॥ ५ । १ । २०६ ।
 इत्यस्या वार्तिकोक्त्या यः ।) प्रशम्पः इत्यमरः ।
 १ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुसारे । २ । ४५ ।
 "उत्तानपादिद्वयचक्रिष्वानु
 प्रकृतराजीवमिवाप्युमथे ॥")
 राजीनः पुं, (राजी अश्वस्त्विति । राजी + वः ।)
 चरियवृद्धः । (यस्य लज्जयं यथा ।
 "राजीवस्तु नमो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 हृत्करीवृद्धः । इति मेदिनी । जे, २०० । (यथा,
 मनुः । ५ । १६ ।
 "पाठीनरोहिवावावौ शिष्टौ हृत्करीवृद्धौः ।
 राजीवान् सिं हृत्करीवृद्धौ भयङ्करौ च वृद्धौः ॥")
 हृत्करी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शारवपत्नी ।
 इत्यमरः । राजीयपौत्रिणि, वि । इत्यमरः ॥
 गजेष्वा, पुं, (राज्य इत्य ह्य ऋल्लान् ।)
 मखलेश्वरान् दण्डायुधो राजा । यथा,—
 "चतुर्भोजनपथलमविवारं वृषस्य च ।
 यो राजा भवत्यनुगः स एव मखलेश्वरः ।
 तत्तद्दण्डायुधो राजा रश्मिः परिकीर्तितः ॥"
 इति वज्रवर्षे शीघ्रलक्ष्यखण्डे ८५ अध्यायः ।
 (राजयुधः । यथा, महाभारतः । २ । ४५ । ४१ ।
 "कर्मलेशेन राजेक्ष् । धर्मैश्च सुमहान् कृतः ॥")
 राजोदेनवर्षका, पुं, (राजीदेन इति संज्ञा
 यस्याः । ततः कन् ।) भुवापुष्टयः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजी, स्त्री, (राजः प्रजीः । राजन् + ङीप् । यथा,
 राजति इति । राज + कनिच् । ततः स्त्रियां
 ङीप् ।) राजपत्नीः । राजी इति भाषा ॥
 (यथा, रघुः । १ । ५७ ।
 "तयोपययतु पादाभिराजा राजो च मागरी
 ती हर्षुस्तयो च प्रोमा ॥")

राज्यं

कर्ममयी इति मेदिनी ॥ २ । राजपत्नी
 पत्नीर्वाचि पत्नः ।
 "देशां वीर्याभ्यावापयशीलजन्मभारमभ्या ।
 जयाचातुर्धराणिभ्यप्रमोमानवरादयः ॥
 विजोधिस्त्वस्मिन्मन्मानस्यनाचिकम् ।
 कापोलाधरनेत्रमृगटाक्षरएकमराः ॥
 मखलेश्वरकुमारीराजनाभीमश्ववलिचयम् ।
 जोमालिप्रीकितङ्गोपादयुग्मवत् क्षमात् ॥
 इति कविकल्पलतायां ५ । कवके २ सुसुम् ६
 कथमर्थयः । प्रमाणागतं यथा,—
 छन उवाच ।
 "विविधान् कथ्यतां पूर्वमदित्तामसवत् पुरा ।
 तस्य पत्नीचयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
 देवतासु तता राज्ञी देवतं सुदुर्लभम् ।
 प्रमा प्रमां सुदुर्लभादौ कञ्चा तथा मनुम् ॥
 यमश्च यदुना चैव यमजो तु नम्रवतुः ॥"
 इति मास्ति ११ अध्यायः ।
 काश्चः । इति । इत्यमरः ॥ नौकी इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,
 शान्दिल्योपनिषदि । ३ । ५ । २ । "सख्यं प्राची
 दिक् कुचुर्नाम सख्यमाना नाम हास्य
 राज्ञी नाम प्रतीची हास्यता वायोदीचीति ।"
 'यथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
 राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारात्रयोमाहा ।'
 इति शाङ्करभाष्यम् ।)
 राज्यं, स्त्री, (राजो भावः कर्म वा । राज्य +
 "प्रत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यङ्" ॥ ५ । १ । १२५ ।
 इति यङ् ।) राज्य इत्यम् । तत्पत्नीयः ।
 भीष्टु ० मखलेश्वरः ० जनपदः ६ देशः ५
 प्रदेशः ६ विषयः ७ । राज्यम् ० उपपत्तनम् ६
 इति शब्दरत्नावली ॥ अमरस्य नौवृत्त्यनपरी
 अङ्ग इत्यङ्गलक्षणमभ्यगच्छोपज्ञादौ मखल-
 त्वेन स्वाति आत्मसङ्के । देशविषयो प्रसन्नोदि च
 जनपदे जनपदसदृशे । जनपदेकदेशे यजन-
 निर्जन्मस्यागमात्तथा । यथाधिमैदेन देशादिविक-
 भिन्नार्थम् । सामान्येन पञ्चमर्शनात् । नौष्टः
 दधः पञ्चैकवर्षाः । इत्यमरः । यत्तत्तुगुणम् ।
 इति भरतः ॥ ५ । तस्य खज्जः खज्जि च
 यथा,—
 "परस्मैवोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
 यत्तत्तत्तुगुणो राजो पदेषु तस्य प्रथमः ।
 यतः प्रकृत्यङ्गलक्षणमोक्षोपादौ ॥
 एतः पञ्च तथा भिन्नं सप्तम् एवोपपत्ति ।
 सप्तपञ्चतिङ्गं राज्यमिच्छा च हृत्करीवृद्धः ।
 धौरेकेषु तदङ्गं मुवत्तु शब्दवैदिनः ।
 स्वात्ममात्रः सुदुर्लभो राज्ञं दुर्लभं तत्तत्तु ।
 धौरेकेषु च राज्यं प्रकृतित्वं मखलेश्वरम् ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अपि च ।
 "सत्ताधिपत्यं राज्ञं स्वात्तु सामान्यं दण्डलक्षणे ।
 इत्यङ्गलक्षणमोक्षोपादौ ॥
 इति ॥

महा, श्री, राक्षस सर्वत्र यथा विप्रश्नः ।
 मिहराक्षि कादृक्षितवर्गमिप्रतत्र यथावाच-
 त्कदादि । राक्षस इति भाषा । यथा,—
 'सचार्थं मित्रियेनैव शब्दं जीरकाह्वितम् ।
 त्रयशक्त्यं वदन्तान् सकलानपि भवन्त्येव ॥
 मुक्तमस्य वदन्तो वज्रकटूरीचरो युवः ।
 विवस्वतश्चिदाशौ च जैश्वर्यः प्रभापदः ।
 राक्षस्यवातिराक्षिष्य पाचय्य तांस्तु भवन्त्येव ॥
 इति भावप्रकाशे ज्ञानप्रथमः ॥

आप, क्षी, (राक्षस्य अक्षम् ।) राक्षस्योपायः ।
 तत्त्वार्थः । प्रक्षान्तिः २ । तत्तु व्यर्थविषं यथा ।
 क्षामी १ क्षमाकाः २ सुष्ठु ३ क्षीयः ४
 राक्षस्य ५ द्रुगं ६ वलम् ७ पौराण्यं अभा-
 वः ८ इत्यमरः । २ । ७ । १२ ॥ "स्वाभ्या-
 द्य" सप्त पुरस्सर्गोत्प्रेषणस्य राक्षस्यपद-
 प्रक्षान्तिपदवाचाः । राक्ष्यं सप्ताक्षम् । कश्च-
 द्दक्षिणतः आराक्ष्यं यथुभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
 कामन्दकीये ।

स्वाभ्यामावक्ष्य राक्षस्य द्रुगे कोणी वलं सुष्ठु ।
 परस्परपकारार्थं सप्ताक्षं राक्ष्यमुच्यते ।
 सौर्येण्यं सप्ताक्षमपि राक्ष्यं प्रकीर्तित-
 मिति । स्वाभ्यादयं सप्त परस्परपकारित्वान्
 राक्षस्यं वाच्यं सप्ताक्षः । स्वाभ्यामपि राक्ष-
 स्याव प्रक्षयं कुर्वन्ति राक्ष्यम् । प्रकृतयः कष्टोः
 क्रमाव इत्युक्तं तितः प्रकृतिः स्त्रियाम् । क्षामी
 रक्ष । अभावी अर्थाः । सुष्ठुस्त्रियम् । स्त्र्यादि-
 भाषागतं शोधः । राक्ष जनपदवती भूमिः ।
 प्रवतादिद्रुगं पुरं द्रुगम् । वलं मेगम् । पौर-
 ण्येण्यस्येति नित्यं पुनरुचनं प्राधान्यवाच-
 यम् ॥ इति भरतः ॥ * * * अथ पदम् ।
 "स्वाभ्यामावो वनपदो जयं दक्षस्यैव यः ।
 कोषो सिक्तश्च प्रक्षेप्य भगवन् राक्षस्युच्यते ॥
 सप्ताक्षस्यापि राक्षस्य स्वर्गं स्वर्गो प्रकी-
 र्तिताः ।

नक्षत्रसाधनाणां राक्षा रक्षः प्रयत्नः ॥
 सङ्ग्रहः कर्तव्यः तथा तत्र प्रयत्नः ।
 अक्षो यस्तपेक्ष्य कोष्ठमाचरन्ति यथाधोः ।
 वषसाक्षं तु कर्तव्यः शीतमेव महीषिता ॥

इति भाष्ये १८४ अध्यायः ॥
 राक्ष क्षी, (राक्षसि परस्परमाकाशययत्नेति ।
 रक्ष + लिच् + इत्) युद्धम् । इति शिसवचः ।
 १४२२ ॥ (राक्षप्रतीतिः । रक्ष भाषणे + स्कार्थे
 विष् + इत्) शरादिपक्षे । इत्यमरः । २ ।
 १ । २५ ॥

राक्ष क्षी, शरादिपक्षे । इत्यमरः । १४२५ ॥
 राक्ष, रक्ष, वनपदमात्रेण । यथा,—
 "प्राणां सामग्र्यश्रीं च वारिकीमौ शरादकाः ॥
 इति श्वेदोतिथतन्त्रम् ॥
 राक्ष क्षी, क्षमाः । शोभा । इति मेदिनी । १४२६
 प्रोक्षितः - यथा -
 "राक्ष राक्षमहम निद्रपमा वनापि राक्ष
 इति

भूतिप्रति-परम तन्मोक्षो नः
 पिता ॥"
 इत्यादि प्रबोधकरीये सम्भाषणम् ॥
 राक्षिः, जि, (राक्षो विवाधोऽक्षः । राक्ष +
 "वृक्षाक्षः ।" ४१२ । १४ । इति क्षः ।) राक्ष-
 षेणोच्चः । यथा,—
 "अथवांशाक्षसमानं दुरुक्षमिति नीयते ।
 राक्षोऽश्रीनिवाचोक्तं तन्मनं स्वर्गोऽनन्तम् ॥
 इति मणमासवत्तम् ॥

राक्ष, क्षी ज्ञानम् । यथा,—
 "राक्षस्य ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्तुतम् ।
 तेनैव पञ्चरात्रं प्रवर्तन्ति मनीषिणः ॥"
 इति राक्षस्यराक्षे प्रथमराक्षे । यथाध्यायः ।
 (राक्षिः । यथा, महाभारतः । १३ । १६५ । १२ ।
 "क्षेत्रप्रतिपद्ये चैव मन्त्रकृतकयोन्मथा ।
 क्षीणि रात्राक्ष्यमोक्षिणा नैव पापादिस्तुते ॥")

राक्ष, क्षी, (राक्षं ज्ञानं तत्र कायनीति । क्षे +
 कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । क्षे, १४६ ॥
 राक्ष, रक्ष, रक्षकः । इति मेदिनी । क्षे, १४६ ॥
 राक्षिः, क्षी, राक्षि राक्षि कर्मभ्योऽवसरं निरादि-
 स्तुतं वा । राक्षानं + "राक्षिर्क्षी चित् ।"
 उणा० । ४ । ६७ । इति चित् ।) हरिदाः ।
 (यथा, सुष्ठुने चिकित्सितस्थानं ६ अध्याये ।

"जात्रां क्षुद्रं सधैः । क्षीकितं
 राक्षिर्क्षी चक्रमर्हस्य जीवम् ।
 क्षत्कृत्यं तत्र पिष्टः पक्ष्मो
 दद्रुयुक्तो म्लकाक्षीयुक्तः ॥")
 रक्षोप्रावच्छिन्न-सर्वकिरणानवच्छिन्नकाशः ।
 राक्षि इति भाषा । तत्त्वार्थः । प्रक्ष्वरी २
 निशः ३ निश्रियनी ४ विद्यामा ५ चण्डा ६
 यथा ७ विवाहः ८ तमनिर्वा ९ वजनी १०
 यामिनी ११ तसी १२ इत्यमरः । १४२४ ॥ इत्यामा
 १३ क्षीरा १४ यथा १५ सुक्षी १६ वलम् १७
 दीया १८ वास्तवे १९ तमा २० क्षमा २१
 शताक्षी २२ क्षान्ति २३ निश्रिया २४
 चक्रमेदिनी २५ प्रक्ष्वरी २६ इत्या २७
 वास्तु २८ निश्रिय २९ । इति प्रक्ष्वरता-
 धरी । वनतिः ३० वास्तुरीया ३१ निश्रियाः ३२
 निष्ट ३३ । इति वटाधरः । यामयती ३४
 तारा ३५ भूषा ३६ क्षीयिणी ३७ तार-
 किनी ३८ काक्षी ३९ कलापिनी ४० । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * * * तस्याः कारणं यथा,—
 "यथा हिन्दु च अष्टाक्ष मेरोर्भूगोलकोद्धवा ।
 क्ष्या भवेत्तदा राक्षिः क्षाक्ष सङ्घिरहादिनम् ॥"
 इति यक्षिप्रापे सप्तमे मेरोर्भाष्यायः ॥ * * *

मिहरेण्यो । राक्षिर्वा,—
 "मासि च वराणां मिहरेण्यं भद्रं निश्चयम् ।
 क्षाक्षमे हि नं प्रीतं प्रीते राक्षिः प्रकीर्तिता ॥
 क्षाक्षमे वराणां देवनां च विष्णुनिष्ठम् ।
 उत्तराक्षमे हि नं क्षी राक्षि च ॥
 इति अक्षमेर्ध्वं पक्षिण्यो ११ ।

अथ राक्षिजलम् । स्तुतिः ।
 "पूर्वाह्नविचित्रं कर्म च कर्तं तत्तु प्रसादम् ।
 राक्षिस्तु प्रक्षरं नावन् तन कर्मैव यथोक्तम् ॥
 द्विषोदितावि कर्मणि प्रसादात् पतितानि ॥
 इति राक्षीकर ॥

वाञ्छवत्क्षारक्षरौ ।
 "उपाक्ष पक्षिनां तन्मोक्षं हृत्वायौक्षानुपाक्ष च
 शब्देः परिहृते भुक्ता नातिहृतोऽथ संविशति ॥
 अग्निहोमोपाक्षे वाञ्छिपरे । उपाक्ष चैति
 चकारो वैश्वदेवादिनां समुच्चिनोति । क्षिपितं
 क्षमेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।

"पुनः पाकस्तुपादाय कायस्यव्यवशीपते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या माह्वं वल्लं चरेत् ।
 अतिविश्यागतं तत्र क्षप्रक्षा पूजयेद्भुज ।
 हिमातिथौ तु विस्तुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
 तदेवाकुरुणं पुनर्वा श्वयोर्विस्तुखे गते ॥"
 क्ष्वयोर्विस्तुखं गते कर्त्तव्यं । तथा,—

"क्षताक्षदिशौचस्तु स्रग्मा यद्यं नतो मही ।
 मन्त्रेद्विस्तुखि प्राथ्यामति दाक्षमर्थं शुभम् ॥
 मोक्षमे वाचमिति साहचर्यप्रक्षरं प्रोक्षताम् ॥
 अथ राक्षी प्रयनविधिः । नति कर्त्तव्यं प्राथ्या च न
 पाननीया वा च क्ष्वयोर्द्विस्तुखं पूजयेत्ततोऽनयोः ।
 तथा च स्तुतिः ।

"भाक्कराहृदप्राथ्यानि निवापिसज्जितानि च ।
 स्रग्मावनादिपानि कथ्या वैश्वानि भाष्यन्तम् ॥
 आयाः ।
 "शुभौ देशे विविक्तं च योमयेयेयेयेयेति ।
 प्रागुक्तकल्पने चैव संविशतु सदरं शुभः ॥
 मन्त्रं पूजयेत्तथा प्राथ्यानि विधाय च ।
 संक्षिप्तमिहमेते राक्षी क्ष्या क्षपेत्ततः ॥"
 गर्गः ।

"क्षयहे प्राकशिराः क्षेति साधुवै क्षिण्याप्रिया ।
 प्रत्यक्षशिराः प्रवाधे तु न कदाचिदुदक्षशिरा ॥
 मार्कण्डेयपुराणे ।
 "प्राक्षशिराः प्रावने विज्ञानं यममायुश्च क्षिण्ये ।
 पश्चिमे प्रवता पश्चिमां हानिं क्ष्युं तथोक्तम् ॥"
 तथा ।

"नमस्कृत्याश्च विष्णुं समाक्षिप्तं क्षपेद्विप्रः ॥
 मार्कण्डेयः ।
 "श्रुताक्षये प्रशान्ते च अक्षरक्षे चतुष्यये ।
 महादेवमहे चापि प्रक्षरक्षीदुपायम् ॥
 अथमोविप्रदेवानां मुखसाक्ष नक्षोपरि ।
 न चापि भयशक्ते वापुषौ नाक्षुषिः क्षयम् ॥
 नक्षोपशो न नक्षो क्षीक्षरापरमक्षः ॥
 नाकाक्षी सर्वश्रेष्ठे च न च क्षोक्षहमे तथा ॥
 क्षमेदिनि क्षेवः ॥ * * * अथ राक्षी क्षोप-
 गमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।
 "क्षोपयत्तैश्च क्षीनां तादृश्यात् संविशेत्
 मन्त्रार्थेन तदक्षु यन्मेव ॥
 क्षीनां क्षोपयिष्या

तस्मिन्निमेषात्, तत्र ब्रह्मासु रात्रि
पर्वणि चक्षुर्वाच्यं भवति । तत्र ब्रह्मासु
नो ब्रह्मचक्षुस्त्वज्जगदीशो रात्रि इति
चरा । विष्णुपुराणम् ।

अभीममावास्यासु मे प्रथे चतुर्दशीम् ।
नोपसंभूतं ह्यहर्दशीम् मम प्रियाम् ॥

त, "चतुर्दशीं स्नाताया इमासु च
नवद्विपत्तं ब्रह्मार्थं सन्ध्यातीति ।" अत्र
रात्रौ यज्ञभाषानुसृतं तद्वर्णनोदयौ
म् । रात्र्युत्पत्तेरति रात्रौ स्नानेन स्त्री रच-

न । इति मनुवचनं कथास्वताम् । वाञ्छी
शान्तादिहितिकर्मयोग्येदार्थः । आद्याश्व-

वर्ज्येयम् । इति तु रक्षोनिहतौतरेभ्यम् ।
वर्षि काशुकीममवसाह । विष्णुपुराणम् ।

रात्रकर्मणि स्त्रीवेदवापि चाहुपः ।
ररति पुंसासुभयवापि भीतिः ॥

मन्वा खरादेशु ऋतुमत्सु बुधो ब्रजेतु ।
तदोपघीनेषु सकामेभ्यस्तथापि ॥

नि । "त्वात् विश्वरूपं जघान वज्रैश्चैत्र-
देवा ब्रह्महन्ति अथर्द्धं च स्त्रिय उपा-

धर राक्षसि ततोऽस्माकूनौर्षं ब्रह्म-
प्रदानं स्त्रियः यत् भूमिर्न्यस्तय-

। आर्वा मन्वा तुतो वरं प्राप्यच्छत भूमेः
व द्रव्याणां क्षिप्ररोच्यं स्त्रीणां सर्व-

चम्भवः ।" सन्ताने जेनं सन्तोम इति
। सर्वकावे अन्वाववृत्तौ च । न तु प्रति-

स्मादौ । मन्वाच मोतमः । चराउपेयात्
वा प्रतिप्रवृत्तमिति । दुष्टकात्मनाह

ति ।
। मन्वा मन्वाज्ञा रेववी क्षतिहा-

श्रुनी ।
। नित्यं तन्ना पर्ववर्णं ब्रजेद्वौ ॥

।
। नोपेति यो भार्यामनुते यच्च गच्छति ।

। तुष्ट्योर्दोषमयोनी यच्च सिजति ॥
। नोपमनुते ममनदोषाभिधनमभाभा-

म् । विष्णुः । भव्यानादीव्यवर्ज्यताव-
पत्नीं निरावसुमवसरिति । ब्रह्मज्ञाता-

म् अप्रेक्षणात् सप्रार्तुः तामिः संकथना
इपि ।

। विप्रदेते न दारैर्जुतुषज्जमात् ॥
। तत संकथनादिवत्तं यरागर्भं संजन्तार्थः ।

। यन्तरेषु विविधमाहुतः प्रक्षिप्तैस्तैः ।
। तत्तदहोदार्चं परिहरेत् नार्चये

युनं ब्रजेत् जीवास्त्ववीर्याश्च दिवा
तिशणायुश्च तस्मादेतद्विवर्ज्येत् । प्रजा-

हवत्या यम् पतति तस्मात्
तद्वत्तार्थं यतितयमिति कथ्यतः । यच्च

आहुतिं यदभिममनं प्रायुक्त्यायप्रवृत्तवच-
नात् उक्तं भित्ताचरायां तद्वयम् । वशिष्ठः ।

। "शूद्राग्नेन तु सक्तं मेधुनं योऽविगच्छति ।
यस्यात्तं तस्य ते पुत्रा व्यसख्याः यत्रवत्

द्रिगाः ॥"
पराशरः ।

। "अतुक्ताताश्च यो भार्यां यतिधौ नोपगच्छति ।
य गच्छेन्नरकं योरे ब्रह्मकति तथोच्यते ॥"

। वसिष्ठाविश्वामित्राणां अमन्त्रितस्य ममना-
भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपथेनस्त्वभिममन-

विवमनाहः । ब्रह्मपुराणम् ।
। "अतुक्ताताभिगमां स्नातु यावत् पुत्रो न

जायते ।
। कथापकेतार्थं हि पुत्रस्थोत्पादनं प्रति ॥

। यतितयमिति श्रेष्ठः । आपस्तम्बः ।
। "अतौ तु गर्भशङ्कितान् स्नानं मेधुनिनः

सूतम् ।
। अतुतौ तु सदा कार्यं श्रौतं सन्तुपुरीषवर्हति ।

। दावेतावयुक्तौ स्नातं द्यूतौ प्रयत्नं गतौ ।
। शयनादुत्थिता नारी श्रुतिः स्यादश्रुतिः

पुसात् ॥
। मेधुनशङ्कः प्राक् मन्त्रचोक्त्यां न जुष्यात् ।

। तेजाशक्तं तथा याम् यमशुक्लमिति मेधुने ।
। स्वोच्चारं यदा कुर्वाद्दोषोऽत्रैव शृङ्गति ॥"

। इति वचनात् ।
। पुत्रातुत्तौ पारस्करः । या यदि गर्भं नाद-

धीत निरिजिकायाः स्ननपुण्याया उपोष्य
पुन्यजने मन्त्रमुत्पाद्य चतुर्दशीं स्नातायां

निश्रायातुद्वेन पित्रा दक्षिणार्धं वासिकाया-
माविशतीति । इयमोषधीस्त्वावसाणा सङ्-

मामा सरस्वतीः । अस्या चर्चं दृष्ट्वाः पुत्रः
पितृरिव नाम जनयन्निति इति । या परि-

क्षिता अतुक्तालिपि कृताभिगमना यदि गर्भं न
दधाति तदा उपोष्य पुत्रे न चने स्तवकस्त-

कारिकाकलमुत्पाद्य नतुर्दशीं अतुक्तातायां
सर्वा रात्रातुद्वेन पित्रा दक्षिणार्धमापुटे

वतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नखं ददाति
दक्षिणशङ्कतावामिकाङ्गुलाभ्यां यद्वीला प्राक्-

शिरः संविधाय इति गोभिलविरचितात् ।
आतुर्द्वेदे ।

। "पियाङ्गी शृङ्गवैरथ मरीचं नागेश्वरम् ।
आन्येन सङ्गं सुज्ञौ चपि दम्बा प्रचयते ॥"

। यात्रदृष्ट्याः ।
। "यत् गच्छेत् स्त्रियं चामां सदां सदाश्च वचन-

अन्तः रात्रिचरणे न जायते
बुधवायिते तु गर्भाह्वयतिरिति विशेषः । इह
"प्रदोषमाश्रमौ यामौ देशाभ्यासेन तौ वयतः ।
यामवयं प्रयागस्तु ब्रह्मभूयाश्च कथ्यते ॥"

। द्वाह्निकतत्त्वम् ॥ ३ ॥
। अथ रात्रिजागरणदोषमुच्यते ।

। "रात्रौ जागरणं कृत्वां स्निग्धं प्रत्यपनं दिवः ।
अरुक्ष्ममभिमन्यन्त्वाशौनप्रवचाधितम् ।

। कर्मदेविषाणां रात्रौ जागरणं हितम् ॥
। दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वास्तीक्ष्णता

तु ये ।
। न तेषां स्वप्नो दोषो जाग्रतां वा विधीयते ।

। इति राजवल्कलम् ॥ ३ ॥
। रात्रौ कुक्षपुत्रा यथा । "यत् ।

। रात्रावेन सहापूजा कर्तव्या धीरदन्ति ॥
। न दिने सन्ध्या कार्या प्रायश्चान्तरम् सुप्रति ॥

। तत् पुनः कुपूषाविषयम् ।
। अर्द्धरात्रात् परं यच्च सुहृत्तद्वयमेव च ।

। या महाश्रावणदिष्टा मद्भक्तमजयत्तु मे ॥
। इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

। अथ रात्रौ विहितनियते । कृत्वा मपरिश्रमम्
"सुनिर्मिदिरात्रं प्रोक्तं विप्राणां सर्ववासिनां

नियम् ।
। अहनि च तथा तमस्त्रिणां वाह्मप्रश्न-

वासान् ॥
। चावराजः ।

। "अहःसु निषयः पुण्याः कर्मास्तुतागनी दिवा ।
नक्तादिवयोगे तु रात्रिवागो विमिश्रते ॥"

। देवजः ।
। "राहृद्ग्रन्थं क्रान्तिविवाद्यायवद्विष्टु ।

। ज्ञानदानादिकं कुर्वन्निद्रा कथाव्रतं तु य ॥"
। मन्वाहपुराणम् ।

। "न रात्रौ यारुणं कुर्वीत कृते ये रीक्षिणीप्रदान ।
तत्र निषयपि वे कुर्व्यात्तुर्विषया महाविप्रम् ॥"

। इति निषादिनक्षत्रम् ॥ ३ ॥
। "एकमस्तेन नस्तेन तथेवावाधितेन च ।

। स्वपवासेन दानेन नेवादादश्रीनो भवेत् ॥
। स्कन्दपुराणम् ।

। "प्रदोषवापिनी आह्वा तिमिर्कप्रते सदा ।
द्वौपुत्रायम् ।

। "हविशोमनं सत् स्नानमाहाराण्यमम् ।
अनिकार्थमधःशय्यां नक्तमोक्षी यज्ञाचरेन ॥"

। इत्येकादशीतन्त्रम् ॥ ३ ॥
। देवजः ।

। "रात्रौ आह्नं न कुर्वीत रात्रौ च कीर्तना ।
या ।

। अन्यदोषमयोक्षेव कुर्ये शैवाचिरौहिते ॥

। इति आह्वतन्त्रम् ॥ ३ ॥

। विष्णुपुराणम् ।

। "मावनिधि यथा सन्ध्यामध्याह्नादिसु संस्मरन् ।

मरात्रौ च वत्त पापघ्नं नर ॥"

यथावा चरादौ

राधर्न

राधा

राधा

वस्तु चान्तो पुनरा देवचरिणि ॥
 नि ॥ १॥ (रात्री अटलीति । अट् + अन् ।)
 इति केचित् । रात्री गमनकर्तारि ।
 नि, (रात्री अन्तः ।) रात्री इटि-
 ट् । रात्रिकाणा इति भाषा ॥ रात्री
 इकटिह्योपपत्ती । त तु काकादिः ।
 (कट्टेवपुराणे देवीसाक्षात्प्राम् ।
 ग प्राखिनः कसिन्नाचावत्साक्ष्यापरे ।
 ॥ तथा रात्री प्राखिनस्तुल्यइत्यर्थः ॥
 वैभय यथा,—
 नेकै वै चूर्णे जवावचने भावयेत् ।
 ति वै धारमन्तिग्रीं तेन चण्डयेत् ।
 ता पटसता नश्येदिति विनिश्चयः ॥
 इति ग्रासकृ १८६ आध्यायः ॥
 (राध सहो + कः ।) पञ्चम ।
 इति वैभयनः । ६ । ७६ ॥ विकारक-
 (यथा, भासवते । ६ । ६ । ४० ।
 पञ्च यज्ञेदेवैर्योगैः समधिना ।
 अथैव पुंसां मनुषीनिकृत्स्नविकृतम् ॥
 ॥ (राहः चिह्नः यन्तो निर्गमो)
 सुहान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥
 भागवतैः । १९ । ११ । १ ।
 ये पृच्छामो भवन्तं बहुविधमम् ।
 ब्राह्मणं भवान् भागवततत्त्वविद् ॥
 तै य मिहौ । इति कविचक्रवर्तनः ॥
 द्वा-च-पर-न्-आदिपक्षे सक-न्-दिवा-
 चक-आदि ।) रेफादिः । न,
 य, राधति । औ, अराधौ ।
 आदिपक्षे निष्पादता । दिवादिपक्षे
 । अत्रं राधोति विप्राणां य इति ।
 निष्पादयतीत्यर्थः । सततं राधति ।
 इत्याद्युधः । निष्पादो सकादिपक्षः ।
 भूतभूतत्वादुभयत्रैव निष्पादयति
 इ । इति दुर्गाहानः ॥ (शुभाष्टम-
 ने च । यथा, सुयवोदि । "गर्गो
 रासाय ॥" रासस्य शुभाष्टमं पञ्च-
 यथै ॥)
 राधा विशाखा तद्वती भौगमासी
 सन्निपत्तीति । राधी + "सन्नि-
 ति । ७ । २ । २१ । इति अश्व ।)
 म । इत्यमरः । १ । ४ । १६ । (यथा,
 इत्याम्) । २४८२ ।
 "पन्थि द्युक्तातः प्रभति वारिहाः ॥"
 या, अन्वेदे । १ । ३० । ५ ।
 धातं पते गोपीयो वीम वक्ष्ये ॥"
 धातार्थं पते घनानं पाशक ॥ इति
 कणः ॥)
 (मश् + क्त्वा) साधनम् । प्रातिः ।
 नि ॥ ११॥ तीष् + इति वैम-

राधना औ (राध + निष् + घृण टाप्
 साधनम् । इति डेरिने । १ । ४ ॥
 राधा, औ, (राधोति साधयति काव्यासीति ।
 राध + अन् । टाप् ।) धनित्वा पित्रभद्रः ।
 (यथा, जावभारते १ अङ्के । "इह हि मन्दा-
 राधसमाज्ञे न चापि कस्यचनित्ये राधाविध
 कीर्तित्वेन्यवर्त्तते ॥") गोपीविशेषः । विशाखा-
 गच्छन्म । आसलकी । विष्णुशान्ता । विदुः ।
 इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (स्तुत्याधिरपस्य
 पञ्चोः । अतो एव कुन्तोर्गमन्तस्य शिष्टोः
 कर्णस्य पालधिवि औतस्य कर्णो राधासुव
 इति स्थान आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
 ६७ । १२८—१३६ ।
 "निगृह्यमाना आनं वै वसुपुत्रमधात्ततः ।
 उल्लसन्तं जले कुन्तो तं कुमारं वशस्विनम् ।
 सततमुदं जले गर्भे राधामर्त्ता महायवराः ।
 राधायाः कथयामास पुनं सीधिरस्यसदा ॥"
 तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ६८ ।
 "राधा स्तुत्य भाव्यै वै स्यात्तौ प्रार्थितः
 सुतः ।
 कर्णोभूद्वलवान् वीरः पालिनः स्तुत्यवान् ॥"
 श्रीराधिका । भा च श्रीकृष्णवामनाभांश
 प्रातिः । यथा,—
 "य कृष्णः सर्वकृष्णो विष्णुरेक एव च ।
 कृष्णस्त्वस्तदेव कायेन प्रेरितः प्रभुः ॥
 स्नेहामयः स्नेह्या च द्विधाकरो बभूव ह ।
 स्नेह्या वामनाभांशं दक्षिणांशः पुमान्
 सुतः ॥
 तां इदं महाकामो कामाधारः सनातनः ।
 अतोवकमनोवाच चाचक्षन्कृत्प्रियाम् ॥"
 रत्नादि ॥ ३६ ॥
 तस्य अतपवन्तकारणादिवेशा,—
 "हृदिमानं तया सार्द्धं राशिगो राससख्ये ।
 रासोपासकं सुरद्वारं रासकोडाक्षकारं च ॥
 रासोपासकं सुरद्वारं सुरद्वारं स्तुतिमानिव ।
 चकार मुखसन्तोषं यावत् प्रसन्नो हितम् ॥
 ततः स चापरिभ्रान्तस्तस्य धौनी जगत्प्रिया ।
 चकार वीक्षोपासकं निखानन्दः शुभे चणे ॥
 भावतो योगितस्तस्याः सुरतानि च सुव्रत ।
 निःसंसारं यमयन्तं भ्रान्त्यास्तेजसा हरः ॥
 महाकस्यजिह्वाया निःशामच्च बभूव ह ।
 तदा बभौ यमयन्तं तस्यै विश्वयोगिनम् ॥
 य तु निष्ठासवत्सुखं सर्वोपाधौ बभूव ह ।
 निःचासवत्सुः सर्वेषां वीविनाक भवतु च ॥
 बभूव जन्मिमाद्योवामाङ्गाभाजलभा ।
 तन्मकी सा च तनुतः प्राणश्च पञ्च वीविजम् ॥
 प्राणोपाधः स तनुतः प्राणश्च पञ्च वीविजम् ॥
 बभूवैव तनुतुषा अस्वःप्राणाश्च पञ्च च ॥
 यन्मैतोधादिदेवश्च बभूव प्रसन्नो भवान् ॥
 तदामाङ्गासु तन्मकी वक्ष्यतीति बभूव ह ॥
 अथ यः कृष्णप्रतिष्ठं कृष्णभक्तं दधरं च
 प्रभुभक्त्यन्तरं पश्यन्त्येवमो ॥

कृष्णपादादिदेवी या
 लक्ष्म्यं य इति यत्तु
 शतमयस्तरासीतकासीतीति सुन्दरी ।
 सुधाव चिम्बं खर्चार्थं विश्वाधारालये परम
 इष्टा चिम्बश्च सा देवी हृदयेन विदुषता ।
 उन्मनश्च च कोपेन प्रसाहं मोक्षं जले ॥
 इष्टा कथञ्च नमामं ह्याकारं वक्ष्यते
 श्रद्धाय देवी देवैश्चान्तकामश्च यथोचितम् ॥
 यतोऽपत्तं तवा यत्तं कोपशोचं मुनिपुरैः ॥
 श्व तस्मिन्पलापि चारुप्रभति विचिन्तम् ॥
 य धामन्तं प्रकृष्यश्च भविष्यति सुखस्य ।
 अन्तपलाह ताः सर्वाम्भया गन्तव्योदवा ॥
 एतस्मिन्मन्त्रे देवीचिन्तायात् सञ्चया तत ।
 आदिशुभं जन्मोका पुनर्भवार्थं मेमोचरा ॥
 प्रीतवत्परीधामा बोधायनकथागिरी
 रत्नभूषणभूषाणा सर्वशास्त्राधिदेवता ॥
 अथ कालान्तर्गता च द्विधाकृता बभूव ह ।
 वामाङ्गां च तस्मिन् दक्षिणां वरुणो
 एतस्मिन्मन्त्रे ह्यौ दिधाकृता बभूव न ।
 दक्षिणां च द्विषो वामाङ्गां च रुक्म ॥
 अथा च वार्षं श्रीकृष्णस्यैव कामिनी भव
 अथैव सानिना राधा वैव भद्रं भविष्यति ॥
 यव लब्धोऽपि पदवीं तुष्टो वारिनामश्च च ।
 स वामाश्च वैकुण्ठं तावत् सार्द्धं जगत्प्रति
 अभ्यर्च्य च तै वै च यतो राधापुत्रस्य ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातसख्ये = अथाय
 राधाया उत्पत्तिर्यथा,—
 "पुरा दुर्वाधये रक्षो गोपीकैः रासमण्डपः ।
 प्रतप्तश्चैव देवैः च सज्जिज्ञासावर्धिव ॥
 रत्नविंशसुके रथ्ये तस्मै तत्र जगत्प्रति ।
 स्नेहामयश्च भगवत् बभूव रमणीतुल्य ॥
 रमणं कर्षमिच्छुश्च तद्वभूव सुरेश्वरी ।
 रक्ष्या च भवतु सर्वं तस्य स्नेहामयश्च च
 रत्नविंशसुके दुर्गे द्विधाकृता बभूव च ।
 रत्नविंशसुके रत्नयो वामाङ्गां च राधिक
 बभूव रमणी रत्ना रासिग्री रमणीतुल्य ॥
 अस्मत्कारजामरया रत्नविंशसुके ॥
 वक्ष्यते शुङ्गाशुकाधारा चोदितुर्गुणशिशिपमा ।
 तप्तकाश्चमयामा राजिना च सतेजसा ॥
 सज्जिता सुदती सुहृत् प्ररत्नविंशसुके ॥
 विभ्रतो वरुणै रत्नैः कालतोमालयभाक्षयाम
 रत्नमालाश्च दधती श्रीकृष्णस्यैवमप्राम् ।
 तत्कारिणश्च सुखं सज्जिज्ञासाराविमं च ॥
 यत्तु तं वरुणोत्तुष्टं सुमेरुगिरिरत्नमम् ।
 कविनं सुन्दरं दशं जम्बूद्वीपचिन्तितम् ॥
 सार्द्धं च सज्जिज्ञासं जम्बूद्वीपचिन्तितम् ।
 निम्नश्रीविमलासी नक्षत्रोत्तुष्टम् ॥
 कालातुरो सज्जिज्ञासं दशं रत्नविंशसुके ॥
 इष्टा कालां वारिनामो बभूव रमणीतुल्य
 इष्टा रत्नैः कालं सा दधातु इति इति ।
 रत्नैः भूव रत्नैः सा दधातु इति इति ।
 यन राधा रि

श्रीकृष्णस्यैव सख्यं स्थापयन्ति न कस्यन ।
भक्तौ सख्यं सजातीयैः श्रद्धाश्रयान्तरभूमिः ।
तद्वक्तुः पूजयेद्वत्ता तां सदा संघनन्दिनः ॥”
व्याख्यानम् ।

“इमन्मोडकान्तिममूलनरं श्रीमन्मममोहनं
निजामिनीनितादिभिः परिचुतं सतीक्ष्णधीनान-
मारम् ।

नावाभूषणभूषणाग्रभागां कौशोत्कण्ठं युग्मं
गान्धर्वान्नमस्य सुनलितं निजं प्रारब्धं भजे ॥

गुणवर्तिमिति ध्यात्वा प्रान्तागमेऽप्येषा पुनः ।
सप्त तु प्रोत्साहित्वैर्त्तं वा मनोमया समर्चयेत् ॥

तं सकलपूजाश्च तयोः सम्पद्यतः ज्ञेयम् ।
कुपाम्नाः प्रयत्नेन श्यामपायादिभिः सह ॥

ललिता पश्चिमे पुण्या भीमपर्वतद्वेष्टपरा ।
चक्रावतरी शुक्रावती महाभे प्रजयेत सुधैः ॥

वायवे द्वाभ्यां सौम्यैः शङ्खवर्धनैश्चैवेत् ।
तदाभे किञ्चरेखाख्यां पुनश्चरन्ते ततः ॥

उदारे श्रीमती लयां रत्नवर्णदन्तं तथा ।
तदाभ्याम्भे चन्द्रावतीं वाक्पर्वतद्वेष्टयेत् ॥

रत्नवर्णद्वेष्टयायां ईशाने श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वाभे शुक्रदन्ते पुण्या मधनमन्त्रिण ॥

धीतन्मद्वेष्टे पूर्व दिशां स्वात्मनैवेत्यतः ।
विवा तस्या वाभेपाथे गन्तव्यदंष्ट्रैश्चैवेत् ॥

अधिकोभे प्रयागयां दण्डे सयां समर्चयेत् ।
तदाभे श्रीमद्युक्तां शुक्रवर्णदन्तेऽप्येवेत् ॥

पुनश्चैष्टिषो पश्चां रत्नवर्णदन्ते तथा ।
शारदया च महाभे नौमधनैश्चैष्टिषोऽप्येवेत् ॥

पुनश्चैष्टिषो तदाभे रत्नवर्णदन्ते ततः ।
रथ प्रयाग महाभे शुक्रवर्णदन्तेऽप्येवेत् ॥ १ ॥

श्रीगोपायसमाज्ञायां विष्णुसुखा कृष्णपियां
प्रियतीं

विमायां परिवादनीं भुमपूरध्यानां सुवैशा-
कराम् ।

सत्रभारभक्तैर्मनीश्वरतनुं निज्यां जगन्मोहिनीं
यस्मै श्रीललितां कुवरपुनयनं पाताम्बरेणाश्र-
याम् ॥ १ ॥

हामां श्यामपरावर्णां वरतनुं चामीकराञ्ज-
नदन्ते

मधुरैर्मधुरध्वनिं परिश्रवज्ज्वलनानां सुखराम् ।
सत्रभारभक्तैः सरोजनयनीं शुक्राङ्गीकृतपाट्यां
आयन् श्रीलालनखलीं सुचिन्तुकां चन्द्रावतीं-
सुतसाम् ॥ २ ॥

कात्या काञ्चनमन्त्रिभोः सुललिता कृष्णाम्बरे-
विभर्ती

गानाभूषणभूषणाश्च सहस्रीं भार्दङ्गिकीं सुन्द-
रीम् ।

श्रीमन्मन्दिनखरीं प्रियतम्यो भव्यां प्रशाङ्ग-
वती

पथीवागसुमलिका (सख्यमन्त्रं) गिहं भजे
॥ ३ ॥

सहस्रवर्णरश्मिभक्त्या सुकान्तरेण हिताम् ।
स्वर्णाभारवतीं सदा पुलकितो श्रीललाभावेन वै
गायन्तीं मधुरखरीं वरतनुं श्रीललितेयाम् ॥
भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभधुरीणां विभर्ती रत्नवर्णं
जलितजलिननेत्रां चारुभूषाङ्गीमां ।

सुमधुरपिकवाज्यां चन्द्रवतीं सुवैशां
मधुरिपुनिभ्रदायीं श्रीमतीं तां हि यस्मै ॥ ५ ॥

हृन्दावनेश्वरि जसेवनरीं स्वदायीं
रम्यां सुवीर्यवतीं सुखावयन्ताम् ।

नावाविधुपिततनुं स्फुरदमृगच्छां
चन्द्रां भजे यत्नललागमनीश्रयानाम् ॥ ६ ॥

सुवैर्यवतीं शुक्रधारिणीं ता-
हृषाङ्गवतीं मणिभूषणाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपञ्चनेत्रां
भजेऽहरीणां कनकाङ्गीमां ॥ ७ ॥

रवावकवाद्यानिनां सकलरागमगायित्रीं
मुपासमन्तिकुलनां प्ररुद्रपूज्यवन्तानाम् ।

सुरतवर्धनभूषां भवित्रभूमपट्टावरीं
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदन्तां सुभाम् ॥ ८ ॥

सुतानज्जां शीमे समरकलकण्ठीं सुचतुरां
कनकदन्तां वल्लभजिनयनयनां मञ्जुवदनाम् ।

विद्यावतीं सौराष्ट्रीं कालतन्त्रिणीं भीमवधनां
भजे श्यामां सैषां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाद्यां सुवैशां
सुवर्णीतविद्यासुतीरां वरण्याम् ।

सुवैशांभुगानां सुचिन्ताङ्गीनां
भजे श्रीप्रियां शुक्रवक्त्रां सरोज्याम् ॥ १० ॥

गान्धर्वानिजदाहिकां सुगन्धगायन्तीं सदा
विभर्ती

मञ्जुमन्त्रविभक्तिं वरतनुं पाथोजनेत्रां
वरां ।

ध्यायेत् कृष्णपदारविन्दमधुरीं जगन्मन्दरेणा-
वतां

संगीते मधुरवरामविरतं मैत्र्यां मनोहरादि-
गीम् ॥ ११ ॥

रुचिरमधुमतीं तां तत्रचांभोवरागां
पिककलरवकण्ठीं शुक्रवक्त्रं दद्यानाम् ।

तिनकुसुमसुखायां वाचसेनाङ्गीभूयां
दुमलचरुदन्तवातत्परासामभजेऽहम् ॥ १२ ॥

रत्नालङ्कारदेहां जिनकुसुमसुखीं मङ्गलावण्य-
रूपे-

भयां वङ्गीतविद्यासुगिपुनरसिकां तावनाति-
विद्याम् ।

शारङ्गोष्णयागां कनकनिभतनुं सख्यं कण-
सिनीं

वदे पद्मां सुवैशां प्रशयवदन्तां विभर्ती रङ्ग-
वक्त्रम् ॥ १३ ॥
प्रप्रिरेखां नन्दङ्गं वादयन्तीं सहस्रं ह्रुः ।
रथाङ्गपक्ष्मण्यं रचयन्ति सप्ततन्त्रम् ॥ १४ ॥
सयां श्रीप्रियां विद्यां सुखमयीं यत्नारि-
यावतीं

वन्द्यं मधुरखरीं परमिकां जगन्मन्दरेणा-
वताम् ।

नामायन्त्रविशारदां वरतनुं पट्टाक्षरेणाट्टयां
कुलदेवीवरवीचनानविरतं ध्याये जगन्मो-
हिनीम् ॥ १५ ॥

श्रीयत्नं खरमखलं कलरवं भाजे सदा विभर्ती
श्रीभर्ता मधुरखरीं सुनलितं सत्रवक्त्रावताम्

राजनखलं कविं विष्णुपञ्चवरे रङ्गेः सदा श्रीभक्त
ध्याये श्रीगुणसैविकां परमिकां जगन्मन्दरेणा-
वताम् ॥ १६ ॥

राधाकृष्णपदारविन्दमधुरीं सट्टङ्गकुल्यादिन
नागाभूषणभूषणाङ्गीवतीं सत्रवक्त्रावताम्

सुभाम् ।
ध्याये शक्ततन्त्राभावललितां किरुरद्विमाङ्गा-
खण्डाङ्गीं च रमप्रियां सुखमयीं सखाङ्गीमां
ग्विनाम् ॥ १७ ॥

मधुरखरीं कौजिनभङ्ग्यानां
मत्स्यरीयन्त्रविधारिणीं च

वनप्रियां शुक्रसुचिनीं तवन्तीं
भजे हरिदाङ्गसमङ्गीमां ॥ १८ ॥

सर्वं ध्यात्वा पूजयित्वा ललिताया यथाक्रमान्
पायादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परा ।

सङ्क्षिप्तौ ललितादीनां हलात्पश्चिमवो मुनः ।
प्रणवादिमोक्तोक्तं संप्रदायपथं च ।

तत्तद्वान्तां तु भुज्वा पुष्पागन्धादिभिरुने । ॥”
इति पादौ उतरखण्डे श्रीराधाकृष्णललीत-
कथनमाहात्म्यं नाम १६२ अध्यायः ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।
“प्रक्षेपेऽपि पूजयेद्भक्तस्तस्य दत्ते दृष्टे ।

श्रुत्वा नाम्ना कथने ताद्याद्याविश्रादिकं श्रवण-
दङ्गसुखी रमन्ना च शुभरा सुमुखी तथा ।

वक्त्रवी चन्द्रिका कारुण्यतुरा च सुवचसा ॥
मधुरा हललमला तथा मधुरभाविनीः ।

विद्याभिनी रसवती तथा खञ्जलीचन ।
सुखदा कन्यकलिका रमदा रमज्जरी ।

सदा सुप्रसूती शोभा चन्द्रा चन्द्रप्रभावती ।
वसन्ती मागती जानी चन्द्रकान्ती सुकुलला ।

रम्या भस्मरमणीरा सुशीला च सुवैशिनी ॥
आमलनी सुधाकण्ठी श्रिता च श्रीरतिप्रिया ।

शुक्रप्रिया मधुकरी सुवैशा चन्द्रोद्भवा ।
सुरलीङ्गभवा हृष्टा पाणिजानप्रिया शुभा ।

यक्षखरा रजमाला मधिरा दानवक्षत्री ।
आनङ्गमयी तारावती कुण्डलधारिणी ।

केशरी मित्रहृष्टा च लक्ष्म्याभुतमासिका ।
मायावती कौण्डिकी च श्रीभलाङ्गी सुचन्द्रनी ।

योयूष्माविशी सख्यवती च कुञ्जवाहिनी ।
कपोतमासिका योपासना च किंसुकप्रिया ।

हलावती कुकुमा च कसला च भद्रावला ।
तिलीचला च घाघिनी वङ्गला प्रियवादिनी ।

सुतपथी चित्ररेखा सुमित्रा योक्ताङ्गिका ।
चन्द्रवती चित्रवती श्रीरक्षा
देवता चन्द्रावती ॥

राधा

दृष्टि न तावदा तत्र हृत्कमलसिन्धौ ।
 वली हागकण्ठी किंमन्या सुनोचरा ॥
 छा मन्त्रकलिषा सुनदा नन्दवामिनी ॥
 प्राची च सुमीयो केलिलोला प्रियंवदा ।
 प्राधा ध्यामसेया कसुरी मारुभञ्जिनी ।
 जयमवा रत्नमञ्जरी मञ्जुकुङ्कुमी ॥
 सरा सङ्गाना तथा रावनिहारिणी ।
 खद्विखे पुष्पा दन्ता चन्द्रावली तनः ।
 मल्लदिभिः सन्धकप्रपङ्गस च पूषकेः ।
 भा मधुरखरौ विमुसुखौ गान्धर्वविद्या-

रता

मन्त्रमूर्धिताङ्गमधुरा जातीसुसलीखलम् ।
 यन्त्रमुपादिनी वरनय चिन्ताकरं विभर्ती
 मण्णपरायणं सुचिन्ता चन्द्रावली

मञ्जुनाम् ॥

। धावन्ति यो ध्यामन्त्रकलपूजनम् ।
 रौन् वैष्णवान् सन्धा यत्रतः प्रवि-

पूजयेत् ॥

। धावन्ति पूषा तयोर्मन्त्रकलपूजनम् ।
 वनतः कुर्वन्तु काङ्क्षे राधमहोदये ॥
 वरिक्तं देवैः । न कर्ष्ये कदाचन ।
 यथोक्तविनायकं त्वेव वन्देदा ॥

॥ प्रविष्टा राधो राधावन्त्रमहोदये ।
 । पवितात् कोलावन्त्राङ्गमन्त्रकलपू-

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । दिभिः कलपूजनं विविधैः ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

। राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।
 । राधमन्त्राङ्गकलपूजनम् ।

राधा

राधा राधेति यो ज्ञान स्वरूपं कुरुते भगः ।
 सर्वतोऽपि संस्कारान् सर्वविद्याप्रददाय ॥
 राधाराधितं कुर्वन् राधाराधितं पूजयेत् ॥
 राधाराधितं यत्किञ्च राधाराधितं कल्पितं ।
 हृत्कारणं महाभाग राधासङ्गस्य भवेत् ॥
 जगतां पृथिवी धन्वा तत्र हन्तावनं पुरी ॥
 तत्र धन्वा यतो राधा ध्याया या सुनिश्चयः ॥
 जगदीशो भगवन् राधाः दूरतः स्थितः सुरः ।
 तां राधिकां यो भजते देवैर्वा तं भवेत्सह ॥
 तदालम्बं कुरुष्वैव जपस्य मन्त्रमुत्तमम् ।
 अर्चयेत्तं महाभाग कुरु राधितं कीर्तनम् ॥
 राधितं कीर्तनं कुर्वन् जपस्य सद्यः यो जनः ।
 तन्नाहतां न शक्यते वक्तुं श्रेयोऽत्र भवेत् ॥
 न गङ्गा न मधु निलं न हिता यः शरच्छरी ।
 कदाचित्पुन विमुखा सर्वतोऽपि पश्येत् ॥
 सर्वतोऽपि राधा सर्वतोऽपि पूजयेत् ॥
 कदाचित्पुन विमुखा सर्वतोऽपि पश्येत् ॥
 तस्यान्ते वसेत् ज्ञानो राधया सद्यः नारदः ॥
 राधासङ्गितं यत्किञ्च तदेतद्वज्रमुत्तमम् ।
 तद्गुणे ईदृशमनयोः कदाचित् चलेद्भारः ॥
 रतदेव वयः शुभा नारदो सुनिश्चयः ।
 प्रयत्नः पूजया भाव गोष्ठ्यष्टौ यथाहितम् ॥
 जन्माष्टमित्रतया वः श्रयोतीह भावयः ।
 श्रीराधायाः सुखी मावो यो सर्वसुखान्वितः ।
 अपेक्षे भक्तिवस्तुतः पठेत्तन्नाहतां करैः ॥
 धर्मार्थं जपते धर्ममपार्थं जपते धनम् ॥
 कामार्थं जपते कामं भवेत्तार्थं मोक्षमाप्नु-

यात् ॥

सर्वदा नृशरणः कार्यादिवैष्णवः मुदो ।
 विवेकी च तया विष्णोर्वा यदा मत्तमाप्नु-

यात् ॥

इति पाञ्च जपस्य श्रीसदाशिवनारदसंवादे
 श्रीराधाकल्याणमोक्षप्रसादादौ ईदृशश्चायः ॥
 (तन्मन्त्रेणा एतन्नाहतिविरचयितं यथा,—

कात्यायन्यायः ।

“राधेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
 मधुरा गच्छ तावति तव चिह्निक्रियति ॥
 गच्छ भक्त महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
 पद्मिनीं मम देवेश वने राधा भविष्यति ।

अन्याः सख्यस्तथा उच्यते ॥
 वासुदेव उवाच ॥
 इदं मातस्तेजसां चतुर्वर्गदायिनि ।
 त्वं विद्या परमेशानि । विद्यासिद्धिर्न चायते ।
 पद्मिनीं परमेशानि । श्रेष्ठं रश्मिं शब्दं च ।
 प्रत्यर्थं मम देवेश । तथा भवति भागवम् ॥
 इति शुभा वचसां वासुदेवश्च तत्तुचयात् ।
 कात्यायनीयतया देवी पद्मिनी परमेश्वरी ।
 रत्नविस्तारतया प्रसादमभिव्यक्तिः ।
 रूपेण गोष्ठ्यन्ती सा सखीमण्डपमन्दिता ॥
 सद्यश्चन्द्रपद्मात्मनोऽप्युपस्थिता सदा ।

देवी जयमती रम् ॥
 राधापरी मन्त्राणि वा यत्र परमाचरा

राधा

कात्यायनीयतया पद्मिनी इदं देवता
 वासुदेवो महाबाहुर्वा इति विस्तारमाचर ॥
 पद्मिनीवाच ।

एवं गच्छ महाबाहो श्रेष्ठं हि भगवन् । यमो
 जया सद्य महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम्
 वासुदेव उवाच ।

इत्युक्तं पद्मिनि मे वाक्यं कुरु ते दर्शनं भवेत् ।
 क्षणदा वद देवेशि । जपं किञ्चा करोम्यहम् ।
 पद्मिनीवाच ।

तवमे देवदेवेश मम जपस्य भविष्यति ।
 गोष्ठ्ये माधुरे पीठे वक्रमाचर्यै भवम् ॥
 तुल्यं नास्ति महाबाहो मम सर्वपापक्षयः ।
 कुलाचारोऽप्युक्ता या वामयो मध्वलक्षणा ॥

मातायां तव देवेश चरास्थितिं नास्ति ।
 इत्युक्ता पद्मिनी मा तु सख्यं । त्वत्किञ्चा तदा ।
 अन्तर्धानं ततो गत्वा मातायां सद्यः सद्यः
 पादुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा क्षीरावलिं प्रययौ भवम् ॥

अत्र कात्यायनीयं दूरं महाभावावस्थितिः ।
 नारदात्मनोऽप्युक्ताः पूजिता संस्तुता भवा ।
 कात्यायनीयं महाभावा वसुनात्मनोऽप्युक्ता ।
 यतुनाया जपं तत्र वाचात् कालीसङ्कल्पिनी ।

जलपुत्रयुतं रत्नं शङ्कपीठं महाप्रभम् ।
 रत्नं कथं तथा चित्तं हरितं शब्दमोहनम् ।
 कालिन्दीया मन्त्रेशानि यत्र कात्यायनीयं परा ।
 कालिन्दी कात्यायनीयं जगतां हितं

काव्या ।

काराध्यात्मं मन्त्रेशानि । देवविस्तृता परा ।
 महस्यश्चन्द्रपद्मात्मनोऽप्युक्ता वासुदेवसङ्कल्पम् ।
 जगत्सर्वं मन्त्रेशानि । यत्तु पद्मिनी सततं स्थितम् ।
 मन्त्रमर्थं मन्त्रेशानि । केशरीतं मनोहरम् ॥

जगत्सर्वं मन्त्रेशानि । जगत् माधुर्यमभिव्यक्तिः ।
 यत्र कात्यायनीयं भावा महाभावा जगत्सर्वम् ।
 जगत् हन्तावनं देवि । कात्यायनीयमभिव्यक्तिः ।
 शक्तिस्तु परमेशानि । कल्याणस्य साक्षात् ।

इति वासुदेवस्य राधासङ्गस्य वदः पटलः ॥
 देवुवाच ।
 “जगत् महाबाहो नरोक्तिं किं पद्मिनी तया
 कथं वा भवेत् वा तु ज्ञाता सा पद्मिनी परा
 तत् सर्वं परमेशानि विस्तारतया प्रदुष्टम् ।
 यदि नो कथ्यते देव विस्तारतया यदा तदुक्तम् ॥
 ईश्वर उवाच ।

पद्मिनीं पद्मगन्ता सा हृत्कमलस्यै प्रिये ।
 कात्यायनीयतया देवी जगत्सर्वं प्रथमं प्रिया ।
 कैवर्त्तमात्रे चित्ते प्रत्येकं वचनं पुष्पं भवति ।
 कात्यायनीयतया देवी पद्मिनी परमेश्वरी ।

अत्र कात्यायनीयं भावा महाभावा जगत्सर्वम् ।
 जगत् हन्तावनं देवि । कात्यायनीयमभिव्यक्तिः ।
 शक्तिस्तु परमेशानि । कल्याणस्य साक्षात् ।

इति वासुदेवस्य राधासङ्गस्य वदः पटलः ॥
 देवुवाच ।
 “जगत् महाबाहो नरोक्तिं किं पद्मिनी तया
 कथं वा भवेत् वा तु ज्ञाता सा पद्मिनी परा
 तत् सर्वं परमेशानि विस्तारतया प्रदुष्टम् ।
 यदि नो कथ्यते देव विस्तारतया यदा तदुक्तम् ॥
 ईश्वर उवाच ।

पद्मिनीं पद्मगन्ता सा हृत्कमलस्यै प्रिये ।
 कात्यायनीयतया देवी जगत्सर्वं प्रथमं प्रिया ।
 कैवर्त्तमात्रे चित्ते प्रत्येकं वचनं पुष्पं भवति ।
 कात्यायनीयतया देवी पद्मिनी परमेश्वरी ।

अत्र कात्यायनीयं भावा महाभावा जगत्सर्वम् ।
 जगत् हन्तावनं देवि । कात्यायनीयमभिव्यक्तिः ।
 शक्तिस्तु परमेशानि । कल्याणस्य साक्षात् ।

इति वासुदेवस्य राधासङ्गस्य वदः पटलः ॥
 देवुवाच ।
 “जगत् महाबाहो नरोक्तिं किं पद्मिनी तया
 कथं वा भवेत् वा तु ज्ञाता सा पद्मिनी परा
 तत् सर्वं परमेशानि विस्तारतया प्रदुष्टम् ।
 यदि नो कथ्यते देव विस्तारतया यदा तदुक्तम् ॥
 ईश्वर उवाच ।

पद्मिनीं पद्मगन्ता सा हृत्कमलस्यै प्रिये ।
 कात्यायनीयतया देवी जगत्सर्वं प्रथमं प्रिया ।
 कैवर्त्तमात्रे चित्ते प्रत्येकं वचनं पुष्पं भवति ।
 कात्यायनीयतया देवी पद्मिनी परमेश्वरी ।

अत्र कात्यायनीयं भावा महाभावा जगत्सर्वम् ।
 जगत् हन्तावनं देवि । कात्यायनीयमभिव्यक्तिः ।
 शक्तिस्तु परमेशानि । कल्याणस्य साक्षात् ।

इति वासुदेवस्य राधासङ्गस्य वदः पटलः ॥

राधा

सरो शशितुलो चक्रेखा प्रियवरा ।
 आदा मधुमती वानसी कलमायिनी ।
 वकी मालती कपूर निलकारधः ।
 उद्वेगवन्ध्याः प्रायः साक्ष्यमागताः ।
 तन्मस्तु कक्षरी मनांश मलमञ्जरी ।
 रा चन्दनवती कौमुदी मुद्रितदधः ।
 भासिताकम्पा विहाराय कला इव ।
 तस्याः पक्षीनीन् प्रेयस्यः परमाङ्गताः ।
 इलोयुक्प्रसन्नोन्मेषभरभूविनाः ।
 वली च पदा च ख्यासा सेका च भक्तिका ।
 चित्रा च गन्धर्वी पाजिका चन्दमालिका ।
 ना विमला नीला भवनाली मनोरमा ।
 कला तथा मङ्गमायिनी भङ्गसेखला ।
 रा कौमरी पारी शारदाकी विश्वाररा ।
 उ कुसुमा कला सारङ्गी प्रविताश्रिणी ।
 पत्नी गुणवती सुमुखी कैलासञ्जरी ।
 वनी वकीराची भारती कामिनीति च ॥
 युयाति प्रतपः स्वात्मान्मात्रि सुभुवाम ।
 खास्तु कथिता धृष्ट धृष्टे वराङ्गनाः ।
 स्तु तेषु द्रष्टु कान्ताः सन्तुगुणैरताः ।
 चन्द्रापत्नी भद्रा श्यामला पाजिकादधः ॥
 तासां च खास्ता मधुमती विशेषतः ।
 च न चन्द्राः ये शङ्कपद्ये शुचिस्मिते ।
 राधा सदैवाची खर्यं प्रकृतिपङ्क्तिनी ।
 रसे सदैवाति सर्वं ललाः शुचिस्मिते ।
 वास्तुदेवस्य मन्त्रविहङ्ग कारणम् ॥
 देवुवाच ।
 वतामस्य श्रेष्ठ विहारादह ईश्वर ।
 रा पङ्क्तिनी राधा सदा प्रसूतने स्थिता ।
 मातरं लला यास्तुत्यां सख्यं सा ।
 श्रित देवेश हृदयवनिवासिनी ।
 रसे सदैवाति एतद्गुणं वद प्रभो ॥ १ ॥
 तमुद्भवरश्मि राधासखे सप्रसन्नः प्रदत्तः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 रा मधुमायिनि पङ्क्तिनी विश्वरूपमा ।
 राधा जगद्धात्री विप्रा परमेश्वरी ।
 दूनी मद्रिपानि पङ्क्तिनी प्रशङ्गान्विनी ।
 हृदमक्ता तु पङ्क्तिनी तस्या वल्लभा ।
 मोक्षेदृशाच हृदमक्तिः शुचिस्मिते ।
 च यना देवी पङ्क्तिनी जन्मसाक्षिनी ।
 यु क्तमायस्य हि राधामास्यं सख्यं सा ।
 स खाम्यस्य यस्तुनाजवन्धुतः ।
 आसा मङ्गमन्त्रं शङ्कसिन्धवे वदे ।
 चन्द्रापत्नी राधा लक्ष्मणसुखे स्थिता ।
 वदगुणं देवि पङ्क्तिनी कमलेश्वर्ये ।
 रा पङ्क्तिनीलक्षं नाथया परमेश्वरि ।
 रा चित्रा योला चक्रा तु पङ्क्तिनी तथरा ।
 रा परमेश्वरि चन्द्रास्यं शुचिस्मिते ।
 ना सदैवाति वराकाशं हि का कथा ।
 यद्वद्वं श्रुत्वा पङ्क्तिनी यशमाश्रिता ।
 रा मद्रिपानि पङ्क्तिनी चन्द्राचित्री ।
 उद्भवरश्मि चन्द्रम पटका ।

राधा

अस्माः चन्द्रास्यमात्रि यथा—
 पाक्ष्युवाच ।
 “देवदेव जगन्नाथ मन्त्रास्यहकारक ।
 यस्तस्मि मयि कावच्यं यस्तस्मि मयि ति दया ॥
 यद्वद्वं त्वया प्रमदितं तत् सख्यं मे श्रुतं प्रभो ॥
 गुह्यात् गुह्यतरं यत्तु यत्तु भवति काशने ॥
 त्वया न मद्रितं यत्तु यत्तु कस्य कदाचन ॥
 तस्मा कवय देवेश सख्यं नास्ति चोत्तमम् ॥
 श्रीराधाया मङ्गादृशा गोया भक्तिप्रसाधनम् ।
 ब्रह्माक्षकरीं हर्षं सा कथं सोपीत्यमागतम् ॥
 मङ्गादेवउवाच ।
 शङ्खु देवि । विचित्राशीं कथीं पापहरां
 भूभाम् ।
 सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं मङ्गेश्वरि ॥
 यदा हरिहरिचरितानि कुरुते काव्यमौख्यम् ॥
 तदा विश्वे स्तुतानि हरिचरितश्रवणम् ॥
 तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं मद्रितं पुरा ।
 दशनीं शङ्खु देवेशि । नास्ती चेव सख्यसकम् ॥
 अस्माया कथितं नैव तन्मन्त्राच कदाचन ॥
 तव क्लेशात् प्रवक्ष्यामि भद्रा धार्यं सुसुचुम्भिः ॥
 नम प्रायसमा विद्या भाषते नैव लहर्निश्चम् ॥
 शङ्खुत्व मिद्रिषि निर्वं पठस्व च यथाभक्ति ॥
 यथाः प्रसादात् तन्मन्त्रं गोपीलेशः परः
 श्रुम् ॥ १ ॥
 अस्मा नामसख्यस्य कथितं रश्मि एव च ॥
 देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रसाधिनी ।
 श्रीराधा राक्षिका लक्ष्मणजन्मा लक्ष्मणसुता ।
 हृदयवन्धरी लक्ष्मणप्रा मदनमोचिनी ।
 श्रीमती लक्ष्मणवती च लक्ष्मणमन्त्रप्रदायिनी ।
 घण्टाश्रिणी यशोगत्या यशोदानन्दप्रदाम् ।
 हामीरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ।
 लक्ष्मणवासिनी हृदा हरिकान्ता हरिप्रिया ।
 प्रधाना गोपिका गोपकन्या चेलोकसुन्दरी ।
 हृदयवन्धवारिनी च विष्णुर्जितसुखाम्बुजा ।
 गोपकुलानन्दकरी गोकुलानन्ददायिनी ॥
 भक्तिप्रदा सीतलम्बा आभिसारमनप्रिया ।
 विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ॥
 यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगोचिनी ।
 कामारिकान्ता कामेशी कामलाजसविद्या ।
 यशप्रदा जया जीवा कीशानन्दप्रदायिनी ।
 चयशदानन्दपत्नी च यशभासुता प्रिया ।
 मन्त्रास्यसा गवाक्ष्या गवां गतिरश्मिना ।
 काञ्चनामर शिममात्री काञ्चनाङ्गद्वारिणी ।
 लक्ष्मीकाञ्चकरिणा विशोका शोकाश्रिणी ।
 राक्षसी वैदमाता च वैदानीता विदुसमा ।
 नीतिशालाप्रिया नीतिगतिनिर्वाहरीयदा ।
 वैदयिनी वैदमारी वैदमारीप्रवर्द्धिनी ॥
 वैदम्या वैदपरा विविज्जककोणञ्जला ।
 तथोन्मेषप्रद प्रिया तथोन्मेषप्रदाम्बिका ।
 मन्त्रप्रिया मन्त्रसुता राधानन्दप्रदा भूमा ।
 भूमाश्री विमलाश्री च विवा
 चनरी च
 चन्द्रा

राधा

नतिगमनारी च नीला चन्द्रप्रदायिनी ।
 जगताप्रिया शैलवासिनी चैमसुन्दरी ।
 विचित्राश्रिणी विचित्राश्रिणी विचित्रप्रिया ।
 निर्गुणा सुकुलीना च निष्कुलीना विराकुला ।
 गोकुलानन्दगवा च योगानन्दकरी तथा ।
 वेङ्कटराधा वेङ्कटराधसुखानन्दप्रदायिनी ।
 गोपानन्द प्रिया नौसा रम्या नौस्यङ्गोद्भवा ।
 अतिमोक्षानिमोहा च भक्तिप्रिया भक्तिप्रदा ।
 गोपानन्दप्रदा गोपान्ता गोपान्ताशङ्करिणी ।
 ललिता च विशोका च विराद्या चित्र
 मालिनी ।
 जितेन्द्रिया शुद्धसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ।
 दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
 कान्तारवासीनी कथा लक्ष्मणप्रिया मति ।
 चतुर्वर्गा इव हर्षा दृष्टकवी कुलीनवा ।
 मतिर्नमोऽर्पुर्निर्वन्ना कान्तिः पुष्टिः स्थिति
 चमा ।
 श्रीरोषाश्रिणी देवी देवाश्चकुलमर्द्धिनी ।
 वैष्णवी च महालक्ष्मीः कुलपूज्या कुलप्रिया ॥
 शङ्खुनी सर्वदेवतायां साधनी वैदमामिनी ।
 वैदानीता विराजन्ता विराजन्तामनप्रिया ।
 निरालम्बजनीः पुष्पा विराजन्ता विराजन्ता ।
 एकाङ्गी सन्तगा सखा विद्योः पत्नी सरस्वती ।
 रावप्रिया रावमन्या रावमन्यालक्ष्मणी ।
 रक्षिका रक्षिकानन्द सख्यं राक्षसरीयरा ।
 रासमण्डलमन्त्राया रासमण्डलशोभिता ।
 रासमण्डलशोभा च रासजीवामनोहरा ।
 पुष्करिकाकाञ्चिनीया पुष्करिकाकाञ्चिनीया ।
 पुष्करिकाकाञ्चिनीया च पुष्करिकाकाञ्चिनीया ।
 सर्वजीवेश्वरी सर्वजीवेश्वरी परात्परा ।
 प्रकृतिः श्रुतकान्ता च महाशिवमनोहरा ।
 श्रुत् प्रियासा दया निद्रा श्रान्तिः अस्ति चम
 कुला ।
 विष्णुरूप गोपपत्नी भारती सिद्धोपगिनी ।
 शत्रुहन्ता भिन्नरूपा विद्याङ्गी निरुपगिनी ।
 स्यान्दात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयम्भवा ।
 विष्णुसखा स्वादात्री हारकाकाञ्चिनी तथा ।
 बुद्धिः स्थितिः स्यान्दात्री सर्वकारणकारणम् ।
 भक्तप्रिया भक्तमन्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
 भक्तकण्ठप्रदायिनी तथासीतपुष्पा तथा ।
 मन्त्रोपदेष्टा देवी च लक्ष्मणप्रसाधना ।
 नराभ्याः श्रीमन्दात्री तथा मदनमोचिनी ।
 एकान्ता शिवा चैमा दुर्गा दुर्गतिमाश्रिणी ।
 ईश्वरी सर्वेश्वरी च गोपनीया शुभञ्जरी ।
 याज्ञिकी सर्वभूतार्थ तथा कामाङ्गहारिणी ।
 सद्योमुक्तिप्रदा देवी वैदमारा परात्परा ।
 हिमालयसुता कर्मा पाज्यती गिरिप्रिया सखी ।
 इवकन्या वैदमाता मन्त्रप्रदा हरेस्तु ।
 हृदयप्रदा हृदय हृदयवन्धवारिणी ।
 विद्याविनी वैष्णवी च जलकोकप्रविष्टिनी ।
 रक्षिकी रक्षी कामभती तथा
 भिन्नविष्टा वाञ्छी चन्द्रकन्या

तपस्वी इति वाटा रचतु सम. मे इति मे
अथ वहा पातु पुरुषेशं मम । ॐ मन्त्रा-
पातु सन्तोषं मे ॐ नारायणः पातु
पात्रं सदा मम ।

ॐ ज्ञः पातु सदा गोवं रक्षितयोगिनाथः ।
नवी सखभासा च सेवा चानुवर्ती तथा ॥
आ सिद्धयन्त्रा च भद्रा कथयिता तथा ।
सर्वो दुःखनशः श्रीमन्नारायः सुलोचनाः ॥
सुम्ना चक्षुः पितु सततं सुमहर्षवाः ।
नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मसूत्रेण च ॥
[ॐ] से सदा रक्षतु मेधवः केशिदा हरिः ।
[ॐ] कवचं भद्रं मेधोवस्त्रं सुमम् ॥
[ॐ] परमेशानि उपविष्टास्तु वज्रतमः ।
पठेत् पाठयेत्तु च सततं भक्तिद्वयः ॥
[ॐ] हारी जगन्नाथी अतुलं चरते सदा ।
धरमेष्टाति पद्मिनी वज्रतामिना ॥
से कावचं देवि कवचं सुवि दुर्लभम् ।
मूलजघनं तस्मा पठेत् सर्वदुर्गं हरि ॥
[ॐ] वज्रमाश्रितं तवैव नगान्विति ।
देवि विधातेन यः पठेत् कवचं परम् ॥
[ॐ] कौमवदात्रोति वाग्मथा चरन् मम ।
पथं पुत्रवेदितां मन्त्राविनां वराकरं ॥
ठाण्डमदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
तविद्यां विना भद्रं यः पठेत् कवचं प्रिये ।
यः सदा भक्तं भुञ्जीतां तवैव प्रिये ॥
[ॐ] पातु देवराज्ये राक्षसं एकं किं प्र-
म ॥ ॐ यथा राधाकोचम् ।
नेत्रश्च सामवेदोक्तं पठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
[ॐ] राधेश्वरी श्वा परमा च परात्मनः ॥
नेत्रवा ज्ञातानां ज्ञातव्याः स्वकक्षिता ।
प्राणाधिदेवो य मन्त्राविष्णुद्वयम् ॥
यः विष्णुमात्रं च सदायत्ना सनातनी ।
सर्वथा परमा निर्निमा निर्गुणा परा ॥
पवित्रा विख्यात यत्प्रातस्तोत्रादिभिः ।
निकृष्टानि गोपी गोपीया गोपमात्रका ।
स्था परमानन्दा रम्यं चरन्कासिनी ॥
[ॐ] सुता प्राप्ता ज्ञाना पूर्णतमश्च यः ॥
यः कलावर्गीकथा दीर्घपूता यतीविभा ।
नश्वरं नामनि धैर्यानि सुभानि च ॥
भूतानि पुण्यानि सर्वनामस्यारवः ।
विन संवतः शुद्धा विष्णुमत्तो जितेन्द्रियः ॥
देवि विद्यां वाग्यं लब्ध्वा वाति हरिः परम् ॥
मत्ति हरिदोहं जगतं वाच संशयः ॥
[ॐ] अथनेत्रेण स्तोत्रं विद्वन्मते बुधम् ।
[ॐ] सरस्वतीमेव नौवन्मत्तो भवेन्नरः ।
पठेत् सवेदस्य सततं निर्वर्तं परम् ॥
[ॐ] ज्ञानाज्ज्ञानं पापान् नश्वरं ज्ञानाश्रयादिभिः ।
[ॐ] सरस्वतीमेव सुश्रुतं वाच संशयः ॥
[ॐ] ह्या काकवन्त्रा मन्त्रावन्त्रा प्रश्रुते ।
[ॐ] ह्या वनेन वा शुद्धा विष्णुमत्तो भवेन्नरः ॥
[ॐ] माधवेन च यन्मतीर जनेन्द्रियः ॥
देवि सुमार तमिना च मन्त्रोदयः ॥

रतिः द्वितीय-
राधी शिवनारद्वन्द्वे भक्तिप्राप्तये
श्रीराधिकाकोचं समाप्तम् ॥

राधाकाशः, पुं, (राधायाः, कान्तः ।) श्रीकण्ठः ।
यथा,—
“गोलोके द्विभुजः हज्जो राधाकाशः सनातनः ।
मोधाकृतादिभिर्मनो हितुर्गोपिमाश्रयेः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
राधातनवः, पुं, (राधायाः, स्तवपत्राक्षरयः ।
तवा प्रालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हैमचन्द्रः कर्णपर्याये राधास्तुतव्यत्वात् ।
राधासेदो, [न] पुं, (राधां धन्विचक्रमिव भि-
न्नीति, भिदु+ (कान्तिः ।) अर्जुनः । इति भू-
तौगः ।
राधाविधो, [न] पुं, (राधां धन्विचक्रमिव
विधातीति, विधु+ (कान्तिः ।) अर्जुनः । यथा,
“राधाविधौ किरोर्ये निर्विण्णः श्वेतद्वयो नरः ।
उज्ज्वलो गुह्यकेशः सुभद्रेशः कर्मिण्यनः ।
वैभक्तुः कर्णोच्चितास्य ग्राह्यो देवाश्च वधुः ॥”
इति हैमचन्द्रः । ६ । ४७३ ॥
राधासुतः, पुं, (राधायाः कृतपत्राक्षरः सुतः ।)
कर्णः । यथा,—
“वेदिना वाजसेनो च कर्णोच्चितास्योऽङ्गराटः ।
राधासुतोऽर्जुनतनवः काजपृष्ठस्तु वज्रदुः ॥”
इति हैमचन्द्रः । १ । ३७५ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । २६ । ३ ।
“पश्य चैनं समायुक्तं रवं कर्णस्य पाद्वज्र ।
श्वेतवाग्विजयायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)
राधियः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राजा+
“कौन्धी टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
कर्णः । इति निरुक्तप्रयोगः । (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।
“स्तवपुत्रस्तु राधेवो युष्मं दीक्षयिष्यामः ॥”)
राधयः, वि, (राधेति इति । राध+ “आसुतवर्ग-
रपीति ।” ३ । १ । १२६ । इति स्यत् ।) कण-
नौयः । रपधातोः कर्मणि छागप्रत्ययेन
विभक्तः ।
रामं, कौ, (रम्यतेनेनेति । रम्+ घञ् ।) वास्त-
वम् । कुलम् । इति मेदिनी । मे, २६ । तमान-
पम् । इति राजनिघण्टुः । (नैर्षं तमः ।
यथा, अनेवे । १० । ३ । ३ ।
“रापशैलेर्वाभिरक्षितं विदुः
सप्रज्ञैर्वैरभिनमस्यताम् ॥”
“रामं ज्ञातव्यं प्राप्तेन तमः आश्रयात्तयं
जौमकादि अभिभूय विदुः ।” इति तन्नाथ
शायकः ।)
रामः, वि, (रमते इति । रम्+ क्तः । रम्यतेनेनेति ।
रम्+ क्तृ वा ।) समीपः । (यथा, हृदय-
संहितायाम् । १६ । ५ ।
“मायः प्रभुतपस्यो नयनाभिरामा
रामा रतेरपरित रमन्ति रामाय ।”
धिया जयिता इति मेदिनी । मे २७ ।

रामः, पुं, रमते इति रम कोषायाम्
“जलितिकस्यो योः ।” ३ । १ । १४०-
इति यः ।) परस्पररामः । स तु विद्योराध
जसद्विभुजः पुत्रत्वेन चैतायमादावर्तनीय
एकविंशतिवारं पुत्रिणीं विद्वत्तयासक
रोत् । (कौन्दी एव समस्तपञ्चके पञ्च कश्चि
प्राणितकृता विधाय भिदुः सन्तर्पयामास
वदुक्तं महाभारते । १ । २ । २-११ ।
सौतृकवाच ।
“अङ्गुलं मम भो विद्या नृपतय कथाः शुभा
समस्तपञ्चाशच्च श्रोतुमर्ह्य सतताः ।
चैताहापरयोः सर्वो रामः श्रद्धावन्तर
असक्तु प्राथिवं स्वर्गं धनधान्यमर्च्योदित ॥
म सर्वं क्षत्रमुत्पाद्य स्ववीर्येणावतन्वति
समस्तपञ्चके पञ्च प्रकारं गौधिराजं इदम् ॥
स तेषु कथिरामः सुहृदेषु क्रोधमर्हति ।
पितृषु सन्तर्पयामास रुधिरं कति नः श्रुतम् ।
अथर्थाकाशेऽभ्यक्ष्य पितरो राममनुवन् ।
राम राम महाभाग प्रीतारः सत्सव भावेव ।
अनया पित्रभक्त्या च विद्वमेव तव प्रभो ।
वरं हवीष्य भद्रं न वमिष्यति महाब्रुवि ॥
राम उवाच ।
वदि मे पितरः प्रीता धनदुष्टाश्च तदा मयि ।
यच्च रोषामभूतं च त्वसन्नादितं मया ॥
अतश्च पापान्मुक्तं हर्षमेव मे प्राप्तिवो वरः ।
इदंश्च वीर्यभूता मे भवेत्सुखं विदुषा ।
एवं भविष्यतीति विवरं सत्सव ब्रुवन् ॥
तं क्षमस्वति निविदुषुक्ततः स विरराम ह ।
तेषां समीपे यो ह्येषां लक्ष्मी कथिरामसाम
समस्तपञ्चकमिति पुत्रं तत् परिशीलितम् ।
अस्याश्चिद्विरयं परस्पररामान्द्रं ब्रह्मम् ।
राधयः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्वजन्मरूप
अयोध्याधिपतिद्वयद्वयराजतनयसौ चैतावम
शेषे रावणाश्विप्राथम्यमर्तः । अजदेव । स
तु अनन्तदेवो विष्णोरशः अक्षयशिवस्यैव
पुत्रत्वेन हापरयुगोक्तं कनकविद्यामयवीर्य
। (यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।
“विश्वं प्रेक्षमाणां हासदेवो महासमा ।
अकुरुष्वेष्टमनश्च रामश्चाभुतविद्वजः ।”)
यधो रामा यथा,—
“अधोरात्राय वायश्च मन्त्राकालौ प्रकीर्तितौ ।
भार्गवो राघवो गोपश्चयो रामाः प्रकीर्तितौ ।
इति वल्किपुराणम् ॥ ४॥
यथः । चोटकः । पठभेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ । (रम्+ भवे घञ् । इति । यथा
भारते । ७ । ६ । १४ ।
“सर्वं योपपन्नः क्षिताहा
निक्षिप्यते च खड्गदुष्टरामः ॥”
“अङ्गुलं रामो रतिवन्धुः ।” इति म-
श्रीधरखानी ।) रामशब्दश्च कृतविधाय-
“राधयो विधायको मन्त्राधीश्वर चक-
मो वि देव रामः प्रकीर्तितः ॥

राम

राम

राम

शुभं दृश्यो नैव्यामिरेक द्वे दिने
म द्वे सत यो दृश्यं भव्यं ज्ञात तु वै
च रथी कपीनं तु स र स रीप ग म्
नयोदृष्टादामां यावत्तदापि दिवस्त्रिभिः ॥
रावणः सैन्यस्यार्थं रणाधोक्ष्णं तथा ।
दशधनुःशूरां शैलं माधुशुक्रादिवाकरे ॥
माधुशुक्रादिवीर्यादिविनेः सप्तभिरैव तु ।
रत्नमां वागरागाश्च दृष्टमाभीतु सुदारुणम् ॥
माधुशुक्रवन्ध्यासु राजाविभक्तजिना रणे ।
रासजन्मशयोनां तथा शैल्यो वभूव ह ॥
नागनाशविमोक्षांश्च दृष्ट्वां गच्छां गच्छां गच्छां ॥
आवाहयारः कथितो दृष्ट्वादिदिवसम् ॥
हृदयमाश्रितेनैव धृन्वाश्च वधः क्रयः ।
जयोदृष्टात् तर्गेव निहतोऽकम्पनी रणे ॥
माधुशुक्रचतुर्दश्यां यावत् कणादिवाकरम् ।
त्रिदिने प्रहस्तश्च नीलेन विह्वलोऽवधः ॥
माधावित्तिर्नीययाश्चतुर्गन्तस्त्रिदिनेः ।
राजिं तुल्यै युद्धं रावणो आवितो रणात् ॥
पञ्चमास्त्यधो यावत्तदापि पञ्चमः ।
कुमारः सतुल्यो तावदुद्धतु दिग्गम् ॥
कुमारः दिनेः पञ्चमिजवन्ध्यासु चतुर्दशीम् ।
राजिं विह्वलो युद्धं गच्छान्धमभक्तः ॥
अमावास्यादिने वीर्याः शरीरे वभूव ह ॥
अमावास्यादिनिपद्यन्तु यन्त्रादिनेः ॥
गन्तव्यप्रभृतयो विदुः पञ्च राक्षसाः ।
पञ्चमाः सप्तमी यावद्विनाशयच्छावत् ॥
अष्टमा द्वादशी यावत्तदापि दिनपञ्चमात् ॥
त्रिदश्यां दृष्ट्वादिदिवसम् सप्तमादिनिपद्यन्तु ॥
पञ्चमपञ्चमं द्वितीयायां त्रयां प्रकाशनात्

त्रितम् ।

श्रीयाशक्तु नम्रश्च दृश्यः गच्छान्धमभक्तः ।
वीर्यावयने अमावास्यादिदिवसम् ॥
तव अवीर्यो यावद्विनेः पञ्चमिजवन्ध्यासु ॥
अक्षयिनी ततो युद्धं विह्वलोऽभिरुद्धं क्रमात् ॥
चतुर्दशी दृष्ट्वादिदिवसम् सप्तमादिनिपद्यन्तु ॥
अमावास्यां वधो वीर्यो युद्धाय पञ्चमः ॥
सैन्यशुक्रप्रतिपदः पञ्चमी दिवसपञ्चमे ॥
रावणश्च प्रधानां गच्छान्धमभक्तः ॥
चतुर्दशीयां यावत्तदापि दिवसपञ्चमे ॥
सैन्यशुक्रवन्ध्यासु वीर्याः प्रकृतिदिवसम् ॥
श्रीयाशक्तु नम्रश्च अमावास्यादिदिवसम् ॥
दृष्ट्वादिदिवसम् सप्तमादिनिपद्यन्तु ॥
एकादश्यां रामाश्च रथो मातलिमारुहः ॥
अष्टादश्यादिने रामो वैरुपि रावणं धर्मोत् ॥
द्वादश्याः शुक्रपञ्चमश्च आद्यं ज्ञायतुर्दशीम् ॥
माधुशुक्रादिवीर्यायां सप्तमादिनिपद्यन्तु ॥
काश्यादिदिने युद्धं भवे पञ्चदश्यादिकम् ॥
यन्त्रादिदिवसः सप्तमादिनिपद्यन्तु ॥
अष्टादशी यावत्तदापि दिवसपञ्चमे ॥
वैशाखादिदिने रामा सुधर्मं

विमिश्रितो जितोपावां विमोदकः ।
जीताय

वैशख्ये चतुर्थ्यां तु राम पुण्यकामा स्थात ॥
पूर्व चतुर्थ्ये वर्षे पञ्चमं म धवस्त त
नरदाय अस र म सधीत पुार गमत् ॥
नन्द्यामे तु चतुर्थी वै भर्तन समाभयः ।
सप्तमाभिमिश्रितोऽमावास्यायां रघुत्तमः ॥
जावकी रामवहिता रावणश्च दिवसने ।
मनुमाध्यां स्मिता पञ्चदश्यावरसंयुतेति ॥
यत् सन्निधिं व्यञ्जितप्रासादम् ॥ काजिका-
युराणादिरीक्षात् ॥ इदं कल्याणरविपयमिति
न युक्तम् ॥ तद्विरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
पुरायेण उपमह्वारं यद व्यायः । शाखा-
न्नादीनां पञ्चदश्यात् ॥ अथा कुम्भकपञ्चो-
दश रमिणीतो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
यत् कल्पयेदेष वयसा । जन्मविषये यत् तु
हरिप्रयोक्ता येन बोध्यम् ॥ इति श्रीरामायण-
तोलने लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ॥ तस्य परि-
पूर्णतमत्वं यथा,—
“सर्वं चांद्रकलाः पुनः ज्ञायन्तु भगवत्

स्वयम् ।

परिपूर्णतमो रामो अष्टमाभात् खविस्त्रयः ॥
इति ऋग्वेदेयं श्रीशृङ्गणम् ११६ अध्यायः ।
अथ श्रीरामसन्ध्याः ।
“अनन्तोऽध्यात्मनः सन्दर्शनं रामाय हृत्सुतः ।
वटजरीयसादिषो भक्त्यां कामदेो भनुः ॥”
तस्य तारकप्रकाशयो यथा,—
“सर्वं रामसन्ध्यां मन्त्राणां वटजरीः ।
तारकप्रकाशं चतुर्दशेन पूजा प्रशस्तये ॥”
नमस्तस्य रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
चैतन्यनिरायां ३ पदः ॥ अस्य पूजा-
प्रयोगः । पातः स्वाहादि वैष्णवीतपीठन्यासात्
कर्म विषयः अष्टादश्यां कुर्यात् । शिरसि
ॐ गजस्य ऋषये नमः । मुखे गायत्रीमन्त्रं
नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
कराङ्ग्यानी । रां अङ्गुलीभ्यां नमः । रां
तर्जनीभ्यां स्वाहा । तं मध्याभ्यां वटः । रां
अनामिकाभ्यां ह्रुम् । रां कनिष्ठाभ्यां वीषट् ।
राः करतलपृष्ठाभ्यां षट् । यद्वै हृदयादिः ।
ततो मन्त्राणां । अक्षरान् रां नमः । भूमि
रा नमः । हृदि मा नमः । आपौ य नमः ।
जिह्वे न नमः । पादयोर्मा नमः । ततो मन्त्रि-
पञ्चरादिविधिं विधाय देवं स्थापेत् ।
“कालाभ्यां वरकान्तिकास्तमिनिं वीरासनाया-

सितं

सुमां ज्ञानमयीं दयानमयीं हृत्सुतं जाह्नवि ।
वीरां पाशेभ्यां सरोदहकरीं विदुःसिमां रावणं
पञ्चतं सुकुटाङ्गादिविषिधाक्षरान्ध्यानां

भवे ॥”

एवं स्थात्वा मानवीः संपूज्य प्रदक्ष्यापनं
कुर्यात् । ततः पीठपूजां विधाय वैष्ण-
वीतपीठप्रतीं पीठमध्यं संपूज्य पुनश्चांन्या-

विद्यावा

नीतये नमः अथ ७० प्रज्ञाय नमः
द चण्डामपाद्यो ७० श्रेष्ठो नमः ७
च पाव नमः तद्विदः कश्चरेण अथ दकोर्मा
मथे दिक्षु च रां हृदयाय नमः । स्वादिना
वटजानि पूजयेत् । ततो दक्षिणं पुण्यादिदिक्षु
ॐ हनुमते नमः । ॐ सुधीवाय नमः । ॐ
भरतय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गदराय नमः । ॐ शत्रु-
घ्नाय नमः । ॐ जाम्बवन्ते नमः । दवायै
ॐ हृदयाय नमः । ॐ अथन्याय नमः । ॐ
विश्वाय नमः । ॐ सुराङ्गाय नमः । ॐ राहु-
वह्नाय नमः । ॐ अनीपाय नमः । ॐ वस्म-
पात्राय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वि-
दिनादीन् वस्मादीन् पूजयेत् । ततो धूम्रादि-
विसर्जनानां कर्म समापयेत् ॥ ३ ॥ अस्य
पुरश्चरणं धूलचण्डः । तथा च ।

“सत्त्वार्थं जपेन्मन्त्रं दशार्धं कालैः शुभैः ।
सुहृदादिभिर्यै वक्ष्ये प्राज्ञानां भोजयेत्ततः ॥”
अथ भक्तः वटविधः । तथा च ।
“नवप्रशक्तिबाह्यान्नां तारायः पञ्चवर्णकः ।
यटजरी वटविधः स्थातु चतुर्दशफलपदः ।
अष्टा सम्मोदयः शक्तिर्देविनाम्बुकिरुचये ।
अथस्तः श्रीशिवः प्रीतो सुनयोऽव जसादिने ॥
अथवा कामदेवादिर्विष्णोः सौमित्रो ॥
हन्ते गायत्रीं च दश श्रीरामश्चैव देवता ।
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूज्यं च समाचरेत् ॥”
तथा ।

“जानकीवल्लभं देवं वटजरीया हूमरिकम् ।
दशालोचनं मन्त्रः स्वादिशक्तु कविचिराट् ॥
हृत्सुतं देवता रामः गोतापाविपरिचयः ।
आद्यं वीर्यं द्विदः शक्तिः कामिनाङ्गप्रिया सता ।
श्रीरौलनाटकुम्भध्यातु कण्ठे हृदयि ।
वाभ्युक्तान्द्रादेय दशवर्णां नृसिन्धोः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“अयोध्यानगरे चित्ररत्नवीर्यमन्त्रपदं ।
मन्त्राद्विरोधावह्विताने वीरणां धिते ।
विहासममकाण्डं पुण्यकोपि राघवम् ।
रघोर्भिरहभिर्यै वैदयरागतेः शुभैः ॥
संस्तुयमानं सुनिर्भास्यैः परिशोभितम् ।
वीरालङ्कृतवामाङ्गं कण्ठयोषोभोभितम् ॥
श्यामं प्रकटवदनं सर्वामररामपूजितम् ।
ध्यायेत् सर्वं पूज्यं सर्वं वर्णलक्ष्मणमन्त्रम् ॥”
अन्यत् सर्वं पूज्यम् ॥ ३ ॥

“वटजरीयावधोनाटो यटजरीः केषु स य च ।
दशकरी मन्त्रावधोनाटो सर्वमोक्षफलप्रदः ।
वीर्याः मन्त्रैकैकवीर्याशक्तमनो भयः ।
चतुर्वर्णः स य स्थातु पञ्चवर्णी वाञ्छितप्रदः ॥
स्वाहाली ह्ं पञ्चमी वा भमोऽन्तो वा

भवेत्ततः ॥”

तथा ।
“अयोध्या नगरे चित्ररत्नवीर्यमन्त्रपदं

नमः

थ दृक्त्वं; प्रोजी मन्त्रः पञ्चशिरः परः ।
 प्रथमं त्वनादौ; प्रत्यक्षपूर्वको मयः ।
 षोडशमन्त्रादिषु नारायः स्थानेकधा ।
 श रामः श्री रामः इत्यादि 'मार्कण्डे' ।
 तन्मूर्ध्नि वाक्मन्त्रादीनामष्टमन्त्रमन्त्रानिपि
 र । तेन श्री रामः ये रामः श्री
 इति ।

स्थ प्रथमं विष्णोरुक्मिण्यक्षरं प्रथमम् ।
 वरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरहमः ॥
 सुमि स्थादुगायत्री ऋक्षो रामस्तु
 देवता ॥ १ ॥ ॥ ॥
 मने शु हावृक्षलक्ष्मणः परस्परयाम् ।
 स । भावुलक्ष्मणं जयिष्यन् इति वचनम् ।
 षडक्षलक्ष्मण इति विप्रमः । आननूजा-
 षडक्षलक्ष्मणः ॥ १ ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-

प्रसूनेष्वैक्ययादिन्द्रियावाशये वरः ।
 स्थीर्ज्यैक्ययादिन्द्रियावाशये वरः ।
 श्वाय कर्त्तुं धनधान्यादिनम्यद् ।
 पलायी होमेन वश्ययेदस्त्रिंशं वगन् ।
 रुग्णैक्ययादिन्द्रियावाशये वरः ।
 मेन वीर्यवर्धनं पलायी विराजयः ॥
 बहुतन्मन्त्री घनमाश्रोति वाञ्छितम् ।
 मन धीतसं पलाशकुमुदेन्द्रेः ॥
 मन्त्रः प्रगिद्वेत् कविर्भेषति वज्रराव ।
 पलाशं भुञ्जीत मष्टदारोखद्वयम् ॥ २० ॥
 रामवन्द्यकोत्तमः ।

श्रीहनुमान्वाचः ।
 तस्मिन् राजेति श्रमवार्थं नमोयुष्मान् ।
 श्रीवसुधैवानां यक्षसुर्यं नमस्तत्तुम् ॥
 द्रष्टव्यं विशिष्टायेव यत् प्रियम् ।
 प्राद्याम्बिकटे वसन् वीरं नम्रास्यहम् ॥
 दूगूष्मिन्तो यथापि मज्जाञ्जैः कुरुका-
 न्तम् ।

दुःखानां घनमहाविष्णुः नमाम्यहम् ॥
 अक्षिता यस्तु ज्वलन्ति त्वत्प्रकाशतः ।
 स्वतन्त्रो यस्तु ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
 अक्षिता येन वीर्यादक्षिता रक्षी ।
 प्रदीपयानां तं वन्दे सर्वलोचसुखम् ॥
 प्रपन्नानां हितक्षिप्तं यथा दृष्टम् ।
 सर्वविघ्नोक्तदुष्टं हृदि हं नमाम्यहम् ॥
 अक्षि वानाक्तं त्वत्प्रकाशतः ॥
 नोति धामानां शीघ्रं तं नमाम्यहम् ॥
 अक्षिताश्चरन्ति नित्यमङ्गलम् ।
 निशोदायाद्वृष्टां भवं नमाम्यहम् ॥
 निशोदायां भाग्यलक्षितदृष्टम् ॥
 हृदि वन्दो मनुजसुखम् नमाम्यहम् ॥
 हृदि वन्दो मनुजसुखम् ॥
 सर्वदेवानां नमोऽर्थं नमाम्यहम् ॥
 नमोऽर्थं

मिवमयो दृष्टव्यस्य विवृणक्तस्य दा.धकाः ।
इदं ह्यनुमना धीर्ज्ञां मन्त्रराजात्मकं त्वम् ।
एतद्वद्विषं यत्तु स रामे भक्तिमात्रं भवेत् ॥”
इति ह्यनुमत्तस्य मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
कीर्त्तनं समाप्तम् ॥ ५ ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टौ-
त्तरणतकं नाम ।

वेदस्यम उवाच ।
 "अथ गार्हपत्यं नामास्मादसुतकर्म्मण्यः ।
 नामास्तत्रातर्कं पुराणं चिद्वृत्तं लोकेषु विद्वत्तम् ॥
 नामः परतरं गुरुं चिद्वृत्तं लोकेषु विद्वत्तम् ॥
 केलासशिखरे स्थं भाषारत्नविभूषितम् ।
 यकाग्रयवतो मूल्या विष्णुमाराधन भक्तिः ॥
 उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्श्वतो गङ्गोरोमवोत्तुम् ।
 नामल्लोहितं मया साहं भोक्तुं सुखवर्धनम् ॥
 पार्श्वं पार्श्वतो देवीं वन्द्यां वामं सहस्रकम् ।
 ततो भोक्तव्यं देवं सत्त्वस्यैव भवता प्रभो ॥
 तत्तत्कौ पार्श्वतो प्राञ्चं ग्रहसम् परमेस्वरः ॥
 धन्वादि व्रतप्राणानि विष्णुभक्त्यापि पार्श्वतो ।
 दुर्गाया वैष्णवी भक्तिप्राप्तये विनियोगः ॥
 रक्षारक्षीनि नामादि षष्ठ्यन्तो मम पार्श्वेति ।
 ममः प्रमदतामेति रासनामाभिगृह्यते ॥
 रमन्तं योगिनीं वन्दन्ति त्रिगान्धर्वे पिशाचनि ।
 इति रासपदेनामीं परं भक्त्याभिगृह्यते ॥
 रास रासति रासति रसे रसे मनीष्ये ।
 सहस्रनामभिस्तुल्यं रासनाम वराकवे ॥
 रागेष्टुकाः सहादेवि सुकु सार्द्धं मयापूजना ।
 ततो रासेति नामोक्ता सह हस्ता च पार्श्वतो ॥
 ततो सुक्ता महादेवी पतिना सह संस्थिता ।
 पप्रच्छ यौमहादेवं प्रीतिप्रवणमावया ॥
 सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
 सत्त्वान्वाव्यपि नामानि सन्ति सैवावगृह्यते ।
 कथनो मम देवैश्च तथ मे प्रीतिरुपमा ॥
 श्रीशङ्कर उवाच ।

कथं नामानि यथासि रामचन्द्रस्य प्रार्थना ।
 लोकिना वैदिकाः प्रुष्टा ये केचित् सन्नि
 प्रार्थिते ॥
 नामानि रामचन्द्रस्य मन्त्रसं तेषु पात्रिकम् ।
 तेषु चाल्लल्लुखं हि नामाभ्युदयं प्रलम् ॥
 विष्णोर्देवनागरानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
 नाड्यमासधनुषे राजनाम परं मतम् ॥
 सप्तमः सर्ववेदाश्च सर्वमन्त्राश्च प्रार्थिते ।
 नम्राव लोटिभूयं पुण्यं रामभावेन लभते ॥
 कस्य शीरामनाभादीनरतागमस्तोत्रस्य ह्यनर
 त्वनिरगुरुम् कृत्यः शीरामचन्द्रो देवता शीराम-
 चन्द्रश्रीर्धर्मो धर्मो विविधयोगः ।
 शीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शायतः ।
 शीरानलोकधः शीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
 राजाशोकमहो केचो विराटमिषो जगद्गणः ।
 विष्णुविष्णोर्देवताः प्ररक्षयन्तस्तत्परः ॥
 वाचिभयमनो रामो यः शयति ॥
 सप्तमो यथा यः ॥

[illegible]

रामाय राममन्त्राव लभन्त्यायै चैवसे ।
 रज्जुनागाद्य भाषाया चोत्तमायाः पतये भगः ॥
 इमं मन्त्रं महेष्टानाम् । जपन्नेन दिवानिशम् ।
 सर्वपापविनाशोक्तौ विद्यासायश्चमाप्नुयात् ॥
 ह्येनमसमभक्त्य साक्षात्कृत्यै वदेस्मन्तम् ।
 कथितं तव भाष्यं यत्कलं नैवाप्येततमः ।
 सदाभवे महेष्टानाम् । हस्तोत्पद्यस्वदन्तम् ।
 भावको हृदयगतो यत्कलं रज्जुनन्दनम् ॥
 इति यज्ञपुराणे श्रीरामायश्चमन्त्रं वादं श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तराष्टावतान्तोक्तं समाप्तम् ॥ ५ ॥
 (अथ विनाशकर्तृकथनं यथा, व्यध्यात्वरामा-
 वयोः ॥ ५ । ६ । ३०—५४ ।

सत्यं उवाच ।

कीदृशसुखस्य ते श्रेष्ठं भगी गमासिषस्मान् ।
 त्वाप्तनन्तमावाप्तं मनोवाचासो वरम् ॥
 कृष्णं ते रूपमथर्क्षं देहश्च प्रविलसन्म् ॥
 इयं धर्मवत् सर्वं दृश्यं बहुभवाश्रयम् ॥
 तत्त्वार्त्तां त्वानुलोपाद्यन्विरक्तं मनः प्रभो ॥
 पुष्टाद्वाभासयोर्येयं त्रीणि दृश्यन्निर्धायते ॥
 पुष्टाद्विनाशो ज्ञेय इतस्मिन् निश्चिद्येऽखिलम् ॥
 आराध्यतश्चान्नप्राप्तिर्नाशेऽखिलास्मिन् ॥
 हिदग्गर्भेनैव स्वप्नं देहं स्मृतं विनाऽसृजम् ॥
 भावनाविषयो रास तस्मिन् ते श्रद्धामग्नयम् ॥
 भूत भर्ता भविष्यच्च यच्चैवं दृश्यते वसतः ॥
 स्वप्नेऽस्मत्तोऽयं देहो ते सदादादिमिरावते ॥
 वपुर्भक्तस्यगुणैर्दत्तो धारयाश्रयः ॥
 स्वप्ने च स्वप्नोऽयं लोकास्तेऽप्यप्यः स्मृताः ॥
 प्राप्तास्ते ते प्रादुर्भूत प्राणिन्यस्य पञ्चासतम् ॥
 रसातलं ते भूतलं तु तत्प्राप्तलसितोऽर्कम् ॥
 वायुर्गो मनुष्यं ताम्रं ॥ अक्षरं ते त्रिपलं पथम् ॥
 अतलञ्च भर्तुरासम् ॥ अयं नो नाभिर्गन्धः ॥
 हरश्चालं ते स्थानोर्विष गोवा ते मज्ज लस्यते ॥
 वदनं नमोऽनस्य ते तपस्वि शशदेशगम् ॥
 सख्योक्तो रक्षयेत् ॥ शीघ्रयथासौ वदत प्रभो ॥
 इन्द्रादौ लोकपाला प्राहृण्योक्तो दृष्टः श्रुतो ॥
 आश्रयो जायते रास पञ्च तेऽपि सदाश्रुतः ॥
 वपुर्भक्तं त्वमिहा रास मनःशून्यं उदाहृतः ॥
 भूयद्वा एव कारुण्यं वाञ्छसि वाक्पतिर्मेवम् ॥
 वसोऽहं वारुणस्य वपुःशून्यस्यैति तेऽथय ॥
 वसन्तं दृष्टुदेशग्यो नम्यन्वाणि दिवालयः ॥
 शवा मोक्षकरी माया स्मृतिस्तैराज्ञमोक्षयम् ॥
 तस्मै पूरकः प्रभोऽस्य पृष्ठभोग उदीरितः ॥
 तिमिरोऽस्यैव रात्रिर्दिशः स्वैव रक्षकम् ॥
 अमुदाः सप्त ते कुचिरोऽप्यो नम्यन्वय प्रभो ॥
 रोमाणि हृत्पौषधयो वेतो वृक्षिणश्च प्रभो ॥
 भक्षिमा वायश्चक्षिको रश्मिश्चालं वपुस्ततः ॥
 यन्मिथुं श्वान्कृषी ते दमः ॥ अन्वामेते वरिः ॥
 अनायासेन स्तुतिः स्मृतादौर्गन्धश्चक्षुः ॥
 अयोधं रास कर्णं ते शून्यमेषां प्रदायके ॥
 शमिन् श्वाते प्रेमश्चः ॥ शरोमपुष्पको भवेत्तु ॥
 पदं धृति यदा ते पदं

[illegible]

अथ श्रीरामचन्द्रचरितम् ।
 “ध्यात्वा नोलोत्सन्नप्रभं रामं रावौवर्णो-
 नम् ।
 नाशक्तोऽस्मिन्नप्येतं कदापि सुकुटुम्बस्थितम् ।
 सास्त्रिभूषणपुष्पसिंहासिनां शतशः सन्ततम् ।
 स्वकीयया चमत्त्रातुमादिभ्यस्तमकं विवृणु ॥
 रामरत्नो एतेन प्रोक्तः रामर्षी चर्यकाम-
 दाम् ॥”
 अथ श्रीरामचन्द्रचरितचर्य बुभुक्षकसिंहस्य
 गाविको वृहत् श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रदीपार्थं कपे त्रिनिधायः ।
 ॐ शिरो मे राघवः पातु साक्षं दण्डधा-
 त्मकः ।

कौशलेयो वधौ पातु विश्वामित्रप्रियः सुवर्तः ।
 प्रायः पातु मन्त्रजरातु मुखः कौमित्रवद्विजः ।
 विश्वो विद्यानिधिः पातु कन्यो भरतवन्दितः ॥
 स्वर्गो ह्यिद्यायुधः पातु सखी भगवत्काम्बुधरः ।
 करो मीनापतिः पातु हृद्यं आर्यस्यजित् ।
 वधः पातु कन्याधिपः स्वधौ गोत्राव्यवन्दितः ।
 पार्श्वो कुलपतिः पातु कुदिमिषाकुलवन्दनः ॥
 मर्त्यो पातु श्वरज्योती नामि आसुवताम्ययः ।
 सुहृन् जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूदधः ।
 सुयोविशः कर्तुं पातु शङ्खं विभीक्ष्णममिषः ।
 लक्ष्म रघुचमः पातु रक्षः कुलविश्वप्रभान् ।
 जातुनी मेतुलन् पातु जह्नुः दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रीधरः पातु रामोऽखिल वधः ।
 रत्ना रामवकीर्त्या रत्ना यः सुजानी प्रभुः ।
 अक्षिराजः सुखो पुष्टौ विजयी विजयी भवेत् ।
 पातालसुमुखोमचारिः शङ्खपाचारिः ।
 न द्रुममणि शक्तो रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामोऽन्त रामभरति रामभञ्जनि वा स्मरन् ।
 नरो न सिध्यते पाण्डुरीतं सुखं लक्ष्मिन्दितः ॥
 जगज्ज्येतेकस्मिन् रामनामाभिर्गन्धर्वः ।
 यः क्षरं धारयति लक्ष्म कर्माः सखीवल्लभः ॥
 भूतैर्नैव किमपि विद्या शान्तवन्दनचषितम् ।
 कान्ये वे धारयद्विषयं सोमैष्टं फलममुषान् ।
 रणी राजकृष्टे यत्नि मिथं वल्ल जयो भवेत् ॥

नया नारी

५५

वक्रपला जीवन्मा सा महेन्द्राज सप्रथ ॥
 वलपञ्चरनामेधं धो राजकवचं पठेत् ॥
 अथाष्टतन्त्रः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिश्वान् वया खड्ग रामरक्षाभिमा
 हरिः ।
 तथा लिखितवान् प्रातः प्रभुर्द्वौ बुधकौशिक ।
 धर्म्यौ वृद्धनिर्ग्रन्थौ काकपथधरौ धूमौ
 धौरौ मां पथि रक्षेयौ तादृशौ रामलक्ष्मणौ ।
 तस्मै रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥
 पुण्डरीकाक्षशालाहरी चौरकृष्णविनायकौ ॥
 धनसलाशिनी दान्तौ ताम्रधौ जङ्घचारुणौ ॥
 पुत्रौ दमरुस्थेनौ आतरी रामलक्ष्मणौ ।
 शरव्यौ सर्वत्र स्वर्गौ अश्वौ सर्वधनुस्तमौ ॥
 रक्षःकुलपितृभारौ अश्विनौ यो रक्षतमौ ॥
 वातात्मव्यधनुर्वाविष्णुधुम्रा-
 वक्षत्रायुशनिघ्नसङ्घिनौ ।
 रक्षक्या मम रामलक्ष्मणा-
 वपतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

वज्रदः कवचौ खड्गौ चापमः यश्चरौ युवा ।
 दक्षकननोरथसाक्षाद्युगमः पातु यथामुखम् ॥
 व्यथस्तु तृप्तिं ह्येवै पठन्तौ मण्डलजनः ।
 पार्श्वयोस्तु धनुर्गन्तौ मण्डरौ रामकन्दर्पो ॥
 रामो दक्षरायिः शूरो लज्जयानुचरो वनौ ।
 काकुत्स्थः युधमः युष्मः औशधेयो मृतमनः ॥
 वेदः कवेयो यज्ञैः पूराणः युधयोत्तमः ।
 पानवीरवत्तमः श्रीमहाभयमराजमनः ॥
 आपदमपहन्तारौ दत्तारौ खल्विष्यद्वान् ।
 गुणविराजं श्रीरामं भूषी भूयो यमाय ॥

इतिह्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिं वामनीं जानन्ती सुम ।
 पुरतो भासति यस्मिन् तं नमामि रक्षससम ॥
 इत्येकं समं वामानि भवन्ती यः सदा स्मरेत्
 अश्वमेधाहुतं मुच्यते च प्राप्नोति व संशय ।'
 इति पञ्चपुराणे अथ पञ्चरत्नास्त्राख्ये श्रीगाम
 कवचम् ॥ इति तत्त्वसारः ॥

रामकरी, स्त्री, रामकली रामिणी । इति हलः ।
 छन्दः । { कश्चित् रामकरीत्यपि पाठः । तत्र
 सर्वस्वोत्पत्तये रागाध्याये ।

स्वयं रामकिरी ।
 "बहुलायशोपकथायाः पूर्णा रामकिरी भगवत्
 भक्त्या प्रथमा श्रवा कथ्ये सा प्रमुच्यते ॥
 रिधत्तायवा प्रोक्ता खेति प्रथमवर्जना ।
 त्रिविधा सा नमुदिता भक्त्या 'वाडवौडवा'
 यस्या 'कावम् ।

“वैष्णवा भासुरभूषणा च
नीलं त्रिवीणं वपुषा वङ्गजैः ।
कान्ते मधैः च दामर्शैश्चक्राणां
मानोदरा रामकिरी मयैश्च ॥”
लक्ष्मणश्च ॥

स र्ति स भ य व नि

वरदक्षमज्जाग्रा लक्ष्मीर्धं सुवृत्त्यर्थः ।
 रामाश्च कृत्वायुः प्रोक्तो रामः भव्याचरः परः ॥
 प्रव्याप्त्यालोकयणेः प्रत्येकमुद्बुद्धो मनुः ।
 लक्ष्मीवाक्यमन्यादिश्च तारायः स्वादेवकाशः ॥
 तत्र च रामः च रामः । इत्यादि प्रवृत्तः ।
 नया लक्ष्मीवाक्यमन्यादीनामन्यतममनःप्रि
 वृत्तः । तत्र श्री रामः । ये रामः लक्ष्मी
 राश इति ।

“वज्रिहं प्रयत्नं विषयोर्हं चन्द्रविमूर्धितम् ।
यक्षाक्षुरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरार्हम् ॥
अज्ञां मुनिः स्याद्गुणायत्नो ऋष्यो रामभक्तु
देवता ॥” ॥

एकाक्षरे तु दादण्वजनाः पुरश्चरन्म् ।
तथा च । भागुनाचं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अस्मिन् षड्वज्जलजप इति विशेषः । ध्यानपूर्णा-
द्विं भवत्परम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
पथोऽयम् ।

[illegible]

श्रीहनुमानुवाच ।

‘विरहामपि दहति धमराद्यं नमोद्वयम् ।
यथा सुनीलवस्तुनामं यत्सुखं’ नमोऽस्तु ॥
सञ्जये प्रपन्नान् विप्रिहृषितं यत् प्रियम् ।
विभीषणायाश्चित्ते वृत्तं कीरं नमोऽस्तु ॥
यो महात् पूजितो यापौ महाश्वेः करुणा-
भक्तम् ।

[illegible]

नित्य शौराभमन्त्रस्य किञ्चिद्वा यमकिञ्चिद्वा -
 शिवमन्त्रो हि सांस्तस्य विदुषस्तस्य दक्षिकाः ।
 इदं च मन्त्रा धीर्लां मननरागात्मकं स्तवम् ।
 परदेवुश्चिं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
 इति ह्यमन्त्रकव्ये मन्त्रालाभिकं शौराभमन्त्र-
 स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ शौराभमन्त्रस्याष्टौ
 पदपञ्चकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

"इदम् नान्यत्र वक्ष्यामि राममन्त्रादृशं कर्मणः ।
 नामाष्टशतकं पुराणं त्रिषु लोकेषु विष्णुभक्तम् ॥
 मानः परस्परं सुखं चित्तु कोटिषु विद्यते ।
 केनाप्यन्निरक्षे रम्यं नानारक्षविषाजितं ।
 एकाग्रप्रयत्नो भूत्वा विष्णुसाराष्ट्र भक्तितः ॥
 उपविष्टस्ततो भोक्तुं ध्यान्तीं प्रहृष्टोऽवधाय ॥
 पार्श्वेऽङ्घ्रि मध्यां छाड्ढं भोक्तुं सुखमवस्थितं ।
 न तदा ध्यान्तीं देवीं जप्त्वा नाम सप्तसप्तम् ।
 ततो भोक्तृणाञ्च देव भुञ्जतौ भवता प्रभो ॥
 लक्ष्मीं ध्यान्तीं प्राप्य हृदसन् परमेश्वरः ॥
 यत्नामि कृतप्रयत्नाति विष्णुभक्तामि ध्यान्तीं ।
 इहमा वैष्णवं भक्तिमङ्गदेषु विनिर्यारि ॥
 एकारादीणि नास्ति शङ्कन्तो मम पार्श्वेति ।
 ममः प्रव्रतामेति राममनाभिप्रार्थया ॥
 रमन्ते योगिनां रमन्ते निष्ठागन्ते विराडासि ।
 इति रामपदेनामौ परं वक्ष्यामि धीयुतम् ॥
 राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमदेः ।
 नहसिनामिभुक्तं रामनाम वराञ्जने ॥
 राक्षसा मन्त्रादेति सङ्गु साहं मन्त्राद्यानां ।
 ततो रामेति नाशोऽस्य सङ्गु सङ्गा ध्यान्तीं ।
 ततो सुखा मन्त्रादेषां प्रतिभा सङ्गु संस्थिता

हा देव प्रीतिवन्धनम्

सहजनामभिस्तुल्यं रोमनाम् त्वयोदितम् ।
तस्माद्यान्वपि नामानि भक्ति चेन्नावगच्छिष्यः ।
कथ्यतां मम देवेषु तच्च मे प्रीतियुक्तमा ॥

श्रीप्रभु उवाच ।

प्रथम नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य प्रार्थितानि ।
 कौशिकता देविकताः शृङ्गारो वेदेषु च नमन्ति ॥
 प्रार्थितम् ॥
 नामानि रामचन्द्रस्य सङ्ख्यातेषु आधिक्यम् ।
 देवेषु चात्यन्तमुत्कृष्टं हि नामानामहोकारं प्राप्तम् ॥
 विष्णोरेकैकनामानि सर्वविधाधिक्यं कथयम् ।
 तादृङ्नामसङ्ख्यातेषु रामनाम परं मतम् ॥
 अथतः सर्वविधेषु सर्वमन्त्रेषु प्रार्थितम् ।
 वक्ष्याते कौटिल्येण पुनर्यं रामनामैव लभ्यते ॥
 सर्वश्रीरामनामसौत्ररक्षणतमसौवर्ण्य इव ।
 सर्वपरहृष्टेषु ह्यन्तः श्रीरामनामैव देवता श्रीराम
 चक्रीत्यर्थे अत्र विविच्योगः ॥

श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभक्तश्च श्राव्यः ।
राजीवलोचनश्च श्रीमान् राज्ञेनो रघुपुत्रश्च ॥
जानकीवल्लभो ज्येष्ठो मित्रामित्रो जगद्गुरुः ।
विश्वामित्रप्रियो दानवः शत्रुघ्नश्चानन्दप्रदः ॥
राजिप्रसन्नो राज्ञो रत्नपादः
धन्यवतो धनः

कीर्तयेव, सूर्यपत्नीं पितृपुत्रपुत्र, नन,
 निर्भीकपुत्रपुत्रिताया हृष्टयोजिरोहः ।
 मन्त्रनामप्रमेता च हृष्टकीर्तयस्ववदः ।
 कामदयामहर्षदपमनसा हृक्कान्तजः ।
 देवानामारोहेनयथाः सर्ववैद्यश्च भोजनः ।
 दुष्टनाशजिरोहन्ता विजयिनिमुक्तयोः ।
 त्रिविक्रमस्त्रिभोकाश्च प्रणम्यार्द्रिककीर्ण
 चिकीर्षोरीक्षको धनो दम्भकरमगुणयुजः ।
 हृदन्तापावनयैव पिष्टकोक्तो वरप्रदः ।
 श्रमिन्धोर्निर्लज्जको धो जितलोभो जगन्नुत
 कश्चायममर्चनीयः किञ्चकुरदसमाधयः ।
 जयन्तनागवदः सुमित्रपुत्रमर्चयितः ।
 सन्धिद्वेषधियुक् सन्तवानर्चोत्तमः ।
 मायामारीचकला च महामाभो महातुक्
 धनद्वेषयुतः भौन्दो प्रकाशो सुमित्रस्तुत ।
 मद्यधोमो मद्योदामः सुधीश्चित्रराज्यदः ।
 मन्त्रपुष्पाधिकपक्षकीर्णः मन्त्रिषनाशकः ।
 आदिपुरुषो गद्यावृक्षः धरमः पुण्ड्रस्तथा ।
 पुण्ड्रयोवो द्युभावारः पुराणः पृथुलोत्तमः ।
 शिवनाथो मितमाभो प्रभायो च शशवः ।
 जगन्नागमगमार्थो धोरोदयार्थो योः ।
 गायामातुचचारिणो गद्यान्ताभिपुत्रितः ।
 सेतुक् जितदारीणः सन्तोषार्थयो हृन्तः ।
 श्रमाश्रितः सुन्दरः अरः पतिवामा यशुहृत् ।
 कर्षवर्षाक्षिपो प्रज्ञो जराभारमवाञ्छितः ।
 शिवनिष्ठप्रतिष्ठता नवार्थाधामवञ्छितः ।
 परमाज्ञा परं प्रम सचिदावन्तव्ययः ।
 परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठापरात्मनः ।
 परेशः पारयः पारः सर्ववैद्यात्मकः प्रियः ।
 द्योतनाममन्त्रश्च शान्तामयोर्न शतम् ।
 मृदादुग्धुसगर देवि तव प्रोक्तः प्रतीक्षितम् ।
 यः पठेत् स हृदयवर्धनः भक्तिपुष्टिर्न वैतथा
 कर्त्तव्यमर्थो प्रापेः कथयकोटिमुत्तमैः ।
 जयति श्यामलो वारिणः शत्रुवो वारिणि मित्र
 ताम्
 राजानो वास्तवी वारिणः वज्रवो वारिणि मौल
 ताम्
 धातुकुलं न भूतार्ति मेधो वारिणि वरुणः शिवः
 मनुजैर्देवैश्च वारिणि शान्तिमायागुणप्रदा
 पठतो भक्त्यानेन जनस्व विदितसम् ।
 यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वरं जगत्तमम्
 सवृत्तः कायकन धियः सत्यश्रीति कीर्तमा
 यः पठेत्सामन्त्रश्च नास्ति शत्रुश्च शत्रवः ।
 अश्वमेधाधि कुन्तलो न स प्रापेतिव्ययम् ।
 इयथाकारेण सर्वेषु पठतवन्त्यमाप्नुयात् ।
 सन्धिद्वेष तोषेण हृदिषु च तपःसु च ।
 तत्पुष्पं कोटिमुत्तमैः स्वदेवैर्नैव वार्यते ।
 पुण्यकारणैः सर्वेषु पठतमाप्नुयात्तमम् ।
 कस्यकोटिसहस्राणि कर्मकोटिभूतानि च ।
 वैकुण्ठे वाचनामोति हृष्टपूर्वैर्वापरेः ।
 रामः
 रात्रिः

रामन

रामस

रामाय

तत्रावुहान
तत्रापि व वारि
उपोष्य नवमीत्स्यद्य धामेज्यस्तु राधव !
तेन प्रीतो भव त्वंभो संमाराज्जाहि मां हरे !
इति निवेष्ट ॥
'क्रोमलाङ्ग' विशाकाकमिच्छनीलमप्रमम् ।
हान्ताग्रं दशरथं पुतापि न्यस्तत्परम् ।
पृष्ठतो लज्जो देव सच्छब्दं कनकप्रभम् ।
पार्थे भरतप्रपुत्रो नालिङ्गन्तकरावभौ ।
अग्रे खयं हनुमन्तं रामाभुजकान्तिम् ॥
एव ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । खानभक्तस्तु ।
हस्तेऽपि यथाशेषं नैवेद्यं वनकोटिजितः ।
कुपेर दैत्यो लज्जाहर्तिकृपालाः स्नापयन्तु ते ।
आचरन्त । कौशल्यां पूजयेत् । भक्तस्तु ।
'रामस्य जगती चापि राममयमिदं जगत् ।
जगत्स्य पुनयिष्यामि लोकमातनंमोहस्तु ते ॥'
तथा ।
भमी दशरथायैति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुज्ञाप्य देवेशं परिवारान् समख्येत् ।
पूर्ववत्कोशकोशेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥
हृदयादीनि यथा । रं हृदयाय नमः । रौ
'शरथे स्वाहा । रुं ग्रिखायै वषट् । रे कव-
चाय हुम् । रौ नवाभ्यां वीयट् । रः व्यख्या-
यट् तथा, —
'हनुमन्तं ससुखोदे भरतं भवभीषणम् ।
कन्यायाहृदयगुणं आनयन्तं दद्यादितु ॥
अथ जगत्तं विवर्धं सुरार्धं राधवर्जितम् ।
अकोपं धूम्रपाप्मास्थं सुमन्तं द्वाजध्वजः ।
दशमं लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रजः ॥
शाकपाला इन्द्रादौ दश । तदस्त्राणि वज-
शस्त्रादस्त्राणि द्वाजध्वजः तु द्वाजध्वजपञ्चजगति ।
मन्त्रादे अथ गारयेत् ।
'उच्छेद्य अष्टधन्वे सुरगुरौ सैख्यौ नवभ्यः'
तिथौ
अमे कंकटके पुनर्वसुर्दिने मेघं गतिं पुनश्च ।
निर्द्युं निखिलः पलाशसन्निधौ मध्याह-
नोपध्यायेत्-
तावभूर्तेमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं मष्टः ।
पलाशा रात्मना ।
मलेव चादेवद्वान्तर्यं दद्यात्कमलतेः ।
हनुमन्तुच्छ्रुपूणे दृष्टीत्या प्रष्टुस्तुभम् ।
अमीकरजगुस्तुं पुतापु तुलनादौः ।
मन्त्रस्तु ।
'दशाननवधायाय धर्मैश्चक्षुषापाय च ।
दशवर्षां चिन्ताशब्दे देहानां निधनाय च ॥
पटिजागाय वाधनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
गृहणायै मया हनं भाहतिमः संहिती मम ।
पुण्याङ्गिणं पुनर्दत्ता यामे दामेक्यस्तुतिः ।
पूजयेद् विधिवन्नारा दिवादार्चं नवदुष्टघ्नः ॥
वदथ संविधाः । पुष्टायां दधनसुखायां
पि विद्यायां यथादौरे

योगेऽपि न्यस्तमीतिज्ञातम्
तत्रा अपि तीव्रतो लब्धः पराजयः
इति निष्पादितम् ॥
रामपुत्रः, पुं. (रामो रमणीयः पुत्रः) शुभाव-
विशेषः । तत्पत्न्यायः । कामीनः २. सुनिपुणः ३.
सुरेवटः ४. इति चिन्ताशब्दः ॥
रामशायः, पुं. (रामस्य शयन इव चण्डालत्वात् ।)
चौपथविशेषः । यथा । रसेकविम्वामाशौ ।
“यारदात्तजवङ्गयस्यक
भागवत्समरिचये मिश्रितम् ।
तत्र जातिजलमङ्गुभागिकं
तिथिः प्रारसेच महितम् ॥
वज्रमास्थदशपक्वताग्रनो
रामशाय इति विश्वतो रथः ।
संमध्यपद्योक्तुमकार्यक-
मासवातखरङ्गयणं चयेत् ॥
दीपयेत् तु पयसागुमानतः
अथ एव जटराशिदीपयः ।
रोचकः कण्डकुलान्तकरकः
“शरकायवविचयुशाग्रयः ॥”
पाराभामः १ विवभामः २ लब्धभामः ३
मन्त्रकमारः ४ मरिचभामः ५ चायकलभामः ६ ।
रामयागौ रसांशजौ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचनेदः इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरथ ॥)
रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो भद्रलक्षणकल्पात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अथा-
वरितुसागरे ॥ ३४ । २३६ ।
“लोकस्य सर्वेदा रक्षस्तुप्रवादेन किं पूरा ।
रामभद्रं शुद्धाभि यत्ता देवी न जानकी ॥”)
रामचरणं, स्त्री. (रामं रमणीयं लवणम् ।)
शक्तिरजयजम् । तत्पत्न्यायः । रोमकम् २
पाशायाकरसम्भवम् ३. इति रत्नाकरः ॥
रामचक्रम्, स्त्री. (रामं रमणीयं चक्रम् ।)
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य चक्रम् ॥
रामप्रिये, वि.
रामवीणा, स्त्री. (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥
“जुष्टौ च कच्छपीवीणा वीणा तुमुदगारवी ।
सारस्वती केलाकशा रामवीणा वलाचिता ॥”
रामधरः, पुं. (रामस्य धर इव ।) शरद्वचनेदः ।
तत्पत्न्यायः । रामकाशः २ रामवायः ३
रामेष्टः ४ अयस्केशः ५ दीर्घः ६ शुभप्रियः ७ ।
तस्य स्वयमुखाः । ईषद्व्याम् । कोचप्रदम् ।
रथे चन्दलम् । कथाश्रवम् । पितृकारिणम् ।
कक्षवातग्राहकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रामचन्द्रस्य वायोऽपि ॥)
रामशीतलो, स्त्री, चारामशीतलो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रामशयः, पुं. (रामस्य शयनम् । “राजाहःसवि-
न्यट ॥ ५ ४ ८ । इति टण् ॥ शुभो-
रति ॥

रामदेवः पुं. सुनिपुणः ॥ अथ यथावो यथा
“किरातिभिः किरातः, कट्टातिभिः किरातः”
काश्चित्को नायतिक्तो भूनिवो रामसेनक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववच्छब्दे प्रथमे भागः ॥
कट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रामा, स्त्री. (रमते रमयतीति वा । रम +
अन्तादिङ् । याः । टाप् । रमतेऽनदिति ।
करणे षन्च् वा ।) उन्मत्तकोविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३ ॥ गीतिकावली रमते रामा ।
इति मरः ॥ (यथा, भागवते ॥ ३ । १३ । ४३ ।
“निभम्य नवधास्तावन् मानवीं सुरतोत्सुकामः ।
रामा निरमयत् रमे वषट्पानं सङ्कतैवत् ॥”)
वीणा । (यथा, रघुः । ५ । ४८ ।
“स स्फुटतत्त्वद्वतुल्यसूत्र्यं
भस्मात्तपयन्त्यदृशं च्येन ।
रामापरिजिताविजकबोणं
सेनाविश्रं तुतुनं चकार ॥”)
हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी । हिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारीः । शृङ्गकान्तः ।
चारामशीतलो । अशोकः । गोरीचनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वाता । शैरकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रामायणं, स्त्री. (रामस्य चरितान्तं अथवा
शायम् ॥) रामेण राजव्यधकायम् । इति
चिन्ताशब्दः । तत्र ग्रन्थकोटिसंख्यकाः । यथा ।
स्काह्मे पातालखके त्रयोध्याभाह्मिना तनय-
तोषाश्रमवर्णनप्रकाशः ।
“शायोत्ता हृदि सन्ततं प्रायेतसमकालम् ॥
शोवाच वचनं अज्ञा तत्रागतं सुखद्वतः ॥
न निधादः यं वै रामो न्यायाश्चसमागतः ।
तस्य सर्वयनेनैव सुशोकास्ते भविष्यति ॥
इत्युक्ता तं जगामाशु भक्तलोको धराततः ।
ततः सर्वथाभास राजव्य मन्त्रकोटिभिः ॥”
कोटिभिः ग्रन्थकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
ग्रन्थकोटिप्रविशरमित्यन्वयोक्तः । तस्य संपूय
अन्तर्गतं इत्येतिहासम् ॥ इह तु आश्रयवैपरी-
त्यवृत्तिश्रुतिराक्षय्यम् ॥ इति रामायण-
टोकायां नामांशोऽभिः ॥ ७ ॥ तथा हि ।
“माराण्यस्य रामस्य वाक्योक्तिर्मयवान् कथि ।
चक्षारं चरितं लुक्छं विचित्रप्रदमयवत् ॥
चतुर्विंशत्युक्त्या शोकाश्रुतुत्तमां कथि ।
तथा संपूयनाम् पञ्च वट् काश्चित् तथोक्तम् ॥
इति रामायणे वाक्योक्तौ बालकाक्षे २ सर्गः ५
संज्ञितराजचरितं यथा, —
“रामायणमथो वक्ष्ये श्रुतं पापजिनाश्रवम् ।
विद्युनाभयको जप्ता मरौचिसानुसुतः स्फुट ॥
मरीचिः कश्यपकाशान् परकाशान् मनुः सुतः
मनोद्विजाक्षयकोऽभूत्तं शोकात् राधुः स्फुट ॥
रंधोरजकानो जातो राजा दशरथो वलः ।
तस्य पुत्रास्तु जगदो मज्जाननपराजगः ॥
श्रीरामायणमभूदामो भवतः केचनैवतः
सुवो वक्ष्यमयमौ सुमित्रायां ॥

राक्ष

श्रीरामो वचनम्

“अथमथप्रकरणद्वयस्तरनिर्दिष्टम् ॥
तत्त्रिंशत्प्रकरणं ज्ञातं निबन्धदायि यन् ॥१॥
इदं दृष्ट्वा तन्निबन्धं विधिं राक्षसप्रहरी ॥
सम्प्राप्योत्तरं यत्प्रशान्तिमुच्यते तत्राक्षरम् ॥२॥
उत्तरार्द्धं धोऽर्शत्तरद्विंशत्प्रहरी ॥ तस्या-
द्यन्तर्गतौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

नैवमस्मात् कल्यणायामात् सद्यः प्रवति

रोहितः ।

यद्यनेनलो प्रहृतं सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
यत्तत्त्रिंशत्प्रकरणं ज्ञातं तत्प्रशान्तिमुच्यते ॥
भुवा ज्योतिष्यं चास्मिन् तत्रोद्भवानेनम् ॥ २ ॥
ज्योतिष्यं वैराग्यप्रकरणम् ॥ द्वितीयो सुतु-
च्यः । तृतीय उच्यते यथा । चतुर्थः स्थिति-
यथा । प्रथमः सकलीयप्रकरणम् । षष्ठक-
रणे निबन्धयथा । पुष्पद्विंशत्प्रकरणम्
संख्या १३५०० । उत्तरार्द्धं सटीकप्रकरणं
संख्या २०६०० । इति श्रीमहाश्रीरामायणे निबन्धप्रक-
रणं बालकाक्षी मौनीप्रपादे देवदूतकोक्षे धार्मि-
कप्रकरणं मौनीप्रपादे द्वाविंशत्प्रकरणं
उत्तरार्द्धं धोऽर्शत्तरद्विंशत्प्रकरणं यथा ॥

रामाज्ञानकामः, पुं, (रामाज्ञानमालिङ्गनस्य
कामोऽभिलाषो यस्मात्) । रक्षात्मानः । इति
राक्षसविषयः ॥

रामाज्ञानोपायः, पुं, (रामाज्ञानोपायः क्लीप्तनयो-
रुपायः यथा) चक्रवाकः । इति राक्षसविषयः ।

रामिण, पुं, रमणम् । कामः । इति मैत्री ।
उ १२७ ॥

राम पु, (रमण्य विकारः । रमण + “पला-
णादिभ्यो वर ।” ४ । २ । १४ । इत्यङ् ।)
वैत वैष्णवतोऽङ्गः । रमणो वैतः सख्य-
विकारः । इत्यमरभरती । २ । ७ । ४५ ॥

राक्ष, क्ली, पीडा । इति काण्विण् शब्दरत्ना-
वली ॥

(रामाष्टो, क्ली, नदीस्रोतोविशेषः । आश्वीर्ज-
इति भाषा । यथा,—

“तूमादि पावनद्वारां राक्षमाष्टो समाजरे ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

राम पु, बालकविरचितः । त्वमा इति भाषा ।
तपस्यायः । सज्जदसः २ साजः ३ कवक-
पुष्पवः ४ सज्जदः ५ साजविरचितः ६ द्विष्टः ७
सज्जदः ८ सज्जदः ९ साजसः १० सज्ज-
दविरचितः ११ सुरभिः १२ सुरभूषः १३ यज-
धम १४ अक्षयधमः १५ कसः १६ कल-
ज १७ । अस्य युष्माः । शिशिरत्वम् ।
स्थितत्वम् । कषायत्वम् । तिष्ठत्वम् । मयङ्
त्वम् । ज्ञानयत्तुष्टोक्तद्वयभाषित्वम् । अस्य
मानवेषुष्माः । शिशिरत्वम् । प्रदराशयधामि-
क रम्यः । इति राक्षसविषयः ॥ अदि य ।

“राक्षसं पावनविषयस्य यत्प्रकारः स
रामो वचनपक्षेण चर्चयत् ॥

रायख

रामो विमो हुराक्षः कनायो व्याघ्रको घरेत्
होवास्त्वदीयमप्येवमप्यविद्यादिका ।

चहमयादिदमप्यस्यलोतीशाराजानम् ॥”

इति भाष्यकाशः ॥

राजकाक्षः, पुं, (राजस्य भावरसस्य कार्यं यत्र)
काक्षकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राय, पुं, (रवणमिति । रवणं क्षन्तौ + भावि
धन् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।

“गन्धर्वो निमित्तकरीयन्तं कुन्तं तं
गन्धर्वं भलचररावरीयवाते ।
विर्लोभ्यं दृष्ट्वा तुरमरप्रकाशं
तेऽग्राहं निधितुमस्मात्सामन्यम् ॥”)

रायस्य, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“प्रिवादिभ्योऽङ् ।” ४ । १ । १२२ । इति
आय । यथा, राययति भोषयति सन्धीनायि ।
य + शिच् + ल्युः ।) कङ्गाधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रथः ३ लङ्घनः ४ दृष्टकम् ५ ।
इति शैमचन्द्रः ॥ दृष्टकण्डः ६ विकाराजः ७
राजसंज्ञः ८ कङ्गायः ९ पङ्क्तिर्गोषः १० दृष्टा-
नयः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गापतिः १२
दृष्टाक्षः १३ । इति जटाधरः ॥ (अख्य
विदतिवधा, रामायणे ।
“यस्मात्कोकचं नैतद्रात्रिं भयमागन्तुम् ।
तस्मात् रावणो नाय नाया वीरो भवि-
ष्यति ॥”)

तखोत्पत्तिनाशो यथा, —
यत्तु उवाच ।

“मानवस्य नरैश्चान्तं काकीतु पुष्टो दमः किल ।
नवमस्तस्य दावादस्त्यविश्वरिति स्मृतः ॥
तस्य कामा दृष्ट्विषुः स्पर्शनाप्रतिभा भुवि ।
पुनस्तस्य स राजविज्ञां कथां प्रत्यपदवत् ॥
अविरोद्धविदो यस्या विप्रश्चः समपद्यत ।
तस्य पलायनस्य पूजां वै देववर्षिणो ॥
ज्येष्ठं वैष्णवं ज्येष्ठं कुरुवं देववर्षिणो ।
विप्रां समदाक्यां स्तुतयैः सहावबुधम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिप्रभुं प्रादुर्भाविलोहितम् ।
पिङ्गवं नाम मंडलं पिता तस्याज्योतनः ॥
कुलावान् कृष्णोऽयं शरीरश्च दमयते ।
कुशरीरत्वात् सत्त्वा देवैः स कुर्वकः ॥
पूजां कुर्वते अनघदृष्टिर्न नखकुम्भम् ॥
रावणं कुम्भकर्णस्य कथां स्पर्शयन्तौ तया ।

विभीषणं चतुर्थं नैकक्षणयत् सुतम् ॥
प्रादुर्भावो दृष्टोऽयः पिङ्गवो रक्तसङ्घजः ।
चतुर्थादिशक्तिभ्यो महाकायो महाबलः ॥
जालज्जन्मिभ्यो महर्षीहिवमीव यव च ।
निर्मादादिभ्यः दूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हरिप्रभुसिद्धिर्लोकेश्वर स राजा पुण्यजन्मनि ।
चतुर्थमगमं रावणं तु ज्योतिष्य स राक्षसः ॥
तः पञ्चकोशो यथायां संज्ञायाः संज्ञया
इति

वि यथाविधिदृष्टागता ।

राशि

इतिभैरवसङ्गतिः यथा । इति राक्ष-
देवतानां पिङ्गवाक्ष चोर् हावा प्रजाग्रतम् ।
नेतायुगे चतुर्थे रावणस्तमसः क्षयात् ।
रामं दृष्ट्वा प्राथं सगमः क्षयमेषिषात् ॥
इति विष्णुपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्याय-
रावणमहा, क्ली, (रावणस्य कला गङ्गा ।) इति
देवस्यनदीविशेषः । यथा,—
यत्तु उवाच ।

“द्विवाशरक्षस्य भङ्गमश्चिन्तो
महासुरस्थानमरुतवोऽयम् ।
अख्यमश्वीवा चरितं घनस्थो
निश्चिन्तोऽपि न वनस्त्विव ॥
अत्रा सुराणां तमरेज्जलं
योऽप्येषोऽपि न वनस्त्विव ॥
सङ्गाधिपनाद्यं प्रमत्तं सतेज
स्वभां नृपं प्रथमं निरुद्धम् ॥
तत् किञ्चिच्चारुमत्तमिव-
विशोभिताग्राधमहाहवायाम् ॥
पूग्मनावनतदहवायां
भुमिर्न ख्यः सरित्तमाम् ॥

ततः प्रवृत्तिं सा गङ्गा तुल्यपुष्पध्वजोदया ।
नाम्ना रावणमङ्गलिं प्रविभादमुपागत ।
ते तु रावणगङ्गायां जायन्ते जलविन्दका ।
पञ्चरागा यनं रागं विधायाः स्वस्तदात्वेन
इति माहर्षिः ७० अथाव
रावकारिः, पुं, (रायस्य अरिः, शत्रु
शैरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे श्रीकाशिरामं रघुकुलविशेर्न राघव
रावकारिम् ॥”
इति महागादकम् ॥

रायस्य, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । राय-
“अत इन्” ४ । १ । ६५ । इति इय ।
रावणस्यपुत्रः । न च इत्यङ् । यथा —
“रायस्यः शत्रुजिह्वोऽपि न भवेद्दरीशुत ॥”
इति शैमचन्द्रः । १ । ६०० ।
(यथा, महाभारते । ३ । २८७ । १२ ।
“रावणस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकोः ।
ततो मुखतः वज्रमातिष्ठज्जिह्वो वरः ।”
रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।
“तस्माद्विरचितं प्राया मुदितां बालिकमुना ।
प्रादुर्भावजनः कुहाः सन् रावणोऽङ्गदम् ॥”

राय, क ङ शब्दः । इति कथिकप्रहसः ॥ (आ०
आल०—अक०—सङ् ।) दन्ताभ्योऽभिमिति अल-
विन्दः । राक्षसः खरः । दुर्गोर्षिस्तु द-
ताकथान्तं सत्त्वा उवाचो ह्यस्य कला राक्ष-
शब्दं कुमादिभवान् । क, अरराधत । उ-
राप्रव । इति दुर्गादासः ॥

राशि, पुं, (राशते इति । राश शब्द + इह
अवा, अत्रुते आशते इति । अत्र आशौ + “अग्रि-
पञ्चाशो रङ्गावयवौ च ।” उवाच । ४ । १३२
इति रव
यत्तु उवाच ।
यत्तु उवाच । १ इत्यु ४

राशि

कमल २ १ १२ । वसुधैव कुटुम्बकम् । सम
 ह २ ॥ इति लघुपरा । अमुने जाग्रोति
 नि राशिः । अथ च अपि चन्द्रोदित्यस्य
 राशौति इत् । निपातग्राह्यमस्य । इति
 रत्न ॥ ॥ (यथा, प्रकृन्तनाशम् १, अहं ।
 न खलु न खलु बाधः, ननिपात्योऽयमस्मिन्
 इदं नि न्मगरीरे तुलराशविधायिः ।)
 शीतलकम्प्य द्वादशशः । तस्योपनिषया,—
 पथ लट्ठोऽसमकतो ब्रह्माष्टद्वारस्थितयः ।
 मन्त्रश्चन्द्रमा जज्ञे स्त्रीऽश्वीसो जज्ञे निधिः ।
 मन्त्र खं ततो वातुरचिरोधो धरा क्रमात् ।
 ज्येष्ठद्वारा पश्चिम महाभूतानि जज्ञे ।
 प्रयोषीमी भास्करेण तनस्त्रिद्वारकादयः ।
 शीतलकम्प्यतैः क्रमात्, पथ चित्रोऽ
 नन्दादशधात्मनं विभजेदाग्निश्चक्रम् ।
 अन्तरिक्षं भूयः सप्तविंशत्यर्कं वशी ॥ ”
 इति श्रुतिविद्वान् गीताध्यायः ॥ ॥
 स्र सध्यानं यथा,—
 वसुधैव कुटुम्बकम् । पूर्वाभासस्थिताः
 स्थिराः ।
 राधा राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वदिक्क्रमात् ॥ ”
 इति सुनीश्वरकृतसाध्वीमौलिविद्वान्तः ॥ ॥
 य राश्यादिवर्णयः ।
 गिरवमिधुनकैर्दोर्वाः कथा गुलाय
 उच्चकम् ।
 इत्यथ मकरः कृत्स्नो मीन इति च राशयः
 कथिताः ॥
 इति राशिकथनम् ॥ ॥
 विन्या नञ् भरणी कृत्तिकापारस्व कौत्तितो
 मेघः । १ ।
 म कर्त्तिकाशिनं रोहिण्यहं चरा-
 शिरतः ॥ २ ॥
 शिरसीर्हं तानां पुनर्वसोऽस्तिपादो मिधु-
 नम् । ३ ।
 १ पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽज्ञेयः च कर्कटः । ४ ॥
 होऽथ मघा पुनर्वसुकोपाद उत्तरावाः । ५ ॥
 हेम हस्ता चित्रार्हं च कनकाशः । ६ ॥
 जेनि चित्रार्हं खतो विष्णुसायाः पाद-
 चयम् । ७ ॥
 नाथ विष्णुसा पादस्तथाश्वराधात्वितरा
 ध्येहा । ८ ॥
 पूजापादा प्रथमस्याप्युत्तराश्वको धन्यो । ९ ॥
 रत्नमिधियैः श्रवणा चार्हं धनितायाः । १० ॥
 तार्हं प्रविधा पुनर्वसुपदप्रादयचं
 कुम्भः । ११ ॥
 मासप्रदाश्विस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
 इति राशिविषयभेदकथनम् ॥ ॥
 शिवामानि च सैवं मन्त्रं यथानाथ ॥
 दीवाश्च पर्यायं लोकान्देव विचिन्तयेत् ॥ ”
 इति राशिप्रयोगकथनम् ॥ ॥
 पञ्चतारिखितमङ्गरीरं वपायेवककौ-
 पिका

राशि

पौषक व्याकोरो ह्रीमन्मन्त्रमन्त्रम् ॥ ”
 इति मेघादीनीं विवेकमन्त्रमन्त्रम् ॥ ॥
 “अथ सितहरिदपादपाकविचित्राः विने-
 तरमिधौ ।
 पञ्चलकर्त्तव्यमन्त्रिना रचयो यथासंख्यम् ॥ ”
 इति मेघादीनीं वर्यभेदकथनम् ॥ ॥
 “मन्त्रोऽथैव क्रमिधुनं सगर्हं वर्यभं
 चापी नरीऽकथयन् मकरो म्मास्यः ।
 तौनी वर्यभद्वारा जगता च कथा
 शेषाः स्वगामद्वाराः सत्तराश्च सैव ॥ ”
 अथकथनोऽश्वाराजवयो नत् अश्वारूढ-
 इति जगन् । उत्तरच चतुश्चरणकथयन्तः ।
 राश्याधियाहदेवनाथयम् ॥ ॥
 “कुरीऽथ सौम्यः पुनर्वसोऽज्ञा च
 कीजोऽथ युग्मं विदमः समञ्च ।
 चरश्चिरद्वाराकनानदीया
 मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥ ”
 इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ ॥
 देवज्ञमनोदरे ।
 “पुनर्वसु पुनर्वसु च आधानास्तस्यैव च ।
 क्षुत्वा हता भवन्ति निजं इत्यथ राशयः ॥ ”
 इति पुनर्वसुदिविवेकः ॥ ॥
 “मिधुनतुल्यचक्रकथा द्विपदास्त्यापपुञ्ज-
 भास्यः ।
 यमधशुराद्यन्तर्हं उषाज्यहं चरायाः ॥ ”
 इति विपक्षतुल्यपदराशिकथनम् ॥ ॥
 “कर्कटद्विचक्रमीना मकरान्धाहं कीट-
 चक्राः स्युः ।
 उच्चिकराश्रिर्निभिः सरीसृपस्य निर्दिष्टः ॥ ”
 इति कीटनरीसृपराशिकथनम् ॥ ॥
 “द्विपदप्रभराः सत्वे चिहं विष्टाय चतु-
 षदाः ।
 क्षत्रिणिलया भस्वा वज्राः सरीसृपकातयः ।
 खगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विष्टाय सरीसृपान् ।
 अक्षयिस्तद्वेष्टां वार्हं जनयवचारतः ॥ ”
 सरीसृपकातय इति बहुवचनात् कीटस्थापि
 परिग्रहः । राशीनां वज्रावयवकथनम् ॥ ॥
 “यस्या मिधुनतुलास्त्रीपाणिशिराः विष्टाय
 दवयेयी ।
 मकरादिमार्हचिहं वर्यो विवर्तवत्तवमौ च ॥
 जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्धाहं च ध्रुवमति
 कुम्भः ॥
 इति ग्राम्यारवधजलराशिकथनम् ॥ ॥
 “हस्तास्तिमोर्द्विचक्रा मिधुनमघाः कर्कटग-
 त्मन्त्रा च माराः ।
 उच्चिककन्यामगपतिवशिषो दीर्घाः समा-
 खाताः ॥ ”
 इति राशीनां वृक्षदोषकथनम् ॥ ॥
 “ग्रामादिककुम्भो वाथा यथासंख्यं प्रदिश्यात् ।
 मेघाद्या राश्वो मेघाश्चिराद्विपरिमितम् ॥ ”
 इति ।
 “

राशि

वीषादिमार्हस्थानां मेघादि स्वरपाद-
 इत पञ्चाशो विपक्षयम् ॥ ॥
 “अथो शोपनिषुक्तं कर्त्तव्यमिधुमकाया ।
 निशानं चाः स्त्रुतास्ते प्रियाश्चाप्ये दिनास्तथा
 निशानं चाः विमिधुनाः स्त्रुताः पुष्टादयस्तथा
 शेषाः शीघ्रदिवा ज्ञेय मीनचक्राभयचक्र ॥ ”
 इति विष्णुदिविचक्रकथनम् ॥ ॥
 “रविमार्हं निशानायः सपादिविषयम् ।
 पञ्चजयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवारचरान् ।
 वर्यभेकं सुराचार्यश्चाटविष्टदिनं श्रुतः ।
 शनिः सार्हद्वयं वर्यभेकं सार्हद्वयम् ।
 इत्ये प्रमाथान् सकलाः स्वरशिषो भुञ्जते गृहा ॥ ”
 इति राशिभोग्यकथनम् ॥ ॥
 इति श्रुतिविद्वान् ॥ ॥
 पुनर्वसु उवाच ।
 “खलुयं विपुत्रस्त्य वदित्ये कालवृष्टिश्च ।
 अग्निनो मरुयोऽथ क्षत्रिकापथमश्रुम् ॥
 मेघेकं हि विधानीयान् कुञ्जद्वैजसृहाहृतम् ।
 आग्निग्राह्यो वक्तुं ग्रापापथं कथं वृष्टम् ।
 सौम्यार्हं वृषणमेदं वदन् परिकीर्तितम् ।
 स्त्रुताहंमार्होद्विष्टा शास्त्रयः सौम्यार्हं विष्टम् ।
 मिधुनं भुजयोस्तस्य गगनम्यस्य अग्निनः ।
 आदित्यार्हश्च पुनश्च वज्राशः शनिनो रश्म-
 द्वाशिः कर्कटको नाम पाथं सप्तविनाशिन ।
 दिवाश्च सप्तद्वैजं उत्तराश्वकं केदरी ।
 सप्तद्वैजं विभोर्द्वैजम् सृष्ट्यं परिकीर्तितम् ।
 उत्तराश्वकः प्राविचित्रार्हं कथयः विष्टम् ।
 श्रीमपुत्रश्च सप्तद्वैजोऽतीतं जटवं विभो ।
 चित्रार्हद्वैजं खानो विष्णुसाध्वीशकथयम् ।
 द्वितीयं शुक्रमदं तुला नामिषाहृता ।
 विष्णुसाध्वीमग्राश्च अज्ञा मौल्यार्हं विष्टम् ।
 द्वितीयं उच्चिको राशिर्मेघं कालखलपि ॥
 कर्कटं पुनर्वसुश्व देवनाथ्यार्हं चतुः ।
 उत्तराश्वमीश्वर्य कमरैर्गं प्रगीतते ॥
 उत्तराश्वक्यो कर्कटं श्रवणं मकरो सुने ।
 सविष्टार्हं शनिश्चैवं वातुमी परिकीर्तिते ।
 सविष्टार्हं प्रतमिषा प्रोष्ठपार्श्वकथयम् ।
 योर् पञ्चापरनिर्दं कुम्भो जहं च विष्टम् ॥
 प्रोष्ठपार्श्वमेकान् उत्तरा देवतो तथा ।
 द्वितीयं जीवन्दनं मीनश्च चरगाधुमी ॥ ॥
 रामोर्द्वैजं सप्तद्वैजपादि यथा,—
 वारद उवाच ।
 “राशयः कथिता ब्रह्मन् । त्वया ह्यहं मे मम
 तेषां विष्टेयतो नृदि क्षत्रियानि खलुपत ॥
 पुनर्वसु उवाच ।
 खलुयं तज वस्यामि राशीनां ज्ञेय वारद ।
 यादृशा यज स्यादा यस्मिन् स्थाने दानानि हि
 सत्तारस्यानमेकश्च धान्यरत्नाकरादिश्च ।
 नवमार्हकन्येऽहो वसुधायाश्च सप्तद्वैजः ।
 इति चरति पुनर्वसु चरति पुनर्वसु च
 मेघादिविष्टमारादिश्च ॥

[illegible]

"रोहिद्रा" अमरकथा
 भवेन्नक्षत्राः तोवाः सोधमन्त्र उदितानिहन्तम् ।
 सर्वोपरिहन्तम् अयति योजयैस्तेभ्यश्चकम् ॥
 तत्र कथाक्रमोऽहम् ।
 "नक्षत्राश्च मयो परिधिषोऽस्य कथाभिधीयते ।
 तस्मिन् भयम् भाग्यमस्योऽधः क्रमस्तथा ॥
 मन्त्रः सरेण्यभ्युत्थस्य उज्ज्वलजेन्दवः ।
 परिभ्रमन्त्योऽधः खागः विह्वलधारा घनाः ॥
 राशिः सत्यविवहान्तः ॥ १ ॥
 अथ कथाप्रसङ्गोऽहम् फलविशेषकथा राशिचक्र-
 यथा,—
 "राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि दृष्ट्वा राशिं हितकाम्यया ।
 राशिचक्रं वक्ष्यामि सौम्यस्तेषु चन्द्रं समागते ।
 जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 राशिचक्रं वक्ष्यामि शुक्लस्तेषु चन्द्रं समागते ।
 जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 राशिचक्रं वक्ष्यामि शीतस्तेषु चन्द्रं समागते ।
 जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं जलपायामले ॥
 राशिचक्रं वक्ष्यामि राहुस्तेषु चन्द्रं समागते ।
 जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं राहुयामले ॥
 राशिचक्रं वक्ष्यामि राहुस्तेषु चन्द्रं समागते ।
 पाण्डुरापातोऽपि भवेदित्युक्तं भानुयामले ॥
 इति नक्षत्रविशेषकथा तुभ्यश्चक्रे राशि-
 चक्रम् ॥ १ ॥ आतकराशिचक्रम् । यथा,—
 "तन्वादिष्ययाम्येवं राशिचक्रं खलितम् ।
 तत्र बुद्ध्यात्मनोऽपि लक्ष्ययन्ति तथा यथा ॥
 इति पञ्चखरा ॥ २ ॥
 मन्त्राद्यहम् राशिचक्रम् यथा । आरम्भकथा-
 दुमे ।
 "रेखाद्यं पूर्वपरागतं स्वात्
 तस्मिन्त्यतो धार्यशुद्धिरेवेहान् ।
 शकैकमीशाननिशान् चरेत्
 हृतप्रभातौ विनिश्चितोऽहम् ॥
 वैदः सिद्धिद्विष्टुमात्रवया विष्टुमात्रम्
 प्रष्टुमात्रम् प्रष्टुमात्रम् प्रष्टुमात्रम् ।
 प्रष्टुमात्रम् प्रष्टुमात्रम् प्रष्टुमात्रम् ।
 कथाक्रमान् प्रविष्टिरेष्टुमात्रम् प्रष्टुमात्रम् ॥
 तथा,—
 "पार्श्वं गीर्षं खरं प्रोक्ष्य शशी प्रीतेति राशिचक्रः ।
 क्रमेण भेदिता वर्याः कन्धायाः प्रादयः खरताः ॥
 तेन च अत्र ई ई मेघः । जल जल उष्टः ।
 जल जल मिथुनम् । य रे कर्कटः । खो खो
 सिद्धः । अं अं प्र य स ख ज्ञाः कन्धायाः ।
 कथमस्तुता । चवर्गो लक्षिकः । टवर्गो धनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गो कुम्भः । चवर्गो मीनः ।
 खराश्रीनामस्तुक्तं सर्वं भवेत् । तथा च ।
 "खराश्रीनामस्तुक्तं सर्वं भवेत् ।
 इति वक्ष्यामि ॥
 "राशिचक्रं प्रष्टुमात्रं ज्ञेयं तस्मिन् चन्द्रं
 खराश्रीनामस्तुक्तं सर्वं भवेत् ।
 यथा तु तथा
 सप्तमिन् राशिं यदीदृशं ज्ञेयम्

[illegible]

वसिष्ठः । रासन इति हिन्दी माता । नमः
 आया । बाकुली २ सुरवा ३ सुगन्धा ४ गन्धा-
 कुली ५ वज्रवेष्टा ६ सुगन्धाकी ७ हज्जारी-
 वृक्षा ८ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
 ज्ञायात् । नकुलेटादितुल्यं सर्पाद्याभि-
 ङ् । इति तदुक्तोपायं भरतः ॥ रक्षा १०
 पक्षी ११ रचना १२ रक्षा १३ सुगन्धिका १४
 वाटा १५ चरित्रा १६ भोग्यगन्धिका १७
 पंगन्वा १८ वज्रवेष्टा १९ । इति जटाधरः ॥
 स्या सुगन्धाः । सुखलम् । नित्यलम् । उद्य-
 म । विषवातसकासरोफल्मोदरश्रीगन्धाणि-
 न । धातुमलम् ।
 राहु तु विविधा योक्ता स्वर्गं पञ्च लक्ष-

लक्षाः ।

यौ मूलद्वौ द्विदौ ह्या राहा तु मध्यमा ॥
 इति राजनिर्वहः ॥

पि च ।
 कुली सुरवा राहा सुगन्धा गन्धाकुली ।
 वष्टा सुवज्राकी सर्पादी विपनाशिनौ ॥
 द्वौ तुवरा तित्ता कटुकोष्ठा दिवाश्वेतौ ।
 गगनादृषिकाधुविषव्यरक्षप्रभक्तौ ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ज्ञा शोयामावगन्तौ । इति राजवल्लभः ॥
 यद्विशेषः । कोटा आमली इति भागः ।
 आयः । रक्षापक्षी २ सुवष्टा ३ सुक-
 ता ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।
 ता सुकरवा रक्षा सुवष्टा रचना रक्षा ।
 पक्षी २ सुरवा सुगन्धा गन्धकी तथा ॥
 रासायनौ तित्ता सुकष्या कषयानिन् ।
 पञ्चमसीरासवातश्रीदशरक्षः ।
 (स्वरविधाशैतवानिकामावष्टिभक्तौ ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ना । यथा, वाचधनेवदित्तायाम् ॥ १३६॥
 “आदिहि राक्षानि ।
 शोक्त आदिहि आदिहा भूमास्व राक्षानि
 तासां ॥” इति तन्नाथे मन्त्रोदरः ॥
 जौनासम्यतमा । यथा, मन्त्रोदरे ॥ १ ।
 ३-१४ ।

गानि रुद्रपत्नीनां रावधानं नवीयते ॥
 कलपन्तो काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
 गौ भौवरा राणा प्रक्षोभा भूषणा शुक्ली ।
 ग वज्रवः पुष्पा यभूतः शिषपायैः ॥”
 पुं, (रक्षत्वाये + वज्रलवयवनात् उद्यत्) ।
 इति संक्षिप्तशरीरादिप्रतिः । (रक्षति
 वा लज्जति लज्जमति । रक्ष लागि +
 वज्रनात् उद्यत् । दलुज्जलः ॥ १ । १ ।)
 शिषाः । तत्प्रायः । तम. २. कर्मोऽः ३
 लः ४ विधुन्तः ५ । इत्यमरः ॥ अस्-
 कः ६ गच्छकोनः ७ वैदिकः ८ उद्य-
 शीयकोः १० उपरागः ११ विद्विक्ता-
 १२ । इति अमरः ॥ १३६॥
 १४ । इति जटाधरः ॥ अम् १५

असुरः १६ । इति ज्योतिषसूत्रम् ॥ तद्योद
 यत्प्राद्विष्टाः—
 “सिंहिकावागधोमक्ष विप्रचित्तश्चतुर्दश ।
 शम्भुः शम्भुगन्धर्वः यज्ञः शाल्यस्त्येव च ॥
 इत्येव नमुचिस्व वातापी ह्युपो जितः ॥
 हरकं त्यक्तवाभाभी भौमश्च गच्छकस्या ॥
 राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रस्य प्रमर्दनः ।
 इत्येव सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
 दावकाभिजनाः क्रूराः सर्वे त्रणाद्विषस्तु ठे ।
 दशाभ्यानि वज्रसन्धि धैर्यिक्यो गयः स्तुतः ॥
 निधयो यामरोग्येन भाग्येव क्लीयता ।
 स्वर्गोन्मेष प्रभा कस्या सुनीलसु श्रेयो सुता ॥”
 इति वज्रपुराये प्रचापितवर्गनामाध्यायः ॥ ३॥
 तत्ता शिरस्त्रेकारं यथा—
 “देवलिङ्गप्रतिच्छन्तः स्वर्गोत्प्रेतसंविद ।
 प्रविष्टः सीममपिपत्तु चक्षाकोभ्याश्च छविनः ॥
 चक्रैश्च चरधारैश्च जहार पिपतः शिरः ।
 हरिस्तस्य कवचस्य सुधाशास्त्रितोऽपतत् ॥
 शिरस्त्रमरतः गीतस्यो यच्चमभौकृतपत् ॥
 यस्तु पत्न्ये चक्षाकावधिभावति वैरधीः ॥”
 इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
 स च सप्तवर्षमकालः । अत्रवर्षः । इन्द्रा-
 न्कृतपरिमाणः । अथावर्षः । अथावर्षः । सिंह-
 वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरयुधचर्मधारो
 ह्यर्थास्तः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रवृद्धि-
 देवता सर्पः । इति अष्टमवतत्तम् ॥ अस्य
 स्वरूपं प्रतिवत् । स च चक्षालजातिः ।
 सर्पाकृतिः । अस्त्रिस्तामी वैज्ञानिकस्तामी
 च । इति वृक्षज्वालकादयः ॥ (राहुचारस्य
 फलाफलं दृष्टुं चाहितायाः ५ अध्यायस्य द्रष्ट-
 वम् ॥)
 राहुयाहः, पुं, (राहोयाहो यद्यहं यज ।)
 चक्रवर्त्येनोद्भवः । यथा,—
 “राहुभाहोकेन्द्रेण्ड उपराम उपपन्नः ॥”
 इति वैष्णवः ॥ २ । ३६ ॥
 (अथ राहुयाह इत्यपि पाठो दृश्यते)
 राहुचक्रः, स्त्री, (राहोचक्रम्) । रक्षादिभ-
 वारैश्च नक्षत्रगया आमावर्तेन वामार्धे प्राप्य
 सप्तदित्वा राहोर्ममम् । यथा,—
 “पञ्चादंके विधौ पद्धौ सौम्यां जे भावेव कुजे ।
 रक्षोदिशि श्रमो वामार्धे गुरावीशे शुनौ दिने ।
 राहुर्ममति वामार्धे राक्षगया च वामतः ॥
 युते शुद्धे विधादे च वाचायां तन्मुखे स्थितम् ।
 राहुं विवर्जयेदृज्जलादृष्टीक्ष्णं कर्मेवः फलम् ॥”
 इति वन्द्यलसुक्तावली ॥ ३॥
 राहुकायानवधकं यथा,—
 “तस्य चक्रं प्रस्थापि राहुकायानवधकम् ।
 आकाशवर्षकं चक्रं ईशानां केविकाविकः ॥
 यथ अस्ते स्थितौ राहुर्वदन् तद्विनिर्दिष्टम् ॥
 मुखात् पञ्चदशे कक्षे तस्य पुच्छं कवस्थितम् ।
 अरोपरदन्तं छाया आभन्ते वन वेतन ।
 चाक्ष समुच्चैर्न वरं

राहुहस्तानि अष्टानि जीवपदे वयोदहः ।
 सर्वोऽथेव मीर्यानि न्यतपक्षे प्रकीर्तयेत् ॥
 न्यतपक्षे मुखं तस्य मुखं जीवाङ्गमध्यगम् ॥
 यमसङ्गदयो राहुस्त्येवः स्वरपारमेः ।
 जीवपक्षे जयानां न्यतपक्षे रवौ स्थिते ।
 तस्मिन् कक्षे श्रमा याचा विपरीते तु
 हानिराहः ॥
 इति खरोद्व ॥

राहुचक्रं, स्त्री, आद्रकम् । इति राजनिर्वहः ॥
 राहुचक्रं, स्त्री, (राहोचक्रं यज ।) राहो
 चाक्षपञ्चगम् । अथममति यावत् । यथा,—
 “चक्षुषा दर्शनं राहोर्वेनदृष्टव्यमुच्यते ।
 तच्च कर्माणि कुर्वीत गन्धनामावर्ते गतु ।
 राहुचक्रं सन्नातिनिवाद्यान्यवृद्धिम् ।
 ज्ञानमाचक्षु कर्त्तव्यं दानसाधुविधिवन्तम् ॥”
 इति विद्यादितम् ॥

राहुमदी, [गुं] पुं, (राहुं भिननीति । भिदु-
 धानिः ।) विष्णुः । इति चटाधरः ॥
 राहुमूर्द्धेभिर्गुं, पुं, (राहोमूर्द्धेभं भियति क्षि-
 त्ताति । भिदु + क्रिप् ।) विष्णुः । इति विश्वा-
 शेषः ॥
 राहुर्मन्, स्त्री, (राहुर्मन् रत्नम् । राहो रत्न-
 मिति वा ।) मोमेदकः । इति राजनिर्वहः ॥
 राहुमन्, पुं, पुढः । इति वैष्णवः ॥ २ ।
 १५१ ॥

राहुहस्तनियोगः, पुं, (राहुता हस्तनियोगो
 मेननम् ।) शकराशिस्थितमुकराहुः । मुख-
 चाखानियोग इति खानः । तस्य ज्ञाना
 युजितवक्तव्यं यथा, भोजदेवतावधारवचुक्ष्वे ।
 “सर्वं कार्यं न कर्त्तव्यं गुरो मिच्छेतागपि व ।
 अन्तरीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्तं दृष्टयन्तौ ॥”
 तमोयुक्ते राहुयुक्ते । त्रयोदशे इति निम्नतर
 वैदिककर्मोपपन्नम् । तथा च स्तुतिवारे
 श्योतिषम् ॥

“शकराशी स्थितौ खानां यदि राहुहस्तयती ।
 विवाहप्रत्यगादि सर्वं तच्च परित्यजेत् ॥”
 सक्तमाधायुपपन्नं भविष्ये ।
 “क्षत्रगेषुष्टिकराशौ सप्तको यदि वानयो ।
 गुरो राहोरपि तथा लक्षेद्विज्ञानं सद्यः ॥”
 अथ गुरोराश्वत्थं चितुः ।
 “यत्र यत्र स्थितौ जीवन्मयोयोगेन लज्जते ।
 उपजायाय किं न स्वादयस्त्वङ्गो मनीषिकाम् ॥”
 इति मधुमातसम् ॥ ३॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
 “कर्णाटनाडाङ्गकलिङ्गदेशे
 दृष्टव्यं राहुयुतो विरक्तः ।
 श्रेष्ठे देशे तु न भास्ति क्षीणः ।
 सर्वं कार्यं सुभद्रे वर्त्तते ॥”
 इति ब्रह्मावतारः ॥ ३॥
 राहुचक्रं, पुं, (राहो चक्रं यज) उपराम
 इति चटाधरः ॥

रिक्ता

राहुहल [र] प्र. राहु इकोति. इर +
(विप.) विष्णुः इति हेमचन्द्रः ।
राहच्छहः, पुं, (राहोच्छहः) लशुनः ।
शान्तिकाश्चमेषः (अस्व विवरणसु रत्नो-
पशब्दे द्रव्यम्) ।
रुहलः, पुं, (राहुणा खलुहलः पणितः) ।
लशुनः इति हारावलीः । २२३ (अस्व
विवरण रत्नोपशब्दे द्रव्यम्) ।
र श मत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुला-
मर-सक-सेट्) रेफादिः । श. रियति ।
इति दुर्गादायः ।
रक्त सौ. (रिक् + क्तः) श्वम् । वनम् । इति
मेदिनी । ते, ५० ॥
रक्त, त्रि, (रिक् + क्तः) निर्धनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (श्वम् । यथा, मनुः । १५४-४ ।
“भास्वरपूर्णाणि वायानि ताद्यैः द्वाधाणि मारुतः ।
रिक्तमाख्यानं वक्षिष्वतु गुमानं वापरि-
च्छदाः ॥”)
रिक्तक, त्रि, (रिक् + क्तुः) श्वम् । इत्य-
मर । ३ । १५६ (यथा, मनुः । ८ । ४०० ।
“पथं यानं तरे द्वायं यौक्थेऽप्रेषणं तरे ।
पात् पशुश्च योपिच पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥”)
रक्ता खौ. (रिक् + क्तः । टाप् ।) तिथिमेदः ।
या तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः
क्रमतः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कर्मसु तस्या निषेधविधौ यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा भाससङ्क-
कालाः ।”
न रिक्ता मर्यकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
“चक्र चक्राङ्गकालेषु क्वचित् सत्येव यथा पापयोः
रक्ता च अतिपातधेनुनिर्दिष्टं विविक्त रिक्तं
तिथिम् ।
क्रादावभवेनपौषरहितं लक्षांशं भागुषे ।
रिक्तासु विधवा कन्या दण्डेऽपि स्याद्विवाहितः ।
प्रत्येकदिने चैव यदि रिक्ता तिथिमेवेत् ।
तस्मिन् विवाहितः कन्या यनिसन्तानवर्जिनी ॥”
इति दीपिका ॥
“युक्ते मासि निशाकरे शुभजरे रिक्तवरे वा तिथौ
वीक्षादिप्रतिष्ठेनौचौवहसि पक्षे च कृत्वादिरे ॥”
इति हज्जवलीमयीः ॥
“दाहयोः सप्तमी नन्दा रिक्तासु प्रथमजम् ।
भजमातुर्येणो हन्यात् शम्भूनामभयम् ॥”
इति ह्यक्षिप्तामयिः ॥
“प्रवेष्टान्तकथमखरहितेनैवैविरिक्तं तिथौ
युक्ते मासि पितृवृक्षनिवृत्तिमौ सौख्यं मीनोदये ।
सप्राप्ति पक्षमे वर्षे अप्रसुप्ते जवाह्वे ।
युक्ते प्रतिपदचैव वर्षे विवाहा लघाद्यमीम् ॥
शिक्ष पञ्चदशीचैव कौटिल्यमदिने सप्रा ।
रत्न सुनिमित्तये शब्दे कारयेत् ॥”
रति २ ।

रिक्तम्

“पूजाभियाश्चक्राङ्गकालेषु क्वचित् सत्येव
रिक्तासु मी विगतनक्षत्रतिथिं विद्यात् ।
ब्राह्मणसिद्धिपदस्यैव विष्णुकाङ्क्षारे
शस्त्रेन्योगकरसिद्धिं हलप्रवाहः ॥”
इति दीपिका ॥
“चक्राङ्गोमेवैव पूजां कृते भद्रा नवा शूरैः
पुधमन्वै च नन्दायां शुभे रिक्तासु तिथिः ॥”
इति भीमपराक्रमः ॥
“सर्वत्र कार्ये पुण्यीययुगाः
क्रैत्रचिकीर्षोपगताः प्रशस्ताः ।
हवीयलाभारिमताश्च पापा-
क्षिपिर्विरिक्ताश्चमदश्च चाहः ॥”
इति दीपिका ॥
“चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी ।
शुक्ले नन्दा कुजे भद्रा शरी रिक्ता कुजे जया ।
शरी पूर्णा च नन्दा विज्जिद्योगः प्रकोक्षिताः ॥
पुधमन्वयता नन्दा कुजे भद्रा जया शरी ।
श्वरुक्तासु योक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥”
इति ज्योतिःसारसारः ॥
“यथाशमोद्वाद्दशीय न गच्छतिद्विषयि ।
पुमिमात्रतिपद्दशीरिक्तावमदिनेषु च ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मर्यं भवेत् ॥”
इति सत्तुल्यसुतावली ॥
रिक्त्यं, कौ. (रिक्ते विद्यमन्कालि नवतीतिः ।
रिक् + “मातृद्विविधविषयिचिन्त्यस्य ॥”
उया० २ । ७ । इति एकः । धनम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८० (यथा, मनुः । ८ । २७३ ।
“कालदायादिकं रिक्त्यं तावत् राजानुमानयेत् ।
यावत् स स्वात्त समावृत्तौ दावकावतीतिपद्दशीः ॥”)
रिक्त्यहारी, [न] चि, (रिक्त्यं हरतीति ।
ह + कितिः ।) द्वाधरः । धनहारी । यथा ।
“यदासौ नियुक्तो देवशक्तिः स्वयमप्युत्तरोत्तमस्य
क्षेत्रे स्वयमप्युत्तरोत्तमस्य प्रकृतोऽयं जनयति स क्षिपि-
ल्लो धराङ्ग्यायस्यो हृथोरपि रिक्त्यहारी
पिच्छदाता च ॥” इति भिन्नानुरागो दायभागः ।
रिक्त्यो, [न] चि, (रिक्त्यमस्यास्तीति । रिक्त्य +
ङितिः ।) धनहारी । धनौ । (यथा, वाङ्-
मन्त्रः । २ । २६ ।
“योऽभियुक्तः परितः स्यात् तस्य रिक्त्यो तस्य-
हरेत् ॥”)
रिक्ता, खौ, विद्या । धूरा । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
२७४ ।
रिक्, इ सयंके । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर-सक-सेट्) इ, रिक्तातेः इति दुर्गादायः ।
रिग, इ मत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर-
सक-सेट्) इ, रिक्तातेः इति दुर्गादायः ।
रिङ्गं, कौ. (रिक् + क्तुः) खलनम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५६ (यथा,—
“तुक्ताय रिङ्गाविद्यं पादचक्रमखलनम् ।
जुगाय पञ्चवर्षायः कथायावत् विद्यायति ॥”)
रिक्ख खौ रिक् + खट्
मर । “इ इकोतिपु

रिष्टः

विश्रापान्ययामाक्षे इत्यमरः । औपिह्याम
पिच्छिदादेख खलने । इति रमानाथः ।
यस्मैविषयार्थं रिङ्गमिति खामी । नाशना
पक्षपादाभ्यां चकनं रिङ्गम् । पिच्छिनादीं
पतनं खलनमिच्छते । शतकते भेदेऽप्येवमेष
भाषणे समे इत्युक्तम् । रम रिग विगि गतौ
अवद् । रिङ्गमिति पाठे रिखि रख रिखि
सर्पणे इत्यस्य रूपम् ॥” इति भरतः ॥
रिच, कि क्षयकौविद्योगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पक्षे भा०-पर-सक-सेट्) कि
रेचयति रेचति । रिङ्को रिपुयैराक्रान्ते यनेसं
नैव रेचति । रेचयति च तत्राद्ये इति
हणाद्युषः । इति दुर्गादायः ॥
रिच, इर घ ञ औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-डभ-सक-अणिट्) विरेकः पौन
पुन्येन पुरीषोक्तम् । इति चतुर्भाषः । इर
अरिचत्तु व्यरेचोत्तु । घ ञ, रिक्ता रिङ्क
अतिचारको । औ, रेका । इति दुर्गादायः ॥
रिज, ङ कश्चर्थः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
यास-नक-सेट्) कश्चर्थे भर्त्तने । ङ,
रेचते । इति दुर्गादायः ॥
रिधमः, पुं, कामः । धमनः । इति विश्वः ॥
रिपु, पुं, (अविष्टं रपतीति रप वापि + “रपे-
रिक्कोपधायाः ॥” उया० १ । २७ । इति कु
इकारकोपधायाः । “रिक् कल्पपुष्टविन्द-
हिंसादानेषु । “इतिः किञ्च । उया० १ । १८ ।
इति वाङ्मलकादुपपत्त्यः । रिपति केचित् पठन्ति ।
तत्र वाङ्मलकादेव क्लाराख्य प्रकारः । रिपति
मोक्षार्थं युजने हिन्तसि वा विन्दते ये सप्त
गुरुके । इति विश्वट्टीकायां देवराजयज्जः ।
३ । ४४ । ४४ । श्रुतः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ।
(यथा, हितोपदेशः ।
“नक्तसिन्धु कल्पचिन्मित्रं न कल्पिन् कल्पचिन्मित्रं ।
कारकादेव जायते मित्राणि रिपवन्धरा ॥”)
शरीरस्थान् रिपयो यथा । कामः क्रोधः शोभः
मोहः मदः मातृसंयथः तथा चि ।
“आश्वास योगसमन्विता च वैरिवट्क-
भावश्च सैन्धवशर्मा मनसि प्रसरे ॥”
इत्यादि तत्त्वसारे शुद्धेश्वरीकोटयम् ॥ ३ ॥
शोरफामासमन्त्रयम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
यथायत्नता पञ्चवयम् । तनुययोः । पद-
कोणम् २ रिपुमन्दिरेम् ३ । यथा,—
“धीश्वाय पथमं सर्वं धामिर्न सप्तमं सुतम् ।
सुप्तं द्वां तयाकाशं पट्कोक्षं रिपुमन्दि-
रेम् ॥”
अपि च ।
“सुनीचोऽश्वमेधे वा रिपोऽहे स्विता यथा ।
इथा फलं प्रकीर्तितं समकमेव हरिभिः ॥”
अन्यत्र ।
“वरातिवधयोः युक्ते शयमे खलुरत्ययोः
अवध रेपरिमर चित्तम् ॥”
रति ५ ।

तज्जैवः ७ तथाक्तिः ८ यस्तु ९ चरकः १०
 ११ इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
 अथ च ।
 'अथैकपादद्विप्रश्नो विष्णुपात्रः सुरेश्वरः ।
 अयसो वक्रतुण्डश्च चाश्वकोऽथपराजितः ।
 वैवस्वतश्च सावित्री हरी रुद्रा इमे स्तुताः ॥'
 इति वज्रधरः ॥ * ॥

अथ च ।
 'अथैकपादद्विप्रश्नश्च रुद्रश्च वीर्यवान् ।
 इन्द्रश्च व्यासश्च पुलो विश्वरूपो महावपः ॥
 इन्द्रश्च वक्रतुण्डश्च चाश्वकोऽथपराजितः ।
 धाकृष्णश्च शत्रुश्च कपर्ध्वं रथैतत्तथा ॥
 'नादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥'
 इति शारङ्गः ६ अध्यायः ॥

प्रतिपुराणे लघुस्थाने क्षतिवशातः ॥ * ॥ अथ-
 च ।

अथैकपादद्विप्रश्नो विष्णुपात्रोऽथ रथैतः ।
 रथ वक्रतुण्डश्च चाश्वकोऽथ सुरेश्वरः ॥
 विजयश्च त्रयस्तश्च दिग्गजो चापराजितः ।
 ते रुद्राः समाख्याता एकस्मिन् शशिश्वराः ॥
 तेषां मानसांस्तान् विष्णुवधपरदिग्गजां ।
 तद्वधस्तुरग्रीतिस्तान् पुष्पाक्षिपामा मताः ।
 'स्तु सर्वान् ये रत्नां प्रकृत्वैति रथेश्वराः ।
 तपोऽनुत्तमास्तेतु सुरभीर्गर्भसम्भवाः ॥'
 इति मातङ्गिः ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ उक्तविर्या ---

'तान् सधुमनास्तेषु तपः परमदुश्चरम् ।
 तेषु तप्यमानस्तान् कश्चित् ससर्वज्ञैः ॥
 ते दीर्घेण कालेन दुःखान् क्रोधो यथावस ।
 क्षातिस्तस्य वैवाश्यां प्रापतस्तत्रविन्दन् ॥
 त्वेष्टीऽशुविन्दको भूताः प्रेतस्तदाभयन् ।
 अस्मान्नयवान् दृष्ट्वा नृक्षान्तामभिवन्दन् ।
 प्रायसमो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ॥
 'स्वादित्यवर्ध्यायै युगान्तेऽहजोभवाः ॥
 'ते सखरं चोरं देवदेवः खयं शिवः ।
 इमान् तदा ब्रह्मा मारोहीरत्नमाभत ।
 इनाह्न ह्रस्वे जेकी ज्वाति ग्रसिष्यति ।
 वात सप्तमासि पञ्चैः पुनोऽथ श्रवताम् ।
 वाति वैवामहानां हरी जीकृषितामहः ॥
 अथैकपादद्विप्रश्नः पशुनाम्यतिरेव च ।
 मन्थो मन्थो महादेवस्तानि नामानि यस्य वै ॥
 यं जलं सखी वद्विष्यात्तुकाश्रमेव च ।
 'चलो काश्वरश्च हस्तिना कालस्तपः ॥
 निष्ठु वैष्णवे रुद्रं व्यापित्त मनुजाधिप ।
 'महदलुहो हराणि परमं यदम् ॥
 'वैवा तमेवोपरा विषेष्मा च शिवा तथा ।
 'हा दिग्वा च वीक्षा च रोहिणीति च
 पञ्चवः ॥

शैवस्तथा शक्तो लोहितलो मनीषः ।
 इ मर्गोऽथ सन्तानो बुधचैवां ह्रताः
 स्वयाः ॥
 इति श्रीः ६ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुवधपरदिग्गजां यथा ---
 'वैव देवो भगवान् महादेवो न संशयः ।
 मन्थते ये जगदुद्योनि विभिन्नं विश्वमीश्वरान् ।
 मोहाद्वेदविमृष्टा ते यान्ति नरकं वराः ॥
 वेदानुवर्तिनं रुद्रं देव नारायणकथा ।
 सकीर्मावेन पश्यन्ति सुखिनामो भवन्ति ते ॥'
 इति च तज्जैवः ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथैकपादद्विप्रश्नः पशुनाम्यतिरेव च ।
 'पुनोऽपि ततो ब्रह्मा जलनिव हुताशनः ।
 ततः कोपं खलुपुनः ह्रतमप्यायमिति ॥
 विचार्य परिवर्द्धनं नित्यमुपपन्नकम् ।
 यन्नाश्रितव्यमनोऽपि च कोपः परमेश्वरः ॥
 भुविर्गन्धादधीनतः कुमारो नीललोहितः ।
 ज्ञानमात्रः कुमारोऽथ रतोऽभगवान् भवः ॥
 अक्षोवाच कथं पुनरोदिति त्वं महाबल ।
 तन्मे कथय कामर्षे सद्यः सम्यादयाम्यहम् ॥
 रुद्र उवाच ।

नामानि कुरु मे ब्रह्मण् । स्थानानि च जगदु-
 द्योरी ।
 प्रलीख देहि भगवन् ततः शान्तिर्मेविशति ॥
 ब्रह्मोवाच ।

जानामि त्वं देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
 त्वत् कर्णं भगवन् ज्ञातव्यं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
 ज्ञानमात्रो रोदिति त्वं तनो रुद्र इति स्तुतः ।
 नामान्यन्यति ते देव विद्यास्ये यद्वत् पुत्रक ॥
 अतश्चोऽनु सवसेत्युच्यतेतः महात् शिवः ।
 मधः काजो महिनवो वामदेवो धृतवतः ॥
 यतानि तव कामानि ये स्मरन्ति गरा सुवि ।
 तेषां सदैव कल्याणं करिष्यति मयासते ॥
 स्थानानि च प्रथस्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
 इन्द्रियास्तुल्यहृष्टांम वायुरभिर्जनं मही ।
 तपश्चान्यस्य स्वयं स्यान्मान्यतेति ते भवः ॥
 धृतिर्धैर्यचिन्मोमा च नियन् सपैर्विलम्बिताः ।
 श्रावर्गो स्वधा वीक्षा योचितव्य सन्दरी ॥
 यथाः खलु महाभाग जगदेतन् प्रपूरय ॥
 इत्यादिः स भगवान् ब्रह्मणा वीक्षलोहितः ।
 लघुवान् च प्रजा वक्त्रोर्भूतप्रेतपिशाचकान् ।
 कुष्माण्डान् विज्जताकारान् मेरवान् भीम-
 नादिनः ॥

तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्भित्तवान्
 बहून् ।
 वारधमात्र पुत्र त्वं मा ब्रह्मोहीरुद्रीः प्रजाः ॥
 तपसा विश्वमारोध्य विहरस्व यथानुक्रमम् ।
 इति ते कथितो राजन् । रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
 यं श्रुत्वा विराः सद्यो जगदादुभूतवतं भयम् ॥
 इति प्राक् संखण्डे रुद्रसर्गः ६ अध्यायः ॥ * ॥
 अकाराभरं यथा ---

'अथितस्तमनः सर्गो ब्रह्मलोके महाहृते ।
 रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निरादत्तः शत्रुः ॥
 कल्याणवाङ्मनस्यो सुतं प्रधायतस्ततः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोर्भूतः कुमारो नीललोहितः ॥
 रुद्र देवस्तु सौम्यं सर्वं विनययाम

वि करोषीति तं महा रुद्रं प्रवृत्तवान् ॥
 ताम धीहीति तं सोऽथ प्रवृत्तवान् यथापत्तिम् ॥
 रुद्रसर्गं देव नामानि मारोहीरुद्रीरुद्री ॥
 यद्वत्तः पुनः सोऽथ सप्तकव्यं करोद्वै ॥
 ततोऽथानि हरी तस्मै वप नामानि स यस्तु ॥
 स्थानानि वैवामहानां पञ्चैः पुनोऽपि वै प्रभुः ॥
 भव प्रत्यक्षयज्ञानं तथा पशुपतिं हिजः ।
 भीमसुतं महादेवमुवाच च पितामहः ॥
 वक्तुं नामावपैतानि स्थानान्येषां चकार स ॥
 स्वयं जलं सखी वाह्वीगुराकाशमेव च ॥
 रोहिणी वाङ्मनः चोम हस्तिनास्तपः क्रमान्
 सुवर्जना नयेवीणा वृक्षेशी चापरा शिवः ।
 स्वाहा दिग्गजा वीक्षा रोहिणी च यथा
 क्रमान् ॥

स्वर्धादीनां नरथेष्ट रुद्रादीनामभिः सह ।
 पलाः स्तुता महाभारतदृष्टवान् ये शत्रुः ॥
 येषां सुविप्रकलेख रुद्रमापुरितं जगत् ॥
 अथैकपादद्विप्रश्नो विष्णुपात्रोऽथ रथैतः ॥
 स्तुतः मर्गोऽथ सन्तानो बुधचैवां ह्रताः
 यद्वत्तः पुनः सोऽथ सप्तकव्यं करोद्वै ॥
 दक्षकोपाच तद्वत्तः स यतोऽपि कविवरम् ॥
 हिमवद्विजिता साम्भोनीनाथं विनययाम ॥
 उपयमे पुनस्तोमासमन्वा भगवान् भवः ॥
 देवी धाता विधातारो भृगोः स्थातिरस्तुतः ॥
 अथैकपादद्विप्रश्नो विष्णुपात्रोऽथ रथैतः ॥
 इति विश्वरूपः १ अध्यायः ॥ * ॥

('इतिगो हि युगे सन्ध्याक्रीध्रतमास्तिवत् ॥
 दिवं सहस्रवर्षांयामनुरा अभिमुद्रयः ॥
 तपोविभं शमीकृन्तनोपविभं महात्मनाम् ॥
 प्रयत्नं समर्थोपेक्षासमे दक्षः प्रजापतिः ॥
 पुनर्महेश्वरं भावं भुवं दधः प्रजापतिः ॥
 प्रायो न कल्याणमात्रो प्रीत्यमात्रः सुरेश्वरः ॥
 मायुदक्षः कर्षो वाद्यः प्रीत्यानुतपश्च यः ॥
 यथाविहिततन्माभिर्हर्षिष्यं च रुद्रवत् ॥
 यथोत्तीक्ष्णवो देवो बुद्धा इत्यन्तिकम् ॥
 'यो रौद्रं पुरस्त्व्य भावमात्रविदात्म ॥
 रुद्रा ललाटे चतुर्ध्वं दम्भुः तानुमान् प्रभुः ॥
 कर्णं कोष्ठाजिसन्तममसहजं श्रुतनाशम् ॥
 ततो ययः स विजितो याधिताश्च दिवौकसः ॥
 दाहयथा परीताश्च भान्ता भूतमवा दिग्वा ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने हस्तिशेऽध्यायः ॥
 रुद्रगीता वराहपुराणे दृष्टया ॥ * ॥ (विष्णु
 कर्मसुविप्रेशः । यथा, विष्णुपुराणे । १
 १५ । १२२)

'तस्य पुत्रास्तु चमरस्तथा नामानि मे शत्रुः
 अथैकपादद्विप्रश्नश्च रुद्रश्च दुहिमाह ॥'
 स्वनामस्थानतः कविविशेषः । स च विद्याविलास
 पुत्रः भावविलासयुक्ताः । कविरथं मानसि
 पुत्रश्च भावसिंहमधीपतेः समये वभूव
 स च भावसिंहमधीपतिश्चैतन्मानवयपुत्रस्य
 राजश्च भोजश्च पूर्वपुत्रश्च । तथा च भाव
 पितापि ११७-११८

बहुसा

॥ तावदेति खलान् तस्मै यन्निवारद ॥
 अस्त्रास्त्रसादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्तरिभिः ।
 तासां ब्रह्मरारं चयैः दश सुदाः प्रकीर्णिताः ॥
 यन्तास्तु तारवादिभ्यस्त्रिदन्ति पटिकोपरि ।
 विनास्तमात्रपटिकाङ्कुक्षोचप्राप्त्यर्गताः ॥
 नात्र त्र्यम्बुक्तं कर्त्तव्यं यथा दृष्टं स्थिरी भवेत् ।
 नवतस्र च विकथस्य योगेन सुदृङ्गिता ॥
 ब्रह्मनीनाञ्च शारीण्यां खननोर्यं तनक्तमात् ।
 यन्तास्तु सर्वथावधेः कथितास्तत्राङ्गना उधेः ॥
 स्याद्य दस्यस्य ताः पृष्ठं यथादागस्तरं पुनः ।
 अद्वतस्र च विकथस्य योगेन सुदृङ्गिताः ॥
 ब्रह्मानीनाञ्च शारिकाः भस्त्रकेभ्यः सुयन्तिताः ।
 यन्तास्तु गोचराः सुदाः स्तरि त शरीरविन्ययः ॥
 तद्विनिर्मिता सुदोषा अनमोहरा ।
 गत्यां शिष्टास्तु कथेया दान्निग्रायोपदेशतः ॥

[illegible]

॥ ५ ॥
 इति सुखेन छत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥
 तद्विरमायेन श्रवणवत्तुं यथा, मनो ॥ ४१०२ ॥
 “तद्विरं च मुने गावाश्चक्षणे च परिकरं ।
 सामाज्यवाग्राद्यजुषीं नाधीधौत कदाचन ॥”
 कुकुम्भम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ॥ ११२० ॥
 “राममन्त्रयधरेण ताडिता
 दुःखेन हृदये निधानरी ।
 गन्धर्वधिरक्षस्त्रेणोतिता
 जीविषध्वंसति त्रगाम वा ॥”)
 तद्विरः, दुः (यद्य + किरच्) । महत्तयच्छः । इति
 मेदिनी ॥
 तद्विराख्यं, जौ, (तद्विरमिति आख्या यच्छ) ।
 मणिभेदः । यथा,—
 “सुतसुप्रपादाद्य दानवस्य धर्यक्षितम् ।
 नक्षोदायौ निक्षिपेय किञ्चिद्विनादि भूतये ॥
 तन्नेत्रमोपकलितं सुकवक्षयं
 संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमाचमम् ।
 नानाप्रकाशवर्तितं तद्विराख्यं ब्रह्म-
 सुहृद्य तस्य खलु सर्वं समागमेव ॥
 सधोन्माह्वरसतीयविशुद्धयं
 तन्नेत्रमीलसङ्घं पटलं तुल्यं खान् ।
 सैश्वर्यभूतजननं कथितं तदेव
 पञ्च तत् किल भवेत् सुरपञ्चवर्गम् ॥”
 इति गार्ग्ये ७० अध्यायः ॥
 रूप, य इर् विमोहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा० पर०—सक०—सेट्) विमोह आकुली-
 करणम् । य, यद्यपि लोको लोकाः । इर्, अस्-
 पत् अशोभनीयं । अस्मात् पुष्पादिस्मात्रितं इ
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 समा, स्त्री, सुप्रोदभायाः । विप्रोदलवणाकरः ।
 इति मेदिनी । मे, २७ ॥
 सखः, पु, (रम् + “तद्विरमोखोपधायाः ।”
 उभा० २११४ । इति रक् उपधायाश्च छलम्) ।
 करणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तः ॥
 सखः, पु, (रौतीति । स + “कथातिथ्यां क्नुम् ।”
 उभा० ४ । १०२ । इति क्नुम्) । स्वविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५० । ७ ।
 “कह्लु कलास्याश्विष मेधांस्मानान् वनेचरात् ।
 वागेवमन्य विविधैराज्योन्मोहो न्यवेद्यम् ॥”)
 अख्य सामगुणाः । निप्रख्यम् । युगलम् ।
 मन्दप्रियवदलखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दैवसेहः । इति मेदिनी । रै, ७८ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ५३ । १७१ ।
 “शूकान्ते हिन्दे दुर्गे नारायणि सखसति ।
 भद्रहाणि महाहर्षिन् सिद्धिं कविदादिणि ॥”
 शूरचरित्रविषेयः । तस्य भादृच्छ इति नाम ।
 इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २५ । १२ ॥
 यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
 “इह शोभेच्छ्रुवा ये तु हितानि लम्बाय पुरा
 त यत्र वरणी मूला परम गोवृषाणि वम् ॥
 इत्यादि सामोक्तिः ॥

१७ सर्वादिनिकरी जसु १७५५ पुरातने ।
 तसुनिभिषेयः स तु अथवस्य दीक्षा
 अथवेय विनाशयोरुद्धं दत्ताधिवीं वासवारायः
 अक्षय विवरणं देवर्षिभासवते ० कल्पे च अथाथ
 मारम्य तथा सञ्चामारने १ यस्मैश्च ५ अथाथ
 साहस्य द्रष्टव्यम् ॥)
 कपुः, पुं. (स + कृः ।) एरखरुचः । इति इक्ष
 भाषा ॥ इक्षेरखः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (एरखरुच्येऽस्य विधयो ज्ञातव्यः ।)
 कपुः, पुं. (कपुतेच । कपु + कर्त्तृ क्तुः ।) एरख
 रुचः । इति रत्नमाला ॥ इक्षेरखः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कपुः, पुं. एरखरुचः । इति रत्नमाला ॥
 कपुः, पुं. एरखरुचः । इत्यमरः । (तथास्य
 प्रयोगः ।)
 “शुल्कएरख आमखचिचो गम्यव्येहस्तव ।
 पञ्चाङ्गो वरुमाभो दीर्घदण्डोऽप्यदखकः ॥
 वानारिक्कावगचाति कपुकश्च निगदात् ।
 रत्तोऽप्यरी कपुकः श्लादुक्थो कपूतपा ।
 आत्रपुण्ड्य वानारिचक्षकानपादकः ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥)
 रुध, औ ण णिसे । इति कविकल्पादमः ॥ (रुद्रा०
 पर०-यक०-आदि ।) औ, अक्षयान् । इ
 रुधति रोक्षति । इति दुर्गादासः ॥
 रुध, क कृधि । इति कविकल्पादमः । (पुरा०
 पर०-यक०-मेढ्रः ।) क, रोषवति । इति दुर्गा-
 दासः ।
 रुध, जि वधि । इति कविकल्पादमः ॥ (आ० पर०
 सक०-सेटः ।) जि, रुधः रुधितोऽस्ति । रुधोऽ
 इति दुर्गादासः ।
 रुध, य इह णि कृधि । इति कविकल्पादमः ।
 (दिवा०-पर०-अक०-सेटः ।) य, कथयति भवति
 भूपावः । इह, अक्षयान् व्यरोधोत् । अक्षान्
 पुषादितानिश्च इ इत्यन्वे । जि, रुधः रुधितो
 अस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रुध, कौ, (रुध + कृिषु । भासुविसते टाय ।)
 अक्षयः । तत्तगायः । क्रोधः = मयुः इ क्रुधः ।
 क्रुध ५. क्रोधः ६. प्रविष्टः ७. रोषः ८. रुटः ९ ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥
 रुधित, जि, (रुधयते स्मिति । रूप + क्त । “रुध
 मत्वसंभुधाखयति ॥ ” ७ । २ । २८ । इति
 प्रदी इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “तं नागपाशैर्विनाशयन्तो वली
 प्रमत्तं खचैश्च रुधितो वनस्य च ॥ ”
 इति श्रीभारवने नागयुद्धे ६२. अध्याय ।
 रुधः, जि, (रुधयते स्मिति । रुध + क्तः । “रुधमत्तर
 संभुगाखयाम् । ” ७ । २ । २८ । इति इडभाष ।)
 क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “शिवे पृष्टे मुक्ताक्षानां सुरौ रुधे न कश्चन । ”
 इति तत्त्वच १ ।
 रुध जि यो वक्षाम् इति कविकल्पादमः ।
 रुध पर कश्च कश्चित् न कश्चित्

चक्षुष्यं न सन्निह्यतः पदार्थवत्प्रत्यक्षम्

सन्निह्यतः सन्निह्यतः सन्निह्यतः सन्निह्यतः
नन्नादिप्रमाणाय तन्निह्यतः सन्निह्यतः ॥

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥

तत्प्रत्यक्षरूपः प्रत्यक्षः उपमानवाचकः
यत् । यथा,—

सुखरूपद्वयः प्रथमः प्रथमः प्रथमो विभक्तः ।
इत्युपमानमाः कथम् सन्निह्यतः प्रथमः परः ॥

इति चैवमन्तः ॥

इति प्रथमरूपस्य लोपो यथा,—

उपमानवाचः ।

रूपान्तिप्रथमस्य नानागुणसम्बन्धिताः ।
कर्मणः दुःखिता जाताः कान्तवीर्यविवर्जिताः ॥

इत्यत्र उवाच ।

भवन्ती तथा बीजा रूपान्तिप्रथमपारगाः ।
स्विता तेन संजाता कान्तवीर्यविवर्जिता ॥

इत्यत्रा चक्षुषी जाता कान्तवीर्यविवर्जिता ।
प्रथमं तु प्रमावेष्टं दृष्टी कान्ता तिलोक्तमा ॥

मादृश्यं दृष्ट्वन्ति लक्षणज्ञानतोद्योगाः ।
तिष्ठन्ति लक्षणाः पुरुषो योगिनीरपि वा ।

अथ लोकाद्वैतस्य चाधत्ते तु भवताम् ॥
इति देवीपुराणे नन्नादिप्रथमेशाध्यायः ॥

हेदिकप्रथमः । निमित्तं १ वरिः २ वरिः ३
पु ४ चामतिः ५ अक्षः ६ भुः ७ अप्रः ८
उम् ९ पेशः १० ज्ञानम् ११ धराः १२
लूनम् १३ तानम् १४ अक्षम् १५ शिल्पम्

१ । इति मोक्षरूपप्रमाणम् । इति वेद-
चण्डी १ अध्यायः ॥

जो, (रूपवतीति । रूप + गुणः ।)
उक्तम् । (तस्य रूपकस्य चार्थितुमाह । रूपा-

पासु रूपकम् । रूपकस्य मेदाकाह ।
नाटकस्य प्रकरम्

भाष्ययोगसमवकारश्चिमाः ।
इत्याहवाङ्मयः

प्रश्नजनमिति रूपकाणि दश ॥
च ।

उक्ता चोक्तं मोक्षो लङ्का काशरावकम् ।
श्रीगोष्ठाध्यायानि प्रथमं राक्षसं तथा ॥

पुष्पं श्रीगणितं शिल्पकञ्च विज्ञानिका ।
ज्ञिका प्रकरणी हस्तौघो भाषिकेति च ॥

इत्यत्रा प्रश्नरूपकाणि मनोविषयः ।
प विशेषं सर्वेषां लक्षणं नाटकप्रकारम् ॥

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
न । (यथा, कथापरिच्छेदः ५३ । ४३ ।

साहित्यताञ्च चित्रे किमाणिश्रीमद् रूप-
कम् ॥

शाङ्करम् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥
स्य लक्षणं यथा,—

पदं रूपान्तिरोपात्तं विषये निरूपयति ।
परम्परितं चाज्ञं निरूपयति च चित्रा ॥

कथञ्चिद्वारोपः परारोपणकारणम् ।
परारोपे विप्रविष्टम् ॥

चक्षुष्यं न सन्निह्यतः पदार्थवत्प्रत्यक्षम्

ति यत् न सन्निह्यतः पदार्थवत्प्रत्यक्षम्

अज्ञिनी याद सन्निह्यतः पदार्थवत्प्रत्यक्षम्
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविषयि च ।

आरंभोपात्तमात्रेणाग्राह्यत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत् कथञ्चिद्वारोपेनमेकदेशविषयि तत् ।

निरूप्यते केवलरूपेण रूपं तदपि द्विधा ॥
मात्रा केवलरूपत्वात् तन्मात्रो रूपकं भिदाः ॥

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
अपि च ।

असौ माचते यस्मिन्नुपमानोपदेशयोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्गिरलङ्कारोक्तम् यथा ॥

तत्त्वं युष्मद्व्यक्तामोक्षं लोलालसामुद्रतम् ।
न कस्य दृष्टे तैतो लक्ष्यदृष्टकेश्वरम् ॥

अख्यमेकप्रकारेण रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपयोगेनान्यत् सुशोभितवर्णयितुम् ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥
संस्थाविशेषः । यथा,—

“सञ्चाली योच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्द्वैधाभिः धोक्तः कलङ्को नाम नामतः ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे

समाधोक्तलङ्कारः ।
“यत् तु रूपरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥

पु, सुदा । यथा, कथापरिच्छेदः ७५ । १३ ।
“अथ परिचर्योपेभिरिवङ्गः स्वरूपकोः ।

किमेव यत्नं पुष्पाद्यस्य कस्य न हृष्टम् ॥
तथाच दृष्टव्यं हितायाम् ॥ ५२ । १२ ।

“युष्माकस्य सर्वं यथाशक्तं गुणयुतम् ॥
रूपकञ्च, स्त्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् ।

यथा,—
“स्याद्भूतं लक्षणं भावस्य साप्रकृतिरित्ययः ।

यद्यपि रूपतत्त्वस्य धर्मसमो नित्यमिति ॥
इति हेमचन्द्रः । ३ । १२ ॥

रूपधारी, [वृ] (रूपं धरतीति । वृ + धृतिः ।)
सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽसौ सर्वश्लाघार्थपारगः ।
विशालधट्टिजसुतं रूपेणागुपमानं द्विजः ।

राजनेन च भवति सुशीलमपि भावनी ।
विरूपमिति सन्ताना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥

ततो निर्देवसंयुतो गत्वाश्रममर्हं भवत् ।
इत्यत्रासात्तं श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥

तस्मादाद्य अग्राह्यं नवचतुष्टयं हि ।
सुखपातमनवाद्याभ्यां तस्मिन्नेव च अक्षयि ॥

इति शान्तपुराणे ७३ अध्यायः ॥
रूपवाच्यः, पुं, (रूपस्य वाच्यं कदम्बं वच ।)

पेशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रूपवान्, [व] चि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +

“रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ६५ । इति मतम् ।
मन्त्र वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाष्य-
वने । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विजुष्वाणात् कालकर्मस्वभावतः ।
उदमद्य वै तेषो रूपवत् स्याद्व्यवहृतम् ॥

सौन्दर्यवत् (यथा महाभारते १
३१ । १२ ।

“सर्वश्लाघं पूजितो वक्ता रूपवान्भवेत् ॥
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्यं रूपाजीव-

तीति । अ + जीव् + अच् । टाप् ।) वैशा ।
इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।

२ । ३६ । ३ ।
“रूपाजीवाश्च वापिन्वी यमिजश्च महाद्यवा ।

श्रीमद्यन्त कुमारश्च बाह्वीः सुप्रहारिताः ॥
रूपाश्च, पुं, (रूपमेव व्यक्तं स्यात् ।) कामदेवः ।

इति त्रिकाश्रयेणः ॥
रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या व्यक्तीति । रूप + कृत् ।)

स्वतन्त्रतः । इति रत्नमाञ्ज ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पञ्चलं तिलतिलञ्च रूपिकायाः पयो गृह्ण ॥
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपायामीश्वरी ।) दीर्घविश्व ।

सा तु प्रभादिपद्यिपमन्तान्तिकविश्वं वृष्णा ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्षथा उद्युन्मयवस्थिता ।
जटाकुटुम्भारंभुजिन्दुलीरभमूषया ॥

मणिमौक्तिकशीमाद्याः सितचन्दयचर्चिताः ।
पूजिता कुसुमेन्द्वैः सर्वकामफलप्रदाः ॥

इति देवीपुराणे सर्वस्वरं देवताविश्रुतिविधि
प्रथमः ॥

रूप, स्त्री, (आहृतं रूपं व्यस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहृतप्रश्नसंयोगे ॥ ५ । २ । २० । इति

यपु ।) आहृतस्वरं रजनम् । इत्यमरः । २ । ६
६१ ॥ हेरा रूपस्य आहृतं नवचराजस्यपदि

रूपसुश्रुतापयितुं विधातिकाया ताडितं रूपं
सुश्रुते रूपाय आहृतं रूपं दृष्टे कारिति

व्याः । इति भरतः ॥ ३० । आनुविशेषः । रूपा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।

३६ । ७६ ।
“सर्वश्लाघं सर्वं रूपं रूपस्यापि सर्वं वपु ।

सर्वं चपु मलं सीतं सौख्यं अपि सर्वं मलम् ॥
तथाध्यायः । सुश्रुते वपुष्येण ३ इत्यमरः ३

चन्द्रकोदण्डम् ५ अतस्तम् ३ महाशुभम् ७
रत्नतम् ३ तत्प्रकारम् ६ चन्द्रमूर्ति १० शिवम् ११

तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रकोदण्डम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चक्र-

हासम् १८ इति राजनिर्घण्टः ॥ खम्बरम् १९
दुर्बलम् २० स्नेहम् २१ रत्नवीजम् २२ राज-

रत्नम् २३ वीजराजकम् २४ इति शब्दरत्ना-
वली ३ कलसीम् २५ इति जटाधराः ॥ अथ

शुभाः । क्षिप्रम् २६ । कायलम् । अक्षतम् ।
विशोऽपि मन्त्रालम् । चरलम् । वाद्यपित्तचरलम् ।

कथलम् । वलीप्रतिनाशिलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ३० ॥ अथ रूपस्योक्तित्वात्समवयव-

गुणाः ।
“चिपूरश्च वधादीयं त्रिभिर्मेघैर्विजोक्तैः ।

विदोऽप्यभासश्च शिवः कोदण्डं परितःपुटितः ॥
तत्तच्छब्दा समप । तद्विषयः ॥

अतो ब्रह्म संभस्यते वागद इव व्यसन् ।

द्वितीयादपतकेनादमुविन्दसु वामकान् ।

तस्माद्व्यक्तसु त्वत्त्वमुक्ताकर्म्मसु योजयेत् ॥

ज्ञानमश्नु भवेत्तद्धि शङ्काहिरसयोगतः ।

शेषस्तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति मितं शुभम् ।

गुरु शिष्यं ब्रह्म वेत्ति दासश्चैव वक्ता यम्

सुखात् तन्मन्त्रवत् स्वच्छं हृद्यं नवरुपां शुभम् ॥

कठिनं क्षत्रिमं रुच्यं रक्तं पीनं हृत् सद्यु

नाहच्छेदप्रतैर्गच्छं स्वप्नं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥

रूपं पूरितं कषायाह्न स्वादुपाकरसं सरम् ।

वयसः स्थापनं स्थित्वं लेखनं वदत्प्रित्तजित् ॥

प्रसेहादिकरोर्गाश्च बाष्पाद्यत्त्वैरात् ध्रुवम्

तारं शरीरस्य करोति तापं

विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।

वीर्यं बलं हन्ति ततोऽपि पुष्टिं

महामदानं पोषयति ह्यशुद्धम् ॥'

रेवती

रेवती

रेवती

अपुनो हृदय य स सर्वं कुरुते पितु
म पुत्र लग्नमस्तु ख च पठन् प तथयथ
सुहृद् भोपक रय प ग न प त्रमय
पिवादुःखाय भिक्त्वा जन्म तन्त्र दुष्कृतकर्त्तव्यः ॥
धन्यास्ते नयथा देवाः सर्वलोकाभिभवाः ॥
परोपकारिणः शान्ताः माधुकर्त्तव्यगुणवाः ॥
तानिर्द्वं तथा सर्वं परलोकपरादुमुखम् ॥
नरकाय न सख्ये दुःखप्राप्तये वन्यम् ॥
करोति सुहृद्दीप्यमानं चित्तानं तपो सुदम् ॥
अहाये च अरं पित्रोः कुपुत्रः शत्रवे हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

शर्वं लोभान्द्रुष्टुश्च पुत्रश्च चरितैर्मनुजैः ।
दृष्ट्वा मां नमो वक्तिष्ये भर्गमपच्छते ॥

अधिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा दृष्टेता विधिबन्धना ।
समाय वेदान् विधितुं कर्त्ता दारपश्चिद्यः ॥
सदारेण यथा कार्याः श्रौताः स्मार्तकाश्च
क्रियाः ।

नाशुभदाः कृताः काचिदुयावदस्य सदासुते ॥
गमिष्याद्विधानेन न काममदुश्च्यता ।
पुत्राय जगित्सायं पुत्राभ्यो विभक्ता सुते ॥
लोभं निमिषादोदधिण समं दोषिण वा सुते ।
असदुदुःखवदो ज्ञाता दौःश्रीत्यादिसुप्रोक्तः ॥
भर्ग उवाच ।

रेवत्यौ सुनिश्चेष्ट जातोऽथ तदप्रसूत ।
तेन दुःखाय ते कर्त्तुं दृष्टे यस्मादजायत ॥
न तेषांचरौ नेषास्मात्तुनापि क्षुल्लक्षणे ।
तस्य दौःश्रीत्येतेषु रेवतान्तुपपातम् ॥
अधिरुवाच ।

यस्याभ्यैकपुत्रश्च रेवत्यन्तसप्तवृषम् ।
दौःश्रीत्येतेषु सा तस्मात् दन्तामासु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव खाद्यते प्रापे रपयुं पयात ॥
पश्वनः सर्वलोकश्च विस्मयाविष्टचेतनः ॥
रेवतृष्य च पतितं कुसुदादौ घमन्तनः ।
मासयामास सहेषा वनकन्दरनिभाराम् ॥
कुसुदाश्रित्य तपतातुं स्थातो रेवतकोऽभवत् ।
अनीवरन्त्यः सर्वस्वार्थं पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
तस्यैष तु या कान्तिजार्ता पट्टाङ्गीधरः ।
ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
रेवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसूतो मुनिः ।
तस्या नाम नकारित्यं रेवतीति हि भासुरे ॥
प्रेषधामास रेवतीं खाद्यमाभ्यासमभवात् ।
प्रसूतः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
तासु शीवनिर्वां दृष्ट्वा कन्यां रूपेणातिनीम् ॥
स तृनिश्चितधामास कोऽरुह्य भर्ता भवेदिति ॥
अयं चित्तपतः काको जगाम सुमहात्मिकः ।
न चालमाद गच्छेत्तं वरं तस्या भङ्गासुनिः ॥
न तस्मात्सा वरं प्रयुज्यते स प्रसूतो मुनिः ।
निषेधं दृष्ट्वाभौ रेवत्यं प्र वृत्तयुक् ॥
महावक्त्रो महावीर्यः धर्मवत्सलः
दुर्मेरो नाम स तथा सर्वो ज्ञात्वा महीपति ॥

स कण्डव उवाच
वनकन्दरं गमय प्रसूतः गौ सुने
तस्य अमपदं धीम न् डुम् स नरः धिपः ॥
प्रियव्रतायसर्वो महाव्रतपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमाशीलश्च कान्तिनीजतराङ्गवः ॥
स पवित्राश्रमपदं तां तस्मै जगतीपतिः ॥
अपश्यमानस्तस्मिन् प्रियेष्टामभवा एष्टवान् ॥
राजोवाच ।
क गतो भगवायसाहायसाधुपुत्रवः ।
तं पश्यन्सिद्धिं कामि तत्त्वं प्रमृष्टि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
अग्निशां गतो विप्रकण्डुः तस्य भाषि-
तम् ।

प्रियेष्टामभवायैव विप्रक्राम त्वरान्वितः ।
न दृष्टं सच्चाकारं रात्रां दुर्दमं सुनिः ।
नरेभ्यस्त्वस्मिन् प्रथमवचनं पुरः ।
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यमुवाच न तु गीतमम् ।
गोमहानीयतां प्रीतिमयींश्च जगतां पतेः ॥
यथ तावदस्य भूपश्चिन्नालदुपागतः ।
जामाता च विप्रेषेण योऽसौ शरीरं भवं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चित्तयासास राजा जामातकारणम् ।
विदेव न च तस्मैवी जगदीश्वरं तं हृष्टः ॥
तमासभगतं विष्ट गृहीतायं मञ्जामुनिः ।
प्रयत्नं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुपयं पुरः ।
कीर्णं वदोऽथ मित्रेण स्यात्प्राप्तये चिरः ।
तथाक्रमेण मञ्जवाहो व्रज सर्वं प्रतिज्ञितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत यवाच तिष्ठति ।
पुच्छान्वयस्त्वतो गार्हं कुप्रालिखीपरान्तव ॥
राजोवाच ।

त्वत्प्रासाददृक्पुत्रं न काचिदनुमिसत्तम ।
वातकौतूहलकांक्षि मम भाष्याच वा सुने ॥
अधिरुवाच ।

रेवती तु महाभाग जैलोके खापि सुन्दरी ।
त्वभाभ्या वरारोहा मानवीर्यं न वृत्ति किम् ॥
राजोवाच ।

सुभक्तो शान्तनवश्च कावेरीनगरं विभो ।
श्रीरामज्ञौ सुवाताश्च कन्याश्च वरुणजाम् ॥
विपाठां वन्दितोऽपि वेङ्गि भाष्यो दृष्टे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेङ्गि का लियम् ॥
अधिरुवाच ।

प्रियेति याम्पुनं येयं लघोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विवृत्तं ते भूपाल शार्थ्यं दृष्टिणी वच ॥
राजोवाच ।

सत्यमुक्तं मया किञ्च भाषो दुर्दो न मे सुने ।
यत्नं कोपं भवत् कर्त्तुमर्हन्तस्मात् वाचितः ॥
अधिरुवाच ।

अयं ब्रवीति भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
अज्ञाह्वर भयानकं न हन्ता हृष्ट नोदयः ॥
मया एहो सुवचनं को ल मरेति माधैव
भाषता तेन चाप्यसौ मयापि च चाजत ।
वदन्त्यस्य मया दत्ता कन्या त्वम् नराविप

प्रियेय मन्त्रतः सय विच र कुर्वे कथम्
गीम कण्डव वाच
ततश्च सोऽभवत्कौपी तनोक्तः पृथिवीपति
अपश्यद्योवनः कर्त्तुं तस्या वैधाक्षिकं विधिम्
वसुधतश्च पितरं विवाहाय मञ्जामुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रथमावनतावना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात यवाहं कर्त्तुमिच्छसि ।
रेवत्यौ विवाहं मे मनु करोतु प्रसादितः ॥
अधिरुवाच ।
रेवत्युक्तं न वे भद्रे चन्द्रयोमे हिनि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति कथं चिन्मनु वैवाहिकानि
ते ।

कन्योवाच ।

तान तेन विना कार्त्ता विकलाः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकलि काश्च भिद्यथायाः कार्यं भवेन ॥
अधिरुवाच ।

अतवागिनि विस्मयस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनश्च तन्निपातिनम् ॥
मया चासौ प्रतिज्ञाता भार्येति मदिरंक्षी ।
न वैच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

अतवाक् स मुनिषात किं मे कस्तत्रांस्तप ।
न तस्या समता तेन प्रजायन्त्योः सुवासि किम् ॥
अधिरुवाच ।

नृजवन्त्योः सुता भ त्वं वाये नैदातपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् वसुतुसहे ॥
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तावत्सुनं किञ्चनमिदं दिवि ।
अमारोप्य विवाहं मे नात्र चं क्षयते पित ॥
अधिरुवाच ।

अयं भवतु भद्रे न भद्रे प्रीतिमयी भव ।
व्यारोपयामीह्ममार्गं रेवत्युक्तं ह्वते तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रसादनं रेवत्युक्तं मञ्जामुनिः ।
यवाहार्थं तथा चक्रे सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विद्याहस्तेन दृष्टितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ॥
निष्ठाद प्रीतिमान् भूयो जामातरमथज्वीतु ॥
अधिरुवाच ।

अ्योदाक्षिं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिज्ञतं तपः ॥
राजोवाच ।

मनोः खाद्यमुपस्थाप्यसुवपन्नः सन्ततो सुने ।
मन्वन्तहासिर्गं पुनं त्वत्प्रादादृष्टोऽप्यहम् ॥
सुनिरुवाच ।

भविष्यत्येव ते कामो सख्यस्तनयो मञ्जान् ।
सकशां भोक्तेतु मुनिं धर्मविच भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामाहाय तयो भूपकण्डेय भद्रे ययौ ।
सत्यात्वा भावत सुतो रेवत्यो रेवतो मनुः ॥
मनेत चक्रेनेषां भवेत्परप्राप्त

विद्याप्राप्तिनद्यासापो रीतिवत्तप्य चविम् ।
रति मार्कण्डेयपुराणे रेपमन्वन्तारं समाप्तम् ॥

गौ इति निवर्णयन् अथ उपर जयन्

१ १ १६

वन भव पु रवन् भव तस्य तस्य
प्रवेशः । इति चित्तम् ॥ २ ॥ ३४ ॥ (रैवत-
मह । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

वतीरमन्, पु, (रैवता रमन् पतिः ।) वल-
देव । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥

वतीध्या, पु, (रैवता इष्टः ।) वतीरामः । इति
चित्तम् ॥ २ । १ । ५४ ॥

वन्त, पु, सूर्यपुत्रविशेषः । स च गुरुकाधि-
पति । तस्मिन्पतिवैद्या, —

“ततोऽथ यो गमास्त्राय स्वां भार्यां वद्व्यां रविः ।
वद्व्या नियमस्तान्नामस्वरूपमथाकरोत् ॥

मैथुनायोपपन्नान् कर्णार्थं च त्वराश्रितः ।
नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुत्रोऽभिप्राज्जया ।
सर्वज्ञानं संसृज्यो तेनो मुखनाभिकया रवेः ।
देवौ यतः प्रधावेनामन्त्रिनौ भिन्नार्थं वरौ ।
नासौवो द्वौ हतौ यश्च रैवन्तोऽप्यवाचकः ॥”

इति वशिष्टपुराणम् ॥

अपि च ।

“ततोऽन्तर्यष्टकं भानुवनराजमनं कुरुन् ।
दृष्टो तच्च संज्ञाय वद्व्यारूपधारिणौ ॥

ना च इहा तमाश्रानं परपुत्रोऽभिप्राज्जया ।
गमा संसृज्य तस्य पृष्ठरश्मवतरण ।

तस्य नाविकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
तस्य त्वदसौ तदयवचक्राद्विभक्तौ ॥

ततोऽन्ते च रैवन्तः खड्गो धनो तनुचष्टक ।
प्रश्नारुहः वसुधनो वायुतूषभान्वितः ॥

त सारूपममलं वृष्टाशमाश्रमाहमान् ।
स्यो सा च ममाणोक्तं सारूपं सुदमादरे ॥

रूपधारिणोऽर्धसामाश्रिताय विनाश्रमम् ।
या भार्या ग्रीतिमनो भारकरो वारितकरः ॥

त पूर्वसुतो योऽस्त्राः सोऽभूवैवस्यो महः ।
तौ यश्च यमः प्रापात्तस्मैऽष्टिरभूत् गुतः ॥

मथो मथमाश्रय पादसले मन्त्रोत्तमम् ।
तस्यमतीति प्रापान्तं तस्य चक्रं पिता स्वयम् ॥

मेढ्रिष्वेतस्वासी यमो मित्रे तणाद्विदे ।
तो नियोगं तं यस्मै चकार तिमिरापहः ॥

गमा च नदी चक्रं कलिम्बान्तरवाहिनी ।
विनो देवविमर्शो कर्तो पिता महात्मना ।

प्रकाशितसिन्धु च रैवन्तो विविभोजितः ॥”
ति मार्कण्डेयपुराणि वैवस्वतमन्त्रम् ॥ ३६

दिवर्षाश्चैतन्नामवविधौ रैवन्तस्य राज-
ागूषाविधिवैद्या, —

प्रमे हि तु रैवन्तं पूष्येकोऽरुणात्तर ।
रुष्यं महावाहं दिग्मन्तं कवचोत्पन्नम् ॥

तन्तं युज्यन्तेन केनायं वितत्य वाससा ।
तं वामकरे विश्वद्विषि तु करो व्रतः ॥

तं कश्च मन्त्रोक्तं त्वित्येतद्वचं शिरसम् ।
विधाय रैवन्तं प्रविमार्थां घटोपि वा ।

पूषाविधयेन पूष्येकोऽरुणात्तर ॥”

१. काशिकापुराणे भोदपनाधि

अथ य ॥ कोज परपुत्रिमाराजौ हरी
प न्त तस्य पू र वि धय

ह रोप न्त स्त्री प्रसु तपुणो ज्यवाचन
यवाचनहोपेतस्त्रिभुजं मुनिपतिः ॥

संपुत्रिजयः पूर्वार्धः पश्चात् पायमेव च ।
स्त्र्यः सभायां वदन्त तया नन्दीश्वरी मुनिः ॥

गोमहिः सुरभिः पूष्या जगद्विहृतयागः ।
उरभयद्विभक्तयो गणवद्विद्विनायकः ॥

पूष्यः साश्वेय रैवन्तो यथाविभवविकारैः ॥”
इति निर्यादितन्त्रम् ॥

(रैवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य प्राप-
हत्तानं देवीभागवते ३ स्कन्धे १७ अध्याये
वृत्तम् ॥)

रैवन्तमनुष्टुभः, स्त्री, (रैवन्तं मनुष्यं कुरुते इति ।
रु + क्रिप् ।) मन्त्रा । इति चित्ताक्षरेशः ॥

रैवा, स्त्री, (रैवते उनुवृत्तं गच्छतीति । रैव +
अच् । टाप् ।) नर्मदेश नदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ । (यथा, मेघदूते । २० ।

“रैवां ज्यक्ष्यपुणविवसे निर्यापारे विप्रोऽर्णाम् ॥”)
अस्यां प्रितिलिङ्गोत्पत्तिर्या, —

“रैवया च त्वनं पूर्णं तयः शिवसुतुष्टिम् ।
मम वसुचष्टयः पुणो भूयादिति विधौ तथा ।

अर्धं कक्षादि न तुनः किं करिष्यामि चित्त-
वन् ।

रैवायासु वरो देवत्वपश्यं मन्त्राश्चन ॥
निश्चिन्तैव तदा प्रोक्तं प्रमत्तेनाभिरात्मना ।

लिङ्गरूपेण नै दिवि । गजाननपुरस्कृतः ।
गर्भं तव वासध्यामि पुनो भूया शिवप्रिये ॥

मम वनमपरा शक्तिः स्थाना जलमयो शिवा ।
शिवशक्तिविभेदेन चापेक्षिकं संस्थितौ ॥

यस्यैव वरा रैवा मन्त्राद्विध्वंसिहता ।
रैवास्त्वस्मिन्नि स्थातं तनः प्रयति गोपते ॥”

इति वाराहे वीमेश्वरादिलिङ्गमन्त्राध्यायः ।
रतिः । वा च कामप्रती । गौरीद्वयः । इति

मेदिनी । ने, २१ । दुर्गा । यथा, —
“रैवा तु गमेशा देवी नदी वा रैवती प्रमा ।

अतिखड्गवन्त्वा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”
इति वृद्धिपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रैय, ऋ ङ द्वेष्टायाम् । इति अथिकस्यदुमः ॥
(भा०-आता०-अथक०-वेष्ट ।) द्वेष्टा घोटक-

कर्मकप्रत्ययः । अ, अतिरिक्त । ङ, रैवते रिरि-
र्यः । इति दुर्गादासः ॥

रै, ऋद्धे । इति अथिकस्यदुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-आमिड ।) रैकादिः । रायति । इति

दुर्गादासः ॥

रैवन्त, पु, खर्वातुष्टुभः । (यथा, भारद्वाज० पञ्च ।
“पुत्ररुक्तसम्पादो आधियातामिंसंश्रुः ।

विशारुदस्वधं राचद्वयं रैवन्तंश्रुम् ॥”)
शैवमैदः । (अथैवाच्युतः सुमर्जं हतवान् ।

यथा, महाभारते । २२१ । ६-८ ।
“सुमर्जं जय शैवेनमन्त्रेण च हि रैवन्त-

रैवाधि च यमोऽति अति नाक च ।

प्रदक्षिणं गिरिं कुरु पृथग्यो ह रक्त प्रति ॥
त ममिदं च त्रौत्थ यश्चर रोपय यम्

सुभन्तं नासम्भं द्वौ क मन्त्रप्रप उत
ततः स पुष्यवत्प्रक्षालनाय चत्वास्तनाम् ॥

रैवन्तं काचान्नाह्नं प्रययौ स्त्रपुत्रं प्रति ॥”)
प्रह्लादः । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥ रैवविशेषः ।

इति धरणिः ॥ (स तु वाल्म्यपद्यासम्मतम् ।
यथा, महाभारते । २ । २२६ । २६ ।

“अदिति रैवन्ती प्राकृत्यदक्षस्तासु रैवतः ।
सोऽपि वाल्म्य महाधोरो वाधति वे मन्त्रा

यश्च ॥”

रैवतां भवः । रैवती + अच् ।) वरैसान्
कल्योयः पश्चमो मनुः । स तु रैवतीशर्मं दुर्म

राजपुत्रः । अस्मिन् मन्त्रे विष्णुलोड
तार, । विमुरिगः । भूतवरादयो देवा ।

हिरण्यरोमादयः सन्तपयः । अतिविमलव
स्तम्भसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विवरण

यथा, —

“गद्यमस्य मनोक्तदं रैवन्तस्यान्तरं ऋक्ष ।
देवनाहुः सुवाहुश्च प्रमेयः गोमयो भुवि ॥

हिरण्यरोमा वामाश्चः सन्ति ऋषयः स्मृता ।
देवाश्चाभूतवत्प्रसूता प्रकृतयः स्मृताः ।

अवर्णस्तत्त्वदर्शिनो विचित्राश्च ययः कपि ।
सुतो गिरुतसुकः सखी शिखीहोत्र प्रकाशकः ॥

यमोऽथैवस्यलोपिता दम्यते रैवतासयाः ॥
अथ, सुधामा विरजः सङ्घिगुणोद यव च ।

विषखानतिनामा च वद्विषमर्षभोऽपरे ॥”

इति मानुषी ६ अध्यायः ॥ ३६ ॥

मार्कण्डेयपुराणोक्तेरैवन्तमनुविरणगन्तु रैवती-
शब्दे वृत्तम् ॥ (रुद्राणामन्वतमः । यथा,

सांख्ये । ५ । २६ ।
“अनेकपादध्विगो विष्णुपाशोऽय रैवत ॥”

मेघः । इति निवर्णः । १ । १० ॥

“रैवतो गावः ‘प्रमथो हि रैवतोः ।’ इति सुवे
‘तच्छेदम् ।’ ४ । १ । २० । इत्यम् । शेषो हि

सन्नेव वर्णितं यवसं पानीयं च जनयिता
तदीयो भवति पर्वतस्तद्वत्तर । यथा, राय

दस्तासति मनुषि ‘रैवन्तौ बह्वन्तम् । ४ । १ ।
३४ । इति सत्यवाराणम् । ‘संज्ञायाम् । ८ ।

२ । ११ । इति वल्गुम् । भावस्य धनलोभित
त्वात् रैवान् इवः सचेति हि तस्य नाम

तदीयो रैवन्तः पूष्यवत् तदीयत्वं वृत्तम् ॥”
इति तत्र देवराजस्यञ्चा ॥ ३६ ॥ वीमलता

विशेषः । यथा, सुखे । ४ । २६ ।
“अमिरोमो रैवन्तश्च यथोक्त इति संज्ञित ॥”

तद्विवरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । ११ ।
“नारदः सुमहानिना काशभिः सङ्घितस्तरा ।

धारितायेन राक्षसै रैवन्तं च क्षीमता ॥”
अथवति, वि । यथा, अथे । ५ । ६० । ४ ।

“वरा इवेवैवरासो हिरण्ये-

अ पिपिर्षे ॥”

“वैरवातो रति वृद्धाश्च ययम्”

रक्त क्री, (रक्तमेव खार्शे ध्वज्) पार
वतहृत् । इति राजनिर्वृतः ॥ (पारवत-
हृत्वेऽथ गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

वतक, पुं, (रैवत एव । खार्शे कन् ॥) रैवत-
प्रमेतः । तत्पर्यायः । उज्ज्वलन्तः २ । इति
शैमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२०० ॥ १२ ॥)

“ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
उज्ज्वलानामभयवद्वृत्तयो वृषमन्तम् ॥”

तस्य नामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शतक, नि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्च ॥”
३ । १ । १४६ । इति ठन् ॥) रैवत्या व्यपत्यम् ।
इति सुप्रसोदधयात्मनः ॥

रक्त, क्री, (रैवती + रैवति ॥ रक् + घञ् । त्यङ्गा-
“रैवत् कृत् ॥” इतिम् । इत्यमरः ॥ १०५२ ॥
नोका । चलम् । इति मेदिनी ॥ क, इ२ ॥
रक्त, पुं, (रक् + घञ् ॥) क्रयप्रदः । रीतिः ।
इति मेदिनी ॥ क, इ२ ॥ (यथा, अथर्ववे ॥ ३ ।
६ । ७ ।

“दिव्यश्चानि कथयन्त रीकाः ।”
ते रीकास्त्वदीया दीपयः ।” इति तद्व्याधि
मायुः ॥ ५०)

रक्त, पुं, (रक्त्वतेऽनेवेति । रीजनमिति वा ।
रज् + घञ् । यदा, रजनरीति । रज् + “प्रद-
कनविप्रक्षुप्थो घञ् ॥” २३१६ । इति कर्त्तरि
घञ् ।) कृत्तवधम् । इति मेदिनी ॥ ग, २३ ॥
रक्तभङ्गाकरकः । तत्पर्यायः । रक् २ रक्ता ३
उपगमः ४ व्याधिः ५ गदः ६ आमयः ७ ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५२ ॥ व्यापदः ८ आमः ९
आतङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३
अतिः १४ तमोपकारः १५ आनिः १६ लयः
१७ अनाज्यः १८ मृदुल्यः १९ । इति राज-
निर्वृतः ॥ अमः २० । इति जटापरः ॥ मान्यम्
२१ आकल्पम् २२ । इति शैमचन्द्रः ॥ * ॥
अस्य निदादिर्बधा, —

ध्वजान्तरिगन्तः ।

“सर्वरोगनिदानश्च वक्ष्ये नृपुत्र तत्त्वतः ।
आचारादिभिर्निबरेषथापूर्वमुद्देशितम् ॥
रोग ग्रामा ज्वरो व्याधिप्रकारौ वृद्धग्रामयः ।
वन्मलङ्गुदावाधाः शब्दाः पथ्याध्यादिभिः ॥
निदानं पूर्वस्वरूपाणि रूपास्तुप्रशयस्तथा ।
संप्राप्यन्ति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तहेतुव्ययनप्रत्ययस्थानकारणैः ।
नशागमाहः पर्यायैः प्रायुषं येन लक्षितः ।
उपभूराभयो रोगविशेषाश्चानुष्ठितः ॥
लिङ्गसम्पत्तयस्तान् आधीनं तद्व्यवहृतम् ।
तदेव लक्षणं यातं रूपमिहोपदिष्टम् ॥
सम्मानं शत्रुनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाहृतः ।
रुदुआधिप्रपञ्चं विपर्यस्तं चैकारिणम् ॥
योधधत्तविहारानां उपशोभं सुखावहम् ।
पथाधपप्रश्नैः आधैः स हि नामाहमिति स्मृतः ।
विपरीतोऽपदयो च मत्तं प्रवृत्तं
यथा दुरन दोषस्तथा ज्ञानविषयतः ॥

रोगाणां निदानं च प्रामाण्यनिर्धारितः ।
संस्थाविकल्पाध्यायन्यवकाशनिश्चयः ॥
स भिद्यते यथाजैव संस्थानेऽपि ज्वर इति ।
दीपाणां समवेतानां विकल्पाणां प्रकल्पना ।
स्वातन्त्र्यापारन्त्याभ्यां आधैः प्रधान्यामादिषु ।
हेलादिनाम् ज्ञातव्यवैलक्षण्यविशेषम् ॥
वर्तं दिनसंभक्तं यथाधिकांशं यथा मूलम् ।
इति धीमती निदानाधैः स आमेनोपदेक्षति ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कृतिता मलाः ॥
तत्प्रकोपश्च तु प्रोक्तं विविधाहितसंयमम् ।
आहितस्त्रिविधो योग्यस्त्वयाच प्रागुदाहृतः ॥
तिस्रोपस्थायास्तस्मात्संश्रितमौलिकैः ।
धातुगोदीरणप्रशाचाग्राह्यवसागमैः ॥
क्रियाभियोगमीशोक्तित्वाध्यायसंयुक्तेः ।
योग्याहोरात्रमुक्तानि प्रकुर्वन्त समीरयः ॥
मित्रं कष्टमन्तर्लक्ष्यकटुक्रोधविदाहिभिः ।
शरत्पथाहाराणां निदानं हस्तसंयमेव ॥
आहस्तलक्षणसंयमस्य निदानं प्रोक्तम् ।
आस्थाप्रसुखाजीवविधास्यप्रादिष्टं ह्येव ॥
प्रकृष्टं नान्ययोगेन सुतमाचवमन्त्योः ।
पूर्वार्थे पूर्वार्थे च रक्षा वक्ष्यामि शूद्रान् ॥
मित्रोभागतं समस्तान् सन्निप्राप्तस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णजीवविषयविरुद्धाध्यायनाहिभिः ॥
आपसमन्वयानां यथकृत्प्राक्तमन्त्योः ।
पिण्याकल्यवसरात्प्राप्तशुक्लकाभिः ॥
शेषव्यकरैश्चैतन्मन्त्रास्यपरिवर्ततः ।
चतुर्दशान् पुरोवातान् पिण्यादिविशिष्टवान् ॥
दुर्धमादौ रतिरुद्रादौ जैवकर्षणोद्युक्तम् ।
मित्राद्योगाच्च विविधानां प्राधानाच्च निवेद-
यथा ॥

स्त्रीणां प्रसवेऽप्येवत्यातया मिथ्ययचारः ।
प्रतिरोधमिति वृद्धा रोगविशेषास्मानिनः ।
स्नायनी प्रपञ्चो रोगो ऽपि विवृत्त्ये ॥
इति मातङ्गे सर्वरोगनिदानं ॥ ५१ ॥ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औपधाविन गारुड ॥ २८६ ॥ २८७ ॥
१८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ ।
१९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ ।
१९७ । १९८ । १९९ । अध्यायस्य द्रष्टव्यम् ॥
सर्वरोगहरणाय वक्तव्यं तत्रैव २०० । अध्यायः
दृष्टव्यम् ॥ * ॥ अधि च ।
“जनकः सर्वरोगाणां दुर्कारो दाहणो ज्वरः ।
श्रियमलक्ष्य योगी च स एव निवृत्ताहतिः ॥
शौचस्त्रिप्रादृक्षशिराः यत्पुष्पां वधयो वरः ।
भक्षप्रक्षरौ रीक्षः कालान्तकप्रयोगसः ॥
मन्दोपिच्छश्च चक्रो मन्दोपिच्छकाक्षयः ।
पित्तोपिच्छस्य रीक्षः प्राणिकः दुःखदाहकाः ॥
वायुश्च पित्तजलैश्च स्त्रीशुश्रूष तथैव च ।
ज्वरमेहाश्च त्रिविधास्तुतथैव विदोषजः ॥
पाण्डुः क्षामकः कुष्ठः शीघ्रः शीघ्रश्च भृङ्गकः ।
ज्वरातिशयर्यह्येकाकाशप्रवणहृत्कामकाः ॥
कचकण्ठश्च सुलक्षः रक्तदोषविहारकाः ।
ध्यादिरो मेघश्च पुष्पो मोदकः ॥
अमरो यस्मिन् तस्य पिप्लो दाहको यति

यतो ग्रीष्ममेव चतुःकलहः स्मृतः ॥
मृदुकन्यासुनास्ते जरा तस्याश्च कन्याः ।
जरा च भाटमिः सार्धं शब्दद्वयमिति श्रुतम् ।
यत्ते चोपायवैचारं न मच्छन्ति च न युजम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैभवेव भवोरोगः ॥ ५५ ॥
चक्षुर्लक्ष्य आश्रयः पादाधत्तलसंयमः ।
कान्तेन च दृष्ट्वा तेषां जरायाधित्वाप्रकम् ॥
वसन्ते अण्यं वक्ष्येवास्त्रं कमेति यः ।
वाताश्च सवते काले जरा तं नोपगच्छन् ॥
खान्ध्यानीहृत्कन्याये सवते चन्द्रचन्द्रम् ॥
नोपघाति जरा तस्य निदाविनिवर्तयित्वम् ॥
प्राहृत्पुष्पाद्योऽपि घनतोयं च सवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ।
शरदौ च न सृष्ट्वाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत् ॥
खातस्त्राधी समाहारी जरा तं नोपतिहति ।
खान्ध्याधी च भ्रमन्ते काले वृद्धिं निवधते ।
मुष्टं यदास्तुल्यं जरा तं नोपगच्छति ॥
प्रिथिरोऽपि शुक्लश्च नवोप्यास्य सवते ।
य एवोपिहृत्कन्याये जरा तं नोपगच्छन् ॥
सद्योमांश्च भवानश्च बाला स्त्री जीरमोऽयम् ।
दृष्टश्च सवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ।
मुष्टं सद्यः स्त्रुक्तोऽपि हृत्प्रातः पीयते जलम् ।
नित्यं मुष्टं च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ।
दधि चैव दधीञ्च नवगीतं तथा गुग्गुलुम् ॥
नित्यं मुष्टं संयमो यो जरा तं नोपगच्छति ।
शुक्लमांश्च स्त्रियो वृद्धा बालार्कं तस्यं दधि ।
संयमन् जरा यानि प्रहृष्टा भाटमिः सद्यः ।
रात्रौ ये दधि सवन्ते पुष्पलीश्च दन्तलाम् ।
तमुपेति जरा कृता भाटमिः सद्यः सुन्दरि ॥
रथलक्षणा च कुलटा चाधीना आरहूतिना ।
शूद्रयालकप्रको जरा स्त्रुत्तरीना च वर सति ॥
यो हि तामामभोजी जराहृत्वा जमेत्तु च ।
तेन पापेन सार्धं मा जरा तमुपगच्छति ।
प्राधानां व्याधिभिः सार्धं मित्रता वसन्तं गुग्गु-
लुं च व्याधिरात्रीञ्च विवरीञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते हेतुः पुष्पं शीतं भयं कालः ॥
सन्मत् प्रापं सद्यविरो रोगोऽयममङ्गलम् ।
भारते वसन्तं वसन्तो नाधरन्ति भयानुरा ॥
अधर्माचारशुक्लश्च दौर्धित्यं हरिवेवकम् ।
शुद्धेतिनिधोनाञ्च भक्तं सर्वं नयः ॥
व्रतोपवासवृत्तश्च सदा तीर्थनिवेदिष्यम् ।
पापं ज्वन्ति तं दृष्ट्वा वैभवेव भवोरोगः ॥
रक्तं जरा न सवते काले चन्द्राश्च द्रुक् ॥
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं प्रहृष्टमिति ॥
ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तशुश्रूषमोराश्च ज्वरश्च जनकास्तथा ॥
यत्ते यथा सञ्चरन्ति स्वयं यान्ति च दृष्टिम् ।
शेषे विविधोपायं सार्धं भवो निशामय ॥
वृद्धिं जायन्त्यमीनामाराधाराभावश्च च ।
प्राधानां जायते पित्तं पाण्डु च म आरुहे ॥
तथा विवृत्तं युद्धा तत्तत्तत्तत्

[illegible][illegible]

निमित्त प्राक्
आदिप्रत्यय वि लकार ज्ञाताम् । ७ ।
अथाप्यनन्तवचनम् ।
“रोगात्मकदीपस्थ प्रकीर्णपट्टजायते ।
दीपस्थो विकारः स बुधैरपद्रव इहोदितः ॥”
अथारिष्टस्य लक्षणमाह ।
“रोगिणी मरणं घस्माद्वयस्मात् लिखते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्थानिदृशं पितृ तदुच्यते ॥”
अथ रोगस्य चिकित्सा लक्षणमाह ।
“था क्रिया आधिहरणी सा चिकित्सा निग-
द्यते ।
दीपधामुल्लसार्वा था साध्यज्ञतु मेघ रोगमुल्ल-
सिताय कर्म । आधिर्द्विष्यते तदुदित आधि-
हरणी । करणाधिकरणयोस्तु करण करण-
कृत् । तथा च ।
“आभिः क्रियाभिर्वायन्ते शरीरे धातवः सभा-
सा चिकित्सा विज्ञा रागाः कर्म तद्विधम् ।
मत्म् ।
या सुखीर्षं श्रमयति नाथं आधि करोति च ।
सा क्रिया न तु या आधि हरत्यस्य मदीरवेन ।
क्रिया च चिकित्सा । तथा चारमरिष्टः ।
“आरमो निष्कृतिः शिवा पूजन संधारमम-
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च यत्र क्रिया
इति ॥ १ ॥
अथ चिकित्साविधुप्रदेशः ।
“जातमात्रचिकित्साः स्वाप्तोपचोदयतवा मद् ।
वृद्धशत्रुविषमृत्युः सन्तोष्य विकरीतसौ ।
रोगमात्रो परीक्षितः ततोऽनन्तरमोपयत् ॥”
ततः कर्म मिषक पञ्चानुष्ठानपूर्वकं समाचरेत् ।
अथमरिष्टः । मिषक आदौ रोगं परीक्षित विज्ञा-
रयत् । ततोऽनन्तरं औषधं विचरयेत् । तत-
पञ्चानु रोगोपशयकारानन्तरं श्रावपूर्वकं वात-
धारो न तु व्यवज्ञाय कर्म चिकित्सा मोषध-
दादादिष्वपि समाचरेदुद्यमः ॥ ३ ॥ रोगज्ञानं
चिकित्साकारणं दीपमाह ।
“यन्तु रोगमात्रज्ञाणं कर्माख्यारमते मिषक ।
अप्यपशविषवत्सस्य विद्विष्यच्छब्दा ॥”
यद्वच्छायां सरितया विद्विष्यते तं भाषि भवती-
त्यर्थः । अत्यन्तः ।
“औषधं केषलं कर्तुं यो ज्ञातिना ग पासधम् ।
पेदाकम् स चैतुं कृत्याद्यधमर्हति राजतः ॥ ४ ॥
रोगज्ञानं मेघजाज्ञानं दीपमाह ।
“यन्तु केषलरोगज्ञानं मेघोपशयविषयम् ।
तं वेदो प्राप्य रोगीं स्वाद्वयसा नीदौघिक-
विना ॥”
आयिकं कर्षणार्थं विना यथा वीरः शङ्कं प्रपति
तथा रोगीत्यर्थः । अत्यन्तः ।
“यन्तु नेपलशः अज्ञः क्रियासुखशो मिषक ।
शोऽस्य शत्रुर् प्राप्य मोघः अज्ञोऽपि चाद्यधम् ।
रोगीपशयोऽज्ञानं गुणमाह ।
“यन्तु रोगमशेषः सन्नेपलशोऽपि
इत्यत्र
प्राधान्यं यद्यपि ।

वर्णा भ्रान्ति प्रवृत्त चिकित्सकः ।

भेदज्ञानं विधानेऽयं तस्यः कुत्रापि चिकित्सकः ॥”
चिकित्सितमिच्छन् भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्ववत्तुः ॥ * ॥ अथ येन रोगाद्या
ज्ञानं स्थापितं स्यात् ॥

“हेतुसङ्गहं संप्राप्तिः पूर्वस्वरूपं लक्षणम् ।

तत्त्वोपपत्तयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”

तत्र हेतौर्नेतृत्वमाहः ।

‘यत्तु न स्याद्भिन्नं येन तस्य तद्धेतुत्वमिति ।

प्राक्कालं चकाराद्यं तत्त्वोपाधौ प्रथम्यते ॥

‘निदानं कारकं हेतुर्भिन्नमित्यत्र निवृत्त्यर्थम् ।

मन्तव्यमयं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥”

तत्र हेतुर्वाधीनां ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्याः वर्षा-

रूपमभिमानीयानां निम्नश्रीकचित्तामभ्या-

दयो वातप्रकोपहेतवो वातज्ञानं आधीनं बोध-

यन्ति । शरत्कालोष्णतोऽश्लक्ष्णशब्दाद्युपनि-

धातव्यः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तज्ञानं आधीनं

बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धतोऽतः कफ-

प्रकोपहेतवः कफज्ञानं आधीनं बोधयन्ति ॥ * ॥

अथ संप्राप्तिर्लक्षणमाहः ।

“यथा दुष्टं दोषं यथा चानुविषयता ।

उपनिषत्प्रमाणस्यो संप्राप्तिर्ज्ञानातिशयः ॥”

यथा दुष्टं दोषं यथा कारणमेवैव दुष्टेन

दोषेण । यथा चानुविषयता अनेकधा दोषाणां

तत्त्वप्रमाणस्योपनिषत्प्रमाणमिति । तयो च

विषयता आसन्नस्य वा उत्पत्तिः अथो

संप्राप्तिः । प्राक्कालं वाच्यं संप्राप्तिः पर्याया-

वाह्यं आतिशयमिति । संप्राप्तिरपि धातु-
भेदानां ॥

“अस्याधिक्यप्राधान्यव्यवकाजविशेषतः ।

सा भिद्यते यथाचैव वक्ष्यन्तेऽप्येवमिति ॥”

नस्याधिक्यप्राधान्ये विरोधास्तीत्यर्थः । अथ संप्राप्ति-

भिद्यते भेदवती भिद्यते इत्यर्थः । तत्र संज्ञा

विशेषोऽपि । यथा ज्वरोऽथवा अतीक्ष्णः वृ-

द्धि इत्यादि । विकल्पं विदधेति । दोषाणां

समवेतानां विकल्पोऽपि प्राक्काल्यता । सम-

वेतानां समवेतानां दोषाणां अप्राक्काल्यता

हीनमप्राधान्यमेवैवमित्यत्र निवृत्त्यर्थः ॥ * ॥

प्राधान्यं विदधेति ।

“स्वातन्त्र्यप्राप्तत्वाभावाच्चैवः प्राधान्यमादि-

शेत् ॥

आद्यं स्वातन्त्र्यप्राधान्यं पारस्परिकप्राधान्य-

व्यवस्थां विदधेति । यथा खलस्य ज्वरस्य

प्राधान्यं ज्वरधीनानां स्वातन्त्र्यप्राधान्य-

मम ॥ * ॥ कर्त्तुं विदधेति ।

“हेतुवैयर्थ्यात् संप्राप्तिवैयर्थ्यात् निवृत्त्यर्थम् ॥”

अत्रापि आधिरक्षित्ववैयर्थ्यात् । हेतुवैयर्थ्याः हेतुपूर्व-

रूपमात्रं कालं क्षेत्रं साक्षात् । अवयवैः एक-

दशेन । आधिरक्षित्ववैयर्थ्यात् निवृत्त्यर्थम् । विशेष-

बोधः ॥ * ॥ कालं विदधेति ।

“यत्तु दित्तं तत्तु हेतुवैयर्थ्यात् निवृत्त्यर्थम् ॥”

रात्रि

यत्तु हेतुवैयर्थ्यात्

चिकित्सकदेवैः प्रत्ये दोषस्य प्रकोपं चिकित्सित-
कोऽप्येतद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
नत्तादेरप्येतद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
“वे वापिगोऽपि चिकित्सकदेवैः प्रत्ये दोषस्य प्रकोपं चिकित्सित-
कोऽप्येतद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

इति ॥

ने वातपित्तकफाः । तत्तु वातादिकोपो यथा,

“वर्धमानं शिशुरेव वातः पित्तं प्रारदित्वा यन्ति ।

वर्धमानं तु कफः कुप्येति प्रारदित्वा यन्ति ॥” ॥ * ॥

संप्राप्तिवैयर्थ्यात् ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्यात् । निष्पा-

द्वारविहारकृतिवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

कोष्ठाधिक्यनिर्दिष्टवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

वाच्यतां तया आधीनां संज्ञादोषाणां प्रा-

क्काल्यतां प्राधान्यवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

तत्तु ज्ञानं चिकित्सकवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

“पूर्वस्वरूपं तद्वैयर्थ्यात् निष्पाद्वैयर्थ्यात् ।

सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषेण विदितम् ॥

विशिष्टमप्येतद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

दोषाणां विशेषाः । ज्ञानातिशयवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

हेतुवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

हृत्प्राप्तत्वात् । अथैव । अथैव ।
प्राप्ताद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।
ज्वरकोष्ठाद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

इति ॥

ने वातपित्तकफाः । तत्तु वातादिकोपो यथा,

“वर्धमानं शिशुरेव वातः पित्तं प्रारदित्वा यन्ति ।

वर्धमानं तु कफः कुप्येति प्रारदित्वा यन्ति ॥” ॥ * ॥

संप्राप्तिवैयर्थ्यात् ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्यात् । निष्पा-

द्वारविहारकृतिवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

कोष्ठाधिक्यनिर्दिष्टवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

वाच्यतां तया आधीनां संज्ञादोषाणां प्रा-

क्काल्यतां प्राधान्यवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

तत्तु ज्ञानं चिकित्सकवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

“पूर्वस्वरूपं तद्वैयर्थ्यात् निष्पाद्वैयर्थ्यात् ।

सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषेण विदितम् ॥

विशिष्टमप्येतद्वैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

दोषाणां विशेषाः । ज्ञानातिशयवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

हेतुवैयर्थ्यात् । अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

अथैव । अथैव ।

रोगी

रोगी । न पुं (रोग चरत तन्मोक्ष-
 च नचि वेद इत्यमर २ ६ ५०)
 रोगनाशकं, चि ॥
 [गतकः, पुं, (रोगिणी शोकनाशकस्वरः ।)
 अशोकशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 [गृध्रधर्मः, स्त्री, (रोगिणी वृक्षं प्रियम् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, चि ॥
 गी [न] चि, (रोगीठस्यास्तीति । रोग +
 डान् ।) रोगयुक्तः । तत्पठ्यायः । आपतः २.
 विकृतः ३ स्थानः ४ स्थानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
 कल्याणः ८ अस्वमितः ९ शयः १० सामयः ११
 अष्टः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आ-
 य वे १२ स्थासुः १३ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ
 चित्पञ्चाप रोगिणः परीक्षा । तत्र बाग्-
 भट ।
 'दर्शयश्चान्द्रश्चैः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
 आयुरादि दृष्ट्वा साध्याच्छीतादेः प्रश्नरीत्य-
 रम् ॥'
 आयुरादि । आदिशब्दान् साध्यात्माधा-
 क्ताः । दृष्ट्वा दर्शनं । अथ सम्प्रदादिभ्य-
 स्त्वन भावे क्तिप् । साध्यात् शीतादिः । शीतोष्ण-
 मण्डुकिनत्वादित्वा परीक्षणं च । प्रश्नतः ।
 उच्यते । अथ रोगिणोऽप्युक्त्यात्माधा-
 क्ताः । इति दृष्ट्वा विकारा हि दृष्ट्वात्माध्याये-
 च ।
 तथा दुष्टादिपृष्टाद्य मोक्षवैयर्थ्यकृतिकान् ॥'
 तत्र दर्शनं नच विज्ञासाध्यादेः कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
 तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
 "नच स्थात् पदनादङ्गं घृन्मर्गं तदङ्गम् ।
 कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विनोक्तम् ॥
 ह रश्मिभक्तवर्णञ्च रक्तं वा हरिणं मधु ।
 रोगिणं यदाहञ्च तत्रैव स्थात् पित्तकोपनः ॥
 चक्षुःश्लेष्मापित्तकान् चिग्नं स्थात् सलिल-
 द्रुतम् ।
 तथा धृतवर्णञ्च श्लोनिर्ह्यङ्गं वक्रास्थितम् ॥
 नच द्वितीयवाहुक्यान् स्यादोषधयनचक्षणम् ॥
 जिह्वापिच्छं संवेन तन्कारयति रोगिण्यम् ।
 जिह्वाधूयति नेत्रमन्तमेव शङ्कं भवेत् ॥
 आनङ्गं सलिलस्त्रावि प्राप्तेनोक्तालययपि ॥"
 अथ जिह्वापरीक्षा ।
 "शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनादिकान् ।
 रक्ता स्नामा भवेत् पित्ताक्षिप्तार्द्रा धृक्का-
 क्कात् ॥
 परिदृष्ट्वा खरशर्मा कृष्णा दोषचचेरधिके ।
 शेष दोषद्वयाधिकं रोगिहितयथयथा ॥'
 अथ शब्दपरीक्षा ।
 "वातेन पायुरं शब्दं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
 रक्तमेव भवेत्तादृशत्वं नेत्रिनं कफान् ॥"
 अथ शरीरस्थ उक्त्यादिज्ञानार्थं साध्या-
 कायम् । तत्र नाडीपरीक्षायाः ।
 'मयो
 नाडी स्थितो यत्
 नाडी परीक्षत भिन्नये ।

रोगी

अङ्गुलमिच्छु तद्विनाशोमर इत यजेत
 तद्वद्वयं सुखं दुःखं चानोपयत्तु प्रशुनीति
 जम् ॥
 सद्यः कान्तस्य सुप्तस्य श्लुष्यात्तपशीतिनः ।
 आधामयान्तदैहस्य संभक्तं वाङ्मो न वृध्वा ॥
 वातिरधिके भवेत्तदङ्गी प्रयत्ना तत्प्रेनीतये ।
 पित्तं यत्ता मध्यमायां हतोवाहुत्वा कर्त्तुं ॥
 तज्जनीमध्यासमर्थं वातपित्तैश्चिके स्फुटा ।
 जगामिकार्था तत्प्रेनी चकता वातकफे भवेत् ॥
 मध्यमायामित्तामथो स्फुटा पित्तकफैश्चिके ।
 वाहुत्वातिविशेषि स्थात् प्रयत्ना मन्त्रिप्रातिनः ॥
 वाताद्विगतित्तर्ङ्गी पित्तदुःखं गामिनी ।
 कफासन्ध्यातिर्ङ्गी यत्पित्ताद्विगतित्तर्ङ्गी ॥
 वक्रमुत्तुल्य चलति धमनी वातपित्तनः ।
 पृष्ठेद्वयं मन्दं चलति वाङ्मो पित्तकफैश्चिके ॥
 उत्तुल्य मन्दं चलति वाङ्मो पित्तकफैश्चिके ।
 कामान् क्रोधान् वैभवेत्ता नीला चित्ताभय-
 द्रुमा ॥
 शिवा शिवा चवेदुदा वा हन्ति स्थान्युता
 तथा ।
 अतिशीता च शीता च प्राणां हन्ति न
 संशयः ॥
 अरकोपेन धमनी खेया वैगधनी भवेत् ।
 मध्यादेः श्लोघातोश्च वेन मन्दतरा मता ।
 चपला क्षुधितस्य स्थान् दृष्ट्वा भवति विधरा ।
 सुनिमीरपि शिवा शीवा तथा वज्रवती मता ॥'
 इति भावपकाशः ॥
 (लक्षणान्तरादिकमाह ।
 "रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्य
 वाह्यः ।
 वाह्यश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाथो निगम्य-
 ताम् ॥"
 तत्र चिकित्सा ।
 "निजप्रकृतिवर्णायां युक्तः सर्वे न चक्षुषा ।
 चिकित्स्यो भिन्ना रोगी वैद्यभक्तो जिते-
 न्दियः ॥"
 सर्वं वसनाभ्युदयिकादिविकलताकारं तेष
 युक्तः । चक्षुषा चक्षुःपक्षितेन । ततोऽन्वे-
 नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोक्षयित्वा ।
 अन्यच्च ।
 "आयुधान् सत्यवान् साधोऽप्यवान् भिन्न-
 वानपि ।
 चिकित्स्यो भिन्ना रोगी वैद्यवान्वाह्य-
 स्त्वा ॥"
 आयुर्वेदोक्तौति मतिर्वैद्य स आक्षिप्तः ।
 अद्याचिकित्स्यः ।
 "नखः वाह्यस्त्वो मोक्षः जननो यमश्च च ।
 प्रोक्तोऽङ्गुली मुक्तश्च विहीनः करण्ये च यः ॥
 वैरी वैद्यविद्वत्स्य अङ्गादीयश्च शक्तिः ।
 निश्चयमविधेयः सुतोऽप्यङ्गा भिन्नविधाः ॥
 वैरी वङ्गु रोमाववाप्राप्तम् ॥
 चको
 च वाह्यस्य अपिपाय

रोगी

रोगी मोक्षमयोजनं तत्रो वैद्यभक्तोप
 कारकोपच ययो यान्ता पित्तो नर
 वेद्य यः भिन्नविधयः किरातिनः । वैरी
 चिकित्स्यः कदाचिदोर्गन्धे अपवादमवात
 वैद्यविद्वतो वैद्यधुर्गः । तथा च सुसुप्तः ।
 "न च विद्वान् वैद्यस्य सद्ये वक्ष्य न पूज्यत ।
 शक्तिनो वैद्यविद्यावरहितः । भिन्नविधयः
 वैद्यवचनादिधायिनः । भिन्नविधा वैद्यतया ।
 रते भोपकस्याः न चिकित्साः । अथ कृतस्य
 अक्षयम् ।
 "वचिकित्स्यकामेनो वाति द्रुतः न कथ्यते ।
 स च वाह्यं सहाचिकित्साद्वयं जियदति ॥
 दूनाः सुजातयोऽङ्गाः पटवो निर्मलाकारा ।
 सुखिनोऽप्यङ्गाः शुभपुष्पकैर्गुताः ॥
 सजातयः सुपृष्ठाश्च शोषविद्विषयज्जनाः ।
 भिन्नं समवे प्राप्ता रोगिणः सुखदितवे ॥"
 सजातयः रोगिणमावातयः ।
 "दृष्ट्वा प्रायमङ्गानि सार नाडी जीव-
 चिन्तया ॥"
 अथ द्रुतस्य वाचायां प्रकृत्यविचारः ।
 "वैद्याज्ञानाय द्रुतस्य सत्त्वो रोगिणः कृते ।
 न यमं सौम्य प्रकृतं प्रदीप्य सुखावहम् ॥"
 प्रदीपमर्गं द्रुतो रोगी रित्तङ्को वैद्य न
 पश्यति । तथा च ।
 "नित्तङ्को न पश्येत् रोगान् भिन्नगुणम् ॥"
 इति भावपकाशस्य पूर्वस्येति प्रथमे भागे ॥)
 रोग्यं, चि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
 अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रोगस्य चित्ति च ॥
 रोगकः, पुं, (रोगयतीति । रुच् + क्तिच् +
 क्तुञ् ।) कृषा । तत्पठ्यायः । गुह्यतर २
 अष्टका ३ विषयता ४ कृषिः ५ । इति ऐस-
 चन्द्रः । २ । ५७ । कर्त्तरी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ रोगपक्षाश्वः । अवर्द्धः । इति राज-
 निधयः । यत्पिप्रेषितः । भिन्नतर इति
 नेत्रालक्ष्ये स्थात् । तत्पठ्यायः । निघातर ३
 धनद्वयः ३ कृषिः ४ गणहावकः ५ । आस्य
 गुणः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । दुःश-
 यम् । हिमत्वम् । कृष्णकण्ठकानिगरादींश्चै
 खिन्नेरोगमन्तरागन्विषयनाशित्वञ्च । इति
 भावपकाशः ॥ (काचकृष्यादिकारकः । यथा,
 रामायणे । २ । ५२ । १३ ।
 "भायुराकः काचकृष्या वैद्यका रोगका-
 क्ताया ॥"
 "रोगकाः काचकृष्यादिकारकाः इति कतकः ।
 इति दृष्टीका ॥ । चिकित्सा, चि । (यथा,
 सुसुप्ते । १ । ४६ । मतिर्वैद्य ।
 "संसादी रोगको वक्ष्यकोपमो क्वराप्रह ॥"
 रोगनः, पुं, (रोगयतीति । रोगि + नञ्वादिस्त्वन
 च) द्रुतपक्षाश्वि इत्यमरः । (यथा
 पक्षाश्वो वषा

रोघप

रोपय

रोमकं

रुक्तावा नरकं हुनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
जन्मद्विष्ट रोघनिघोषो यथा,—
‘क्षेत्राण्यु वायव्यैर्मातं प्रेतो सुदृक् यतोऽनघः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥’

इति शुद्धिचलम् ॥

रोदिका, स्त्री, (रोदन् यष्टु पाथनेनाख्यस्येति ।
रोदश् + क्तृ ।) यथासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्य यथासपश्ये ज्ञातव्यः ।)

रोदनी, स्त्री, (रुध्यतेऽनयेति । रुद् + कर्णे लुट् ।
रोप् ।) दुरात्मा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ।

रोद्वी, स्त्री, (रोदस् + गौरादिवात् रोष् ।)
वर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । २ । २२२ ।

रोद्वी, अ, खर्गः । भूमिः । यथा,—

“दावाष्ट्रियस्यो रोदस्वो रोदस्वो रोदसीति च ॥”

इति भरतहृतयोगः ॥

रोद्वी, स्त्री, भूमिस्त्वर्गः । यथा,—

“प्रदरुथापि भूदावौ रोदस्वो रोद्वी च ते ॥”

इत्यमरः । ३ । ३ । २२२ ॥

“भूमिः द्यौराकाशं एते सृष्टौ विशृष्टौ च
रोद्वारोऽश्रुतयोऽप्येते इति भूदावौ परा-
न्वयोऽस्तेन ईदृक्कामान्प्रवृत्तयेन रुक्मवच-
नान्तेनापि भूदावौ समुदिते उच्यते ।

‘रोद्वश्च रोद्वी चापि द्विवि भूमौ एवम् एवम् ।
सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्वाष्ट्रि रोद्वी च’

इति विग्रहः ॥

‘रोद्वी रोदवा साष्ट्रं एषीत्यने द्विवि चिनौ’

इत्यथः ॥

रोद्वीत्यवयवस्यार्थः । यथा । दावाष्ट्रियस्यो
रोदस्वो रोद्वी रोदसीति चेति ।” इति
तट्टीकायां भरतः ॥

रोप, पुं, (रुहति रुजमिति । रुष् + पचादाच् ।)
रोपयति । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७१ ।

(रुष् + घञ् । रोपयन् । यथा, मार्कण्डेयः ।
१ । १ ।

“यद् वैश्वकुचे ज्ञातो जन्मन्वसानु सप्तमे ।
सप्तमीते गर्वा रोषं निपतने क्षतवान् पुरा ॥”

रोष, [सु] स्त्री, (रुहति वायव्येदिकमिति । रुष् +
“सञ्ज्ञातुष्योरित्” ।) उणां ४ । १२ ॥ इति

असुन । नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७१ ।

(यथा, रुद्रः । ५ । ४२ ।

“य नमोऽहोरोधिव भौकराज्ञै-
मैवद्विराजितैतनस्तमाणि ।

निघ्नप्रसामाश्च विरुहिलाक्षा
आक्षं रजोध्वजकेतु नैरुम् ॥”

रोघन, वि, (रुहतीति । रुष् + लुः ।) रोधकर्ता ।

(रुष् + भावे लुट् ।) रोधे, स्त्री । इति व्याक-
रणम् । (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।

“भारतं प्रिरिष्टङ्गस्यो रोघनं चामुगधेयः ॥”

रोधका, स्त्री, (रोधेन वक्ता ।) नदी । यथा ।

लिङ्गना रोधका च खयली विस्तुरापमेति

नरोपनये मादुरि इति भरतः ॥

रोधोपका, स्त्री, (रोधका वक्ता ।) नदी । इति
विकारकप्रथमः ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽवस्था इति । रोधस् +
मत्तुप् । डीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोधं, स्त्री, (रुध्यतेऽनेन । रुष् + नाहुलकात् रुन् ।)
अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, २२ ॥

रोधः, पुं, लोभः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १२२ ।

“मधुच्छिदं समधुक्तं रोधं चर्करसं तथा ।
मङ्गिष्ठौ चन्दनं सर्वं पिष्ट्वा सर्पिर्जिपासयेत् ॥”

रोपपुष्पः, पुं, (रोपस्तेन पुष्पमस्य ।) मधुकण्डः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गलिधर्मजाति-
विशेषः । तद्वथा “आदर्शमङ्गलः श्वेतमङ्गलो

रक्तमङ्गलश्चित्रमङ्गलः एवमौ रोपपुष्पो मालि-
न्दको गोमयः इत्यादि ॥” इति सुश्रुते कल्प-
सूत्राणि चतुर्थेऽध्याये ।)

रोपपुष्पिणी, स्त्री, (रोप इव पुष्पातीति । पुष्प +
णिनि । डीप् ।) धानकोटकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रोपः, पुं, (रुध्यतेऽनेनिति । रुप् विभोऽङ् + घञ् ।)
वायः । इत्यमरः । (रुह् + णिच् + घञ् ।)

रोपयन् । इति मेदिनी । रे, २ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ५८ । २४ ।

“इतरा जायन्तु इत्यानां तपो रोपे गुणास्मिहे ॥”

ह्विने, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

रोपयं, स्त्री, विभोऽवयम् । रुपघातोर्भाविऽवट्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । जननम् । प्रादुर्भावः । अन्त-
रुद्धातोः पडादेशि चपट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

इति व्याकरणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।

“सत्यसंयोगस्यैव हरोपपुरुषस्यनखैरेकतुष्टेष्टा
पञ्चधा प्रविभक्त उदकान्मैत्रुयर्हं करोति ॥”

आङ्गनविशेषः । यथा,—

“रोपयं रसकं पिष्ट्वा सत्यम् संघ्राय वारिणा ।
शङ्खीयात्तन्मूलं सर्वं जलेनैवमधोगतम् ॥

शुक्लञ्च तन्मूलं सर्वं पण्टीकमिमं भवेत् ।
विशृणुयै भावयेत् सत्यम् त्रिवैलं त्रिकलारसे ॥

कपूरं रस्य रजस्तज्ज हृष्टमंशिनं निक्षिपेत् ।
अङ्गुवैद्यने तेषां वैजालिगदच्छिदः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(वि. रोपकः । यथा, सुश्रुते । ३ । १२० ।

“लेखनात् चित्पुष्पी धार्यः पुटपाकस्तु रोपकः ॥”

प्रखरोमे मंसाङ्कुरजनमायं प्रक्रियादिक् । तद्व-
था,—

“आर्षो विष्ठापनं कुर्यात्किलीयमवसेचनम् ।
हृत्तियस्यपञ्चाङ्गं चतुर्थीं पटनक्रियाम् ॥

मधमं श्रोत्रनक्षेत्रं चरुं रोपकमिच्छते ।
एते क्रमा ब्रह्मस्योक्ताः समसो वै हस्तपङ्कः ॥

निम्बप्रतिलिङ्गः अङ्गो मधुना ज्वतप्रोषणः ।
रोपकः सर्पिष्ठा हुत्तो यवकच्छिदश्चरुं विधिः ॥”

इति वैजयङ्करपञ्चसंख्ये द्वे ब्रह्मस्योऽधिकारे ॥

रोपयन्, स्त्री, (रोपयन् भूयम् ।) नयनाङ्गन-
विशेषः यथा

अथ रोपयन्भूयम् ।

“शिलावां रसकं पिष्ट्वा सत्यमात्राय वारिणा
शङ्खीयात्तन्मूलं सर्वं जलेनैवमधोगतम् ॥
शुक्लं तञ्च तन्मूलं सर्वं पण्टीकमिमं भवेत्
विशृणुयै भावयेत् सत्यम् त्रिवैलं त्रिकलारसे ॥
कपूरं रस्य रजस्तज्ज हृष्टमंशिनं निक्षिपेत् ।
अङ्गुवैद्यने तेषां वैजालिगदच्छिदः ॥”
समस्तनेत्ररोगां चरुमेतन्मूलं चरुः ॥”

रोपणीवर्तिः, स्त्री, वैजालिगदच्छिदः । यथा । अथ

रोपणीवर्तिः ।

“अश्रोतिस्त्रिजगुप्यायि अङ्गिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जानोपुष्पाणि पञ्चाङ्गान्निर्वाणं च योऽङ्गु ॥

क्षरं पिष्ट्वाभुजा वरिः कृता कुशमिकाभिधा ।
तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनौ भानवद्विह्वलाः ॥

शतत्या अङ्गने प्रोक्ता माचा साष्ट्रं चरुणुका ॥”

कुशमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोपानिरोपः, पुं, धान्यविशेषः । अख्य गुणाः ।

“रोपानिरोप्या लघवः शोभनाया मुखोत्तराः ।
अदादिनी रोपयरा नान्या खनविबर्हनाः ॥”

इति राजयजुषः ॥

रोमं, स्त्री, लज्जम् । इति शब्दचन्द्रिका । (लोभः ।
यथा, महाभारते । ३ । ११९ । ३ ।

“हौ काश्च पिशाचवधरेण कण्डा-
प्रातरोमौ सुमनोऽहौ च ॥”

जनपदविशेषः । इति केचिद् ॥

रोम, [न] स्त्री, (रौतेति । रु + “नामन्-
सौमन्सौमनरोममिति ।” उणां ४ । १५० ।

इति मणिश्रुतलेखनं ताम्रः ।) श्रीरजवाङ्कुरः ।

रौवा इति भाषा । तत्पथ्येयः । लोमश्च
अङ्गजम् ३ लज्जजम् ४ चर्मजम् ५ तन्मूलजम् ६ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य
शुभाशुभसंज्ञकत्वं यथा,—

“यत्तरोमधुना श्रेष्ठा वज्रा हस्तिक्रोरोपमा ।
रौमिकेर्जुनके रूपके स्थावुराणाम् मज्जातनाम् ॥

दे हे रोमे प्रक्षितानां श्रोत्रिणाणां नखैश्च ॥
रोमज्वलं दस्त्रिणां रोगी निर्मासजङ्गलः ॥”

इति मार्कण्डेयः ३६ अध्यायः ॥

रहस्यरोमोऽस्य स्तव्यं यथा,—

“न सर्पसंख्येः क्रौञ्चैस्तैस्तानि न संख्यसेत ।
रोमाश्च च रहस्यानि नाशयेन सदा व्रजेत ॥”

इति कौर्म्ये अपविभागे १५ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । तद्वैजवाकिनि । पुं भूमिः ।
यथा, महाभारते । ३ । ६ । ५६ ।

“वामाचरो हृष्टापाचरो रोगपातः कुशप्रिभुचः ॥”

रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतेति । कै + क + ।)
प्रांशुलजम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“सैन्धवसौवर्षेयविजुषावशोरुसकनासुप्रसंगेऽपि
यवनारोषप्रसक्तसुवर्षिकापश्चर्येति समानेन

कथनो वरः ॥” अथस्थानामेदः । इति राज-
निर्घण्टः । (रोमेन । जनपदविशेषः । तद्वैज-
वाकिनि पुं भूमिः । यथा, महाभारते । ३ । ५ । ५६ ।

“लो रोमकात् ॥

रोचन्त

रोहिणी

रोहिणी

यथा भक्तोत्पत्त्याश्रित्यायाम् ॥
 “महत्त्वमनाश्रितो मलयपतेः कुर्वन्नि
 कोलाहलं
 रोचन्ता दसुसुप्रवाशनविधौ क्षन्ताः स्फुरन्ते
 कथम् ॥”)
 तेष, पु, (रुच + चञ् ।) क्रोधः । इक्ष्मरः ॥
 (यथा, व्याख्यासप्रशङ्काम् । ४३६ ।
 “मुचयि किं मानवतौ श्वघवावाद्द्विगुणमनु-
 वेगिति ।
 स्नेहमवः प्रथमाभिः सान्त्वेन च रोच छिन्नि-
 यति ॥”)
 पेश, पु, (रोचति तच्छीलः । रुच + “अध-
 मखर्येयस्य ॥” ३ । २ । १५१ । इति युष् ।)
 पादः । हेमचर्ययोपशः । इति मेदिनी । वि,
 ७३ ॥ अक्षरभूमिः । क्रोधने, जि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ११२ । १५ ।
 “न धर्म्यः क्रोधशीलस्य गार्थं समाप्नोति रोचस्य ।
 नाक मुखाय कामाभिः कोपेनाविष्टेन-
 वाम् ॥”)
 तेज, पु, (रोहतीति । रुच + चञ् ।) अक्षुरः ।
 इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३८ ।
 “अग्निः सोको वर्द्धतेऽप्यान्वपिको
 वीजध्वंशं रोचसाहसमेति ।
 आयथयो विजुलो सकिशाम्भ
 तस्मादस्य नावमन्येन वित्तम् ॥”
 रोहणीते, जि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
 याम् । १३ । ५१ ।
 “तेन रोहमायुधपु मेधावः ।”
 “रोहं रोहणीय खगम् ॥” इति तज्जाख्ये सही-
 यर ॥)
 रोच, पु, (रुच + चञ् ।) प्रतमेद । जोहुरि,
 जि । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३४ । ३२ ।
 “सिनीधाम्भोमनुमतिं कुहं राकाश्च मुनताम् ।
 योप्रासि चक्षुर्वाहनां रोचकांस्तत्र वरट-
 कान् ॥”)
 रोच, स्त्री, (रोहत्वमेवेति । रुच + कञ्
 कृष्ट ।) युक्तम् । इति राजनिघण्टुः ॥ अस्म ।
 प्रादुर्भावः । इति रुचधातोर्भाषिण्डप्रत्ययेन
 निचयम् ॥
 रोच, पु, (रोहत्वसिनि । रुच + चञ्चि-
 करणे क्युट् ।) प्रकृतविशेषः । तत्त्वयोयः ।
 विद्वुरात्रिः २ । इति अष्टाधरः ॥ (यथा,
 राजेन्द्रकर्णपुरे । ५२ ।
 “अपारागुलिनस्योतीसुवि हिमसाक्षे भास्वरे
 निकामविकटोन्नते डुरधिरौहणे रोचये ।
 मञ्जुसरभूधरे गणधनकन्दरे मण्डरे
 भ्रमन्ति न पतनक्षी परिश्रुता भवक्षीर्षवः ॥”)
 रोचन्त, पु, (रुचादिति । रुच + “रुहिन्यन्दि-
 नीय विदादिति ॥” रुका १
 १२७ इति रुच-उपमेद-रुचकारि

कोच ।
 दसिः ॥
 रोचन्ते, पु, (रुच + क्युट् । विन्वात् डीष् ।)
 जनाभेदः । इत्युणादिकोवः ॥ जनामाचम् ।
 इति रुचिचकारोणादित्तिः ॥
 रोचि, पु, (रोहतीति । रुच + “हृदिपि-
 रुहोति ॥” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)
 वीचम् । रुचः । इत्युणादिकोवः ॥ धार्मिकः ।
 इति सिहान्तकौमुद्यानुगादित्तिः ॥
 रोहिणं, स्त्री, (रुच + “रुचिष् ॥” उणा० २ ।
 ५५ । इति इन् ।) कालवेदः । इत्युणादि-
 कोवः ॥ स तु द्वितीयवचससुचिः । पूर्वार्ण-
 व्याहृत्य गौरिकालविमोत्तरावधिः । अपराह्ण-
 व्याहृत्य पूर्वार्णविधिः । एकोद्विष्टव्याहृत्य समा-
 प्नयकालः । रोहिण्यस्य नामान्तराणि । यथा ।
 अत्र पूर्वार्णं व्याहृत्यभिधाय रोहिण्यम् न
 लक्षयेदित्यभिधानेन पूर्वार्णव्याहृत्य सङ्गवान्
 प्ररो रोहिण्यपकल्पेनगौरवपूर्णात्कालः प्रतीयते
 तेन रोहिणं पूर्वाह्णव्याहृत्य गौरिकालत्वेनो-
 त्तरावधिः अपराह्णव्याहृत्य पूर्वार्णविधिरुचि-
 गच्छते । रोहिण्यनु दिवसस्य नवमसुहृत् ।
 तस्य ण्योतिषोक्तो रोहिणीदेवतत्वात् रोहिण्यत्व-
 मिति । यावः ।
 “चारभ्य जुतपे आहं क्रुपादारौहिणं वृक्षः ।
 विधिमो विधमासाय रोहिण्यं न लक्षयेत् ॥”
 इति आहृत्यम् ॥
 रोहिणः, पु, (रोहतीति । रुच + “रुचिष् ॥” उणा०
 २ । ५५ । इति इन् ।) मूलगणः । वटवृक्षः ।
 रोहितवटवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (शास्त्रल-
 क्षीपस्यण्वत्तविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।
 “रोहितो यक्षुर्वीचस्तु रोहिण्यो नाम विष्णुः ॥”)
 रोहिणि, स्त्री, रोहिणीनवचम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, रुच्युसहित्याम् । १०७ । ४ ।
 “धारणवर्षकरोहिणि-
 वाधयापादुभाद्रपदयोगाः ।
 लघुहृदिः क्लृप्तमजताः
 सन्ध्याधिवर्द्धं दिशां दाहः ॥”)
 रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्त्रीर्षे कम् । टाप्
 ह्रस्वः ।) जोपादिवा रक्तवर्णा स्त्री । इति
 जटाधरः ॥
 रोहिणी, स्त्री, (रुच + इन् ।) गौरादित्वात्
 डीष् ।) स्त्रीगवी । इक्ष्मरः । (यथा, मावे ।
 १२ । ४० ।
 “प्रीत्या विपुलकान्तिहरीः सवन्मया-
 भियस्य धारोसुमवेध जाधुरीः ।
 वर्द्धिगुधारास्त्रि रोहिणीः प्र-
 चिचं निदयो दूहन्तः स गोदुहः ॥”)
 तङ्गिन् । कटुमारा । (यथास्यः यमोयः ।
 “करी तु कटुवा सिता लक्ष्मिनी कटुमारा ।
 अग्रकोटा मण्डपकला वक्राङ्गी प्रकुलादग्री ॥”)
 इति मातङ्ग पुरुषोत्तम पञ्चमे मात्रे ।
 यथास्या पञ्चमो रज न

“कटपल”
 मन्दाश्रुता । नवमोयो यथा,—
 “कटपी किञ्चिन्मिता मन्दाश्रुता च रोहिणी ॥
 इति वेदिकरत्नमालायाम् ।)
 रोहिणा । इति मेदिनी । ये, २७ ॥ चिन्ता
 विज्ञादेर्वीचिषेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्चरौ
 हरीतकी । मङ्गिठा । इति राजनिघण्टु
 कपिलवर्षा धनून्नाकारा विरेचने प्रशस्ता हरी
 तकी । इति राजवल्लभः ॥ ५ ॥ बलदेवमत्ता
 वा वसुदेवभाभ्या कश्यपपत्नीसुरभ्यश्चान्ता
 यथा,—
 “देवकौ रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमत ।
 रोहिणी सुरभिर्देवी व्यदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥”
 इति महाभारते हरिवंशः ॥ ५ ॥
 सुरभिक्षया । यथा,—
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “दत्तस्य तनया आभूत् सुरभिर्नाम नामन ।
 गतां माता सञ्जामागा सख्यलोकपकारिणी ।
 तस्यामु तनया वज्र कक्षपात् प्रजापति ।
 नासा सा रोहिणी सुभ्रा सखीकामदुवच
 वृषाम् ॥
 तस्यां यच्च शूरसेनाहमोरिति तपोऽज्ज्वात ।
 कामधेनुदिति स्थाता सख्यलोकमगस्तुवा ॥”
 इति कालिकापुराणे शेषाध्यायः ॥ ५ ॥
 नववर्षाया कन्या । यथा,—
 “अष्टवर्षा भवेत्तौ नववर्षा तु रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता चान् अष्टं रणखया ॥”
 इत्युद्योतनचम् ॥ ५ ॥
 (पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३
 २६ । ४२ ।
 “रोहिणी पञ्चवर्षा च ध्रुववर्षा कालिका
 स्मृता ॥”
 रोगनशायेवास्याः पूजा कर्तव्या । यथा, तन्त्रैवः
 ३ । २६ । ४८ ।
 “रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्द्विवरत्रः ।”
 अस्याः पूजामन्त्रो यथा, तन्त्रैव । ३ । २६ । ५६ ।
 “रोहणीयं च बीजानि प्राग्लम्बसंज्ञितानि
 वै ।
 वा देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”
 हरिश्चक्रप्रणुक्तम् । यथा, महाभारते ।
 ३ । २२० । १८ ।
 “कन्या सा रोहिणी नाम हिदयलक्ष्मिणी
 सुता ॥” ५ ॥
 रोहिणि + पञ्च डीष् ।) अग्निव्यादिकप्र-
 विष्टतिनखात्कार्णवत्तुर्धनजनकम् । तत्त्वयोयः ।
 रोहिणिः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ वाङ्मो ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । ३३ ।
 “अथमेष्टान् रोहिण्यां प्रयाताः काकगुणस्य
 स्ते ।
 रुच्युसहितं चनम् ॥”
 यथा यथा

भीरय" इति मेदिनी रे ८ । (यथा मन्त्रा
भारते । २ । ६४ । ५० ।

"तस्य ते तदयः श्रुत्वा रौर्यं लोमप्रवर्धनम् ।
प्रचक्रुर्वह्नां पूर्वां अनुसक्तो धनराष्ट्रकम् ॥"
कद्रवस्त्विति च ॥

त्रीं स्त्री, (रौर्य + डीप् ।) चक्षी । इति मेदिनी ।
रे ८० ॥ ब्रह्मणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रैश्चक्रतमहारात्री मावा मन्त्रारोपेनाक्तं
चासुखा न । यथा,—

"एक एव महादेवो रुरक्तस्त्री महाश्वरी ।
स च माशं महाकौक्षीं रौरवीं विससर्ज ह ॥
स माया वष्टये भीमा भवदेवप्रसोहिनी ।

तयः तु मोहिता देवाः भवो निद्रां तु नेत्रिरे ॥
लेवो च विप्रशिखा नीलैर्हव्यं समवाधयत् ॥

तया तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचनं ।
चर्ममुखे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ।
रुरोसु दाग्वेचस्य चर्ममुखे क्षणादुद्यतः ।
अपहृत्य हरेर्देवो चासुखा तेषां भवतु ॥
मन्त्रभूतमहारात्री या देवी परमेश्वरी ।
रुद्रारणी तु या चैव कालरात्रिः शक्तीर्मिता ॥"

इति वाराहै निशक्तिमात्राष्टकम् ॥
प्य, क्षी, (रूपमेव । अण ।) रूपम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावे । ४ । ६३ ।

"हर्षणनिर्माणासु पतिते वनतिमिरमुखे
ज्योतिषि रौर्यभित्तु पुरः प्रतिस्रजनि
सुहृः ॥")

तत्करं यथा,—
"सम्प्राप्तं गुह्यताम्य करेणा मालिकं रश्मम् ।
घमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं श्वश्रु ॥"

इति गारुडं १८८ अध्यायः ॥
(औपवादिषु अस्त्रालागे यद्गतं तत्तथा,—
"सुवर्णमयया रौर्यं स्वं यच्च न क्षयते ।
तच्च कान्तेव कर्माणि भिषक् कृत्वादिदक्षयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तु शाश्वतं, चि । यथा, भागवते । ४ । १५ । १४ ।
"खगरोपाधयः शङ्खः सङ्क्रान्तं सज्जनी मृष्टः ॥"
न क्षी । (रुमायां लज्जाकरं भवम् । रुमा +
अक्ष ।) प्राप्तामरिखणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥

मक, क्षी, ग्रामरिखणम् । तत्पर्यायः । वसु-
धम २ । इत्यमरः ॥ "रुमा नाम नदी जङ्ग-
कर तत्र भवे रौमकम् । एषे कादिनिष्ठाः
गोम ततः स्मार्थिकः रौमकम् ॥" इति नङ्गकायां
भरतः ॥ (पर्यायोद्देश्यं यथा,—
"ग्राकमरौरी कथितं सुखाक्षं रौमकमथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मन्त्रवर्ण, क्षी, (रौमं लवणमिति ।) ग्रामरि-
खणम् । इति द्रव्यमाधः ॥

रय पुं, (रुद्रजं लुपिपृथस्तस्यामिति । रुद्र +
य) परशुपदेव जोर इति मेदिनी
ने ५८ आटस्य निवरण मया

रौर्ये वटवाक्षी तु याति यन्त्राग्नौ नर-

तस्य स्वरूप परतो रौरयस्य विभावयः ॥

थीजनाशो रक्षकं हि रौरयो हि प्रमाणाः ।

कामुभाजप्रमाणस्य तत्र शब्दं सुदुस्तरम् ॥

तथाङ्गारस्थो येन कर्तं तद्वारभीक्ष्ण्यम् ।

वाञ्छल्युत्तातितीक्ष्ण तापिताम्बरभूमिना ॥

तस्यैव प्रापकमानीं विमुञ्चति यमाशुगाः ।

न दह्यमानस्त्रीश्रेण वद्विना तेन धावति ॥

पदे पदे च पादोऽस्य प्रीकैते जायते पुनः ।

अहोरात्र्योद्गरस्य पादव्याप्तं न गच्छति ।

एवं सज्जं विस्तीर्णं थीजनाशो विमुञ्चति ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणि पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते । ५ । २५ । २१ ।

"एतन्महाभारति धीमते भूतलोके केवलम् ।
पुष्पाति प्रलम्बं शीघ्रकुटुम्बं कान्त्यलम्भटः ॥

यतदिहाय चात्तेषु खादमेन परदिह ।
रौर्ये नाम नरमे सख्यं च भवावहे ॥

इह लोकेऽमुना वे तु हितानि वन्तवः पुरा ।
त एव रुरयो भूत्वा परज पीडयन्ति तम् ॥

तस्मात्तौरवमिथाहुः पुराणेषां मनिषिणः ।
रुरः सर्पादिषु जूरी जन्तुरक्तः पुरातनः ॥")

रौरयः, चि, चक्षुः । धर्मः । योः । इति शब्द-
रत्नावली । (रुरोर्मुंशस्त्विति । अण । मय-
सन्त्विति च । यथा, मयः । २ । ४१ ।

"काशरौरववास्तानि चर्माणि प्रच्छाचारिणः ।
वरीरमाधुपूर्वजं प्राण्यौमापिकाणि च ॥")

रौहिदः, [रू] पुं, रौहिण्यम् । यथा । "स
यस्य रौहिणो मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥" इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

रौहिणं, क्षी, (रौहिणमेव । स्वार्थे षण् ।)
दिशस्य रवमसुहृत् । यथा । अथ पूर्वाह्ण
आह्नमभिप्राय रौहिणम् न लक्ष्येदियमि-
धानेन पूर्वाह्णआह्नस्य सङ्घातु परो रौहिण-
पर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः प्रतीयते । तेन रौहिणं
पूर्वाह्णआह्नस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अथ-
राह्णआह्नस्य पूर्वविधिरियवशयते तस्य
पूर्वदिने सङ्घातु परं रौहिणपर्यन्तं मिधे-
यानि परदिने सङ्घर्षेज्यमात्रं तत्तिथिनामि
पूर्वदिने आह्नम् । रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्ण-
लाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्घर्षणमि परदिने शङ्कपक्षे तिथिप्राज्ञा
इति वचनान् । रौहिणस्य दिवसस्य अपम
सङ्घर्षेणस्य ज्योतिषोक्तोरौहिणोदिवस्यानु-
रौहिणत्वमिति । इति आह्नतत्त्वम् ॥

रौहिणः, पुं, (रुह् + इत् । स्वार्थे षण् ।)
चन्द्रग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रौहिणं, क्षी, मरुक्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रौहिण्यः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति रौहिणी
+ "सुमादिभ्यम् ।" ४ । १ । २५ । इति ट्ठ् ।)

वक्रदेव (यथा

"तनोय वट ह्यदोपभापू
हरां लब्ध अपरौहिणिव ॥

वृषयश्च द्रवमरः । पृषभोतमक्षतीर

काव्यतमः । यथा, श्रीरत्नम् ।

"मार्कण्डेये वटे कञ्चो रौहिणेये मञ्चोदधौ

इन्द्रकुम्भरः काला गुणर्वका न विद्यते ॥

रौहिण्यः, चि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौ।
+ ट्ठ् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । ये २०

रौहिणं, क्षी, (रौहितीति । रुह् + "रुहट्ठि
उणा० २ । १४८ । इति टिप् । रुहस्य धातो

कतृणम् । इत्यमरः ॥ रौहिण्यलणम् ।
राजनिर्घण्टः । तस्मात्पुणः ।

"कतृणं रौहिणं देवजस्यं सौमन्विकं तथा
भूतीनां ध्याम पौरुषं ध्यामनां धृगधिकम्
रौहिण्यं तुवरं तिलं कटुप्राकं थपोजितं ।
तुल्यशब्दाभिधिसास्युलकासकशब्दराजः ॥

इति भावप्रकाशः । म
अन्यत् कतृणप्राप्ते मल्यम् ॥

रौहिणः, पुं, (रुह् + टिप् । रुहस्य धातो
शब्दविशेषः । इत्यमरः । रौहितमल्यः । इ
ज्यप्राकः ॥

रौहिणी, स्त्री, (रौहिण्य + डीप् ।) न्यय
हूया । इति संक्षिप्तमहाराष्ट्रदिशः ॥

स

ल, लकारः । स तु यदस्य लनीयो वर्गो यद्वज्र-
खाद्यानिश्वर्यं च । व्यञ्जोच्चारणस्थानं दन्त
इति व्याकरणम् ॥ (पञ्चाक्ष सिद्धान्तकोस्त्याम्
"ल्लुल्लान्तां दन्ताः ॥") तस्य व्यङ्ग्यं यथा—
"लकारं चक्षणापाङ्गि । कुल्लनीजवसंयुतम् ।
पीवदिल्लताकारं स्वरत्नप्रपायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्गं पञ्चप्राकमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिपिन्दुसहितं सदा
आल्लादितल्लसहितं ह्रिदि भावत्र प्राप्नोति ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णमात्रायां ।) अथ लेखनप्रकृतं
यथा,—
"ल्लक्षणीयवर्णं वृत्ता वासाद्वचनता लक्ष ।
पुनर्ल्लक्ष्यता रेखा ताला नारायणः शिव ।
त्रक्षल्लक्ष्य लक्ष्मिहृदयमस्य प्रपश्यते ॥"
धर्मेण यथा,—
"सत्पुंभूजा पीतवस्त्रा रत्नपङ्कजशोचनताम् ।
सज्जदा वरदां भीमां सज्जाशङ्कारभूतिताम् ।
योक्तृश्लेषितानि निर्यां योगिनीं वीगरूपिणीम्
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारीपरमेश्वरिताम् ॥"
एवं ध्यात्वा लकारस्य तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपत ॥
इति वङ्गीहाराद्वन्यम् ।

तस्य नामानि यथ

वचनं पूतभा रश्मी माधव

व

सर्वज्ञ जी महोदयस्य ऐवै लक्ष्म्यं वारुणोपनि,
 प्राज्ञ्या वाणीं श्रिया भाता भासिनी कोसिनी
 प्रिया ॥

ध्वालिनीं वगितौ नादः प्रदुस्वः प्रीधमो हरिः।
विश्वात्ममन्त्रौ वशीं सौम्यो मेरुगिरिः कला रसः॥”
इति नाथानन्दशास्त्रम् ॥

(अग्नयन्वविशेषः । दद्या, कविकण्ठद्वये ।
 “दद्यादौ याददिकः ।” एतेन छद् शौ
 भवन्ते शुभदृष्टोऽयः । चान्ति इति ॥ छन्दो-
 शास्त्रोक्तो लघुवर्जको गद्याविशेषः । इति
 छन्दोमञ्जरी ।)

ली, (लीयतेच्चेति । ली + अविधानाच्चिउ-
 पदरपि लः ।) घृणीवीजम् । इति तत्त्वम् ॥
 पु, (खार्तीति । ल + वाच् ।) इन्द्रः । इति
 प्रेक्षिणी । ले, १ ॥

क खाद आपने। इति कविकल्पदमः ॥
 सुरा०-पर०-सक०-सिद्धः।) खादो रसो-
 दाहश्च। क, लःकश्चि मोदकं शलकः।
 ति दुर्गादायः ॥

च, पु, ककुपुडचः । इति शब्दरत्नावली ॥
च, पु, (जन्वते इति । जग खादे + वाङ्-
काटुचः ।) टजविष्टः । हेतुया इति
द्वार इति च भाषा । वयव्यायः । लिङ्गुः २
। १०: २ कपायी ६ टटुवल्कलः ५ कडुः ६
। ११: ७ मुरः ८ लुगुल्लग्नः ९ । अथ लुगुणाः ।
। क्लरववम् । कवाववम् । उक्कवम् । लङ्गु-
म् । कण्डरीपुडरवम् । दाविणम् । मज-
अडरीपवल्क । इति राजविष्टः ॥ ३ ॥
पि च ।

शिखरः कुदपयवी लिङ्गवी खड्गविधिः ।
 म लङ्गुत्तसग्य सुभ विदम्भकसथा ॥
 पुरख तपःस्थः दीपत्रितपरलङ्गुत्तम् ।
 क विप्राश्रमस्थदि नेत्रथोरहितं स्तुतम् ॥
 म तत्पु मधुरमस्त्रं चाविलगिनास्तु ।
 ननङ्गितारं शब्दं ध्वनं विशम्भकस तत् ॥^{२१}
 दति मोवप्रकाशः । ॥

व्यस्य ।
 अक्षयं गुरु विशम्भि स्वादेष्टुं रक्षयिष्यकम् ।
 एकादि समीरसमुष्णं शुक्राग्निगोष्ठकम् ॥
 इति वैदिकम् ॥

युः, (रामोऽयं रामवर्णः कायवर्तिः। के-
 । इत्यल्लम् ।) अल्लम् । इति प्रत्य-
 त्वत् । (कथा, गो रामायणे । १६ । १६ ।
 कथा लक्ष्मणवधप्रसङ्गे तदवधत्वेति ;
 य रेजुत्तुल्यत्वाच्चरौ पञ्चवर्षस्यै ।))
 अथल्लम् । केकु । इति भाषा । त-
 त्वत् । कर्पटः । इत्यमरः । कर्पटः ।
 । भरतः । हे भगिनोऽपिदितुर्जीव्यं कथय-
 त्वा इति श्रुतिः । कर्पटोऽपि कथय-
 । कर्पटः । पटोऽपि कर्पटः । इति
 । कर्पटः । इति रमणः । कर्पटः ।
 । कर्पटः । इति रमणः । कर्पटः ।

[illegible]

लक्तकश्भा, [न] पु, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
 छ + भजिन् ।) रक्तवर्णबोधः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

लक्ष, क ज दृश्यते । अहम् । इति श्रविकल्पदमः ॥
 (गुरा०-लभ०-सक०-सेत् ।) कं च, लक्षयति
 लक्षयते घटं लोकः । पश्यति पिबद्दुष्टं करोती-
 त्थर्थो वरः इति दग्धादासः ॥

महं, मी, (मज्झयमीनि) लघु + अच् । धातुः ।
 प्रत्ययम् । इति मेदिनी । वे, २३५ । सधा,
 भवुः । ७ । ५३ ।

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लज्जलक्षान्
कुलोद्भूतान् ।

सचिवान् मम चाष्टौ वा प्रसूयन्ति परौचि-
तान् ॥”)

जन्तं, क्षी, क्षी, (कश्चयसोति । कश्च + कश्च ।)
 दृशयन्तवन्ध्या । इति मैत्रिर्षी । घे, २६ ॥ नाक
 इति भाषा । (यथा, कथामरिखिगारे । १३।१.०६।
 “तस्यैकादशभिर्मित्रैः महायानैर्द्वन्द्वस्य हि ।
 कश्चस्यधिकं श्वे वनेनैव वरवाजिनाम् ॥”)

शङ्कं, क्री, (लक्षयतेति । लक्ष + श्रुत् ।)
लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु शङ्कते ।
तत्र लक्षककं नाम तच्छक्तिभिर्गुणैश्च ॥”

पादशार्थसम्बन्धवन्ति यत्नाम भूतानि तदेव
 तादृशाणि लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं
 भवेत् । सत्यवाद्यस्तु शब्दाः तुरगादिशब्द-
 स्थितिं खण्णदायिव तुरगादायिव श्रुता एव ।
 मङ्गाद्यस्तु तीरादावभङ्गेतिताः तद्व्यत्य-
 दीरादिशक्त्येव सङ्गीता एव तीरादाव्यन्तं बोध-
 यन्ति तत्र लक्षका एव । अरि च । तदेवं
 विप्रक्षलणायदाकाशकं वामादि जङ्ग-
 म्नाद्यदिमहादेशकविधिमन्त्राः, स्थादितृप्यदि-
 तीरादिदिशक्तयः मङ्गादिप्रपञ्चस्य च तीरा-
 दादुभवे भवेद्वैतुसादौ सक्तयोः लक्षकाणां
 विभागो न लगेद्वि । तीरादावन्वयोऽं प्रति
 तीरादिप्रसक्त्येवैव प्रदक्षायस्य लक्षणेन हेतु-
 तया लक्षकाणामनुभवावकाशान् । गुरुणाभ्यां
 शब्दे स्वरूपेतितादौ शक्तेन वृत्तवर्तिनैव मङ्गादां
 धोय इत्यादौ कल्पिते तीरादिना साङ्केत-
 शब्दीतात्पर्यं ज्ञेयं सप्रत्ययविधेत्वाभ्यवधौ-
 प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थवन्निर्गतेषु प्रत्य-
 यशेषे धर्मान्तरेभ्यवबुद्धेऽप्यस्य तया तीरादा-
 यिप्रविष्टस्य लक्षकं विप्रक्षलणायदावन्वयोऽप्य-
 दोमान् । न च शक्त्येव प्रत्यय लक्षकाङ्ग-
 पदान्तरीयस्याप्यार्थान्वितत्वात्पर्ययान्ति कान्य-
 बोधं प्राप्य हेतुसादनवत्तदौ लक्षाय प्रवेष्ट

बुद्धः प्रपिप्रकाशः । लक्षणस्य कृपापराहेर
 स्वदाशेनान्तरानुपपत्तः । क्रान्तिः पश्चिर्वाह
 लक्ष्म्याधोभिर्मणोरन्वयोपस्थान्यनुभविक्त्वा
 तस्मान् प्रतीरिव भतीरपि क्रान्तमनुभाव्यते भय
 त्येव काथ्यतावच्छेदकस्य लक्ष्म्याश्च न खमि
 चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्षणां, श्री, (लक्ष्यतेनेति । लक्ष + लुट्
 वद्वा, “लक्ष्णेद्वाच् ।” उभा० ३ । ७ । इति
 भण्डार्यलक्षणाङ्गमस्य ।) चिद्वम् । (वधा
 इलुः । १० । ६ ।

“अज्ञानो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धिर्हि न ज्ञानम् ॥”)

नाम् । इति मेदिनी । खि, ७५ ॥ लक्ष्मणे जायते
 २०नेनेति लक्ष्मणम् । लक्ष्मिप्रभम् । उत्तरमंदाह
 भाषकम् । अवधारप्रयोजकश्च । इति व्याख-
 भनम् ॥ व्याकरणभनम् तु ।

“क्षत्तवित्तसमाधानाभिधानं नियामकम् ।
 खण्डनस्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानकृच्चकम् ॥”

इति बोधद्वयः ।
(नानुगतोऽयं ननु । "समानासमानजातोऽथो

अथ स्वर्गो लक्षणार्थः ।” इति योग्यस्वतन्त्रात्सु
 चाम् ॥ २॥ मुखदुःखन लक्षणं यथा, मरुतो ॥ १११६॥
 “सर्वं पदस्थं हृत्स्थं सर्वसात्म्यवर्णं मुखम् ।
 यतश्चिदात्मा समासेन लक्षणं मुखदुःखार्थः ।”
 दर्शनम् । इति लक्षणार्थदर्शवान् ॥

कक्ष्याः, पु, (लक्ष + "कक्षेष्ट" च ।" लक्ष्मि० १३)
 इति लक्ष्म्याङ्गमस्य । लक्ष्मणमन्त्रयतेति श्रुत
 वा ।) लोमिति । यथा, हरिवंश । ४१ । १२६ ।
 "लक्ष्म्यानुगामी यथा मन्त्रयतेति श्रुत ।

चतुर्दश वने तस्या तपो वर्षाणि राक्षसः ॥”)
सारसप्तमी । इति श्रद्धावली ॥

लक्षणा, लक्ष्मी, (लक्षण + टाप् ।) सारसौ । इति
मेदिनी । लो; ७५ ॥ लक्ष्मी । इति सिद्धान्त-
कोशस्य। सुखादिशक्तिः ॥ (अश्वरोविशेषः । यथा,
महामारुति । १ । १२३ । ५८ ।

“अश्विका लक्षणा क्षमा देवी दम्भा मनीरमा” ।
शक्यसम्पत्तिः । यथा,—

“लक्षणा प्रत्येकसमन्वस्तान्तर्यामुपपत्तिः ।”
इति भाषापरिच्छेदः ।

मङ्गायां वायु इत्यादौ मङ्गापदस्य प्रत्ययार्थे
प्रवाहत्वं धोवस्थान्त्यानुपधात्तिसात्वर्थानुप

पतिज्ञा यत्र प्रगिनस्योयते तत्र लक्ष्मणा
तीरस्थ बोधः । सा च इक्ष्वाकुसन्ध्या । तत्र
हि प्रवाहस्तपस्विकार्यलसामुख नीरं सही
नवातीरस्थ शरणां ततः प्राक्तबोधः । इति
सिद्धान्तमुक्तवधी ॥ * ॥ अथि च ।

“अक्षमुखायां अक्षमुखायां निरुद्धाधुनिका-
द्विधा ।

शक्त्या विविधास्तुभिराशक्तं स्थानिकम् ।”
 काचित्क्षेत्राणां प्रख्यातां नक्षत्रेषु वीथयतया
 भक्त्युत्थैः कथं च यथा तौरमन्त्रिणा मन्त्र-
 मयस्य वा । समप्रसिद्धा प्रस-

गी ७ मक्किर ८ अस्तिनेन्दुच्छदा
एतार अष्ट गुणः सधुरणम् ज्ञेयम्

विषय पुनर्स्थापना आया

शतः कराङ्गुलीयौ । ॐ ऐं ह्रीं नमोऽङ्गुल्याय
नमः । ॐ प्रक्षिप्तो नमस्तर्जनीय्या स्वाहा
ॐ विष्णवे नमो मध्यमाय नमः
ॐ वरदाय नमोऽनामिकाय । हु

लक्ष्मी

लक्ष्मी

लक्ष्मी

ॐ ... विष्णवे नमः कविशायी नमः । हरे
हृदयारविः । ॐ हरे नमो हृदय नम
इत्यादि । तथा च विवक्षे ।

“हरे हृदयमास्थानं पश्चिन्ने शिर ईरितम् ।
विष्णुपत्ने शिखा पीता वरदायै लक्ष्मणम् ।
अक्ष कमणरूपायै नमोऽन्ताः प्रथमादिकारः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“आसीदा सरोरोरुधे स्निगधुखी हस्ताभुजे-
विभ्रंती

दान प्रज्ञागामये च वपुषा सौदामिनी-

चञ्चिमा ।

सुक्ताहारविरजमानपुष्पेनुकुञ्जकोज्ञाविधौ
प्रायातः श्रमला कटराविमवैरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

एव ध्यात्वा मानसेः संपूज्य श्रद्धापात्रं
जला पञ्चोक्तपौष्टप्रक्षिप्तद्वितीयमन्त्रानां पुत्रां
विधाय पुनश्चात्वाहनादिपञ्चपुष्पाक्षिप्तान-
गयन्तं विद्यावाचकपुत्रामारभन् । अन्त्यादि-
ननुष्णं दिक्षु च ॐ हरे नमो हृदय नमः ।
ॐ पश्चिन्ने नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
पत्ने नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
श्रवणाय हुम् । ॐ कमणरूपायै नमोऽन्ताव
कट । नतः पूर्वादिदेवेषु पुष्पेषु यत्नात्वादि
पूजयेत् । नक्षत्रिहिराणीनं वक्रादींश्च पूजयेत् ।
ततो धूपदिपिचयनानां कर्म समापयेत् ।
अथ पुरश्चर्यं दर्शयन्वचः । तथा च ।
“दर्शनार्थं जपमन्त्रं मन्त्रविहितेति श्रव्यः ।
दर्शार्थं लुब्धमाश्वस्त्री भधुरालोः शरीरहरेः ॥” *
अथ लक्ष्मीकोत्तम् ।

उत्तर उवाच ।

“जेलोक्तपूजिते देवि । कमये विष्णुवल्गवे ।
यथा त्वं सुखिरा लक्ष्मे तथा भव मधि स्थिरा ॥
इहारी कमला लक्ष्मोन्मला भूतिहरिप्रिया ।
यथा मद्भालया सम्पन्नवृद्धिः श्रीः प्रज्ञापरिणी ॥
ज्ञा-शेतानि नामाणि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ।
स्थिरा धर्माभिर्भवेत् तस्य पुत्रहारादिभिः सह ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तश्रमोक्तोर्थं तत्वेव १ अर्थे
२ अर्थार्थे दृष्टव्यम् ॥ * । अथ लक्ष्मीपूजा-
निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“प्रौढे चैषे तथा भाते पूजयेत् स्निग्धः श्रियम् ।
विहं धनुषि भीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥

प्रयच्छं पूजयेत् लक्ष्मीं शुक्लपद्मे गुरोर्दिने ।
नापराह्णे न रात्रौ च नास्ति न चाहस्तुष्टिः ।
दादशक्षेत्रं नन्दायां रितायाश्च निरंशकं ।
ज्योदश्यां तथाऽम्भा कमलां नेत्र पूजयेत् ॥
न पूजयेत् शशीं भीमे न कुवे नेत्र मातोषि ।
पूजयेत् गुरोर्वरं चाप्रभे रविचोमयोः ॥
सुशवारं हि पूज्यं च अक्षेयं यदि लभ्यते ।
तच्च पूज्या तु कसला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥

न ह्यन्ता प्रथमे मासि नेत्र कुले
न चर्या । नक्षत्रे चैव यथायथम् ॥

पौषे च दशमीं श्रद्धा चैत्रके पञ्चमी तथा ।
नभस्ते पूर्णिमा क्षेत्रां सुशवारं विधेयतः ॥
आर्द्रं यात्यस्यार्द्रं शारदाभरणाभूतिम् ॥

सुमन्तिशुक्लपथेण शुक्लपद्मे प्रपूजयेत् ॥
पौषे तु पित्रकं दद्यात् परमाश्रयं चैत्रके ।
पित्रके परमाश्रयं नभस्ते तु विधेयतः ॥

गुणवारसमाश्रिता नभस्ते पूर्णिमा शुभा ।
कमलां पूजयेत् पुनश्चैत्रं न विद्यते ॥
एकेन कामधेयेन कामलां पूजयेत् यदि ।

इह लोके सर्वं प्राप्य परमं कैशवं व्रजेत् ॥
प्राङ्मुखो पूजयेत् लक्ष्मीं पश्चिमाननसंस्थिताम् ।
गन्धपुष्पप्रदीपगन्धैवाद्युपचारकैः ॥

गन्धधारितमन्त्रेण गन्धैवाद्याह्वयेद्देवी ।
श्रद्धेया इति द्वाभ्यां पुष्पोत्पाद्ययेत्ततः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“हरिस्तयन्ती हरिणीं सुवर्णरक्तसज्जम् ।

चन्द्रां हरिस्तयन्तीं लक्ष्मीं आनन्दसमावहाम् ॥
गौरवर्णांस्तु ह्रस्वां सितपद्मीं परिस्त्रिताम् ।
विष्णोन्मलाः स्निग्धाश्च जगन्मोक्षप्रदाश्रिणीम् ॥

ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजकाले विधेयतः ।
ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युवाच ॥
लक्ष्मीः पद्मावया प्रज्ञा कमला श्रीवतिः शमराः

तुष्टिः पृष्टिस्तथा कान्तिर्मधा विद्या रमा स्तुतिः ॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
एताभिः रुद्रशर्मिष्ठां चोर्वीरादिनाम्येत् ॥

लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमोऽन्तनं प्रपूजयेत् ॥
विषयश्च कुवैरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥
लक्ष्मीचरित्रं ।

“न कदापि रितायां दशमीदादशीषु च ।
अवस्थादिचतुर्कंसे लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
इति कालश्रुतिः ।

पौषान्वितामाश्रितां लक्ष्मीं पूजाविधयेन,—
“पूजाविधयेन भातौ अमावास्यां नराधिपः ।
कालादेवान् पितृवृन्ध्यां संपूज्याश्च प्रत्यक्ष ॥

जला तु पात्रेण श्राद्धं दधितौ रगुहादिभिः ।
ततोऽपराजसमये योपवेशगरे व्रजः ।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उक्ताभिः कविहृद-

वाम् ॥
अमावास्या वदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीविज्ञेया सुखरात्रिका ॥

अमावास्यां वदा देवाः कार्त्तिके मासि कैश-
वात् ।
अस्यं प्राप्य सुभाक्षं श्रीरौहीर्णवशासुष्ठु ॥

लक्ष्मीर्देवभयान्मना सुखं सुप्राप्तुमीदरं ।
चतुर्गुणसङ्ग्रहानां यथा स्तुतिं पश्येत् ॥
अतोऽन विधिवत् कायैः मनुजैः सुखसुप्तिका ।

दिवा तच्च न भोजनयुक्ते वाकागुराजवात् ॥
प्रवीधमस्य लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
हौपल्लवाक्षया कायैः भक्ता देवपुष्टिजपि ॥

ननु यथाक्रममेव नदीपर्वतसहस्रम् ।
वपमयेषु मोहय चरैरेव यथैव च ।
नक्षत्रे चैव लोके

हीममालापरिनिप्त प्रदोषे चरन्तः ॥
त्राक्षणां भोजयित्वाही विभक्त्य च सुसुप्त-
ताम्

अथ लक्ष्मीं भोजयित्वा नववस्त्रेषु प्रशोभितां ।
क्षिप्रैर्मृगैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह ॥
अथ लक्ष्मीपूजायां पुण्यदानकालः ।

“नमस्ते सर्वदेवाणां वरदाभि हरिप्रिये ॥
यः शक्तिस्त्वं प्रपन्नानां सा मे भूयात्तदर्थं वा ।
लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् ॥

“सुखरात्र्यां प्रदेवि तु कुर्वेत् पूजयन्त ये ॥”
इति रुद्रशर्मिष्ठां कुवैरमाप्य पूजयन्ति ।
“धनदाय कमस्तुभ्यं विधिपद्माधियाय च ।

भवतु त्वत्प्रदादने धनधान्यादिसम्पदः ॥
इति पत्नित्वा कुवैराय नम इति निः पूजयेत्
ततो देवमहादिषु हौपतां दद्यात् । त

मन्त्रः ।
“अग्निलक्ष्मीं रविश्रुतिस्निग्धलक्ष्मीं तिस्रश्वैव च
उत्तमः सन्त्योतीनां हौपतां प्रतिपुञ्जनाम् ॥

ततो त्राक्षणां वन्धुं भोजयित्वा खय सुह-
सुखं सुप्तां प्रवृष्य भविष्योक्तं कामं कृत्वा त-
नथा,—

“सुखरात्रेयः कायैः प्रदीपौष्पचक्षितस्त्वय ।
बन्धुव्यन्त्रवन्धुश्च वाचा कुशलायैवेत् ॥
प्रदीपवन्दनं कायैः लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गौरीचक्राक्षितस्त्वयैव द्वादशैस्तु सन्त्यः ॥”
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।
“विश्वरूपस्य भार्यायि पद्मे मद्भालये शुभः ।

महाशक्तिं नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
चर्वाक्षे महाचरैः यस्याः दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तस्मै लक्ष्मीं प्रीयेत् ॥

वा रात्रिः सर्वभूतानां धा च देवैश्च वन्दिता ।
सर्ववृष्टिप्रिया सा च ना समासु सुभङ्गला ।
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृदयस्सदा ।

आस्थातः भूतैर्वेदिः सुखरात्रिं नमोऽस्तु
ते ॥”
लक्ष्मीं नम इति निः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * । तस्या उपपत्तयानं यथा,—

नारद उवाच ।
“श्रीलक्ष्म्याह्वयस्त्वं विष्णुश्च विराजते ।
सर्विजोयमन्त्रादेः शुर्वं सुविभक्तं यथाः ॥

तदगुणोत्थोर्णं यत् सङ्ग्रहानाश्च मङ्गलम् ।
अधुना श्रीतुम्हासि लक्ष्म्याप्राप्तयानमेव च
केनादौ पूजिता मापि किम्भूता केन वा एता

तदगुणोत्थोर्णं सर्वं यद वेदविदावर ॥
श्रीनारायण उवाच ।
हृदिहारी पूरा व्रजन् श्रवणं परमात्मनः ।

देवीं वामोष्ठमभूता नमूच राम्यमख्ये ॥
अनीवमुन्दरी रामा श्रीपद्मपरिमृक्षया ।
यथा द्वादशवर्षीया श्रयन्तु सुखिरयौधना ॥

अतश्चन्द्रकवशाभा सुखदश्या मनोहरा ।
नीदीः स्थापितायवा ॥

सच्ची

सच्ची

सच्ची

स च देवी दिक्षा भूता सद्यसेदेकरेण्डया ॥
 उमा ह्येव वर्येण तेजसा यथसा लिप्या ।
 यश्ना वासना सन्ना भूयोन गुणोच च ॥
 स्मिन्नत धीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
 भूयरेण खरेणैव नयेवाहुनयेन च ॥
 तन्नामाश्री महात्म्याईक्षणांशश्च राधिका ।
 राधाश्री वर्यमाभव हिसुलज परात्परम् ॥
 मञ्जुलक्ष्मीश्च तत्पत्न्याचकमे कमनीयकम् ।
 कथञ्चनोदयेनैव दिक्षारूपी वभूव ह ॥
 दक्षिणांशश्च हिसुलो वामोऽंशश्च यत्तुर्भुजः ।
 यत्तुर्भुजाश्च हिसुलो महालक्ष्मीं धरो भूरा ॥
 लक्ष्यते ह्यस्तं तन्मं क्षिप्रहृष्टा यदापिभम् ।
 देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च वा
 स्तुता ॥
 हिसुलो राधिकाकामो लक्ष्मीकामश्चतुर्भुजः ।
 शुक्ललक्ष्मणश्चैव गोमर्मादीभिरावृतः ।
 यत्तुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रथमो पद्मपा सङ्गः ।
 सङ्काशेन समो ह्यो तो कृष्णवाराशकौ परौ ॥
 महालक्ष्मीश्च योगेन वानारूपा भभूव सा ।
 वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्वतमा रमा ॥
 गृहधनलक्ष्म्या च सर्वभोगाभ्यर्चयता ।
 गन्था वा च प्रमत्ता च सर्वास्तु रमणीय ॥
 स्रगे च स्मृतलक्ष्मीश्च प्राक्प्रसन्नलक्ष्मिणी ।
 गतायेषु च भार्येण राजलक्ष्मीश्च राक्षसः ।
 ह्यलक्ष्मीश्चैवेनैव दृष्टिणी च कलाग्रथा ।
 त्वनलक्ष्म्या दक्षिण्यो सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
 वा प्रसन्नः सा सुरभी दक्षिणा यच्चकामिरी ।
 गीतदक्षिणलक्ष्म्या सा श्रीरूपा पद्मिनी च ॥
 'मास्त्ररूपा नन्दे च सर्वमङ्गलमङ्गिता ।
 भूययेषु रज्जुषु गयेषु च क्षणेषु च ॥
 पञ्च गुणपद्मेषु दिव्यलक्ष्मिषु गयेषु च ।
 अङ्गलक्ष्मिषु वस्त्रेषु स्थानेषु चैवैषु च ॥
 तिभासु च देवानां भद्रलक्ष्मिषु वदेषु च ।
 गिणलक्ष्मिषु च सुखासु भास्त्रेषु च मनोहरा ॥
 शीतलेशु च शीरेषु चौरिषु चन्दनैषु च ।
 लशालासु रत्नासु लवणैषु च तनुषु ॥
 इत्येव पूजिता सार्वी देवी नारायणी च ॥
 तीर्थे व्रजणा भक्ता ह्यनीति शूद्रेण च ॥
 पुना पूजिता सा च श्रीगौरी भारते स्म ॥
 यन्मयेन मनुना मानयेन्नैव सन्तः ॥
 शीतेशु सुगौरीश्च लक्ष्मि दक्षिणैश्च ॥
 वन्द्योऽश्च नारातोः पतालेषु च पूजिता ॥
 आरुष्यो भावपदे कृता पूजा च व्रजणा ।
 वा च मन्त्रार्थेनैव त्रिषु लोकेषु नारद ॥
 र पौन च माने च पुण्ये मङ्गलवाचरे ।
 गुना निमित्ता पूजा विषु शीरेषु मल्लिता ॥
 लो पौनसङ्काश्या मेष्ठाभावाश्च प्राङ्गणे ।
 शो पूजयाभास वा भूता भुवनत्रये ॥
 नैवेष्टा पूजिता वा मङ्गलैवेव मङ्गला ।
 रैवैव नैवेष्टा नवेन सुवेन च ॥
 प्रसन्न वक्षिता तवा
 रैव च दयेव हृदयेन प्रियवरा ।

प्रियवरेण चक्रेण कुरेरेण च मनुना ।
 यदेन वक्षिता चैव वक्ष्येनैव पूजिता ॥
 एवं सर्वे च सर्वे च वन्दिता पूजिता यदा ।
 सर्वे च सर्वे च सर्वे च वन्दिता पूजिता ॥
 यपि च ।
 नारद उवाच ।
 "नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
 वैकुण्ठप्रियाहृष्टी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
 कथं वभूव सा देवी एधिथारं तिम्युकम् ॥
 किं तद्व्याजश्च कथं सर्वः पूजाविधिक्रमः ।
 पुरा केन सुताहो वा तस्मां व्याख्यातुमर्हसि ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 पुरा दुर्वासः शपान् भद्रक्रीश्च पुरन्दरः ।
 नभूव देवर्षेण सर्वलोकेश नारद ॥
 लक्ष्मीः स्वर्गादिकं व्यक्ता दृष्टा परमहृःखिता ।
 गत्वा लीला च वैकुण्ठे महालक्ष्म्या च नारद ॥
 तदा प्रोक्ताद्वयवृत्ता दुःखिता व्रजणाः वभाम् ।
 व्रजणाश्च पुरस्कृत्य यदुक्तेषु कथमेव च ॥
 वैकुण्ठं श्रवणापमा देवा नारायणे परे ।
 अतीवैन्द्यस्तुताश्च शुक्लकण्ठोऽतलुकाः ॥
 तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा वाराधनाग्रथा ।
 वभूव तिम्युक्या वा प्रसन्नमन्त्रलक्ष्मिणी ॥
 तथा मथिता श्रीरोहं देवा दैव्यगोः सङ्गः ।
 संप्रापुष्व वरं लक्ष्म्या दृष्टुं स्याच्च तव हि ॥
 सुरादिभ्यो वरं देवा वरमाताश्च विष्णवे ।
 एतौ प्रथमवदना तुष्टा श्रीरोहद्वयानि ॥
 देवाचार्यसुरप्रका राज्ञां प्रापुष्व तद्वरात ।
 तं समुक्त्वा च समस्त सर्वे च निरापदः ॥
 इति वक्ष्येवर्षेण प्रकृतिलक्ष्मि ३५ । ३६ अध्यायः ।
 लक्ष्म्या व्यामन्यहर्णाणि यथा,—
 "यं यं सद्यो मुनेर्हो माला तातश्च वान्वनः ।
 अतिथिः प्रियवर्षाकाश्च न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मिथ्यावादी च यः प्रसन्नाकीर्ति वाचकः ।
 चरा ।
 यत्तुहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य वास्यहम् ॥
 सत्तहीनः स्थाय्यहरी मिथ्यावाक्प्रदायकः ।
 विश्वप्रदः कृपणो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 चिन्तापयो भयपक्षः शत्रुपक्षोऽतिपातको ।
 लक्ष्यपक्षोऽतिप्रदो न गेहं यामि पापिनाम् ॥
 दीक्षाहीनश्च शोकाचो मन्दोः स्त्रीजितः ।
 यदा ।
 पुंश्लोपतिपुत्रो यो तद्विहं नैव वास्यहम् ॥
 पुंश्लोपतिपुत्रो यो तद्विहं नैव वास्यहम् ॥
 शूद्रव्रजमीवो तद्विहं नैव वास्यहम् ॥
 यो दुर्वासः कलहाविष्टः कलिः प्रसद्विहं ॥
 श्रो व्रजानां गृहे यश्च न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 भव नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्तनम् ।
 वीरुसकश्च प्रसन्नो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 यथा वरापती च रजिषा
 रयद्वर्ग न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

अदानी प्रदानी वा मन्त्रः ॥ मन्त्रश्च य
 यो हरेः वक्ष्येनैव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 यत्तु कर्म दक्षिणाहीनं नृपधीः कृतं श्रेष्ठं ।
 स पादौ पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मातरं पितरं भार्यो गुणधरो गुरुश्च तम् ।
 अनाथो भगिनो कन्यामनयाश्रयवाञ्छवान् ॥
 कापयसाद्व्यो न पुण्याति सचयं कुरुते सदा ।
 तद्विहं नारकाकाराश्च यामि तान्मुनीपरा ॥
 मन्त्रं पुरीषसुपुष्ट्या यत्तु पश्यति मन्दो ।
 यः श्रेष्ठे स्त्रियवापदं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 व्यधोतपाहृष्टाधी यो नभः श्रेष्ठः तिमिन्नितः ।
 सन्नाग्रधी दिवाशाधी न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 स्रष्टि तैलं पुरो दत्त्वा योग्यद्वङ्गसुपुष्टेन ।
 द्वादि पञ्चाङ्गैश्च वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दत्त्वा तैलं स्रष्टिं माने विष्णवं यः ससुपुष्टेन ।
 प्रथमेदाहरेत् पुष्टं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 छत्रं क्षिप्रं भद्रं रज्जुं रज्जुं रज्जुं रज्जुं रज्जुं ॥
 माने प्राप्ते मल यश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दशनं वनं यश्च यमनं कृच्छ्रमङ्गकम् ।
 विशतो पाशश्चावौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 सन्नविशोपनीवी च यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 रूपकद्वेषश्चैव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 विवाहं धर्मकार्यं वा यो निश्चितं च कोपतः ।
 दिवसे सुनकारी यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 द्वादि व्रजवैवर्षं मङ्गलशब्दं लक्ष्मीचरित-
 नाम च अध्यायः ॥ ३७ ॥ अध्यायः ॥
 "कुर्वन्ति न दत्तमनोपधाराय
 वक्ष्यन्ति नितुदवाक्प्रदायिषम् ॥
 कथ्यन्ते चार्कभवे च प्राथिनं
 विसृजति श्रीरवि चक्रपाशिनम् ॥
 निजं ह्येस्तुमानां यद्विनिविजन्तं वादयो
 रत्नामार्ति
 रत्नानामनशाश्रीं वचनमजिनना कचता
 कर्तुं गाम् ॥
 न सत्यं वापि निद्रा विषयनप्रथमं यद्विद्वति
 रेक
 स्नाह्नि पीठे च वादो विधनसुपनयेन कीदृ-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥
 शिरः सुभौतं चरयो मुमाज्जितौ
 यदाज्ञासिबनमप्यमोजनम् ॥
 अदम्यग्रासिलमप्येनै पुनं
 चिरप्रपन्ना प्रियमाचरन्ति मृदु ॥
 यश्च कस्य तु पुण्यस्य पाकरश्च विधेयत ।
 शिरसा शार्थमाश्रय्य अलक्ष्मीः प्रविज्जगत ॥
 हीणस्य पापिना स्थावा ह्यादा श्रयाचक्ष्य च ।
 रजकस्य तु यतीर्मलक्ष्मीस्तत्र निवृत्ति ॥
 द्वादि मङ्गलं ३१४ अध्यायः ॥ ३८ ॥
 यद्विनिविजन्तं यदाः स्निग्धप्रसन्न यथा,—
 देवा लक्ष्मि ।
 "यद्यद्य
 यद्य
 पुत्रश्च यद्य चिं वा यद्य यद्य ॥

सख्यौ

रतामल उवाच

बुद्धाः पादस्त्रिणा जम्भोतिलस्य स जम्भस्ति ।
 सकथितं संस्थिता वस्त्रं रत्नं भागादिषु वसु ॥
 कलकदा गुह्यसंस्था क्रीडस्वापयदादिनी ।
 भनीरयान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
 लब्धोऽर्थोऽप्येवार्थं येन कष्टस्था कष्टमूढकम् ।
 अनीरयस्तुदारेण तथाप्येवं प्रवाचिमि ॥
 'प्रताप्तं' वाक्यलावण्यमाश्रमवितथाकथय ।
 सुखसंस्था कविलक्ष्यं यच्छब्दद्वयसम्भवा ॥
 शिरीगता संयजति तनोऽर्थं वाति संयजन् ।
 सप्त शिरीगता हेल्यान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणि दत्तात्रेयविरिताध्यायः ॥ ३ ॥
 अथ लब्धौ चरित्रम् ।

श्रीरुत उवाच ।

"नेरुपथं सुखाधीनां लब्धौ पृच्छति केशवः ।
 किमप्येव देवि त्वं दृष्टां भवति निश्चला ॥

श्रीरुत उवाच ।

शुक्लाः पाणावता यच्च गृहीतौ यच्च चोच्चस्त्रिणा ।
 अकलकदा वसतिर्यत्र तत्र छात्रं वसाम्यहम् ॥
 स्यात् सुवर्णसदृशं तक्षुला रजतोपमाः ।
 अमर्येणोऽप्युत्तमं यच्च तच्च लब्धौ वसाम्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियतामसभाषी
 दृष्टोपसंवेगो प्रियदर्शनश्च ।
 अक्षयप्रसापी न च दीर्घसूची
 तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥
 यो धर्माश्रीसो विजितेन्द्रियश्च
 विसाधनैतो न परोपमापी ।
 अमर्त्योऽप्युत्तमं यच्च तच्च लब्धौ वसामि ॥

चिरं स्नानि इत्थं भृङ्गस्तं पुण्यं प्राप्य न जिघ्रति ।
 यो न पश्येत् स्वयं नमो निवर्तं स च मे प्रियः ॥
 व्यागं यत्नश्च श्रोतश्च यच्च एते महागुणाः ।
 यः प्राप्नोति शुभावेतान् आह्वानान् स च मे प्रियः ॥
 सर्वत्र कृपमस्य तु व्यागं यच्च विशिष्यते ।
 कावे देशे च पात्रे च स च व्यागः प्रशस्यते ॥
 निब्रह्मभजनके लब्धौ निर्धनं वसति शीघ्रम् ।
 निध शब्दे च पश्येत् स्वयं श्रीः सुकृपावसि ॥

वसामि प्रसीत्यन्तशुद्धमर्थे
 वसामि शब्दे च महेश्वरे च ।
 गारायके चैव वसुधारायां
 वसामि निबोधवमन्दिरेशु ॥
 वसुधारायामिन्द्रवर्षी प्रसाधामिति वा पाठः ॥

"यस्योपदिष्टा मुक्तमतिशुक्ता
 पश्यन्त्येवो गुरुमते च निधम् ।
 निरुद्धं शुद्धं प्रतिशुद्धं
 तस्मात्, शरीरे नियतं वसामि ॥
 तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
 योमात्यतुष्टा च सुश्रीमता च ।
 नायक्यशुक्ता मिश्रदर्शना या
 य तपश्च य च वसामि तप्तम् ॥
 ज्ञाना लब्धौ लब्धमवसामि ॥

सख्यौ

भनीरयानि समदम्पतः

स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ।
 वा पापरक्ता पिशुनस्वभावा
 छाद्योक्तकालः परिभूयते च ।
 कामचक्राभा कुचरिचश्रीभा
 वाभङ्गनां प्रियसूचीं त्यजामि ॥
 पूर्वं पर्युषितं पूर्वं प्रथमं बहुभिः सह ।
 भयाधनं कुनारीश्च दूरतः परिचयेत् ॥
 विताङ्गादकमख्योपि वधिं भक्षं दिव्यं गाम् ।
 न पादेन सख्येन चार्द्रं कापिवास्त्रिं सुयं शुभम् ॥
 गच्छेत् शरीरकक्षे मेमुनं पश्यसख्योः ।
 वर्जयेत् सखाविमलसंकाशी मिथभोजनम् ।
 शिरः सगुणं चरणीं सुपुण्ड्रिनीं
 निजाङ्गमासिवनसम्भोजनम् ।
 अगम्यशासितमप्यममेमुनं
 शिरःपथेऽपि स्थितमनयन्ति वटम् ॥

समार्जनरीरघोषात निर्गच्छं लज्जसन्तथा ।
 राक्षीं विलपलाशश्च कपिर्धनं वर्जयेत् ॥
 अमार्जनाभयवीर्यं च युवा खड्गपादयोः ।
 उच्छिष्टशरीरं नृदिं स्नानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥
 प्रथमश्चाभ्यासे च रात्रिवासी दिने तथा ।
 स्नानाभ्यासे कुवेराश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥
 परेभ्योऽङ्गितं वक्षः स्वयं माच्छापकर्षयन् ।
 अगम्यसमसादश्च न कुर्व्यात् शीतमहं वन् ॥
 शुक्रवारे च यतोऽपि शिखापिच्छं दर्शयेत् ।
 स्वयं वासेन खड्गं पाणिना नैव संसृजेत् ॥
 तारकाः शुष्कवस्त्रोऽपि न पश्येदसुखिः गुमाश्च ।
 नैवेद्यदुग्धं परकीयां नास्तं धानं दिवाकरम् ॥
 कुर्व्यात्स्वयं वशाकाङ्क्षां परकीयां तथैव च ।
 परेभ्यो प्रतिभूतश्च उदितोऽपि प्रबोधनम् ।
 नखकण्टकरक्तेषु कतिकाङ्क्षावारिमि ॥
 दृष्टा विधेयं भूमीं न कुर्व्यात्स्वयं काङ्क्षायां ।
 स्वयं दीर्घं स्वयं माच्छं स्वयं वटश्च चन्दनम् ॥
 वापितस्य महे चौरं शक्रादपि हरेन् धियम् ॥
 स्वयं दीर्घमिन्द्रवर्षं यथिनश्चैति वा पाठः ।
 "न निन्द्यां गच्छेत् किमपि पादयोर्नैव वसन्तथा ।
 प्रतिभूतं वरेन् कोणां शुक्ला च दन्तधावनम् ॥
 अहत्तं मानसपथं नभाश्चैव शिवस्तथा ।
 भवत्वाद्दृष्टान् चैव शक्रादपि हरेन् धियम् ॥

मनेरुक्तः परदारसेवी
 आचारद्वेषः परसंयत्तः ।
 अङ्गीयं चारी परिवाद्दृष्टी-
 स्तं निहुरं दम्भसर्वं त्यजामि ॥

प्रथमचार्द्रपादेन रात्रिवासी दिने तथा ।
 नोत्तरीयमक्षः कुर्व्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥
 अशुचिं स्नानवस्त्राहं दुर्गन्धमसुखावहम् ।
 अमूरयामपुष्पाश्च न कुर्व्यात् दन्तसंयत्नम् ॥
 कष्टे च वदश्चार्द्रं तथा चरन्वेषेऽपि च ।
 पादे दृष्टे तथा नेने न कुर्व्यात् दन्तसंयत्नम् ॥
 चतुर्वेधं यत् भवो मुक्तपथं यत्नयत्
 शरीरं यत्नयत् यत्नयत् यत्नयत् ॥

सख्यौ

यद्यपि यत्र न पश्यं वनेषु चराचरेण ।
 अगम्यः खररक्तपादा लम्बाङ्गीर्येणः ।
 स्त्रीयां पादरवीं राजानं शक्रादपि हरेन्
 धियम्

कुवेरिणं दम्भमलप्रधारिणं
 महाशूत्रं निहुरवाक्षमभाषिणम् ।
 स्वयं हि च वास्तव्ये तु शायिनं
 विसृजति चौरपि चक्रपाणिनम् ॥
 महाशूत्रमिन्द्रवर्षं वक्राङ्गिणमिति वा पाठः ।
 "निधं छेदस्तुगुणानां निधित्तच्छिखरं पादयोः
 रक्ष्यश्रीच
 शक्राङ्गे नेत्रहरीं यत्नयन्ति वनवास्यं नृदिं
 वागाम् ॥
 द्वे सख्यौ चापि निद्रा विवसन्प्रयत्नं यत्नयन्ति
 तिरिक्
 खाङ्गे पीठे च पादं हरति घनपतेः केशव-
 स्यापि लब्धौ ॥

अवन्मनसिन्द्रवर्षं यत्नयन्ति दत्ति वा पाठः ।
 "यत्नं यः कुर्वते निधं मथोक्तानि च केशवः ।
 तुष्टा भवामि तस्मात् लब्धौ निश्चला यथा ।
 श्रीभाषितमिन्द्रं स्त्रीयां प्रातस्तथा यः पठेत् ।
 सद्यश्च विमुक्तं रत्नं निधं भवति वागाम् ॥
 यद्विनी सुखेन रोगी वदो सुखेन वन्मनात् ।
 आपदस्तथा नश्यति तमः स्वयं हि यथा ॥
 इति स्कन्दपुराणि लब्धौ केशवसंवादे लब्धौ
 हरिचं नमामः ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—
 "स्तुतिः सिद्धिरिति स्थाता अथवा संशयस्याश्च वा
 लब्धौ वा लब्धौ वापि क्रमात् वा कानि
 कथ्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 सख्यतिः । श्रीमा । अह्नीपथम् । इन्द्रिनी
 पथम् । पत्नीरुद्धः । इति मेदिनी । ३, २०
 कीर्ता । शरीरयोगिनः । इति भास्करकावरी ।
 अलपथिनी । हरिदा । शमी । लक्ष्म । सुक्ता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भोजप्रामिः । इति
 चण्डीटीकायां भागवतः ॥ (श्रीमा । यथा,
 कुमारः । २ । ६६ ।

"कालनेवान्तरवन्धमाश-
 स्यातिः प्ररोहेऽद्विष्टः शिरस्तः ।
 अक्षयस्वनाभिसक्तौ कुमार्या
 वालस्य लब्धौ लब्धवन्तमिन्द्रोः ॥"
 लब्धौकाकाः, पुं, (लब्ध्याः कान्तः ।) नारायणः ।
 यथा,—

"यमः कमजवेनाश्च हरेपे परमाज्ञने ।
 अगतः पात्रभिने च लब्धौकान्तं नमोऽस्तुते ॥"
 इति लम्बाष्टमीव्रतकथा ॥
 लब्धौसुद्धं, लब्धौ, (लब्ध्याः गृहमाभावावस्थायाम्) ।
 रक्तोत्पन्नम् । इति निकाण्डशेषः ॥ लब्धौ-
 देव्या च ॥
 सख्यौनारायणं पुं सखिजी जगद्गुरुं
 भ्रातृभयमिदं तच्च चयनं यथा

मनुष्यः । देवी । यथा मनुष्यः ।
मनुष्यान्ताः यथाः कोटिवर्षाणांकोटिपिमेव ।
इति भाष्यप्रकाशश्च पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
वि, (लघु + वि, । नवीपत्रम् ।) नमुद्रः ।
यथा —
लघुवादि लघुकलत्तुलादि च भिन्नकः ।
न नीतो बाधुना कस्मादर्थप्रथित्यथा ।

इत्युद्धृतः ।

मौली, । (इटः । इत्युद्धृतः ।) यथा, रघुः ।
१ । १० ।

“नामकः कमलश्रीभिर्ना तथा
शास्त्रिणाश्च न परित्यज्यन्ते ।
दर्शनेन लघुवा यथा तयोः
प्रीतिमापन्नभयोस्तपस्विनः ॥”
न सारः । इति मेदिनी । ये, ५ । (यथा,
सु । १२ । ६६ ।

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तन्मन्त्रमोत्सुकः ।
हार्मणवैपरीत्यै लक्ष्यायाः परिखासचुम् ॥”
ख । इति हिमचन्द्रः ॥ * । याकरणेन-
लुप्तत्वा यथा । इत्ये लघुः दीर्घो गुर्वित्य-
पारम्पर्यादित्यने । तथा ध्वयोगे सति ह्रस्वो-
प गुर्वायुसमोऽप्युच्छ इति वर्जनाच्च । इति
सिद्धिद्वयतत्त्वापत्तिः । * । इत्यः शास्त्रोक्तं
पुनश्च यथा,—

“मन्त्रिगुरुस्त्वित्युच्च पकारो
भादिगुरुः पुनरादिननुयः ।
ओ गुनमन्त्रगतो रजमन्त्रः
सोऽन्तमुद्रः कथितोऽन्तमुद्रः ॥
द्वेको गकारस्तु गकारो लघुरेकः ॥”
इति ह्रस्वोमहारी ॥

य, पुं, (लघुः कथितो यस्व ।) ह्यः ।
न चिकारः । सुद्रशरीरश्च ।
अर्धमः, पुं, (लघुः काश्चन्यः ।) कटुफल-
श्च । इति राजनिर्घण्टः ।
इका, स्त्री, (लघुः खड्गिका ।) सुखझा ।
ध्यायः । चातकी २ । इति ह्यारा-
तिः २०६ ।

५, पुं, (लघुर्गणः ।) अश्विनीपुष्पस्तनज-
नि । यथा,—
य पूर्वमवान्तका पुनरागच्छीगुप्तसाराणि
स्वभू-
तादिश्चरित्य चरामः पुन्याश्चरन्ता
लघुः ॥
इति दीपिका ।

१, पुं, (लघुर्गण इव ।) चिकारः कमलः ।
ह्यारवर्गी । १६० ।
मैटा, स्त्री, (लघुश्चमैटा ।) स्वर्णैक ।
राजनिर्घण्टः ।
ला, पुं, लावकपत्री । इति चिकारः-

“कौपीनी वस्त्रा न साहस्यस्वयमपि
नयैरक्षयता शीघ्रा भ्रमवग्नाः सुगप्रिया ।
वराहाङ्गी च कथिता चिकुम्भश्च मङ्गलक ॥”
अस्या गुणाः ।
“दन्तीद्वयं सरं पाने रते च कटु औषधम् ।
गुदाङ्गुराभ्यां गुलासककूटविधाश्च नृत् ॥
ताश्चोक्तौ हन्ति पितामहापद्मयोदरक्रिमोन्तु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।
“सुवर्णश्रीफलं स्वात्मपुं रतपाकयोः ।
प्रीतिलं हृष्टपिण्डं गलश्रीधकदापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुश्मिः, पुं, (लघुर्दुश्मिः ।) द्रगद्वयाद्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लघुदात्ता, स्त्री, (लघुः कुत्रा प्राप्ता ।) काकली-
प्राप्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्गयुक्तं नाम
यस्य ।) अमुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु लघु पञ्चमलम् ।) सु-
पञ्चमलपात्रम् । तत् शालपर्णीरुद्रिपर्णी-
रुचनीकमृद्वारोऽमोचुरर्गयुक्तम् । यथा,—
“शालपर्णी रुद्रिपर्णी धान्ताको कण्टकारिका ।
गोचुराः पञ्चमलैश्च कथितं पञ्चमलकम् ॥”
काश गुणाः ।

“यक्षसं लघु स्नात् तस्य पिशानिनापहम् ।
नालुर्णं तैश्च यष्टि च्वरन्मानासरीप्रगुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लघुपचक, पुं, (लघुर्नि पचयि यस्व । कप ।)
रोनरी । शुद्धारोचनी इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपवी, स्त्री, (लघुर्नि पवायि यस्याः । डीप् ।)
अश्वत्थोद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुपिच्छिकः, पुं, (लघुः पिच्छिकः ।) भूकृ-
त्तारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुपुष्पाः, पुं, (लघुर्नि लुप्तं पुष्पाणि यस्याः ।)
भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः । (भूमि-
कदम्बश्चैवैव (वैश्वो ज्ञेयः ।)

लघुवदरः, पुं, (लघुः कुम्भी वदरः ।) लुद्रकोजिः ।
तत्पर्यायः । सुखमलः २ वल्लुकरः ३ सुख-
पत्रः ४ दुसर्गः ५ मधुरः ६ इदरहारः ७
शिवप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ
अथगुणाः ।
“कक्तसुः सुवदरं कथितं पूर्वस्वरिभिः ।
अथं स्यात् सुवदरं कथयं कथितं मनाक् ॥
स्त्रियं गुह्यं च तिलकं वागपितापन्नं स्त्रियम् ।
शुक्लं मेघाशिकत्तु धन्यं लघु लघुलक्ष्ममा-

सक्तम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अथ पञ्चमलगुणाः । मधुरागलम् । कफघात-
नाशिनम् रक्तम् । हितम् ।

लघु
इति

लघुवदरो स्त्री लघु लघु वदरो मधु-
वदरो । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमाक्षी, स्त्री, (लघुः कुत्रा प्राप्ता ।) लघु-
प्राप्ता । तत्पर्यायः । लघुपञ्च २ सुखपत्रा २
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्त्रः, पुं, (लघुः कुम्भी मन्त्रः) लघुपि-
मन्त्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमांशः, पुं, (लघु खलं मांसं यस्य ।) तिलि-
पत्री । इति चिकारः ।
लघुमांशो, स्त्री, (लघु मांसोः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमयं, स्त्री, (लघु धीयं लोयते इति । लो-
यस्व ।) वीरयस्वम् । इत्यमरः ॥

लघुसदापका, स्त्री, (सदा फलं यस्याः वा ।
लघुः सदाफलः ।) लघुदुश्मिकाः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
लघुधरः, पुं, (लघुः लघुधरः इत्युक्तो यस्य ।)
श्रीवर्धनः । इति चैमनन्दः । ३ । ४३ ।
(याचल्लिङ्गीयः । यथा, कथाचरित्तमरे ।
४० । १२६ ।

“स राजगुप्तश्चलेप रजसस्तस्य तच्छिम् ।
भयः स्वर्गप्रहारं लघुहस्तो दिधाकरोत् ॥”
यथा च ।
“तत्प्राधन्यप्राप्त्याद्यौ दृष्टकर्म स्वयं ज्ञातो ।
लघुहस्तः शुचिः गृहः सर्वोपकारमेव च ।
प्रयत्नमनित्यं भागं यथायां विशारदः ।
नखमधोभ्यो यश्च न भिनक्त पाद उच्यते ।

इति मुमुने स्त्रचस्थाने ३४ अध्यायः ।
लघुसैमदुधरा, स्त्री, (लघुसैमदुधरा ।) लघुदु-
श्मिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुदुश्मिका, स्त्री, (लघुः कुत्रा दुश्मिका ।)
कुम्भीदुश्मिका । कुम्भी लघुम् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । लघुपचकला ५ लघुसैमदुधरा ३
लघुसदापका ३ लघुलघुसदापका ५ । नम-
नीयेपिनां लघु लघुसारात् किञ्चित्पुनश्च यथा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + वी ।) लावकपत्री ।
(यथा,—
“गुर्वी पिच्छी खरातर्णं लज्जी सैव विषययान ।
प्राक्तमाशुर्गुर्वीत्यं स्त्रुत्वादवलेखिका ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यश्चैत्रोत्ताराधिकारे ।)
स्वस्वप्रभेदः । इति मेदिनी । ये, ५ । एका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वा, स्त्री, (समन्तेऽस्त्वामिति । रम् + व हु-
कतात् कः । रश्च लक्षम् । इत्यलक्ष्यः । ३ ।
४० ।) रजःपुरी । (यथा, नेपथ्ये । ३ । ६४ ।
“सौतो व लघ्वायते मदीयं
वायन्तं कुवापि च कामिनापम् ॥”
श्वेतिःशास्त्रमते वा च पृथिव्या मध्यमं
निष्ठति । लघ्वायत्तु चरखल्लेखः खल्लेखं कथं
प्रसारं भवति यथा

“लघ्वा कुम्भय यमकोटिरक्षा
प्राज पथिव्ये रोमपथयस्य

लघ्वा, स्त्री, (समन्तेऽस्त्वामिति । रम् + व हु-
कतात् कः । रश्च लक्षम् । इत्यलक्ष्यः । ३ ।
४० ।) रजःपुरी । (यथा, नेपथ्ये । ३ । ६४ ।
“सौतो व लघ्वायते मदीयं
वायन्तं कुवापि च कामिनापम् ॥”
श्वेतिःशास्त्रमते वा च पृथिव्या मध्यमं
निष्ठति । लघ्वायत्तु चरखल्लेखः खल्लेखं कथं
प्रसारं भवति यथा

“लघ्वा कुम्भय यमकोटिरक्षा
प्राज पथिव्ये रोमपथयस्य

ते स्त्री लघु लघ्वा रभी लघुवदरो-
यथा

सतावा

सताया

सतिका

यथा
 'अमुसु तस्मिन्नेहोराके पूर्णं विंशति चन्द्रमाः
 ततो वीर्यसु वनति प्रभातके ततः क्रमात् ॥
 द्विपानि दीपयो यस्तु वीर्यसुखं निशान्तरं ।
 यत्र वा पातयत्केनं तच्छब्दो स विन्दति ॥"
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १० अध्यायः ॥
 आश्रमे रोपणीया शुभदा जन्तादिर्धया,—
 "ज्वालायुष्मि कृष्णास्ते मायायुष्य सुकोस्तकः ।
 स्रज्ज्वरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
 वास्तकः कारवेण्डक वार्ताकुक्ष शुभप्रदा ।
 जन्ताफलक शुभर्ष सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥"
 इति तन्त्रवेत्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 शाखाः । प्रियङ्गुः । (अस्याः पण्यायो यथा,—
 "प्रियङ्गुः पञ्चिनी कान्ता जन्ता च मण्डिलाज्वाला ।
 गुम्फा गुम्फकला इत्यामा विष्णुक्सेधाङ्गना-
 प्रिया ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 एकाः । (यथास्याः पण्यायः ।
 "तस्करोवावरकश्चो देवी एका जन्ता लघुः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 अष्टमपर्वणी । इत्यमरः । अंतिमिहारी । (अस्याः
 पण्यायो यथा,—
 "अंतिमिहारी स्थातु कटभी ज्योतिष्का कङ्करी-
 ति च ।
 मारावतप्रदी पण्या जन्ता योक्ता ककुब्दी ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जन्ताकस्तूरिका । माधवी । दूला । इति शैवी ।
 ते ५२-५३ । कैवर्तिका । सारिवा । इति राज-
 विश्वरः । (दृष्टं । तत्पण्यायो यथा,—
 "भक्तिकी दृष्टं चिह्नं वाक्कीरा राष्ट्रका-
 कुली ।
 प्रथमा रत्नपाता च जन्ता दृष्टतिका परा ॥"
 नारी । यथा,—
 "ज्वाला परलता पश्यन् श्रुतं यस्तु साधकः ।
 प्रलभन् स भवेत् शीघ्रं विदाया यक्ष्मणः स्वयम् ॥"
 इति तन्त्रवेत्तं प्रसासाधधनम् ॥
 (यथा च नेपथ्ये । १ । ५५ ।
 "नवा जन्ता मन्ववर्धन बुध्निला
 करन्तिताङ्गी मकरन्दगीकरः ।
 हारा वृषेक्ष जितशक्तिमुकुटमन्त्रा
 हराहाराभ्यां हरकम्बिनी पयै ॥"
 "नवा नवीना जन्ता माधवाजन्ता पक्षे नवा
 रन्था जन्ता स्त्री ॥" इति तन्त्रिका ॥
 अष्टो-
 विश्वः । यथा, मन्त्राभारते । १ । २१७ । २० ।
 "अष्टक्ष सौरमेधो च समीची वृद्धा जन्ता ।
 यौगपदेन तं विप्रमन्त्र्यग्निम्भारतः ॥"
 ताकुरा, पुं, (जन्ताकुरा, करङ्गः ।) करङ्ग-
 विश्वः । कण्टकरेण इति हिस्त्री भाषा ।
 तत्पण्यायः । इत्यमरः । २ वीराख्याः २ वज-
 मोक्त ४ १५ अष्टमपर्वणी ५ पुत्रे
 राधो ७ अस्त प्रमहता ८ तमम्
 उक्तम् च ९ अष्टमपर्वणी १०

रोपणम् । पण्याम् । अष्टमपर्वणी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जन्ताकस्तूरिका स्त्री, (जन्ताकुरा कस्तूरी नट्ट-
 मन्वत्मानः । ततः स्वार्थे कन् ।) जन्ताकस्तूरी ।
 तत्पण्यायः । कटः २ इति मन्त्रेष्टा २ । अस्या
 गुणाः । तितलम् । स्वादुलम् । रुच्यम् ।
 हिमलम् । तन्त्रलम् । यन्त्रलम् । हिन्दुलम् ।
 स्रज्ज्वालायुष्मन् रोगनाशिलम् । इति पण्या-
 यविशेषः । अर्थि च ।
 "जन्ताकस्तूरिका तित्ता हृष्टा प्रीतान्य-
 रोगशत ॥"
 इति राजवल्लभः ।
 जन्ताजिह्वा, पुं, (जन्ते जिह्वा यस्तु ।) सवैः ।
 इति शब्दमाला ।
 जन्तागर्भः, पुं, (जन्ते गर्भस्तस्य ।) नारङ्गवृक्षः ।
 तालवृक्षः । इति शब्दमाला । शाण्डवः ।
 इति जिकाण्डशेषः ॥
 जन्ताग्रसः, (जन्ते ग्रसः दीर्घत्वात् ।) जन्ताग्रसः ।
 तत्पण्यायः । नासैः २ अन्धकर्णः ३ कुशिकः ४
 वक्त्रः ५ दीर्घः ६ । इति राजमाला ॥
 जन्तापनसः, पुं, (जन्तायां पनसमिव पनसस्य ।)
 पनसनाविशेषः । तरमुन् इति खानः ।
 तत्पण्यायः । शैलानः २ चित्रकलः ३ सुखाशः ४
 राजनिर्मितः ५ नाटाक्षः ६ सिद्धः ७ । इति
 जिकाण्डशेषः ॥
 जन्ताग्रका, स्त्री, (जन्ताग्रधाना एकाः ।) सप्त-
 धान्ता । इति शब्दरत्नावली । पिङ्गिशाक
 इति भाषा ॥
 जन्ताग्रनानिनी, स्त्री, (जन्ताग्रनानिनीयस्तेति ।
 इतिः ।) शाखाप्रचयवती जन्ता । तत्पण्यायः ।
 वीर्यन् २ सुस्मिन् ३ उल्लयः ४ । इत्यमर-
 भरती । वीर्या ५ वरुन् ६ । इति शब्दरत्ना-
 वर्णः । प्रतापे ७ कक्षः ८ । इति जटाधरः ।
 जन्ताग्रसः, स्त्री, (जन्तायां पनसस्य ।) पटोलः ।
 यथा,—
 "वास्तकः कारवेण्डक वार्ताकुक्ष शुभप्रदा ।
 जन्ताफलक शुभर्ष सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥"
 इति तन्त्रवेत्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 जन्ताग्रसः, स्त्री, (जन्ताग्रसः यस्याः ।) सन्नाकी-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 जन्ताग्रसः, पुं, (जन्ताग्रसो भण्डिः ।) प्रवालः ।
 इति जिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाल-
 शब्देऽस्य विवरणे ज्ञातव्यम् ॥)
 जन्ताग्रसः, स्त्री, (जन्तायां सक्तं यस्याः ।) एका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 जन्तामाधवी, स्त्री, (जन्ताग्रधाना माधवीः ।)
 माधवीजन्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 जन्ताग्रसः, स्त्री, (जन्ताग्रसि ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति शब्दमाला ॥
 कं स्त्री जन्तायां भाव एव पक्ष कन्
 प्रवालम् इति ६१ । दुर्वादी
 १५ प्र १५५५ यथा ॥

पण्याम् । पुं, (जन्ते पण्यायः ।) सप्त
 इति हाराजनी । १५ ॥
 जन्ताकी, पुं, (जन्ता जन्ते इव तीव्रा यस्तु
 हृदिपण्यास्तुः । तत्पण्यायः । इत्यमरः ०
 इत्यमरः ॥
 जन्ताकी, पुं, जन्ताः । इति जिकाण्डशेषः ।
 जन्तावेष्टः, पुं, (जन्तेव चावेष्टो वेष्टनं यच्च
 शोडशरतिवन्मानमेतद्वर्तीयवन्तः । यथा —
 "शोडश्या पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रिय रमे
 लघुजिह्वाहर्षं योनीं जन्तावेष्टोऽयस्यते ॥"
 इति रतिमञ्जरी । ५ ॥
 पञ्चनविशेषः । यथा,—
 "अन्धकर्णो निरुद्धस्तु चरान् वादिष्टवान् तदा
 वाच्यम्भरश्च मार्गार्थं वातायश्च यजन्तः ॥
 वेष्टमन्तं जन्तावेष्टं तथा देवतं गिरिम् ।
 जन्तवन्तं गिरिश्चैव मार्गार्थं चरिता ह्येव ।
 इति हर्षवर्षे वाणहृदम् ॥
 (यन्मोर्ष्यं हारकादा हृदिगुह्यं दि-
 क्षितः । यथा, तत्तवे । १५५ । २६ ।
 "हृदिगुह्यं जन्तावेष्टः पञ्चमर्षं विराजते ।
 इत्युक्तं योनीकाशः पश्चिमस्यां तथा चतुप ॥
 जन्तावेष्टितकं, स्त्री, (जन्तेव वेष्टितं वेष्टनं यच्च
 कन् ।) जन्तावेष्टितकः । यथा, शब्दमालायाम्
 "जन्तावेष्टितं योनीकाशं जन्तावेष्टितं यथा ।"
 जन्ताग्रसः, पुं, शाण्डवः । इति शब्दरत्नावली ।
 जन्ताग्रसः, स्त्री, (जन्तायां स्त्रिया साधनम् ।
 योषिद्विकारकश्चदेवनादाधनम् । तदुक्तम्,—
 "जन्तायाः साधनं वक्ष्ये प्रखण्डं हर्षवर्षम् ।
 शतं शेषे शतं भागे शतं सिद्धमस्तु ॥
 सन्तर्कं शतहन्तं शतं भागे मन्त्रिणः ।
 शतं योनीं मन्त्रिणः उक्त्या च प्रत्ययम् ।
 यथैव दम्पत्यं जन्ता सर्वस्विकीकरो भवेत् ।
 अथ यन्त्रं संप्रवक्ष्यामि साधनं सुवि दुर्लभम् ॥
 राजोपवर्षा समानीय तदुक्त्यां स्त्रीदेवताम् ।
 पूजयित्वा सङ्गाराच्यै चिह्नं पूजयेत्पुनः ॥
 शतचक्रं घटनिर्गृह्यै चिह्नं प्रथमं यजन् ।
 अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तयेत्पुनः ॥
 ततस्तं नवभिः पुनर्वेष्टेष्टोक्तं शतम् ।
 ततः पूर्वाहुतिं दत्त्वा अष्टोत्तरं शतम् ।
 घनवान् दक्षवान् वाग्मी सर्वस्वोपिपुत्रियकुर-
 शोडश्याहर्षं च भवेत् सर्वं सर्वं न संशयः ॥"
 इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥
 अन्तः अन्तहादिकी १६ पटले शुभसाधनम्
 ४ पटले च वक्ष्यम् ॥
 जन्ता, स्त्री, जन्ता । इति जन्ताग्रन्तात् स्त्री
 कन्प्रत्ययेन णिकप्रत्ययेन वाः नियम्
 (यथा,—
 "यथं सन्ध्या दुरादृष्टमुपगम्यै हन्त सलयात्
 नदेकां तदुक्ते विनयवति । निष्वाभि रजनीम्
 यमीरीकितेन — नूतनतिवा
 पुषाणा मन्त्रिणं नहि नहि मन्त्रीकितं पुषी ॥"
 इत्यमरः ।

रस

स्त्री, (जन वाते + छतिमिदितितम्; उखा० ३। १४९। इति विक्रम् ।) इति विद्वान्कोसुवासुवादिहतिः ॥ वि। इति कविजल्पदम् । (भा०-का० सेट् ।) क, अजीवपत् अललापत् । त्वनम् । इति दुर्गादासः ॥ (लघुतेजनेति । लघु + कर्णो लुट् ।) इत्यमरः । (भावे लुट् ।) भाव- इति लघुभावार्थदर्शनात् ॥ (यथा, वनप्रश्रवात् । ७२१ । यति रागेमधिकं लपनमिदं वक्तुमाश- मावहति । तच्च प्रतिपदं दूति प्रकस्येव दयि- तस्य ॥" तेव दयितस्य लपनं लम्भायम् । पक्षे ।" इति तट्टीका ॥ (लप + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते, लभरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् । क्ते च वि । यथा, अथर्ववेदे ॥ ४।३५.६। क्रोधयन्ति लपिता कृत्तिर्न मशका इव । मन्वे दुर्हितां जने अल्पप्रयत्नव ॥") स्त्री, स्वाद्यविशेषः । लक्ष्ये । इति यथा,—
 ॥ संपिशा शब्दां प्रकर्तौ पयसि क्षिप्त्वा ।
 पनीकृते न्यखेत् लवङ्गमरिचादिकम् ।
 लाघवात् स्वात्ता सुगानस्या वदा-
 न्वहम् ॥
 हं लङ्घी वृत्त्या भक्ष्या मित्रादिस्वापहा ।
 शं प्रहरी युक्तं रोचणी तपस्वी
 परम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 तंसेने शब्दे । इति कविजल्पदम् ।
 लाक्षा-चयलक्षणे सक०-शब्दे अक०-
 इ लभ्यते । इ, लभते । संवगमिहा-
 मति प्रोक्तिम्भुः । भवाद परमायुध-
 नैर्नभाषस्ये । इति दुर्गादासः ।
 (जन + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ।
 हतोपदेशः ।
 श्वेव लिप्तेन लब्धं रसेरुपपन्नम् ।
 द्वेयेन नम्यकं हर्षं तीर्थेषु क्षिप्तेन ॥"
 (लब्धायत्ती यशोवि सेन ।) प्रकृतः ।
 ॥ यथा, रघुः । ११ । २ ।
 अक्षुलभ्यमपि लब्धवर्गमात्रं
 दिदेश सुदधेयलज्जकम् ॥"
 (लभ + क्तः ।) लाभः । वाचिका-
 णा,—
 ॥ क्लृप्ता लब्धा तथा प्रीयितभृक्का ।
 ॥ रता वासव्या आशीमभृक्का ॥"
 इति जटाधरः ॥
 हन्ते इति भविष्यकृतम् । (भा-
 ष्य सेट् इत्यमरः इ वसति
 आस्य ॥

रस

रस, लु लो ड व घातोः । इति कविजल्पदम् ।
 (भा०-आक्ष०-सक०-च्यटि ।) ड, लक्ष्यम् ।
 लो, लब्धा । ड, लभते । घ, लभ । लभति
 पुनस्तानमिति शब्दतानाश्रयादिनि रसा-
 नाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः प्रकाशित्वाद्
 ततो लभ इत्यचरतीति त्रौ साध्यम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 लभसः, पुं, (लभ् + क्तव्यभिचीति ।) उखा०
 ३ । ११० । इति व्यच्यु । वाजिबलनरज्युः ।
 इत्युवादिशेषः । धनम् । याचकः । इति
 सिद्धान्तकोसुवासुवादिहतिः ॥
 लभं, वि, (लभ्यते इति । लभ् + पीरट्पुप्रात् ।)
 ॥ १ । ६८ । इति यत् ।) व्याख्यम् । इत्यमरः ॥
 लभ्यम् । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (यथा,
 सुष्ठकोपविशति । २ । २ । ३ ।
 "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुधा युतेन ।
 भवेवैष द्रव्यते तेन लभ्य-
 कस्यैव आत्मा विद्यते तं ह्युं खाम् ॥")
 लभकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरश्च लो
 डा ।" उखा० २ । ३३ । इति मुन् रश्च
 लत्वः ।) पिङ्गः । इति सिद्धान्तकोसुवा-
 सुवादिहतिः । (वीर्यशोधकः ।) इत्युज्ज्वलः ॥
 विभारिणि, वि, इति केचित् ॥
 लम्पटः, पुं, पिङ्गः । इति लम्पटाशब्दार्थे
 मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, कथाचरित्नामरे ।
 ४७ । १०२ ।
 "अथेतारावर्णीयं यद्यपि क्षीयुं लम्पटः ।
 तथापि न खड्गः क्षिप्रैर्लोपः सात्तथा-
 विधः ॥")
 आसक्तः, यथा,—
 "वर्षेष्टकासुश्रितकामलम्पटः
 सुतेषु वारिषु यनेषु चित्तमग्नः ।
 शङ्केत विद्वान् कुजलेवराज्याद-
 यस्तस्य यतः अम ह्यन केवलम् ॥"
 इति श्रीभारतावते ११ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
 लम्पाका, पुं, लम्पटः । देशमेदः । इति मेदिनी ।
 के, १४६ ॥ (यथा, मार्कण्डेय । ५७ । ४० ।
 "लम्पाकाः मूलकाराश्च पुस्तिका नागुह्यैः सह ।
 यौमथाश्चानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥"
 लम्पाटः, ट्, पट्टहवायम् । इति हारावली ।
 लम्पा, पुं, लुप्तगतिः । शाक इति भाषा । इति
 प्रथिङ्गः ॥ लक्ष्मणं प्रलम्पदशाव ॥
 लम्पा, पुं, (लम्पते इति । लज्जि अवसंयने +
 अच् ।) गतकः । अङ्गम् । कान्तः । इति
 कश्चिन्महाराष्ट्रादिहतिः । लङ्गुकोचः । यथा,
 "प्रायश्च लोकं लङ्गुकोचः कोशलकामिने ।
 उपाचारः प्रदानन्दा हारी आश्रयने अत्रि ।
 इति हंसरत्नः ॥
 अक्षमिदं यथा
 "मिरा पाटकोच्चापिचाने ॥"
 इति हंसरत्नः ॥

रस

रसार्थः—
 "चित्तुचे सुखयोर्योगलक्षणरसगुणो भवत्कृतो
 लब्धः ।
 हिंसा भूक्तनयुवा इतितावाये तपोः
 स्वाताम ।
 स्वावाधासुवक्रथोरन्तरश्चनं प्रजायते लम्ब ।
 लम्बयुक्तं भूम्ह्यै सार्धं चित्तुचे फलं भवति ॥"
 उदाहरणम् ।
 "लेखे मद्यी मयुसिता चित्तुजे भूमी तु
 वन चयोरुदशतिथिप्रभितौ हि यस्तु ।
 तच्चावलम्बकमयो कथयथावस्थे
 धिप्रं तथा च समकोष्ठमिति प्रलाख्याम् ॥"
 व्याख्य । भूः १४ सुखी १९ । १५ कले
 आवाधि ३ । ६ । लम्बो लम्बश्च १२ चैन
 मलञ्च ८४ । इति लीलावती । (देवविशेषः ।
 यथा, हरिवंश । ४३ । २२ ।
 "लम्बसु लम्बेदासः प्रलम्बाश्चभूयः ।
 देवसुहृदो भाति वनीहारा इवांशुमान् ॥"
 वि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—
 "दूरतः प्रीयते स्मर्यं लम्बापटपटाहन ।
 तावच्च प्रीयते स्मर्यं यावत् किञ्चिन्न भावत ॥"
 इति काव्यकवचकम् ।
 (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० ।
 "पाक्षीयमंवाचितलम्बमानः ।
 कल्पजाङ्गरागो हरिचन्द्रनः ।
 आभाति वाखापयस्तस्यारुः
 समर्गरोहारा इवादिशः ॥")
 लम्बकर्णः, पुं, (लम्बो कर्णा यस्य ।) कणः ।
 अङ्गुलद्वयः । इति मेदिनी । के, २०७ ।
 राजस्य । हस्ते । इति शब्दरत्नावली । धन-
 पत्नी । इति राजनिर्णयः । (शशः । सदृश
 अथ विशेषेषु नन शशः स्वात् ।
 "लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णा पिले-
 प्रायः ॥"
 इति वेदकम् ।
 लम्बकर्णः इति भस्मधारये ।) दीर्घाञ्चम् ॥
 तद्वृत्ते, वि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ ।
 ३४ ।
 "लम्बोर्द्वयो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधरा ॥"
 लम्बगणः, पुं, (लम्बः केश इवाश्रमागो यस्य ।)
 विष्टरः । न तु विवाहकाले वरीपवशात्तथै
 काङ्क्षितयवामानपवलिनाधोमुखः अर्धस्त्रात-
 दभाः । यथा,—
 "जङ्गकेशो भवेत्तज्ज्वा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
 दक्षिणपर्वको जङ्गा वामार्जेस्तु विष्टरः ॥"
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 केशोद्वेगपम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । भाषा-
 माहात्म्ये । प्रतिनिष्ठवर्धवटुशास्त्रप्रचार्ये लिङ्ग-
 तम् । ४॥ दीर्घकेशुक्तं, वि ।
 लम्बकता स्त्री लम्बा इति यथापि
 लम्बा यैरुपिपत्नी इति राध
 पिपत्नी वि ।

सखाट

खचित

सखिता

की (ललनन ईधति कामानिति
 लु। टाप् ।) कामनी । यथा कल-
 से ११५५ ।
 तुलित ललित ललनाङ्गमञ्जल ललवाचन
 सुहृद्यैश्च ।
 प्रकुसुम परिमल वासितदेहा वल्लभ-
 निनाः ॥ १० ॥
 द । जिज्ञा । इति मेदिनी । मे, १०१ ।
 द, की, (ललनाचं प्रियम् ।) द्वीवरम् ।
 राजाचर्षटः ॥
 १, पु, (ललनाचं प्रियः ।) कदम्बः ।
 त्रिनिर्घटः ॥ कामनीवल्लभश्च ॥
 खलः (ललन्दिवः) खल्यं कर्त्तुं ।
 लम्कथितकारिः । तत्पर्यायः । ललनम् २ ।
 ॥ गीष्ठा । इति शब्दमाला ॥
 मेहनम् । इति शब्दवन्त्रिका ।
 नी (लनं ईषामटति द्यापयतीति ।
 अक्षः ।) व्यवहरविशेषः । कपाल इति
 । तत्पर्यायः । व्यक्तम् २ गोष्ठिः ३ ।
 ॥ महाप्रदः ४ प्रदः ५ भागः ६
 ॥ अचलीकम् ७ इति शब्दरत्नावली ॥
 हम् ८ । इति धनजयः ॥ तस्य शुभाशुभ-
 । यथा,—
 र्गुणैः प्रसेलनाटविमलैस्तथा ।
 धनवल्लभं वन्दे हृदयशेखराः ।
 ॥ शुक्तिविशालैः शिरालैः वायकाश्रितः ।
 ॥ शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्दन्तैश्चराः ।
 टैर्वैद्यार्हाः कूरकर्मरणाकृषा ।
 ललाटे च कण्ठा उदरे नृपराः ।
 स्वतास्त्रिषो रेखाः स्तः प्रतवर्षिष्णम् ।
 तन्त्रसहिराद्युः पञ्चगव्यश्च ॥
 दुर्गवतिर्विष्णुः पञ्च पुष्पाः ।
 शम्भामिष्य अश्विनाशुर्वरौ भवेत् ॥
 वज्रमिः वज्रमिः पञ्चाशद्भक्तिकाः ।
 १५ वक्राभिस्त्रिंशद्भुक्तिकाशामिभिः ॥
 तमवकाभिराष्टः क्षत्राभिरस्यकम् ।
 त्रिभुजमिभुवौ चाष्ट ललाटकम् ।
 चस्त्रानामनुष्टुप् खल्लोसप्रश्नम् ॥
 इति मार्कण्डे ६५ अध्यायः ४
 । प्रलङ्गादि वचन्ते । मल्लकोदरपुण्ड-
 रनासाधिवृक्षवस्त्रिषोषा इत्येता सके-
 न सुशुभे शारीरस्थाने प्रथमेष्टाव्ये ॥
 नी, (ललाटमेव । कर्त्तुं ।) प्रश्न-
 इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-
 इति धनजयः ॥
 जि, (ललाटं वपस्वीति । ललाट-
 खल्लललाटशोर्लुप्रितयोः ।) ३ । २ ।
 खल्लः । हम् ।) ललाटनापङ्कः ।
 पः खल्यैः । इति विश्वनामनीतुष्टी ॥
 ३ । १३ । ४१ ।

पदार्थ

पदव्यक्ति

खली
 नास्वा सुनोऽप्यखलितेन हस्तः ॥
 यथा च, नेपथी । १ । १३८ ।
 “कथं विधानमेव पाणिपङ्कजात्
 तव प्रिया श्रीलङ्कडुलशिविनः ।
 विर्योन्मेषे मल्लभयेति विर्येता
 लिपिलैलाटपनिधुगश्चरा ॥ ”)
 ललाटिका, खली, (ललाटे भवेत्लङ्कारः । “कर्णे-
 ललाटात् कर्णलङ्कारः ॥ ४ । ३ । ४५ । इति
 कर्त्तुं ।) खलीदिरचितललाटाभरणम् । टिका
 इति खलाता । तत्पर्यायः । यथाप्राज्ञा ७ ।
 इत्यमरः ॥ ललाटस्थचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
 प्रक्षल्यच्छे २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः ।
 इति मल्लनाथः । यथा, कुमारः १५ । ५५ ।
 “तदा प्रसृतकन्दना पितुर्गृहे
 ललाटिकाचन्दनधराजनाका ।
 न चातु जाला जमने स्म निर्हतिं
 तुषारचङ्घानाश्रितातैश्चपि ॥ ”)
 ललाम, [त्] ली, ललामम् । यथाह वदः ।
 “प्रधानध्वजपङ्क्त्यु पुष्पशालाविलम्ब्यु ।
 भूपावाचिप्रभावेण ललामं खलान् ललामम् ॥ ७ ”
 (प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६३ ।
 “तच्च स्वयंवरसमाहृतराजकोके
 कलललाम कमनीयमनस्य लिप्थोः ॥ ”
 पुष्पकः । इति रघुटीकायां मल्लनाथधृते-
 नाचः । ५ । ६४ ।)
 ललाम, ली, (लङ् विनास + क्तिप् । तं व्यमति
 प्राप्नोतीति । व्यम गतो + लण् । उच्यते ललम् ।)
 चिह्नम् । अचः । प्रज्ञम् । प्रधानम् । भूषा ।
 (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
 “प्रीत्यस्तव श्रीललनाललारां
 शृङ्गारुरत कृन्तलमलिकतामधम् ॥ ”)
 दालिः । पुष्पम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति
 मेदिनी । मे, ५१ । अथललाटे व्यत्यर्थचिह्नम् ।
 भवादीनां ललाटचिह्नम् । अथस्य भूषा ।
 दक्षमर्दटीकायां भरतः । (पुंनपुंसकलिङ्गमपि
 यथा,—
 “ललाटोर्ध्वे ललामादि प्रभावे युवधे ध्वजे
 श्लक्ष्णपुष्पापङ्क्त्युपुष्पचिह्नाश्चलिङ्गम् ॥ ”
 इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादः ॥
 इत्येष्टे च जि । यथा, महाभारते । ७ ।
 २२ । १३ ।
 “ललामोर्ध्वे लिङ्गुः सन्नेष्टव्यश्चेष्टेष्टिः ।
 राज्ञां ग्रन्थे मण्डनायः श्रान्तमौरव्यवनेत ॥ ”)
 ललामकं, ली, पुरीत्यलसाल्कम् । इत्यमरः । तदेष
 मार्कं पुटः संयुक्तभागे मार्कं ललाटपथेष्वा-
 मातर्त्तं ललामकं ललामं तिलकमिव इति
 इवाचै कः । इति भरतः ॥
 ललामी, खली कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।
 लुप्तविशिका २ । इति शब्दमाला ॥

ललितं ली (लल + च)

ललितं ली (लल + च)

नेत्रा
 तम् । तथा च ।
 “सुकुमारालङ्कारविन्यासे मन्दरा ललितं भवेत् ॥ ”
 तथा,—
 “मल्लभङ्गं करकिप्रसवावर्तनेरुपनमी
 सा लिप्यन्ती ललितलज्जिता लोचनस्याङ्गनेन ।
 विन्यस्त्यन्ती चरणकमले लोचजा स्त्रियाते
 निःशङ्का च प्रथमवयस्य भक्तिता पङ्कजाद्यौ ॥
 अनेनाक्रिययाश्रितसुकुमाराविधानतः ।
 हस्तपदाङ्गविन्यासस्तवस्था ललितं विद् ॥ ”
 इत्यमरः ॥
 “अनास्थापदिष्टं स्थाङ्गानि रतिचिह्नितम् ।
 इत्यमरः ॥
 लला केषु भावे क्तः । लङ् विनासे इत्यस्य
 मनीषादित्यात् उच्यते ललं वा । इति भरतः ।
 व्यपि च ।
 “विनासमङ्गिरङ्गाणां ललितालमनीश्वरा ।
 सुकुमारा भवेद्युवज ललितं तदुद्वीरितम् ॥ ”
 इत्यमरः ॥ ललितः ३
 ललितः, पु, (लक्षणे ईधति इति । लल + कर्त्तृणि
 क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
 “प्रकुलसन्तर्कमालाद्यामी
 शुवाविमौरीरलसलोचनश्रीः ।
 विनिःसरत् वासयन्तान् प्रभाते
 विलासिर्विशे ललितः प्रदिष्टः ॥ ”
 तस्य गानसमयो यथा,—
 “प्रातर्मध्याह्नौ देशमो ललितः पटमङ्गरो ।
 विभासा मेरुषो वैव कामोदो गोष्ठीकोर्ध्वे ॥ ”
 इति सङ्गीतदासोदरः ।
 ललितः, जि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा,
 रघुः । ८ । १ ।
 “अथ तस्य विवाहकौतुकं
 ललितं विभन श्व पाणिनः ॥ ”)
 ईधितः । इति मेदिनी । ते, १४७० । ललितः ।
 इति विश्वशब्दरत्नावली ॥
 ललितकान्ता, खली, (ललित कान्ता च ।) मङ्गल
 चण्डिका । तस्मा ध्यानं यथा,—
 “येवा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेष्टिका ।
 रत्नकोपियवस्था च द्विभुजा शिवतवस्था शुभाभना ।
 तवयोवनववस्त्रा चार्चयन्ती ललितप्रभा ॥ ”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 ललितान्, खली, (ललित + टाप् ।) कन्दरी । दारी ।
 इति राजनिर्घटः ॥ वरीविशेषः । यथा,—
 “निमिषाश्चरु राजवैः प्रापाद्युचक्षुस्तः पुरा ।
 वशिष्ठो ह्यधरीरोभूत् प्रापाद्युचक्षुस्तः पुरा ।
 तयो वशीप्रदेशेन विजये काममष्टपदे ।
 मन्वाद्ये तयकोमे तस्य विष्णुरभूत्तदा ॥
 प्रलक्ष्यस्तस्य देवस्य वरदानवृत्तमहामणिः ।
 अन्धतामवनाथैश्च कुल्लं कल्ला गिरिकुटे ।
 तत्र खाना च पीडा च प्रदीर्घं प्राप दूरितम्
 तस्मा । तस्य काम कनी वरा

सखिता

सखिता

सखिता

निहता तत्र चापस्य चिरादुरादौ मनेत ।
तस्मात् पूज्यं कृत्वात् सखिदरः ।
साम्राट् विद्यात् पूज्यं महादेवावधारिता ॥
वैशाखपुष्पपञ्चस्य छतीयायां तस्मै यः ।
कृत्याये ललितान्तरं स श्रमसदनं व्रजेत् ॥
ललितायाः पूज्येनीने भगवान्नाम पलेतः ।
सद्यः विष्णुलिङ्गस्यै तत्पात्रे भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः स्नात्वा द्वादशैः शुक्लपत्रैः ।
भक्त्यन्तं समाकृष्ट्यो सजेत् परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजना ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ३ ॥
गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसास्त्वत्तुभिः

प्रहसरन्निवहन्तारका पालिः ।
कलितस्त्रामा ललितो
राधाप्रेयस्य विभुर्नयति ॥

इति भक्तिरसास्त्वत्तुभिः ॥

ललिता श्यामता श्रेया पद्मा मन्नाच्च श्रवन्ते ।
इति तद्वीक्षणं जीवगोसाक्षी । तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या इमां सेव ललिता ललिता सेव राक्षिका ।
एतासामन्तरं नास्ति कश्चिं सर्वं हि नारदः ॥”
इति पाद्मे पाक्षिलखले रासकीर्त्यायां नारदं
प्रति श्रौतव्यमस्ति ॥ यथा, कञ्जीतदामोदरे ।
“ललिता मातङ्गी गौडौ नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
(सा तु जन्मन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सीते-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।
“वलावलौ रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता घडिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
“देशी देवकिरी सेव वराटी तोंडिका तथा ।
नालना चाय हिन्दोनी वसन्तस्य वराङ्गना ॥”
अस्या ध्यानदिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
“र प-वर्था च ललिता यौदृश सज्जया मया ।
कृच्छ्रेणा युद्धसन्ध्यास्यान् समर्थो केचिदुचिरे ।
सैवतजनययुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”
अनन्तः । यथा,—

“प्रपुलकप्रच्छदमालोककणा
सुगौरकानिर्युवती सुदृष्टिः ।
पनिजन्मन्तो सहसा प्रभाते
विजस्येयं ललिता प्रदिष्टा ॥”
सदाहरणम् । स ग म प ध नि स । इति श्रवणा ॥
ध नि स ग म प धा इति द्वितीया ॥
इति ललितः ।)

ललितासप्तमी, स्त्री, (ललिताख्या सप्तमी) ।
भाद्रपुलकसप्तमी । तत्र कुकुटीप्रतं काश्यम् ।
यथा भविष्ये ।
“मात्र मासि धिते पक्षे सप्तमी भिस्मेव वा
जाता शिव मकरो य यथाभिधम्

पूजयेत् तदा तस्या पुण्याय नैव निन्दते ॥”
इति कुकुटीप्रतसप्तम्यात् । इति तिन्ना-
तन्त्रम् ॥ ३ ॥
तद्विधयेथा । तत्रादौ सखिवाचनपूर्वकं
यक्षुत्वं कृत्यात् । ॐ चक्रोद्यादि भान्ति भानि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावत्कावनपर्यन्तं
कसुकगोवा श्रीमदुक्तौ शिवदुर्गाधीतिनामा
प्रतिवर्षायमाश्रुजसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकप्रतिपत्त्योपूजायावत्पञ्चमीतोरक-
धारसमविक्रयपुराणोत्पन्नकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीप्रतमभङ्गं करिष्ये । ततः शङ्ख-
सूक्तं पठित्वा सामान्धार्यं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतसङ्घादिनां विधाय मङ्गलादिन्
पूजामारभेत् । ततो आद्या स्मृतिरित्यु-
क्तं मानसोपचारैः संपूज्य आर्यं संस्थाप्य
पुनर्धात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्यु-
पादरेत् संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
४४मस्त्युक्तदोरकं दुर्गेभ्यः भिक्तं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयेत् । तत् दोरकं धामकरे वद्धा भोग्य-
सुतस्य कथां श्रवयान् । अष्टपक्षानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ ३ ॥ अथ कथा ।
श्रीकण्ठ उवाच ।

“लोमशो नाम देवप्रियेष्टुरामागतः पुरा ।
शोऽन्तिके तनुदेवेव देवका च दुपिष्ठिरः ॥
उपविष्टः कथाः पृथ्वा कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथमेतौ प्रचक्रमे ॥
कंसीन निहताः पुत्रा नाशा जाताः पुनः पुनः ।
श्वतवत्सा देवलिः त्वं पुत्रदुःखिन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव बहुपयिषा ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखिन दुःखिता ॥
मन्त्राधीन्यवता सा तु बभूवाद्यवपुत्तिका ।
तमेव देवकी देवि । भविष्यति न कंशः ॥

देवकुवाच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव बहुपयिषा ।
कथं चीर्यतं सख्यं तस्याः सन्ततिशारदम् ॥
लोमश उवाच ।

अयोध्यायां पुरा राजा नकुलो नाम विशुभः ।
तस्य राज्ञो महादेवो नाया चन्द्रमुखी पिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माता च नामिका ।
तवोरासीदृष्टप्रीतिः साङ्ख्यीना परस्परम् ॥
अथ तेषां च मित्रिण्यौ स्नानार्थं सरयुजये ।
प्राप्ते प्राप्तास्तु तस्यैव बहुशो नगराङ्गनाः ।
स्नानास्तां सख्यं चक्रुस्तस्यैव कस्तूरपङ्कम् ।
विस्मयिष्या शिवं शान्तसुमया सह प्रह्वरम् ॥
नालपुण्यान्नेभिरना पूजयित्वा कथाविधिः ।
ग्रन्थ्य शिरसा भक्ता दण्डास्तास्थां नरस्त्रियः ॥
किमिदं क्रियते साध्याः कथन्तां यदि रोषते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सन्त्येव तदुच्यताम् ॥

क्षिप्र ऊतुः ।

पूजितोन्मार्गितरपान् पादयो वच प्रह्वर
वहा खनमिदं मुखं शिरसाङ्गा विवेरि

धारयोविमद तावद्वानत प्राञ्छ्य स
नासां त्वन्मनः श्रुत्वा तैः कला मानस
कला च सम्पत्तिं तत्र बद्धा दोर्भां हृष्टं
नतस्याः खड्गं जम्बुः सखीभिः परिवा
कालेन सख्या तच्च विस्तृतं तदुन्नतं वा
प्रसक्त्या चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुखीरक
मना केचिदहोरात्रिः सा बभूव भवज्जर्म
माता च कुकुटी जाता तस्यस्यवतप
तस्यैव ते च मित्रिण्यौ जाति जातिस्मरे
सन्त्य भूयन्तस्यैव प्रापञ्च समयः पुनः ।
तद्विने तद्विने प्राप्ते पुनः काले च ते न
अदेवमादके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥
राज्ञो जाया बभूवाय पृथ्वीनाथस्य सा
इत्यहो नाम विस्मया सा तु राश्रीरतिव्य
अयिमरीकदिनस्यासीदुर्भाया भूयनाति
पुरोहितस्य कालेन कुकुटी बहुपुत्रिणी
जातिस्मरा चाद्यपुत्रा तस्यैव चाप्यतपन
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्गन्धुवाय तयोर्निजः ॥
तस्यैवरी पुत्रमेकं प्रकृता तच्च रोमिणम् ।
भववर्षे तु पञ्चममगात्तच्च पुपिष्ठिरः ॥
तच्च तां भूयसा द्रष्टुमात्रगामानिदुःखिता
सखीभावादनस्मिहाष्टपुत्रसमन्विता ॥
अनुक्तभारणा निहतं खमापेनेव भूयिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयां प्रचञ्चालिन्वरी र
ततो यद्वं प्रियजिता तां सखीं तीव्रमत्तर
पिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवध प्र
हता हताश्च ये पुत्राः पुत्रार्थवन्त्यनास
बहुपुत्रा जीववत्ता प्रकृताभारणा कथम् ।
श्रीमेष्टं यद्विदं मदे तद्विदं यौदागिरीय
भूयगीवाच ।

भान्ति मासि मिते पक्षे सप्तम्यां ललिताश्वे
स्नात्वा शिवं संक्षयित्वा मङ्गले च भङ्गाश्च

संपूज्य विधिवत् प्रार्थं जैलोक्ष्य यच्च विरुपे
तदेव हि व्रतं पूज्यं त्वया सह मया जतम्
तत्कथाचरितं भक्ता तेनाहं सुखिरा सखि
जया नाचरितं सन्त्य दृष्टेनातशरीरदा ॥
तत्रैव सन्ततिस्थिता राक्षीरपि सखि दुःखि
प्रभाय एष कथितो व्रतस्थस्य मया खि
खड्गं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावान् प्रतीच्छ त्वं वाच कांश्या विध

इत्या
संपूज्य शङ्करं भक्ता करे वद्धा सुखीरकम् ।
यावत्कीर्तं भया तावत् शिवस्यात्मा निवेदि
दत्तैव समयं कला दत्तः प्रभृति होरकम् ॥
खर्यस्यमयं वरिप करशाखासु धारणम् ॥
शङ्करोमया शङ्खं चौर्यं रात्रतन्तया ।
ताञ्चपात्रे प्रतिष्ठाप्य शङ्खायोपपादेन ॥
पादवं पिङ्गकञ्चैव भस्त्रं भोग्यं प्रव्रजत ॥
समीक्षा भोदयित्वा तु खर्यं भुङ्क्तीव तत्पर
मङ्ग्यं धीमथरक्ष विषयस्थानिनीदतम्
इत्यर्थं प्री भयद ततः ।

भूत य एव धाम्नी रंशरी गुणनेशरी
तन्मात्रा मम वेन सुदृष्टा मय देव क ।

असि जिलोनेष दृष्टय मत्तयस्य नि ।
ह्रैव श्रावयित्वा च विराम मुनिस्तथा ॥
गाम स्वपुरं पादं मयाशिव तपोदितम् ।
[स्त्रियः स्वाचरित्यन्ति त्रमेतद्वृष्टिरे ॥
श्रुत्वाहं प्रवृत्ताहं देवस्वाचरितं गुप्तम् ।
[मां मन्त्रनिधिच्छेदो न कदाचिद्विषयति ॥
स्वयच्छेदाचरित्यन्ति त्रमेतत् सुखप्रदम् ।
प्रसिद्धं लोके सुखं सदा यात्यन्ति प्रियमन्ति-

रम् ॥

या कुकुटीनमिदं त्रयोरोमेतं
द्वयं विभाज्य हृदये च गुहं निधाय ।
भद्रा करोति कनुपौत्रविधानदत्तं
सखी सदा भवति प्रीतमकीववत्या ॥
ति भविष्यपुराणी कुकुटीनप्रकथा समाप्ता ॥

कौ, (लु + अण्) । चानिप्रलम् । इति
लब्धव्यनिष्ठा । लब्धम् । लब्धव्यम् । इत्यन् ।
ति राजनिर्देशः ।

पु, (लब्धमिति । ल + अण्) । केशः ।
यथा, इत्य । १६ । १६ ।

“वक्रोत्तरायेरलकेस्तद्वय-
स्त्रुतां गन्तुं वा शिरवान् वमन्ति ॥”

गन्तुः । ह्रैवम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
२० ॥ अत्र विनाशस्थानं निवासः । इति विभा-

मचक्षुः ॥ (रामपुत्रस्य अन्तविपरणादिकं
भाष्येण उपचरकाहोरो नष्टम् ॥) जाल-

द । यथा,—
अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठादर्थं तवः ॥
इति हिमचक्रः ॥

यथा, सायवै । १ । १८ । १३ ।
पुत्रवान् जनयानि न खल्वे नपुनभवत् ।

तत्सङ्गिचक्षुः सत्सङ्गां किमुनाश्रियः ॥”
[वाचाया मर्त्यः । इति राजनिर्देशः ।

किञ्चलः । पञ्च । गोपञ्चलोम । इति रघु-
[कथां मञ्जिनाष्टदशैकयन्ती । यथा, इत्य ।

१ । ३२ ।
त लो कुशकपोस्तदगमंजिदो गदाह्वया ।

व, कुशकपोस्तदगमंजिदो गदाह्वया ।
[क, कुशकपोस्तदगमंजिदो गदाह्वया ।

, कौ, (लुगानि प्रीतिरिति । लु +
[तत्सङ्गिचक्षुः । उच्यते । १ । १६ । इति

ज्ञाय । देवकुसुमम् २ शीतंक्षुम् ३ । इत्य-
[र ४ शीतक्षुम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥

वक्रवत् ५ । इति शब्दरत्नावली । लब्ध-
[लका । ६ । इति ५ । इत्यम् ८ । लब्धम् ६

पुण्यम् १० । इति ११ । वारिस्वयम् १३
[इत्यम् १६ । शीतक्षुम् १७ । शीतक्षुम् १८ ।

वक्रवत् १९ । शीतक्षुम् २० । शीतक्षुम् २१ ।
[वक्रवत् २२ । शीतक्षुम् २३ । शीतक्षुम् २४ ।

युज्यन्तम् दीप्यन्तम् न ३४ रात्र
वक्र । य । य

लब्धं कटुत्वं गन्तुं तेनोक्तम् । लब्धम् ।
दीप्यन्तं गन्तुं गन्तुं कर्तव्यतामवाप्नुतम् ॥

हृत्वा कर्हि लब्धवान् श्रुत्वाहं विनाशयन् ।
कासं स्वास्य हृत्वाहं मय तपयति पुनम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
“विद्वान्मन्त्रवत्सला तापिनी कापि कामिनी ।
लब्धानि वस्तुसंख्यं यदर्थं राहवे ददौ ॥”

इत्युक्तम् ॥)
लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) । लब्धम् ।

इति शब्दरत्नावली । (लब्ध + कर्त्तुं) विन-
[रात्रं विज्ञेयम् ।)

लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) । लब्धम् ।
निर्देशः ॥

लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) । लब्धम् ।
विज्ञेयः । यथा, लब्धवत् ।

“लज्जामन्त्रवत्सला तापिनी कामिनी ।
लब्धानि वस्तुसंख्यं यदर्थं राहवे ददौ ॥”

मधुकर्तृनिर्देशः । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

विद्वन्मन्त्रवत्सला तापिनी कामिनी ।
लब्धानि वस्तुसंख्यं यदर्थं राहवे ददौ ॥

(यथा च ।
“अपि । लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।

विज्ञेयम् । यथा, लब्धवत् ।
लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

दीप्यन्तम् दीप्यन्तम् न ३४ रात्र
वक्र । य । य

लब्धं कटुत्वं गन्तुं तेनोक्तम् । लब्धम् ।
दीप्यन्तं गन्तुं गन्तुं कर्तव्यतामवाप्नुतम् ॥

हृत्वा कर्हि लब्धवान् श्रुत्वाहं विनाशयन् ।
कासं स्वास्य हृत्वाहं मय तपयति पुनम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
“विद्वान्मन्त्रवत्सला तापिनी कापि कामिनी ।
लब्धानि वस्तुसंख्यं यदर्थं राहवे ददौ ॥”

इत्युक्तम् ॥)
लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) । लब्धम् ।

इति शब्दरत्नावली । (लब्ध + कर्त्तुं) विन-
[रात्रं विज्ञेयम् ।)

लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) । लब्धम् ।
निर्देशः ॥

लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) । लब्धम् ।
विज्ञेयः । यथा, लब्धवत् ।

“लज्जामन्त्रवत्सला तापिनी कामिनी ।
लब्धानि वस्तुसंख्यं यदर्थं राहवे ददौ ॥”

मधुकर्तृनिर्देशः । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

विद्वन्मन्त्रवत्सला तापिनी कामिनी ।
लब्धानि वस्तुसंख्यं यदर्थं राहवे ददौ ॥

(यथा च ।
“अपि । लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।

विज्ञेयम् । यथा, लब्धवत् ।
लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

लब्धम् । लब्धवत्, कौ, (लब्ध + कर्त्तुं) ।
लब्धम् ।

साखा

साखनं

साखाने

परिकौ साखति । २. बाह्यते मन्थन
एव कौचित् पकते । भर्गो भज्जनम् । इति
दुर्गादासः ।
त्र, स्त्री, (लाञ् + कृच्) उच्यते । इति
मेदिनी । जे, १५ । (अष्टाशतम् । खड इति
भाषा ।
“येषां स्तुतस्तुलाकाणि यानिानि ससु-
याणि च ।
अष्टानि स्मृतिताम्बुलानि जौति मनीषिणः ।
लाजाः स्तुर्भेपुराः प्रीत्या लवणो दीपलाञ्छनैः ।
खलपन्नमला स्तुता वल्गाः पिक्वकफिच्छेदः ।
कृद्गतीसारदाहाखमहेदस्तुपापहाः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ।
त्र, पुं, (लाञ् + कृच्) आर्जनं कृणुः । इति
मेदिनी । जे, १५ ।
त्रा, स्त्री, अचतम् । इति मेदिनी । जे, १५ ।
(यथा, सुश्रुते । ४ । १६ ।
“पौलिकं शूकराखाजामयुकेः सारिधा-
युतेः ॥”)
त्रा, पुं भूवि, (लाञ्जन्ने येति । लाञ् +
चच् ।) अष्टाशतम् । लायोधा इति खड इति
च भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । १६ ।
“कदा प्राक्निवृत्तस्य राजसर्गो ममात्मनौ ।
लाजेरदकविध्वंसि प्रविशन्नावरिन्दसौ ॥”)
तत्पञ्चाशः । अचतम् २ । इत्यमरः । २ । १६ । ४७ ।
लाजा ३ अचतः ४ । इति भरतः । अथ
गुणाः । लघाच्छेदातीसारप्रमेहेदः जगतां शि-
त्वम् । आसपिचोपशमनत्वम् । आधिकारित्वम् ।
जपत्वम् । प्रीतलक्ष्य । अथ मन्थगुणाः ।
आधिकारित्वम् । दाहलक्षणाज्जरातीसारनाशि-
त्वम् । अश्वेदोषामपाचनैवञ्च । तस्य यथा-
गुणाः । आसपिचस्य शमनत्वम् । क्षुधाज्जगता-
म्बाविदोष्यक्षुधिरोगनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः । ॥ ५ ॥ अत्रि च ।
“इति च व्रीहयो अष्टास्ते लाजा इति
भंजिताः ।
यवाद्वयं ये अष्टास्ते धावाः परिकौर्त्तिनाः ॥
लाजाश्च मधुधानाश्च तर्पणाः पिपासाघनाः ।
मौषमयावनाक्षीत्याः क्षिप्तिहृणाश्च दौपनाः ।
लघातीसारशसनो धातुशान्तकरः परः ।
मन्दाग्निविषमाशानो बालश्लेष्मविरोधितम् ।
द्वयश्च शुकभारिणां लाजमज्जः सुनंस्कृतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः । ॥ ५ ॥
तस्य चूर्णगुणाः ।
“त्राचादाहमन्थज्वररुहिलासुषुप्तकैरम् ।
लाजचूर्णं समध्यात्वा सन्तपेयमुदाहृतम् ॥”
लाजचूर्णं प्राचादिजलशंकरामध्याप्यसंश्लि-
तपैर्यमुक्तमित्यर्थः । लाजचूर्णगुणश्च गुणयुक्त्यैः ।
“लाजाणां प्रलम्बः कौटिल्यतावृत्ता विशेषतः ।
कृद्गतीसारलङ्घदाहविषमज्ज्वरपपाहाः ॥”
चरकाच ।
“तत्र तपमेवोदौ प्रदेयं लाजचूर्णम् ।

अत्रापि नृवरयेयम्
इति भावप्रकाशः ।
लाञ्जन् स्त्री, (लाञ् + कृच् ।) नाम । पिबूम् ।
इति मेदिनी । जे, २२१ ॥ (यथा, कुमारः ।
७ । ३५ ।
“इहापि निवृत्तनमरीचिभासा
लासादनापिक्वलाञ्जनेन ।
चन्द्रेण दिवं प्रतिमिग्रसौविः
पुलासविः किं यथ्यं हरस्य ॥”)
लाञ्जन्, पुं, (लाञ्जनीति । लाञ् + कृच् ।)
राशोधात्यम् । इति राजनिर्घण्टः । जन्ति
पुलके लाञ्जनीति च पाठः ।
लात्र, पुं, देशान्तरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
७८ । ११६ ।
“इहौ तस्य सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च ।
छाटद्विषे ततो राज्यं च कर्माटपुत्रे वृषः ॥”)
वस्त्रम् । इति मेदिनी । जे, २७० । लोणभूय-
यादि । इति शब्दरत्नावली ।
लाड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (अष्ट-
शतं परं-सक-सेट् ।) लाडयति अल-
खाडुतु । इति दुर्गादासः ।
लापः, पुं, अचतम् । अप्रधानोभावि वपुप्रत्ययेन
नियमम् ।
लाप्यं, त्रि, (लप्यते इति । लप् + ल्यप् ।) कथ-
नीयम् । अपवातोः कर्मणि ध्यप्रत्ययेन
नियमम् । इति सुभषोषाचार्यम् ।
लाभा, पुं, (लभ् + कृच् करणे ।) भक्ष्यनाद्विर्धौ
नाशिष्णोपापार्त्तित्वम् । तपुपञ्चाशः । अलम् ।
इत्यमरभरतौ । लभ्यम् ३ टडिः ४ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ ।
२२ । २२ ।
“सुखदुःखे भवक्षौषी लामालाभौ भवानवौ ।
यच्च क्षिप्तधाराभूतं गतुं देवैश्च कर्म वत् ॥”)
प्राप्तिः । इति लमधात्वर्थदर्शयताम् । (सम-
धर्मप्रतिताममेव च्यत्वसः । यथा, मनुः । १० ।
११५ ।
“समविसाजमा प्रक्षेपा दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सपुत्रपितृहृदय च ॥”)
लाभः, स्त्री, (लभ् + ल्यप् ।) लाभः । इति
शब्दरत्नावली ।
लामल्लकं, स्त्री, वीरकलम् । इत्यमरः । अथ
पञ्चाशगुणादुपरीरुष्टे ब्रह्मणौ । उपगौरव-
पौतकल्लवविशेषः । तत्पञ्चाशः । सुधा-
लम् २ अष्टाशतम् ३ लवम् ४ अणु ५ इत्येका
पणिकम् ६ प्रीतम् ७ दीपकत्वम् = लला-
प्रथम् ८ । अथ गुणाः । चिमत्वम् । विस्म-
त्वम् । वातपित्तदृष्टाद्यभ्यमन्थकृतिरिदं
ज्वरापहन्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
लालनं, स्त्री, (लल् + कृच् + ल्यट् ।) अल्ल-
क्ष्यकरणम् । प्रेमपूर्वकपालकादरणम् ।
संहाय इति भाषा । कञ् क्रीपस्ये उपसर्ग-
दञ्

उपमिति च नृवरयेयमात्मनः
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः । तथा
“लालने बहवो दोषास्तान्ने बहवो गुण
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च तादृशेन तु लाल
अपि च ।
“लालयेत् पुत्रं वर्षाणि दशवर्षाणि ताव
प्राप्ते तु योद्धुमि चेत् पुत्रं मित्रपदान्वरेत
इति चाणक्यप्रत
लालसा, पुं स्त्री, (लल् + शङ् ।) तत् “
वान् ।” ३३ । १०२ इति अथ । टाप् ।) न
लासः । इत्यमरः । कौटिल्यम् । य
इति मेदिनी । जे, २४० । दीहम् । यथ
“दीहर्दं दीहर्दं अहो लाजसा कृतिमामि
इति हेमच
लीलः । इति नानार्थे च ख । (लोड्ये
इति धात्वः । घणा, माघे । ४ । ६ ।
“इहापि निजक्षौ चटुलालानां
मदेन किञ्चित् चटुलालानाम् ।
कुर्वीत्यसुपुत्रिज्जरातपने-
विद्वद्भूमनां जलनायपनेः ॥”
तथा च कुमारः । ७ । ५६ ।
“तस्मिन् सुहृन् पुरसाध्वरीणा
म्रीधानन्दपुत्रलालसावाम् ॥”)
लाखसीकं, स्त्री, पिक्वलम् । इति शब्दरत्ना
लावा, स्त्री, (लल् + कृच् + कृच् ।) द
सुखभयजलम् । लाज इति भाषा । तत्प
खणिका २ खन्दिनी ३ । इत्यमरः । प्रा
खणीका ५ । इति शब्दरत्नावली ।
लावः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा सु
४ । २२ ।
“हीनकृदात्तु भवैक्षोपो लासानिद्राभम
खमः
लासाटिकः, त्रि, (कलाटं प्रवर्त्तति । ला
“वृद्धाश्च ललाटकुक्षौ पश्चति ॥” ४ । ४ ।
इति तत् । कुरीक्षित्वा प्रभोलेकाटं प्रश्ना
तु कार्यभूतपक्षे इत्यर्थः ।) प्रभोलेक
काद्याचमः । इत्यमरः । यः सेवक
प्रसादपिद्वन्नाय प्रभोलेकाटमेव प्रश्चति ।
प्रभोः कार्यभूतभोलेकाटौ लासाटिकौ
वतु शिकः । कैचित्तु कार्यचम इति २
दर्शिन एव विशेषयुक्ता दकमेव लला
माहृन् तु ज्ञाति । भावप्रार्थित च
लासाटिकः कदापि प्रभुमर्षेन्दर्शितः ।
जयः । इति कर्त्तव्यां भरतः । धास्ते
विशेषे, पुं । इति मेदिनी । जे, २२१ ॥ लव
सम्बन्धि, त्रि । यथा । प्राप्तिस्तु लालाटि
धादि ।
लालामेहः, पुं, (लाजावत् मेहनीति । सि
कृच् ।) प्रमेहविशेषः । यथा,—
“लाजावत्सुशुतं मूत्रं लाजमेहेन पिक्वल
प्रमेहसीति शेषः । अस्थोपधम् ।
“इक्षुका खरय पीवी मधुना रसमेष्टान

साहित्यं

साधयि

सासक

रत्नाचूयंशुतो वा रमो धावताः सम-
चिन्तः ॥
यि च ।
अप्रभा ववा मुखा भूभिर्न सुरदाह च ।
रमानिषिषा दास्यो विपत्तौ च्छन्नचक्रम् ॥
हृन्तोपचक्रं क्खेना वंशलोचना ।
रु कर्मसाचायि कुण्ठादेवाभि इतिमात्र ॥
रुक्मिणिना चर्चं विहङ्गं भगप्रियली ।
(रुमाचलं योषं हौ आरौ लवणचयम् ॥
गानि टङ्गमाचायि मंशुलीवान् एयक् एयक् ।
अर्धचतुर्दं स्यात्तुःकर्षा मितः भवेत् ॥
काञ्चलकर्म स्थादौ कर्षाणि मुयमुलीः ।
घनना योजनैरेवैः कर्मसा युटिका प्रभा ।
कर्मप्रतिविद्याना मन्वेरोमयकाशिनी ।
इति विप्रति मेष्टान् सङ्कमरविधिं तथा ॥
इत्यादि भावप्रकाशः ॥
तथास्य कञ्चान्तरम् ।
अनुवृद्धमिषालालं पिच्छलं यः प्रमेष्टति ।
कालमेष्टिचं विद्याचं भरं शृङ्गकोपनः ॥
इति परके निदाकस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।
(यत्न, चि, लालविशिष्टः । काञ्चर इति
वन । काकाशब्दात् नमस्तोषोदविषः कञ्चु-
यः खः कतो इति सुप्रबोधयाचारकञ्चयः
प्रत्यये कते कञ्चयान्तिप्रभः । यथा । अत्र
लगायितः धर्मोः इति अत्रकर्मदेवोक्तमणीप्र-
खितपाणिमियाकरणीयमज्ञाभाशम् ॥
दि च ।
“परिखावलयच्छलेन प्रा
न परेषां गङ्गायस्य गोचरः ।
कणिभाविमनायनक्षिका
विषमा कुण्डलनमदाभिनः ॥
इति पूर्वमेव २ सर्गः ॥
रिखान् । श्रवणार्थं अङ्गुलीचरौ नेयमिति
ला परिखावलययजिन वा पुरी कुण्डलनो
पिना विद्याचेति द्वैः । पश्चिमा साहित्य
मज्ञाभाष्यपक्षिका तद्विषयमा वापि परेषां
गानगादरे नेयमिति कला अत्र लालावितः
भील्लेवं कुण्डलनो प्रापितः पक्षितैरिति
इ । इति भवदक्षतन्त्रटीका ॥
प्रविषः, पुं, (साधारणं विषं यस्य ।) लूतादिः ।
इति हैमघनः । ४ । २७६ ॥
राम्यधः, पुं, (साधारणं सावयवीति । सु + शिच्
+ धण् ।) अज्ञेयतमः । इति हैमघनः ४
लाकाचारकैः, ल, यथा, सुसुते । २ । २६६ ।
लकासाधो व विज्ञेयः कञ्चूमान् श्रीगिरी
गङ्गः ॥
लक, पुं, सजिषः । इति हैमघनः । ४ । २७६ ॥
लक्य, स्त्री, (लक्षित + धाञ् ।) लक्षितस्य भावः ।
यथा,—
“प्रीति भङ्गचयस्य घे लवयते विप्रं विविचन

पाटो वङ्गवितस्य वचमि नतुरपीतिप्रहो
ग्रन्मुटो
संक्षिप्ताशरकोमलामयदेनांलिललीला-
वतीम् ॥
इति लीलावती ॥
ता(व)वः, पु स्त्री, पञ्चविंशः । लावरीया इति
भावा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुसुते । १४५
“सास्यासुपोदकेभोति लावरीयापि पिच्छिरे”) ॥
अथ मांसमुगाः । लवुलम् । कटुलम् । भल-
वङ्गकारिलम् । खाडुलम् । श्लीलम् । निदोष-
वाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“संयाद्यौ लोपमयेव कर्षायां मधुरी लघुः ।
लावः कटुविषाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥
इति सुसुते खचस्थाने ३६ अध्यायः ॥)
(यथास्य मुयमयौ ।
“लावा विस्फिरवर्षात् तं चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुनो गौरकोरुच्युतौ पौष्कलौदभरत्तथा ॥
लावा वङ्गिकराः किंसा यस्ता याश्चिका
इति ॥
पांशुलः श्लिष्टलक्षेण वीर्योद्योनिगनाश्रनः ।
गौरौ लघुनरो क्लृप्तो वङ्गिकाश्रीं निदीपयति ॥
पौष्कलः पित्तघ्नः किंशिलघुवानकपापघ्नः ।
दंभरीरुक्मिणिको हृदामयहरी इति ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ४)
ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्यात् कन्) लाव-
पक्षी । तत्त्वयाचः । लघुचङ्गलः २ । इति
त्रिकाष्टशेयः ॥ (तथास्य मांसमुगाः ।
“पक्षिणाश्च सञ्चारेणो लावको वाङ्मनामकः ।
संयाद्यौ लोपनः प्रोक्तः कर्षायां मधुरी लघुः ।
तथा निपाते मयूरः सन्निपातेरतिपूजितः ॥
इति हारौने प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
यथा, सुसुते । ३ । २६ ।
“विरक्तवाते लोकेनेगलावकाः
प्राश्रयः केषुः समर्थवर्तितारिः ॥
लुनातीति । सु + लुल । श्रैरकः । यथा, माकै-
खण्डे । ३६ । १६ ।
“यथा ग्रामस्थापकः चैवौ यालको लावक-
ल्ला ॥”
लावकां, चि, (लवण + धाञ् ।) लवणं संस्कृतम् ।
यथा,—
“वार्पिकं दार्पिकं सर्पिर्दक्षिणार्थं संकुप्तं कमान् ।
लवणोदकाभ्यामुत्पन्नं लावकिकसुदक्षिण ।
ज्योतिषतमौदक्षिणं लवणं स्थानं लावकम् ॥”
इति हैमघनः ॥
लवणसम्बन्धि च । (यथा, हारिवंशे । ५ । २ । २० ।
“स मय परिमयवत्तु खं वेलां ससुपाक्रमन् ।
लोदयाभ्याश्च चापलौभावैरुत्सुविषये ॥”
नक्षी, स्त्री । इति राजमाता ।
लावकिकं, त्रि, (लवण + लृच् ।) लवणं संस्कृ-
तम् । इति हैमघनः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

“नीलयेव सुतपोस्तुधायिना
गौरवात्प्रमि लावकिकेन ॥”)
लवणप्राप्ते, स्त्री । इति कैशिकम् ॥
लावकां, स्त्री, (लवण + धाञ् ।) लवणसम् ।
लवणस्य भावः इत्यर्थे माप्राप्तयेन निष्पन्नम् ।
(लवणां विट् विद्यते यस्मैति लवणः । कणा
व्यादिभ्योऽच् । तस्य भावः । इडादिभ्यान्
अच् । यद्वा, लवणां विट् संवः चतुर्वर्णाद्
त्वान् स्यात् धाञ् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“नृत्ताक्षेयुः क्खयाशान्तरलक्षप्रियाकरः ।
प्रतिभाति धरद्वेषु ललावकस्यमिच्छोक्तेन ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणि ॥
तथा चि ।
“नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनावा
इति
हैमघोः, शिप्रवो रश्मस्य कविना लुहः प्रसारो
गिराश्च ।
जावकां वपुः स्तुतितु मनसा प्रान्तिविजस्य
समा
प्रकृतस्य त्रिविधं गृहायमवनां खासो नना
सङ्कयम् ॥
इति पदरत्नाकरांतामरविष्ट ॥
(श्रीलोकपुण्यादि । अस्य प्रमाणं लावकाजिन-
शब्दे द्रष्टव्यम् ।)
लावकाजितं, स्त्री, (लावकजिन अजितम्) विद्या
कालीनं शत्रुराशौ हतं धनम् । यथा,—
“प्रोक्ता दनश्च यक्षिषिन् लक्ष्म्या वा शत्रुरेव
धर ।
पादवन्द्यश्च यत्नलावकाजिनसुखेन ॥”
इति विद्यालक्ष्मीनखिचक्रकाव्यायनवचनम् ।
लावकां श्रीलोकपुण्यादि । तथा च पादप्रणामये
श्रीलादिमयो वा क्खये शत्रुरादिना हत
हृत्तीर्थं श्रीभक्तमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ।
लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिनिष्ठः । तत्त्व-
पथायः । लावकः २ लावः ३ लवः ४ । अस्या
मांसमुगाः । पथ्यलम् । आर्पिलम् । लघुलम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥
लावः, स्त्री, लावातुः । इति शब्दरत्नावली ॥
लावः,
“वार्पिकं दार्पिकं सर्पिर्दक्षिणार्थं संकुप्तं कमान् ।
लवणोदकाभ्यामुत्पन्नं लावकिकसुदक्षिण ।
ज्योतिषतमौदक्षिणं लवणं स्थानं लावकम् ॥”
इति हैमघनः ॥
लवणसम्बन्धि च । (यथा, हारिवंशे । ५ । २ । २० ।
“स मय परिमयवत्तु खं वेलां ससुपाक्रमन् ।
लोदयाभ्याश्च चापलौभावैरुत्सुविषये ॥”
नक्षी, स्त्री । इति राजमाता ।
लावकिकं, त्रि, (लवण + लृच् ।) लवणं संस्कृ-
तम् । इति हैमघनः ॥ लवणसम्बन्धि च ।
इति यथा मातै ।
लघुचारे २ २६

बहिष्कार

कायक, स्त्री, बर्षकी । इत्यमरः ॥

वासिका, स्त्री, (लाघोऽस्त्वस्या इति । लाघ + लृत् ।) बर्षकी । इत्यमरः ॥

वासोदनी, स्त्री, आसोदनी । विधनिका । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

वास्य, स्त्री, (वास + क्तृकोऽर्थः ।) ३।१।२४ । इति यथु ।) इत्यमरः । तौर्ध्विकम् । इति मेदिनी । भाषाशब्दं इत्यमरः । तालवयवश्च इत्यमरः । इति भरतः ॥

“पुत्रं तास्यं प्रादुः स्त्रीयुव्यं लास्यमुच्यते ।” इति सङ्गीतनारायणं नारदसंहिता ।

(यथा, महाभारतः । १।६८।१० । “समीगच्छेत्तथातुर्हर्षवास्वसमीहरेः । राजानं रसयामास तथा रमे तथैव सः ।”)

वाख्य, पुं, (वाख्यमख्येति । वाख्य + अच् ।) बर्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वास्यकं, स्त्री, (वास्यमेव । स्वार्थं कम् ।) इत्यमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाखा, स्त्री, (वाख्यमख्यस्या इति । वाख्य + अच् । टाप् ।) बर्षकी । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुष, स्त्री, (लकुते वाखायते इति । लकु + नाङ्लकता उच्यः । एगोदरादित्वात् इत्यम् ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः । (उडुः । अस्य शुभा यथा,—

“प्रनक्षेष्टप्रकोपीति कर्त्तव्यं (लकुषाच्चपि ।” इति चरकं सूचस्थाने २७ अध्याये ।)

लिकुषः, पुं, लकुषः । इत्यमरः ॥

लिका, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्ग गती + बाहुल्येनान्तरः । सच क्त् । इत्युदादिप्रती । उल्लङ्गः । २।६६ ।) युक्ताक्षम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा । इत्यमरचरनौ । तत्पञ्चायः । लिङ्गा २ खीक्षा २ लीका ७ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा,—

“बहुप्राश्नं खल्लाश्चका लिङ्गाश्च भाभतः ।” इति वामदे निदानस्थानं चतुर्दशध्याये ।)

परिमात्यप्रियः । यथा,—

“वाङ्मन्तरगतं भागौ यथाशुद्धं स्वते रजः । तेऽतुर्भिर्मवेक्षित्वा लिङ्गाश्च भिन्ना सधेयः ।” इति शब्दचन्द्रिका ॥

सयकारकवर्गहवीयवतीरपि पाठः ॥

लिङ्ग, इ अङ्गि । इति कविकण्ठहमः । (भा० पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । खपि गती । इत्युदादिप्रः ।

लिङ्ग, प्र लेखने । इति कविकण्ठहमः । (तुदा० पर०-सक०-सेट् ।) प्र, लिङ्गति पुस्तकं लेखकः । अयं निमात्रया कुटादिरिति कीचित् । “निन लिङ्गितं विषयकोऽपि अतिहानिरिति ।

लेखितं लिङ्गं रत्नादि लिङ्गम्

इति दुर्गादाय ।

लिङ्ग पि (लिङ्गोति लेख + रतुपपन्नति ”

२।१।१३२ इति काः ।) लेखकः । इति लिङ्गधातोः अश्रयत्वेन निवासम् ॥

लिखनं, स्त्री, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां वारसुन्दरी । (यथा, मार्कण्डेयः । ५१ । २२ । “प्रतिभक्तलिखनान् प्रकृतमार्गः । दिशारयान् ।

विशङ्कगोष्ठयथायथायावाच वे दिज्ज ।”) विधिनिपिरलक्षणीया यथा,—

“वक्ष्य यलिखनं पुन्यं यन कावे लिखयितुम् । तदेव खलितुं राधे वक्ष्ये नाष्टय को विधिः ।

विधातुश्च विधाताहं येषां यलिखनं कृतम् । ब्रह्मोरीणाश्च बुद्ध्यायां न तत् खलितुं कदाचन ।” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वे १५ अध्यायः ।

लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः । इत्यमरः । लेखनम् । इति भरतः । (लिख + कर्मणि क्तः ।) लिखितपदादौ, लि । यथा,—

“प्रभावं लिखितं भक्तिः चाक्षिप्यति कोर्णितम् ।” इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः ॥

सुविधिप्रिये, पुं । यथा, आहतस्य बाह्वन्तः । “पराप्ररथाप्रशक्तलिखिता ह्यसोत्तमौ ।

प्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मेष्टाक्षप्रवीणकाः ।” लिङ्गा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—

“वाकान्तरगतं भागौ यथाशुद्धं स्वते रजः । तेऽतुर्भिर्मवेक्षित्वा लिङ्गाश्च भिन्ना सधेयः ।” इति शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्ग, इ गती । इति कविकण्ठहमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादायः ॥

लिङ्ग, इ न विधे । इति कविकण्ठहमः । (तुदा० पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गति शब्दं स्त्रीनपुंसकेः प्राप्तिः । लिङ्गं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥

लिङ्ग, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छतीति । लिङ्ग + खरुषं कृपोऽनुनीकूलिङ्गम् ।) उच्यते । २।६७ । इति कुप्यत्वेन बाहु ।) सनः । इति सिद्धान्तकोसुयासुखादिप्रतिः ॥

लिङ्ग, पुं, (लिङ्ग + कृः ।) खरुषः । इति सिद्धान्तकोसुयासुखादिप्रतिः ॥ भूपदेशः । उच्यते । इति वागार्थरत्नाशका ॥

लिङ्ग, स्त्री, (लिङ्गते अमेव इति । लिङ्ग + यच् ।) अविधातान् औचित्यल्लम् । चिह्नम् । यथा, महाभारतः । १।२।१२ ।

“यन लिङ्गेन धो देशो युक्तः ससुपलक्ष्यते । तेनैव वाक्ता न देशं वाचसाकुर्मनीयिकाः ।” शेषः । इत्यमरः । अक्षुमानम् । साक्षीत्व-प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायां । ५५ ।

“तत्र अरामरयकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः युवतः । लिङ्गस्याविनष्टसंज्ञाद्दुःखं स्वभावेन ।”

प्रकृतिकार्यं विवृतिश्च । यथा, तत्त्वैव । १० ।

“

“

“

“

“

“

“

सायये परतक कथ

विधेयस्तु तत्र मरुतः ।) ब्रह्मसंहितेयप्रिय मेदिनी । ३।२३ । व्याघ्रम् । अक्षम् । पुन

इति चिकित्साप्रियः । (यथा, मनुः । ५ । “एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकं करे द्वे उभयोः सप्त दातव्या ऋदः शुद्धिमभीक्षत वाच्यम् । यथा,—

“वायव्यामेव धातुर्वा लिङ्गे कृत्वाग्नं भवे अर्थश्चोवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः । इति चिकित्साहित्ये यतत्कारिकायाश्चाथ नन्दनः । ३॥ अथ श्रेयाधेयस्य लिङ्गस्य प

प्रियः २ खरुषः २ उच्यतेः ३ यथाः ४ यदापुन कर्त्तव्यमयः ३ येषः ७ मेघनम् प पिप

मेघः १० वासुः ११ ध्वजः ११ राज्ञः कङ्कः १४ । इति शब्दरत्नावली । लाङ्गन वायनम् १६ यथाः १७ कामाङ्गुशः १८ । जटाधरः ॥ ३॥ लिङ्गस्ये वाहिलान्तव

स्वाधिताननामकवृत्त्ययमुपलक्षितः । यथा “स्वाधारे चिकोवाखे इच्छाऽज्ञानक्रिया

मध्ये खयम् लिङ्गस्य कौटिल्यसमयम् ॥ तदाज्ञे हेमनगर्भं य स वर्यचतुर्दशम् । तदुद्धेतिमयप्रस्थं यदुद्धेति कौटिल्यम् ॥

वाहिलान्तवर्त्तनं युक्तवाहिलान्तवर्त्तनम् खरुष्येन परं लिङ्गं स्वाधितानं ततो वि

इति तल्लम्

वखाधिष्ठाहरेवतादिर्धया ।

“प्रवनः सख्यभूतानामुपस्थीत्याह्वयसुचते । अविभूतं तथा शुक्तं देवतस्य प्रचपति ।” इति महाभारते आश्वमेधिकापर्वः । ५

अस्य शुभाष्टमलक्ष्यं यथा,—

“खल्ले लिङ्गे च धनवान् स्वाध पुत्रानि- यन्ति

सुखलिङ्गो हरिः साहः खिक्तवृत्तौ भवे । इति भारुर्द्ध ६६ अध्यायः ।

अथि य ।

“महद्भिर्वायुवासात् सख्यलिङ्गो धनी नर अप्रत्यरचितश्चैव सख्यलिङ्गो धनीवृत्तितः । महद्भिर्वायुभिरिति प्रियः ।

“मेतुं वामनस्यैव सुतापराजितो भवेन । वक्तव्यथा पुत्रवान् स्वाध दारिद्र्यं विनते

लक्ष

खल्ले तु ननयो लिङ्गे शिराशेध सुखी वर सख्यल्लिङ्गते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिनन्दितः । इति भारुर्द्ध ६६ अध्यायः

अनन्ध ।

“दीर्घलिङ्गे हरिः साहः सख्यलिङ्गेन निर्वनः । अश्लिङ्गेन सौभाग्यं अश्लिङ्गेन भूपतिः ।

कनैशेः कठिनेलिङ्गेः परदारतः सदा । रमते च सदा हार्षो मिहनी भवति प्रियम् ।

अश्लिङ्गेन सख्येन सख्यलिङ्गेन भूपतिः पराधीनं रमते रिङ्ग वारीनो पञ्चमो भवेत्

रत्नव जने

लिङ्गम्

कोतिकामो यणेनैव लिङ्गं चात्यच्युतमनम् ।
अनुसारयकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
सदा सोमसमं लिङ्गमायुष्कामोऽप्येव नरः ॥”

इति सत्त्वद्वयमहात्मनम् ॥

“सिद्धलक्ष्मीयदं ह्येवं राजसं चैव राज्यदम् ।
प्रगाढहिकरं राज्ञं नाम्नमपुः प्रवर्जयन् ॥
विदेवकारणं कांक्षं रीतिजं प्रचुरभयनम् ।
रोमह मेमर्कं लिङ्गमायवं प्रचुराभयनम् ॥
अद्वैतौहमयं लिङ्गं कूटरीगचयावहम् ।
त्रिलोहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति विद्धिदम् ॥”

इति लज्जयसमुच्चयः ॥

“श्रीपदं वक्त्रं लिङ्गं शिलात्रयं सन्नेविद्धिदम् ।
घातुं घनदं सान्नादाहवर्जं भोग्यविद्धिदम् ॥
इति लिङ्गपुराणम् ॥

‘गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथात्तादिविनिर्मितम् ।
कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षीं प्रपूजयेत् ॥
लिङ्गं गौरीचणोत्थं रूपकामस्तु पूजयेत् ।
कामिकामस्तु सततं लिङ्गं ककुभसम्भवं ॥
अन्तरागुरुसमुद्भूतं सद्वाङ्मयवर्जितम् ।
धरणाशक्तिदं लिङ्गं लज्जागुरुभयमुद्भवं ॥
यथक्तदमयम्भतम् ॥” इति कालोत्तरः ॥
“पाथिवे शिवपूजार्थां सन्नेविद्धिधियो भवेत् ।
पाथीये शिवपूजार्थां दिगुवं प्रणमोरितम् ॥
स्वर्गलिङ्गं च पूजार्थां अन्नकां वाश्रमं मतम् ।
सन्नेविद्धिधियो रौप्यं फलं तस्मात्प्रचुरयन् ॥
तास्ते पुष्टिं विजानीयान् कांक्षे च धनसंजयः ।
गङ्गायाश्च लज्जयुवं जलायां रोगवान् भवेत् ॥
स्मादिके चर्मे विद्धिः स्वात्मा सरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गं रिपोरीशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ॥
वाङ्मयायां काव्यविहङ्गांसये रिपुहंसवम् ।
अज्वालङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोत्तरम् ॥”
इति भाट्टकामेदित्तले १२ पटलः ॥

“मन्त्रा संपूजयन्निजं लिङ्गं श्रेष्ठमयं शुभम् ।
तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं प्रकल्यतुचमम् ॥
दक्षगौलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
विष्णुर्लक्ष्म्यान्वितं तेन सोऽभूदभूतकपायकः ॥
स्मादिके विमर्शं लिङ्गं प्रकृत्योऽभ्यर्चयेत् सदा ।
तेन तद्वत्त्वज्ञेयं प्राप्तं तेजोवर्णयितम् ॥

इति अट्टकामेदीपिकाध्यायप्रथमः ॥

“पूजयेत् पाथिवे लिङ्गं पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
स्वर्गलिङ्गोऽथवा देवि रौप्यं तास्ते च कांक्षके ॥
भारदे वाथ मङ्गायां स्मादिके सरकतेऽपि वा ।
कार्थमेदे लौहलिङ्गं भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
वाङ्मयानिर्मितं लिङ्गं गोमये वाथ पूजयेत् ।
संस्कारेण विना देवि पाषाणादीं न पूजयेत् ॥”

इति भाट्टकामेदित्तले ३ पटलः ॥

इति शिवलिङ्गनिर्माणाध्यायः ॥ ६ ॥ अथ
शिवलिङ्गमन्त्राः ।

“संस्कारश्च ग्रन्थस्यापि विप्रैश्च इह यज्जयेत् ॥
रौप्यं स्वभाषं लिप्याय च

तच्छ्रुत्वा दुष्कमय दिव्ययम्

शोडशीरुपकारेण वेद्याम् पार्थिवीं यजेत् ।
तस्माद्भुक्तोऽस्य तच्छ्रुत्वा गङ्गातीरे दिव्ययम् ॥
ततो वेदीलविप्रिणा संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
पूर्वोक्तवचनैः फलविशेषकाशयथा नावाविध-
लिङ्गपूजीकृता सा च पूजा ।

“लिङ्गं सुतज्जं कृत्यात्ताजेऽलिङ्गमलज्जयम् ।
देव्यङ्गीने भवेद्गाधिरक्षिकं प्रमुपह्वयम् ॥
मानसीने विनाशः स्वादधिके च शिशुचयः ।
विस्तारं चापिके ह्येनं राक्षसाग्रो भवेद्दधुवम् ॥
शीतह्येने तु कारिद्रो गिराहोने कृण्वयः ।
अक्षयज्जिह्वीने च राक्षो राक्षसं नश्यति ।
तस्मात् सन्ध्यायनेन लिङ्गं कुम्भेन सुलज्जयम् ॥”
इत्यादिना हलचयलिङ्गस्यैव फलदातृत्वमुक्तम् ।
इति भाट्टकामेदित्तले ३ पटलः ॥

देयुवाच ।

“इत्येवे रहितो देवः श्रुत्यरूपः सदाशिवः ।
आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजनं पश्य ॥
शिव उवाच ।

प्रेते पूजा मष्टिप्राप्तिं कदाचिन्नास्ति पार्थिवी ।
अक्षय परमेशानि रौप्यं प्रक्षतिरित्येवा ।
रौप्यं तु परमेशानि आद्या कुल्लिखी भवेत् ।
नर्तते परमेशानि जस्यविष्णुप्रियात्मिका ॥
वाङ्मयनिवलाकारैः प्रियं वेद्यं सदा स्थितम् ।
शक्तिं विना मष्टिप्राप्तिं प्रेतलं तस्य निश्चितम् ॥
प्रक्षिप्तयोग्यामयेन नर्तकत्वात् यथाशिवः ।
अतएव मष्टिप्राप्तिं पूजयेत्स्वियलिङ्गकम् ॥”

इति सप्तमस्तोत्रशिवलिङ्गपूजयफलम् ॥
इति लिङ्गाचैतन्ये २ पटलः ॥ ७ ॥

देयुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेषु यथयस्य मयि प्रभो ।
पाथिवे च शिलादी च विप्रयो यत्र यो भवेत् ॥
सौष्टव उवाच ।

हृत्तिकातोलेन याज्ञस्यथा तोलकञ्चयम् ।
एतद्व्यक्तं कुर्वीत कथाचिदपि पार्थिवम् ॥

इति भाट्टकामेदित्तले ३ पटलः ॥

अपि च ।
“हृत्तिकातोलेन याज्ञस्यथा तोलकञ्चयम् ।
चिह्नप्रत्यक्षं प्रमाणेन घटनं कारयेद्दधुयम् ॥
स्वाङ्गपुष्पमामान्यं तत्त्वां लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
स्वादिलिङ्गघटने प्रमाणं पश्चिकीर्तितम् ॥
फलमुक्तमवाप्नोति अन्यथा चैतद्व्यथा ॥”

इति अष्टकामेदीपिकाध्यायविश्वसारतन्त्रम् ॥
“लिङ्गं वेद्यां तथा घटीं समस्तजनिपालवान् ।
समन्वेय विजानीयात्तद्व्यङ्गीकरणान्स्वदम् ॥”

इति कालोत्तरः ॥

हृत्तिकाभेदेन वाङ्मयादीनां पूजाफलस्य प्रश-
कात्वं यथा,—

“अतुष्टो पाथिवे लिङ्गं सन्ध्याभेदेन पार्थिवम् ।
शुद्धं रत्नं तथा घटीं क्षण्यश्च परमेश्वरि ॥
सुखम् माचयेत् यथा यथाभवे
पीतम् पेष्यताते सातु तस्य श्रुतं प्रवीरि

तथा ।

“शुद्धं हि पाथिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु ।
स एव परमेशानि चिदमं फलमाप्नुयैव न
व्यतिष्ठतु परारोहे रत्नं निर्माय पाथि
पूजयेत् सततं यस्तु जियगफलमाप्नुयात्
शक्तिं पाथिवं देवि । निर्माय यस्तु पूज
स च वेद्यो भवेद्गतिः । निर्माय फलमा
कृत्यं हि पाथिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पू
स श्रुतः परमेशानि । चिदमं फलमाप्नुयैव न
इति लिङ्गाचैतन्ये २ पटलः ॥

“शिलादी च मष्टिप्राप्तिः । स्थूलश्च फलदा
अङ्गुष्ठमानं देवेष्टिः । यद्वा हेमाद्रिभागः
क्रमेण देवदेवेशः । फलं बहुविधं ममेन
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं कर्माजं परमेश्वर
पूजनाद्वारणादेवि । फलं बहुविधं स्तूत
स्थूलात् स्थूलमिति पाथिवलिङ्गतरा
हृत्तिकागौलकमिति विशिष्यचरान् ।
स्थूलादिकमरुतादीनां पञ्चसङ्गीकरण
यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दद्याद्ययो
योऽन्यमपि यन्मानं तद्व्यष्टोऽपि तथा भवेत्
इति लिङ्गपुराणम्

“लिङ्गस्य वाङ्मयाकारः परित्याहीर्य ता
लिङ्गस्य दिगुषा देवी धोनिस्तदर्शकमिति
कुर्वीताङ्गुलतो कृत्स्नं न कदाचिदपि कथि
रत्नादिभिर्निर्माये मानमिच्छावशाद्भवे ।
इति तन्मात्रम् ॥

लिङ्गयुगतिप्रिया,—

“आकाशं लिङ्गमिच्छाङ्गुः पृथिवी तस्य पीठि
आलयः सन्नेदेवानां लयनालिङ्गमुच्यते ॥”
इति स्कन्दपुराणम्

लिङ्गमष्टिमा यथा,—

शिव उवाच ।

“न तुष्यान्वैद्योऽर्चयतां पुण्यधृतिविदेनै
लिङ्गेऽर्चयेत् तथात्थं परं तुष्यामि पार्थिव
एव देवि । पुरा तत्त्वे जीनोऽहं सन्नेदेवते ।
लिङ्गत्वालिङ्गमित्युक्तं सदेवाहुरकिदरे ।
प्रमत्तमिदं हि देवि । यो मन्त्रिङ्गाचैने रत्नं
तस्मात् सत्त्वा पापानि विमोदो दम्भकस्याय
मन्दमना नमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरभिमोह्यधृतस्कन्दपुराणम्
अथविशेष पूजादिप्रत्ये यथा,—

“वक्त्रपुष्पजलेलिङ्गं स्वपिला मम भाग्यदा ।
लज्जायाश्चामेधोनां फलमाप्नोति यथासः ।
सुगन्धचन्दनरसैर्लिङ्गमाजिष्य भक्तितः ।
आलिप्यते हारस्त्रीभिः सुगन्धैश्च कदापि ॥”

इति तन्त्रे १५

लिङ्गपूजायां स्मकारयो रीयः सत्पूजाफलस्य च
“विना लिङ्गाचैने यस्तु आनो मन्त्रति शिखर

दुर्बलस्य दुर्बलम

प्रतापि विविधानि च

वहता

न जिह्वाधनस्य परं वेदे चतुर्नाम
 विदितं वचनान्नामधेयं एवं सुनिश्चितः ।
 मुक्त्युक्तिर्गन्तुं विविधाप्रतिवारणम् ।
 रूचिस्त्वा मर्गे निवृत्तिं शिवसाधुसमाधायम् ॥
 सत्यमन्तुं पवित्रस्य क्रियाजालमधेयम् ।
 भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ १६ ॥
 अथ भवनस्यार्थं वाचयेद्यथाशक्तिम् ।
 भवितुं शक्यं यद्यप्यस्य कला नास्ति मोक्षयोगम् ॥
 इति स्कन्दपुराणम् १६ पटलः ॥
 बहूनाश्च किमुक्तेन चराचरभिर्भूयते ।
 प्रवर्तिष्यते समस्तैर्वा स्थितमेष न संशयः ॥
 इति लिङ्गपुराणम् ॥ १६ ॥
 शिवस्य पूजादपि चतुर्वर्गाधिपते भवेत् ।
 शरीरवर्णनो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥
 वयं नारायणयोगे यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
 वर्गं सर्वं च पातयेत् यदवाः संसृताः सदा ।
 यथा पुत्रा भवेदपि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥
 इति लिङ्गपुराणम् ॥ १६ ॥
 अक्षरेऽस्तु संसारे चारमेतत्तुल्यम् ।
 इत्या वाचः सतां ब्रह्मा गङ्गाधरः शम्भु-
 पूजनात् ॥
 इति मन्त्रार्थसिद्धिप्रकाशनामोचरे सारद-
 ष्यम् ॥ * ॥
 यमिदोवाचिषेऽथ यथाश्च बह्वृक्षिणा ।
 प्रवर्तिष्यते चित्तोऽपि मतिं ते समाः ॥
 इत्या भिक्षा च भूतानि हित्वा सर्वमिदं
 जगत् ॥
 अदेव विष्णुर्वाचं न भू पापेन लिप्यते ।
 न कञ्चनकाश्चर्यं आत्मसाक्षस्य योगिभ्यः ।
 समाप्नोति ये सुक्तिं विना लिङ्गार्चनं नरः ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ १६ ॥
 राज्ञः अतिथी वेषः पुत्रो वाद्यस्तुलोमयः ।
 मर्त्येन चतनं निर्द्वैतं तत्तत्त्वलेण सारद-
 ष्यम् ॥
 तत्त्वलेणैव यथायोग्यं वैदिकतात्मिकात्म-
 लेखनः । इति वीरभक्त्योद्देश्यस्कन्द-
 पुराणम् ॥ १६ ॥
 इति ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्तुल्येश्वरः ।
 अपरि महादेवः प्रणवाख्याः सदाशिवः ।
 त्रैलोक्य महादेवो लिङ्गं माजान्महेश्वरः ।
 ते प्रपूजयन्ति देवी देवस्य पूजितौ ॥
 इति लिङ्गपुराणम् ॥ १६ ॥
 अथ गारुडशिवलक्षणमाह्वारम् ।
 शीतलैर्ब्रह्ममहाशिवं केशावनमरे प्रिये ।
 श्वेदोद्भास्यते काष्ठं विष्णुचरः स्थितः ॥
 तिलैर्ब्रह्मशिवं शिववीजं न चावध्या ।
 लाम्बो बधा चक्रे लक्ष्मीनारायणः परम् ।
 रहस्य शर्माशक्तो लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
 तार विष्णुपदं लक्ष्मीं कालिकां चरम् ।
 शिवे दक्षरात्रं लक्ष्मीं न चावध्या ।
 एतं भवेदपि न कञ्चन विद्वान्मया
 वनेऽपारं विष्णुं स एव प्रपूजयेत् ॥

च नो रतिरस्य यदपुन्येत
 स एव धर्मो दक्षः स भूतैः स न तत्त्व-
 स त्रैलोक्ये स एव धर्मो स भूतैः स न तत्त्व-
 व्यभिचारिभूतैः स भूतैः स न तत्त्व-
 अथ गारुडशिवलक्षणमाह्वारम् ।
 "गारुडं शिववीजं नारायणं यतः प्रिये ।
 अतएव भवेदपि नारायणस्य चरम् ॥
 गारुडं शिववीजं नारायणं न कारयेत् ।
 साङ्गान्तिनाशः स्यात्साङ्गान्तिनाशः ॥
 साङ्गान्तिनाशः स्यात्साङ्गान्तिनाशः ॥
 इति माण्डूक्यसंस्कृतं ५ पटलः ॥ १६ ॥
 अथ शिवलक्षणमाह्वारम् ।
 ब्रह्मावाच ।
 "पुरा त्वां वक्ष्यं ब्रह्मा त्वमेव प्रकाशितम् ।
 इदानीं योगिनं ब्रह्मा कथयामि न संशयः ।
 अतिशुभं भवतिशुभं भवतिशुभं न संशयः ।
 गोपितव्यं गोपितव्यं गोपितव्यं वक्ष्यामि च ॥
 शम्भुर्गोपितं तन्त्रं तन्त्रात्तरं प्रकाशितम् ॥
 शम्भुं तन्त्रं कथयामि सावधानं वक्ष्यामि ॥
 सर्गादीं विविधाः सर्गा मया खटा हि नारद ।
 देवदानवदेवाश्च गन्धर्वश्चरणाश्च ॥
 सर्वे स्त्रीवशमाः स्त्रीषा मेधुनाख्यायते प्रजा ।
 केवलं हि शिवः शम्भुर्द्वारयहकर्मणि ॥
 कदापि न मनश्चक्रे इत्या चिन्तापुराः सुराः ।
 मनेन प्रवर्धं जन्तुः सत्त्वा देवासुरादयः ॥
 प्रिष्यन्तु स्तुतिं कृत्वा उपतप्तुः समाहितः ।
 शीतुः प्राज्ञलयः सर्वं भवद्गङ्गादमनसः ॥
 देवाद्या जगुः ।
 उदाहृता वयं सर्वं भवन्ति नारायणः ।
 केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
 विवाहं न मनश्चक्रे कथा वा मोक्षते शिवः ।
 उपार्थं चिन्तय विमा सदाः कथमेश्वरः ।
 श्वेदोद्भास्यते न तत्त्वत्तु कुरुष्व दशनिधे ।
 इति शुक्लं वक्ष्यामि ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
 सह तमेव द्वाष्टुं जगाम कामलावनः ।
 उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥
 ब्रह्मावाच ।
 खटा मया सूर्यश्च मातुषा मेधुनोज्जवा ।
 सर्वे स्त्रीणां विवा शम्भुं यत्तु कर्तव्यं ददस्व मे ॥
 श्रीमन्मन्त्रावाच ।
 यमिः सह महावाहो गङ्गाभक्तमहेश्वरम् ।
 कर्तव्यं खलितं तेन वक्ष्यामि तैर्वाविधिः ।
 किन्तु तद्दोषान्तरां न विवाहार्थं प्रकथय ॥
 ब्रह्मावाच ।
 दत्तं गङ्गाभक्तं सर्वं वक्ष्यामि तं चरे ।
 आद्याशक्तिं महाभारतं प्रसारयत्तु वै लव ।
 कथा सुखा मङ्गाशक्तं मोक्षविधितं शङ्करम् ।
 एवमुक्त्वा तु तैः धार्ष्ट्यं वक्ष्यामि तं विधिं ॥
 उवाच दत्तो महाशक्तिः शीतलः कर्णमालिनः ।
 जगत्तु दत्तं तद्दोषं तत्तुल्यं प्रकाशितम् ॥
 नरा विष्णुस्य सर्वं न तपः शीतलेश्वरम् ।
 नारायणस्य सा देवी वासिष्ठा वसुदेवरी ॥

इति भावः समं नु सत्यं च दृष्टव्यम्
 देवः ॥ १६ ॥
 श्रीं कथं यथाशक्तं भवतां प्रार्थये फलम् ।
 वाचिरान् तत्त्वसाक्षात्सि सत्त्वं सत्त्वं न सत्यं
 देवाद्या जगुः ।
 भूत्वा तु दत्तकथां तं शङ्करं परिभोदय ।
 वासनां वाञ्छितं तन्त्रं कुरु निर्द्वैतं सदा शिवे
 सत्यं शुद्धा वचसोऽपि निरीक्ष्य कामलावनम् ।
 उवाच विष्णुवाचिना कालिका जगदीश्वरी ॥
 दत्तवाच ।
 शम्भुराजतनो वाचः किं मां मन्योवाचयति ।
 राम योग्यं पुमान्नुक्तं शब्दं वै परिकल्पय ॥
 ब्रह्मावाच ।
 शम्भुः सत्यं तैर्वा ह्यसत्त्वं परमेश्वरः ।
 महासत्त्वं महादेवः स तं योगं कथयति
 शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचित्कवि कुनाशन
 इत्युक्त्वा ब्रह्मा देवी वाचिरान्तां च चरम् ।
 दत्तवाच दर्शनं दत्ता उवाच उवाचो वर ॥
 दत्तापि दत्ता तं देवीं सत्यं कुरुष्व परम् ।
 खलितं शम्भुर्दत्तं वाचिरान्तां कथयति ॥
 श्रीलोकेश्वरप्रणामः कुरुष्व दत्तम् ।
 जगत्तुल्यं विवाहार्थं मेने सजः प्रजापतिः ।
 दत्त उवाच ।
 यदि मे वरदासि त्वं देवानासि वाञ्छितम् ।
 मदीयमपि भूत्वा शङ्करं जित मोक्षय ॥
 तमेव दत्ता जगद्वाहो अन्तर्धानं गता तदा ।
 देवताश्च ततो नन्वा यत्तु तमे वर ॥
 सत्त्वोक्तः परमात्मनोपतप्तुः जगत्पतिः ।
 प्रिष्यन्तु पुमान्नास्ति प्राहुर्गङ्गादमनसः ॥
 देवाद्या जगुः ।
 भवन्तु देवदेवः लोकांश्च महाशयः ।
 वरं सर्वं तु मन्त्रीषाः कुरुष्व परमेश्वर ।
 न्यतस्त्वं कुरु चोवाचः कुरुष्व परमेश्वर ।
 दत्तमेव महावाहो मावेति परिभोदितम् ।
 जगत्तु तं शीतलं शम्भुं सा तं योग्या न
 स शय
 ईश्वर उवाच ।
 भवतां प्रीतये सत्यं कर्तव्यं ताव संशय ।
 उद्योगः कियतां चित्तं विवाहाय मनेव हि
 दत्तुनास्तु दत्ताः सर्वे दत्तगण महात्मना ।
 जगत्तुल्यं गताः सर्वं भवन्तं सत्येश्वरम् ।
 दत्ताव कथयामासुः शङ्करोदितं वप ।
 ततो विवाहं विन्यो जगत्तुल्यं यथा गता ॥
 गताः सर्वे महेश्वरीं सदा सत्त्वं तदा दत्तम्
 जगाम रमे सत्त्वा च चित्तं शिवेश्वरम्
 अथ काले कुरुष्व दत्ता सत्त्वं महेश्वर ।
 रमे न शक्तिं न शीतुं सती आत्माभवत्तदा ॥
 उवाच दीनया वाचा देवदेव जगद्गुरुः ॥
 भवन्तु शक्तिं तव मार्गं शृणुः सत्यम् ।
 चमस्व मां महादेव कर्पां कुरु जगत्पति ।
 निश्चयं वचनं तस्मात्तुल्यं न
 विमरं रामं च न न

लेख्यं

लेख्यं

लेप

देवमिहाह जयते य पुनरेकमिरेव
 तु वषा सात्त्वित्तमयं कर्मिरेव देव्यं तथा
 लेख्यकनमया ह्यनुष्ठानतुष्टैकमिरेव देव्यम् ।
 न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुस्तकौले-
 षेणन्द्यमिहादिप्रशङ्ग्यामात्रमिरेव देवमिति
 निश्चयमेव । चादाम्बुलेतुगुणेषु पञ्चाक्षर्यु-
 षधेयं स्तुतन्तरप्रभवापमवाद्युपामपैतुमिरेव
 वचनमाख्यम् । तथा हि । प्रचलन्तव्यमभिधाय
 काव्यवनेनाभिहितम् । एवं कालमतिशक्तं
 पितृकाव्यादये प्रकथयति । इत्थं पञ्चाक्षर-
 मातकाम्बुलामपि पितृयामपि पितृणां स्वस्मि-
 द्वाधने । अथ पितृयामिति बहुवचननिर्देशान्
 आत्मनिष्ठात्कल्पमिति वचनात्तुष्टादिर्वाप्यत इति
 प्रतीयते । तथा हारीतिगोपि । लेख्यं यद्य भवे-
 दस्ति लामन्तस्या विनिर्दिष्टेति । अत्रापि पद्य-
 हस्ये पद्यमिति तस्यैव नाम इति धामान्देन चतु-
 र्यादिभ्योऽष्टाक्षराभ्योऽस्तीति प्रतीयते । अतस्ते-
 तदाश्रयानिष्ठतया एतद्वचनमिति युक्तम् । वचन-
 द्वावन् योर्गोश्वरवचनानुसारेण चोपलनीयम् ॥
 आख्यापवादमाह । आधिस्तु भूष्यते तावद-
 यावत्तत्र प्रदीयते । सत्यन्तेऽपि पञ्चाक्षरं कर्म
 त्रिभिरेव देयमिति नियमाद्व्यापकप्रकारानधि-
 कारेणाध्याहारोऽप्यधिकारप्राप्तमिदमुच्यते ।
 यावच्चतुर्थेन पद्येन वा ऋचं च हीयते ताव-
 द्वाधिर्भूष्यत इति वदता सत्यकर्मोपप्राकरणे
 चतुर्थादिरप्यधिकारी दृष्टोः । नन्वेतदप्युक्त-
 मेव प्रलभ्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्ये-
 तस्मिन् सत्यपवादवचने पुरुषवचनविषयेनैव
 स्यादिति सर्वसम्भवम् ॥ ३ ॥ प्राप्तिक्रमं परि-
 धमाय प्रकृतमेवावगमति ।
 "देशान्तरस्थे दुर्लभे नष्टोऽप्युच्यते ह्येतं तथा ।
 भित्तिं दग्धं यथा च्छिन्ने लेख्यमन्यत् कारयेत् ॥"
 अथहाराक्षमे पत्रे पञ्चान्नरं कुर्यादिति विधी-
 यते । अथहाराक्षमलक्षणाद्यन्वयवहितदेशान्तर-
 स्थे पत्रे दुर्लभे दुष्टानि चन्द्यमानानि
 अथवाकानि वा लेखानि लिप्यक्षराणि पदानि
 वाधमिस्तदुद्देशेन तस्मिन्नेत्येव नष्टे काव्यवशेष-
 उन्मुखे भवोर्लक्षणादिना न्यदिते लिप्यक्षरे
 ह्येतं तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे ध्वनिना
 क्षिते विधा भूते चति विभवंति । एतच्चाधि-
 प्रशङ्गिनोः परस्परानुसृतौ चर्या विभक्त्या
 अवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपञ्चपञ्चाध्याना-
 निध्या काको दातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा
 पत्रे साक्षिभिरेव अवहारातिर्यथः कार्यः ।
 यथाह भारद्वाजः ।
 "लेखो देशान्तरस्थे प्राणि दुर्लिखिते ह्यने ।
 सत्तत्त्वज्ञानभरणमप्यतो दृष्टदर्शनम् ॥" इति ।
 अतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थान्यथवा
 काव्यकारकं काव्यावधारदाव्यः । अतः पुनर-
 विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वे यद्द्वारः साक्षिगो-
 र्ध्वेन अवधारपरिधमार्गं कार्यम् । यदा तु
 साक्षिगो न स्यात्तदा द्वारं त्रयेण कार्यं

कलेकनाचिमे देवी कवहारे विनिर्दिष्टेति
 आरम्भात् । इतश्च पानपत्र
 राजकीयमपि व्यवस्थापनमीदृशमेव भवति ।
 इयंस्तु विशेषः ।
 "राजः स्वहस्तमंगुलीं स्वमुद्रां निहितवन्तथा ।
 राजकीयं स्तुतं लेख्यं यज्जैर्धर्म्यं साक्षिमतम् ॥"
 इति ॥ ३ ॥
 तथासाक्षिं राजकोषं जयपत्रं दृढदण्डिनीकम् ।
 यथोपलक्षणाध्यायं संयुक्तं सेवकाक्रियम् ।
 सावधारणकृतेन जयपत्रकमिच्छते ॥
 प्राविशकादिहस्ताङ्गं मुद्रितं राजमुद्रया ।
 सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्कल्पिते जयपत्रकमिति ॥
 तथा । समारोहोपि मत्तं मेतुनकपुत्रस्तेति
 स्वहस्तं दयुः ।
 "समासद्वयं ये तत्र स्तुतिग्राह्यविदः स्मिताः ।
 यथा लेखविधौ तद्वत् स्वहस्तं द्योतयेत् ॥"
 इति सनुस्मरणात् ॥
 खमानदाश्च परस्परानुसृतियन्तिरेकं अवहारी
 निःश्रुतौ भवति । यथाह नारदः ।
 "यत्र साधो जगः सत्यः धर्मिः सति सति मन्त्रते ।
 स निःश्रुतौ विवादः स्यात् सशरणस्य यथा
 भवेत् ॥" इति ।
 शतचतुष्टयादवहार एव ।
 "साधयेत् साधमर्थं वचतुष्टयाद्वान्मनस्य यत् ।
 राजमुद्राङ्गित्वेन जयपत्रकमिच्छते ॥"
 इति स्मरणात् ॥
 यत्र तु होतव्यं यथा ।
 "कन्यवारी क्रियाहेयो नोपस्थाता निरुत्तरः ।
 आहूतप्रभकार्ये च होतः प्रशुविधः स्तुतः ॥"
 इति ॥
 तत्र न जयपत्रमिति अपि तु होतपत्रमेव तत्र
 कालान्तरे दृष्टप्राप्तौ जयपत्रं तु प्रादुर्ग्याय-
 विधिषिष्टाद्यमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे
 निर्णयनिमित्तामाह ।
 "सन्देहलेख्यशुद्धिः स्यात् सङ्गस्तलिखिता-
 दिभिः ।
 युक्तिप्राप्तिक्रियाधिपञ्चसन्ध्याममर्चतुभिः ॥"
 शुद्धमशुद्धेति सन्देहस्य लेख्यस्य शुद्धिः
 सङ्गस्तलिखितादिभिः स्यात् । सङ्गस्तेन किञ्चिन्नं
 यक्षेणाभरणेन शुद्धिः । यदि सङ्गस्याव-
 र्णाभि भवति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आधि-
 प्रशङ्गात् साक्षिलेखकसङ्गस्तलिखितान्तरवस्था-
 दाच्छुद्धिरिति । शुभ्रा प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
 कालपुरुषाणां त्रयेण सङ्ग सन्ध्याः प्राप्तिः ।
 अस्मिन्देहे अस्मिन् काले अस्म्यं पुरुषस्यैव त्रयं
 चतस इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तदास्तुप-
 न्यासः । निष्ठुमसाधारण्यं लोकारोदि । सन्ध्याः
 आधिप्राप्त्यर्थेनोऽप्येवमपि परस्परविश्वासेन दात-
 यज्यादिसन्ध्याः । आगमोद्देशेतावतोऽर्थस्य
 सम्भावितः प्राप्ताप्यर्थः । शत एव दैतवः ।
 स्मिर्हेतुना सन्देहवत्कृतिः सादिगन्ध-
 यदा पुनरेव

साक्षिभिर्भव्य कार्यं यथाह न
 "हूयिते पत्रे वादी तदाहूयान्ति नि
 साक्षिकस्यविषयमिदं वचनम् । सा
 विषयस्य हारीतवचनम् ।
 "न मयेतत् कृतं पत्रं दृष्टमेवैव कारि-
 यद्वारीत्यत्र तत् पत्रमप्यदित्येव स्वीय
 इति
 एवं प्रीतिने पत्रे ऋषि न दातव्यः ।
 स्तुत्यमेवार्थेनानुसमर्थस्तथा किं कर्त-
 व्याह ।
 "लेखस्य दृष्टेऽभिलिखेत्स्वा द्वावर्णकं
 धनो नोपगतं हत्वात् स्वहस्तपरिचा-
 यदाधर्मार्थः सत्यकर्मो दातुमश-
 यस्तुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य
 दृष्टेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति ।
 वा उपगतं प्राप्तं धनमन्येन लेखस्य दृ-
 द्भिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । कथ-
 परित्तिष्ठितम् । स्वहस्तलिखितां वारं वि-
 यदोपगतं प्रत्येकपत्रं स्वहस्तलिखित-
 मधमार्थाधीतमर्णो दद्यात् ॥ ३ ॥ कथं
 दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमिदं व्याह ।
 "द्वयस्य पाठ्येलेख्यं शुद्धौ नास्तु का-
 क्रमेण सत्यदेव वा सनुकृत्य दत्त्वा
 लेखन्यादयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थित-
 नष्टे वा तदा श्रद्धेया अधमार्थं त्रिचतुष्टया
 कारयेत्तत्तमर्थमधमार्थः पूर्वास्तुकेनैव
 विशुद्धिपत्रं अधमार्थाय दद्यादित्यर्थ-
 ससाक्षिके ऋषि स्तुत्यं दातव्यं
 मिश्रत व्याह ।
 "साक्षिपत्रं भवेत्तु यदा तदातथं ससाक्षि-
 यत्तु ससाक्षिकस्तुतन्तु पूर्वसाक्षि-
 ददात् । इति लेखप्रकरणम् । इति
 चर्यायां अवधारणाध्यायः ॥
 लेखधर्मिका, की, (लेखस्य धर्मिका) नू-
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लेखपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखाङ्गं पत्रं यत्र
 तावत्तथा । इति भावप्रकाशः ॥ की
 पत्रे, की ॥
 लेखस्यानं, की, (लेखस्य स्थानम् ।)
 यत्र । आदिपत्र इति पत्ररत्नावली ।
 तस्मिन् । तत्पत्रार्थः । यत्तुद्वौ १
 शब्दरत्नावली ॥
 लेखं, की, गद्यम् । व्याह इति भाषा ।
 "उत्सवस्यैव दृष्टलेख्यं सत्यकर्म भवमाप ॥
 इति प्रकृतवैतं श्रीशङ्कराचार्येण धिमुक्ता ॥
 २२. व्याध्यायः ॥
 लेप, कृ ३ मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 "आह-सक-सद-) क, अलिखितम् ।
 लेपते लिखते । इति दुर्गादासः ॥
 लेप, कृ (लिप + धन) लेपनम् । (यथा
 कने ११ १४

सोकाक्षी

सोविश

सोभन

वषा च मनु ५ ।
 सोमायाः क्रीडितोऽक्षी विनायकोऽयमस्य च ।
 अक्षानां लोचनपराजानां वपुःप्रतिष्ठे वृषः ॥”)
 (कथावत्, पुं, (लोकाणां वाच्यः ।) कृष्णः ।
 इति जटाधरः ॥
 (कथावत्, पुं, (लोकात् लोकसमाजात् बाह्यः ।)
 सन्नाचारवर्जितः । यथा,—
 लोकवाच्यस्य यो वाग्निवाग्नाचारवर्जितः ॥”
 इति जटाधरः ॥
 कमाता, स्त्री, (लोकाणां भातिव ।) लक्ष्मीः ।
 इत्यमरः ॥ (लक्ष्म्या लोकजननीयमापि च ।
 यथा भागवते । २ । २ । ५ ।
 “प्रविष्टाकामः पुष्पो रोदसी लोकमातरौ ॥”)
 कलोचनं, स्त्री, (लोकाणां लोचनमपि ।) ख्यः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनश्च ।
 कथा कथास्मृतिमगरे । १८ । ६२ ।
 “लोचस्तनुपाणि पातेन प्रखिद्येतिरः शरः ।
 मगस्य काप्यतिवदात्मनो लोकलोचने ॥”)
 क वाचकः, पुं, (लोके विवाचक इव ।) यश्च-
 विवश्च । यथा,—
 क्लृप्त्यह्वरयो ये च आर्थककामकादयः ।
 लोमास्ते भूवि देवा ये च लोकविनायकाः ।
 महत्प्रवृत्तयाता मन्त्रलोकविचारिणः ॥”
 इति वल्लिपुराणम् ॥
 कावसुतिः, स्त्री, (लोके विवसुतिः ।) जनसुतिः ।
 किवन्ती । इति त्रिपिण्ड ।
 कायन, स्त्री, (लोकेषु आधत्तं वस्त्राणिमिव ।)
 कन्देति । वायंकाश्चाम् । इत्यमरभरतौ ॥
 कायनिका, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्यस्तेति ।
 लोकवाचनं तम् ।) वाच्यकः । इति जैन-
 नन्द ॥ (नासिकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । २० ।
 “यकनामाहमस्ययोगसमावायविचारैः ।
 लोकाधिवसुस्त्वैव शुश्रूवः खनमीरितम् ॥”)
 गलोकः, पुं, (लोचनेतरे इति लोकः । न
 लोक्यतेतरे इति अलोकः । ततः कर्म-
 स्वारथ ।) खनामस्यतत्प्रवृत्तः । तत्पर्यायः ।
 जन्मवाङ्, २ । इत्यमरः ॥ द्वे सखिहोषं
 मञ्जीसवेष्टा प्राकारवन् स्थिते गिरी लोकालोक
 इति खनामस्यातः । अन्तर्जात्यते स्वर्परिभ्रमिः
 सप्रमाणत्वात् इति लोकः । तथा वशिष्ठः
 कश्चकिरशाधरात् न लोक्यते इति अलोकः ।
 लोक लोके कर्मणि चन् लोकस्मालौ अलोक-
 स्तेत लोकालोकः । वक्त्रं मञ्जीचर्त्रं वक्षते
 वेषयति वक्त्रवाङ् । वडि ड वडे च वङ्-
 टापकविहङ्गानिव्यक्तान् न वङ् । इति भरतः ॥
 (यथा, रघुः । १ । ६५ ।
 “वीरुमिष्याविशङ्कता प्रजायोपनिर्मितः ।
 प्रतापश्याप्रकाशश्च लोकालोके इवावतः ॥”
 अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । १५ । ३१ । १५ ।
 लीनारायण उवाच ।

वापराक्ष च देवो ह्यनार माधवीपरातु
 सुमेरोक्षः प्रती शुद्धः काचमी क्षमिरस्ति हि ।
 दर्पकोरतुस्या वा सर्वप्राप्तिवर्जिता ।
 यस्या पदायैः प्रक्षितो न शिषितुं प्रवृत्तैवते ॥
 ज्ञानः सर्वप्राप्तिचक्षुरद्विता या च गारदः ।
 लोकालोक इति आख्या यद्वच परिकल्पिता ॥
 लोकालोकान्तरे नास्य वर्णते सर्वदा स्थितिः ।
 ईश्वरेण सलोकानां प्रयाणान्तगताः क्षणः ॥
 स्वर्गादीनां भ्रवान्तानां रक्षयो यदप्रादिह ।
 व्यन्ताचोनाश्च बी लोकागतत्वानाः कदापि
 हि ॥
 पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च गारदः ।
 तावत्प्रवृत्तनायामः प्रवृत्तेनो मद्योदयः ॥
 सत्वादीलोकदियागोऽयं संक्षामाननक्षयैः ।
 कतिमिः स तु पञ्चाक्षरीटिभिर्गन्धितस्य च ॥
 भूगोलस्य चतुर्धा लोकात्मिकाचलो मुने ।
 तस्योपरि चतुर्दिक्षु नक्षत्रा नाकस्योनिवा ।
 निवेष्टिता दिग्गवा ये तन्नामानि निवेष्टित ।
 श्रधमः पुष्पचटोद्य वामनोऽथपराजितः ॥
 मने समकालीकस्य सिद्धिहेतव इरिताः ।
 तेषाश्च स्वविभूतीनां वृद्धीर्वाप्यपञ्चमम् ।
 विशुद्धमल्लक्ष्यैर्गन्धैर्गन्धैर्गन्धैर्गन्धैः ।
 आलो सिद्धाश्चोपेतो विवक्ष्णादिवर्जितः ॥
 निजाद्यैः परिहृती भुजद्वयैः शर्म ततः ।
 आलो सकललोकस्य सन्त्येधे परमेश्वरः ॥
 आकल्पमेवं वेशं च गतो विवृः नगात्मनः ।
 स्वमाचारचित्तस्यास्य सोमोपायात्मसाधनः ॥
 योगान्वितस्तार एतेन लोकोपरिभागकम् ।
 आख्यातं बहुचर्चितालोकाचार इतो-
 रख्यात् ॥” ॥ ॥
 लोकश्च अलोकश्च तौ । स्वर्गाधालोकादिप्रवृ-
 त्तद्विदितेभ्यौ । अत्र द्विवचनयोगः स्यात् ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । २४ ।
 “ततः परस्तात् लोकालोकसामाख्यौ लोका-
 लोकधोरन्तराले परित उपकल्प्यः ॥”)
 लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) वक्ता । इत्य-
 मरः । उग्रमेदः । इति विकारणेशः ।
 पारदः । इति दाक्षप्रियवृष्टः । (पदः । यथा,
 रघुः । १ । ६६ ।
 “यथा च वृत्तान्तमिमं यदौघत-
 स्त्रिलोचनेकाश्रयता दुराधरः ।
 तथैव चन्द्रेष्टरादिश्यापिनिः
 प्रहोति लोकेश । उवा विश्वीयताम् ॥”
 लोकपाथः । यद्यः मनुः । ५ । ६५ ।
 “लोकेशादिप्रक्षितो राजा नास्तीति च विधीयते ।
 शौचाशौचं हि सत्तर्वां लोकेशप्रवर्धनायम् ॥”
 लोकाधिवतौ, वि । यथा, भागवते । ३ ।
 ६ । १६ ।
 “पादावस्य विविर्भिर्भौ लोनेशो विष्णुमवि-
 रवत् ॥”)
 लोकेश्वरः ५ लोकानामीर उग्रमेदः
 इति विकारणेशः । स्वर्गानां जनार्ण

प्रवृत्तः । यथा मह भारते १ । १४ । ८
 जन्मदोष लोचन दत्तमात्रा मञ्जी तदा ।
 उवाच चापि क्षुधिता लोकेश्वरसिद्धं प्रभुम् ॥”)
 लोकपाथः । यथा, महाभारते । ८ । ६१५ । ६ ।
 “युद्धयुद्धताराभिमुख्यै चित्तं गमस्तस्यम् ।
 सुराभ्युपेतविनामी पतीन् लोकेश्वरात्
 कथाम् ॥”)
 लोकेश्वराक्षता, स्त्री, (लोकेश्वरस्य वृद्धस्य वाक्ता-
 लेप ।) वृद्धशक्तिमेदः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः २ लोकाक्षरा ५ स्वाहा ५ श्री ६
 मनोरमा ५ तारिणी ८ यथा ८ अगन्ता १०
 शिवा ११ खड्गवाचिनी १२ भद्रा १३ वृष्ट्या १४
 नीलवस्त्रतो १५ श्रद्धिनी १६ महातारा १७
 वपुधारा १८ धनवृद्धा १९ विष्णोचना २०
 लोचना २१ । इति जैनचक्रः ॥
 लोच, श्र क भाति । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (पुरा०-पर०-अक०-सेट ।) च, अलुलोचन ।
 भासि दीप्तौ । किन्तु पुष्पकोकमश्वरान्देवौ भाव
 इति रुद्रचक्रकारं भवा वचनाधर्माद्व ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लोच, श्र क इक्षे । इति दुर्गादासः । (भा०
 व्यास०-सक०-सेट ।) इक्षेः पर्यालोचनं प्रणि-
 धानमिति यावत् । अ, अलुलोचन । ८, लोचते
 कार्यं मधीः । इति दुर्गादासः ॥
 लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखं दुःखं
 दिगमिति । लोचनं अच् ।) व्यञ्जु । इति
 जटाधरः ॥
 लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोचनं-लुक् ।)
 भावचक्षणम् । अक्षिचारका । कञ्जञ्ज ।
 भावार्थं लघाटाभयम् । कद्वी । गौलवक्षम् ।
 निर्वृष्टः । कर्मप्रः । स्वर्गः । भूतचर्कम् ।
 इति मेदिनी । कं, पू० । निर्वर्कः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोचनं-लुट् ।)
 चक्षुः । इत्यमरः । तस्य शुभासुभलक्षण
 यथा,—
 “कमानो यद्वपुर्भाभौ लोचनेः सुखभागिनः ।
 मार्वालोचनेः पाथो महात्मा मधुपिण्डके ॥
 क्रराः देकरेवाचश्च हरिणाचारः भक्तस्वभा ।
 अक्षिच लोचनेः क्रराः सेवान्मो भक्तनीयना ॥
 गम्यरीक्षा ईश्वराः सुर्मन्त्रिणः सुखमालुप ।
 नीलोत्तमाश्च विद्वानिः सौभाग्यं श्लाघयन्तु
 याम् ॥
 स्यात् इत्यतः काद्यागामस्याहत्याद्वनं किन्तु ।
 मखलाचार्य पापाः स्तुतिः स्वाः शुद्धिः
 लोचनम् ॥
 इक् दिव्या विपुला भोगे व्यस्यद्युर्धम-
 इत्यतः ।
 विश्वश्रीमता सुखिनी इतिना विप्रमभुवः ॥”
 इति भारते । ११ अध्यायः ।
 श्री लोचनानां हिता दुःखाद
 वम् इति दाक्षप्रियवृष्टः ।

स्रोचमा स्त्री, स्रोचते प्रमास्रोचयतीति । स्रोच
+ च्। टाप् ।) कुड्प्रत्ययः । अस्मात् प्रमास्रोच
प्रमास्रोच लोकेष्वरात्मकाप्रत्यये षष्ठायाः ॥

स्रोचमास्यः, पुं, (स्रोचयतीत्यास्यः ।) सचूरोश-
वशेषः । तत्पठ्यायः । अस्मिन्मास्यः २ । इति
विकारः प्रथमः ॥

स्रोचनी, स्त्री, (स्रोचयतीति । स्रोच् + क्युट् ।
डीप् ।) महाश्यावणिका । इति राज-
निर्णयः ॥

स्रोचमकैटः, पुं, स्रोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां
स्मार्त्तः ॥

स्रोचमस्तकः, पुं, (स्रोचं इत्यस्य सप्तकं मयूरप्रतिवि-
धम् ।) मयूरप्रतिविधम् । रुद्रवृत्ता इति
ख्यातः । स्रोचयमानिनेति केषुचित् । तत्पठ्यायः ।
स्रग्नाश्च २ काश्चै १ द्रोणः ४ मयूरः ५ ।
इत्यमरः । स्रोचमकैटः ६ । इति भरतः ॥

स्रोचिका, स्त्री, दृष्टिद्वयमद्वितीयोदकस्यद्वि-
द लसमस्तकाकारविस्मिन्वृत्तमृदुममिताः लुचि-
इति भाषा । इति पाकराजिभरतः ॥

स्रोट् च उच्चादेः । इति कविकण्ठद्वयः । (भा-
०-पर०-अक०-सेट् ।) च्, अशुलोटत् । स्रोटति
लोकः उच्चादलोकार्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्रोटुवः, पुं, (स्रोटतीति । स्रोट् + बाहुलकान्
उजच् ।) अस्मिन्लोटकः । इति संक्षिप्तसारी-
णादिति ॥

स्रोड्, च उच्चादेः । इति कविकण्ठद्वयः । (भा-
०-पर०-अक०-सेट् ।) च्, अशुलोटत् । इति
दुर्गादासः ॥

स्रोड्यं, स्त्री, (स्रोड्यं लवणरसद्वयं षष्ठायाः)
लवणद्वयम् । इति राजनिर्णयः ॥

स्रोषा, स्त्री, (लवणरसद्वयस्या इति । अच् । टाप् ।
एषोऽरादित्यान् साधुः ।) लुणाशिका । इति
राजनिर्णयः । (तथास्याः प्रथमायाः ।

“स्रोषा लोको च कविषा हृदयलोको तु
चोडिका ।”
इति भावशकाश्रयः पूर्वसंख्येप्रथमे भागे ।)

स्रोषारं, स्त्री, (लवणं च्छेतीति । लवण + च् +
अच् । एषोऽरादित्यान् साधुः ।) चारविशेषः ।
तत्पठ्यायः । लवणोऽयम् २ लवणकारकम् ३
लवणमयः ४ लवणम् ५ लवणकारः ६ लवणः ७ ।
अस्य गुणाः । अस्यवर्णः । लीलात्मकः । पित्त-
द्विजादित्यम् । शारत्वम् । रूपावर्णत्वम् । वात-
गुल्मादिभूतजग्राश्रित्यम् । इति राजनिर्णयः ॥

स्रोषाणा, स्त्री, स्रोषाशिका । इति राजनिर्णयः ॥
स्रोत्र, स्त्री, (स्रोत्रातीति । स्रो + “हृदिस्थितिः”
उज्या १ । ५६ । इति सन् ।) स्नेहधनम् ।
तत्पठ्यायः । स्रोत्रम् २ । इति अष्टाध्यायः ॥
स्रोत्रो ३ स्रोत्रम् ४ लुप्तम् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

स्रोत्रं पुं स्त्री, स्रोत्रातीति स्रो +
त्रि । “स्रोत्रं १ ५६ । इति सन् । स्रोत्रा-
इति १ निष्ठा २ इति

च । सप्तमम् । अमुपपातः ॥

इति संक्षिप्तसारीणादिति ॥
स्रोत्रं, स्त्री, (स्रोत्रातीति । स्रो + “हृदिस्थितिः”
उज्या १ । ५६ । इति सन् । यद्वा, स्रो +
“अश्रिवादिभ्य इजोचौ” । उज्या १ । १०२ ।
इति उज्जः । इत्युज्ज्वलः ।) स्रोत्रम् । इति
शब्दरत्नावली । अचवत्त्वम् । इति संक्षिप्त-
सारीणादिति ॥

स्रोत्रः, पुं, (स्रोत्रातीति । स्रो + अच् । स्रज् लः ।)
स्वनास्रजस्तद्वत्तः । रक्तवर्णस्य तस्य प्रथमायाः ।
तिरीटः २ मार्जनः ३ रत्नाः ४ स्रोत्रः ५
विन्दकः ६ । श्वेतस्य तस्य प्रथमायाः । शुक्रः २
श्वेतरीटः ३ महास्रोत्रः ४ श्रावः ५ । इति
रत्नमाला । अस्य गुणाः । अस्रकषवात-
प्राश्लम् । चक्षुष्यत्वम् । शीघ्रपचनम् । सर-
त्त्वम् । इति राजनिर्णयः ॥

स्रोत्रः, पुं, (स्रोत्रातीति । स्रो + बाहुलकान् रच् ।
स्रज् लः ।) स्रोत्रवृक्षः । (यथा, शिशुप्राव-
वर्षे । ६ । ४६ ।

“यश्चरन्वल्कलकचः सुदृष्टा
विश्रुतं कथोक्तसुवि श्रोत्ररजः ।
नयमङ्गलं नयनगङ्गायोर्यो-
र्विभिदे न शब्दविहितान् पथसः ॥”)

तत्पठ्यायः । मालवः २ श्रावः ३ तिरीटः ४
तिलः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ यद् स्रोत्र-
मार्जं लोष इति ख्यातिः । यद् श्वेतस्रोत्र इति
सुश्रुतिः । आद्यमादः किलोषे प्रयो रक्तलोष
इति ख्यातिः । तस्य प्रयोगान्तरं यथा । स्रोत्रः ७
भिक्षुतः ८ तिलकः ९ काष्ठकीलकः १०
स्रोत्रकट्टकः ११ श्वरः १२ हस्तिरोत्रकः १३
तिलकः १४ काष्ठकीलकः १५ हेमपुष्पः १६
भिक्षो १७ श्रावकः १८ । अस्य गुणाः ।
कणायत्वम् । शीघ्रत्वम् । वातकषाप्रकाशित्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्त्वम् । रुच विविष्टो वल्क-
लोत्रकः । इति राजनिर्णयः ॥ अपि च ।

“लोत्रकिल्वस्तिरीटश्च श्रावरो मालवस्तथा ।
द्वितीयः पट्टिकालोत्रः कृत्तुः स्तूत्रवल्कलः ॥
लौकिको हृदयः पट्टीलाचाप्रदायकः ॥
लोको यदी लङ्घः शीघ्रचक्षुष्यः कषपित्तुः
कषावो रक्तपित्ताश्रयवातलोचाराशोऽयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।
“तिलकस्तु स्रोत्रो लोत्रो हृदयप्रक्षिरीटकः ।
तस्य मूलत्वत्तं शुष्काभलवल्कलवर्जिताम् ।
चूर्णयेत्तु शिवा लवा द्वौ भागौ श्रोत्रवेततः ।
श्रोत्रस्थं कषायेन द्वितीयं वेतनं भावयेत् ।
भागं तं दशसंख्यं पुनः कषायेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः शला तत्र कण्डं प्रयोजयेत् ॥
इति कस्तूरामकस्तूरीवैदर्भरीवृत्तः ।

रुचि रं तत्तं पित्तं ॥
“स्रोत्रं स्रोत्रातीति पित्तं ॥”

स्रोत्रकट्टकः, पुं, (स्रोत्रं स्रज् स्रोत्रम्
कट्टकः ।) स्रोत्रः । इति राजनिर्णयः । स्रोत्र
स्रज्प्रत्ययेन विष्णुश्रीश्रुतः । (यथा
रत्नः । १ । ६८ ।

“स्रोत्रमिन्द्रियशुद्धाया प्रजास्रोत्रमि-
न्द्रियाश्रयप्रकाशकं लोकालोक इवा-
न्नाकरयमने प्रयोज्यः । तथा हि
विधियेषा । लोपोऽस्मीमादोर्वादि ।
“सकलेश्वो विशिष्यः स्वाद्वली स्रोत्रवि-
शेषसरादिशुद्धो स्ररादिषो विशिष्ये
इति दुर्गा

स्रोपा, स्त्री, अश्रयधनपथः । इति जट
लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अर्का-
दीति । अच् + अण् ।) प्रगल्भ-
निकाशेषः । (यथा, सुश्रुते । १ ।
“नारिकेलकमीषाप्रशुद्धं श्लोपाः
कण्डकलोऽश्रयप्रियकाशगरसपक्वक-
महाभुष्टस्यो विविधशराः ॥”)

लोपापकः, पुं, (लोपं द्रवमदर्शनं आत्र
आप् + अण् ।) प्रदातः । इति शब्द-
लोपापका, स्त्री, (लोपापक + क्तिष्वा
अत् इत्यम् ।) प्रगल्भी । इति शब्द-
लोपासुद्रा, स्त्री, अश्रयधनपथार्था । इ
लोपयति लोपयति स्थापयानमिति
यथादाय आसुद्रयति स्रुः स्थापयति
अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न तु
असुद्रा पतिशुद्धाया लोपं असुद्रा
सुद्रा । लोपा च ।

“लोपासुद्रा तु वैदर्भी लोपा स्त्री कुम्भका
इति काष्ठभूषणम् । इति भरत
कस्तूरामकस्तूरीवैदर्भरीवृत्तः ।

“अप्रति भास्करं कर्णं श्रेष्ठभूतेऽस्मिन्मिति
अर्थे दृष्टारगद्यथ गौडेश्वरिणावसिन
नारदश्च ॥”

“सिद्धं लोपं विनिश्चयं चित्तयुगाधत्तैर्यै
मन्त्रिणां वै दृष्टादृष्टिणां प्राप्ताश्रयत
काशप्रत्यपत्तीकाश्च अस्मिन्नास्ति सभा ॥
मित्रावृत्तयोः पुनः कुम्भयोगे नमोऽस्तु
प्रायेण तु ।

“आनापिभैक्षितो येन दानाधिक्यं महा-
अमुनः श्रोत्रो वेतनं स मेगद्वयः प्रदीप-
गन्तादिकस्य अश्रयधनं नम इत्यनेन लेख-
पादुदेशो सामान्यतः प्राप्त्यात् ।
इति शिवाश्रयस्थित इति जन्मादावपि
शाङ्गकानुधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ ४ ॥
तत्पठ्यायः ।

“स्रोत्रासुद्रा रात्रिपतिर्वा
“मया दत्त मेवावधिचिपत्ये

५५

श्री अशुभ रहस्य । अथास्त

पञ्चमः ।
 प्रमुखप्रथमं लोचं गजाहं योराश्रयथा ।
 शकं क्रमिभं वापि क्रिमिअश्रयसमायुक्तम् ॥^१
 त मातृप्रकाशश्च मुख्यस्थे प्रथमे भागे ॥
 मु खौ, (अयनेनेति । त् + बाहुल्यकात्)
 १) लौचम् । लोचकम् । अश्रयेजसम् । इति
 इमे । हे, ॥ अश्रयम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 २ मुख्यलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुख-
 ३ इत्युच्चारम् ३ शिलाखण्डम् ४ अश्र-
 ५ ह्यन्योहम् ५ अश्रम् ५ लघ्यायसम् ६ ॥
 प्र तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
 ज्ञायसम् ३ श्रवम् ४ पिष्टम् ५ पिष्टा-
 न ६ श्रवम् ७ आयसम् ८ जिघ्रितम् ८
 त्रस १० खड्गम् ११ सुखणम् १२ अय १३
 वायसम् १४ चीजनम् १५ । अख गुणाः ।
 गत्वम् । उल्लसम् । तिक्रलम् । यात्रिचि-
 त्तरेष्वप्राप्त्युत्तराश्रयम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 ग्राहकगुणत्वम्) इति राजनिघण्टुः ॥ ५ ॥
 १ लोचस्योत्पत्तिनामस्त्वणगुणाः ।
 २ लोमानिरेखानां पिष्टनानां मृदेर्बुद्धिः ।
 ३ एतत् प्रशौरभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
 हाह्मी शस्त्रं लोहं एषं कासाश्र-
 काश्रयै ।
 ४ इत्येतत्संदेहकफद्वयस्य कारिता ।
 मदीयः सुदृग्मी योगाः समाश्रयस्य तु ॥
 ५ पितृवर्धं श्रौतं मधुरं तुवरं मुख ।
 ६ यत्तत्तं चतुष्टयं योग्यं पातकं जयेत् ॥
 ७ पितं गदं यूनं श्रीधात्रः श्रीधामाश्रुताः ।
 ८ मेखलमौतं कृत् तत्किटं तद्वैतं च ॥
 ९ वल्लकुशासयल्लकु भवेत्
 १० लोभोग्र्यालं कुतैतत्तत्तरीकः ।
 ११ नानाशलापि तथ्य शक्यं
 १२ करोति ह्वाकाशमशुद्धलोहम् ॥
 १३ औषधार्द्रा मद्यकाः साधयं
 १४ वेदप्रद्विमदसंस्कृतं ध्रुवम् ।
 १५ यादव न तस्यै प्रशौरिकं
 १६ हाह्मी हृदि रज्जाय धच्छति ॥ १॥
 १७ लारलोहस्य लक्षकं मुखाच्च ।
 १८ मातृपृच्छरः कारायश्चाल्लोहं निषेति ।
 १९ अश्रुयं कृष्णानि तत्कारमभिधीयते ॥
 २० हा शोराह्वं ह्ययादृष्टद्योभित्तवारकम् ।
 २१ सत्वाङ्गं यातं शूलस्य परिशामनम् ।
 २२ इयं योनिर्यं पितं स्वासमाश्रयं यमीहति ॥^२
 २३ काललोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 २४ ग्राह्ये न प्रथरति अश्रे तेजस्विः प्रयत्ने
 २५ अश्रुयं खान्ति च निर्धे तित्तत्तं विषयः ॥
 २६ दुग्धं भवति शिशुरश्रुतं नैति भूमिं
 २७ शङ्खं खति सखलस्यवा, कान्तलोहं

वदन्त्यः ।

मोदराचे मूळाम

सोप

पतन्त्य वक्रास्य पि सिरोरक्षम्

सत्योक्तान् विप्रयते फलितार्थं न संशयः ।
वर्गं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुक्षयेभ्यो विवर्द्धयेत् ॥”
अथ किञ्चिद् ।
“भावादानस्य लोहस्य मत्तं मध्यममुत्तमम् ।
लोहविज्ञानिका किञ्चो निष्कृतस्य निगद्यते ॥
यस्मिन् यदुपयुज्यते तत्किञ्चमुपयुज्यम् ॥”
अथ लोहस्यार्थस्य दोषमाह ।
“मध्यस्तुल्यः मध्यस्थोऽकारि
क्षुभोभयनौ कुतोऽप्यकारि ।
नानास्वभावास्तथा प्रकीर्णं
कुर्यात् स्वस्वस्य शुभोऽयम् ॥”
अथ लोहस्य दोषशान्तये प्रधानमभिधीयते ।
“पतन्तीरुतपत्राणि लोहस्यार्थो प्रतापयेत् ।
निषिञ्चतप्तपत्राणि तेन तर्कं च काङ्क्षितं ॥
गोमूत्रं च कुलत्पानां कषायं च विप्रो विप्रो
दत्तं लोहस्य पत्राणि विप्रश्चिः संप्रापयेत् ॥”
अथ लोहस्य मारकविधिः ।
“सुहृदोऽभयं च पातान्तमङ्गुरारसेः ।
मर्द्दयित्वा पुटेद्वयौ दद्यादेव पुष्टयम् ॥
पुष्टयं क्षुमायाश्च कुटारिश्चिह्नमारसेः ।
पुष्टयत्तं तनो दद्यादेव त्रीदश्वत्सनिषेत् ॥”
अथ च ।
“क्षिप्रं दानशर्माग्निं ददन् नीलस्य चर्तनः ।
मर्द्दयेत् कम्बुकाशेभ्योऽयम् ततः पुष्टयः ।
एव सप्तपुष्टयम् लोहस्यं भवानुपयात् ।
सलोऽनुभूतो दानीयोः क्रमान्दो लोहमारसे ।
अथ ते रामराजिनौ लोहस्यप्रथाधुना ॥
स्वकाशस्य गन्धं दद्यात् कुक्ष्यां च कम्बुनीम् ।
द्वयोः समं लोहस्यं मर्द्दयेत् कम्बुकाशेभ्यः ॥
वासपूज्यं ततः पिबन् कालां ताम्रस्य पात्रके ।
यस्मिन् धृत्वा स्तुतकृष्णं प्रवेद्याश्चैव दुग्धः ॥
यामस्य दद्यात्पुष्टयं प्रत्यक्षोऽपि श्वेतततः ।
लोहोऽपि शरावश्च विप्रान्तेन सहस्रदेवैः ।
पिबन् च गालशङ्खकाशेन वासिरेवं भवेत् ॥
राडिसस्य दत्तं पिबन् सत्पुष्टयं स्ववायुना ॥
तत्रसिन्धवायुस्यैव समीधान् आशयेदपि ।
वासपे शीतयेत्तच्च पुष्टयेव पुनः पुनः ।
एकत्रिंशतिवारं कृतम्बितं दातुं संश्रयः ।
एवं सत्त्वोऽपि लोहानि स्त्रियोदीभ्यो सारयेत् ॥”
एवं मारितलोहस्य गुणः ।
“लोहं तित्त्वं सरं शीतं कषायं मधुरं युजः ।
रूतं वयस्यं यक्षुष्यं श्लेष्मं दातुं शक्यम् ॥
कणं पित्तं गरं मूत्रं श्लेष्मं श्लेष्मपाकताः ।
मेदादिहृत्कर्मात् कृत्स्नं तत्किञ्चिद् तद्देव ॥
सुकाशेनो समारभ्य वातं च स्त्र्यैव रक्षितः ।
धामनोऽपि समशीघ्राद्यवधोऽपि दातुं शक्यः ॥
सुकाशं श्लेष्मं श्लेष्मं श्लेष्मं श्लेष्मं श्लेष्मं ॥
मध्यमकराश्चैव चर्तयेत्तुल्यस्य च ॥”

कृत भा

दाया

खोचवि

स पा पक्षोऽपि सुखं लभेत् रौरवे परिपश्यते ।”

इति माह्यशततन्त्रम् ॥

यत्र च ।
 “अथ; पात्रं पयः पानं गन्धं विद्वान्मनसः ।
 भृष्टाह्निकं मनु शूद्रं चारिणं नोदकमनया ॥
 भूलं मृगजं धत्ति क्षिप्रमर्कं मुनिमनसोत्तमं ॥
 इति अश्वमेधवर्तनं नीलकण्ठस्योक्तम् ॥
 (अश्वमेधवर्तनं उच्यते; अथ; मनु
 ६ । ३२१ ।
 “यदुत्थोऽग्निप्रक्षलः पयःपानमनो नोदकमुत्थितम
 सैषा सर्वत्रयं तेजः स्वामु योनिप्र शास्वति ॥
 पुं. व्राम; । न तु लक्षणात्किन्तुः कण्ववर्णा इत्य
 वर्णा वा । यथा, मनु. १ । ३ । ७७२ ।
 “कालश्राकं भृष्टाह्निकाः खड्गमनोऽह्निमर्कं सधु
 धानमयायेव कल्पन्ते मन्त्रमानि च सर्वश्रेष्ठ ॥
 पान्यलक्षणविशेषः । यथा, मञ्जुभास्वते । २ ।
 २७ । २५ ।
 “लोधान् यमकास्त्रोऽनाग्निशानुचरावपि ।
 सङ्घिनोऽनाग्निमहोदयं शत्रुघ्नं यमक-
 धासनिः ॥
 रक्तवस्त्रं, वि । यथा, मञ्जुभास्वते । १ । २५ । ११
 “अमराद्य परादस्य नोदस्य प्रत्यये रुमम् ।
 यद्युत्थानं मनुपुक्कलं वा मुनीनामेकवागवम् ॥
 नोदकगृहकः, पुं. (नोदकं कण्टकं यथा)
 मदनप्रशः । इति शाब्द-विन्यासः । नोदकमप
 कण्टकश्च । (यथा, आग्नेयसंज्ञायां १७० ।
 “सखि नोदकगृहकमिभ्यो नथामदन-
 विशिष्टोऽपि ।)
 नोदकार्कः, स्त्री. (नोदः, कान्तोऽप्येति ।) अथ
 स्थानम् । इति राजभिर्गृहः ॥
 नोदकारः, पुं. (नोदं नोदकं वा शब्दादि करो
 तोति । कृ + क्तृन् ।) नोदकारकः । इति
 कृताह्वः । यथा, गी० रामायणे ॥ ६७२॥
 “प्रक्षान्ताद्यमेकाराद्य नोदकारादन्तेव च ॥
 नोदकारकः, पुं. (नोदं गन्धप्रशब्दादि करो
 तोति । कृ + क्तृन् ।) यमसदृशशिविषयः ।
 कामार इति यथा । तत्पर्यायः । योकारः १
 द्रव्यमरः ॥ नोदकामः २ अथस्वारः ३ कर्म
 कारः ४ कर्मोदः ५ इति मदनप्रशस्ये ॥
 तस्यान्तर्निधयः ।
 “जीमाकास्तत्राया ये कर्मकारोऽप्युत्थ
 सुतः ॥
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 नोदकिट्टं, स्त्री. (नोदस्य किट्टम् ।) नोदकमजम्
 तत्पर्यायः । किट्टम् २ नोदकचर्म ३ यथाभारम्
 ४ नोदकम् ५ कण्ठचर्मम् ६ नोदम् ७ नोद-
 समम् ८ । यथा, सुश्रुते । ६ । ४२ ।
 “हृत्पित्तं घृत्पित्तं घृत्पित्तं
 मांसं विदेह्यादि (नोदकिट्टम् ॥)

अथ सुखा मधुरत्वम् वाटत्वम्

छात्रावासपरिचालनसमितिद्वाराकमेडनसंस्थाप्रोत्साहित

लोहव

लोहस्य मम मकरमुच्यते

लोहस्य हिमिषः, किमु (लोहस्य हिमस्यैव ।
थलोहं यदुच्यते प्रोक्तं तत्किमस्मिन् तदुच्यते ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्त्रीहरणादिति ।)

“प्रतोहेषु समं किङ्” मध्याध्यायीविवर्धकम् ।
अधमं यद्विचरयं ततो ह्रीन् विमोषमम् ॥”
इति वैयकरखेन्द्रसारस्यैव आरण्यमारथाधि-
धिकारे ॥

“कुरा पथाचसं विपरागम्यप्रलोचकिङ् ।
प्रद्वरस्योद्गतेन चङ्गस्य रमं के प्रारब्धम् ॥”
इति वैयकचक्रपाणिनस्यैव परिग्रामशुभाधि-
कार ॥

लोहचर्यं, लो, (लोहस्य चर्यम् ।) लोहकिङ्म् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हस्तुसंज्ञितायाम् ।
७३ । ३ ।

“मासौकशानुमवुपारदोहचर्यं-
पथाशिलावृत्तिङ्गुलनाति शोभनात् ।
मैकानि विप्रविराजानि वरावितोऽपि
सोऽशौनिकोऽपि रमयवतः कौ युवेव ॥”
लोहच, लो, (लोहाश्च नाथते इति । वत् + चः ।)
लोहकिङ्म् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एकेयो-
रस्य यथा, “मधुरं लोहचं किङ्म् ।” इति
वेदकचक्रमाख्यायाम् ।) कांस्यम् । इति हेम-
चक्रः ॥

लोहमालो [न] पुं, (लोहानि नावयतीति । इ +
यच् + लिति ।) टङ्गः ; इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गप्रत्ययेऽस्य विषयो विशेषः ।)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दन्धो यत्र ।)
काराणः । इति निरुक्तशेषः ।
लोहएङ्गः, पुं, (लोहस्य कठिनं द्युमर्षं वा
एङ्ग यत् ।) कङ्कपथी । इत्यमरः । लोहमय-
एङ्गयुक्तः चि ॥

लोहप्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लोह-
मयी प्रतिमा । तत्त्वार्थाः । कर्मा २ ख्याते ।
इत्यमरः । अर्थाः ३ अर्थाः ५ अर्थाः ६ । इति
भरतः । अर्थाः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
लोहमयं, चि, लोहामयम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहप्रत्यम् तदुपायं मयदप्रत्ययेन निवृत्तम् ॥
(यथा, इत्याद्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।)
“यथा सोमस्य लोहस्यैव निवृत्ता यथा लोहस्य
विनाशः स्वाहाधारस्यैव विकारो वामधेयं
लोहमिदमेव सत्यम् ॥”

लोहभारकः, पुं, (लोहं भारयति आरवतीति ।
भ + भाच् + क्तुल् ।) शालिग्रामः । इति
त्रिकाक्षप्रतराजनिषेधे ॥

लोहत्तः, पुं, (लोहं लातीति । ला + क्तः ।)
प्रज्ञाकारणः । इति मेदिनी । लो, १२६ ॥

लोहज, चि, (लोहमिदं लातीति । ला + क्तः ।)
अथल्लवान् । इत्यमरः । लोहमात्रकम् ॥

लोहचरं लो लोहस्य चर्यं यदुच्यते वरम्
अथम् इति त्रिकाक्षप्रतराजनिषेधे ॥

लोहार्ग

लोहचर्यं पुं (लोह न चर्यतेनपानि चर्य

अति लोहचर्योऽतिः । ला + च + क्तुल् ।) टङ्गः ।
इति निरुक्तशेषः ॥

लोहचर्यं, लो, (लोहानां चर्यो यत्र ।) वत्-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रमतेज-
सश्च ॥

लोहाखं, लो, (लोहमेव आख्या यत् ।) अगुणः ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिमारः, पुं, (लोहानां प्रख्यादीनां अभि-
धारी यत्र ।) लोहाभिमारः । इत्यमरटीकाया
भरणः ॥

लोहाभिमारः, पुं, (लोहाभिमारो यत्र ।)
प्रख्यातं राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां आध्यादीनां नीराजने यति
पश्चात् प्रख्याधारिणां राज्ञां यः प्राक्कोक्तो
निर्मन्त्रणपथावो विधिः प्रख्यातान् प्राक् स
लोहाभिमारः । लोहस्य प्रख्यात् अभिमारः
समीतो हस्तमयति वद्वीष्टः । लोहाभिमार
इत्युक्तो विधिराजनात्तर इत्यमरमाला ॥
लोहाभिमारो प्रख्यात् लोह इति मेदिनी । लोहा-
भिमार इति पठन्त्येनं तत्र लोहं प्रखं अभि-
धायते प्रख्यातयति चेति तत्र वाङ्मयप्रादे-
निःप्रायेण राज्ञां यत्र वा नीराजना नीरस्य
प्रख्यादकस्य अत्रनं लोपो यत्र वा नीराजना
वरः इति भरतः ॥

लोहार्गं, लो, (लोहस्य अर्गलमिषः ।) लोह-
विशेषः । यथा,—

वराह उपायः ॥

“प्रक्षुप्ते च तत्सर्वं यन्मां लं परिदृष्टव ।
गुह्यमन्त्रं यस्मान्मि सहयः कर्मयोगे मतिः ॥
ततः सिद्धये तस्यां विप्रद्वीजन्तूरतः ।
क्लेशैव वरारोहि विमर्षेन वमाश्रितम् ॥
तत्र लोहार्गं नाम निवाधो मे विधीयते ।
गुह्याः पञ्चदश यत्र कर्मनाम्न पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं गुह्ययुक्तानां मम कर्मसुधारिणाम् ।
तत्र तिष्ठामहं भजे । उदीचीं दिशमाश्रितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्चैव महत्तयाः ।
आलिङ्ग्य वसतो रुद्रा अधिपतौ म हौजसः ॥
धोमो ब्रह्मसिद्धये ये स्वास्ते च विमोक्तसः ।
निशचैवार्गं दत्ता यत्रं यत्तु महौजसम् ॥
ततो मे हानवः सर्वं क्रमतो लोकसुखम् ॥
मया केनचित् कलाकला मायाश्च वैद्यवोम् ॥
शतक्रोदिवज्राणि श्रीप्रमेयं निपातितम् ॥
एवं लोहासेल्लोहास्ताम मे तत्र कारितम् ॥
एकधारा पण्यत्र इन्द्रगोपकन्धमा ।
धृष्टक कुचये खानं सम्राज्योपनिषो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समायाज्य ब्रह्मण्यं सङ्ग मोहते ।
अथवा सप्तते प्राणान्द्रकारविवर्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परिलिख्य मम लोकं प्रव्रजते ।
गुह्याग्राये महाभागे चैव लोहार्गं मे भयम् ॥
विष्णुक्रामेन सर्वेन जन्मना वाच अर्थम् ॥
रवप कथितं भद्रं लोहासेल्लोहादिप

लोहित

र मयपथापि गुह्य पञ्चम

मन्त्रस्य पञ्चमस्य मम भक्तिसुखाय
इत्यादि वराहपुराणे लोहारगंलमा
नामाध्यायः ॥ ३ ॥ लोहार्गंलमे लो
लोहित, लो, (लोहितस्य लोहितम् । इति
निषेधः ॥

लोहितः, लो, (लोहितस्य लोहितः । लो
लोहितपञ्चम् । तत्त्वार्थाः । खरंभान
पञ्चम् ३ । इति त्रिकाक्षप्रतराजनिषेधः ॥

लोहितं, लो, (लोहिते इति । लो
रश्च लो + क्तः ।) उपायः ३ । ६ ॥

रत्नं रश्च लोहितः । रत्नलोहितः
अम् । रत्नलोहितः । इति मेदिनी ।
प्रत्यङ्गम् । इति निरुक्तशेषः ॥ लोहितस्य
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
४ । ५६ ।

“नाचु भवं पुरीषं वा लोहितं वा ससु
अभेधमिदमन्त्रं लोहितं वा विधायि
हुतम् । इति निरुक्तशेषः ॥ (लोहित
इति मानस्ये । १०० । १२० । सात्विक
पथ्यावो यथा,—

“सात्विकं पञ्चरागः स्वाच्छोद्यरत्नं न

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे र-
लोहितः, पुं, (लोहित इत्यत्र । रश्च लो ।)
विशेषः । (नागरविशेषश्च । यथा, राज
४ । १०० । ६६ ।

“ततो रत्नलोकं भीमं लोहितं नाम सा
मला प्रेक्षत तावत्तु इत्यतीं ब्रह्मशक्त-
लोम

भीमः । (यथा, हस्तुसंज्ञितायाम् । ६
“मन्त्रेण यदि भवान्मां मतामते लोहित
करोत न

पाकरो दुषो विमर्षति प्रक्षोदुधोमाङ्ग्य
इति

रत्नलोकः । इति मेदिनी । लो, १०० । लो

मन्त्रः । अन्वविशेषः । इति शब्दरत्ना
मर्षः । (यथा, महाभारते । २ । ६ ।

“वास्तुकिस्तत्त्वकथेव नामसेरावन्मन्त्रः ।
लोकश्च लोहितश्चैव यद्विचित्रं च वैभवं

शान्तराः । इति धरणिः । मन्त्रः ।
प्रत्यङ्गसिद्धिः । रत्नलोहितः । इत्युपायः ।
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुखे । १ । ४६ ॥

“यदिता यवगोधूमा लोहितस्य ये च प्राय
सुखाङ्गो मन्त्रराज्यं यावत्तु प्रवराः स्तुता
वज्रमेव । इति निरुक्तशेषः ॥ (प्रवराः
इति मानस्ये । १२० । १११ । कृष्णदीप

विशेषः । इति तत्त्वार्थः । १२१ । ६५ ॥)

लोहितः, चि, रत्नलोहितः । इत्यमरः । (

मनुः । ५ । ६ ।

लोहितपञ्चम्
पञ्च

लोहित

सौचित्य

(विषय पू. सौचित्य वचन कर्तृत्वम्)
 अदमेष्टः । अ च अक्षयुक्तः । इति सेदितो ।
 अ १०२ । चागरः । इति शब्दमात्रा । तस्य
 नदावशेषश्च उत्तरतिथ्या,—
 चागर उवाच ।

“अमोघावां जघं वज्रं सौचित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
 कथं शान्तदुष्कार्या रतः स कर्मकाधनः ।
 पारस्व्येयपुत्री वा कथं कञ्च प्रितामहातु ।
 वनं सर्वं त्रीतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
 औज उवाच ।

शुश्रू त्वं वृषशार्ङ्गं कथयामि महेश्वरम् ।
 आख्यातं ब्रह्मपुत्रस्य सौचित्यस्य महात्मनः ।
 हृदिवर्धे महावर्धे शान्तदुर्वासं वामतः ।
 सुनिरावीक्ष्यमाभोगो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
 तस्य भार्य्यं महाभागा अमोघाद्या महा-
 सती ।

हृदिवर्धमेत्य सुनस्त्रुण्डन्वाशमीहवा ॥
 तथा सार्द्धं स कौण्डिन्यैरापस्वर्तरेवसन् ।
 लोहवाद्यास्यश्च शरत्काली वै गन्धमादने ॥
 एकदा स तपोनिष्ठो निजगुण्यादिगोचरे ।
 अगाम वनमश्रुत्वा विन्न्व वहुपलाशि च ॥
 तस्मिन्प्रवर्धे ब्रह्मा सर्वकौकपितामहः ।
 तत्रावगाम यत्कस्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
 ता दृष्ट्वा क्षेममर्भां भुवनीमनिसुन्दरीम् ।
 सौचित्यो मद्वेनाशु तथाभूदङ्गुलितेन्द्रियः ॥
 उदरीरितेन्द्रियो भूया निहृष्टुर्ला महासतीम् ।
 अघाधावत्तदा ब्रह्मा संसुखो मद्वनाहृतः ॥
 अघासानं विधातारं दृष्ट्वामोघा महावती ।
 मैत्र मैत्रमिति प्रोक्षा परमेश्वरं व्यलीयत ॥
 दृष्ट्वावाच धातारममोघा कृपिता वहा ।
 पश्यशान्तान्तरयता द्वारमादृत्य तदुक्तवान् ।
 अकार्यं मे मया कार्यं सुनिपज्ज्ञा विमर्द्धितम् ।
 कतान् प्रत्यये पादं तत्त्वया त्वच्च शपायहृष्टः ॥
 अमोघा चेवमुक्ते विधातुश्च नरा वृषः ।
 रमश्चक्रे च तद्वेशाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
 श्रुतं रेतसि धावापि हृद्ययानं समास्थितः ।
 क्षत्र्यापिपरीतात्मा हुतं वै स्वाश्रमं धयी ॥
 गतं वेधनि शान्तनोर्बिजमाश्रममागतः ।
 आगत्य दृष्ट्वा हंसवानं प्रद्योतं तथा सुवि ॥
 तपश्च पतितं भूसौ विधातुर्वर्जणोपमम् ।
 अमोघा परिप्रपच्छ प्रशङ्गालान्तरस्थितान् ॥
 क्षिमेतद्दण्डं शुभमे पठतं दृष्टव त्वं युधः ।
 पतिपञ्च प्रद्योतं तेनैकदेशं कौहदम् ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुर् सुनिवभन्म ।
 अमर्तिनेव न्यग्दण्डकुला विकलानना ।
 हनयुक्तस्यस्त्रेव कोट्यागत्य चतुर्मुखः ।
 कामज्जुह्वरो भीरुः रतिं मां समयाचत ॥
 तनो भवा मर्तु वितथ उदङ्गान्तरजीवया ।
 प्रज्वाय तेजः सैवानं मम शपामयाहृतः ॥
 कुक्क तथ प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
 न हि मां प्रवर्षां पीड कश्चित् प्रक्रीति योष ॥
 नृप ।

सौचित्य

य तका वचनं युगा अयं नञ्चा
 इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपराधसन्तु ।
 दिव्यध्यानं तन्मन्त्रात्वा दैवकार्यंमुद्रस्थितम् ।
 तीर्थावतारश्चापि हिताय जगतां सुतः ।
 ध्यात्वादीक्षं चिन्तयित्वा स्वभाषासिद्धमवधीतम् ।
 इदं तेषां ब्रह्मण्यं पित्राभ्योपि ममाज्ञाय ॥
 हिताय सर्वजगतां देवकार्यायेष्टुये ।
 भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।
 त्रिमश्रयं महाकलमावधोः स समर्थ च ।
 मतो भिजाकटं तत्त्वं कर्तुमर्हति तद्वचः ।
 तत् श्रुत्वा शान्तनोर्लोच्यमनोवातीव कञ्चित्ताः ।
 धान्त्यधर्माव तं प्रादुर्धर्मां नञ्चा महावर्षी ।
 शान्तस्य तस्यो ध्यात्वापि न चेत्त विमनस्कताः ।
 अथयं यदि कर्तव्यं पीतया त्वं मयि सौतृक्ष्ण्यं ।
 ततस्तस्या वचः श्रुत्वा बुद्धं तस्यश्च शान्तनुः ।
 कथं पीतः । च तस्यैवस्य गम्यं कसिचयन् ।
 संक्रामितेः शान्तनुगं तेजोभिर्विह्वलः सती ।
 गर्भं रक्षानामोघाद्या हिताय जगतां ततः ॥
 तस्यां काले तु संग्रामे संजातो जनकजयः ।
 तस्यैव तनयश्चापि जीवमानः किरौट्टकः ।
 रत्नमालासमायुक्तो रत्नमोक्ष प्रभवत् ।
 चतुर्मुखः पद्मविधाधरश्चिद्विभक्तयः ।
 शिशुमारधिरःस्थश्च तुङ्कायो खलोत्तरेः ।
 तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ।
 चतुर्गो पत्येतामात्रं मन्त्रदेशं अथैवधत् ।
 कैलासकोटरे प्रादुर्धर्मां शान्तमादयः ।
 आराधः पश्चिमे श्रेष्ठः पूर्व्ये स्वस्तकादयः ॥
 तेषां मध्ये खयं कुक्षं पत्येतारं विधेः सुतः ।
 कृत्वातिवदृष्टे नित्यं शरद्वैव निशकरः ॥
 तं त्र्योयमथर्गं पुत्रमानाय दृष्टिः स्वयम् ।
 क्षमतेत्यर्थं संक्रायां वक्तरोद्दिष्टुहृष्टे ॥
 अथ कालं वचुतिवै यतीतं ब्रह्मणः सुतः ।
 तीर्थराशिश्चत्पथं वदथे पश्योभवात् ॥
 तस्मिन् देवाः प्रष्टुः सखुर्वितीय इव सामरे ।
 प्रीतामज्जले हृद्ये देशावासरमां गम्येः ।
 तस्मिन्प्रवर्धे रामो नामधन्यः प्रतापवान् ।
 चर्म मातृवर्षं वोरमलुर्गं पितुराज्ञया ।
 तस्य प्रापस्य मोक्षाय सप्रिदुक्षोपदेशवः ।
 स अगाम महाकुक्षं नञ्चाख्यं स्नातुमिच्छया ।
 तत्र स्नात्वा च पीतया च मातृहत्यां शपानयत् ।
 वीर्यं परशुरामा कुक्षा तच्च व्यामनयतारयत् ॥
 इति कालिकापुराणे आमदयोपाख्याने ५४
 अध्यायः । ॥ अथ च ।
 “जातसंग्रह्यः सौष्ठव तीर्थमन्त्राश्च तं वरम् ।
 वीर्यं परशुरामा लला ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
 नञ्चाकुक्षात् सुतः सौष्ठव कानारे कोहिताक्ष्ये ।
 कैलासोपलकायां लक्ष्मणदृग्गमः सुतः ॥
 नञ्चापि भयश्चोदं भसुत्वाय महावतः ।
 कुठारेण दिशं पूर्वमभयदृग्गमः सुतम् ।
 ततोऽपरञ्चापि गतिं हिमशृङ्गं विमिश्र च ।
 गतिं ॥
 पथ नाम विविक्तं खयं सौहित्यवृत्तम् ॥

व

सौहित्यात् परमो जातो सौहित्यश्च

स कामरूपमखिलं पीडभाशाश्च वाप
 गोपयन् सर्वतोर्धाणि दक्षिणं द्यानि य
 प्रागेव दिव्ययन्त्रां संलक्ष्णा ब्रह्मणः सु
 पुनः पतति सौहित्ये गत्वा दादृशयोज
 नैवे मासि चितादृष्ट्या यो वरो निय-
 स्नाति सौहित्योयेषु स याति ब्रह्मण-
 नेजन्तु सकलं मार्गं शुचिः पश्यमान-
 लोहित्योये यः स्नाति स वैपल्यमवा-
 इति कालिकापुराणे ५५
 अध्यायः ।
 पर०-सक०-अनिष्ट ।) योष्टवगा
 स्थिनाति स्वीतः स्वीतिः । अन्तः स
 इति रमाभाषः । स्थिनाति । इति दुःस
 स्वी, मि ग गत्वाभू । इति कविप्रकाशम् ॥
 पर०-सक०-अनिष्ट ।) वकारोपध
 स्वीनाति स्वीतः स्वीतिः । मि, पि
 स्वीनाति स्वीतः स्वीतिः । गिनेव क्र
 सिद्धौ शक्रार्गं पादिलविकल्पायम् । इ
 दक्षः ।

व

व, वकारः । न च अक्षरस्य ऊर्ध्वविशेष
 गौर्यं चतुर्थवर्णस्य । अक्षोच्चारणस्यान
 ओष्ठस्य । इति आकारवृत्तम् । (अथा, पि
 ग्राम् । १८ ।
 “निष्ठास्त्वं तु त्रुः प्रीतो दम्बोष्ठो व स
 वृषे ॥
 दम्बवकारः । स च अन्तःस्वयोर्यः । य
 अन्तःस्था य र ल वाः । इति कृताप
 रम्भम् । अपि च ।
 “ततोऽक्षरसमावायसङ्गज्जगदानज ।
 अन्तःस्थोऽक्षरस्यार्धं वृषद्वीर्षादिलक्षणम् ।
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्याय
 “ततस्तेभ्योऽक्षराणां समावायं समाहार-
 वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उवाच
 प थ द्वाः । स्वरश्चकारादाः । स
 कारद्वयो मावमानाः । द्वौ हीर्षोश्च । व
 प्राश्नात् विज्ञाहन्तीयादयः । न खल
 वरूपं यस्य तम् ॥” इति तट्टीकायां श्री
 क्षामी ॥३॥ “यद्वर्जोवकारश्च प य व
 वा इत्येकयोस्त्रोऽप्यपत्तिः । गमोऽनुसृष्टा
 कार्याश्च इत्यमरयोगेति त य द्वा व न व
 इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा सवृत्त
 इत्यारौ वकारश्च ओष्ठस्त्वात् ङर इत्य
 चतुर्ष्वारश्च अकारो न स्नान् । वेदक
 सस्योत्पत्तिस्थानं दण्ड एवेत्युक्तः । अ
 त इत्यौ परम पर रत्नायौ उपेयोच्चारयति
 इति

प्रभाष
व को भावको धृष्ट्या वरको देन
संज्ञकः ।
लान्धव धातुः ॥ इति वीजधर्माभि-
त्य । ॥ ॥ अपि च ।
रौ वरणी वायः खेदः खड्गवीर्यो जवः ॥
इति वक्षधामने सन्तकीयः ॥ ॥
प्र च ।
वायो वारुणी सत्या वरुणी देवशक्रः ।
गौशो ज्वालनी वरुः कलसज्जिवातकः ॥
नारीशुक्रः नावीरो वरुः स्फुक् सागरः
गुण्यः ।
तनु शङ्करः श्रेष्ठो विरेशो यमनाशनम् ॥
इति नागनालशालम् ॥
स्वरूपं यथा,—
तः चक्षुषापाङ्गि कुक्षी लोभसमवयुम् ।
प्राग्भयं वर्यं चिह्नस्तुतिं सदा ॥
रन्ध्रमहिनं वयोनामादितस्त्वयुतम् ।
भयभयं वर्यं प्रीतिविश्राममयम् ॥
वयोप्रदं वर्यं चर्येतिप्रदायकम् ।
किञ्चिद्विदं देवि । त्रिपिण्डसहितं सदा ॥
इति कामधेवतकम् ॥ ॥
वक्षोभावायामस्य वंशप्रकारो यथा,—
जन्मयुता रेखा ज्वालिगुणाश्रितिका ।
प्राक्तः परा निशः श्वानस्य प्रचखते ॥
इति वर्गाहारतकम् ॥ ॥
र श्वानम् ।
दण्डप्रभो देवो दिशुर्वा पञ्चसिन्धुः ।
साम्बास्वरधरो मन्त्रहारो वज्रवर्णः पराम् ॥
कानोदरो निहन्नि निहन्नि विहन्निविनाम् ।
श्यालु वकारस्तु तन्मलं दशवः कपित् ॥
इति वर्गाहारतकम् ॥
इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा,
। ४ । ४२ ।
स्त्रीणां क्लेशान् रूचितापाङ्गस्यः ।
रक्षेत्सर्वं वीधाः प्राचकः व शयः पशुः ॥
(वा कः मसकश्चिन्तोः + कः) । प्रवेत्ताः ।
मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणवीर्यम् । इति
म् ॥
(शानमिति । वर + भावे वः ।) स्वात्त-
(वाति गच्छतीति । वरुण मसक + कः ।)
। वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥
। मन्त्रम् । वरुणम् । वरुणम् ।
। वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ॥
ईल । वरुम् । शाकम् । वरुम् ।
। मानेकाधरकोवः ॥
म् । त्र, युवात् । युवात् । युवात् ।
वृत्त्यर्थे द्वितीयात्पूर्वपक्षे वरुणवर्ण-
मोक्षम् । इति आकरम् ॥ (यथा, सुख-

पावशाब्दास्तु वक्ष प्रयोगे न भवति इति
नेवाकरम् ॥
वंशः, पुं, (वसति उत्तिष्ठति पुरुषान् वसते इति
वा । तु वस उत्तिष्ठति इति धातोर्विधा वन शब्दे
इति धातोर्वीकृत्यान् शः । वहा, वदि
उभयते इति वा । वक्ष कान्तौ + अच् घञ् वा ।
ततो रुम् ।) युज्यवौचादिः । अनुपम्यायः ।
सन्ततिः २ शोचम् ३ जननम् ४ कुलम् ५
असिजनः ६ अन्वयः ७ अन्वयायः ८ सन्तानः
९ इत्यमरः । २ । ७ । १ । निचनम् १०
जातिः ११ । इति वटाधरः ॥ कुलस्य विदवा
अम्भना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश
इति जगदिह । धनेन विदवा वा श्वानस्या-
प्रवक्ष्यता वक्ष इति सुभ्रुः । इति उत्तिष्ठति
पूर्वपुरुषान् वंशः नार्वाणि शः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।
“तु भूयप्रभवो वंशः क चास्माद्विषया सतिः ।
तितोर्भूद्वत्सर्गं मोक्षदुष्टपेनास्ति सागरम् ॥”
पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।
“वृषस्य वंशः सुमतिभूतव्योतिस्त्वो वसुः ॥”
लज्जातिविशेषः । वंश इति भाषा । तन्-
पम्यायः । लक्ष्म्यारः २ कर्माः ३ अचिन्तारः ४
लज्जकः ५ प्रत्यपत्ता न वचनः ६ वंशः ७
संस्कारः ८ तेजः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।
६० ॥ किञ्चुपत्तेः १२ । इति वटाधरः ॥
वम्भः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्षणम् १४
कण्टावः १५ करदन्तः १६ महावनः १७ दण्ड-
यम्भः १८ दण्डकः १९ अश्वम्भः १९ धातुः २०
वृत्तकाः २१ ॥ (यथा, अनुसन्धारे १२२५ ।
“अस्मिन् पवनविहः पञ्चताना वरीयु
स्मृदति पटुनिदरः युज्यवशस्वीपु ।
प्रसरति लज्जस्य लज्जहृष्टिः श्रुतौ न
न पयति लज्जधूर्यं प्राग्भयो दवादिः ॥”
अस्य गुणाः । अमलम् । कषायलम् ।
किञ्चित्कलम् । शीतलम् । शूलक-
प्रवेष्टाश्रित्यद्वारावकाशिलम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ ॥ अपि च ।
वंशः वर्यो हिमः श्राद्धः कषायो वकि-
धीधनः ।
हिदनः कदमिधनः कुशज्जवग्रीवजित् ॥ ॥
तत्कारिः कदः पार्क रवे कृषो गुणः सरः ।
कषायः कदम्बः खादुर्विहाही वातपित्तकः ।
तद्वशास्तु महा कृष्टः कषायाः कटुपाकिः ।
वातपित्तकरो दण्डः वज्रकलाः कदमिधः ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ॥
(यद्येतिहासम् । यथा,—
“वंशः एकास्मिन्नेतिहासो वैद्यो गरी कुले ॥”
इति रघुटीकायां सतिहासप्रवृत्तेश्च । ७३६ ॥
एतावद्वयः । पिटेर देहा इति भाषा ॥ (यथा,
भागवते । ११ । ७ । ३३ ।
“वर्षिक मर्ति
कुलं मया रोमनस्य पित्रम् ॥”

पय इति मेदिनी वे १३ । वषा रघु
० १
“जलापितः सवति देवराशे,
साक्षीकृतः सन्धनवेषमर्कः ॥”
वाद्यभाष्यविशेषः । इति धरणिः । वंशी इति
भाषा । (यथा, रघुः । २ । १० ।
“ स कीर्तकेमोक्षतपूज्यमर्कः
कृष्णद्विगुणादित्येषां कथम् ।
शुभान् कुर्वन् वक्षः सन्धन-
कहावमानं वन्देऽपनामिः ॥”
विजितरक्षः वंशीशब्दे वक्षः ॥) इत्य-
साक्षकः । इति राजनिघण्टुः ॥ (पादाभ-
सम्भूताभरोविशेषः, स्त्री । यथा, महाभारतः ।
१ । २५ । ४४ ।
“कानवर्षा सन्धः वंशासमुरो आमर्गप्रियाम् ।
अनयो सुमगो भानीमिति प्रधा ज्ञाचय ॥”
वंशकः, स्त्री, (वंश इति कार्यवर्ति । के + कः ।
अयुः । इति दारानयोः । २४ ॥
वंशकः, स्त्री, (वंश इति प्रत्ययः । “इति प्रति
हती” ५।३।६। इति कम् ।) सन्धविशेषः ।
इति शब्दमाला । वंशप्रपत्तायाश्च इतिभाषा ।
इतिविशेषः । इति राजवर्णः । वाशार इति
नामशाब्दा इति च भाषा । अथ गूणाः ।
“वक्षस्त्वन्मिधन् । सन्धः पञ्चपापकः ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
(यथा, सुयुते । १ । ४२ ।
“पौकृता भोक्तृस्त्व वक्षकः शतपौरकः ॥”
“अविदः पञ्च गुरुव्यः पौकृता भोक्तृस्तथा
वाक्ता युक्तयुवः किञ्चित् सन्धो वंशका
मयः ॥”
(इत्यो वंशः । “सजायां कम् ” ५।३।
७३ । इति कम् । सुदण्डः । इति निहान्त
लोमटो ॥)
वंशकः, स्त्री, वक्षकाश्रित्यामानसज्जम् । यथा,—
“वृक्षस्यमिधाद्विरक्तनो मनायनः ।
गौडवाक्षं वक्षकं ज्ञानतुलं सन्धुतम् ॥”
इति दारानयोः । २३ ॥
वंशकर्परीशयना, स्त्री, (कर्पूर इति रोपने
शीभते इति । कर्प + ल्युः । तनः) यक्षीजन-
पुत्रः ।) वंशरीशयना । इति राजनिघण्टुः ॥
वक्षकीरी, स्त्री, (वक्षस्य कीरिभवात्सा वक्षीति
भाषा । गौरीदिवान् डोप् ।) वक्षरीशयना । इति
राजनिघण्टुः ॥
वंशजः, पुं, (यथाज्जायते इति । जन् + डः ।)
वैश्वयवः । इति राजनिघण्टुः ॥
वंशजः, वि, (वंशान् सृष्टुं शाब्दानि इति ।
जन् + डः ।) वंशजः । तत्पम्यायः । वीक्ष-
२ वंशः ३ । इति हिमसन्धः । ३३७७७ । (विष्णु-
पत्रोपनि । यथा, आद्योपनिषदात् ३७७६ ।
“वक्षिण्यमर्कं वक्षः वंशं वक्षः निघण्टुः
वम्
कि कुमेरु इति वक्षः पदे देवराजम् ॥”

ज्वात्तु को मोपि हरिपत्रं को
पदो नो दम्भमिति नो न ॥”

वक्रम

वक्रोक्ति

वचोत्र

यथा, महाभारते । २. १६२. १२ ।

“स वै तथा वक्र एवाभ्युपय-
ह्यतावक्रः प्रथितो वै मन्त्रजिः ॥”

वक्राणि यथा । अलकः १ भाकः २ भूः ३
मल्लिचन्द्रम् ४ मल्लिकः ५ कुञ्जिका ६ मयक-
खम् ७ शालिन्ध्रः ८ दाचम् ९ कुहाङ्गः १०
वक्रकः ११ शुक्राभ्यम् १२ पञ्चापपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ कणा १७
प्रजोदः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहगखादिः २२ । इति कविकाव्य-
यता । क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्टकः, पुं, (वक्राः कण्टका यस्याः ।)
वक्रकण्टकः । इति राजनिघण्टुः । (वक्रः
कण्टकः ।) कुटिलकण्टकश्च ॥

वक्रकण्टकः, पुं, (वक्राः कण्टका यस्याः ।) खरि-
द्वजः । इति राजनिघण्टुः । (विषयोऽस्य
खरिद्वजस्य विशेषः ।)

वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

वक्रशीवः, पुं, (वक्रा शीवाय ।) उष्ट्रः । इति
चिकावशेषः ॥

वक्रचक्षुः, पुं, (वक्रा चक्षुष्यः ।) शुकपथी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालः, स्त्री, (वक्रं तालं यथा ।) शब्दविशेषः ।
तत्पथ्यायः । सुखपाद्यम् २ । वक्रतालमितं वा
पादः । इति चिकावशेषः ॥

वक्रताली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादितान् शीघ्रं ।)
सखपाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रचक्रः, पुं, (वक्रान् चक्रं यस्याः ।) शुकपथी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रोष्ठे, वि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।

“कपाशश्चास्तीन् दृष्ट्वा पुरुषानविदाश्चान् ।
वक्रचक्रान् हूरोऽथ आत्मानं वैतुमागतान् ॥”

वक्रधनुः, पुं, (वक्रा ईन्द्रा यस्याः ।) शूकरः । इति
केशिपुः ॥

वक्रगन्धः, पुं, (वक्रः कुटिलः वक्र इव हिंस्रश्च ।)
पिशुनः । शुकपथी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥

वक्रगान्, स्त्री, सुखपाद्यम् । इति मुद्राङ्कत-
चिकावशेषः ॥

वक्रनासिकाः, पुं, (वक्रा नासिका यस्याः ।) पेषकः ।
इति चिकावशेषः । कुटिलनासायुक्ते, वि ।

वक्रपुष्पः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुष्पं यस्याः ।) शुकुरः ।
इति चिकावशेषः । कलीमकुटिलायुक्तश्च ॥

वक्रपुष्पः, पुं, (वक्राणि पुष्पायुष्यः ।) वक्रधनुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मलाशट्टकः । इति
राजनिघण्टुः ॥

वक्रबाणमिः, पुं, (वक्रो बाणमिः केशवृक्षजातुलं
यस्याः ।) शुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
कुटिलपुष्पश्च ॥

वक्रमर्तं स्त्री (वक्रं कुटिलं मर्तितम्)
कुटिलपुष्पम् उत्पन्नम् श्लोक्ति ९

इति

वक्रमः, पुं, (अवक्रमश्चास्तीति । अव + क्रम + भावे
घञ् । अस्तीति ।) मलाशट्टकम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रगङ्गाः, पुं, (वक्रं गङ्गात्वं यस्याः ।) शुकुरः ।
इति राजनिघण्टुः । कुटिलपुष्पे, स्त्री ।

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलमुखविशिष्टे, वि ।

वक्रगङ्गाः, स्त्री, (वक्रं शब्दात्मिकं पञ्चादिकं
यस्याः ।) कुटिलमौल्युतः । इति राज-
निघण्टुः ॥

वक्रार्थः, स्त्री, (वक्रमर्थं यस्याः ।) कवाटवक्रवृत्तः ।
इति रत्नमाता ॥ कुटिलायमगच्छ ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्याः ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः । कुटिलावधवे, स्त्री । (कुटिलाव-
धविशिष्टे, वि । यथा, हरिदत्ते । १०२ । ६८ ।

“तद्वत्तद्विवर्णापीडा चक्रवाकीमुल्लसन्ती ।
वैमलसीरवक्राङ्गी चक्षुसीनविभूषणा ॥”

वक्रिः, वि, मिथ्यावादी । वक्रधार्ताः क्रिन्प्रत्ययेन
विध्यमः ॥

वक्रो, [न] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इति ।
वैदिकधर्मविरहदादित्वात्स्य तथात्वम् ।) वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रगविशिष्टे, वि । यथा,

“लसिषो यदि वक्रो स्यात् पुंसः कार्येषु
वक्रतः ॥

लसिषोऽर्थं गते भर्त्ता दुःखार्थाधिक्यवृत्तः ॥”
इति ज्योतिषसूत्रम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकुक्तिः । यथा, कामधेयुक्तव्यतरङ्गत्रय-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोत्सर्गं हाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
त्राक्ष्यानाञ्च यन् किञ्चित् मयोत्सङ्गतम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकुक्तिः । यथा, कामधेयुक्तव्यतरङ्गत्रय-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोत्सर्गं हाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
त्राक्ष्यानाञ्च यन् किञ्चित् मयोत्सङ्गतम् ॥

तत् कविद्वयो न वयेन विभाव्यं यथाक्रमम् ।
न बाह्यं न जत् तत् त्वीरं पातयं केनचित् ॥

वक्रपदोपदेश्यम् । वक्रोक्तिभिः काकुक्तिभिः ।
इति शुद्धिचक्रम् ॥ * । कुटिलोक्तिः । यथा,

“नारी वाकरणं विनेय विदुषां वृष्टः प्रविष्टः
सर्मा ॥

वक्रवृत्त्यमतिः स्थायान् पटुवटुभूमङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

इतिः सनुपहासमेति गगको गोलावतिवृत्तस्या
व्योतिस्त्वित्त्वद्वि प्रगल्भमयस्यः प्रथमपथी-
स्तिभिः ॥”

इति विद्यान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
(वक्रा अध्यान्तरयस्येन कुटिला उक्तिः ।
प्रवृत्ताङ्कारप्रमदः । तल्लक्षणादिकं । यथा,

“साधुलक्षणाधारेण दृष्टमपरिच्छेदः ।
“साधुलक्षणाधारेण दृष्टमपरिच्छेदः ।

वक्रा वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

“के वक्रं स्थापयन् सन्मतिर्धर्म प्र-
क्तिं वृत्तिं विदुषः न वा कविपरि-
यता ॥

वक्रा वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रोक्तिः वक्रतायाः वा या वक्रोक्तिस्तो विद्या ।
विमिति वक्रोक्तिः ॥

वगवा

वगवा

वगवा

कथं करिष्ये नृपमनोराज्यमिच्छित्ता
 चक्रान्
 अङ्गान् प्रदत्तं विदधति निर्गुणं सुभयः ॥ १ ॥
 नौरुहः पु, नृपति रौहतीति । रुह + कृ; ॥
 खन, इति निष्ठाकृषीयः ॥ (यय, न्याय-
 नप्रशब्दम् ॥ ४४६ ।
 'मा श्वरतस्मिन् धीवरवचोदद्योभरेण भज
 गन्धम् ।
 तन्मन्त्रिरपि श्रीमा ययोर्मन्त्रैरिभक्तुः ॥ २ ॥
 यथायः, जि, भविष्यत्यर्थो धविषयः । यच-
 धासोः स्थासनप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अत्र
 वक्ष्यमाणवचनात् संधाराज्याभावेऽप्यन्यथा-
 लम् । इति त्रियादिनक्षत्रम् ॥ अथ च ।
 'तच्चैव हास्यमपि पाशं यवगोर्ध्वः ।
 वक्ष्यमाणं चतुर्न्याषा प्रायश्चिदा व्रतम् ॥'
 इति श्रीहरिमन्त्रिविलासः ॥ विलासः ॥
 लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 १०-सेटः ।) वृत्तिः लुपि गतौ । इति
 गादायः ॥
 इ लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 १०-सक०-सेटः । इति ।) इ, वक्ष्यतेः लुपि
 तौ । इति दुर्गादायः ॥
 इ लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 ३०-सेटः ।) इ, वक्ष्यते । इति दुर्गादायः ॥
 () लुपि । द्यमश्वादिनाम्नोत्तदेवो-
 लुखी । विप्रः । तदुक्तं तन्नाम्नः ।
 'आह्वं संप्रवक्ष्यामि सद्यः प्रायश्चकारम् ।
 धराणां हितार्थाय स्तम्भमात्रं च वेरि-
 माशु ॥
 'भारतमात्रेण प्रवक्ष्येऽपि स्थिरपतेः ।
 वः स्वरमयात्र तन्मन्त्रं वगवासुखि ॥
 नो नृकेदुष्टानां ततो वाचं सुखं पदम् ॥
 संप्रति ततो जिज्ञा कीलयेति पदद्वयम् ॥
 'माश्रय पश्चात् स्थिरमायां समाविशेत् ।
 श्रेष्ठं पुनरोद्धारं खादिति परमन्तवः ।
 निश्वस्य री विद्यां शब्दमालकरी भवतः ॥'
 द्वायां द्वौ । तथा च ।
 इक्षीनेन्द्रमाशुक् स्थिरमाया प्रकीर्त्तितः ॥
 द्वौ वगवासुखी सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
 त्व जिज्ञां कीलये कीलय वृद्धिं माश्रय कौं
 वाहा ॥ * । तन्नाम्नः ।
 इक्षीनेन्द्रमाशुक् वगवासुखि शब्दयुक् ।
 ता वाचमिच्छता सुखं सत्यम् कीर्त्तयेत् ।
 ' कीलय वृद्धिं तत् विनाशय परं वदेत् ।
 तज्जं तत्तत्तारं वक्ष्यावावर्धयेत् ।
 इति चतुर्विंशदधरा वगवासुखी ॥
 ' वगवासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
 य जिज्ञां कीलय वृद्धिं विनाशय कौं ॐ
 । । प्रायः कथाकारम् ॥ * । अथोऽयं ।
 द्यामः कथादिप्रथायामार्त्तं विधाप्य
 दिग्दर्शं दुर्धम् वया धिरपि भारं
 नमः । मुने । वग । इति

वगवासुखे भवतावे नमः । सुखं नः दीव्याय
 नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।
 'वाहीदीयस्व कथिं वृद्धिं तदुष्टं कन्दस्व तन्मुखे ।
 श्रीवगवासुखीं देवीं वृद्धये विन्यसितम् ।
 नो वीर्यं गृह्णेश्च तस्माद्वराशक्तिस्तु पादयोः ॥'
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ नो वृद्ध्यादियः नमः ।
 वगवासुखि तर्जनीभ्यां स्वाहा । सर्वदुष्टानां
 मध्यमाभ्यां वषट् । वाचं मुखं क्षमय अभा-
 सिकाभ्यां हू । जिज्ञां कीलय कीलय कनि-
 ध्याभ्यां वीषट् । वृद्धिं माश्रय नो ॐ स्वाहा
 करतलपट्टाभ्यां षट् । एवं वृद्ध्यादियः तथा
 च ह्यन्यत्नम् ।
 'युक्तमायुषमप्राप्तिशान्तिश्च मन्त्रद्वयेः ।
 करद्वयं तु तत्तयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥'
 ततो मूलान् जाततत्त्वधापिनीवगवासुखीभो-
 पादुकां पूजयामि इति मूलधारिः । मूलान्
 पिशातत्त्वधापिनीवगवासुखीभोपादुकां पूज-
 यामि शिरसि । मूलान् शिरतत्त्वधापिनी-
 वगवासुखीभोपादुकां पूजयामि मूलाङ्गे ।
 ततश्च ।
 'मूर्द्धि भागं दधोः श्रोत्रे गन्धर्वोमांशयोः
 पुनः ।
 श्रोत्रयोर्मूर्द्धयुक् च दक्षिणांशे च कूर्परे ।
 मणिवन्धुलेख्ये गले च कृचयोर्ध्वे हि ।
 वामौ कथौ गुरुदेगे वामाङ्गे कूर्परे तथा ।
 मणिवन्धुलेख्ये ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
 हृदयान् चोष्णान् श्रोत्रयोर्मूर्द्धयुक् निम्नगयोः ।
 क्रमेण मन्त्रवर्णांस्तु खल्य आधत्तु यथाविधि ॥ * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 'मन्त्रे सुरास्त्रिमणिमन्त्रप्रद्वयेदी-
 र्धे हामनोपरिगतौ परिपीडयन्मि ।
 प्रोताभराभरणमालाचिपुष्पिताङ्गा
 देवीं आराधामि हृत्सुन्दरवैरिजिह्वाम् ॥
 जिह्वायमादाय करेण देवीं
 वामेन शत्रुं परिपीडयन्मीम् ।
 गङ्गाभिवातेन च दक्षिणेन
 प्रोताभराभरां जिह्वां भजामि ॥'
 एवं आवां मानसैः समृष्य वक्षिः पूजामार-
 भन् ॥ * । तत् प्रथममनोऽभिरूपणम् । यथा ।
 अङ्गान् वदुरम् विषय ईशानादिकीर्त्य
 पूजादिद्विषयं च क्लृप्तमाश्रयतत्त्वमन्त्रे स्त्रीं गण-
 पतये नमः इत्यनेन गणहन्त्रेण संपूज्य त्वेन
 मधुवा वा आर्घ्यावाचनापूरयेत् । ततो वारज्यं
 विप्रथा संपूज्य शङ्खानि विन्यसेन । ततो मनु-
 योनिमुने प्रदश्ये वैशोर्ध्वेन आत्मार्त्तं पूजोप-
 करणशाम्भवेत् ॥ * । अथवा यन्मन्त्रं । वाचं
 वृद्धं वृत्तमन्त्रं भूरादित्यम् । ततो मूल-
 मन्त्रं ॐ आधाराशक्तिमहात्मनाय नमः ।
 एवं शक्तिप्रसादनय नमः । पूर्ववत् ध्याता
 वीर्य आवाह्यं वक्ष्यामि नक्षत्रे । ततो सुतां
 प्रदश्ये पुरश्च वदुर्ध्वेन मन्त्रं वदेत् ततो
 मन्त्रेण सत्त्वमायं वेदोपनिषद् वदत्ये आह

पिशाद्विरेक्षोपिद्वयं तुल्ये चमा ताम्र-
 कृद्योगेन शङ्खावरणां वगवासुखी तपत्रा-
 नतो यथासम्भगपुष्पाभिः संपूज्य आधारमपुष्पा
 मारभन् । मृदकोणिषु पुन ॐ सुभगायै नमः
 एवंमणिकोणे भजमयिष्ये । ईशाने अथाव
 हार्त्तं । पश्चिमे भगमिहार्त्तं । नैर्द्वे भग
 पातये । वामौ भगमालम्ब्ये । ततोऽष्टद्वयं
 पश्चिमे वायव्यादिः पूज्याः । पश्चादेव ॐ नमः
 नमः । एवं विजयायै । न्यजितायै । उपरा-
 जितायै । क्षन्तिनायै । अन्तिनायै । मोहिनीयै ।
 व्याकृषिण्यै । ततो हार्ये ॐ मेरवाय नमः
 वक्ष्यामि इकादीन् यथादीन् पूजयेत् । तथा
 स्तनेन धूम्रादिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं पिशाद-
 विभक्तमुदां प्रदश्ये पुष्पाश्लिष्ये इत्यत्र दक्षे
 यानिसुतां प्रदश्येत् । ततो मेरवाय वक्षि-
 दद्यात् । ततो विजयानानं कर्म समारभेत् ॥
 वाचं पुरश्चर्यं लज्जयः । तथा च ।
 'पीताम्बरधरो मूला पूज्याप्रामिदुःखिन्य ।
 लज्जयेत् अस्मिन् हारिदाशस्त्रिभानया ।
 वक्ष्यत्येवतो नित्यं प्रयतो ध्यातव्यतः ।
 प्रियङ्गुमुसेनापि पीतपुष्पैश्च हारमयेत् ॥ * ॥
 द्वितीयमन्त्रस्तु तु त्वाभादिकं सर्वं पूर्ववत् ।
 ध्यानम् ।
 'गन्तारिश्च महोत्सर्गं सर्वज्ञानमनप्रभम् ।
 चतुर्भुजा चित्रयात्रां काशमालमयानमाम् ॥
 सुन्दरं दक्षिणं वायं वामे जिह्वायं वज्रमाम् ।
 पीताम्बरधरां दीर्घां त्र्यम्बकपदीधराम् ।
 त्रिसङ्कुलभूषाच सङ्कानं हारमभिरामम् ॥ * ॥
 अथ प्रयोगः ।
 'कुरुते वायुनिक्षर्त्तं दृष्टानां सुतनाशनम् ।
 जयहोमप्रयोगे न गन्धं चाप्ययुतं वधेत् ।
 हरिदाहरिनाशभ्यां गन्धं सुहृदाक्षिणि ।
 क्षमयेन परमेस्वति वाच कार्थ्या विनाशना ।
 अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमन्त्रैश्च हारमयेत् ।
 क्षमयेत् च सर्वेषु प्रयोगैः प्रजयावहः ॥ * ॥
 यन्त्रम् ।
 'ॐ कारयोः संसृष्टोऽस्तुः शिरकोलिखितः ।
 मध्यं नाम साधक्यं मङ्गलं चाक्षरद्वयम् ।
 धावं द्वितीयवर्ग्यं हन्तीं विदुर्भूषितम् ॥
 चतुर्दशस्वरौपेनं संनिशेत् पृथिवीमनम् ॥
 टकारं समावेष्ट्वा चतुष्कोणमुदं वाह ।
 तत्कोणरेखांशकोः श्लेषेऽष्टादशं लिखेत् ।
 त्रिभुजमध्वरंखायाः पृथ्वीं वीज्यानि पाशंवी ।
 अष्टादश च कोणेषु तद्विज्ज्वरालां लिखेत् ॥
 पृथिव्यन्तरितं बाह्यं मातृकापरिमण्डलम् ।
 आदिष्टा वारध्या पश्चादष्टादश स्थिरमायया ॥
 निश्चयाङ्गशोभेन वाहर्त्तमभिरामाङ्गिणा ।
 लिखेत् पूर्ववद्विद्वत् वक्ष्या च वगवासुखीम् ॥
 एते पाशावपट्टे वा हरिद्रीमसतालकेः ।
 दिशस्तम्भे मुखसम्भे लिखितः गाढमाजनेन ।
 पिशादे मूर्त्तं मेरेव वदामि
 वृत्तमाहारं वक्ष्ये अथवा विपरीधत ।

वगला

प्रतिपद मनुष्याणां रूप क रयेत्यत
यत्न तस्योप र न्यस्य त लकीन विविध च ॥
तत्र न य वनि चण्य पीतरेणु जिषे गृहे,
अर्चयेत् चतुष्कालं निधं पीतोपचारनः ।
दुष्टस्य स्नानायैव सुखं वापस्यतेरपि ॥
इति वगलापरिच्छेदः ॥ ४ ॥

विमर्शारे ।

“काली तारा महाविद्या पीठप्री भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्रिममन्त्रा च विद्या प्रभावनी तथा ॥
वगला सिंहविद्या च मातङ्गी कन्यात्मिका ।
यता दश महाविद्याः सिंहविद्याः प्रकी-
र्तिताः ॥”

अथ वगलासुखीश्वरम् ।

“मन्त्रे सुधास्थिमणिमण्डपरलवैदी
विहङ्गसोपविशतां प्ररिपीतवर्णां ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
दर्शयै भवाभि धृतसुहृदवैरिजङ्गमां ॥
विष्ठापमादाय करेण दर्शयै
समेत शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिधातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां दिव्यतां भजाभि
अलङ्कनककुलोज्ज्वलितचारागण्डस्थानीं
लसत्कनकचम्पकम्रुतिसिद्धिदिव्यभवां ।
गदाद्वतविभक्त्यां कालितकोलजङ्गलां
भ्रमराभि वगलानुसर्गं विमुखसम्पन्नः क्षात्रिभौम् ॥
विषोदप्रिमश्वाचरद्विलसन्नकोपले मण्डपे
यन्निष्ठस्त्वन्मौलिपातितरिपुमितासनाध्यासि-
नीम् ।

सखाभां कटपीडितारिरसनां भास्वद्विधावि-
भक्ता-
मित्यं ध्यायति मानि तस्य विषयं सखीष्टव
सर्वापराः ॥

दैवि त्वचरयान् कार्त्तव्यकृते यः पीतपुष्पाङ्गलीनु-
भक्ता वाभक्तेर निधाय च मन्त्रं सखीं सखी-
श्वरम् ।
पीठध्यापयतेष्टव कुम्भकवशात् वीर्यं सरेत्
पार्थिवं
तस्यामिवसुखस्य वापि हृदये जायते भवेत्
तत्त्वयान् ॥

गहरी स्रजति रङ्गति स्त्रितप्रतिर्वैखानरः
श्रीतति
सोप्री धाम्बलि दुर्जनः सुजयति क्षिप्रशुभः
स्रजति ।

ज्यौं खर्चति सर्वविच वदति लक्ष्मणा-
यन्त्रिनः
तेनिलं वगलासुखि प्रतिदिनं लक्ष्मणि सुखं
भयः

लक्ष्मणवदनं विपचक्षुर्नै स्त्रीवर्पविजय ते
क वादितियत्नं विजयतां केवच चिचं
न ते

१० श्रीवर्मदेवि नाम जलित पञ्चाक्ष

वगला

लक्ष्मणसुखेन तस्य सुखकर्मो भवद्
व न म ॥
दुष्टसम्पत्सुखविश्रमन दारिद्र्याविश्रमण
भूयस्त्रुमनं वल्लभगृहशो चेतःसमाकर्षणम् ।
सौमन्येकनिकेतनं मम इच्छोः कारुण्यपूर्णं
सखीनारण्यमाविरक्तं पूरतो मतस्वदीर्घं वयुः ।
मातर्भञ्जय मे विपचक्षुर्नै जङ्गाचलो कीलय
मार्त्तो दुन्दव नाशयश विषयासुखीं मां
सम्भय ।

शत्रुं शूर्यं दैवि तीक्ष्णगदवा गौराङ्गि
पीताम्बरे
विभोर्चं वगले हर प्रथमतः कारुण्यपूर्णं वयुः ॥
मातर्भैरव भद्रकालि विजये वाराह विष्ठा-

यये
कौविद्यं यमये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातङ्गि विपुदे प्रहात्यरतरे खगपवर्गप्रदे
दाद्योष्टे शरसाम्भयः कथयथा विष्णुमरि
चाहि माम् ॥

चरम्भे चौरसङ्घे प्रहरशसमये वल्लभं स्थाप्रिमन्त्रे
विद्याधादे विवादे प्रकुपितशृणुतौ दिव्यकावे
निशायाम् ।
वय्ये दा क्षम्भते वा रिपुवधसमये निर्दये वा

वने वा
गच्छेच्छिच्छिकालं यदि पठति शिव प्रामुख्य-
दासु धीरः ॥
निर्वां स्त्रीतमसि पविचमिह वी देवाः

पतलादरा-
तुला यन्मिहं तथैव समरे वाञ्छी करे वा
गले ।
रात्रानो हरयो मदायकरिणः सपौ लब्धेन्द्रा-

दिका-
की ये यान्ति विमोहितारिपुमण्य लक्ष्मीः
स्फिरः सिद्धयः ॥
त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विघ्नोच-

संक्षिपिनी
श्रीवार्त्तवर्णकारिणी जयमानः सन्मोक्षपन्थायिनी ।
सन्मोक्षारण्यकारिणी पशुमानः सन्मोक्षं दधिप्री
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते जङ्गादिमन्त्रो यथा ॥

विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमादुः
शुभेः प्रीतेः सर्वसौभाग्याय सज्जिः ।
मार्गं भोगी वयस्यारोयनीखं
प्रानं तत्तद्वदनेच्छिन्नं नरेण

यत् कर्त्तव्यमस्माकं गतिं परमेष्ठिनि ।
दुष्टाभां निषहार्थाय तद्व्यहाराय नमोऽस्तु ते ॥
जङ्गास्यमिति विख्यातं जित्वा लोकेश विजयम् ।
शुचभक्त्या दातव्यं न दैवं यस्य कश्चिच्च ।

पीताम्बरां दिव्यजात्र विमर्शं गावकोज्ज्वलां ।
शिलासुहृदवशात् सरेतां वमलासुखीम् ।
प्रतप्तेभ्यश्चुङ्गवे कवचमर्चयितुं कर्त्तव्यमिति
साम् ।

इति वगलासुखीश्वर पञ्चाक्षम्

वङ्गु

वगङ्गु । खव + गङ्गु +
अनोप खवग ह इति सुभ

भरतञ्च ॥
वङ्गुः, पुं, (वङ्गि इति । वङ्गु + “वर्गेर्गं
इ । इ३ । इति लुः श्चान्तादेश्च
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषिते
इति संविप्रसारोपादिष्टे ॥ (प्र
चरवेदे । ७ । १०३ । २ ।

“गवाभाहनमाधुवैत्तिनीर्वा
मङ्गुलानां वयुरवाधयेति ।
“मङ्गुलानां वयुः प्रकृतः समेत ॥
इति तङ्गाथे साधयः ॥

वच, इ द गतिविश्वारम्भवद्वि । इति
हमः ॥ (भा०-आस०-सक०-वर्ष
सं० ।) इ, वल्यते । इ, वदति । जर्व
यस्यते । इति दुर्गादासः ।

वङ्गुः, पुं, (वङ्गुतीति । वङ्गु + अङ् ।)
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वङ्गा, स्त्री, (वङ्गु + टाप् ।) वङ्गाग्राम
पर्यायः । पर्यायमन् २ । इति जिका
वदितः, पुं, (वङ्गुति इति । वङ्गु +
कण्टकः । इति जिकाक्षप्रियः ॥

वङ्गा, चि, (वङ्गु + एङ् ।) “वङ्गे
इ । इ३ । इति व्याकरणे कुल्लः ।
यथा, वङ्गा काष्ठम् । इति सुम्भवे
शम् ।

वङ्गि, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि कौटिल्ये
ब्राह्मणम् । ” उणा० ४ । ६६ । इ
प्रत्ययेन निपातयते ।) पाञ्चोक्तिः । इ
पशुं कम् २ । इति दैमन्तः । २ । २ ।

वङ्गिः, पुं, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि क
“वङ्गुदास्यम् । ” उणा० ४ । ६६ । इ
प्रत्ययेन निपातयते ।) वाङ्मिदः । इ
कीयः । गृहदाह । पाञ्चोक्तिः । इति ।
कौमुद्यासुभाषिते ॥

वङ्गुः, पुं, (वङ्गति वङ्गो भवतीति ।
लुः । एषोदरादित्वात् शुम् ।) ऊन
इत्यमरः । २ । ६ । ७३ । कृत्की इति
(यथा, सुसुते शरीरस्थानि ५ अध्याये ।
“चतुर्दशशुभं संवातः । तथा जय
जाडवङ्गुवृक्षम् ॥”)

वङ्गुः, स्त्री, (वङ्गतीति । वङ्गु + वाङ्गुका
शुम् च ।) गङ्गाकोतोविश्वः । यथा,
“तस्या, खोववि सीता च अश्वमेधा च
कौन्ति

वा व केतुमासवर्षेणा गङ्गा । यथा
मास्त्रिचक्षुराभिष्यन्तरी तत उप
केतुमासमभिषङ्गुः पर्वोकां दिशः स
प्रतिप्रति । इति श्रीमत्पर्व ५ स्क
अध्याय । अथ च मघ मारते १०१,
“मोदवरी च मेक च तन्मयेक तय

कौन्ति
वा व केतुमासवर्षेणा गङ्गा । यथा
मास्त्रिचक्षुराभिष्यन्तरी तत उप
केतुमासमभिषङ्गुः पर्वोकां दिशः स
प्रतिप्रति । इति श्रीमत्पर्व ५ स्क
अध्याय । अथ च मघ मारते १०१,
“मोदवरी च मेक च तन्मयेक तय

कौन्ति
वा व केतुमासवर्षेणा गङ्गा । यथा
मास्त्रिचक्षुराभिष्यन्तरी तत उप
केतुमासमभिषङ्गुः पर्वोकां दिशः स
प्रतिप्रति । इति श्रीमत्पर्व ५ स्क
अध्याय । अथ च मघ मारते १०१,
“मोदवरी च मेक च तन्मयेक तय

कौन्ति
वा व केतुमासवर्षेणा गङ्गा । यथा
मास्त्रिचक्षुराभिष्यन्तरी तत उप
केतुमासमभिषङ्गुः पर्वोकां दिशः स
प्रतिप्रति । इति श्रीमत्पर्व ५ स्क
अध्याय । अथ च मघ मारते १०१,
“मोदवरी च मेक च तन्मयेक तय

नान् स्तुत नान् यन्तु भगवन् । ततो भवन् ॥
 एक दत्तः भागः वज्रपातिः वतु वधम्
 ननु वज्रपातिः तन्मयी विकसितः प्रोक्तः ॥
 निष्ठु वरं वरं साधितः वज्रपातिः ॥

इति भावप्रकाशः ॥

५, (वज्र + वत्) कीर्तिनाचक्षुः ।
 ॥ ५ ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ वैकुण्ठः
 । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकण्ठप्रणीतः ॥

नरकात् सुभक्त्या वयो नाम हृद्योभवत् ।
 तद्वयसुतस्य गन्तव्यं सुतोभवत् ॥
 इति भारवृत् १४४ अध्यायः ॥

५ ।
 व ज्ञासीत् प्रथमः पितृवद्विधिवीतुः ।
 ज्ञातो दुहितरसुपदेमं मन्त्रायः ॥
 ततोऽनिरुद्धो भूमागागुनवसानितः ।
 पि रुक्मिण्यः पीत्वा श्रीहृत्तो जयति ततः ॥
 सामभूयस्त्वमौषधः प्रवेशितः ॥
 तुरभूतकात् सुधादुस्त्वमन्त्राजः ॥
 नैमायते १० कर्म ६० अध्यायः ॥ ५॥
 निम्नपुत्रमेव । यथा, महाभारते ॥ १५ ॥
 ५६ ।

वज्रस्य भगवान् गालवश्च महादुष्टिः ।
 शक्त्याश्वातः सालङ्कारयन् यत् ॥
 मन्त्राजः सत्यं सुतयो वज्रपातिः ॥
 दिव्यविश्वविश्वयोगान्मन्त्रपञ्चदशयोगः ।
 गवदंष्ट्रा वज्रनोया यथा,—
 ते पञ्च विज्यन्ते यत्नं यत्ने च वाङ्मताः ।
 वातयोः षट् च नव दूर्ध्वपञ्चयोः ॥
 निपत्सौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ।
 तर्धनामावो योगाः सार्धं प्रोभनः ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तल्लं यथा,—
 सुधीः भूयस्त्वो वलवान् सज्जितः ।
 मन्त्रवज्रादिपरोक्षकः स्थान् ।
 कामिधायि यत्नं चैतु प्रकृतौ
 होमसः स्थापितुकाभिगीतान् ॥

इति कोट्टीरप्रदेशः ॥

(वज्र + संज्ञायां क्तुः) वज्रपातम् ।
 निषेधः । (यथा, सुश्रुते पितृवित्त-
 अध्यायः । तेन वज्रकर्मण्यर्थः)
 तत्रात्मनोऽपि यत्नेनोपयन्तुः ज्यो-
 वात्मकं रूपमहः । यथा,—
 न पञ्चमं धिष्ठं ज्ञेयं विष्णुमन्त्रा-
 मिधम् ।

मर्मं प्रोक्तं वज्रपातं चतुर्दशम् ।
 या प्रोक्तं तुल्यं स्यादेकविंशतिः ।
 तमं कर्म ज्योतिषाश्च वज्रपातम् ।
 चतुर्विंशतिः स्यात्तुल्यपञ्चमः ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

५ (वज्र + वट्टो
 इति हिमचन्द्रः १ । १० ।

वज्रकण्ठकः पु वज्रस्य कण्ठकमिव तद्वत्
 कण्ठः न ज्ञासीत् ॥ इति वट्ट वरः ॥ कीर्ति-
 नाचक्षुः, इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रकर्म, पु, (वज्राकारः कर्मोऽर्थः) वज्रकर्माः
 इति राजमाता । सकारकस्य व्याप्तु इति
 भावाः ॥

वज्रकपाली, [पु] पु, (वज्रकपालीऽध्यायः) ।
 इति । १ । वज्रविशेषः । तत्पर्यायः । हिमचन्द्रः २
 वज्रकः ३ वज्रकर्मः ४ देवः ५ विष्णुस्त्रीशः ६
 शशिधरः ७ वज्रकटीः ८ इति हिमचन्द्रः ॥
 वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रकालिका कालिका ।)
 मायादेवी । इति हिमचन्द्रः ॥

वज्रकटुः, पु, (वज्रं कटुं विष्णुमन्त्रम्) । नरकराजः ।
 यथा,—

“गतिं वज्रं नरकः शीघ्रं विनश्यत्युतः ॥”

इत्युपक्रमः ॥

“इति वासीकतिलस्य वज्रकटोऽस्य भवा ।
 तून्वष्ट प्राद्विद्योत्तं यत्नं वाग्यस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, स्त्री, (वज्रचरं चारं इति) चार-
 विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकर्म २ चार-
 श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ चारः ५ चन्दनारः ६
 धूमोत्तम् ७ धूमजाङ्गम् ८ वज्रकर्म ९
 अलङ्कारम् । तीक्ष्णम् । चारम् । देव-
 चम् । गुणोद्धारिणि विद्वत्सामग्र्यप्रधानम् ।
 धर्मत्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनीयैर्ध-
 विशेषः । तद्वत्, —

“सामुद्रं सैन्धवं कारं धवचरं सुचरं चम् ।

तङ्गं सार्जिका चारं तुल्यं यत्नं विष्णुमेव ॥

अर्कजोऽपि, सुधीर्चारोऽपि भावयन्तु चारम् ॥

तेन निष्कर्षपञ्च स्यात् चारः पुटे पठेत् ॥

तत् चारं चूषयेत् पञ्चात् वज्रपातिजगजः ।

चौरां रचयेत् वज्रं नवमासं यमं समम् ॥

चाराद्वैधेयं सर्वस्य शक्तीकृतं प्रयोजयेत् ॥

वज्रचारमिदं चिह्नं सर्वं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेषु तुल्यं भूतलोपेयं योजयेत् ॥

यामिमांशुऽप्यर्थोऽपि भस्त्रं विष्णुमन्त्रं दयम् ॥

वाताधिके जलं कौशं हृतं वा पेटिके हितम् ॥

कर्म मोक्षचरं तुल्यमारुह्यं निदोषम् ॥”

इति वैद्यकरसेनसारसंभवे श्रीहृद्वाचिकारे ॥ ५० ॥

वज्रचर्म, [पु] पु, (वज्रचर्म इमेवं चर्मं यत्नः)
 खड्गः । मण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजिह्व, पु, (वज्रं जयति तस्यादातस्यजनेति ।
 जि + क्तिम् । “वज्रस्य पतिः कति तुज्” ६ ।
 १ । ७१ । इति तुमागमः ॥) मण्डकः । इति
 हिमचन्द्रः ॥ २ । १०१ ॥

वज्रजाला, स्त्री (वज्रजालं जालम्) वज्रजालः ।
 इति हलायुधः । (यथा, भाट्टे १२९ । १४ ।
 “वज्रजालान्तरमयः प्राञ्जल्यन्तः सारजालम् ॥”

वज्रकटी, पु, (वज्रं वज्रकपालेन कटीकं प्रका-
 रयति इति कटी + क्तिम्) नामकः

वज्र इति कटी + क्तिम्

इति निराकरणम् ॥

वज्रकण्ठः पु वज्रं वज्रकण्ठं कटिगन्तुं यत्नः
 मन्त्रः मन्त्रः इति वज्रकण्ठः ॥ ५४
 मन्त्रः, इति राजनिर्घण्टः ॥ वज्रकण्ठः
 वि । यथा, भागवते ॥ ५ । २६ । ३५ ।

“यस्मिन् धा कतिपयैः श्रमैः नाना वा यत्नमपि
 रससङ्ग्रहमनन्तुर्लक्षितुं यत्नं यत्नं चतुष्टयं
 निर्वाचयति तस्य चापि नरवे पापदुष्टैरन्तरि
 वज्रकण्ठो यत्नकण्ठः कावचोदयः प्रवक्ष्ये शला-
 दुत्पादयति ॥”

वज्रदन्तः, पु, (वज्रमिव कटिना दन्ता यत्नः ।
 मन्त्रः । वज्रकः । इति शब्दमात्रा ॥

वज्रदण्डः, पु, (वज्रमिव कटिर्न दण्डमन्त्रः ।
 वज्रकः । इति हिमचन्द्रः ॥ ४ । ३६६ ॥

वज्रदः, पु, (वज्रारको इः) सुधीश्चः । इति
 मरः ॥

वज्रदमः, पु, (वज्रारको इमः) सुधीश्चः ।
 इति शब्दरत्नावली । (तथापि पर्यायः ।

“वेकुण्ठः विन्दुतुष्टः स्यादन्तः वज्रदमोऽपि च ।
 सुधासमस्तुष्टुषा च सुकृच्छिवः स्यात् सुधी-
 शुटी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वज्रधरः, पु, (धरतीति । ध + ञच् । वज्र-
 धरः ।) इति । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
 भारते ॥ ३ । १२२ । २२ ।

“अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
 खोपाभूता वापि यथा श्लाघ्यम् ।
 नक्षत्रा य इमयो यथाभूद-
 यथा शर्चा वज्रधरश्च येव ॥”

विश्वविशेषः । इति विश्वकण्ठप्रथमः । (वला-
 युराधियतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
 रणम् ॥ ५ । ५४० ।

“उपरागे नवे मन्त्रे पार्ज्वातीयास्त्वयो हृताः ।
 चान्द्रियो जासटी वज्रधरो वलायुराधियः ॥”

वज्रनिर्धोतः, पु, (वज्रस्य निर्धोतः) वज्रजनि-
 तः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिधेयः, पु, (वज्रायां निधेयः सर्ववर्धनः) ।
 वज्रनिधोतः । तत्पर्यायः । सुश्रुते २ । २४४
 मरः ॥ १ । २ । १०० ॥ “इति वज्रनिधेयः ।

अन्त्योऽन्त्यं चतुर्नाम् भवं सारिपेयज्जलं वज्रमिव
 वरं तस्य साटोपज्जनी हनमिति केषित ॥

इति स्फुटो वज्रनिधेयः । विष्णुः सर्ववर्धनः ।
 अश्वत्थान इत्येकः । निमेषस्थानं साटोप-
 ज्जनिश्च इति वज्रनिधेयः । सुधा विष्णु-
 र्जस्रपञ्चं निवारं परितोषितं भक्तिः । इति-
 ३ इति वज्रः पिपातवान् इत्यर्थः । स्फुटो
 रयुरिति दीर्घार्थं परवचनम् । केचित्तु दीर्घं
 निष्कन्ति । केचित्तिभाषया दीर्घनिष्कन्ति ।

वज्रस्य निधेयो वज्रनिधेयः धौ मिव स्य सुगन्धे
 यत्नः । निधेयो विन्दुतुष्टः ॥” इति मरः ॥

वज्रपातिः, पु, (वज्रं पातयिष्यति) इति । इति
 पिनाकिः ॥ यथा

“यथा कुामि ते वज्र

२१६ ॥

२१६ ॥

वज्रम नाम वज्राक्ष विहित ।
 प्राज्ञः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्वाजः श्वान् वज्रं वज्रयं स्तुतम् ।
 वैश्यां वै श्ववज्राश्च कर्मवृत्तां प्रवीथसः ॥”
 वज्रपुत्रं, स्त्री, (वज्रमिव पुत्रम्) । तिस्रपुत्रम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुत्रा, स्त्री, (वज्रमिव पुत्रं यस्याः) । शतपुत्राः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कपः) । अतारकजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमन्त्री, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं शूलं यस्याः ।
 ईश्वरः) । माधवमन्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमात्रा माधवमन्त्री शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य) । चन्द्रिवः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्वाजः श्वान् वज्रं वज्रयं स्तुतम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य) । शूकरः ।
 इति चिकित्सकशेषः ॥ धनुस्तुष्टनक्षत्रम् ॥
 वज्रवह्नी, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वह्नीः) । अश्वि-
 संहारज्वरा । इति हारावली ॥
 वज्रवाराहः, स्त्री, माधवदेवी । तथार्थायः ।
 मारीची २ चित्तुखा ३ वज्रकानिका ४ विकटार ५
 मारी ६ वीरिणया ७ । इति चिकित्सकशेषः ॥
 वज्रवटः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य) । संहार-
 ज्वरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यास्यः
 पक्षाथो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कुक्षीं क्षुब्धं च संहारज्वरो वज्रवटः मुधा-
 युक्ता ॥”)
 वज्रवर्धनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शूलं मातृ-
 जीमशलाका यस्य) । शूलवर्धनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवृक्षजा, स्त्री, (वज्रवत् वृक्षस्य यस्याः) ।
 विद्रादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (अस्तिवारवत्तान् वज्रमिव तेजसि-
 त्वान् सूर्य इव च) । वृद्धविशेषः । इति
 निकाण्डशेषः ॥
 वज्रा स्त्री, (वज्रमिव गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “कर्मकृति ॥” उणा० २ । २८० । इति रङ् ।
 टाप्) । खुट्टीवृक्षः । सुखुचौ । इति मेदिनी ।
 २ । ८२ । इति । यथा,—
 “वज्राङ्गुशकरी देवी वज्रा लेनीपग्रीवने ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः) । सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गुली, वि ।
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः) । डोय् ।
 मवेधुका । इति शब्दचन्द्रिका । आश्वि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राम हुं (वज्रवत् शीरकस्य नामा एव वज्रमा
 वज्र इति ।

वज्राक्षिप्यङ्गला, स्त्री, कोकिलाक्षवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रो, [वृ] पुं, (वज्रोऽथ्यस्तेति ४ वज्र + “अत
 इतिवर्गः ॥” ५ । २ । ११५ । इति ङित् ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २४ ।
 “यमकुर्वेजनेश्वरवज्रिणीं
 यमपुरीं मधुराक्षितविक्रमम् ॥”)
 वज्रः । इति मेदिनी । २, १२६ ॥ (वज्र-
 विग्रहे, वि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 २०१ ।
 “यिनाकिर्न वज्रिणं लोच्यते”
 अभाङ्गदं आलङ्क्रीमवीतम् ॥)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 क्षुद्धीमेदः । इति मेदिनी । २, ८१ ॥ (तथास्याः
 पक्षाथः ।
 “सेतुकाः सिद्धतुकाः स्याद्वज्री वज्रहमोऽपि
 च ।
 सुवासनमद्गुवा च क्षुक् चिध्यां स्यात् क्षुद्धी-
 युक्ता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वज्रकः, पुं, (वज्रयते प्रतारयतीति । वज्र +
 णिच् + क्तुः ।) उष्णाः । इत्यमरः ॥ गृह-
 धनुः । इति मेदिनी । २, १५४ ॥
 वज्रकः, वि, (वज्रयते इति । वज्र + णिच् +
 क्तुः ।) झलः । धूर्तः । इति मेदिनी । २,
 १५४ ॥ (यथा, कवाजिलासे । १ । ३६ ।
 “अथा पुत्र वज्रकायं सकलकलाङ्गदयधार-
 मतिकुटिलम् ।
 ज्ञाति भवति वक्षिम् ज्ञानवचिचपलाः शिषो-
 र्गच्छन्ताः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रमिव प्रवारयतीति । वज्र +
 “ग्रीडशपीति ॥” उणा० २ । ११३ । इति
 णयः ।) धूर्तः । इत्यादिदिकोषः ॥ वज्रना ।
 कोकिलः । इति संक्षिप्तवार्तादिग्रन्थः ।
 वज्रनं स्त्री, (वज्र + भावे लुट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनद्यापमात्रे मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति श्यामकाव्यमञ्जरः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + णिच् + ङ्ङ् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “तं कान्तं सुखये दिशाः प्रेक्ष्य चैभधत्तं दुरम् ।
 खगामिषन्ति सुकृतं पञ्चनाविधं मेतिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवः । ६ । ४७ ॥
 वक्षित, वि, (वक्षते स्मिति । वज्र + णिच् +
 क्तः ।) वज्रनाविग्रहः । प्रतारितः । तनु-
 पर्थ्यायः । विप्रकः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । १-६ ॥ (यथा, कुमारः ४ । १-२-
 वज्र वज्र वक्षित-

वज्रपुत्रः, वि, (वक्षति प्रतारयती
 उक्त्वा) प्रतारणशीलः । तनुप-
 र्थ्यायः २ । इति शब्दरत्नावली ।
 वक्षं, वि, (वज्र + णिच् + क्तः ।) “वक्षंते
 इति कृतं व ।) मर्मनीयम् ।
 वज्रचघातोः कर्मणि अणप्रत्यये
 इति सुभयोदयाकरणम् ॥
 वज्रला, पुं, (वज्रतीति । वज्र गतौ +
 उणञ् + लुप् ।) तिस्रपुत्रः ।
 पक्षाथः ।
 “तिविग्रः स्यान्गो नेमौ रथद्वन्द्वे
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथ-
 मश्लोकप्रथः । इत्यमरः । २ ।
 सप्तपञ्चदशः । इति शब्दरत्नाव-
 लीशेषः । इति कल्याणः ॥ वेतसह
 मेदिनी । २, १२६ ॥ (अथ पक्षाथो
 “इतलो वक्ताः प्रोतो वानीरो वज्र-
 अथपुत्रश्च त्रिदुको श्व प्रोतश्च को
 इति भावः
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरमिष्वा मधुकाश्च वज्रला वज्रला
 वज्रहमः, पुं, (वज्रलो हमः ।) वज्र-
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसहचारि
 वज्रलाशब्ददर्शनात् ॥)
 वज्रलपिपः, पुं, (वज्रलक्ष प्रियः । वज्र-
 स्मिन् कर्मधारयो वा ।) वेतसह ।
 “विदुको वेतसः प्रोतो वानीरो वज्रला
 इति रत्नम्
 वज्रला, स्त्री, (वज्रल + टाप् ।) वज्रहम
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५५ ॥ (नदीं
 यथा, मातृ । १११ । २६ ।
 “गोदावरी भीमरथी लणवैशी च वज्र-
 तुङ्गमना सुप्रयोगा वाक्का कावेरी चैव
 दक्षिणायनयन्ताः सप्तपादाङ्गिनि स्त
 वट, वट्टे । इति कविकाव्यहमः ॥ (भा०
 शक०-सेट् ।) वटति लृष् क्वा । इति
 दासः ॥
 वट, इ स्त्री । सौवधातुरयम् । इति कवि-
 हमः ॥ (भा०-पर०-शक०-सेट् । इति
 वट्टकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वट्टने । इति कविकाव्यहमः ॥ (भा०
 पक्षे भा०-पर०-शक०-सेट् ।)
 विमात्रः । इ, वट्टासि । कि, वट्टवति व-
 वट्टसि ज्ञातव्यं यस्मात् प्राप्य विभः पर-
 इति हलायुधः । अथं पुरादौ कश्चित् प
 इति वल्लभादिः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, तु क वट्टे । भागः । इति कविकाव्यः
 (अदन्तपुरा०-पर०-शक०-सेट् ।) वट
 इति दुर्गादासः ॥
 वट म उक्ती । इति कविकाव्यहमः ॥ (भा०
 पर-शक०-सेट् ।)

सुप्रसन्न देवः सप्तप्रसन्नोऽपि ।
 दिग्भरं कुमारीशं वटुकान् सहायतम् ॥
 सहाङ्गमिताश्रय श्रवणैव तथा पुनः ।
 समस्त कपालश्च वरं सुभक्तयो ॥
 मौक्तिकमयकङ्काशं मौक्तिकनयप्रभम् ।
 दृष्टाकरालवदनं नृपराङ्गदभूषितम् ॥
 आत्मवैभवंमोघिनसारमेवसन्निभम् ।
 ध्यात्वा जेतुं सुवन्द्यः सर्वान् कामानवाप्नुयान् ॥
 यत्कृत्वा ततो देवी नामाष्टशतसुतम् ।
 मेरुवत् प्रकृष्टाभुत् स्वयस्य सचेरुरी ॥
 इति विश्वसरोहारात्स्न्यं आपटुहारात्स्न्यं मेरु-
 स्तवरायः समाप्तः ॥ ११ ॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
 भौमेरव उवाच ।
 “देवेशि देवराज्यं कारयं कथं भुवम् ।
 निधनो साधका धन विना स्तथाश्रयमिह ॥
 रंगेषु चातिधैर्येण महापातुषु नमः ॥
 शङ्खमकरवन्द्यं जगन्निधायिनिह ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 कथयामि शङ्ख पाद वटोस्तु कवचं सुभम् ।
 गोपनीयं प्रयत्नं साधुजगदीपनं यथा ॥
 तस्य ध्यानं विधाया प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
 सात्त्विकं राजस्यैव नामसं देव तत् शङ्ख ॥
 वन्द्यं वालं स्मटिकसदृशं कुण्डलोद्भासितम् ।
 (श्वाकर्ण्यैवमभिधेयः किङ्किणीपुराटेः ।
 दीभाकारं विरचयन् सुप्रसन्नं चित्रं ।
 लसन्नाभ्यां वटुकमनिधं श्रुत्वा हृष्टो
 दधानम् ॥ ११ ॥
 अथ शङ्खरत्नमिदं निधनं रत्नाङ्गरागसं
 ज्ञात्वा वरं कपालमभयं श्रुत्वा दधानः ।
 नीलभीमसुहृदभूषणशतं नीलाङ्गुलीश्वरं
 वन्द्यकालसायसं मेरुवरं देव सदा भावये ॥ १२ ॥
 अथ शङ्खमित्रिकात् शङ्खप्रकाशधरं सुखमालं
 संहर्ष
 दिवस्यं विज्जिष्यं समस्तमथ हृदि खड्ग-
 भूकभवाति ।
 नाम धर्यां कपालं करसरचित्तैर्विभवं
 भीमदंष्ट्रं
 सर्पाक्षं त्रिभेजं सज्जिष्यं विज्जिष्यं सज्जिष्यं
 नृपराजम् ॥ १३ ॥
 अथ वटुकभैरवकवचं महाकाशं अत्रिपु-
 टपञ्चकः श्रीवटुकभैरवो देवता वं वीजं ह्रीं
 शक्त्यापटुहारात्स्न्यं वीजं मम सर्वामीश-
 मिहार्थं विनियोगः ।
 “ॐ ह्रीं मे भैरवः पातु लकाटं भौवणक्षया ।
 जने च भूतजननः सारमेयादुभौ भुवौ ॥
 सूरवापञ्च मे कर्षी कपोती प्रेतवाहनः ।
 नासापटुतो यथोक्तं च भस्माङ्कः सन्निभः ॥
 भौवणाख्यो ममाख्यश्च शङ्खहस्तो यत्नं ममः ।
 स्तुतौ देवदत्तः पातु भाङ्गं वातुविक्रमः ॥
 पातु कपोती मे पातु सुखमवाप्नोति धरम
 पञ्च शङ्ख तथा हस्तं च रौप्यं मम ।
 न ३० ॥

विश्वसरोहारात्स्न्यं आपटुहारात्स्न्यं मेरु-
 स्तवरायः समाप्तः ॥ ११ ॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
 भौमेरव उवाच ।
 “देवेशि देवराज्यं कारयं कथं भुवम् ।
 निधनो साधका धन विना स्तथाश्रयमिह ॥
 रंगेषु चातिधैर्येण महापातुषु नमः ॥
 शङ्खमकरवन्द्यं जगन्निधायिनिह ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 कथयामि शङ्ख पाद वटोस्तु कवचं सुभम् ।
 गोपनीयं प्रयत्नं साधुजगदीपनं यथा ॥
 तस्य ध्यानं विधाया प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
 सात्त्विकं राजस्यैव नामसं देव तत् शङ्ख ॥
 वन्द्यं वालं स्मटिकसदृशं कुण्डलोद्भासितम् ।
 (श्वाकर्ण्यैवमभिधेयः किङ्किणीपुराटेः ।
 दीभाकारं विरचयन् सुप्रसन्नं चित्रं ।
 लसन्नाभ्यां वटुकमनिधं श्रुत्वा हृष्टो
 दधानम् ॥ ११ ॥
 अथ शङ्खरत्नमिदं निधनं रत्नाङ्गरागसं
 ज्ञात्वा वरं कपालमभयं श्रुत्वा दधानः ।
 नीलभीमसुहृदभूषणशतं नीलाङ्गुलीश्वरं
 वन्द्यकालसायसं मेरुवरं देव सदा भावये ॥ १२ ॥
 अथ शङ्खमित्रिकात् शङ्खप्रकाशधरं सुखमालं
 संहर्ष
 दिवस्यं विज्जिष्यं समस्तमथ हृदि खड्ग-
 भूकभवाति ।
 नाम धर्यां कपालं करसरचित्तैर्विभवं
 भीमदंष्ट्रं
 सर्पाक्षं त्रिभेजं सज्जिष्यं विज्जिष्यं सज्जिष्यं
 नृपराजम् ॥ १३ ॥
 अथ वटुकभैरवकवचं महाकाशं अत्रिपु-
 टपञ्चकः श्रीवटुकभैरवो देवता वं वीजं ह्रीं
 शक्त्यापटुहारात्स्न्यं वीजं मम सर्वामीश-
 मिहार्थं विनियोगः ।
 “ॐ ह्रीं मे भैरवः पातु लकाटं भौवणक्षया ।
 जने च भूतजननः सारमेयादुभौ भुवौ ॥
 सूरवापञ्च मे कर्षी कपोती प्रेतवाहनः ।
 नासापटुतो यथोक्तं च भस्माङ्कः सन्निभः ॥
 भौवणाख्यो ममाख्यश्च शङ्खहस्तो यत्नं ममः ।
 स्तुतौ देवदत्तः पातु भाङ्गं वातुविक्रमः ॥
 पातु कपोती मे पातु सुखमवाप्नोति धरम
 पञ्च शङ्ख तथा हस्तं च रौप्यं मम ।
 न ३० ॥

वठः पू. (पुनोति वठः
 निष् । १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

शिका स श्रीमन्मोक्षप्रदीपः सन्निवृत्तिप्रदीपः
करप्रदीपम् आद्यय अधिकाध्यायम् मोक्ष
वाहि संसर्गमुक्त्याहकम् । यदावहं तमो-
मुपाधिकेन बुद्धिर्विध्वंसकम् ।

“तदेव बुद्धिमुक्तं तु प्राणदायि रसाशनम् ॥
योगवाहि विदोषं द्रव्यं धीर्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गन्धा विषेऽशुद्धे ते सुदर्शना विप्रोचनान् ।
तस्माद्विषं ययौमिषु शीघ्रयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(लीखेऽपि हृष्यते । यथा,—

“जलादि वृत्तसमाप्तिं मुक्तं हे प्रकीर्तिते ।”
“श्रीदासभ्यो वृत्तसमाप्तिं प्रीतिविमुक्तचेतना ॥”

इति सुसुति कथयन्ने द्वितीयोऽध्याये ॥
तत्पत्तनं, की, (वृत्तस्य वृत्तसराजस्य पत्तनम् ।
भारतवर्षस्थानेरे दृष्टप्रिये । तत्पत्तयः ।
कौशाम्बी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

तत्पत्तनः, पुं, (वृत्तस्य पालयतीति । वृत्त +
पालि + अण्) औत्तम्यः । वलदेवः । यथा,—
“वृत्तधनं गोवर्द्धनं वसुनापुनिराति च ।
वाच्यासीदुत्तमा प्रीतिं रासमाधवयोनं ॥
यत्र प्रगोक्तं प्रीतिं यच्छन्तां बालचैष्टिते ।
जलवाक्तेः खकाखेन वृत्तपत्तौ बभूवुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । २६ ॥
(वनपालके, जि । यथा, हरिवंशे । ६० । २४ ।
‘ स तत्र वयसा तुल्यैर्नृपसपत्नेः सज्जनघः ।
रेमे वै निवसं ज्ञायाः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”)

तत्पत्तनं, पुं, (वृत्तस्य वृत्तसराजस्य पत्तनम् ।
इति । वस निवासे + “वसेच्च्” उणा०
३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्थाह्वधातुर्क” ।
७ । ४ । ४६ । इति सख्य ताः ।) वादशमासा
तत्पत्तनः । अयमवध्यात्मकः । तत्पत्तयः ।
सवतसरः २ अक्षः ३ ज्ञावनः ४ शरत् ५ समा
६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्
८ वादशमासा संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥
“ब्राह्मणविनाहि च वृत्तपरिकल्पनमाहूरा-
चायाः ।

आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्व सहाये तु ॥”
नौरसवतनाम ज्ञानान्दमेदेन वृत्तविधी वृत्तसराः ।
यथा चन्द्रोपनयनादिषु वर्तमानना साधनेन
भूमाभूमयजन्तु सौरेण्येति सिद्धम् । सवतसंवृ-
त्तस्य एकदिनाधिकवृत्तसरे साधनो भवती-
त्यनयोर्भेदः । सौरस्य पञ्चवृत्तधिकनिश्चय-
दिनेर्भवति । यथा,—

‘मेवादीनामवृत्तं वसं सप्ताष्टचक्रजम् । १८७ ॥
तुलादीनामवृत्तप्रचक्रजं लिखिततः ॥” १८८ ॥
आन्ध्रवृत्तसरोऽपि द्वादशमासैर्भवति । मलमास-
प्राप्ते तु त्रयोदशमासैर्भवति । तथा च स्मृतिः ।
द्वादशमासाः संवत्सरः क्षयिष्योदशमासाः
संवत्सर इति । त्रयोदशमासमासः । स्मृतिः ।
वास्तव्ये द्वादशैकैक यथ इति । ययो मास
इति । यथा मासाः क्षमेकः संवत्सर इति

यथ-क्षमेक

तोला रात

। ६। अथ वृत्तस्य

करप्रदीप

“प्रकृतकालः पृथगाहनि-२० तः

शशाङ्कनन्दाश्विभुजैः ४०६१ संसेनः ।

शराप्रिवस्त्रिन्दु-१८७४ जूनः सज्जः

वृत्तावशिष्टाः प्रभवादिषोऽह्याः ॥

वर्षवर्जन्तु यच्छेयं सूर्यैः संपूर्ण खोन्मिभिः ॥ १६० ॥

जूनस्यक्रमतः खानिन्दुतेऽंशे भासकादयः ॥

अस्यार्थः प्रकृतकालः शकराजान्दकालः ।

पृथक् आकृतिभिः २२ द्वादशमासा पूरितः ।

शशाङ्कनन्दाश्विभुजैरेकनक्षत्रधिकशतवृत्ताधिक

चतुःसहस्रैः संसेतोऽङ्कः । शराप्रिवस्त्रिन्दुजून

पञ्चमस्य भिकाष्टादश प्रतीयावत्संख्यं हर्तुं

शक्नोति तावता जूनः कर्तव्यः । सज्जः पूर्व-

प्रकाशः शरेत्यादिना लक्षसंख्यया युत

कार्यः । वृत्तावशिष्टे पञ्चादयोऽङ्कः पूर्ववन

यष्टाजूनलक्षस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव

शेषे प्रभवः द्वादशमास्ये विभवादिः । वर्ष

वर्जन्तु यच्छेयं वर्षातिरिक्तं शराप्रिवस्त्रिन्दुजूनता

वशिष्टं तन् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्ण खोन्मिभि

वृत्ता जूने युक्तक्रमत इत्यनेन पठित्वताव

शिष्टा अङ्का दण्डाः पठित्वतल्लब्धांशके खानि-

न्दते त्रिशता जूनेऽवशिष्टा अंशका लब्धा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपजन्म ।

“आद्या तु विंशतिर्वाञ्छी द्वितीया वैष्णवी

स्तृता ।

द्वितीया रुद्रदेवता त्रैष्टा मथाधमा भवतु ॥”

भविष्यपुराणे ।

मेरु उवाच ।

“वृत्तान्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥

संवत्सरफलं तृत्थं प्रभवोद्दी वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेवा बहुश्रुत्या च मेदिनी ।

बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्श्ववाक्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १ ॥

हृमिर्न सैममारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः ।

प्रशान्ता मानवास्तच बहुश्रुत्या वसुधरा ।

वृष्टास्तृष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥ २ ॥

रोगा बहुविधाश्चैव भुक्त्वा वाजिकुक्षराः ।

सर्वे यत्र प्रणश्यन्ति शुक्ले वर्षे वरानने ॥ ३ ॥

उन्मत्तश्च जग्गु सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

निर्वीर्यः प्रजाहृदिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥ ४ ॥

नीरीमाश्च निरावाहा मानवा विकलद्विष्टाः ।

बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥ ५ ॥

दिरातङ्गं जग्गु सर्वं धनयौवमवितम् ।

व्यङ्गिरश्च प्रजाः सर्वे निर्वीर्याश्च वरानने ॥ ६ ॥

हृमिर्न सैममारोग्यं वर्षाकाजं सुप्रोभनम् ।

श्रुत्वाहं विगानीयात् श्रुत्वा सुरवन्दिते ॥ ७ ॥

बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च वज्रवन्तरम् ।

जायन्ते सर्वश्रेष्ठानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८ ॥

महावे जायते सर्वे हृततैस्त्रिंशद्विंशतः ।

प्रवर्गान्ध भवेद्विंशति संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥

निष्पत्तिं यन्मेष्य ना मन्वा सातरि कीर्तिता

रुमिर्न काठने चर्चा केदिनी इत्यति प्रिये ।
 तत्र स्थिति लोयाति पीडिता सावदासुवि ॥३५॥
 स तत्पदाभ्यानि जगत् सर्वं सुगोभयम् ।
 आश्रया बलिजस्तुताः सुभिच्छुभं ॥
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सभासं जैममारीयं तत्रा मोक्षाक्षणाः प्रिये ।
 सुखिनाः शोभने ह्ये प्रजाः कल्याः सान्नि-
 यम् ॥ ३७ ॥
 तदभ्यस्य भगवत् सर्वं यादृक्तं समुदाहृतम् ।
 कमायां वायने भवे कोपे क्रोधेः परस्परम् ॥३८॥
 शस्त्रं कायते जितं सर्वशस्त्रसम्राज्यम् ।
 आध्यात्मि वराहो दे कायः सखा मदावना ॥३९॥
 भाषयन्तुपुन्येन्येन नमसः सख्यसख्ये ।
 प्रयोदान्ति नमः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 श्रवणाभ्यानि पीडान्ति दास्ये वर्तनि राघव ।
 श्रवणे पीडिताः सत्याः प्रजाश्च सुरवस्थिते ॥४१॥
 दास्ये सर्वश्रव्यानि सुभिच्छं निवपप्रवम् ।
 चाप्यहश्चिभवेनात्रा कार्त्तिके च शुभं कर्तुम् ॥४२॥
 सुभिच्छं जैममारीयं मुखे च निपप्रवम् ।
 चाप्यहश्चिभवेनात्रा सौम्ये खोच्छं प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ४३ ॥
 तेषूपूर्णं भवेन्मित्रो वर्तने च दिने दिने ।
 तत्रप्रववाय राचाचः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 य नरा वर्धते देवि देशे शत्रव्यस्यमले ।
 यादृक्क्षेत्रे कायकुले विरोधी क्षत्रियाश-
 क्तम् ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्रोधैर्लुब्धयिः ।
 सायनेः फट्टाक्षैश्च प्रविशानि शोभने ॥४६॥
 निष्ठयत् सत्त्वश्रव्यानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।
 गमा पानि जलोहारो जलरो भादने प्रजा ॥४७॥
 यत्पतिः सन्तुष्टाना सत्त्वश्रव्यामहाप्रसा ।
 गत तेनसर्वं याति कामदे गच्छति प्रजा ॥४८॥
 शोभनाः श्रान्तिसुखाश्च पीडान्ति वरवर्धनि ।
 अन्धैर्यानि श्रव्यानि राक्षसे निहुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 इ भयं जायते वीरं यादृक्प्रियययीदृग्म् ।
 यत्तु च समाख्यातं दास्य कार्या विधा-
 रया ॥ ५० ॥
 प्रसन्नः सुदुर्भिक्षं कमासात् कथयाम्यहम् ।
 प्रहृष्टे चापपदाति दुर्मिच्छं भस्मदातले ॥५१॥
 तिमिरिह्यो विपक्षानि ये नाभ्ये रतनसंकाः ।
 तस्यो वर्धते देवि प्रशस्य रक्षि जायते ॥
 तस्येयमवाविकापावासां सङ्घर्षिताः ।
 साक्षिण्यः श्रव्याभिर्न कांक्षताभ्यादशेषतः ॥
 त सर्वं देवि विजये कृष्येयो धान्यसख्यः ।
 य धान्ये न लोकोप्यं निक्षिप्यति दुर्द्विगम् ।
 विधा लोपका दीनाः कात्युल्ले प्रयी-
 कृतिताः ॥ ५२ ॥
 धनुष्याः खडा नैवा यदुदृष्टा च केदिनी ।
 दुरा सम्भवा देविः विहर्षे च परा-
 मने ॥ ५३ ॥
 तेषामा पनाचैश्च जीकटा पनया खडा

श्रितुः ।
 धर्मिणा देवि रौद्रि संवत्सरे प्रिये ॥
 ५४ ॥
 दुर्मिच्छं सत्त्वमं मोक्षं वारुहारी न वर्धते ।
 भवेच्छे मन्त्रसः दृष्टिदुर्मिच्छो ननुपस्थितः ॥ ५५ ॥
 सुभिच्छं जायते लोकाः सत्त्वोपप्रववन्तः ।
 धानिनीं वायने ह्यो दुर्मिच्छो वरवर्धनि ॥५६॥
 साक्षिणीमोक्षिण्योदितान् लोकांस्तदायतनः ।
 तन् सन्त देवि । विजयी कर्त्तव्यो धान्यसख्यः ॥
 रत्नं चंपलसरे स्मिन् । करुद्विभराधिनः ।
 मानवाः शरैर्याश्च संयासे न कर्त्तव्यं भवेत् ॥५७॥
 दुर्मिच्छं सरणं शोभो धान्योपधिययीदृग्म् ।
 पावरोमी भवेदेवि । रक्षातिशमरान्तरं ॥५८॥
 रोगी सरणदुर्मिच्छं विरोधो यदुक्तं कुलः ।
 क्रोधे तु विगते सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥५९॥
 मेरुदेवो चलते देवि । नमोभूतं मराचरम् ।
 देवमहज्ज दुर्मिच्छं यद्ये कंचोचने प्रजा ॥
 वीरये भालवे देशे दक्षिणे कोक्षुणे यथा ।
 दुर्मिच्छं जायते वीरं कृषे संवत्सरे प्रिये ॥
 कोत्तुप्राचिभवेनात्रा यमुनाभेदातले ।
 विन्यायां सौम्ये चापि विवर्धते न संशयः ॥
 निहन्तं सत्त्वदेशश्च जालकुलं तेषं च ।
 श्रये श्रवनि सत्त्वो जायदाया वरवर्धनि ॥
 ६० ॥ ॥
 कार्त्तिकदिहाराश्वयथि यथा । वराहचर्हि-
 तायाम् ।
 “न लक्ष्येय सद्योदयसक्तं वा येन याति भु-
 रानमनी ॥”
 तत्तत्तं वत्तयं वयं भासक्रमेणेव ।
 वरवर्धि कार्त्तिकदिनि कायियाद्वहयात-
 योगिनि ।
 क्रमशश्चिभश्च पञ्चमसत्त्वसुपाभश्च विजयम् ॥
 नयकेय सुदुष्टस्यमावकययि । यान्यं
 क्षानिका । पञ्चमं पावगुवं वर्धम् । सत्त्व-
 साक्षिदम् । उपपात्तं भादम् ।
 “अन्धमानाभ्यां जिभो श्वेतो कालसुरश्च जिभो
 भवतः ॥
 येषा साना रिभा स्याः क्षानिकादिश्वययय ॥
 के दे जिवादिवादाकां पूर्णपर्वेदुसकृते ।
 मावाक्षेवाद्येयो श्रयाक्षिके, सत्त्वानवतनमाः ॥
 रति सत्त्वयकाकाक्ष ॥
 पूर्येपर्वेदुसकृते पौर्णमासीयुवे के जे तार
 तदेकाकायतया पूर्येवयने पौर्णमासीलाभाः ।
 यथा भाषानां पीक्षेमासां क्षानिकादिश्वययान्
 कार्त्तिकदिक्षं तथा पञ्चोपासपि गुरोः क्षानि-
 काःदावकोदश्यादेरकतरक्षिन् गुरोरक्षोदश-
 श्वलरक्षामे कार्त्तिकं वर्धम् । सर्वं मार्त-
 शीर्वादि । अत्र वर्धेदयचट्टायोग्यंरतनयोरेक-
 तरक्षिन् नक्तं गतो गुरवरत्नरक्षानुदेति तत्त
 का क्षानिक्क्षि चैव कार्त्तिकोचरं भाग्येशीर्षि
 तत पीवमिजा रति सत्त्वयि च
 पीविकमोपीकाकाक्षोयय

इक्षिन् रक्तपीनक्षुसमाना कार्त्तिके वये ॥ १ ॥
 सौम्ये रक्षिनादिश्वययान् मावाक्षेयकाक्षेयय
 वाश ॥
 याधिभवं मित्रेरपि भूषणां जायते वैरस ॥२॥
 शुभश्रव्यानिः शोभो निहत्तवेराः परस्परं
 भूमा ॥
 द्विचिगुणो धान्याः पौष्टिककर्मप्रविहृष ॥
 पिष्टुला परिहृषिभाये वार्द्धं सर्वभूवा
 नाम् ॥
 आरोम्यहृषिभायाचसम्यो विनताभम् ॥ ३ ॥
 जायगुनं वर्धे विदात्तं क्षानिक्क्षि चैव
 दृष्ट्यादिश्रव्यानि ।
 शोभासं प्रमदातां प्रवकाक्षोरा वृषाचोरा ॥ ४ ॥
 चैव सत्त्वा दृष्टिः प्रियमन्नं जैमसवर्धनम्
 रदव ॥
 दृष्टिश्च कोषधाम्यश्च भवति पीडा च रूप
 वताम् ॥ ५ ॥
 वैद्यादि सत्यैपरा विगतमयाः प्रसुदिताः प्रजा
 सतृषा ॥
 वराक्रियावर्धनिर्न्यातिः सर्वश्रव्यानाम् ॥ ६ ॥
 श्वेदे क्षानिक्क्षि सत्त्वोपाक्षेयोदितान् दृष्टाः सत्त्व-
 धर्ममा ॥
 पीडनो धान्यानि च दृष्ट्या कृष्णशोभाक्षि ॥
 व्यापतिं कायने श्रव्यानि क्षानिक्क्षि दृष्टिश्च
 योग्येनं सत्त्वं श्रव्याया भवन्ति भूषाः ॥७॥
 यायने वर्धे जैमं कासं श्रव्यानि भासुय-
 चानि ॥
 गुदा ये पाविवासे पीडनो ये च तक्षका ॥
 ८ ॥
 भावपदे वत्तयं विगतं याति पूर्यश्रव्या ॥
 न भावपदं श्रव्यं क्षानिक्क्षि सुभिच्छं क्षानिक्क्षि
 दुर्मिच्छम् ॥ ९ ॥
 आश्वयुगेऽप्यक्षं पतति कर्त्तं प्रसुदिता प्रजा
 जैमम् ॥
 प्राणस्यः प्राणश्वेतं सर्वैर्यामर्षवाहुक्षुम् ॥”
 १० ॥
 रति च्योतितक्षम् ॥ ११ ॥
 समाद्यादिपञ्चमसुरा यथा,—
 “श्रव्यान्वात्तं पञ्चभिः श्रव्यात्तु समाद्यादिषु पत-
 यरा ।
 सम्योराशदुर्लभाश्च तथोरादुर्लभा मताः ॥”
 सर्वश्रव्यादिपञ्चसुखा विषयधर्मचारे ।
 “सर्वश्रवरे तथा दातं तिलक्ष तु महाफलम् ।
 परिपूर्णे तथा दातं यथादाक्ष द्विषोत्तमा ॥
 दशपूर्णेऽप्यश्रव्याः धान्याणाश्चतुर्लक्षे ।
 जरावर्धनसरे दातं रजनक्ष महाफलम् ॥
 ज्योतिर्विदित्तियमाश्चात्तु प्रभवदिक्ष सत्त्वम् ॥
 क्षानिक्क्षि समाद्यादिपञ्चमसुरा यथा,—
 इत्यमश्रव्याः गुप्तसम्योरीयगवानाः प्रभवदि
 प्रभवदिपञ्चमसुरा रति यममसत्त्वम् ॥ १२ ॥
 प्रवृत्तं यथा सावते ॥ १३ ॥
 प्रवृत्तं यथा सावते ॥ १४ ॥

पद

पदार्थ

अथयेमि भूमिं नाम तत्पुत्री वक्ष्यमहरी ।
 पञ्चरात्राय पुं पञ्चरात्रं कीर्तयति श्रोतरी
 इति । कौ + कः । यद्वा, पञ्चरात्रान्तो वाशो
 यत्पुत्री ।
 पञ्चरात्रायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनसलः, वि, (वनसे पुञ्जादिह्रस्वादि कामी-
 श्रृङ्गाक्षीति । वनस + "वनसाधाभां काम-
 वदे ।" ५ । २ । ८८ । इति लच् ।) स्त्री-
 शुभः । तत्पर्यायः । निग्नः २ । इत्यमरः ।
 ५ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
 "ज्ञानं शुद्धतमं यस्तु साक्षात् भागवतोद्दिष्टम् ।
 अन्वयोच्च गमिष्यन्तः क्षयवादानवतसलाः ॥"
 वनसं ज्ञातिं यत्कृतीति । ला + कः । वनस-
 लासृजे च ॥)
 वनसलः, पुं, (वनस + लच् ।) शृङ्गारादिह्रस्व-
 रसान्तगतैरसविशेषः । तत्पर्यायः । वात्सल्यम्
 २ । इति जटाधरः ॥ (अथ लज्जणीहादरणे
 तु रसशब्दे ज्ञातये ॥ * ॥ स्तुत्यानुसरविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
 "वनसजो भुवर्गेषु कलसोदर एव च ॥")
 वनसला, स्त्री, (वनसे कामीश्रृङ्गस्या इति । लच् ।
 यद्वा, वनसं ज्ञातीति । ला + कः ।) वनसकामा
 जी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९७ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४३ । १८ ।
 "साहं गौरिव भिन्देन विवन्सा वनसला कृता ।
 केकेष्य पुरुषयाश्च वलवन्सेव गौरिवानु ॥")
 नसाञ्जी, स्त्री, (वनसलाञ्जीव गात्रविद्धं यस्याः ।
 यच्च समासे ।) गोबुद्धा । इति जटाधरः ॥
 नसादनः, पुं, (अञ्जीति । अङ् + ल्युः । वनसाञ्जी
 अद्वयो भञ्जकः ।) द्रुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनसादनी, स्त्री, (वनसेरद्वये प्रियत्वादिति । अद्
 ल्युट् । डीप् ।) गुडुची । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥
 (व) द इ ड् हुलभिदादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ०-आत्त०-सक०-सट् ।) अभिवादी नम-
 स्कारः । इ, वन्द्यते । ड, वन्दते गुरुं लोकः ।
 नमस्करीति स्त्रीति वा द्रवर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 (व) द रे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 मर०-सक०-सट् ।) रे, उच्चात् । इति दुर्गा-
 दासः ॥ ("किमि रंयन् दन्त्योऽल्लात् पक्षे साह-
 भासको वकारः संज्ञतु यस्तु मन्थते नायं
 स प्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तुर्द्धि वद स्त्रीस्य
 इत्यस्य ओष्ठानकारादेः सम्भवे मकारवदपि
 सम्बन्धित्वे वर्णदेशना ।" इति मनोरमा ॥)
 द, क वाक्सन्देश्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पर०-सक०-आत्त०-इत्येके-सट् ।) क,
 वादयति । सन्देशो वचनविशेषः । अवमात्मने-
 पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 इ, अ ड वाक्सन्देश्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ०-उभ०-आत्त०-इत्येके-सक०-सट् ।) अ,
 वदति वदते । ड, वदये । अवमात्मनेपदीत्यन्ये ।
 इति दुर्गादासः ॥
 द नि (वदति गच्छति वद +
 पञ्च इत्यमर १ । १ । १५ ।)

पञ्च जो वदन्मेनेति वद + करणे षट्
 सुखम् इत्यमरः ॥ (यथा आर्षाधामप्रभाम्
 ०७६ ।
 "दर्शनविनीतमाना दृष्टिभ्यो हर्षोत्पन्नकपोल
 तनम् ।
 सुखनिविष्टमिषयो वदनं धिरेषाति पाणि-
 भ्याम् ॥"
 लज्जया वनभागः । यथा, कृष्णते । १ । ७ ।
 "जीर्यन्त्यानि (वन्याणि) नास्ववद्वानि
 जीर्यकुशवद्वानि यद्वादि कर्मस्वभिप्रेतानि ॥"
 वद + भावे ल्यट् । कथनम् ॥)
 वदमासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) व्यधरभधुः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदन्तिः, स्त्री, (वद + "वदेष ।" इत्यञ्जल
 वदन्ती, दत्तोऽस्या भिक्षुप्रत्ययः । १५७० । छद्दि
 कारादिति वा डीप् ।) कथाः इति सिद्धान्त
 कौमुदी ॥ विसर्गशून्यं वदन्तिप्रदं क्रियाप्रदं
 भवति ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।
 "यं वदन्ति तमोभूता मन्त्रा धर्मप्रतद्विदः ॥"
 वदन्तः, वि, वदान्यः । इत्यमरटीकावाग्बुन्दरी ॥
 वदान्य, वि, (वदति भर्त्स्यन् यच्च दास्यामीति मनो
 हरवाक्यमिति । वद + "वदेरावः ।" उणा०
 ३ । १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
 रघुः । ५ । २४ ।
 "मतो धदाभ्यान्तरिभ्यर्थं मे
 माभून् परीवादनवाचनारः ॥")
 वदगुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (खनाम
 ख्यात छद्विप्रशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ११ ।
 "निवेष्टुकामस्तु पुरा लब्धवाक्को महातपाः ।
 छद्विरथ वदान्यस्य वने कथां महात्मनः ॥"
 वदाम्, स्त्री, कलविशेषः । वादाम् इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सुप्रज्ञम् २ वातवैरिः ३ नेत्रो
 प्रमम् ४ । अथ गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध
 त्वम् । वागप्रत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्षि च ।
 "वातादो वातवैरी स्याद्विषोपमप्रकृत्या ।
 वाताद् उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृत् गुरुः ।
 वाताद्भक्ष्या मधुरो वृक्षः पिनागिलापद्यः ।
 द्विग्वोष्णकफहृत् येनो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 वदालः, पुं, (वद + धर्षणे कः । वदेन वदनेन
 अवति पण्याप्रोनेति । वद + ल्यप् + अच् ।)
 मत्स्यविशेषः । वोधश्चि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पाटीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हृत्कथयो
 स्तस्योपयोगिभ्यं यथा, मनुः ।
 "पाटीनरोद्दितापायौ निष्ठुजौ हृत्कथयोः ॥"
 वदालकः, पुं, (वदाल एव । स्वार्थे कच् ।) पाटी
 नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदावदः, वि, (अव्यक्तं वदतीति । वद + अच् ।
 "चरिष्यतीति " २ । १५९४ इत्यस्य पार्श्विकोऽप्य
 विधायित्वम् पक्षा इत्यमर १ । १ । १५ ।)

[illegible]

दार्ध्वजसो निवसिनाः पटमण्डपे
विशो विहाय वनवासाः । वनपुद्गेत्याः ।
वल्गुकुल । मलिनयन्त्रि पुरोमनाभि
कैलाशि सेव्यवलिमाश्रुतलालि वाहाः ॥
नलयाभि वनोद्भव भूजिः यथा, वामा-
यथाः ॥ ५४ ॥ ७ ।

दास्व्यि धारिभ्रान्ति वनये कञ्जीविभिः ॥
 म, ए (वने कञ्जी धारिभ्रान्ति वा जायते इति
 त्पु + डः ।) सुक्तकः । इति मेदिनी । चै, मट
 यन । इति विष्णुः । नमस्तुभ्यम् । इति राज-
 नर्पशुभः । (तुभ्यस्तुभ्यम् । नमस्तुभ्यो यथा,
 तुभ्यम् । धौतयः सौरी वन्यः माहञ्जीवभ्रान्तिः
 इति भावश्चाशुभं पुञ्जल्लब्धे पद्यमे भागि ।)
 त खो, (वने जायते इति । जनु + डः ।
 ॥) सुक्तपर्णी । इति मेदिनी । चै, मट
 यनस्तुभ्यमाहर्षिभिः । वन्योऽप्योर्ध्वो । व्यशगत्या ।
 अश्वपदा । मिथये । खेडम् । इति राज-
 नर्पशुभः ॥

॥३॥ पुं. (वनोद्भवो कोरः ।) वनोद्भव-
 निरुद्धः । तत्तयोद्यः । इहत्यालो व भुम्भा-
 ॥४॥ चरद्भवकोरः ॥ कवः ॥ ५॥ ध्वज-
 त्तः । कटुत्तः । श्रीतत्तम् । प्रथमतःत्तम् ।
 इति शब्दविषयः ॥
 तत्त, पुं. (वनेषु वनोद्भवेषु तित्तः ।) वनो-
 द्भवः । इति शब्दसंज्ञा ॥
 तत्ता स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तित्ताः ।)
 नलित्तिका । इति रत्नमात्रा ॥
 तत्तका, स्त्री, (वनतित्ता + कन् ।) टाडित्ता
 वम् । टाडा । कटकाः । ३ + ट + ङ ॥
 वाम्बुत्तकत्ताः । टाडावम्बुत्तकम् ॥

पु (वर्णमूलं ददातीति; द+त+कः।)
 अ। इति शस्त्रमालाः व्रजदातीति, जि।
 मन्त्र, पु, (वनकाणि दम्बः।) वरगणदम्बः।
 त रात्रिनिर्देशः॥
 य पुं, (यत्नश्च दीप इव।) यत्नमयकः।
 त रात्रिनिर्देशः॥
 य पुं, (यत्नश्च शिबुरिव।) शयनी। इति
 काशनिर्देशः॥

शुभाः, पुं, (इने सांयुक्तः प्राप्तिः) भाषाः

प्रती, (वनोद्भव प्रियङ्गी ।) वनोद्भव
प्रती, (वनोद्भव प्रियङ्गी ।) वनोद्भव

पिप्यन्ते । यद्वचनं ॥ अथवा गुणः कर्तृ-
 त्वम् । यथाकाम् । तद्व्याख्यानम् । अत्रत्यम् । दीप-
 नत्वम् । सा अस्मां गुणक्या । गुणका खल्व-
 गुणाः । इति राजनिघण्टुः ॥

ननुप्या, स्त्री, (वतमिदं विविधं पुरुषं दत्ताः ।
 टाद्य ।) घनपुण्या । इति राजनिघण्टुः ॥

(घनपुण्याः शब्दोऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

नमुरकः, पु, (वनजातः दृक्को जीजामुरकः ।)
 वनजीजामुरकः । इति राजनिर्घण्टः ३
 नमप्रियं, क्ली, (अनेन वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)
 त्वञ्चम् । इति राजनिर्घण्टः ४
 नमप्रियः, पु, (वनं प्रियं नमस् ।) कोकिलः ।
 इत्यमरः १२.५.११८. ॥ यथा,—

“अथि वनप्रिय सिन्धुत राव किं
वलिभुक्ता पिपसा भवताधुना ।
अद्वयये कृद्वाति सिन्धुया
न मलतश्चर्यो भूर्यो तव ॥”

[illegible][illegible]

वसस्त्रिका, स्त्री, (वसस्त्र मस्त्रिका ।) वंशः
 दशमः । १ । ५ । २५ ॥
 वसस्त्री, स्त्री, (वसोद्वस्त्र मस्त्री ।) वसोद्वस्त्र
 मस्त्रिका । प्रति शब्दरत्नावली ॥
 वसमात्रा, स्त्री, (वसोद्वस्त्रापरिचिता मात्रा
 मध्यपरिचितामानः ।) गौतम्याश्च मात्रा
 सप्तस्वरूपं वयाः । —

“याज्ञानसिद्धौ साक्षात् सत्यं बुद्धिमीश्वरा
सत्ये स्वरूपस्याद्या अवधारकैति श्रीनिता ॥”
इति प्राक्प्रमाणम् ।

(वनस्पत्यसूक्त) अथा, रघुः । ८ । ५१ ।
 “अथितमौ शिरसौ वनमात्मनः
 तस्य वक्राग्रस्य वक्राग्रस्य वक्राग्रः ॥”

वर्तमानकाली, यत्नः, (वर्तमानकाली अवस्थास्थिति
इति; इति;) दारकापुरी, इति निजाय
इति, वरदाय, इति राधामिथः ।

प्रभामाली ५ पु वदभावा अक्षयशालि
 उजि १, मीकका, रत्नमर, १ ६-१ १
 (भारथमा, यथा, प्रत्युत्तिथि ३ अक्षे ।
 "कमलयात्मकया वनमालिनं
 मिथिवाया मिथिवा मिथिवा विद्युम् ।
 सुविदुता परियोजयते विधि-
 चतुरता सुखरूपमगममे ॥")

वसुक्तः, [व] पु. (वनं जलं सुवर्णमिति । सुव +
 छिप् ।) मेघः । इति षष्ठ्यस्त्रयवर्गी । (जल-
 वसिष्ठा, जि । इति रवु । ६ । २२.)
 वनसुक्तः, पुं. (वनोद्भवो सुक्तः ।) सुकुण्टकः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १७. । सत्यव्याघ्रः । वरक २
 निगण्टकः ३ कुलीवकः ४ खरवो ५ । इति चैम

चन्द्रः । १७ । ५६ । १ अथैव व्यर्थं यथा गुणो मकुट-
मकुटकश्चैवार्थद्वयौ । (यथा, मयुते । १४६ ।
“वसुमत्तकलायमकुटमखरमर्द्धल चयकसौव-
जिपुटकहरेष्वाह्वीप्रभमयो वेदलाः ॥)

वनसुता, स्त्री, (वनसुत + टाप् ।) हृदयपरी ।
 इति राजनिषधः ॥
 वनसुतः, पुं, मेघः । वनं जलं स्नानं वृद्धं व्यभिच-
 वनं मुच्यन्ति इति वा मनोवादिः । इत्यमर-
 टीकायां भरतस्तनवीस्तद्व्यञ्ज्यसुमुपतिदृश्यमान-
 उक्तस्त्वैवा, स्त्री, (श्वस्य स्त्वृत्) जायते इति । वन-
 उः ।) वनगीतजपूःकाः । इति भवनिषधः ॥
 वनमोक्षा, स्त्री, (वनोद्गता मोक्षा) काष्ठजलपि-

इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनरा, पु. (वनरः) । एषोदराजत्वात् वृक्षे वासः ।
 वावरः । इति भरतद्विष्णुप्रबोधः ॥
 वनराजा, पु. (वनस्य वनं च राजा) । “राजाह
 खसिभ्यए” ॥ ५।४।३१ । इति टप् ।
 शिंहः । इति शब्दमाणा । वनस्य राजा च ।
 वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः) प्राग्भा ।
 कादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनवन्द्यः, पु. (वनोद्भूतो वन्द्यः) । हाणार्कच
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनवन्द्येरिका, स्त्री, (वनघाता वन्द्येरिका ।

अथैतानि शब्दवर्गः । वनवायु इति भाषा । ततः
मर्त्यः । सुगन्धिः २ सुप्रवक्ताः ३ कदाचि
ल्लेशः ४ विषयः ५ सुमुखः ६ सुहृद्वाग्रजः
निद्रालुः ७ धौर्ध्वः ८ वृत्तः १० । अस्त
मुष्मा । उष्णत्वम् । सुगन्धिः सुगन्धिः । मिश्रः
वस्तिभूतत्वम् । प्राग्वन्मार्गत्वम् । इति
रात्रिचरः ॥

वनवल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा वल्ली ।) निःश्रेणसा-
हसम् । इति राजनिघण्टुः ॥

बलः । इति हिमचन्द्रः । ४ । १२७ ॥ (अथा
अथासहिष्णुशरे । १६ । ३२२ ।
“अथाहमस्मात्तानां नित्यं नवचरिणः ।

सर्वात्मिक तत्त्वोद्देश्येन चरुं ॥”
मन्त्राद्यम्, गु. (वर्णं वाचयति मन्त्रवेति । वा. स +

वनस्य

वनायु

वनोय

वनवाधो, [न] पुं, त्वं वाधवति सुरभीकुरीति ।
वाचि + धिनि. ।) कवभनामौघम् । सुष्कक-
वधः । वाराहोक्तम् । आकालीकम् । नील-
महिषकम् । इति राजनिर्घण्टः । (वने वन-
तीति । वयु + धिनि. ।) वनवासकर्मरि, नि ॥
/ यथा, मनुः । ६ । २७ ।

“तापस्येव विप्रेव पात्रिकं मेघमाचरेत् ।
गृहमेक्षितु चार्त्तसु क्षिण्य वनवासिषु ॥”

वनउन्नाको, स्त्री, (वनस्य उन्नाको वार्त्ताकी ।)
उद्दती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) वीवारः । इति
शेखरम् । ४ । २७२ ॥

वनयूकरी, स्त्री, (वनस्य यूकरी नोमप्रत्युत्तुमं-
त्वात्) कपिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वनस्य यूकरी) । अरण्यावराहो च ॥
वनयूरकः, पुं, (वनजातः यूरकः ।) वनोद्भवकः ।

वन चोल इति भाषा । तत्पर्यायः । वनयूरकः २.
वनः ३ वनकम् ४ अरण्यायूरकः ५ वनजः ६
वनेयूरकः ७ वनककुलः ८ । अथ पुनः ।

रत्नम् । कटुलम् । उल्लम् । कम्पिगुल-
शुलादिपर्वतस्य दौचकनामिष्य । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वनशङ्खाटः, पुं, (वनस्य शङ्खाट इव कण्ठकावृत्त-
त्वात् ।) गोचुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

(अथ प्रयोगो यथा,—
“गोचुरः चुरकोऽपि स्थातु चिकण्टः स्थातु-
कण्टकः ।

गोचुरकः गोचुरको वनशङ्खाट इत्यपि ॥
एतद्वाच्यं सङ्ख्या च तथा स्थादित्युपनिष्ठा ।”

इति भाष्यप्रकाशस्य प्रथमे भागे ॥
वनशङ्खाटकः, पुं, (वनशङ्खाट + स्वार्थे कन् ।)

गोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनशोभनं, स्त्री, (वनं जलं शोभयतीति । शुभ +
निष् + ल्युटि.) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वनश प्रोभाकर्मरि, नि ।
वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्षुरः ।)

गव्यमाकारः । वनकः । खट्वाः । इति मेदिनी ।
ने २०७ ॥

वनसङ्काटः, पुं, (वने सङ्काटो वाकुलं यस्याः ।)
मखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वनसङ्काटः, पुं, (वनानां सङ्काटः ।) अरण्या-
सङ्घतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४ । वन्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वनसङ्काटः ॥
वनसराजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पञ्चिरीव
प्रोभाकरत्वात् ।) वनकामात्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वनस्य, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।) वनः ।
इ व शब्दचन्द्रिका । (वनप्रसूतः । यथा, मनुः ।
५ । २० ।

“एतस्मै च यस्यासौ दिगुर्गं वनचारिणाम् ।
निगुह्य यतीनाम् पशुर्बभूव ॥”

वनपात्रिणि, नि । वषा, हरिर्घो १४९९९
“प्रवृत्तचक्रो हृदयिवेगस्यान्
गजान् गजेः स्वेरिव कोयदीमान् ॥”

वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था + क्तः ।
टाप् ।) वनस्थीरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनस्यतिः, पुं, (वनस्य प्रतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् ।) विना पुन्यं कलिद्रुमः । (यथा, मनुः ।
१ । ४७ ।

“अपुनः प्रभवन्तो येन वनस्यवनः स्तुताः ॥”
इत्यमरम् । इति मेदिनी । ने, २१६ ॥ (यथा,
महाभारतः । २ । १३२ । १६ ।

“कथं नु शृङ्गास्त्रिष्टयं शिखरं वनस्यती ॥”
स्त्रीरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ
प्रयोगो यथा,—
“नन्दीड्योऽन्यथेदः प्ररोहो गजपादयः ॥
स्थालीरुषः चयतकः कीरी च स्थावृन्मसतिः ॥”
इति भाष्यप्रकाशे । १ । १ ॥
वनप्रवृत्तस्य पुनर्विशेषः । यथा, भाष्ये । ५ ।
२०२ ॥ “आत्मा मधुबुधो मेघपृष्ठः सुधाभा
आजिहो लोहितवर्णः वनस्यतिरिति वृत्तपृष्ठ-
स्तुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
“वटो रक्तवृक्षः इदो न्ययोः स्तुत्यको वृक्षः ।
कीरो वैद्यव्याघ्रौ वधुपादौ वनस्यतिः ॥”
इति भाष्यप्रकाशस्य प्रथमे भागे ॥
वनहरिदा, स्त्री, (वनोद्गा हरिदा ।) अर-
ण्यावराहः । तत्पर्यायः । शोली २ प्रोक्तिका
३ वनारिदा ४ । अथ पुनः । कटुलम् ।
मौल्यलम् । कथलम् । तिक्तलम् । दीपलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“अरण्यावराहोक्तम् । कुलवानावराहः ॥”
इति भाष्यप्रकाशः ॥
वन्हावः, पुं, (वनस्य हाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
आश्रयम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुल्लवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वन्हावः, पुं, (वनहाव + स्वार्थे कन् ।) काश-
णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्हावः, पुं, (वनहावः ।) प्रशकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वन्हावः, पुं, सुभ्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वन्हावः, पुं, (वनस्य अथः ।) वनच्छायाः । तत्-
पर्यायः । इक्षिकाः २ । पिण्डवाचकः ३ पृष्ठ-
वाचकः । इति शेषमन्त्रः । ४ । ३४४ ॥
वन्हावः । गोक्षमिकाः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वन्हावः, पुं, (वनस्य आभन आभनक इवः)
आभनः । इति शब्दमाला ॥
वन्हावः, पुं, (वनस्य आभन इवः) गोशानः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषांश्च
शब्दे ज्ञेयः ।)
वनविशेषः । यथा,—
“यथा धानावृत्तं वायुदसावृत्तम् ॥”
इति
वनोक्तः वाच्यः इत्यमरः ।

(यथा, ...)

“आजायतेः सैवैः पात्र
नैदीकाम्नां वनायुवाचि

दानवविशेषः । यथा, महाभार-
“गरिष्ठस्य वनायुस्य दीर्घजिह्वस्य
वनायुजः, पुं, (वनायो देश जायत
इः ।) वनायुदेशोद्भवोऽपि ।

कर्तृ वाचायुजः । इति शब्दरत्न-
वन्हादिदा, स्त्री, (वनजाता अदि
हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनार्चका, पुं, (वनस्य अर्चक इ-
वायिष्यात् तदावम् ।) पुष्पाज
कारः । इति जटाधराः ॥

वनार्चका, स्त्री, (वनोद्गा आर्चक
द्रुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ४
गुणो र्नेत्रशब्दे द्रव्यम् ॥

वनानिका, स्त्री, (वनं अर्णति भूयत
क्षुब्धं । टाप् अत इत्यम् ।)
यथा,—
“वचनशालिन्सहरो कलिशृङ्गो
इति हारा

वनार्थः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्य
वाकः । इति जटाधराः ॥ (य
चि । यथा, मार्कण्डेयः । १६ ।
“कीर्तिश्चक्षुःको लोकास्त्रिभूम्

वनारिदा, पुं, (वनस्य आदि
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनारिः, पुं, अदिः । अति कश्चि च
अदि अदि यदिय दित्यस्य ।
धातोः । पुनरावृत्त-इत्यस्येव नि-
सिद्धान्तोऽस्यैवायुवाचि । ४
वनारिः, कि, (वन + क्तः ।) आचिन
इति मेदिनी । ने, १४६ ॥
वनारि, स्त्री, (वन + क्तः । टाप् ।) ज
स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी ।
(यथा, रघुः । २ । १६ ।
“वप्रिष्ठधेनोरुयायिन त
मावसेमानं वनितं वनान्ता
पर्वो निमेषात्सप्तपञ्चपञ्च-
कपेक्षिताभ्यामिव गोचरस्य
वरी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीका
(यथा, सप्तित्वदर्पणे । २ ।
“क्षेत्रीयनीयमपि वज्रवज्रकुम्भ
वनी, [न] पुं, (वनं आश्रयवर्षनाश्वस्य
हाजः ।) वनप्रसूतः । यथा,—
“यद्यमेवो ग्रहसन्तयोः ब्रह्मिषया
वनी वसतिं खामाकौरामन्ते
तर्जकाः ॥” इति आह्वनिकामनी १
वनीका, कि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीश्वरः । नि, (वनि वाचनमित्येव)

वन्दी

वन्दि

वन्दी

त्रि शायक

अथ एक वासमागो यज्ञो वै तप्तमृदरे ।
अपहोमनसकारान् न कुर्वान् कैशवाक्ये ॥
अपि च ।

‘सकृदसौ विपत्तिनी न शक्तः प्रथमैश्चक्षुः ।
उत्थायौत्थाय कर्मसं दक्षवत् प्रणिधानम् ॥
तप्त प्रदक्षिणां कुर्वान् भक्ता भगवतो हरेः ।
आमानि कौन्तेय शक्तौ ताव साक्षाद्भवन्-
गाम् ॥’

इति हरिमक्तिविशामे ८ विनाश. ॥ ७ ॥
तन्वत् नमस्काराग्र्ये प्रणामाग्र्ये च वक्ष्यम् ॥
‘तवप्रतिष्ठः । यथा, जगद्वरे । ७ । ५१ । २ ।
“यद्विज्ञानम् पश्यि वन्दन् सुवत् ॥”

असुरः । रणेविप्रैः । इति जगद्भाषो
नायकः । ७ । २१ । ५ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्दनायां नाला यच्च वा ।)
मोरणम् । इति वृत्तावधः । २ । १४४ ॥
/ वन्दनायां नाला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
नम्भचतुष्टयवेष्टनास्त्रपञ्चरहितमात्रा । यथा,
‘कुम्भाद्वन्दनमालां यो रम्भाकम्बोः सुधोभने ।
जतुल्लोद्वेः पत्रैर्गम्ये नक्षत्राणि ॥
युगानि पञ्चवैष्णवां स्त्रे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूजते वाचवाद्यैश्च कीर्तते वासरोदयः ॥’

इति हरिमक्तिविशामे १६ विनाशः ।
वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + खार्थे क्तृ) ।
वह्निहोरोपरि शुभदा माला । यथा,—
‘वह्निहोर्हो तु मङ्गलं कामवन्दनमालिका ॥’

इति हंसचन्द्रः । १७७४ ॥
वन्दना, स्त्री, (वन्द + कृत् + ठीप् ।) नतिः ।
औवातुः । वटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
ने ६७७ । अचित् पुनर्की वटीस्थानं कटी याचन-
कर्मस्थानं मातृपण्यमेव इति च पाठः । तच्च तु
पयस्यवकारादौ निक्षिप्तार्थे शब्दः । किन्तु
वदि इ तुल्यविवाद्योरित्युक्तान् अनन्तरप्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अन्तःखवकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, वि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीयः ।
वन्द्यः । वन्दितव्यः । यद्वातोर्नीयप्रत्ययेन
न्यञ्जः ॥ (यथा, महाभारतः । ७ । ७० । १० ।
“तप्त, शुद्धापमावाद्य वातुभ्यां भूतजै स्थितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिषेधं जगत्पतिम् ॥”)

वन्दनीयः, पुं, (वन्दते निषजार्थं स्तुतेति इति ।
वदि + अनीयर्) पीतवङ्कुराद्यः । इति राज-
निषधः ।

वन्दनीयः स्त्री (वद कर्मणि धातोर्वाच
टाप् ।) मोरोचनः । इति विश्वः ।
(विजितरस्या मोरोचनशब्दे विज्ञेया ।)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरदक्षमिति । वदि +
अच् । टाप् ।) वन्दोपरिष्ठाः । वंदा इति
परग्राहः । इति च भाषाः । तत्पठ्यैव । वृत्ता-
वनी २, वृत्तवहा ६ कीर्तिका ४ । इत्यमरः ।
वन्दाका ५ शिखरी ६ खिन्वा ७ वन्दका ८ ।
इति भरतचतुष्टयः ॥ वन्दकः ६ नीलवर्णी १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी १२ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिणी १३ पुत्तिनी १४
वन्द्या १५ परपुष्टा १६ परायथा १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ जताविप्रैः । भिन्नकोः । इति
मेदिनी । के. १०७ अस्याः पठ्यायान्तरं गुणाय
वन्दाकशब्दे वदथाः ॥

वन्दाकः, पुं, वन्दोपरिष्ठाः । वंदा इति हिन्दी
भाषा । तत्पठ्यैव । पादपञ्चा ७ शिखरी ६
तवरोहिणी ४ वृत्तावनी ५ वृत्तवहा ६ काम-
दृष्टः ७ शिखरी ८ कैशवपा ६ तववहा १०
तवका १३ गन्धमावनी १२ कामिनी १५
तवधुक् १४ छामा १५ उपरी १६ । अथ
गुणाः । निक्षलम् । मिशिरालम् । कजपित्त-
अमापचलम् । वज्रादिमिद्विदलम् । वृक्षलम् ।
कषायलम् । रसायनलम् । इति राजनिषधः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्वादिमक्तिः कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्यः कफनाशकरश्चात्रगविषाघः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतचतुष्टयः ॥
वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥

वन्द्या, वि, (वन्दते कौति अभिवाद्यतीति ।
वन्द + “इष्टव्योरागः ।” ३ । २ । १७६ । इति
आसः ।) वन्दनशीलः । तत्पठ्यैव । अभि-
वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अग्नि-
वाद्यिवा ३ । इति शब्दरत्नावली ३ (यथा,
अग्नये १ । १४७ । २ ।

“पीयति त्वो अहो त्वो यमति वन्दारक्त
तत्वं वन्दे अमे ॥”
कोत्ति, स्त्री, इति अग्नयेवभाष्ये नायकः । ४ ।
७३ । १० ॥

व(व)न्द्यः, स्त्री, (वन्दते कौति वृषादिकं वस्तु-
नार्थमिति । वदि + “सन्ध्यातुश्च इम् ।” उवा०
४ । ११७ । इति इम् ।) व्याघ्रतमस्तुश्रवादिः ।
कथ्ये इति भाषा । तत्पठ्यैव । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्द्यः ४ । इत्यमरभरणी ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वीरानकः । इत्य-
वदिकायोः ॥ (खट्वः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २५ ।
“उन्मत्तेः केतव्योर्धर्मैर्गर्हितं इतिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिमातृकः । यथा, हरिवंशः । ११२ ।
१-

“

व(व)न्द्यः पुं, वन्द्यमानश्च
यश्च ॥” अथवापदेवत
(वाकादित इति भाषा ॥) यथा,
“वन्द्याहास्तथा वाजिकुङ्कराय
अमलधानिकेव श्रुताभारोपयेत्
वन्द्याहादीन् वलावृत्तेन धान
श्रुताभारोपयेत् । अथश्च यत्रापि
पदेषु ।

“अस्यागारासुधाभारदेवताभार-
द्वयव्यवहृत्तुं च हन्यादेवावच
इति मनुस्मृत्याम् । इति मिता
कोष्णे इत्यप्रकरणम् ॥
व(व)न्द्यः, पुं, (वन्द्येति विधाय
ह्लाकाः ।) गृहस्थां वन्द्येति वृत्ता
यानपहारकत्वादेषु तथात्वम् ।)
तत्पठ्यैव । मरचनः २ । इति
१४५ ॥ वन्द्यकारः ३ । इति जित
व(व)न्द्यपाठः, पुं, (वदि + भाव
स्तुतिनक्षत्राः पाठो यच्च ।) स्तुति
पठ्यैव । भोगायनी ७ । इति च
व(व)न्द्यः, स्त्री, (वन्दि + “कदिकार
इति ह्रीर् ।) वन्दिः । इत्यमरटीका
(यथा, कुमारे । २ । ५२ ।
“गोमार्त्तं सुरैश्चन्वायं वं पुरस्कृत्य
प्रधानेभ्यस्ति शत्रुभ्यो वन्दोभिन नर
व(व)न्द्यी [नं], पुं, (वन्दते कौति वा
वदि स्तुती + गिति ।) मर
वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पठ्यैव
मातृकः २ । इत्यमरः ३
इत्यमो । इति तट्टीकायां भरत
रक्षुः । ४ । ४ ।

“परिकल्पितवातिभ्यां कावे का १ ।
स्तुत्य स्तुतिभिर्वाग्भिरुपतस्यै च स
अस्त्रोत्पत्तिरथा,—
“स्त्रिवादिगणभ्यामां स्त्रो भवां
वेष्टाभ्यामध्वैवैद्यो राजविषाद्रुक् तु
इति भाषने १० ॥

आहोतरमसौ शक्तिरी दानस्याव
यथा,—
“वन्द्यश्चैवमर्थीभ्योऽनार्थिभ्यश्च
यदि तच्च न दद्यात् विफलं प्राप्नोति
वन्दिनी वीर्यकोमारः । अर्थि
भ्योऽर्थं न दद्यात् आहं विषयं
“स्त्रुताः पीरानिकाः प्रोक्ता मा

वन्दितस्त्वमप्यज्ञाः प्रसक्तवद्वश
द्व्युक्तः । इत्यथ आहोतरदान
वन्दितभक्तिभ्यो दानाकरणे
आह्वात् पूर्णं तदर्थं भोव्यादि
इति आहृतत्वम् ॥ (अथ । य
११-४-१५ ॥

“कोति

“

“

“

हात रत्नादचूकम् ॥ ८ ॥

“अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निव्यासितं जले ।
तज्जलं पानभावेण हृदि जयति दुर्लभाम् ॥९॥
पण्याचिकदधान्याकजीरकाणां रजो लिङ्गम् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमश्चिच्च त्रिदोषजाम् ॥१०॥
अश्वत्थो गुडश्चा वा कायः क्षौद्रिक संयुतः ।
हृदि त्रिदोषजां हन्ति यण्डः पित्तजां

तथा ॥११॥

आश्मास्यनिवृत्तिर्युग्मः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यत् हृद्योत्तीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति निर्युद्धकायः ॥१२॥

“जम्बासपक्षवधतं लाकरजःसंयुतं शीतम् ।
प्रमयति मधुना युक्तं वमिसलिवारं हृद्यार्ति-

सुग्राम् ॥१३॥

वीमसजां हृद्यमैरिष्टैर्द्विदधां फलैः ।
लङ्घयेरामजां हृदि जयेत् साक्षोरसात्मा-

जाम् ॥१४॥

हामहृद्गोमधुह्वनात् वमिं लमिसुहृद्वाम् ।
तत्र तत्र यथादोषं त्रिषां कुम्भात् चिकित्-

सकः ॥”१५॥

इति कृत्वाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमि, पुं, (वमति उद्गिरति धूमादिकमिति ।

तु वम उद्गिरति - “इत् लयादिभ्यः ।” इतीक् ।)

अभिः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वमत चि, (वम् + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—

“वमिन् लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
वमने क्लेशवाहुल्यात् हन्यान्नृणकर्मणम् ॥”

इत्युद्धतः ॥”)

वमनकृतवस्तु । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

वम पुं, वेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

वम्रीकृतः, पुं, वल्लीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वध ५ मयाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सट् ।) रु, वयते । इति दुर्मा-

हासः ॥

वय त्रि, अक्षदादिः । आमहा इति भाषा ।

असच्छब्दस्य वयादेशो अवि रूपोऽयम् । इति
आकरणम् । (यथा,—

“एको भवामि स भवेद्द्विमादौ

वारैरयोभौ स भवाव आवाम् ।

वयं भवामो वृद्धः स पुत्रै-

श्चावयथाद्यापि विभो प्रसीद् ॥”

इति सुम्बोधयाकरणम् ॥)

वय [सु] क्री, (वयने वेति अजतीति वा । वय

५ गतौ वीगतौ अजगतौ वा + अयुन् । अजति-
र्वाभावः ।) पची । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

५ । ४६ ।

“ततः सच्छब्दोऽन्याभि वयांसि वयसो-

ऽव्ययम् ॥”)

१ १ २२६ । (यथा

१ ६८ २१

“तुल्यशीलवयोयुक्ता तुल्यमिदमर्थं ह्युताम्

नेषधोऽहति भद्रमी तच्चयमाचनचया ॥”

अनम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, जग
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन्न विद्धि धृग, प्रभरामहे वाचयु-
र्नरधम् ॥”

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ । ५ ॥ वयो

विशेषि कर्षयानि यथा,—

“श्रेष्ठवेऽभ्यस्तविद्यायां यौवने निषयेषिणम् ।
बाह्वके स्निह्यतीनां योगेनान्ते वसुत्वजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ अर्गः ॥३॥

अपि च ।

“प्रथमेनार्जितं विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे त्रिं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यप्रतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान् प्रौढाब्दं दशमावधि ।
केशरमापन्नदशान् यौवनक ततः परम् ॥”

इति प्राक्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ॥ ५॥

अपि च ।

“आपोऽश्वाङ्गवेदास्तस्मिन्मृत्युवचने ।

दृष्टः स्थान् सप्तैरुर्द्धं धर्षोऽयान् गवतैः परम् ॥”

इति भरतहृता स्मृतिः ॥५॥

अथ च ।

“बाष्पां वृद्धिर्ध्वो रूपं चक्षुस्त्वक् ओजरेतसी ।
दृष्टेन निवर्तन्ते मनः सर्वान्निवाणि च ॥”

इति मङ्गाभारतम् ॥ २५॥

(“कालप्रमासविशेषापेक्षिणी हि प्ररीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन

त्रिविधम् । बालं मध्यं जैरुमिति । तत्र बाल-

मपरिपक्वातुगुणमजातयज्ञनं सुकुमारास्त्रिंश

सहस्रसम्पूर्णवत् स्त्रियेषातुप्राथं आषोडशवर्षम् ।

विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्राप्तेनान्वस्थितनक्त

मार्जिप्रदवर्षतुष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत

वक्तव्यैषौषधपराक्रमयज्ञस्मरणवचनविज्ञान

सर्वधातुगुणं पितृधातुप्रावसापष्टिवर्षतुष्टम् ।

अतः परं परिहीयमानधातुवित्तियबलपौषधपरा

क्रमयज्ञस्मरणस्मरणवचनविज्ञानं अष्टमान

धातुगुणं वातधातुप्राथं क्रमेण प्रवीर्यतुष्टये आ

वर्षतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥

“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तच्चौन

शोऽश्वर्षां बालास्त्रिंशं त्रिविधाः क्षीरपा

क्षीराज्जादा अज्जादा इति । तेषु संवत्सरपरा

क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीराज्जादाः परतो

२३३दा इति । शोऽश्वसप्तव्रीरन्तरे मध्यं वय

स्त्रिंशं त्रिकर्षी वृद्धिर्ध्वीवनं सन्पूर्णवत् ह नि-

रिति । तत्राविंशतेऽष्टद्विराविंशतो यौवनमा

चत्वारिंशतः सर्वधातुवित्तियबलवीर्यसम्पूर्णता ।

अतः सप्तमौषधपराह्यणिर्षावन् सप्ततिरिति ॥

सप्तैरुर्द्धं क्षीरमाश्वधातुवित्तियबलवीर्योत्साह

अथ

य

७३ ॥ २ ॥ इति उक्तञ्च यत् न
 चरन्-भावात् आत्मन् मय
 द्रव्यायाश्चैव रचयति विधिं पाठकोद्देशादे-
 स्मिन् आत्मनिष्ठित्वमुदा. श्रित्तमास्तेषु तद्विन् ।
 इति श्रीभागवत १० स्कन्धे ७ अध्याये ॥
 १३ यथास्मिन् अल्पनिष्ठित्वद्वयाद्यौ वयन् नानं
 न्यस्य नः । इति तद्वीज्यायां शेषधरमाणी ।
 मय ७. (योर्वैदं शब्देन इति । अत्र गती +
 मयम् ।) देवतागारम् । इत्युपाधिकोऽयः ।
 (अन्यर्थे स्त्रीवत्त्वम् । इति उक्तवत्त्वम् ।)
 ७ । ६ । इत्येवमाभिधानात् प्रशाश्वत्त्वम् पुनः ।
 यथा, भागवती ६ । ६ । २० ।
 “ अथाश्रीर्षिर्विदं भाष्यादीं धर्मकृतमवोचान् ।
 विषयशायो वेत्तिष्ठति वेत्तन् वयन् नमश्चुम् ॥ ”
 येषां, [सु] यं, (यो योर्वैदं दधानीति । वयम् +
 आ + “ इदमि धात्वाः । ” उता ० ४ । १२२ ।
 इति अतिः । स च हिन् ।) वृत्ता । इत्युपाधि-
 कीचः । (अत्रम् । यथा, वाचस्पत्यर्थे हिता-
 याम् । १५ । ७ ।
 “ वयोध्रमाश्रीशेषादीन् किञ्च । ”
 “ वयोध्रमा वयो दधानात् पुण्याति दयोध्रा अस्म-
 न्नाश्रित्यथाश्वयमायोर्वेदज्ञादीन् ” जिवम् ॥
 एतन्मन्त्राद्यै महीधरः ॥ आशुदांनरि, जि ।
 एष वाचस्पत्यर्थे हितायाम् । २० । २७ ।
 “ किञ्चित् वयोध्रमस्मृ ”
 “ येषो होता अस्मि वयोध्रमभिरक्ष्य सन्तु वय-
 माशुर्द्धधाति वयोध्रमास्तमाजुषो वतातारं चारवि-
 नार वा । ” इति तद्व्याज्यै महीधरः ॥)
 शयङ्ग, जीः, (यथा वद्विभः) वीचकम् ।
 इति रात्रिर्षिर्षदः ।
 , न च ईष्ये । इति उक्तवत्त्वम् ॥ (अद्व-
 सुता-पर-भक्त-वेद) इति पदम् । वरयति
 इति दुर्गादावत् ।
 जीः, (व्रियते इति । घृ + कर्माणि अयम् ।)
 वृत्तम् । मनात्प्रेषम् । इत्ययम् । नञ् +
 “ वरञ्चालम्नाख्या नञ् शिष्टाविवनाशेषभिरति-
 ष्टे सौमं कायं न च वचनसुते यद्वृत्तम् ।
 वर जीवो भावः न च वरकलाभाभिधानम्
 वर भिवाशित्वं न च वरयतावां चिद्वरम् ॥ ”
 इति वाचस्पत्यर्थे ५६ अध्याये ॥
 लघम् । भलकम् । व्याहकम् । इति राज-
 नान्वयः ।
 [सु] अ. मन्त्राभिप्रेतम् । यथा,—
 मन्त्राभिप्रेतं वरं जीवो भिवाहकमुक्तवत्त्वम् ॥
 इति मेदिनी । वे, ई ॥
 वरा, जीः, (वरं उच्यतेति । घृ + चञ् +
 वृत्तम् ।) चरुमयी । इति शब्दसंज्ञिका
 शास्त्रविद्या इति भाष्ये ॥
 , घृ, (घृ + यद् ।) वरयम् । मन्त्राभिप्रेतः
 मन्त्रः २ । वरयम् । ६ । २ । ५ । के धिष्ठे
 रात्रिर्षिर्षे इत्यर्थे । इति वरयः । देवास्तु
 व । देवचक्राद्वरं वाच्यम् । इत्ययम् ॥

तप भित्तिभवे वस्तु रेवेभ्य च वरो मतः ॥
५. अ मरतः ॥
जासाता । (यथा, रघुः । ६ । ८२ ।
“प्रसूतितदवपन्नस्यैकस्यस्तनु
चित्तिपातिमखणमन्यगो वितागम् ॥”)
विजृम्भः, इति मेदिनी । २, ६७॥ गुल्गुलुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रनिः । इति चैमचन्द्रः । ३१, ८०
(नियष्टः । यथा, अमृते । १ । १४० । ५ ।
“न यो वराय यस्तामिभ्यः सगः सेवेव वृष्टा,
दिव्या यथाशनिः ॥”
“योः सिद्धिर्वाय वराय नियन्त्राय शक्तो
भरति ॥” इति तन्त्राद्य नायकः ॥
१, चि. (वृ + व्यप् ।) अष्टः । इत्यमरः । ३ । ३
६७७ ॥ (यथा, वियुपुराणे । १ । ११ । १८८
“राजाशर्तं राजकृष्णं वराया वरवारणाः ॥
वस्तु कृत्वा तच्छेते मचेत्तु श्राप्य पुत्रक ॥”
अष्ट, लो, (त्रिविधं यत्नम् । वृ + व्यप् । तत्तु
संशयां कर्त्तुः ।) धौताच्छादयत् । इति छारा
वृत्तो । ६६ ॥ धौताधौतसाधारणवच्छम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
रक्तः, पुं । त्रिविधं लोकेति । वृ + व्यप् । तत्तु
कम् ।) वस्तुतः, इति चैमचन्द्रः । ४ । २६६
प्रपण्टः, इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्षश्याश्मेदः
चीना इति भाषा । तत्प्रयोगः । सलककः
कल्पः, इ. ख्युतप्रावस्तुः । ७ । वस्तु भाषाः । मर
रत्नम् । कृष्णवत् । कषायलम् । धान्तिक
कार्लचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर + ख्यो
कम् । प्रार्थनाविशेषः । यथा, मङ्गलभारते
३ । १०७ । ५२)
“न वने तुरमं तत्र प्रथमं यज्ञकारुणात् ।
द्वितीयं वरकं वने पिबृक्षं प्राबन्ध्या ॥”
रक्तः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः ज्ञतवो यस्य श्रुत
यन्नेधिलान्ति तथात्वं । यथा, वरः कर्तुर्वेष्मा
पुत्रकृतुर्कृतं तथात्वंम् ।) इत्यः । इति हि
चन्द्रः । १ । ८७ ॥
रत्नचन्दः, लो, (वरं यज्ञं चन्द्रम् ।) कार
यम् । द्वेष्टारः । इति मेदिनी । ८, २४९ ॥
रत्नं, लो, (त्रिविधं इति । वृ + “शकादिभ्य
उटन् ॥” उणा० ४ । ८१ । इति णटन्
कृष्णयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नः, पुं, (वरति सेवेतं शरोवरमिति । वृ
सेवाशम् + “शकादिभ्योऽटन् ॥” उणा०
८१ । इति णटन् ।) हंसः । इति मेदिनी ।
५९ । कोटविशेषः । नीलता इति भाषा
तत्प्रयोगः । गन्धोली २ वरदा ३ । इत्यमरः
गन्धोलीः ४ वरदा ५ । इति शब्दरत्नावली
वरनी ६ । इति णटप्रः ॥ क्षुद्रा ७ कुरा
क्षुद्रवज्रका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
रता, लो, (वरट + टाप् ।) वंशी । (यद्यपि
मेदिनी । १ । १३८ ।
“सहस्रपुष्पा जननी करानुरा
वपनस्यैवैरता तपस्विनी ॥”)

वरटा रत्नमर २ १ ५५ । उचम
पीनम् इत । अस्मा गुण
यथा,—
“वरटा मधुरा विग्धा रक्तपिप्पलापहा ।
कषया शीतला गुर्वी स्वादृश्यानिनापहा ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
वरटः, क्री, (वरट + वाती दीप्तः) ज्वनी ।
इति मेदिनी । १, ५२ । गन्धौनी । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ यथा, शृङ्गे कल्पशाने व अश्याय ।
“सुप्रसूतोऽस्ति वरटोऽत्र पयैश्चकल
मिकाऽङ्गीभरताः शुकुलविश्राः ॥”
वरटिका, क्री, कृतमर्षाणम् । तत्पत्न्या ।
वरटा २ । अस्मा धुणाः । मधुरलम् । क्षिप्त-
लम् । रक्तपिप्पलापहलम् । कषायलम् ।
शीतलम् । शुक्लम् । अष्टपलम् । अतिश-
यलम् । इति भावप्रकाशः ।
वरटः, क्री, (व + भावः कुट्ट) । कषादिवरम् ।
(यथा, महाभारतः । १ । १० । ७ ।
“न च पित्रेनदीकारो विदधे वरंश्च प्रति ।
स्वर्गवरः स्रष्टियायासितोऽर्थं प्रथिता श्रुतिः ॥”
वैद्यम् । इति मेदिनी । क्री, ५२ । पूजनादि । इति
शब्दरत्नावली ॥ ३० । अथ वरणादिवः । तथा
मात्वायाहीनां शोभनाथे कर्मणि हासा
रम्भात् पूर्वमापद्यर्थं यजमादेन स्वयं वरणा
कृतम् । प्रायश्चित्तादस्मद्वराजवत्प्रमाणव
यजमानं वराणां । इति हरिश्चर्याष्टकाद
यनकृतान् । तत्र वरवर्णनं प्रथमतः । क्रीता
द्ये । मञ्जोष्ठाष्टकान्तमर्थं आदिक्रमद्वये-
भ्यामन्नापुनरा दृष्टयदिकल्पनाया न्याय
त्वात् । सुगतिनोपानमश्नतभोऽप्येवम् । वरणन्तु ।
गत्यादिदानद्वारा प्रीतिसुखाय कर्मकारक य
श्रेयसम् । तत्र च । सर्वत्र प्राशस्त्ये दाना
महीना च उदहृतम् । इति वचनात् यत्-
मानस्य प्राशस्त्यस्य आतापीदानीमुदहृतत्वं
मतीयते । वरवर्षिभामात्रं कतायाम् । आत्म-
माहात्म्यं चात्र साधु भवान्नात्मासौ विश्वानो
भवन्ममिति । आत्मनाचात्यैगैव संख्यायाश्च
साधु भवान्नात्मासौ । साक्षाद्वशसं इति
प्रतिवचनम् । अर्थेयिष्वाप्नो भवन्ममिति पुन-
रुक्ते अर्थेय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात् ।
इति हरिश्चर्या । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ ३० ॥
शैवैरानीम पयस्यैवधकाराश्चिच्छेद्यम् । किन्तु
अन्तःस्थवकारादिद्वेषादिवरदृष्टत्वेन निबन्ध
त्वादथ लिखितः ।
वरणः, पुं, (वरयिष्ये अनेन ह्यतोतीति वः । व +
“सुप्रसूतो ह्यु” । अस्मा ० २ । ७३ । इति
दृच्) प्राकारः । वरयलम् । रत्नमरः । २ ।
२ । २ । यथा, किराणी । ५ । २५ ।
“इह विन्यस्य वरकृतवराः,
करिष्यां मुदे सलहानलदाः ॥”
पदम् । इति हाराद्वी । ५२ । संक्रमः ।
इति वराद्वी । ५ । इति वीमा ।

वरति

वरफ

वराक

वरजो श्री वरावधो रति प्रस्वरजावधो ।
वरज, स्त्री, (वरज + टाप् ।) वदोविशेषः ।
जात प्रस्वरजावधो । सा तु वरावधस्तुत-
रसीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
हरिश्चन्द्रात् ।

“महेश्वर इन्द्राक्षमौ सम वाचं कलसनाम् ।
ब्रह्माद्याल्यधारी सुभद्रं पुण्ड्रवर्णिनीम् ॥
योगेशो पाण्डुराख्यं पुण्यं सर्वप्रभवेत्ययम् ।
प्रयागे वसते तिलं योगशायी तु विशुभः ॥
चरणाङ्गुलिनास्तस्य विनिधाता परिरुहः ।
विशुभा वरजेश्वरं सर्वपादहरा शुभा ।
मथाद्या द्वितीया च अतिरिक्तं विमुता ।
ते लभे च हरिश्चन्द्रं लोकपूज्यं भवभूतः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तु क्षेत्रं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रभव तीर्थं सर्वपापघ्नोत्तमम् ॥
न तादृशीति शयने न भूयान्न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वरावधौ शुभा ।
यस्यापु भोगिनी नाशं प्राप्तिम भवती लवम् ॥”

इति वामने इत्यध्यायः ॥

रख, पुं, (वृत्तीतीति । वृ + “अखन्कृच्छ्र-
वृत्तः ।” उच्यते । १ । १२८ । इति अखन्कृ ।)
अन्तरावेदिः । पच्छदः । सुखरीगः । स तु प्रथ
दात वयस् फोडा इति च भाषा । इति मेदिनीः ।
हे ३३ । तस्मै पवर्गव्यकारादियं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिपञ्चान्तोरोणादिन अखन्तु
प्रथमनियन्त्राद्वच लिखितः ॥

वरखकः, पुं, (वरख + खार्थे संज्ञार्था वा कन् ।)
मालहवेदिः । छातीर हावीदा इति भाषा ।
औवनकलकः । वयस् फोडा इति भाषा ।
धनुः । गोल इति स्थानः । इति मेदिनी ।
कै, २०३ ॥ भित्तः । इति हेमचन्द्रः । मेदिनी-
कारेश्वर अयं पवर्गव्यकारादी लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रे वृत्तधातुनिव्यञ्ज्यान् अन्तःस्थ-
वकारादी परिगणितः ॥

वरखकः, चि, (वरख + कन् ।) विशालः । भव-
सम्पन्नः । लघुषः । इति प्रस्वरजावधौ ॥
वरखा, स्त्री, (वरख + टाप् ।) वारिका । वनैः ।
शब्दभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरखालुः, पुं, (वरख इव आलुरन ।) वरख-
वृत्तः । इति त्रिकाश्रयः ॥

वरतिक्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिक्तस्तिक्तरो वख ।)
कुष्ठवृत्तः । इति राजनिघण्टुः । (पण्टकः ।
तत्पर्यायो यथा,—
“दण्टो वरतिक्तश्च वृत्तः पण्टकश्च कः ।
कश्चित् पण्डितपण्यस्यार्थवचनभाषकः ॥”
इति भावप्रकाशश्च पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वरतिक्ता, स्त्री, (वरतिक्त + खार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्यम् ।) पाठा । इति राजनिघण्टुः ।
आकनरा इति भाषा । (यथास्याः पर्यायः ।
“पाठावृत्तवृत्तौ च प्राचीना नामतिक्ता ।”
रत्नकोषा स्या भोक्ता पाठिका वरतिक्ता ॥”
इति पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वराकः, स्त्री, (श्रियतेत्येति वृ + “वृज्जित् ।”
उच्यते । ३ । १०७ ॥ इति वृज्जित् । टाप् ।) वृजि-
कचरज्जुः । काष्ठद्वयी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
चूपा ० कक्षा ३ कक्षा ४ । चर्मरज्जुः । भृ-
पण्यायः । नक्षी २ वक्षी ३ वक्षी ४ वक्षी ५ ।
इत्यमरमरणी । (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथादृगं वरजया नहति धृगणवकम् ॥”
वरज्यः, पुं, (वरा हितकरी त्वया यख ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, चि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
चर्गेति ।” इ । २ । ३ । इति कः ।) व्यभीष्ट-
दाता । तत्पर्यायः । समर्द्धकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ । समर्द्धः ३ वाङ्मलापदः ४ । इति
प्रस्वरजावधौ । (यथा, महाभारते । ३ ।
२ । २१० ।

“वरदं तं वरं वसे साहस्यं क्रियतां मम ।
प्राप्तकस्यै प्रतिश्रुज्जगामोहिह पाण्डवान् ॥”
प्रवृत्तः । इति मेदिनी । हे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । हे, ३७ ॥ आदिप्रमत्ता । इति राज-
निघण्टुः ॥ (पर्यायो यथा,—
“सुवर्चला सूर्यमत्ता वरदा वरादि च ।
सूर्यवती रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥”
इति च भावप्रकाशश्च पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अश्वमत्ता । इति भावप्रकाशः ॥ वरदाभी च ।
(यथा, भागवते । ३ । १६ । ८० ।

“प्रसूयति भगवत्कृष्णवर्णिनी स्त्रीः
प्रक्षिप्यराचरमिदं त्रिजदेवतार्थम् ।
नूनं भूतं तदभिवाति राजसमक्षं
सन्नेकं नो वरदयत तदुवाचिरुख ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदास्या चतुर्थी ।) माव-
शुक्तचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे मावशुक्तपञ्चमपिच्छ ।
“चतुर्थी वरदा भान तस्यां गौरी हृपूजिता ।
सौभाग्यमनुत्तं कुर्यात् पश्चान्नौ शैरपि स्थितम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तु ।) वरस्य
दातुः । उच्यविशेषः । भूस्ववृ इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमोत्तुः २ वारदातुः ३
भारद्वरः ४ । अख्य शुभो । शिशुरखम् ।
रत्नपिण्डपादनस्य च । इति भावप्रकाशः ।
वरपारिका, पुं, (वराणि पारिगम्य । वरपर्येति
आख्या यख ।) शैरकचुकीवृत्तः । इति
रत्नमाला ॥

वरपदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + णः ।)
लोभासुता । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ।
वरदातरि, चि ॥

पुं वर
इति प्रस्वरविधा । तत्पर्ये वरपदे च स्त्री ।

रति प्रभ

वरगुणी श्री (वर गुणमन्त्रा
कानामगन्धर्वसु । इति प्रस्वर-
वरधिता, [च] पुं, (वृ + विष्णु । लृग-
इति हेमचन्द्रः । वरगुणारविता
वरधतिः, पुं, (वरा वरिधिर ।)
तत्पर्यायः । पुनर्वसु. २ । इति ।
य च विक्रमाद्विराजसभास्यम्
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः लघुलकामरतिश्च
वेनालभृष्टवटकपरैरकालिदासा
ख्याते वराहमिहिरी वृषतः ।
रत्नात्रि वे वरुचिर्वैव विदग्धः

इति
वरतः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ
वरटः । वोलना इति भाषा । यथ
“विषख्खी भृङ्गुरीसो वरभन्तगण

इति श
वरलजः, पुं, (वरः उत्कर्षो लज्ज-
सम्पन्नकृत्तः । इति त्रिकाश्रयः
लजः ।) वरपदः, चि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + ललच + टाप्
इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तत्र
दादौ पठितोऽयम् । वरदा च ॥
वरती, स्त्री, (वरत + डीप् ।)
वटाधरः ॥

वरवल्गवा, स्त्री, (वरे आसातरि
शशुरमाश्या । इति प्रस्वरमाला ।
वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णं प्र-
दिविष्यस्या इति । वरवर्ण + इति
आह्रुतमा स्त्री । तत्पर्यायः ।
सप्तकासिनी इ उच्यते ४ । इ
६ । ४ । सप्तकासिनी ५ । इ
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ६
“इवभूता च कस्येनं वार्ष्णेयी वरव-
भविष्यतु जानता पूर्वं मथा भोभि-
नात्वा । हरिना । रोचना । कथि-
स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३
(यथा, महाभारते । ६ । २० । १
“भद्रकालि । नमस्तुभ्यं भद्राकालि
चखि । चखे । नमस्तुभ्यं तारिणि
वर्ति

वरखती । खन्दीः । इति प्रस्वर-
वरवालोके, स्त्री, कृत्तुम् । इत्यमरटी
वरवृत्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृत्तः पुरातन-
इति त्रिकाश्रयः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + व्यप् + टाप् ।)
इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेखकानाम्
इति प्रस्वरचक्रिका । गुडुची । मे-
विडङ्गम् । पाठा । हरिका ।
निघण्टुः ॥ खिंहा च ॥

वराका पुं वृत्तीति वृत्तीति वरति
इव भाषन् १६ १

[illegible]

पञ्चाङ्गस्य प्रकाशस्य यक्षीय च वर उच्यते ॥
 एत वर उच्यते ॥ १ ॥
 इति वैद्यकरिष्यारचयश्च ज उभर राग श
 कारे ॥ रज्जुः । यथा । रज्जुः स्रग्ता वराडो
 ना । इति स्त्रीकारिष्य रज्जुकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 (राट्कः, पूं स्त्री (वराट् + खाद्ये कत्) । कप-
 र्दकः । इत्यमरः ॥ कटि इति भाषा । तस्य
 संस्थाभिर्न संज्ञाभिदा यथा,—
 “वराट्कानां दृक्कट्यं चत्
 सा ताकिनी ताच यक्ष्यन्तसुः ।
 तेषोऽङ्गस्य द्रव्य इवावगच्छो
 द्रव्येच्छया योऽङ्गमिच्छ निष्कः ॥”
 इति लीलावती ॥ १ ॥
 अग्नि च । नामिकः कार्मिकः प्रगः । इति
 याज्ञवल्क्यवचनेन गुह्याः प्रकाशमावर्तके
 योऽङ्गस्यः कर्माः स्त्री । इत्यमरनिष्तेन च
 यज्ञोत्तरिकापरिमिततायां यज्ञस्यः यक्षि-
 निनः स च तावन्चस्यकराट्कैर्लक्ष्यते इति
 वराट्कैव्यपि तथा व्यवहारः । एतच्चान्न
 भविष्यदश्रुतलक्ष्योक्त्यनं यथा,—
 “क्षत्रीणिभिर्वराट्कैः प्रह इत्यभिधीयते ।
 तैः कोडुभिः पुराणं स्थापनं समभिरुते ॥”
 इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ॥ १ ॥
 तेष च दक्षिणार्धे विधीयते । यथा,—
 “हस्तमधीर्विर्न दानं हनौ यश्चक्षदक्षिणः ।
 तस्मात् पर्यं कान्तियो वा क्लं पुण्यदश्यापि
 वा ।
 प्रदधान् दक्षिणं यक्षे तया न सज्जो भवेत् ॥
 इति श्रुतिवचनम् ॥
 (राट्कः, पूं, (वराट् + खाद्ये कत्) । रज्जुः
 पञ्चाङ्गस्यम् । इति नैदिनी । के, २०० ॥
 वराट्कराजाः [पूं] पूं, (वराट्क इव दक्ष
 यज । । नमस्तेश्वरव्यः ; इति शब्दमागतः ।
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + खाद्ये कत् । टाप्
 चान् इत्यच् ।) कपट्कः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजद्वैतलक्ष्यः । (यथा, नैषधे ॥ १२०० ॥
 “बहुकर्मणां वराटिका
 मयवाट्ककरकटोत्तुकरः ॥”)
 पुष्पकायिका च । यथा,—
 “यद्यपि रूपमिति येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥”
 इत्युद्धटः ।
 वराखः, पूं, (श्रियते इति । व + युच् । एषो
 ददान् दीर्घः ।) दक्षः । इति विकासशेषः
 पञ्चयष्टयः । इति शब्दरत्नाकरः ।
 वराखसो, स्त्री, (वराखसो धर्मो वराखस्य चास्य
 काष्ठी । यथा,—
 “काष्ठी वराखसो वादराधसो शिवपुरो न
 सा ॥”
 इति योगमतः ।

वराभिषु पु अश्वमेधस इत इ ज नवराट् ॥
वरा अभिष वस्य अश्वमेध स
वराभ पु (वरा अश्व अश्वमेध स
लम्बम्) । करमदः । इति वराभिसा ॥ वराभ
इति वा पाठः ॥
वराभकः, स्त्री, (वरा अश्व धनिर्बल इति गच्छति ।
अ + ल्बम् ।) वीरकम् । इति वराभकः । ४ ।
१४१ । (गुणादयोऽस्य वीरकशब्दः ज्ञानया ।)
वराभोऽः, पुं, (इतिभ्य उच्यन्तात् आस्यत्पठ
साध वराभोऽहो यत्) इत्यभोऽहो । अ +
भोऽः । इति वराभः ॥
वराभोऽहो, स्त्री, (वरा वराभोऽहो जितस्त्री यस्या ।)
उत्तमा स्त्री । इत्यभः । २ । ३ । ४ । (यथा,
महानिष्ठांशस्त्री । ४ । ४७ ।
“यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
तथा ।
न साध्यति वराभोऽहो । तदैव प्रवक्षः कति ॥”
कटिः । इति वराभकः ॥
वराभिका, स्त्री, (वरा आभिका यस्त्री नयादि
येस्याः ।) दुर्गा । इति वराभिकाः ॥
वराभिः, पुं, स्मृत्यवस्थम् । मोक्ष कापद इति
भाषा । तस्यार्थः । स्मृत्यपाठकः १ । इत्य-
मरः ॥ वराभिः २ स्मृत्यपाठकम् ३ स्मृत्य
पाठिका ४ । इति तद्वीकायां भरतः ॥ स्मृत्य
पाठिकाः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराभिः ६
कोषमिति जटाधरः ॥
वराभनः, स्त्री, (वराभि दुर्गायि अश्वमेधे सिध्यते
हीयते इति धावतु । अस् + ल्युट् ।) कोष-
पुत्रम् । इति शब्दमात्रा ॥ (वराभानमिति ।
उत्तमावस्थम् ॥
वराभनः, पुं, (वरा स्त्रीयां वराभि अश्वमेधे अज
नोति । अस् + ल्युट् ।) विष्णुः । (वराभानि
जनाम् अश्वमेधे दूरीकरोतीति ।) वाराभान ।
इति विश्वः ॥
वराभनः, पुं (वराः वीरैः अश्वमेधे सिध्यते इति ।
अस् + ल्युट् ।) स्मृत्यपाठकः । (वराभिर्निर्णयः)
अस्मदमरः । इति धरणिः ॥
वराभो, स्त्री, स्मृत्यवस्थः । इति शब्दमात्रा ॥
वराभः, पुं, (वराभ आह्वनि इति दुर्गा ।
कोषः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
विश्वः । वरा इति भाषा । तस्यार्थः ।
अस्मदः २ इतिः ३ कोषः ४ भोक्ता ५ निर ६
कटिः ७ इत्युक्ता ८ योगी ९ अस्मदमरः १०
कोषः ११ वाराभः १२ । इत्यमरः । किर १३
दुर्गाः १४ स्मृत्यपाठकः १५ । इति जटा-
धरः ॥ स्मृत्यपाठकः १६ दम्भापुत्रः १७ वक्त्र
पत्रः १८ वीरवत् १९ आश्वमेधः २०
पूजित २१ वक्त्रः २२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अश्व मेधस्य पुत्रः । इत्यमरः ॥
वराभस्यम् । वराभस्यम् । इति शब्दमात्रा ॥
इति तन्म

तस्मात् विष्णवे न देवम् यथा "वामदेव
देवेनाहं भक्त्या वामाहोदीरं वन्दे
यत् तस्मात्पुण्यवराहमाप्तिमिति ।" इत्यादि-
तत्त्वधृतविष्णुस्तोत्रम् ॥ * ॥ वराहमासं मुक्ता
वर्णपूजादिनिष्ठो यथा, —

वराह उवाच ।

"मुक्ता वराहमासस्तु यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ॥
वराहो दश वर्षाणि भूत्वा तु ऋते वने ।
बाधो भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
सप्तमभूत्वा समाः सप्त विष्ठते तस्य पुष्कले ।
अयोध्यास्थितो भूत्वा वषाणाञ्च क्षतुर्दश ॥
एकोनविंशवर्षाणि यातुधानञ्च जायते ।
शततन्वाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आश्विंशतिवर्षाणि जायते प्रशिताश्वः ।
एव संसारिताङ्गत्वा वाराहमिव भवत्कः ॥
जायते विष्णो सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा सञ्जसम्यग्गलक्षणम् ॥
शरणा शङ्कानि कृत्वा वाक्येन्दुमुवाच ह ।
एतस्मै परमं मुखं तव भक्तसुखावहम् ।
वराहमासमन्वाप्तु येन सुखान्तिं किञ्चि-
यात् ॥

वराह उवाच ।

नरानि मानवा येन नियन्त्रितं सारमागतम् ।
गोनयेन दिनं पञ्च कथाहारिण सप्त वै ॥
यानीयन्तु ततो मुक्ता मिहेतुं सप्तदिनं ततः ।
अक्षरान्वयं सप्त शतं भिक्षु तया ययः ॥
तत्त्वमन्तो दिवान् सप्त सप्त यावायमन्त्रकः ।
यतो मुक्ता दिनं सप्त क्षारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तशान्तपराः कृत्वा अष्टक्षारविवर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशच्चरेत् क्षतनिश्चयः ॥
प्रमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वज्ञो विगतज्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वाराहमासमन्वापराधप्रार्थनार्थितम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥

वन्द्यवराहमासं आह्वयौ विहितम् । यथा
अश्वत्थीयदुष्टौ हारीतः । महारथवालि-
नश्च वराहस्तथेति । एवञ्च विवदन्ते अया-
म्यभुक्ताश्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वतथा श्व-
स्त्रितम् । कल्पतरुस्तु । आश्वे नियुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहो भगवद्वक्त्रम् ।

"मुक्ता वराहमासस्तु यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै ऋते वने ॥"

इति कादशीतन्त्रम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।
"ह्यवस्थादेन वै मासं यायसेन च वक्ष्येत् ।
मास्यहारिणकौरभद्राङ्गनिष्कारणार्थतः ॥
रेखारौरववाराहशशैर्मन्त्रियैश्चक्रमम् ।
मासद्वयमिष्टयान्ति दत्तेष्वेव पितामहाः ॥"

इति आश्वतथम् ॥ * ॥

शिव यथा

"युव प्रभा स्य स्य न एषिषी तापत् प्रलय
कवे ममः तस्मा उद्धरसे यत्तु कुरु । इति मुख-
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य वासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहोतो निर्गता ।
स च आकाशस्थः सन् क्षयमात्रेण पर्यतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तृष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रत्ययार्थवचनमधी प्रविष्ट इत्यादिग
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राजा साधन्मुव
महुरानीत् ।" इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ * ॥ तद
वतारकर्मकहिरण्यान्वधो यथा, —

"वराहपश्यतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमशुक्लाङ्गुलमम् ।
सहस्रारं तपश्चक्रं स्रष्टवद्विजसमपम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राध्यामन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्धो योशविदुषां धो यस्यो यज्ञकर्मणाम् ॥
विष्णुं यस्तु प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आश्वं महर्षिभिर्देतमन्त्रुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो दैत्यद्रवकरं पुराणं शक्रसुतमम् ।
वक्रैश्च दृष्टौ योगेन विधिपन् वैद्यजीविनम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ।
कीदृशत्विति वदन् शोभात्तारायणसुदैवत ॥
वाराहकृपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शङ्खचक्रोद्यनकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥
रराज शङ्खचक्राभ्यां ताम्बःमसुरसदनः ।
स रथाचन्द्रमसोर्मधी पौण्ड्रमास्त्राग्निवास्तुदः ॥

ततो हरिण्याक्षसुखाश्च सर्वे
समाश्रयन् दैत्यगणाः सुरेशन् ।
निहन्तुकामाः सहस्र वराहं
गृहीतशङ्खा वलपूर्णदर्पा ॥
तैश्चैधमानोरितश्रयेन शङ्खे-
दैश्चामुरैर्दानं पृच्छवैच ।
नासौ पश्यात्सासुरवृन्दश्च वै
मेघैः सुदृष्टा इव भन्दराग्निः ॥
दैत्यस्ततोऽसौ वृवराहमाहवे
निपातवामास रुधा अलम्भीम् ।
शक्तिं यथा विलुप्तमायुं कुञ्जि
प्रवर्धमाखोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गवथापमेधः
प्रोवाच दैत्यं वृवराहम्भर्ताः ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य
व्रजेच्च क खल्वि यथा सुरेन्द्रः ॥
वत्सं समासाद्य परैरजेयं
विनाशद्विष्याम्यहमेदमाजौ ।
दैत्यान्त्यया साकमतो हि देवान्
क्षतसक्रीयान् तुनयोपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि त्र संशयोऽत्र
दैत्यैर्दृष्टः क सु मत्तमीपि ॥

यत्तु भवति वाक्यं च विष्णुर्वैचक्षण्यपश्यन् ।
य प्रमत्तपरव दथै ।

वरुण

रीयान् पुं विष्णुश्चा इहपरिभ्रष्टविभोमान्नता
 टाहश्रवणः । सप्त ज्ञातफलम् ।
 “ज्ञाता श्वाशुः सुतरां सुविधः
 सत्कर्मिकोऽपि मयुरस्वभावः ।
 करो वशीयान् धनवान् जवाजो
 योगो वरीयान् यदि जन्मकावे ॥”
 इति कील्लैयदीपः ॥
 (पुत्रपुत्र पुत्रः । इति भागवते १८ । १ । ३४४)
 रीषर्द्धः, पुं, वलीषर्द्धः । इत्यमरटीकायां रसा-
 नाथः ॥
 रीषु पुं, कामः । इति निराखण्डिनः ॥
 वट पुं, स्त्रीकृष्णानिविशेषः । यथा,—
 “गुल्मिन्ना नाह्ला नाह्लाः प्रहरा वट्टा भटाः ।
 माक्षा भिजाः क्रिरावाच वर्ज्येति स्त्रीकृ-
 षातयः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वट, पुं, अत्यन्तजानिविशेषः । यथा,—
 “रजकृष्णमैकारश्च वटो वषट् खल च ।
 कैवर्त्तमेरुभिजाश्च भवेति चात्यन्तजः स्तुताः ॥”
 यथां ज्योतिषमन्त्रादीं दीपो यथा,—
 “एतवान् शुक्लो गत्वा मुक्ता च प्रतिपद्य च ।
 पतन्मन्त्रावन्तो विधो ज्ञानान् सामन्तु गच्छति ॥”
 इति प्राथमिकतत्त्वतृतीयमवगमम् ॥
 आख्योपातिर्यथा,—
 “कैवर्त्तश्च च कथायां शौचिकादेव चौचिकाः ।
 चौचिकान् प्रौच्छिकाणां नटो वरुण
 खल च ॥”
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 वरुण, पुं, (वृणोति सत्यं श्रित्येति अन्वेषितेति वा ।
 वृ + “लृट्हरिश्च उगन्”) उखा० ३ । ५३ ।
 इति उगन् ॥) देवताविशेषः । स च कश्यप-
 पत्न्य आदित्यशक्तिपत्न्यां जातः । तस्य चर्ययोः
 पत्न्यां मृदुवास्त्रीको पुत्रो जातौ । इति
 श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-
 दिक्पालः । तत्प्रणयः । पत्नीताः २ पाश्री ३
 यादवर्षाणि ४ आर्षाणि ५ । इत्यमरः ॥ यादव-
 शात ६ आर्षाणि ७ । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०
 परश्वतः ११ देवदेवः १२ जीवनायासः १३
 नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली । वारि-
 णोमः १५ कुक्षयो १६ रामः १७ लुक्काशः १८
 इति जटाधरः ॥ * । जलाशयोत्सर्गाद्देो अख
 पूषाविधिर्यथा । ज्यप्रशोर्नपञ्चरात्रे ।
 “अथ वायामनः कुर्वान् शुक्लरामादितिर्भि-
 तम् ।
 द्विभुजं हंसपृष्ठं दक्षिणीभामयदम् ॥
 वासेन शशपाशन् धारयन् लुभोमिनम् ।
 कलिर्न वाममार्गेण कारयेद्युष्मत्पतिम् ॥
 शमे तु कारयेद्युष्टिं दक्षिणैश्च पुष्करं शुभम् ॥
 गार्गीर्नदीनिर्वाहीनिः सन्तुष्टैः परिवारितम् ॥
 जमेव वरुणं देवं प्रतिष्ठापिषानर्थयेत् ॥”
 पुष्कर वज्रपुत्रम् वयो ज्ञानम्

वरुण

वीर्य (वामकुम्भद्वयमितम्
 सवामरुचमयुक्तं सर्वलक्षणं ज्ञातम् ॥
 किरणैः श्रुतिभिः सौम्यैः प्रीयमानमवस्थितम् ।
 वायव्याश्विनधाराभित्तपैयन्मिव प्रजाः ॥
 राजहंसममाह्लाः पाशयवकरं शुभम् ।
 पुष्करादीर्गैः चर्यैः समन्तात् परिवारितम् ॥
 गौक्षः काम्पा आहुगर्गं नदीभिः परिवारितम् ।
 गार्गीर्नदीर्गैर्मुक्तैर्जलाभिः विवर्णितम् ॥
 महर्षिर्नदीर्गैर्गौक्षैः वारायणमिवापरम् ॥”
 इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 “वाहविंशान्तवीजैर्न यतुर्हृषखरेण च ।
 जलैर्नृदिहस्तैर्न प्रणयोद्दीर्घप्रेतैर्न च ॥”
 तैर्न चोद्दीर्घैः इति मन्त्रः ।
 “प्रतिमायां स्थितिं जला पथवेगं निरोधयेत् ।
 पूजयेद्भक्त्युपादीः धार्मिकं पाशुमन्त्रा ॥”
 स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् कर्तव्यमाह्ला-
 मुष्टिभ्यां निरोधयेत् । रमस्कारमन्त्रस्तु
 “वरुणो धनको जलपुः प्रथमो निष्कमाधिपः ।
 पाशहस्तो महापाहुकस्ते गितो नमो नमः ॥”
 इति जलाशयोत्सर्गमन्त्रम् ॥ * ॥
 इष्टार्थं अस्या कथनोपमन्त्रा यथा,—
 “युक्तराजमैकमेधेः प्रावयन्तं वसुधाराम् ।
 विदुर्ज्जितसन्नद्धं तं याजमानं गमाम्बुजम् ।
 यक्ष केशव जीमन्तो वटः सर्वैरुपसन्निभः ।
 कुक्षौ सप्तमाश्वत्थारस्तस्य नौपात्मने तमः ॥”
 इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्न्ययं आराध-
 नमन्त्रं कर्तुम् । प्रजापतिर्विष्णुश्चतुर्भुजश्च
 वरुणो देवता एतावन्नाहुमभिषाद्य सुष्टार्थं
 अथे धिनिधोमः । मन्त्रस्तु गुरुमुखात् श्रेयः ।
 स यथा । ७ । वृष्टिर्हानाश्वत्थारयो मरुता-
 मृष्टर्तो गच्छ वशापिभित्ता दिवं गच्छन् तने
 इष्टिमापद्य । इति मन्त्रस्य वक्ष्यनपापन्तरं
 सुष्टिभित्तौ वसुमती भवतिः अत्र सन्धिर्न
 कार्यः ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् । कूर्चं जलार्थं तथा
 मायां तेन कूर्चं श्रीं ह्रीं इति त्र्यक्षरमन्त्रं भाभि-
 मावजन्तमथे प्रविश्य धदि जपति तदा अना-
 श्रुं हरति महाशुद्धिर्भवति । अष्टचक्षुःपः
 संस्था चतुर्गुणा तेन धार्मिकं शुद्धचक्षुषः ।
 दिग्ब्रह्मणन्तरं चतुर्वेदिने जपसमाप्तिः ।
 “नाभिमात्रजले स्थित्वा अनेकमन्त्रं प्रसन्नवीः ।
 वसुसहस्रं जपेन्नक्तं निदिर्न आयु यमतः ॥”
 अथवा ।
 “वट्सहस्रं जपेन्नक्तं तदा शुद्धिर्भवेत् पुनः ॥”
 इति वट्सहस्रं शेषिका ॥ * ॥
 पुष्करास्तरि वं इति यकाश्वरमन्त्रोऽपि जप्य-
 त्वेन लिखितः ॥ * ॥ महाशक्तिनिधो दक्षघनं
 रह्यौला राजा वरुणश्च प्रतिप्रादयेत् । यथा,—
 “वाहरीत हृषः शशुर्महामातनिको धनम् ।
 वाहरीतस्तु तन्मोक्षेण वरीयैर्न जल्पते ॥
 आप्सु प्रवेष्टा तं दक्षं वरुणयोगोपादादेत् ।
 श्रुतवशोपपन्नं वा हाक्ते प्रतिप्रादयेत् ।
 दक्षो दक्षश्च वरुणो राजा रक्षयरे वि स

वरुण

रक्ष वरुणश्च वरुणो हाक्ते वीर्य
 इति मातृष्ट ६ अ
 खनामखातवृक्षः । तस्यार्थाः ।
 सैतुः २ तित्ताश्राकः ४ कुमारीक ५
 २।१।२५ । शरीरश्चरः ६ सैतुक
 शिखिमण्डपः ६ । इति शब्दरत्नाव
 टवः १० श्वेतदुमः ११ वापुष्टयः
 १३ मारुतापदः १४ । अथ नु
 तम् । उखलम् । रत्नरीवशीतव
 लिखलम् । हीपनलम् । निवधिर
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अथि च ।
 “वरुणः पितृलो मेदी शशकृष्ण
 निहन्ति गुरुवातासक्तिर्नौकायां
 कवायो मधुरलिङ्गः कटुको कथ
 इति भा
 अथलम् ।
 “वरुणोऽनिलमूलप्रो मेदी नीलो
 पुत्रं वरुणं प्रादि पितृन् आमव
 इति राजवज्र
 चलम् । इति मेदिनी । ये, ६५ । २
 विषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 “धाता मित्रोऽर्थमा शशो वरुणश्च
 भयो विषेष्णुः पूषा च वसिता द
 सुदिग्मंजावकश्चपुत्रविशेषः । इति
 मन्त्रः १ । ६५ । १२ ॥)
 वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य नन्द
 तद्वद्वत्पत्नी ।) मद्यम् । इत्यमर
 (विवरणमस्या भवत्येव ज्ञेया ॥)
 वरुणाची, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी वर
 वरुणमर्षेति ।) ४ । १ । ४६ । इति
 गाममयः । वरुणपत्नी । इति
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १५ ।
 “इत्येकाग्रोऽप्युपुदे वरुणाग्रौ खलवे
 च्यापौ शोषपीथिवः ॥”)
 वरुणः, स्त्री, (वृणोति आहुकोदनेनो
 “आश्रवादिभ्य रञ्जोक्ती ।) उखा०
 इति उगन् ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।
 प्रवक्षेन निम्बम् । इति धिष्ठा
 मुखादिहन्तिः ॥
 वरुणः, पुं, (वृ + उगन् ।) संभक्त । इ
 सारोणादिहन्तिः ॥
 वरुणः, स्त्री, (श्रित्येति शरीरमनेनेति ।
 “जृष्टं भास्यन् ।) उखा० २ ।
 जम्बु ।) तद्वत्पुष्पम् । इति हेमचन्द्रः
 इति मेदिनी । ये, २३ । तत्र वरुणो
 गणितोऽयं प्रत्ययः । (मृदुम् इति
 २ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ ।
 “भवा वरुणं यजते विभावो
 भवा शयश्च मवद्गः शमे ॥
 सैवम् । यथा, भागवते । ६ । १० ।
 “श्रीभोवप रं तु - - - सर्वं
 इदं पञ्चव - - - वरीयो

मन्त्रम् २ यथा = अथ यत्रो भातचतुर्णां
 वन ॥३॥ यथाया रा. ३. ६. यथा यन ॥ १.
 वन २७ ॥ अथ यत्रो नवानां वनः ३२६ ॥
 यथा यत्रो राशिघनः स यथा यत्रो नवनवर्गः ॥
 इतिघनः ॥३॥ अथ यनस्य करग्रहण उत्तदयम् ॥
 “आतो यनस्यानमथायने हे
 पुनस्तथाव्याह्वनो विप्रोद्यम् ॥
 यनं पुनस्तथा पदमस्य कथा
 विप्रया तदायं विमयेतु फलम् ॥
 पदस्यां न्यसिततुलितमन्यदित्रीं
 निर्धो न्यसिततयमनां फलम् ॥
 यनं तदायाह्वनस्तुलयेव
 पदस्तुलयेवैवमतः पुनश्च ॥”

अथोद्देशकः । पूर्वघनाती सज्जतिं न्यासः ७० ॥
 १६६ ॥ १६५ ॥ १६५ ॥ क्रमेण न्यासि न्यासि
 ६ ॥ ७० ॥ १२५ ॥ इति लोनावलो यनस्तुलम् ॥
 मीतमाः पुं, (वगैव उच्यते) । करारां अर्थात्
 मेगककैतुलुलामकराराशीनां प्रथमोद्देशः ।
 “आराणां अर्थादृष्टयमिं हृष्टिचक्रमुकराराशीनां
 प्रथमोद्देशः । आराणां अर्थात्
 धनुमीनराशीनां नवमोद्देशः । यथा,—
 “करारां प्रथमे चोर्ध्वे कराराणां प्रथमे तथा ।
 नवम द्यामकाणां च वर्गीतम् इति स्तम्भः ॥”
 यथा च । राशीनां स्वकीयनवर्गः । यथा,—
 “स्ववर्गशस्तु राशीनां वर्गीतम् इति स्तम्भः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 चै ५ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 काश-व्यक्त-सं-०) ५, वर्षते । इति दुर्गा-
 रात्रे ॥

चै [स] जी, (वचने इति । वचै + “सर्व-
 धातुभ्योऽस्तुम् ।” छान्दोग्य ४ । १८८ । इति
 अस्तुम् ।) रूपम् । धिष्ठा । (यथा, सुश्रुति
 उत्तरनखने ३० अध्याये ।

“भूलाविष्टः भस्मरुजोऽन्यजुर्वी
 कलापायः सन्नकटोऽन्यजुः ।
 वचोऽसृज्जलमस्य सधिनं
 वचं स्थावं आजितं साधतेन ॥”)
 विज । इति मेदिनी । सै, ३५ । (यथा, ऋग्-
 पदे । ६ । ६६ । २१ ।

“अथै पदस्य खपा यसो वचैः सुग्रीयेम् ॥”
 “वचैः खपाः ।” इति तद्व्याख्ये सामर्थ्यः ॥ अथम् ॥
 यथा तत्रैव । ३ । २४ । १ ।
 “अथै सद्यस्य पुतगा अतिमालीरपास्य ।
 पुत्रस्तदनुवरातिर्विषाधायस्य वाहसे ॥”
 “वचोधाः अमं धेहि ।” इति तद्व्याख्ये
 आयथः ॥)

वैष्ण, पुं जी, (वचैस् + खर्धे क्तम् ।) विष्ण ।
 दत्तमरः । २ । ६ । ७० ॥ (दीतिः । यथा,
 मङ्गाभारते । १३ । २५ । १६ ॥
 “द्विकलायादुपसृज्य तथा सुन्दरिहृद्वे ।
 अन्ध्यां कृतवर्षस्यैवैव वै भवते नरः ॥”)

पञ्चमी [५] ५, वर्ज्योऽप्योति वर्ज्य

“विजि, नवरा, यथा,
 “रौहिष्याममवृद्धौ वर्षेऽथौ येन चक्रमाः ॥”

इति बह्विपरायम् ॥
 वर्षाः, [स] पु, (वचने इति । वचै + अस्तुम् ।)
 चक्रपुत्रः । इति मेदिनी । सै, ३६ ॥ अथम् ॥
 “रौहिष्याममवृद्धौ वर्षेऽथौ येन चक्रमाः ॥”
 दत्तादौ बह्विपरायि सर्गादुक्तोक्ते सतीदेह-
 त्वागनामाधायः ॥

वर्जनं, जी, (वृज् + क्तुम् ।) व्यागः । जिंसा ।
 इति मेदिनी । नै, १२२ ॥ भारथम् । इति
 वैचक्रः ॥

वर्जितं, चि, तत्त्वः । उच्यधतोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । यथा,—
 “अवज्ञातकावधृतं करोषं विनायाधितम् ।
 गुरोरपि न भोक्तव्यमसं मनुकारवर्जितम् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्याये ॥
 वर्जनीयं, चि, (वृज् + क्तोच् ।) वर्जनयोर्यम् ।
 अस्तुम् ॥ वर्जनीयार्थं यथा,—

“राजाज्ञं नैकाज्ञस्य तत्त्वोद्देश्यप्रकारिणः ।
 गणाज्ञं गणिकाज्ञस्य वक्राज्ञस्यैव वर्जयेत् ॥
 सज्जीयते विरजकतत्त्वराज्यजगतात् ॥

भात्यर्थोऽहकाराज्ञं स्तनकाज्ञं विवर्जयेत् ॥
 कुलान्तिककर्मोऽहकारिः पतितस्तु च ।
 पौनर्म्यक्यापि कर्मोऽहकारिः पतितस्तु च ।
 सुवर्णकाराज्ञेन यथाधितस्तारुण्यम् ॥

विचित्रकस्य चैवार्थं सुखकाराज्ञिककस्य च ।
 स्तेननास्तिकयोरेव देवनास्तिककस्य च ।
 सोमनास्तिकयोरेव स्वपास्तिक विवर्जितः ॥
 भात्यर्थिनस्तु चैवार्थं शस्य चोपपातिर्गुह्ये ।

उन्मुखस्तु कर्तव्यं तथैवोच्छेदमोनिनः ॥
 अपाङ्गनास्तु चैवार्थं प्राञ्चालीवस्तु चैव हि ।
 स्त्रीपत्यान्त्यादिगणार्थं मनीषकस्तु चैव हि ।
 मनीषस्तु रहितस्तु गणमवृद्धं परिधितम् ॥

व्याह्वः पापनयः प्राधानं स्तनकस्य च ।
 वृषापास्तिक चैवार्थं प्राधानं स्वपास्तिक च ।
 स्वपापास्तु नारीणां स्तनस्तु तथैव हि ॥
 कष्टनास्तु विशेषेण शस्त्रविक्रयस्तु च ।

श्रीकृष्णं वटकाज्ञस्य मिश्रकामस्तु च ।
 विद्वज्जननस्तु परिधितस्तु चैव हि ॥
 पुनर्मूर्धो विविधेऽहकारे दिव्यपुनः ॥
 अवनताकावधृतं करोषं विनायाधितम् ॥

गुरोरपि न भोक्तव्यं अतः सन्कारवर्जितम् ॥
 इत्थं हि मनुस्मृत्यु अर्थसमस्तदुहितम् ।
 यो यत्नात् समग्रानि स तत्त्वानि जित्ति-
 वम् ॥”

इति श्रीकृष्णपुराणे उपविभागे १६ अध्याये ॥
 वर्ज्यः, नि, (वृज् + क्तुम् ।) वर्जनयोर्यम् । यथा,—
 “अतः परं दृष्टव्यं त्वं अन्ध्याधितप्रतिक्रियाम् ।
 भोक्तव्यं पर्यवितं स्तेनाज्ञं चिरसंस्थितम् ॥

पि भोक्तुं गुरोरपि न भोक्तव्यम् ॥
 मन्त्रक कस्यो मो, १ । वा मन्त्रोऽप्यवृद्धः ।
 १६ ॥

मन्त्रा कृते वन वर्ज्यो यामन्युः
 मिहरेनादिशिवः कातु भातचतुर्णां
 मोक्षितकौ विधायैव साहसं संव न १

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचार
 वर्गे क वर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 पर-० नव-० सं-० । क, वमयति । व
 मयते । वर्गः शुक्रादिक्रिया । इति

वर्गः, वृ क स्तुतिविस्तारशुक्रादुद्गुक्तिरे
 कविकल्पद्रुमः ॥ (कथम् वृत्ता-० प
 रीपने व्यक्त-० सं-०) वर्गयति वर्गां
 कौतोर्त्यः । वर्गयति तस्त्विस्तार
 वर्गयति प्रतिमां शुक्रादिकर्ता क
 वर्गयति उद्गुद्गुक्ते रीपते वैवर्ध

वृत्तिरीपने इत्यपि पाठः । इति दुर्गा
 वर्गे, जी, (वर्गयतीति । वर्ज्य + व्यच् ।)
 इति प्रथमः ॥

वर्गः, पुं, (ग्रियते इति । वृ + “कृञ्
 निवृत्तिप्रथो निन् ।” छान्दोग्य ४ । १
 नः । स च निन् ।) कर्तितः । आ च
 कर्तितो वैष्णः अथम् ॥ यथायुक्तम् ।

यदा भगवान् पुरुषस्त्वैव दृष्टिं कृतव
 शरीरात् चत्वारो वर्गा उच्यन्ते ।
 आकाशाः वायुतः क्षत्रियाः ऊर्ध्वः
 प्राणः भूश आनाः । एतेषां वर्गां

प्राञ्चेलु निक्षिपताः सन्ति । तत्र ज
 उच्यते । अथयनं यजनं दानञ्चैति ।
 स्तवः आध्यापनं आर्जनं प्रतिपद्य-
 जन्तिस्तु चयो धर्माः । अध्या-
 दानम् । प्रजार्थं दण्ड्यं औचित्यः । २

चयो धर्माः । अथयनं यजनं दानम्
 जीविकाः । अविः शीरस्तुयं वाविष्
 क्षेति । ३ । श्रुत्युत्तु ज्ञानस्तुयव
 यमो जीविका च । ४ । प्राञ्चला

वत्तुयवमो भवति । अत्राज्ञा
 वागवस्तुः स्वयमो न । तत्र उपवा
 नित्यं कृत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्था
 वेष्टाथयनं करोति स ज्ञानपारीतुः

वाङ्मवेष्टाथयनं ससाधो यो दारपरि
 स्थाप्यार्थं करोति स गृहस्थ उ-
 पसृज्या यो वनवासं कृत्वा अन्नरुप
 मन्त्रिणा ईश्वराधनं करोति स

उच्यते । ३ । यः सर्वं यथादिकं कृत्वा
 सुखं गौरकौपीनापहारं दृष्टं व
 विभक्तु मिवावृत्तिर्जनेने सौधे वा स्था
 मीश्वराधनं करोति स सन्नासोऽप्यु

चविष्येष्टश्रीस्तु प्रथमाश्रमचय
 श्रुत्युक्ते एव कथायाम् । ईश्वर
 सर्वार्थं ज्ञानाभासमाकाशं साधारण
 तन्मध्ये द्रष्टुं विष्णुमात्मकः स वैष्णव

शिरोपातकः प्रेषः । दुर्गादिप्रमाणमात्मक
 कथयिष्यः सौ-० । अथोपायवकी
 उच्यते इति

१६ ॥

इवा समकर्मसु तितित्वा नामिमाभित
 सत्वं श्रौचमनाशयो मङ्गल मिवनादता ।
 मेचासुहा तथा तद्वदकार्यं गरेखर ।
 अन्तस्थो च सामास्या वर्षानां कथिता गुणाः ।
 आश्रमागच्छ सर्ववामेते सामान्यलक्षणाः ।
 गुणास्तथापुङ्गवोश्च विप्रानीनामिमान् ॥ इष्टम् ॥
 पाच कर्म विगच्छोक्तं ये प्रकर्म तथापि ।
 राजन्त्यस्तु न वैशोक्तं शौचं कर्म न केतयोः ॥
 कामर्थ्यं वति तत्तात्त्विकमुभाभ्यासपि पार्थिव ।
 नदेषापदि जनेषां न अर्थान् कर्म सङ्करम् ॥
 इत्येते कथिता राजन् वर्षधर्मा मया तव ।
 धर्मेनाश्रमिणां सत्यमधुवनो मे निशमथ ॥ ३॥
 श्रीरुद्र उवाच ।

ब्राह्मः क्षत्रीयप्रभयो वैशाख्यश्चतस्रः ।
 गुरुणेष्टे वसिष्ठभूषणश्चारी समाहितः ॥
 श्रौचाचारवना तत्र कार्यं युञ्जन् गुरोः ।
 व्रतानि चरता ग्राह्या वैशाख्यं व्रतमुज्ज्वला ।
 उभे सत्यं दत्ति भूषणं तथैवास्ति समाहितः ।
 उपनिषत्तथा कृष्णोद्गुरोरायभिरादनम् ॥
 स्थिते निरुद्धश्चेद्व्याप्तौ नोचैराधीन चासति ।
 शिष्यो गुरौ शुभश्रेष्ठं प्रतिभूतं न संभजेत् ॥
 तमेवोक्तः पठेद्देवं नाम्नाश्चितः पुरस्थितः ।
 अतुष्टातश्च भिज्जानमश्रीयाद्गुरुया ततः ॥
 अत्रमाह्वयः पूर्वमाचार्याणां वशाहितः ।
 समिज्जानादिर्वा चास्य कदा कदातुपावयेत् ॥
 गृहीतश्राव्यवेषश्च ततोऽशुभमावधयेत् ॥
 गार्हस्थ्यासावेतु पादो नियमगुरुनिष्कृतिः ॥ ४ ॥
 विधिना चाप्रदारस्य धर्मं प्राप्य खलकर्मणा ।
 गृहस्थकर्मसंनिधौ कृष्णोद्गुरोराय ॥ शक्तितः ॥
 निष्ठापितं विदुषश्चेद्व्यक्तं वैशोक्तयातयौत् ।
 अस्मैर्गुरोश्च साध्याधिरप्येव प्रजापतिम् ॥
 बलिर्कर्मणा च भुजानि वातुसखीनास्ति जगत् ।
 प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्पितान् ॥
 भिज्जानस्य ये केचित् परित्राट् ब्रह्मचारिणः ।
 तेषां वैव प्रतिभूते गार्हस्थो तेन वै परम् ॥
 वेदाह्वयार्थं चार्थं वैशोक्तया च प्रभो ।
 अतस्मिन् वसुधां विप्रः पृथिवीदृशमाय च ॥
 अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सार्यं गृहस्थो वै ।
 निषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
 तेषां खादतहावादि वक्तव्यं सधुरं वचः ।
 गृहस्थानां द्वावाच शयनासनमोचनम् ॥
 अतिविशेष्य भवाग्रो गृहस्थनिनिर्वर्तते ।
 स दत्ता इत्युक्तं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
 अत्रज्ञानमहद्गुरो दम्भश्चैव सदैव शतः ।
 परितापीपणालौ च परलब्धश्च न शक्यते ॥
 दध्नु सन्ध्यां करोत्येवं गृहस्थाः परमं विधिम् ।
 सर्वकर्मविनिर्मुक्तो लोकान् प्रोक्षतुस्तमान् ॥
 वयं पण्डितो राजन् क्षत्रजालो गृहस्थयोः ।
 पुत्रेषु भार्यां निविष्टं वरं गच्छेत् सवित्र वा ॥ २ ॥
 पर्यस्तपफलाहारः शेषश्चक्षुजडाधरः ।
 भूमिभावी मवेत्येव मुनिः सन्निविष्टविधिम् ॥
 कुर्वीतु म

तद्विप्रमयश्चान्द्राव्यस्तु नरेवर ।
 वेदमन्त्रश्चैव होमः धर्मोऽस्मात्तुपुनरम् ।
 भिज्जानां वनिप्रदासश्च श्रुतमस्य नरेवर ॥
 दन्त्यश्चैव गात्रायासम्भङ्गाश्च श्रुतये ।
 तपस्यतश्च राजेन शौचीयादिसिद्धयुता ॥
 अस्तेनां नियतखर्चो वानप्रस्थसरेभुनिः ।
 स दह्यन्तिवैशेष्यं त्रयलोकानां शाश्वतम् ॥ ३ ॥
 चतुर्थैषाधर्मो भिक्षाः प्रोक्तते यो मनोविभिः ।
 तस्य स्वरूपं गदयो मम श्रोतुं वृषाहंसि ॥
 पुत्रप्रयत्नकर्मेषु व्यक्तैश्चो नराक्षय ।
 चतुर्थैषाश्रमस्यानं सत्केन्द्रियतुमन्तरः ।
 विवाहकांक्ष्यतेऽपि चर्मागारमोपावनीयते ।
 निवारयु सधो मेनः समस्तेष्वेव चतुष्टय ।
 चरातुवाचरादीनां वाङ्मनःकर्मभिः कचित् ॥
 वृत्तः कर्त्तव्यं न श्रोतुं सर्वसङ्काशं वक्ष्येत् ॥
 एकरात्रस्थितिरपि पश्चादस्तिनिः पुरः ।
 तथा निरुद्धया श्रोतिर्हो वा नास्य जायते ॥
 प्राग्यानां तिसितश्च यद्गुरोः सुतवच्छने ।
 काश्च प्रशक्तवर्णानां भिक्षार्थं पठेद्देवगान् ॥
 कामः श्रौतयथा दर्पोमहोभादयश्च वै ।
 तांस्तु दोषान् परिलब्धं परित्राट् निर्येभो ॥
 भवेत् ॥
 कर्मयं सर्वसंस्तेभ्यो दत्ता यश्चरते मुनिः ।
 स तस्य सत्यस्तेभ्यो भयतुपपन्नं कचित् ॥
 अस्मादिहोक्तं स्वशरीरसंस्थं ॥
 शरीरमपिच सुखे बुद्धीति ।
 विप्रसु भेज्यमगतं हं वैश्वि-
 क्षितामिनां न ब्रजतिस्तु लोकान् ॥”
 चितानां च अस्तिचिनामिदं योः चितानिना
 इति वा पाठः । इति तट्टीका ।
 “मोचाश्रमं वक्ष्यते यथोक्तं
 श्रुतिः सुखस्थितवदुद्दिष्टः ।
 अनन्त्यनं व्योतिरिव प्रशान्तं
 स प्रकलोकं अत्यन्तं दिगतिः ॥” ४ ॥
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्याये ॥ ५ ॥
 प्रकारान्तरेण तेषामादित्वैवैषा,—
 “तत्तत्तुभ्योयं दिव्यं पञ्चं वृद्धं सुखम्भवा ।
 तस्मात् प्रज्ञात् शमभवेद्वृत्ता वेदमयो विधिः ॥
 प्रवतिमं विनिर्धं मानसो मनसाह्वयः ।
 अह्वयद्वान्नामिदं पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
 आह्वयेतौभिनर्तुवान् भास्वराग्निसमप्रभम् ।
 तान् सहाय धर्मश्च तपो ब्रह्म च प्राश्रयम् ॥
 आचार्यश्चैव श्रौचश्च खर्गाव विदधे विभुः ।
 देवशयनगम्यत्वा देवासुरमहोरः ॥
 यजरात्रमनागाश्च पिशाचा भृशं पाहया ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च पसतम् ॥
 ये चात्यसूतसंघातां वन्यास्तां च ।
 ब्राह्मणानां किनो वरीः क्षत्रियानां च ।
 वैश्याश्च प्रीतयो वर्यः शूद्राश्चानां च ।
 सामान्यतोवाच ।
 चातुर्वर्त्येण यथेन यद्वै कर्मं विनिर्ध-
 यत्येव सधु र्वर्णां कर्तव्ये

कामः क्रोधो मय मोम शोकश्च
 सर्वेषां न प्रमथति कस्माद्वर्णो विप्र
 सेदन्वचतुरोवाचि श्रेष्ठापिनां सप्र
 तनुः चरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो वि
 अङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणाञ्च
 तेषां विविधधर्मानां कुनो यथोवाच
 नारद उवाच ।
 न विप्रोऽपि वर्यानां सर्वे ब्रह्मा
 ब्रह्मणा पूर्वेष्टं हि कर्मभिर्वर्णं
 कामभोगप्रियास्तोह्याः क्रोधना
 व्यक्तश्चधर्मो रक्षाज्ञाश्चो ह्येषा १
 मोभ्यो इति समाख्याय प्रीता ह्य
 स्वधर्माज्ञातुतिष्ठन्ति ते हि वा वैश
 हिंवातुविद्या बुद्ध्याः सर्वकर्मण्य
 कथाः श्रौचपरिभ्रष्टास्तु हिवा २
 इत्येतेः कर्मभिर्वेस्ता हिजा वर्णान
 इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मो रु
 विद्वता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञान
 ब्राह्मणा धर्मेतस्मिन्नास्तुतस्मात् न
 नञ्चा धारयतां विद्वं व्रतानि नियम
 ब्रह्म चैव परं वृद्धं येन जानन्ति र
 कथयिभिः स्वेन तपसा ह्यव्यक्ते चा
 आदिदेवसत्तुता ब्रह्मकृपाश्रिता
 स ह्यदिस्मानसो नाम धर्मेनक्षप
 सामान्यतोवाच ।
 आश्वासः केन भवति च्छिद्यो वा ति
 वैद्यः शूद्रश्च सर्वेषां तदुद्दिष्टं वदता
 नारद उवाच ।
 जातवन्तोदिभिर्गुरु संस्कारैः संर
 वैशाख्यनसम्पन्नः वटसु कर्मसंवधि
 श्रौचाचारपरो निवर्त विप्रसाग्रो भु
 निजब्रवी सव्यरतः न वै ब्राह्मण उ
 सत्वं दानमयोऽशौचं आशुशस्त्रं क्षम
 तपश्च इष्टाने वज्र स ब्राह्मण इति
 चत्तर्णं सेवते कर्मै वैशाख्यनमयुत
 दानादानवर्धित्वसु च वै क्षत्रिय उ
 विश्रवाशु पशुभ्यश्च लब्ध्यादानवति
 वैशाख्यनसम्पन्नः स वैद्य इति सर्वा
 सर्वमप्यारविर्निर्धं सर्वकर्मकरोऽशु
 व्यक्तैश्चक्षुनाचारः न वै शूद्र इति
 शूद्रे चैव भवेत्तत्तं दिव्यं चैव न वाच्य
 न वै शूद्रो भवेत्करोऽशौचो न च ।
 सामान्यतोवाच ।
 के धर्माः सर्वधर्माणां चातुर्वर्त्यस्य वि
 चातुर्वर्त्येण ब्रह्मणा राजभूमिना ३
 नारद उवाच ।
 अक्षोप यमा

विपुलर खरा देवी नकादीन प्रथम चवम् ।

रति

अस्वार्थः । विद्वामेति चन्द्रस्वार्थानिरूपः । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिसम्बन्धः । पञ्चाश-
दिति मासकामयौल्यः । सन्ध्यावेत्येवमेव
गुणिता परस्परमिति सती क्रमस्य गण-
कृते प्रकाशयति इत्यर्थः । स्वभावादेव सर्वेषु
कुण्डलीभूता राशी वर्तते तन्मध्यस्थानिवादिषं
कुण्डली । सर्वविशेषभूतयोपादानात् प्रत्यर्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति ह्येकत्वम् । विपुलर-
मिति स्वैकमध्यमविवक्षितं त्रींशच्चम् । खरा-
निति उदात्तावृत्तसमाहारान् । इति
तृतीया ॥ ॥ अथि च ।

“द्विचत्वारिंशता खले गुणिता विचनविद्या ।
सा प्रकृते कुण्डलितौ प्रत्यक्षसमर्थे विद्युः ।
शक्ति तनो जनिस्त्रासाद्वादसाभिनेधिका ।
ततोऽर्द्धेकुण्डली विन्दुसमादासीत् परा रतिः ॥”

इति चारदाधामाचार्याः ।

भूते कुलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विच-
नविद्या कुण्डलितौ जनेन क्रमेण अकारादि-
सकारानां द्विचत्वारिंशदात्मिका भूतलिपि-
समात्मिका वर्णसात्मिका इति इत्यन्वयः । क्रम-
मात्रं शक्तिमिति वा कुण्डलितौ शक्तिं इति
तत्र शक्तिर्जनिरासीदिति ध्येयम् । ततो
जनिरिति शेषम् । अथ क्रमः सकारो-
न्त्यको क्रमः । तत्र सत्यप्रतिष्ठा चिच्छक्तिप्रत्य-
न्यायाः पुनराकाशस्या सेव सत्यप्रतिष्ठा रजो-
गुविद्या सती अनिशब्दवाचा । अचरावस्था
येव तमोऽगुविद्या नादप्रत्यन्यायाः अथक्तावस्था
येव तमः प्राचुर्योक्तिधोदिकाप्रत्यन्यायाः । सेव
नदुर्भयप्रत्युपार्द्धेऽर्द्धप्रत्यन्यायाः । उत्तम्य परा-
थासर्प्य ।

“इच्छाशक्तिमयीदृष्टौ ज्ञानशक्तिरधीयकः ।
गुणपिणो न सा शक्तिः जियाख्या खनति

धनुः ॥”

अथविच विन्दुः स्थानान्तरगतः परादाख्यो
भवति ।
पञ्चमती मध्यमा वाचो वैखरी प्रत्यक्षमध्यः ।
तत्र परा खले पञ्चमती स्त्राविधाने मध्यमा
हृदय वैखरी मुखे । तदुक्तं परार्थादर्शः ।
“अथ कुण्डलितो मध्ये स्थितोत्तमार्थादक्षयिणीः
अथोत्तमविद्या तसा दुर्द्धमममिनी ।
अथ प्रकाशा पञ्चमती सुखमात्मिका भवति ।
सेव ह्यथ ह्यं प्राय मध्यामा नादपिण्यौ ।
तत्र सत्यमात्रा स्त्राद्विभक्तोद्गमाभिनी ।
सेवोः कण्ठानुसूयः द्विरीत्रावरणसिता ।
किञ्चाभनीनविधुं तस्यैवपरिपयः ।
प्रत्यक्षपञ्चजननी ओजयाद्या तु वैखरी ।
इच्छाज्ञानक्रियात्मिका तैवोत्तमा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन खनति कुण्डली वर्धमानिधाम् ।
अकारादिसकारानां द्विचत्वारिंशदात्मिकम् ।

विद्याम् ।

इति तद्वती भित्त पना र रिकान्

क्रमात् ॥”

इति तृतीया ॥

“अथोत्तमानिधमनाश्रयः कथं द्विचत्वा ।
जिह्वाखलस्य दन्ताच्च नासिकोष्ठौ च तानुका ॥”

इति श्रियाखलम् ॥ ॥

किञ्च ।

“यथा भवति देहाकारमी पञ्चाशदक्षराः ।
भेदा धेन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तन्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुषकारान्निगताः ।
शक्तिं प्रधानं वदते कण्ठादिस्थानवद्वित्तम् ।
उच्चैरुत्तमोष्ठौ वायुरुदात्तं कुरुते स्वरम् ।
नोच्चैर्गोत्रोदात्तस्य खरितं तिथ्येगाग्रः ।
अर्द्धेकद्विचत्वाभिर्माभिर्माभिर्माभिः क्रमात् ।
सचक्षणद्वयैर्वैजयन्तसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकाराकारयोर्मादेकारो वर्ध इत्यते ।
तस्यैवकारयोगेन स्त्रादेकाराचरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्येव स्त्रादेकाराचरः स्वरः ।
तस्यैवकारयोगेन स्त्रादेकाराचरः स्वरः ॥
नन्वचराः भुञ्जतारो मन्त्राः सन्तोऽर्थाधिकाः ।
ह्रस्ववर्धयोस्तन्त्रे वै सन्त्यक्तं प्रदर्शयते ।
विन्दुमगलितोऽर्द्धेकमधोरेण वा वैन्दुः ।
कण्ठानु निःसरत् सर्गः प्रायोऽर्थात्मकः-

परः ॥

नन्वतः मगं एव स्थान् सौष्ठवः प्रायस्कृत्य हः ।
स सर्गः स्त्रितः वन्दे वायुना कारिमीरेवेत् ।
वर्गस्यैवमात्रेण को खरसाधनानु क्रमः ।
सोक्तमगीरसंस्थानं गर्भोऽथ वदितमम् ॥
विचर्गसाधनः सोऽप्रां सं चतुर्थं यं तथा ।
हृदरेकसकारस्य स्रद्धोऽथ इन्द्रमास्थ ।
खनतुलनाभोऽगुविद्यावृत्तपञ्चजनकात् ।
दन्तोऽर्थाधौ वक्ष्य तत्तत्स्थानयोगात् समी-

रयेत् ॥”

इति प्रपञ्चसारे २ पटलः ॥

सर्गो विचर्ग एव मन्त्रो विकृतः सौष्ठवः
सकारस्त्यः उच्चासोऽन्तःप्रवेशाक्षी वायुः
स्त्राद्विन्दुमयः । एवं प्रायको वद्विचर्गमय-
प्राक्षीवाचुर्धः स्थान स एव उच्चावः सौष्ठवः ।
प्रायश्चासौ को वायुश्चेति प्रायकः । इति
तृतीया ॥ ॥ अवर्णकवर्णकवितर्कनीयाः
कण्ठाः । १ । इवर्णवर्णयशस्त्राक्षयाः । २ ।
अथर्वटवर्णयशस्त्राक्षयाः । ३ । ह्रस्वैवर्ण-
यशस्त्राक्षयाः । ४ । उच्चैर्वर्णयशस्त्राक्षयाः
कोष्ठयाः । ५ । वी दन्तोऽगुः । ६ । ए ये कण्ठा-
त्तवर्णः । ७ । को यो कण्ठागुः । ८ । इति
श्रियाखलम् ॥ ॥ अथि च ।

“सद्वृत्त्युक्तं सन्ततस्येव वचोऽकारविधिं शिवे ।
तत्र खेदान्धैर्यानि । तदस्य कथयामि त ॥
पञ्चाशद्विचत्वावर्णकारणं युक्तोऽभ्यसेत् ।
अ कु ङ ट उ ण णु श खौ सर्गः प्रकीर्तिताः ॥
अ कु हाः कण्ठो यथाः स्त्राखलचुपयाः

भूता २

अ ट रान्मु मन्त्रस्य २ दन्वा ख

मम

उपवर्णोऽर्द्धः भूताः ५ स्थानानि कथि
विशेषं कथयाम्यत्र प्रोक्तार्थः । अक्षत
ह्रस्वेषु विचर्या मन्त्रो ह्रस्वेषु जिह्वा
सुखस्थानाङ्गुली वाच्याः । चकारः कथं
अक्षतह्रस्वयोऽमे भवेत् पूर्णस्वरी तु
पदान्तादिमयस्य संयोगेषु श्रुतिर्धो
अपदान्तादिमयस्य योगेन तस्यैव
योः श्रुतिस्तु तिरोभय खरवत् स्थानता
श्रिया वीच प्रकारस्य ह्रस्वतिः परस्मै
ह्रस्वतिश्च राद्विद्यो तथोदित्ये तु स
नन्वस इत्यादौ नमस्तस्येव वाच्या इत्या
रेकादिके तदने वा चकार समवाच्य-
वर्धः इव इत्यादौ ।
किन्तु वैजायभाश्रित्य स्मृतं वाचास्य
तु तृथ्यधनिमाप्रोति यादिस्य परमेश्वा
वाच्य इत्यादौ ।
यु चतुर्थधनिं याति वादिस्य तु विशेष
आज्ञानमिदार्थः ।
स्त्रादिस्यैव नादिस्य वैजाय वैजाय
प्रकाश अक्षय इत्यादौ ।
मादिस्ये वै मन्त्राणि नादिकास्तत्र
उ ङ य य मा विन्दुनासिकाखलः ।
यकारस्य उतीवले परादौ सन्त्येव ।
नेयुरादावेपि मन्त्रा अथय कण्ठमात्रं
नादिस्यस्यैवोत्तमं स्त्रादेकारान्तवर्ण-
प्रश्नः स्थान इत्यादौ ।
वर्णोत्तरेषु ह्रस्वोत्तरेषु विजाद्विचत्वा ।
वैजायस्यपि मन्त्राणि सुरीरेव समन्वये ।
स्त्रादिस्यैव मन्त्रोऽगुः इत्यर्थः प्रज्ञेया
एवं ज्ञात्वा मन्त्रेण । पठन् कोऽपि
कवचस्य मन्त्रेण नि मन्त्रेण कथमापु या

इति प्रपञ्चसारे २ पटल

अथि च ।
“द्विचः खरेषु पूर्णोक्तः परो दीर्घः क्रमा
शिवशक्तिमयास्य स्त्राद्विचत्वावर्णकारका
विन्दुः प्रमातृ रतिः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्नि
व

खराणां मध्यं श्रुत् तत्तत्तुक्तं नृपेवम्
विना खरेषु नाथ्यं वापते वक्तिरङ्गः
शिवशक्तिमयास्य प्राहुस्तसाद्वर्णं मन्त्रो
त्तराणां पञ्चभूतावातुज्जना मातृका यः
ततो भूतात्मका धर्याः पञ्च पञ्च विमलगत
वायुमिधूजनाकाशः पञ्चाशक्तिपथ क्रम
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः विन्दुताः सत्यसम
पञ्चाः कादयः य ङ य स हान्ताः समी

रिता

इति चारदा ॥

अचरपञ्चकारणं यथा,—
“वायुसक्तिरपि समये भोगिनीः संजायते

मो मौरौ मौरौ मौरा मौरौ मोकुलेनर
य हौ मय नमो य म मय मय

भक्ति ।

सन्निविष्टः प्रसा धृक्का दिवाङ्कः शिवदशकः ।
विधात्मा गौः पृथग्प्रा वासवद्विजलोचनः ।
भीत भस्वती विद्या भोगिनी मन्दो घरा ।
भोगवती च हृदयं चानं जालनरी लवः ।
लवस्थाने नर इति वा पाठः । यः ।

ध खड्गी धुर्वरी घड्डी घड्डी शक्तिपुत्रा-
न्तकः ।

वाङ्ग शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी घोरनायकः ।
भरीचिर्वरणी मेघा कालरूपी च दानिकः ।
लम्बीरा ज्वालकनं नन्दो हननं धनिः ।
नीलोत्पला संहर्ता कामाख्यमरधामयः । यः ।
ह शङ्खी भैरवच्छो विन्दुतंसः शिशुप्रियः ।
एकद्वी दत्तनवः खर्परी विषयसृजा ।
कालः श्वेताङ्गो घोरौ द्विजाला ज्वालिनी
विद्युः ।

भक्तशक्तिश्च भदो विघ्नेशौ चालनायकः ।
एकनवो महानन्दो दुर्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवभोधा नीलकण्ठः कामेशौ च मथाशुक्लौ ।
॥ ४ ॥

च पुष्करौ हजौ वाणी चालशक्तिः सुदर्शनः ।
चम्पसुखधरो भूत्वा महिषाचारमखिनी ।
भूलास्थाने भौम इति च पाठः ।

एकत्परी शक्तिः कूर्मचासुखा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्मुक्तिसख्यिणी ।
दक्षिणश्च द्विनेत्रश्च खड्गील्लितलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवसेतनी वृक्षिणी युधः ।
देवी केतुसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलशुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मैदिनी च ललापनी ॥ ५ ॥

हृन्मन्दनं सुधुम्मा च यः पशुप्रतिर्हनिः ।
नमोत्तरत बह्निभूतमाया विनाशिनी ।
एकनेत्रश्च वृषली द्विजिरा वामकुपैरः ।
मोक्त्या लाङ्गली वामकामसत्ता रुद्राश्रयः ।
माता निशाचरः पाशुकिंचितः स्थितिशब्दकः ॥
॥ ६ ॥

ज शवो वागरः शूली भोगदा विजया स्थिरा ।
कलदेवो जयो जेता घातकी सुमुखी विभुः ।
लम्बीरौ स्तुतिः शाखा सुप्रभा कर्तुका धरा ।
दीवनाङ्ग रतिर्हो नन्दो तेजाः सुराधिपः ॥
जवनी वेमिलो वामी मानवाक्षः सहस्रकः ।
हन्वाक्षतेश्वरी देवी चामोदा भद्रविजलः ॥ ७ ॥
भो भङ्गारी गुह्यो भाङ्गवाङ्ग सत्यः गङ्गुजतः ।
अजेशो दाविनी नादः पाश्री जिज्ञा चर्ल
स्थितिः ॥

विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशी नादजः कुजः ।
दीवबाहुवज्रो खम्भाकन्दितः सुचक्षकः ।
दुर्मुखो मष्ट व्याख्या वान् विक्का कुचमण्डलः ।
कजहंसप्रिया वामा लङ्गुलीमध्यपत्निकाः ।
दक्षिणाङ्गनासश्च पायात्मा व्यञ्जनः खरः ॥

नवारी रोषवी विष ककली मङ्गरी विष्णु
कौमारी वामविजयो मयाकुचमण्डली चक्र ।
चक्रकोक ने कुक्कली मङ्गदक्ष ने सुखर इति
यः पाठः ।

सर्वशक्तिता बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरज्जि ।
धर्मेकपादौ सुमुखौ विरजा चन्दनेश्वरी ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने स्वर्ग इति वा
पाठः ।

गायनः पुण्यधन्वा च रामाक्ष्मा च वरा-
चिणी ॥ ८ ॥

टटङ्कारः कपाली च सोमवाः खेनरी ध्वनः ।
सुखन्दो विनदा पृथ्वी देवादी-वाङ्गणी भव ।
सोमवा स्थाने संमेश इति कचित्तु पाठः ।
दक्षाङ्गकाङ्क्षचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
हृन्मन्तिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा प्रमला कटिः ।
राजा गिरिभेदाधनुर्मानासा सुमुखो
मरुत् ॥ ९ ॥

टः शून्तो मङ्गरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
क्षया ।

धनजो नन्दो विज्ञा सुनङ्गपूर्णक सुधा ।
वर्तुलः कुण्डली बह्निरुत्तरं चन्द्रमण्डलः ।
दक्षजानूरुभावश्च देवभङ्गो हृन्मनिः ।
एकपादौ विभूतिश्च खलाटं सर्वमिषकः ।
वृषणी मलिनी विष्णुभेदेष्टो गामरणीः
शशी ॥ १० ॥

डः श्रुतिर्होको नन्दिरुपिणी योगिनी
प्रियः ।

कौमारी शङ्करस्त्राश्रित्यको नदको ध्वनि ।
दुरुहो जटिली भौमा दिाजकः पृथिवी खरी ।
कौरगिरिः चमा कान्तिर्नामिः खानी च
जोचनम् ॥

जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शालि
रिति वा पाठः ॥ ११ ॥
ढो टक्का निर्ययः पूर्वा यज्ञेशादनदेश्वरः ।
अर्जुनारीश्वरकोयमीश्वरी त्रिशङ्खी भव ।
यज्ञेशादनदेश्वर इत्येव यज्ञेशो धनद्वर
इत्यपि पाठः ।

श्चपादाङ्गुलेर्मलं सिद्धिदो विनायकः ।
ग्रहासा विदेरा जह्निनिर्गुणो निघनो ध्वनि ॥
ग्रहासा स्थाने ग्रहास इति वा पाठः ।
विघ्नेशः पालिनी लक्ष्मणारिणी क्रोडपुष्पक ।
शलाघुरं श्वमाक्ष्मा च विशाखा श्रीर्भगो रति ॥
तन्त्रस्थाने लक्ष्मि इति वा पाठः ॥ १२ ॥

णो निर्गुणं रतिज्ञानं जमानः पक्षिवाहन ।
जघा शम्भो नरकजिन् निष्कला योगिनीधियः ॥
दिसुखं कोटवी शोत्रं सङ्गद्विषोवनी मता ।
निनेचो माङ्गली थोसद्वपादाङ्गुलमुग्धम् ॥
माधनः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्गय ।
सुखस्थाने नर्य इति वा पाठः ॥ १३ ॥
तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्तौ शक्तिजटौ अजा ।
वामस्थिकवासकन्वी च कामिनी मध्य-

[illegible]

१. नौगन्धर्वानां लीलायां सप्त
स्वात्मनः ॥
२. स्वार्थे क्वास्मिन् इति वा पाठः । प ॥
३. दुर्गायां धूम्रा वामनाखी नवादेव ।
४. शश्या रक्षां कोत्तरः शश्विनो
प्रियः ।
५. हृदयः कायङ्गजिनोप्रियपावनी ।
६. पत्न्यलपादोत्तरः यद्युपतिः प्रदीपः ।
७. ना भवति स्वप्ना पावनी मोक्षवर्जितः ।
८. गच्छद्वारः प्रद्योतो धाम्नीः पल्लवः ।
९. नि कञ्चन इति प्रद्योतशानि प्रद्योत
पावनी । प ॥

भूधरो मार्गं धर्मेण लोचनप्रियः ।
 जलस्य प्रसीं स्थासकः कपर्दिनी ।
 भव्यं मातुः श्रित्तिराज्ञो युगम्बरः ।
 लोको धृष्टः बोद्धा चित्तोत्तमप्रियः ।
 मयि न सुखविन्दुर्दिनं वा पादः ।
 ताभिरा भूमिः सुप्रतिनन्द्यलिरप्रियः ।
 त्वविष्णुश्च संज्ञारो मनुष्याधिपः ॥
 स्थानं सुभक्त्यैव वा पादः ।
 अथ वा च लोकोत्तमं गगनं प्रति ।
 मया जलैः शानिः कुम्भालयेभ्यो ॥ १ ॥
 अमरी भौमो विषयत्तिर्निश्चानवम् ।
 भूधरो लोचनं यत्तु यत्तु वाचकः ॥
 स्थानं निश्चामयं इति वा पादः ।
 भव्यं दोषिण्यो भूमिः पयो नमः ।
 भव्यं भव्यं भव्यं भव्यं भव्यं ॥
 मया इति विनाशकांश्चानि विष्मन्तं
 पादः ॥

तानिनेन वचा विश्वस्थीं च भवत्किं ।
 सुप्रसेनः सुखो मरकापुरं हरः ॥
 खना इति सुखस्थाने सुख इति वा
 मः ॥
 । कोष्ठितः काको मङ्गाकालो मङ्ग-
 न्तकः ।
 वसुधा मन्त्री इति पुरुषराजकः ॥
 । न वसुधा इति वा पाठः ।
 । जय केदा विश्वेश्वरीप्रसन्नकः ।
 । भस्मात्पुत्रं जयामालोयस्त्वम् ॥
 । हीय इति वा पाठः ।
 । गो भस्मादीर । मणि-परा
 । मरुत च भस्मादीर वसुधायकम् ॥

मातृप्रदं किञ्च नृपः चरति सरसो विभूः ॥
 नरः ते गच्छतः स पादः स ॥
 धीः माता, वसुधा मातृभोजनः, पुण्योत्तमः ।
 पुण्यतः अवनतः श्रीधरो धृष्टार्चिः प्राग्विचित्रः ।
 वृषाक्षस्थानं वृषभ इति वा पादः ।
 यथा भद्रो जटः तेषां दाहयन्ति वनस्करी ।
 सङ्ग्रहः अत्र वालो हृदयं जपित्वा पश्य ॥
 आर्यायां आकाश्यानां होमो अर्चनं प्रसा
 सुखम् ॥

पक्षः नर्त्तयती धमसात्पुष्पा सुसुखिचरी ।
 प्रसास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
 स्वगाता मयस्यो माना हंसिनी भङ्गिनावकाः
 तेजसः शोषको मोमो धनित्वाज्ञवैदिवरे ।
 त्वमाकाश्यानि त्रिगाक्का इति तेषमस्थाने येयन
 इति वा पाठः ।
 मेहः लोमः पक्षिचामा प्रापक्का प्राचर्षक्षः ॥
 मेहस्थानि मेह इति वा पाठः । वः ।
 री रक्तः लोचिनी रेकः पावकथोजनी मयः ।
 प्रकाशा दृश्यो दीपो रत्नक्षरा परं वली ।
 खोजक्ष्मांन लोचज इति रत्नप्रणयास्थाने रक्तः-
 क्षक्ष इति वा पाठः ।
 भुवर्ज्ञयो मतिः सुख्यो धान् रक्तः रकाशकः ।
 यापको रत्नो दाव कुक्ष्यो वद्विमज्जनम् ।
 दाहस्थानी दाहमिति कुक्ष्यस्थाने दाहश
 इति वा पाठः ।

'उग्ररेखाः स्मृद्वल्हो वेदकण्ठमना पुरा ।
 प्रकृतिः समगो ब्रह्मण्डस्य गायको ध्रुवः ॥
 वेदकण्ठमनास्थाने वेदकण्ठगतः । इति वा पाठः ।
 शैकथ उग्रहा इत्यर्थे सुखी निग्रहसुन्दरी ।
 सविह्वलैर्निजो ज्वाला शीघ्रलो विधनोमुखरी ॥
 शीघ्रलोत्प्लाने शीघ्रधो इति वा पाठः । रः ।
 मन्त्रः पुत्रवा एवो भाधवः प्रकृताचकः ।
 वज्रावुजः प्रिणाकोशो साधयो भीमार्थचकः ।
 भाधवस्ताने भाधवो इति वा पाठः ।
 उग्रमी नादोत्पन्नं देवी लब्धं लब्धायै पतिः ।
 पित्रा वाधो क्रिया मत्ता भाग्नीये कामनीये ।
 प्रिया ॥

मन्त्रस्थाने ऋद्धिमिति वाक्यस्थाने मन्त्रमिति वा
 पाठः ।
 अत्रापि यो वैष्णो वादः प्रयुज्यः शोषणो हरिः ।
 विष्णोः समन्तं वक्तो वक्तो भेदभिरः कर्ता रतः ।
 मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कक्षास्थाने कक्षा इति वा
 पाठः । लः ।
 यो वाको वाक्मयी सत्या वक्त्रो मेघं प्रकः ।
 खड्गगिरौ च्छांतिनी वदः कलत्रध्वनिवाचकः ।
 वदः इति राहः इति कलसंस्थानस्थाने कलसंस्थाने
 इति वा पाठः ।
 अत्रादौ प्रभु वा वीर्यो यथा स्थित्वा वागदः
 प्रुचिः ।
 विष्णुः अहुरः श्रीश्री विष्णो यमराजस्य प्रभुः
 वागदः
 वागदः श्रीमन्नमो
 श्रीमन्नमो श्रीमन्नमो श्रीमन्नमो

नमः इवम ज्ञाना सुमय वक्ष्यमि इमी
 ललातो मन्त्रालयोमयेव कुर्वमी जने ।
 वाङ्मयस्य विमलः छन्दःप्रकाशः सख्यः
 नामोक्तः पुष्टरीकाभा जातिः कल्याणवाचकः
 चैवैवमिहैव इति वा पाठः । श ॥
 यः श्रुतो वामदेवधोषा पञ्चा विनायकः ।
 धर्मेशो वामवाङ्मयः श्रुतो गर्भविमोचनः ॥
 रीतास्थाने प्रीता इति प्रज्ञास्थाने सङ्गा इति
 वा पाठः ।
 लम्बोदरी धर्मोपेयः कामधुक् कामधुमकः ।
 सुमीरुश्च पुनो लम्बा मयद्वयः मिथः शिवः ।
 लम्बोदरकस्थाने कामधुमक इति वा पाठः ।
 लम्बोदरा चतुरः कोपी सभा वक्षोविदारिका ।
 कलकथनो मन्त्रभिरा जुह्वाता सख्यपुः शिवः ॥ श ॥
 सो हंसः सुवशा विष्णुर्लौकेशचन्द्रश्चक्रः ।
 जगद्गीर्ण शक्तिनामा मोहो वैश्ववती ह्यपुः ।
 सुवशास्थाने सुवम इति मोहस्थाने सोहृ इति
 वा पाठः ।
 प्रह्वमरीश्वरः मुहो प्रभा शैला कुपील्लः ।
 दक्षपादो ह्यन्तः प्राप्नो परमात्मा परीश्वरः ॥
 हस्तपा च गुणेशो गौः कलकथनो ह्यनोदरी ।
 प्राणादायक पुरादेवो लम्बीः सोमो चिरस्थपुः ॥
 दुर्मोतादिभिः सन्धोद्वाञ्जीवो कर्मसमोदरः ।
 दुर्मोतादिभिः दुर्मोतादिभिः इति लम्बी-
 दात्वादि सन्धोद्वा इति मनोदरस्थाने मनोदर-
 इति वा पाठः । श ॥

शः शिरो मगनं शंखी भागलोकोत्स्रका
 पति ।
 नकुलीशो जगन्नाथः प्राश्नः कृपितरा मज्ज ।
 मन्त्रज्ञाने सत रति वा पाठः ।
 परमात्मनि शरीरो जीवो यथाकः शान्तिदोहनः ।
 स्वर्गो भवो रम्यस्वास्वः कृतकूपविराजयः ।
 यथाकस्मान् यथाक इति कृतकूपस्थाने कृतक
 इति कृतकूपविराजयस्थाने कृतकूपविराजय
 इति वा पाठः ।
 लघुर्धर्मविहारः शम्भुः प्रागश्चिन्तितपाठः ।
 लक्ष्मीपरायणः शरीरो चैतन्यं पादधूतः ॥
 मन्त्रविहारस्थाने शरीर इति लक्ष्मीपरायणे
 लक्ष्मीप इति वा पाठः ।
 महाकाव्योः परं शरीरो मेघशरीरो हरिश्चन्द्रः ।
 विश्वदुर्गा प्रिया देवी मेघशरीरः पुष्पाक्षः ।
 दक्षपादः कदाचिन्मः शरीरोः योगमण्डलः ॥
 दक्षः पुष्पो विमला भीष्मो नन्दो हृद्यबाह्विः ।
 व्यापनी शिवदा केन जगन्नाथः ॥
 शीतलं शरीरो यथाकः शरीरो नारायणः स्वयम् ।
 गतरो नकुलीः पीता शिवशरीरो नकुलीनरी ॥
 यः कोपस्तुत्याः काव्यो स्वयः स्वयंकाः यः ।
 शिवो देवितुः भावा महातिष्ठा युगान्तकः ॥
 स्वयंकाव्यो ननु कृत इति स्वयंकाव्यो यथाकस्मान्
 यथाक इति वा पाठः ।
 पराशरा भोक्ता शरीरो नकुली मेघशरीरो
 नकुली शरीरोः काव्यः

पर्यन्त

वर्कध

वर्कध

नकासा इति सन्नाहृष्टानि वर्कधः

वर्कधिका स्त्री (वर्कधा तूषिकेव) खेडनी

विदितान् प्रतिपद्यन्निष्पद्यवर्कधः

इति वा पाठः ।
 जेवपासो मज्जासोमो माळकान्तावज्जयः ।
 मुखं कथयवज्जयन्ता कावविज्जा गच्छिपरः ।
 ज्ञायापुत्रस्य संघातो मलयः श्रीलंकाटकाः ॥” अथः
 इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णभिक्षानं
 ममाप्तम् ॥

वर्कधः, स्त्री, (वर्कधतीति । वर्क + धृत् ।) हरि-
 तालम् । इति रत्नमाषाः ॥ शाकानुलेपनयोर्व्यं
 मिष्टं छटं वा सुगन्धवत्सम् । इत्यमरः ॥ अन्ध-
 नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्क, पुं, स्त्री, (वर्क + खार्यं संज्ञायां वा कन् ।)
 विरूपवत् । अन्धनम् । इति मेदिनी । के,
 २५२ ॥ (अथा. मध्याभारते । २३ । १२११ । ०७)
 “वर्कनादीनां स्यात्तन्नादीनां खार्यं सगवः ।

क्रुद्धुश्चिरलमाप्नोति राजन् । जीभपरायणः ॥”
 वर्कज, पुं, स्त्री, (वर्कजते रज्यतेऽनेनेति । वर्क +
 जन् । खार्यं कन् ।) शृङ्गकहरिनालकाशनीली-
 कादिः । इत्यमरहर्षेः । (यथा. आर्याभट्ट-
 प्रत्याम् । २८८ ।
 ‘कस्तो विन्दति सुमतिः कः खरपक्षकस्य वर्कजं
 सुतः ।

को भवति रत्नकण्टकमभ्यते कस्याचिचरतेति ॥”

वर्कज, पुं, (वर्कजति मुखादीन् विस्तारयतीति ।
 वर्क + धृत् ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
 ५२ । मरुजम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्कजः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति जिकार-
 धेयः ॥

वर्कजिका, स्त्री, (वर्कजां कूपिकेव ।) मन्था-
 वारः । यथा,—

मत्तोधानी मचिमर्गिन्नाम्बुवर्गकूपिका ॥”

इति जिकारधेयः ॥

वर्कजारकः, वि, (वर्कजां नीलादीन् चारयति
 विस्तारयतीति । चर + क्तिच् + धृत् ।) चिच-
 कारः । इति शब्दमाषाः ॥

वर्कज्येष्ठः, पुं, (वर्कज्येष्ठस्य मन्थे ज्येष्ठः प्रथमो-
 पमात् मुक्तोऽङ्गुलश्च ।) आङ्गः । इति
 किकारधेयः ॥

वर्कज्येष्ठः, वि, (वर्कज्येष्ठोत्पत्त्यादिभाषिक-
 वर्कज ज्येष्ठः, अष्टः ।) खरणां पञ्चोत्पत्त्याः ।
 गारभाषिकहीनवर्कज्येष्ठकदाहिभाषिकवर्क-
 ज्येष्ठकन्धाविवाहजिधो वया,—

“मीनकर्मदृष्टिकप्रियाः
 विहृतुकाग्रतः अत्रिय उक्तः ।

कुम्भनरहृष्टमेधिशः स्तु-
 र्भकरहृष्टो कथितावर्जतिः ॥

वर्कज्येष्ठः वा वा नारी वर्कज्येष्ठः यः पुमान् ।
 तथोन्निवादिः स्यात् । स्यात् पञ्चाभावाच्च

वर्कधः ॥”

इति श्रीविष्णुस्य वर्कज्येष्ठः ॥

वर्कजः स्त्री वर्कधा तूषिकेव खेडनी

इति हारावली ॥ २२२ ॥

वर्कधनी, स्त्री, (वर्कधां तूषिकेव ।) खेडनी । इति
 जिकारधेयः ॥

वर्कधं, स्त्री, (वर्कध ददातीति । दा + “आतो-
 रनुसर्गे कः ।” इ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
 यकम् । इति जटधरः ॥ वर्कधातरि, वि ॥

वर्कधात्री, स्त्री, (वर्कध ददातीति । दा + ठच् +
 ङीप् ।) हरिमा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्क-
 धातरि, वि ॥

वर्कधूतः, पुं, (वर्कधं यव दूता यन् ।) क्षिपिः ।
 तत्त्वार्थः । खेडः २ प्राचिकुहारकः ३ खसि-
 सुखः ४ । इति जिकारधेयः ॥

वर्कधनी, पुं, स्त्री, (वर्कधां प्राचिकुहारीनां धर्मेः ।)
 प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

“यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां प्रतिपद्यः ।
 अथापनं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

दानीं युक्तं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

यत्रानं यत्रानं दानं प्राचिकुहारीनां धर्मेः कर्म । तदु-
 यथा,—

विदितान् प्रतिपद्यन्निष्पद्यवर्कधः

मदमवापनान्तस्य सुखी देशे भवति

यत्रेद्युक्तं यथाश्रया इत्यादिज्ञानादुप-
 मित्रं नैमित्तिकं धर्मं कर्म कुप्यात् प्र

गुरुशुश्रूषाश्चैव यथाश्रयायमलम्बित ।
 सार्धं प्राप्तव्यासीति विविधानि तत्र

क्षेत्रज्ञानः प्रकृत्यति वेष्टयेवं दिने ।
 अतिचष्टागतं भव्या पूजयेच्छक्तिने

अन्त्याश्रयागतान् विप्रां पूजयेद्विर-
 खदारविरतो निजं परदारविवर्जितं

सतवादी जिनश्रेष्ठः स्वधर्मविरतो
 अकर्मणि च प्रपन्ने प्रसादे नैव सो

पिया हितो वन्देदाचं परजोकादिरो
 यत्र धर्मेः सुदृष्टिरो ब्राह्मणस्य समा

धर्मेभेवन्तु यः कुप्योत्तमं वाति ब्रह्मण
 हारीत उवाच ।

सत्तावीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व-
 येन येन प्रवर्णने विविधा अत्रियाद

राजा च स्वद्वियस्यैव प्रजा धर्मेण प्र-
 कृत्याध्ययनं सत्यं युगयुक्तो यथाति

दद्याद्दानं हितान्तेषु धर्मेषु युगमा-
 देववाङ्मनसा च पित्राचार्यपरकथा

धर्मेण वै यथाकाङ्क्षी स्वधर्मस्य विप्र-
 उत्तमो गतिमाप्नोति चरित्रो ह्येवमा

नोरत्नं क्षत्रियारण्यं कृषार्थेहो य-
 दानं धर्मं यथाश्रया हितशुश्रूषां च

नोभद्वन्निमित्तं कः नयवागनस्यक-
 खदारविरतो दानः परदारविवर्ज

धर्मेभेवन्तु यः कुप्योत्तमं वाति ब्रह्मण
 हारीत उवाच ।

सत्तावीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व-
 येन येन प्रवर्णने विविधा अत्रियाद

राजा च स्वद्वियस्यैव प्रजा धर्मेण प्र-
 कृत्याध्ययनं सत्यं युगयुक्तो यथाति

दद्याद्दानं हितान्तेषु धर्मेषु युगमा-
 देववाङ्मनसा च पित्राचार्यपरकथा

धर्मेण वै यथाकाङ्क्षी स्वधर्मस्य विप्र-
 उत्तमो गतिमाप्नोति चरित्रो ह्येवमा

नोरत्नं क्षत्रियारण्यं कृषार्थेहो य-
 दानं धर्मं यथाश्रया हितशुश्रूषां च

नोभद्वन्निमित्तं कः नयवागनस्यक-
 खदारविरतो दानः परदारविवर्ज

धर्मेभेवन्तु यः कुप्योत्तमं वाति ब्रह्मण
 हारीत उवाच ।

सत्तावीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व-
 येन येन प्रवर्णने विविधा अत्रियाद

राजा च स्वद्वियस्यैव प्रजा धर्मेण प्र-
 कृत्याध्ययनं सत्यं युगयुक्तो यथाति

दद्याद्दानं हितान्तेषु धर्मेषु युगमा-
 देववाङ्मनसा च पित्राचार्यपरकथा

धर्मेण वै यथाकाङ्क्षी स्वधर्मस्य विप्र-
 उत्तमो गतिमाप्नोति चरित्रो ह्येवमा

नोरत्नं क्षत्रियारण्यं कृषार्थेहो य-
 दानं धर्मं यथाश्रया हितशुश्रूषां च

नोभद्वन्निमित्तं कः नयवागनस्यक-
 खदारविरतो दानः परदारविवर्ज

धर्मेभेवन्तु यः कुप्योत्तमं वाति ब्रह्मण
 हारीत उवाच ।

सत्तावीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व-
 येन येन प्रवर्णने विविधा अत्रियाद

“वक्षसीय यय वीर्यं यत्तु न ह यमी
इह ॥”
यस्याः यस्यां यथा,—
“नय वक्षसि कथन्ते तानि यात्रि कवी-
श्वरे ।
महाकायप्रभृतिषु प्रवर्त्यते वक्षसिरे ॥
राजा राजवधुपुरीहितकुमारामाखसेवाधियाः
दृष्ट्यामसुरीवरीध्विस्त्रिदुष्टावात्रारण्या-
यमाः ।

मन्तो दूनरगप्रयावन्तयाभेमलिनैन्दया
नीहारी विरहः खर्ववरसुरा पुष्पासुखिना
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ क्षवकी २ कुक्ष-
मम् ॥ (क्षवार्द्ध । वर्षेधात्वर्थेयान् । यथा,
भामवने । ३ । २२ । ३७ ।

“एतन्ते आदिरावल्ह मनीश्वरितमद्भुतम् ।
यावन्तं वर्गेनीयस्व तथैषोदयं प्रहृष्टम् ॥”
वर्गपार्च, स्त्री, (वर्गस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिप्रास्ताभारः । यथा,—

“मञ्जिका वर्गपार्चं स्थातुं तूलिका शेष-
तूलिका ॥”
इति श्रुत्यमात्रा ॥

विषयकः, पुं, (वर्गवन्ति नामवर्णाणि पुष्पाणि
यस्य । कम् ।) राजतश्चैषीपुष्पवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः ॥

वर्गपुष्पी, स्त्री, (वर्गवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
दीप्त ।) छद्मकास्त्रीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निघण्टुः ॥

वर्गप्रसादनं, स्त्री, (वर्गस्य प्रसादनं यस्यात् ।)
कथुरा । इति राजनिघण्टुः ॥

वर्गमात्रा, स्त्री, (वर्गस्य मातैव ककाराद्युच्चार-
प्रवृत्त्यात् ।) शेषधरे । इति हारावली ॥

वर्गमात्रका, स्त्री, (वर्गमां वर्गमात्राणां मात्रा-
क्षेत्र ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्गमात्रा, स्त्री, जतिमात्रा । (वर्गमां मात्रा
सम्बद्धः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
अप्रमात्रायाम् ५१ । इङ्गरेणिवर्णाः २६ ।

मराठीयाः २३ । हिब्रू चर्थात् इहू-
दीयाः २२ । आरबीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।
तुरस्कीयाः २३ । कश्मीयाः ४१ । यिदु अर्धन्तु
इत्युमाचीयाः ४४ । आडिन्दुदीयाः २६ । डन्

अर्धन्तु अलिन्दीयाः २६ । सान्दुदेशीयाः २७ ।
इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।
जखदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः प्रन्दा-

त्तकाः सन्ध्वन्तकाः ५०००० ॥ * ॥ अका-
रादिष्वकारान्तवर्णस्यैकपञ्चाशच्चपञ्चाशत् ।

यथा, वनतुक्कमार्जनं हितवायम् ।
“अमोक्तुक्कमगतेमात्रा मात्रकायैः चमेककैः ।
श्वान्दुक्तैः साष्टपगैरन्तयैवजवक्तुमिह ॥

चादिह उ त तु ह उ क्रीडो नमो प्रको
तिपदः अकारादितर्कान् यमिदन् प्रवर्ध

जमा घट वक्ष्य

दीमात्र तव हर्षं क नमस्तव वाङ्मयारं
छन्तः पूर्वसुन्दरी मातृगणः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाद्योतरघटनसंख्यो जयो भवति । अन्त-
र्यन्तमित्युपलक्षणम् ।
“वर्षिकं वर्णसुन्दर्यं पञ्चाभनन्तं जपन् सुधीः ।
ककारादिनकारानां विन्दुतो विमात्र च ॥
वर्षेमात्रा समान्यानां अतुल्यमविलोमिका ।
क्षकारं मेरुमेवात्र तत्र भर्त्तुं जपेद्विह ॥”
इति वारहीवचनम् ॥

प्रकारान्तरं विष्णुश्वरे ।
“अतुलीमविलोमेन वर्णाष्टकविभेदतः ।
सन्ध्यान्तरितात् वर्णान् वर्षे नास्तिरितान्

मन्तु ॥
कृत्वादुवर्षमर्थे मात्रां सर्वसन्तप्रकाशितम् ।
चरमाणं मेरुस्थं खड्गं नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।
“अतुलीमविलोमेन कृत्तमयः वर्गमात्रया ।
आदिलाल्लादि आत्माक्रमेण परमेश्वरि ।
क्षकारं मेरुस्थेषु जड्वेधेन कदाचन ॥

इति सुष्ठुमात्रातन्त्रम् ॥

वर्गरेखा, स्त्री, (वर्गा लिखन्तीभवति । लिख +
वर्गलक्ष्णा, कर्त्री कृत् । रत्नयोरेकम् ।) कविणी ।
इति चिकारक्षेत्रः ॥

वर्गलिखिका, स्त्री, (वर्गलेखा + स्त्री कृत् । टापि
यत् इत्यम् ।) कविनी । इति रत्नमात्रा ।

वर्गवती, स्त्री, (वर्गविश्वस्यामिति । वर्ष + “रवा-
दिशब्दः” ५ । २ । ६५ । इति मत्वृत् । मस्य
वः ।) हरिता । इति जटाधरः ॥ वर्गविश्वे,
त्रि ।

वर्गविकीर्णकः, पुं, (वर्णान् विकीर्णयतीति । वि +
कीर्ण + क्तुल ।) लोकरत्नः । सत्यचौरः ।
इति शेषधो । के, २६६ ॥

वर्गसङ्करः, पुं, (वर्गानां ब्राह्मणादिभ्यः वर्गानां
वा मङ्गरी मिश्रणं वक्षः ।) मिश्रजगतिः ।
तद्विवर्धनं यथा,—

“वभूवर्जक्यां वक्रादस्या ब्राह्मणधामन्यः ।
ब्रह्मणो वाङ्मदेशाच्च जातः चरित्रजगत्तयः ॥
ऊर्ध्वदेशाच्च वैशाख पादनः शुद्धजगत्तयः ।
तावत् नङ्करजातेन वभूवर्जसङ्कराः ॥
गोमनापिनलीलाश्च तथा मोदकधनवौ ।
ताम्बूलिपयङ्कारौ च तथा वणिकजातयः ॥
जीलास्थाने गला इति स्तवसंस्थाने कूबर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तितः ।
शुद्धातिशयोक्तुः करणोपशब्दो वैशाखजगत्तयः ।
विश्वकर्त्ता च शुद्धार्थो वीर्याधानं चकार सः ।
ततो वभूवुः पुत्राश्च नवेति शिख्यकारिणः ॥
मात्राकारः कर्मशारः प्रसङ्गाकारः कुविन्दकः ।
जुगत्कार

रा वपुदे इत्यन्ति नराः ॥

एव च
ता इत्येवरा ॥”

यथात्र रत्नयथाख्या इत्यपि
“खगकरः खगलौघात् नराख्यो

वभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापिन कर्म
क्षत्रधारी द्विजातीनां प्रापेन प्रातः

श्रीप्रेक्ष यक्षकाश्च न ददौ तेन हेर
धनिकमेव चिन्तायां भद्रास्त्रकारत्वं

पतितो ब्रह्मशापेन वाङ्मयनाश च
कश्चिद्विगमिशेषश्च संशर्गात् स्वर्गं

स्वर्गं चौर्यदिहिवेष पतितो ब्रह्मशा
कुलटादयः शुद्धार्थं चित्रकारश्च ।

वभूवपुङ्गविकाकारः पतितो जारच
खड्गालिकाकारवीर्यात् कर्मकारश्च

वभूव कीटिकः सद्यः पतितो मङ्गक
खुम्भकारश्च वीर्येण सद्यः कीटिकश्च

वभूव नेत्रकारश्च कुटितः पतितो ।
सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रश्च यो

वभूव तीव्रश्च पतितो जारकोपत
तीव्रश्च तु वीर्येण नेत्रकारश्च यो

वभूव पतितो दस्युलङ्घय प्रिरिक्त
खेत्तवीरकल्याणं जनधामाय वक्ष

मात्रं मङ्गं मातरश्च भङ्गं कीलक्ष क
कान्दस्थाने कलन्दर इति वा पाठः

“ब्राह्मण्यां शुद्धवीर्येण पतितो जार
सद्यो वभूव जालालः सङ्करादधमो

तीव्ररेणैव चाक्षार्थो चर्मकारो भ-
चर्मकारश्च चाक्षार्थो मांसच्छेदो

मांसच्छेदो तीव्ररेण क्षीरं च च पारक
को चक्षियान्ता केवलीय काक्षारः पति

सद्यः काक्षारकल्याणं नेत्रवीर्येण शो
वभूवतुको हौ पुनौ हङ्गिकब्रौह्मिक

हङ्गिकब्रौह्मिकादिव्यव इहो हङ्गिड
पाठः ।

“क्रमेण हङ्गिककल्याणं सद्यः काक्षार्थं
वभूवः पञ्चपुत्राश्च भद्रा वनचराश्च

लेटानीवरकल्याणं ब्रह्महारी च श्री
वभूव सद्यो यो वालो यङ्गपुत्रश्च प्र

मङ्गपुत्रश्च कल्याणं वीर्येण वक्ष्या
वभूव वैशधारी च पुत्रो वृद्धी प्रती

वैश्यानीवरकल्याणं सद्यः शुक्ली व
पुष्करीयोपति वैश्यात् पुत्रो यक्षश्च प्र

क्षत्रात् कारककल्याणं राजपुत्रश्च वभू
राजपुत्रास्तु करणदामघोति प्रकी

क्षत्रवीर्येण वैश्यानां कैवलीः पारकी
कली वीर्यसंसर्गावती वरश्च प्रकीर्तित

प्रकीर्तित इत्यत्र पतितो सति इति च
“तीव्रवीर्यं वीर्यात् पुत्रो वभूव रत्नच
रजका तीवराश्चपि कीदायी च व
वापितक्षीपनकल्याणं सत्येक्षी तस्य व

अयम्

वीरराज

वर्गवभूव

विजयी

वहनी

वर्हमा

वर्प

वह्म शाठपुरादिभ्यो नरनिहारां मोघयति ।
तत्र कदाचित् नरेन्द्रप्रोषां वगादौ वृष क इत्यस्य
उध्वं दद्यादि अथ तु वर्हते दद्यादिभिरः ।
इति दुर्गादातः ॥

वृ क्री, (वर्हयति पूरयतीति । वर्ह + अच् ।)
नैसक्तम् । इति ऐमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥

वृह, पुं, (वर्हते इति । वृह् क्षिप्ते + अच् ।)
नृक्षयधिका । इति जटाधरः ॥ पूर्णः ।
क्षिपः । इति वर्हधात्वर्थदर्शनात् ॥

वृहक पुं, (वर्हते इति । वृध + क्तुल् ।)
नृक्षयधिका । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
(वर्हयतीति । वर्ह पूरये क्षिप्ते च + क्तुल् ।)
पूरणे क्षिप्ते च, चि ॥

वृहकि, पुं, (वर्हते क्षिप्तोति । वर्ह + अच् ।)
वृह कयतीति । क्व चिंसायां + बाहुलकात्
डि । लृटा । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।)

“कर्मोन्निर्वाहं शिष्टाकरान् वर्हन्तीन् खन-
काणि ।
प्रमज्जान् शिष्टिन्तश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥”

वृहकी [नृ] पुं, (वर्हको वर्होन्निर्वाहं करोति ।
वर्हक + इति ।) वर्गसङ्करजातिविशेषः ।
यद्वर इति हिन्दी भाषा । तत्पुर्वसाधः । लृटा २
वर्हकिः २ तथा ४ स्त्रजघारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ क्लान्ततृप् काष्ठतत्तकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उद्बुद्धचिन्तायाम् ।
४३ । २२ ।)

“अरभञ्जे वलमेदो
मेभ्या नाधो वलस्य विज्ञेयः ।
अवन्तयोऽक्षभञ्जे
सधामिभञ्जे च वर्हकिनः ॥”

वृहन् क्री, (वृह् क्क्षेपूनां + क्तुट् ।) क्षिप्तम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।)

“प्राद्वारिभिरुहंताम् पुंषो जातकर्मि पथीयते ॥”
श्राद्धः । इति मेदिनी । ने, १०३ ॥

वृहन् चि, (वर्हयतीति । वृध + नञ्सादित्वात्
क्तु । यद्वा, वर्हते तच्छीक इति । वृध् पूर्णो +
“अनुदात्तत्विति ।” ३ । ५ । १४६ । इति
ब्रुच ।) वर्हणुः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २२ । १२ ।)

“यस्यो हि त इन्न वर्हनी भुवुत् प्रियः सुवसोमो
मिधोः ॥”

वृहनी, स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
सामान्यी । इति ऐमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
सवालपात्रविशेषः । वृद्धा इति भाषा । यथा,
“आतुः स्त्री ककरोदारी वर्हनी च लज-
निका ॥”

इति जटाधरः ॥ ३ ॥
(यथा, उद्बुद्धचिन्तायाम् । ५३ । २३ ।)

“द्वारातिन्दीन्यततः प्रदक्षिणीत्यः शुभस्तव-
वायः ॥”

तद्वह वर्हमेते द्वारस्तु न श्लिखं कार्यम् ॥”
स्वामिस्तवदेशः । यथा,—

“प्राक्षां मागधप्रोक्षी च वारेक्षीगौडराट्टकाः ।
वर्हसातनोत्तिप्रभाग्वात्तिधोदधमयः ॥”

इति व्योमिसिद्धां कर्मचक्रम् ॥
(भद्राश्ववर्षेण कुजयन्त्रेतिविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेयः । ५६ । १२२ ।)

“विश्राजः सञ्जयः श्रायां जयतो हरिपन्तः ।
विप्रोको यमसि भुवपन्ता ।
वृहतिमिष्ट वि ॥”

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वृहतिमिष्ट वि ॥

वचायस्त्वय एवेकमित्तममेवापिपति विप्र
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।
'प्रियव्रतकर्म कर्म कोऽनुकुर्याद्विनेश्वरम् ।
यो नेमिर्गन्धर्वकरोच्छावां वन् सप्तवारि-
धौ ॥'

ह्याथां वन् तमो निरस्यत् ।
भूम्यभ्यान् कृतं येन सरिज्जिरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्गन्धौ द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥'
एव पितरि संप्रवृत्ते नदनुशासने वर्तमान
आसीन् प्रो जम्बुद्वीपौकशः प्रजा औरसवहस्मा-
वचसायः पर्यगोपायन् । ननुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सप्तसि गायन्तीं पूर्णचित्तिं नामाश्वरभ-
माभयापयामाश्वः । तस्यानुह वात्सजान् स
राजवर्ष्य आसीन् प्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्ष्यला-
द्वारम्यका-हिरण्यस्य-कुम्भमाश्वजेतुमात्रसंज्ञान्
नय पुत्रानजनयत् । आनीप्रभुनास्ते मातु-
रनुमहादौतृपत्तिर्जनैव संहननवजोपेताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यानामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि वृमुञ्चुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नव-
धोजननहस्यायामाणि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुवमत्तानि भवन्ति । यथा मध्ये इला-
एत नामाभ्यन्तरवष्य यस्य नामाभ्यन्तमितः
मज्जनः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मर्द्धनि
ज्ञानप्रतुषहस्यधोजनविततो मूले धोदृश-
साहसं तावतान्तर्भूत्वां प्रविष्टः । उगरीतरे-
खलावृतं नीलः श्वितः ब्रह्मवान् इति त्रयो
रम्यकहिरण्यस्यकुम्भौ वर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रासायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र-
धोजनपृथ्व एकैकशः पूर्वस्यात् पूर्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशांशाधिकंशेन द्वौ द्वौ एवाद्वत्तन्ति ।
एव दक्षिणेनेलावृतं निधयो वैमज्जूटो हिमालय
ज्ञान प्रासायता यथा नीलादयः । अथुतधोज-
नोत्तसेधा हरिवर्ष्यकिंपुरुषभारतानां यथा-
सख्यम् । तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्येण च माल्य-
वन्धमात्रमवासीलनिवधाधनौ द्विचहस्रं प्रप्र-
यतु केतुमालभन्नाश्वयोः सीमानं विदधाते ।
भारतेरप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति वहवः ।
मल्लो मङ्गलप्रस्थो मेनाकस्त्रिकूटः कृमभः
कूटकः कोखः सखा देवगिरिर्ध्वज्यम्भकः श्रीशैलो
वैकुण्ठो महेश्वो पारिधारी विन्ध्यः श्रुतिमानुच-
गिरिः पारिपाचो द्रोणश्चक्रकूटो गीवर्धनो
रैवमकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति शान्ये जननहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्बप्रभवा नद्या नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ।
एतास्मासो भारव्यः प्रजावासमिरेव पुनन्ती-
नामात्मनः शोयस्युगन्ति । चन्द्रवशा नान्तपर्वो
अवटोदा जलमाला वेङ्गायसी कावेरी देखा
पप्रक्षिणी मकरावर्ता तुङ्गभद्रा कण्ठकेखा
भीमरथी मोदधरी विजिन्धरा प्रयोवरी तापी
रेव सुरपा नमोरा चर्मस्तनी चन धोवच
मदी महावदी पदवृत्तिविपुला नगमा

कौशिकी मन्द विप्रो वतुषा परस्वती दक्षवती
गोमती नरद्वरोधवती षष्ठवती सप्तवती सुभोमा
प्रतद्वृक्षभागा भरद्वृधा वितस्ता अमती
विन्धेति महागद्यः । अस्मिन्नव वर्षे पुरुषैर्लभ्य
जन्मभिः सुकलोद्धितशायवर्षेन स्वारथेन
कर्मणा विष्मादुपनारकगतयो वज्र पातन
चातुर्पूर्व्यं सर्वो जीव सर्वर्षो विधोयन्त ।
यथापर्वविधानमपवर्षश्च भवति ॥ १ ॥ ४ ।
अतः परं वज्रादीनां प्रमाथनक्षयसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ग्यते । प्रतो जम्बुप्रमाणा
द्वीपाभ्यानिकरो हिरण्यस्य उणिवतो यवाभि
रुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष
नामभ्य आत्मजभ्य आकलय स्वयमात्मयोगे
नोपरराम । अश्विं वर्षं सुभद्रं शान्त
स्वैममन्तसमभवमिति वर्षाणि । तेष गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यधीवो
मेघमान इति सप्तशैलाः । अरुणा नुमणा
आहीरसी सावित्री सुभाना ज्वलभरा
सत्यम्भरेति महागद्यः ॥ २ ॥ ५ ॥ सप्तशु
समानेनचुरसीदेनावृती यथा तथा द्वीपोऽप
प्राख्यलो द्विपुत्रविशालः समानेन सुरोदेना
वृतः परिहृत्ते । यत्र ह वै शान्खलो ब्रह्मा
यामाः तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यत्र
वाहः स्वसुधैभ्यः सप्तभ्यक्तमासानि सप्तवर्षाणि
आभजत् । सुरोवर्णं सौमवर्षं रमणकं देववर्षं
प्रारिभद्रमाध्यायवसमिज्ञातमिति । तेष वर्षा
त्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरवः प्रतद्वृद्धो
वासदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्यवर्णः सहस्रधात
रिति । अरुमनी सिनीमाली सरस्वती कृह
रवनी मन्दा राकेति ॥ ३ ॥ ५ ॥ एवं सुरो-
दाद्वचिच्छहिरुगुणः समानेनावृती वृत्तोदेन यथा
पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकन
स्तद्वीपाभ्यापनो ज्वलन इवापरः सुशभ्य
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपः तिस्रः पय
व्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम खं द्वीपः सप्तभ्य
खपुकेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तः आति-
वृत् । वसुवस्तदानहृत्कचिनाभिगुणः प्रताप
शामदेवनामभ्यस्तं वर्षं सौमवर्षं सप्तभ्य
आभिज्ञातः सप्तैव । वसुवस्तुः सप्तैव पय
स्त्रिकूटो देवानौक जहरोमा तिस्रः पय
रसकुलाः सधुकुल्या मित्रविन्द इन्द्रा
देवगर्भा वृत्तयुता मन्त्रमालोत्त ॥ ४ ॥ यथा
ब्रह्मिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन देन
परित उपकृत्तः । वृत्तो यथा कुश
देन । वासन्तं क्रौञ्चनामा पूर्व्यं सप्तैव पय
वासनिर्वर्त्तक आस्ते । तस्मिन्नधिपतिः
प्रतो नामाधिपतिः खे द्वीपे वर्षाणि विभज्य
त्रैव पृथग्वर्षं सप्तैव कथयान् सप्तैव पय
सप्तैव भवगन्त परसप्तैव पय
इरेषारवापुर्गति

उत्पात । अभाव च ।
 कथमाभ महापात्रं ॥ १॥ ॥ ॥
 मङ्गला विजय भद्रा शिवा शान्तिर्दृतिः । तस्मात् ।
 ऋद्धिर्दृष्टिः । सिद्धिस्तुष्टिः । पुष्टिः । अथो उमा ॥
 होमिः । कान्तिर्विशो लज्जोरीश्वरीति प्रकीर्त्तिना ।
 विप्रनाशोत्तमा देव्यः । मन्त्रभाष्यवस्थिताः ॥
 प्रथमं संस्थिता वक्षः । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः । १०॥
 ब्राह्मी जयावती शाङ्गी अजिता चापरा-
 जिना ॥
 जरस्त्री मानसी माया इतिः श्रोता विभी-
 हरी ।
 शरण्या कौशिकी भौरी विमला ललितालमा ।
 अरुन्धती शिवा दुर्गा राजसा इति वायुना ।
 मध्यभागे स्थिता देव्यो युगानामधुभाषणा ॥ २०॥
 काली रौद्री कपाली च वरुणाकर्णा मयुरिकी ।
 बहुरूपा सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुहानिका ॥
 माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
 वैष्णवी तथा घोरा काराली दिक्कटादिभिः ॥
 चर्चिका चेति धातुश्रुता देवस्तोत्रोक्तविश्रुताः ।
 पूजितव्या सुनिश्चिता । मन्त्रकामप्रसाधिकाः ॥ २०॥
 ऋद्धिश्चासुरगन्धर्वचरभोग्यैर्देवताः ।
 भावकालाश्रयाः कार्यजस्वरूपफलप्रदाः ॥
 प्रत्येकशः समस्ता वा कर्त्तव्या सुविशतस्तमः ।
 अथवा युगमेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
 इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविधानविधि-
 नामाध्यायः ॥ (वर्षके, वि । यथा, भागवते ।
 ३ । २९ । २० ।
 “नमाम्यभीष्टं नमनीयपादं
 मरीचमल्लीवसि कामवर्षम् ॥”)
 वैकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
 तीति । वर्ष + कृ + टः । डीप् ।) भित्तिका ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥
 वैकेतु, पुं, (वर्षस्य दृष्टेः कैतुरिव । सति वर्षं
 भूरिष्ट उन्मत्तत्वाद्दृश्यं तथात्वम् ।) रक्तयुगर्त्तवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमनः
 पुत्र । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
 “क्षेत्रस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
 वैकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
 ज्ञानवशात् तयात्वमस्य ।) देवज्ञः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
 इव कोषः ।) भासः । इति शब्दमाला ॥
 वर्ष, ऋ, (वर्षात् जातमिति । ऋ + ङः ।) दृष्टि-
 जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
 द्वीपप्रजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
 पूर्ववत्प्रधानार्थप्रत्ययेन निश्चयम् ॥
 वर्ष, स्त्री, (दृष्ट् + क्युट् ।) दृष्टिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२९।
 “समेव सुचतः सर्वं रक्षं वै वर्षेणाय यत् ।
 रूपमाध्यायकं भास्वन्तस्मै मेवाथ ते नमः ॥”)
 वै, स्त्री । (वष + अनि ।) नक्षत्रम् । इति
 रत्नकारयोगः । ऋत्तुं वर्षेणम् इति
 शब्दप्रयोगादिदर्शितम् ।

वषट्पञ्च पुं (वर्षाका मारतादीनां विनाशक
 प्रकृत इति मन्त्रलोपी समासः ।) वषट्पञ्च-
 जम्बुद्वीपः । यथा,—
 “हिमवान् हिमकूटश्च निवधो मेरुरेव च ।
 चैत्रः कर्णो च शङ्खो च सप्तमे वर्षपञ्चमा ॥”
 इति वाराहवी ।
 वर्षपाको, [तु] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकोऽप्यस्येति ।
 वर्षपाक + इतिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (यथास्य पर्याय ।
 “आम्नातको वर्षपाको ।” इति वैद्यकरत्न
 मालावाम् ॥)
 वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्या ।)
 सहदेवीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवी-
 कताश्वदेव्या चित्रनिर्जया ॥)
 वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चानक
 यक्षी । इति जिक्राख्येयः ॥
 वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
 वर्षस्य रेतोवर्णस्य वर आवरणः ।) वरुणः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
 (यथा, राजवन्त्याम् २ अङ्के ।
 “नष्टं वर्षपरैर्मनुष्याणामाभावाद्पास्यं यथा
 मन्तः कथुक्तिकथुक्त्वा विशति त्रिषाद्वयं
 वामनः ॥”)
 वर्षदृष्टिः, स्त्री, (वर्षस्य दृष्टिराधिक्यं यत् ।)
 जम्बुद्वीपः । इति स्मार्त्तचान्दोदर्शनात् ॥ अथ
 जम्बुद्वीपस्य । तन्मन्त्रमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र
 भासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य मौर
 भासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तियेः कदाचिद्
 द्वाप्री तद्वर्ते तत्तुल्यलोपापत्तेः । न चेष्टापत्ति
 प्रतिसंवत्सरान्तरिद्विषानात् । यथा जज्ञपुराण
 शर्माश्च ।
 “सर्वेषु जन्मदिवसे स्नानेर्मङ्गलपाणिभिः ।
 गुरुदेवामिविष्णुश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 स्वस्त्यस्तु च पितरौ तथा देवमन्त्रपतिः ।
 प्रति संवत्सरस्यैव कर्त्तव्यं मन्त्रोक्तवः ॥”
 स्नानेस्नानस्नानैः । प्रजापतिर्वत्सा । तथा च
 तत्तत्प्रियमधिकृतम् ।
 “निजोक्तो तिलस्त्रापी तिलचोभी तिजप्रदः ।
 तिलमुक् तिलवापी च षट्तिनी नाश्वीदिति ॥
 मङ्गलपाणिभिः अभिप्रैतार्थमिहिसंज्ञकं तद्वि-
 तथा गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन दृत
 गुग्गुलुनादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च ऊक्तं
 चिन्तामणौ ।
 “गुडदुग्धनिशानद्यान्मन्त्रस्यैव वन्धनम् ।
 गुग्गुलुं निमग्नार्थां दूर्वागोरोचनायुतम् ।
 संपूज्य भानुविशेशौ मङ्गलि प्रार्थयद्विदम् ॥
 तिरजोवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा तुने ।।
 रूपवान् वित्तवान्चैव यिथा वृत्तश्च सर्वदा ॥
 मार्कण्डेय महाभाग सप्तकलात्मनीवन ।
 चाश्वत्थार्यचिह्नं वर्षेण वरदो भव ॥”

हमदहसिचमम्, कुरु कारिकायां माधवाय
नेकस्थानवासी इति श्रुतिः । इति निव्यादि-
तत्त्वम् ॥ वर्षातो वषातोयानि यथा,—
“वर्षासु वषाग्रिखिखयन्समसा, धङ्कम्बलो-
ङ्गेहौ ।”

जातीकृद्भक्तसमस्तानि निमिग्राहनि-
ज्जीनः ।”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवने ३ कुसुमम् ॥
(एतत्कालस्य अर्थादिकं यथा,—

“वषाववारिहारिभानुजला
निखिलशुभः पशवोऽप्यपूरिता ।
समद्वानकरा विदिशो दिशो
सुरिणकोटलमिपभवो मज्जी ॥
भीलशस्त्रचरितोऽप्युज्ज्वला मज्जी
ऊन्याकासनिर्गतोऽप्युज्ज्वला मज्जी
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
यङ्कभूषणवभूषिता च सा ॥

पञ्चोक्तं जति कानने च सरसी स्नानास्पृष्टा तया
ऊचा मागसमः प्रजाति कमलाख्यान्वता धानि
च ॥

तत्त्वमेवमेषैककन्दरदरीश्रुत्याहता प्रामला
माखिप प्रयत्नः कोपनकरो वर्षास्तुः शोभितः ॥”
“कश्चिदृष्यो भवेद्वर्षा श्रुत्यां हृष्टा भवेत् ।
वहुश्रुत्या भवेद्वाधो वारिपूर्णा सरितुष्टुः ॥
वह्मदधरा येदा वहुश्रुत्या वषास्तुः ।
एव गूयममात्राया वर्षा श्रेया श्रुतुजलाः ॥
तस्य वातकापौ कुप्रो जायेते हि वृणां शृङ्गम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् मृच्छः कुमोदस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

खेदं मर्दनं पथं निर्वाते गूयमनथा ।
गौररामारवं शस्तं आधामः क्रमनिकमः ॥
कट्फल्कारहसरवाः येथा वातकफापहाः ।
निरुद्धा वसिष्ठस्वायाः कष्टवसस्तुकापहाः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
“कादानगलावपुयामनि. समोऽपि वीरति ।
वर्षां दोषैर्दृष्टानि तेऽनुनकास्तुदेभरे ।
वसुधारेण मरुता सद्यसा धीतलेन च ।
भूवाक्येयान्धप्राज्ञेन मलिनैश्च वारिषा ॥
वर्द्धयैव च मन्देन तेऽखिष्ठभ्योऽनूतिवृत्तः ।
भजेत साधारणं सन्मसुग्राहकजनन च यत् ॥
आस्थानं श्रुततुर्गुणैर्धाम् यन्मरुताः क्षताम् ।
जाङ्गलं पिप्रितं युषान् मध्यार्धे चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु धौवचैर्भागां या पशकोलावन्तर्जितम् ।
इत्यत्रौप्यं प्रतक्षामो भोगमन्वतिदुर्द्धिनं ॥
यत्कालवयस्तेषां चैषुश्रुतं चोन्नतशुभम् ।
अपारचारी सुरभिः सततं धूमिपान्तरः ॥
हस्त्यष्टे वसेद्वायुप्रोतशीकरवर्धितः ।
नदीजलोत्पन्नाः स्वप्राधातमोऽप्युज्ज्वला ॥”

इति वामदे खजस्थाने छतीयेऽध्याये ॥
प्र ५ (वर्षासु वषाग्रिखिखयन्समसा) भाषा-
प्रति

वर्षाग्रिखि, पुं, (वर्षासु वषाग्रिखिखयन्समसा) भाषा-
महामहकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षासु वषाग्रिखिखयन्समसा) भाषा-
पुंल्लम् । भाषाः । इति हारावर्कः । २८ ॥
वर्षाङ्गी स्त्री, (वर्षासु वषाग्रिखिखयन्समसा) भाषा-
दुरवर्णनादस्तावत् । पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली । (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातः) ॥

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + कृप् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिश्च वा ।) रत्नपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजानि, जि ॥
वर्षाभिः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + कृप् ।)
मिश्रः । इत्यमरः । १ । २० । २४ ॥ (अस्य
प्रकाशो यथा,—

“महकः ज्वगो मेको वर्षाभिरुद्गुरो हरिः ॥”
इति भाष्यकाश्रय पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूस्तवा । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + कृप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ (यथा,
शुश्रुते खजस्थाने ४५ अध्याये ।
“तिलपर्यन्तावर्षाभूश्चिखभलकामोतिकालयुग-
पक्षानुकायावप्रवृत्तीति ॥” मेको । इति भरत-
धृतकन्दर्वाकरः ॥ वर्षाभवे, जि ॥

वर्षाभी, स्त्री, (वर्षाभू + स्त्रीप् ।) मेको । इत्यमरः ।
१ । २० ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमात्रा भाग्युदिच ॥
वर्षाभिदः, पुं, (वर्षासु भावतीति । भू + कृप् ।)
महकः । इति कैचित् ॥

वर्षाभः परस्मैपदः, पुं, (वर्षाभी वृष्टिर्जनं तस्य
पारथं उपवासान्ते पानं प्रतमिष यस्याः) ।
आनकपत्नी । इति कैचित् ॥

वर्षारानः, पुं, (वर्षायां राविः । ततः, समाजान्ते-
२५ ।) वर्षाकालीनराविः । इति पुलिङ्गसंज्ञ-
टीकायां भरतः ॥

वर्षाजिः, [सु] पुं, (वर्षासु अजिर्होमिरस्य ।)
मङ्गलपदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्षाज्जायिका, स्त्री, वृक्षा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसावः, पुं, (वर्षाकालमवसानमस्य ।) प्रारम्भ-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षिक, जि, वर्षावसन्ति । वर्षेवसन्ति । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण धाकप्रत्ययेन नियमम् ॥

वर्षिः, जि, अतिप्रशस्तः । अयमनदीरतिप्रत्ययेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इत्यप्रत्ययेन
नियमः ॥

वर्षाशब्दः, [सु] जि, (अयमनदीरतिप्रत्ययेन वृद्धः ।
वृद्ध + इत्यश्रुः । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्-
पर्यायः । इत्यमरः २ व्यासार् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । २४ ॥ (यथा,—
“आयोऽष्टाद भवेद्वसन्तकयस्तत ऊचते ।
वृद्धः स्यात् सप्तैकं वर्षासु नवते परम् ॥”

पञ्चमः, जि, (वर्षासु सप्तैकं इति
पतपदस्याभूत्पञ्चनकमसप्तशब्दश्च
२ । १५४ । इति उक्तम् ।) वर्षासु
धर्माभूतप्रत्ययेन नियमः ॥ (व
२ । ३० ।

“जम्भः प्रभादं द्विजमानवार्
श्रीवर्षका पुष्पपत्रं वभूव ।
निर्वाजनिध्या ववृते वचस्य
भूयो वभावे सुनिना कुमार

वर्षाकाशः, पुं, (वर्षाकाशो अन्ध
धारयः ।) वर्षाश्रीकमेव । इति
वर्षेजः, जि, (वर्षे जायते इति ।
सप्तम्या व्युत्पत्तिः) वर्षाकालजा
जातः । सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्वकञ्च
येन नियतः ॥

वर्षापका, पुं, (वर्षाणासुपलः ।) मे
करका । इत्यमरः । १ । ३ । २०
वृहत्संज्ञितायाम् । २१ । ३४ ।

वर्षाफलवृक्षात् वायुस्तस्याच्च सप्त
द्विवेदं किञ्च खाद्विजेस्तद्विषम मेघ
वर्षः, [सु] स्त्री, (वर्षति वृक्षत वे
मनिम् ।) शरीरम् । (यथा, कथार
३ । ५ ।

“इष्टो च समीरेऽस्या पिशाचावा
कायभूतं पिशाचं तं वयम्मा शाल
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२
मन्त्रोत्तरितिरिति खामी । (यथा,
१ । ३१ । ८ ।

“अथाप्यष्टवीरु वृक्षान् अङ्गुली
पलायवृष्टिकामेकोऽपि वृक्षतः संहृतः
इत्यथा । इति भरतः ॥ अतिस्तु
इति मेदिनी । मे, १२८ ॥ (उक्त
जि । यथा, अष्टवेदे । १० । २८ ।

“सरोवपुष्टवर्षासिद्धमङ्गुली
वर्षासिद्धो वरिममोऽपिच ।
“वर्षाशब्दाच्च सप्तम्यन्तवर्षाः स्मिरत
इति तस्यापि सायणः ॥ वर्षायात् ।
वत् । ५ । १८ । ३० ।

“४० नमो मयवतेऽङ्गुलीराय सत्यं
वर्षासु नमोऽङ्गुलीराय सत्यं
नमो भूम्ने नमोऽङ्गुलीराय सत्यं
वर्षासिद्धः ।” इति सप्तैकायां श्रीधर
वर्षा, स्त्री, शरीरम् । इति द्विरुपकोप
वर्षे, क वक्षे । ईरीमौ । इति कां
(चुरा-पर-वर्षे वक्ष-दीप्तो ड
देशोपपत्तिः । क, वक्षति । इति उ
वर्षे, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुम
आत्म-अक-सेट् ।) ड, वर्षते
स्यादित्यर्थः ॥

वर्षा, स्त्री, (वर्षयति शीघ्रति इ
अच) मयवतिवर्षः । इत्यमर
वषा १२ १२

वसूकं

वसुगर्ग

वसुमीका

“मयाय वरापतमुपमय

प्रीय करोष्यसमिति निषादः ।
नं सर्वेषांवापिनिषादे दीर्घं
विष्वक्कीर्णं वलयं वरति ॥” ५ ॥

अथ गलरोमाणां चिकित्सा ।
“कण्डुरोऽग्न्यदुहोचैल्लोऽह्नं गैसादिकर्मभिः ।
चिकित्साकचिकित्सांशु क्रुशलोऽन वसाधरेत् ॥
काथ दद्याच्च दार्ज्वलदन्तिनतार्थोक्तलिङ्गणम् ।
हरीतकीकाषायो वा हिमो माचिकर्षयुतः ॥
कटुकातिविषादादपाठासुक्तोक्तलिङ्गकाः ।
गोत्रज्वरज्वरताः पीताः कण्डुरोविनाशराः ॥
रुद्रोका कटुका थावा दार्ज्वलं लक् चिकित्सा

चनम् ।
पाठा रसाञ्जनं हृत्वा तिथीहेति सुच्यन्तिनम् ॥
चौदशुक्तं विद्यततं गलरोग सचौवधम् ।
योग स्त्रे चयः मोता वातयितकपापघाः ॥
जवाग्रजं तेष्वर्णं सपाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सज्ज्याम् ।
चौत्रैश्च कृष्यात् सुटिकां मुखेन
तः धारयन् शब्देभामावेधु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ५ ॥

विला । कण्डुरम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डशुद्ध-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गौतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाशौ वलश्चैव दण्डमिदः सुदुर्लभः ॥”
लघित, वि, (वलययत् कृत्यमिति । वलय +
तपश्रोतीति चिन्तनः क्तः । यथा, वलयं
तदाकृतिकर्षमस्तेति । वलय + दण्डम् ।) वडि-
तम् । इत्यमरः । (यथा, गौतमोपनिषे । ११२६ ।
“नीलनक्षत्रमिव पीनपरामपटलभरवलघित-
मूलम् ॥”

यथा च, पैरागिमङ्गले ।

“हन्वभालावलयितपाहूः

वरघवहरीय साक्षात्राहुः ।

रह्याचौवनभञ्जनवीरः

कौर्मगयते सन्नशरीरः ॥”

लिर, वि, (वलते संवृणोति च लुल्लाराभिति ।
वल + बाहुलकात् किरच् ।) कैकरः । इत्य-
मरः ।

व)लश्र्, कौ, (वलिका गन्धद्वयानुपहारेण
अ्यात चिगसि सन्ध्यामिति । यो + कः ।) वडि-
श्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व)लशि, कौ, (वलजा आहारोपहारेण
मन्धादीन् अयि विनाशयतीति । शी + बाहु-
लानां किम् ।) वडिश्रम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व)लश्री, कौ, (वलिष् + कद्विहारादिति
द्विषी ।) वडिश्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व)लूक, कौ, (वलते इति । वल संवरणे + “वले-
रुक् ॥” उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पशु-
श्रम् इति विश्वे पुं इति -
सुक् निवृत्ति कर्त्ताकोपम ॥

व)लक नि वलवान् वलश्रम् व मोक्षक
द्विना कलप्रत्ययेन निष्पत्ताः इति सुप्रसिद्धाः ।
रगम् ॥ अथ पदार्थविधकारादित्येऽपि तत्रा-
खितितलादत्र लिखनम् ॥

वलक, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वुरा०-
पर०-नक०-मेट् ।) क, वलकयति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व)लूकं, कौ, (वलते इति । वल संवरणे + “भूक-
वल्कोल्ताः ।” उणा० २ । ४९ । इति कथय-
यासो निपातितः ।) वल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवन् सुतरोपितधियः
परिणामे हि दिनीपर्वशलाः ।

पदवीं तेष्वल्तावसर्गं
पयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥”)

श्रल्लः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ अथम् ।
इति विश्वः ॥

व)लूक, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकाशोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकन्तः, पुं, (वल्लप्रधानस्तद्वदिति मन्थलोपी
कमायः ।) दूगृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकमः, पुं, (वल्लप्रधानो ह्रमः ।) भूर्ल्लह्रयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्ल्लशब्दे
ज्ञातयम् ॥)

व)लूकं, कौ, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व)लूकलः, पुं कौ, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) टणलक् । वाकल इति
भाषा । तत्तयादाः । लल्ल २ वल्लम् इ । इत्य-
मरः ॥ लघा ४ लचम् ५ चोत्रम् इ चोत्रकम्
७ शल्लम् ८ हल्लकम् ९ इति; १० हल्लो ११
चोत्रकम् १२ः इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।
“तौ तु पूर्वैश्च काशिन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
क्षुत्पिपासापरिभ्रान्तौ जटावल्लकधारिणौ ॥”)

वल्लका, कौ, (वल्लक + टाप् ।) शिलावल्लका
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकलोषः, पुं, (वल्लप्रधानो कोषः ।) पट्टिका-
लोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकवान् [न्] पुं, (वल्लः शल्लोऽरूपस्तेति ।
वल्ल + मनुम् । मन्थ वः ।) मन्थः । इति
चिकित्साशेषः ॥ वल्लकृषो, जि ॥

वल्लकलः, पुं, (वल्कोऽस्त्रास्तीति । वल्ल + दलच् ।)
काटणः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लकृतं, कौ, वल्लकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्शं, मत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-
अक०-मेट् ।) वल्शति । अयं सुतगदाधिति
भट्टमहाः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लगन्, कौ, (वल्ग + क्लुट् ।) सुतगमनम् ।
वल्गुमवयम् पदमवाप्तोर्वाटपल्लवैश्च
निचलम् ॥

वल्गमा कौ (वल्गवतेऽन्वयवति
करणे घञ् । टाप् ।) वल्गामिका
इति भाषा । तत्तयादाः । अ
रल्लिः २ क्लृता ४ । इति हेमचन्द्र
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ॥

“वल्गामन्थोऽन्ववाहानो वृक्षति वाश-
वल्गाम्कोद्वहल्लवैश्चिदर्थं वामप
वल्गामिन्, कौ, (वल्ग + भावे क्त ।)
विशेषगमनम् । तत्त वगेन चिन्तितोप
इत्यमरभरतौ । सुतगमनम् । (यथा,
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लोडितकार्यस्य वागञ्जाल धाति
निनितादपराक्षिपोर्ध्वलुक्स्त्व वल्ग
वल्गुभाषणम् ॥

व)ल्लगुः, पुं, (वलते इति । वल गगाने
क्वच् ।” उणा० १ । २० । इति
सुगामसञ्जानीः ।) ह्लागः । सु
इति मेदिनी । मे, २५ ॥ (यथा र
“सबलमुवा युगपदुक्त्वितेन ता
सदः परस्परतुलाभिमोहता हि
प्रसन्मभावयकवैतनवारमन्त
चलुस्तव प्रचलितभ्रमरश्च प्रथम
व)ल्लगुर्वः, कौ, (वल्गु + संज्ञाया
क्त् ।) चन्द्रम् । विपिनम् । प्रथम
इति जयः ॥ तत्र पदार्थविधकारा
नोर्ध्वं शब्दः । अस्माभिस्तु तत्राणि
लिखितः ॥

वल्गुप्रयः, पुं, (वल्गु मनोर्ध्वं पर्वं
वनसुजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुजा, कौ, (वल्गु जालीति ।
टाप् ।) वाङ्मयी । पञ्चविधेन
पद्यायः । चक्रविहारा २ दिवात्मा
चारी ४ स्त्रैरिणी ५ दिवात्मापा ६ ।
मात्रवाचिणी ८ । इति राजनिर्घण्ट
वल्गुलिता, कौ (वल्गुल + सङ्गा
टापि अन्त इत्यच् ।) तेलपायिका । १
“वल्गुलिका मुखविहारा प्रदीपौ तेलप
इति हेम

(यथा कथापरिहासरे । ५५ । ७६ ।
“ततो वल्गुलिकातस्तं धक्त्वा पटमदस्य
व चित्रकलां चित्रकलां राज्ञे मदनसुन्द-
रम्, ड मन्थये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
आक०-नक०-मेट् ।) वल्गोते अयं
इति दुर्गादासः ॥

वल्लसं, कौ, (वल्ल मन्थने + भावे क्लुट्
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिका, पुं कौ, वल्लीकः । इति शब्दर-
वल्गिकः, पुं कौ, वल्लीकः । इत्यमर-
भरतः ॥

व)ल्लिकी, पुं, कौ, (वलते इति । वल +
“वल्कोऽद्वयच ॥” उणा० ४ २५
वल्कोऽस्त्रमिति ॥

